

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

T.C.
İSTANBUL
KÜLTÜR
ÜNİVERSİTESİ

Editörler:

Prof. Dr. M. Mustafa Erdoğan
Prof. Dr. Sinan Alçın
Doç. Dr. Deniz Dilara Dereli
Dr. Öğr. Üyesi Derya Bilgin
Arş. Gör. İlkay Akbaş

Editörler:

Prof. Dr. M. Mustafa Erdoğan
Prof. Dr. Sinan Alçın
Doç. Dr. Deniz Dilara Dereli
Dr. Öğr. Üyesi Derya Bilgin
Arş. Gör. İlkay Akbaş

T.C.
İSTANBUL
KÜLTÜR
ÜNİVERSİTESİ

T.C. İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

Editörler

Prof. Dr. M. Mustafa Erdoğan

Prof. Dr. Sinan Alçın

Doç. Dr. Deniz Dilara Dereli

Dr. Öğr. Üyesi Derya Bilgin

Arş. Gör. İlkay Akbaş

© İstanbul Kültür Üniversitesi, 2023

Kapak Tasarımı: Gizem Kaycan

İstanbul Kültür Üniversitesi

Ataköy Yerleşkesi 34156 Bakırköy-İstanbul

Tel: 0212 498 41 41 Faks: 0212 498 43 06

E-posta: iku@iku.edu.tr

www.iku.edu.tr

e-ISBN: 978-625-8180-32-9

Kütüphane Kataloglama Bilgisi:

Yeniden yapılanan küresel ekonomi ve Türkiye / ed. M. Mustafa Erdoğan... [ve öte.] - İstanbul:

İstanbul Kültür Üniversitesi, 2023. s. ; cm. (İstanbul Kültür Üniversitesi Yayın No;315)

978-625-8180-32-9

I. Ekonomi II. Türkiye Ekonomisi III. Küreselleşme

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

Editörler

M. Mustafa Erdoğan

Sinan Alçın

Deniz Dilara Dereli

Derya Bilgin

İlkay Akbaş

İÇİNDEKİLER

Editör Danışma Kurulu

Katkıda Bulunanlar

Giriş:

Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

M. Mustafa Erdoğan, Sinan Alçın, Deniz Dilara Dereli, Derya Bilgin, İlkay Akbaş

1) Dijital Dönüşüm Süreci ve Endüstri 4.0 ile Bütünleşme Süreci

Meriç Yılmaz

2) Küresel Ekonomide Sanayi Politikasına Dönüş

Şerif Dilek

3) Büyüyen Ekonomilerin İtici Gücü: İnovasyon Küresel İnovasyon Endeksi Kapsamında Türkiye Analizi

Reha Saydan

4) OECD Ülkelerinde Gelir Eşitsizliği: Eğilimler, Yakınsama ve Politika Çıkarımları

Ahmet Tunç

5) Uluslararası Literatürde “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma”: Web of Science Analizi

Özlem Sökmen Gürçam

6) Yönetişim ve Mutluluğun Belirleyicisi Olarak Kültür

Aytuğ Sözüer, Atike Elanur Hızarcı

7) BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının 2010-2022 Yılları Arasındaki Kurulu Güç Kapasite Durumlarının Karşılaştırılması

Kenan Atasoy, Bülent Darıcı

8) Sürdürülebilir Kalkınma ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Kadınların İyi Oluş Farklılıkları Üzerine Bir İnceleme

Nazlı Şahanoğulları, Merve Hamzaoglu

9) Deniz Ulaştırma Sektöründe Denizci Kadın İstihdamı Üzerine Bir Değerlendirme

Serap İncaz

10) Döngüsel Ekonominin Gelecek Potansiyeli

Sinan Alçın, Aylin Biberici

11) Ekoturizmin Artan Önemi ve Türkiye İçin Potansiyelleri

Elif Özdoğan, M. Mustafa Erdoğan

12) Küreselleşme ve Türkiye Dış Ticaretine Etkileri

Mehmet Yeşilyaprak

13) Uluslararası Ticarete Türkiye'nin Güncel Konumunun Ağ Analizi ile İncelenmesi

Taylan Yenilmez

14) Ekonomide Yenilik İklimini Yaratmak: Yeniliklerin Türkiye Ekonomisindeki Rolü

Oytun Meçik

15) Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi İçinde Türk Kooperatifçiliğindeki Uygulama Sorunları ve Çözüm Önerileri

Ertuğrul Güreşci

16) Suriyeli Göçmenlerin Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Okullaşmaya Etkisi

Berfu Hızıroğlu, Seda Köymen Özer

17) Merkeziyetsiz Finans (Defi) ve Türkiye'de Finansal Sisteme Genel Bir Bakış

Şenol Doğan

18) Yükselen Finansal Teknolojiler Çağında Finansal Okuryazarlık

Dilber Doğan

19) Sınır Ötesi Ödeme Sistemleri ve Merkez Bankası Dijital Parası Üzerine Değerlendirmeler

Ali Polat

20) Türk Bankacılık Sisteminde Finansal Dolarizasyon

Melike Gültepe Çorak, Emine Ebru Aksoy

21) Bağımsız Denetim Sektörünün ve “Büyük Dörtlü” Denetim Firmalarının Son On Yılda Gelişimi Üzerine Bir Araştırma

Sezin Açık Taşar

Editör Danışma Kurulu

- Doç. Dr. Ali Çelik, *İstanbul Gelişim Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Aykut Aydın, *Gümüşhane Üniversitesi*
Prof. Dr. Ayhan Uçak, *Trakya Üniversitesi*
Prof. Dr. Coşkun Karaca, *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi*
Dr. Öğr. Görevlisi Çağrı Ulu, *İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu*
Dr. Öğr. Üyesi Dilek Akbaş Akdoğan, *Medeniyet Üniversitesi*
Doç. Dr. Elife Akiş, *İstanbul Üniversitesi*
Doç. Dr. Emek Yıldırım Şahin, *Artoin Çoruh Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Gizem Turna Cebeci, *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Doç. Dr. Gülçin Beken, *Gümüşhane Üniversitesi*
Doç. Dr. Gülçin Taşkiran, *Altınbaş Üniversitesi*
Doç. Dr. Halil Kete, *Kırklareli Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Hilal Görkem, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi İdris Akkuzu, *Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi*
Doç. Dr. İlkut Elif Kandil Göker, *Kırklareli Üniversitesi*
Prof. Dr. Murat Aydın, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi*
Prof. Dr. Müge Çetiner, *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Nazife Merve Hamzaoglu, *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı Şahanoğulları, *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Doç. Dr. Osman Geyik, *Dicle Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Ozan Emre Ufacık, *Beykent Üniversitesi*
Doç. Dr. Semanur Soyyiğit, *Kırklareli Üniversitesi*
Doç. Dr. Serhat Yaşgöl, *Marmara Üniversitesi*
Dr. Sevcan Pınar, *Bahçeşehir Üniversitesi*
Doç. Dr. Sevda Mutlu Akar, *Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Şahika Burçin Emiroğlu, *Beykoz Üniversitesi*
Doç. Dr. Tolga Umut Kuzubaş, *Boğaziçi Üniversitesi*
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba Özışık, *İstanbul Kültür Üniversitesi*

Doç. Dr. Yakup Çelikkilek, *İstanbul Aydın Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Kahreman, *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi*

Katkıda Bulunanlar

Editörler

Sinan Alçın, gelişme iktisadı alanında profesördür. Kırklareli Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü öğretim üyesi olan Alçın'ın temel çalışma alanları arasında, sanayi ve teknoloji iktisadı, istihdam politikaları ve küresel ekonomi bulunmaktadır. Çalışma alanlarında çok sayıda kitap, makale ve araştırması bulunan Alçın, uluslararası ve ulusal endeksli bilimsel dergilerde hakemlik yapmaktadır.

M. Mustafa Erdoğan, Beykoz Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi'nde Profesördür. Marmara Üniversitesi Maliye bölümünde yaptığı yüksek lisansın ardından Manchester Üniversitesi'nde Kalkınma Çalışmaları alanında yüksek lisans ve Kalkınma İktisadı alanında doktora yapmıştır. International Conference on Political Economy eşbaşkanı; International Journal of Applied Behavioral Economics'in editör yardımcısı; Turkish Studies Journal ve diğer bazı dergilerde yayın kurulu üyesidir. Özellikle ekonomik kalkınma ve kamu maliyesi alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. Bir kitabın yazarı, on dört kitabın editörlerinden birisi ve elliden fazla akademik dergi makalesi ve bölümünün yazarıdır. Erdoğan'ın başlıca araştırma alanları: küresel politik ekonomi, ekonomik kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, yenilenebilir enerjiler, sanayi politikası, davranışsal kamu maliyesi, finansal krizler ve göç. ORCID ID: 0000-0003-4541-6686

Deniz Dilara Dereli, uluslararası ekonomi ve makroekonomi alanında çalışmakta olan bir araştırmacıdır. Dereli, İktisat doktora derecesini İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalından almıştır. İktisat Bölüm Başkanlığını yürüttüğü İstanbul Kültür Üniversitesinde Doçent olarak görev yapmaktadır. Başlıca ilgi alanları dış ticaret, iktisadi büyüme ve makroekonomik göstergelerdir. Dereli'nin, uluslararası ve ulusal olmak üzere çok sayıda yayını bulunmaktadır.

Derya Bilgin, 1983 yılında İzmir'de doğmuştur. Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari bilimler fakültesi İktisat bölümünden lisans eğitimini tamamlamıştır. 2009 yılında Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında tezli yüksek lisans eğitimine başlamıştır. 2010 yılında Karahallı MYO ve Uşak MYO'da ücretli öğretim görevlisi olarak eğitim vermiştir. "İçsel Büyüme Modelleri ve 1980 Sonrası Türkiye'de Kalkınma Politikaları" adlı tez çalışmasını tamamladıktan sonra 2014 yılında Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim dalında doktora eğitimine başlamıştır. Doktora eğitimini "Doğurganlık ve Göç Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği" adlı tez çalışması ile tamamlamıştır. 2021-2022 yıllarında Efilli Yazılım Ticaret Limited Şirketi'nde yazılım geliştiricisi-proje araştırmacısı olarak çalışmıştır. 2022 yılından beri İstanbul Kültür Üniversitesi'nde İktisat Bölümünde doktor öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

İlkay AKBAŞ, lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi İşletme bölümünde 2013 yılında, yüksek lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi Uluslararası İşletmecilik bölümünde tamamlamıştır.

Doktora eğitimine Anadolu Üniversitesi, Yönetim ve Organizasyon Bilim Dalında devam etmektedir. Beykoz Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İşletme Bölümü araştırma görevlisi olan Akbaş'ın çalışma alanları, farklılıkların yönetimi, içgirişimcilik, ölçek uyarlama olup bu alanda yayınlanmış çalışmaları bulunmaktadır.

Yazarlar

Ahmet Tunç, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde Lisans eğitimini tamamladıktan sonra, 2018 yılında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü'nde Yüksek Lisans eğitimini, 2022 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü'nde Doktora eğitimini tamamlamıştır. Halen Şırnak Üniversitesi İktisat Bölümü'nde akademik görevine tam zamanlı olarak devam etmektedir. Temel ilgi alanları arasında; risk ve belirsizlik altında karar verme, makroekonomik ve finansal belirsizlik, konvansiyonel ve yenilenebilir enerji konuları bulunmaktadır.

Ali Polat, 1997 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü'nde 1999 yılında yüksek lisans ve 2007 yılında doktora derecelerini tamamladı. Akademik çalışmaları sırasında Dr. Polat, Türkiye'deki çeşitli katılım bankalarında dış ticaret finansmanı ve uluslararası ödemeler alanında deneyim kazandı. 2009 yılında öğretim üyesi olarak Suudi Arabistan Riyad'daki Kral Saud Üniversitesi İşletme Fakültesi Finans Bölümü'nde akademik kariyerine başladı. Bu görevi 2014 yılına kadar sürdürdü. Kariyeri boyunca çeşitli kamu görevlerinde bulundu. 2018 yılında, halen çalışmakta olduğu Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi'nde (AYBU) Doçent olarak atandı. AYBU'daki görev süresi boyunca 2019-2020 akademik yılında Ha'il Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Ekonomi ve Finans Bölümü'nde misafir araştırmacı olarak görev yaptı. Dr. Polat'ın araştırma ilgi alanları arasında uluslararası ticaret ve finans, İslami bankacılık, bankacılık işlemleri, finansal piyasalar ve kurumlar bulunmaktadır.

Atike Elanur Hızarcı, İktisat (İngilizce) alanında yüksek lisans eğitimini 2020 yılında tamamlamıştır. Yalova Üniversitesi'nde Uluslararası Ticaret ve Finansman alanında doktora eğitimine devam etmektedir ve aynı zamanda araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

Aylin Kerime Biberici, lisans eğitimini Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonometri Bölümü'nde 2018 yılında tamamlayan Aylin Kerime Biberici, yüksek lisansına 2018 yılında Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Politikası Ana Bilim Dalı'nda başlamıştır. Yüksek lisansını 2021 yılında tamamladıktan sonra aynı yıl Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Doktora Programında eğitime başlamış ve halen devam etmektedir. 2023 yılı itibarıyla İstinye Üniversitesi Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak akademik kadroda yer almaktadır.

Aytuğ Sözüer, Yalova Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümünde öğretim üyesidir. Yönetim ve Organizasyon alanında doktora derecesine, Yönetim ve Strateji alanında

doçent unvanına sahiptir. Öncesinde, çok uluslu şirketlerde satış ve ihracat birimlerinde görev almıştır. Akademik araştırma alanları arasında uluslararası ticaret, girişimcilik ve örgütler arası ilişkiler bulunmaktadır.

Berfu Hızıroğlu, Başkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nden 2019 yılında mezun oldu. Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tezli Yüksek Lisans Programı'ndan ise 2023 yılında mezun oldu. Lisans eğitimi sırasında özel sektörde muhasebe birimlerinde çalıştı, uluslararası konferanslara katılımında bulundu ve birçok sosyal sorumluluk projesinde yer aldı. Halen, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Kadın Çalışmaları Topluluğu'nun aktif bir üyesi olarak çalışmaktadır. Bu kitap bölümü, Seda Köymen Özer danışmanlığında Berfu Hızıroğlu tarafından yazılmış yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Bülent Darıcı, 1976 yılında Antalya doğumludur. 1999 yılında Selçuk Üniversitesi İİBF İktisat Bölümünde lisans, 2001 yılında Selçuk Üniversitesi SBE İktisat ABD'nda yüksek lisans, 2008 yılında ise Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat ABD'nda doktorasını tamamlamıştır. 09.04.2009 tarihinde Şırnak Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde Yardımcı Doçent Doktor olarak göreve başlamıştır. 22.09.2014 tarihinde ise Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü İktisat Politikası ABD'nda Yardımcı Doçent Doktor olarak görev yapmıştır. 06.03.2018 tarihinde Bölgesel Çalışmalar alanında Doçent unvanını almıştır. 27.09.2023 tarihinde Profesör unvanını almıştır. Halen Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü İktisat Politikası ABD'nda Profesör Doktor olarak görevine devam etmektedir. Bölgesel Gelişme ve Küreselleşme, Bölgesel İktisat alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.

Dilber Doğan, 1990 yılında Kırklareli'nde doğmuştur. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme Bölümünde lisans eğitimini tamamlamıştır. 2014 yılında CAF Industrial ARGE Sorumlusu olarak çalışmıştır. 2016 yılında Milli Eğitim Bakanlığı ücretli öğretmen olarak çalışmıştır. Sakarya Üniversitesi İşletme Enstitüsü Muhasebe ve Finansman tezli yüksek lisans programından 2018 yılında Kuşaklar Arasındaki Finansal Okuryazarlık Seviyesi Üzerinde Sosyal Medya ile Kitle İletişim Araçlarının Etkisinin İrdelenmesi adlı tez ile mezun olmuştur. Halen Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Muhasebe ve Finansman Doktora öğrencisidir. Muhasebe ve Finans alanında bilimsel çalışmalarına devam etmektedir.

Elif Özdoğan, Marmara Üniversitesi mali iktisat bilim dalında eğitimine devam eden bir yüksek lisans öğrencisidir. Başlıca ilgi alanları sürdürülebilir ekonomik modeller ve ekonomik kalkınmada refah anlayışıdır. Aynı zamanda döviz ve vergi getirisi sağlama potansiyeli yüksek piyasalarda uzun vadeli gelişim odaklı araştırmalar yapmaktadır. Güncel olarak yeşil turizm faaliyetlerinin finansal profilini inceleyen bir tez çalışması hazırlamaktadır.

Emine Ebru Aksoy, Ankara'da doğmuş olan Aksoy, 2001 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme bölümünden bölüm birincisi olarak mezun olmuş ve aynı yıl Araştırma Görevlisi olarak göreve başlamıştır. 2004 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Muhasebe-Finansman Yüksek Lisans programını "Sermaye Yapısı, Kaynak

Maliyeti ve Firma Değeri İlişkisi ve İMKB Uygulaması” konulu teziyle, 2009 yılında ise Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Muhasebe-Finansman Doktora programını “Sigorta İşletmeciliğinde Katkı ve Fayda Planlamasının Karşılaştırmalı Olarak Analizi ve Örnek Uygulama” konulu teziyle tamamlamıştır. 2011 yılında 5 ay süreyle araştırma yapmak üzere Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunmuş, 2012 yılında yardımcı doçent ve 2015 yılında doçent olmuştur. 2021 yılında Profesör Doktor unvanını alan Aksoy, halen Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü’nde öğretim üyesidir.

Ertuğrul Güreşci, başta kırsal göç, kırsal toplum ve kooperatifleşme olmak üzere disiplinler arası çalışmaları olan bir araştırmacıdır. Güreşci, Tarım Ekonomisi ve Sosyoloji alanında iki lisans derecesine sahiptir. Doçentliğini iktisat alanında almıştır ve halen işletmecilik önlisans eğitimine devam etmektedir. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü Kooperatifçilik ABD’da Doç.Dr. olarak görev yapmakta ve aynı üniversitenin Sürekli Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi ile Göç ve Yerel Yönetimler Uygulama ve Araştırma Merkezi müdürlüğünü yürütmektedir. 150 civarında makale, bildiri vb. akademik çalışması bulunmaktadır.

Kenan Atasoy, 1979 yılında Mersin’in Gülnar ilçesinde doğdu. 2017 yılında Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümünden mezun oldu. 2019 yılında Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında Tezsiz Yüksek Lisansını tamamladı. 22 yıldır Tapu ve Kadastro genel Müdürlüğünde görev yapan Atasoy halen Karaman Valiliği Tapu Müdürlüğünde Arşiv Görevlisi olarak çalışmaktadır.

M. Mustafa Erdoğan, Beykoz Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi’nde Profesördür. Marmara Üniversitesi Maliye bölümünde yaptığı yüksek lisansın ardından Manchester Üniversitesi’nde Kalkınma Çalışmaları alanında yüksek lisans ve Kalkınma İktisadı alanında doktora yapmıştır. International Conference on Political Economy eşbaşkanı; International Journal of Applied Behavioral Economics’in editör yardımcısı; Turkish Studies Journal ve diğer bazı dergilerde yayın kurulu üyesidir. Özellikle ekonomik kalkınma ve kamu maliyesi alanlarında çalışmaları bulunmaktadır. Bir kitabın yazarı, on dört kitabın editörlerinden birisi ve elliden fazla akademik dergi makalesi ve bölümünün yazarıdır. Erdoğan’ın başlıca araştırma alanları: küresel politik ekonomi, ekonomik kalkınma, sürdürülebilir kalkınma, yenilenebilir enerjiler, sanayi politikası, davranışsal kamu maliyesi, finansal krizler ve göç. ORCID ID: 0000-0003-4541-6686

Mehmet Yeşilyaprak, 1967 yılında Manisa’da dünyaya geldi. 1988’de Dokuz Eylül Üniversitesi Maliye Bölümünden mezun oldu. 1999 yılında Marmara Üniversitesi Bankacılık Sigortacılık Enstitüsü Bankacılık Bölümünde Yüksek lisansını, 2011 yılında aynı Enstitüde Doktorasını tamamladı. Meslek hayatına 1991 yılında Faisal Finans Kurumunda başladı. 1995-2001 yılları arasında İhlas Finans kurumunda çalıştı. 2001 yılında reel sektörde finans ve muhasebe müdürlüğü yaptı. 2002 yılından itibaren Family Finans ve Türkiye Finans Katılım Bankasında, Genel Müdürlük birimlerinde ve şubelerinde Müdür olarak görev almıştır. 2013

Yılında Indiana Üniversitesinde Amerika da yabancı dil eğitimi aldı. Yurtdışından dönüşünde ise aynı yılın sonunda Türk Eximbank Sigorta ve Garanti İşlemleri Daire Başkanı olarak göreve başladı. 2013-2020 yılları arası bu bankada farklı görevler üstlenmiştir. Bu görevler yanı sıra 2016 yılından itibaren Marmara Üniversitesinde yarı zamanlı Dr. Öğr. Üyesi olarak görev almıştır. 2020 Yılında Doçent unvanı aldı. 2021 yılından itibaren Beykoz Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi işletme Bölümünde Doçent unvanı ile öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. SMMM ve Bağımsız Denetçi sertifikasına sahip ve İstanbul Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirler Odası üyesi olan Mehmet Yeşilyaprak İngilizce bilmekte, evli ve bir erkek, bir kız olmak üzere iki çocuk babasıdır.

Melike Gültepe Çorak, Ankara’da doğmuş olan Çorak, 2009 yılında Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme bölümünde lisans öğrenimini tamamladıktan sonra 2013 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Finansman Bölümü’nde “Türk Bankacılık Sisteminde Mevduatların Krediye Dönüşüm Oranlarının Dönemler İtibari İle İncelenmesi (1959-2011 yılları arası)” konulu teziyle yüksek lisansını, 2023 yılında Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Muhasebe-Finansman bölümünde “Türk Bankacılık Sisteminde Finansal Dolarizasyonun Kârlılığa Etkisi” konulu teziyle doktora eğitimini tamamlamıştır. 2010 yılında T. Vakıflar Bankası T.A.O Uzman Yrd. olarak başladığı bankacılık kariyerine 2013 yılında Uzman 2019 yılında Müdür Yrd. olarak devam etmiştir. Halen T. Vakıflar Bankası T.A.O’da Müdür Yrd. olarak görev yapmaktadır. Sermaye piyasası faaliyetleri ileri düzey lisansı, kurumsal krediler lisansı, kredi derecelendirme lisansı, türev araçlar lisansı, BES sertifikası, SEGEM sertifikası bulunmaktadır.

Meriç Yılmaz, 21.04.1987 tarihinde Trabzon İli Ortahisar İlçesi’nde doğdu. 2009 yılında Doğu Akdeniz Üniversitesi - İşletme ve Ekonomi Fakültesi, İngilizce İşletme Bölümü’nü; 2013 yılında da Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı’nda yüksek lisans programını bitirdi. 2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı’nda doktora programına başladı ve 2020 yılında doktora programını tamamladı. İyi derecede İngilizce bilen YILMAZ, 7 seneyi aşkın süre enerji sektöründe uzman ve yönetici pozisyonlarında ve 2 seneyi aşkın sürede pazarlama ve marka danışmanı olarak yönetim danışmanlığı sektöründe çalıştı. Şu an marka ve pazarlama müdürü ve pazarlama bölümü öğretim görevlisi olarak çalışma hayatına devam etmektedir.

N. Merve Hamzaoglu, lisans eğitimini Sabancı Üniversitesi’nden, yüksek lisans eğitimini Brunel University London’dan almıştır. Doktora eğitimini Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde İktisat alanında tamamlamıştır. Tarım ekonomisi, sürdürülebilirlik, davranışsal iktisat, mutluluk ekonomisi gibi alanlarda çalışmaları mevcuttur. 2020 yılından beri İstanbul Kültür Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü’nde Doktor Öğretim Üyesidir.

Nazlı Şahanoğulları, lisans eğitimini Ege Üniversitesi’nden, yüksek lisans eğitimini Bilgi Üniversitesi’nden almıştır. Doktora eğitimini Bilgi Üniversitesi’nde İktisat alanında tamamlamıştır. Toplumsal cinsiyet eşitsizliği, sürdürülebilirlik, davranışsal iktisat, gibi

alanlarda çalışmaları mevcuttur. 2021 yılından beri İstanbul Kültür Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü'nde Doktor Öğretim Üyesidir.

Oytun Meçik, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümünde Profesördür. Meçik, lisans eğitimini 2008 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde, yüksek lisans eğitimini 2010 yılında Uşak Üniversitesi'nde ve doktora eğitimini de 2014 yılında Anadolu Üniversitesi'nde İktisat alanında tamamlamış, 2017 yılında Doçent, 2023 yılında Profesör olmuştur. İşgücü piyasası ile sosyal ve ekonomik ağlar alanlarında çok sayıda çalışması bulunan Meçik, halen sosyal sermaye, işgücü piyasasında eğitim-iş uyumsuzluğu, dijital dönüşümün etkileri ve yenilik iktisadı üzerine çalışmalar yapmaktadır. Meçik, ulusal ve uluslararası dergilerde editörlük, yayın kurulu üyeliği, hakemlik görevleri yerine getirmektedir ve Türkiye Ekonomi Kurumu üyesidir.

Özlem Sökmen Gürçam, Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'nde Doçent olarak görev yapmaktadır. Yazar, 2008 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Maliye Bölümü'nden mezun olduktan sonra aynı yıl Dumlupınar Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimine başladı ve 2011 yılında Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda yüksek lisansdan mezun oldu. Daha sonra Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı'nda doktora başlanan yazar, 2016 yılında doktor unvanını aldı. Doktora tezinin başlığı "Vergiye Gönüllü Uyum Bağlamında Mükellef Hakları Üzerine Ampirik Bir Çalışma" dır. Yazarın eğitim ve araştırma alanları: Kamu Maliyesi, Mükellef Hakları, Vergi Uyum, Türk Vergi Sistemi ve Tarımda Vergi Uygulamaları, Sürdürülebilir Kalkınma ve Yoksulluk konularıdır.

Reha Saydan, akademik hayatına Dumlupınar Üniversitesi Bilecik İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi işletme bölümünde Araştırma Görevlisi olarak başlamıştır. Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarını İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında gerçekleştirmiştir. Daha sonra Balıkesir Üniversitesi Bandırma MYO İşletme bölümünde Yardımcı Doçent olarak görev almıştır. Akademiden bir süre ayrılıp Uluslararası bir şirkette Marka ve Ürün Müdürü olarak uzun yıllar görev yapmıştır. Halen Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalında görev yapmaktadır. Çalışma konuları arasında tüketici davranışları, marka, yönetimi, İnovasyon konuları almaktadır.

Seda Köymen Özer, 1983 yılında İzmir'de doğdu. 2006 yılında Hacettepe Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun olduktan sonra 2015 yılında Bilkent Üniversitesi İktisat Bölümü'nde yüksek lisansını ve doktorasını tamamladı. Doktora sırasında TUBITAK desteği ile Oxford Üniversitesi'nde "ziyaretçi öğrenci" olarak eğitim aldı. Dünya Bankası, EBRD, UNCTAD ve TBMM'de ekonomi danışmanlığı yaptı. Birçok okulda yarı zamanlı ders verdi ve 2018 yılında Başkent Üniversitesi'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak göreve başladı. Uluslararası ticaret, küresel değer zincirleri, doğrudan yabancı yatırımlar ile ilgili hem ulusal hem de uluslararası hakemli dergilerde ve kitaplarda çok sayıda yayını bulunmaktadır. Ayrıca birçok uluslararası konferans, kongre ve çalıştaylarda bildiri sundu ve davetli konuşmacı olarak yer aldı.

Serap İncaz, denizcilik alanında çalışmaları olan bir araştırmacıdır. İncaz, iktisat doktora derecesini İstanbul Üniversitesi'nden almıştır. Uzun yıllar İTÜ ve İstanbul Üniversitesi'nde akademisyen olarak görev yapmıştır. Halen Kırklareli Üniversitesi'nde Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümünde Prof. Dr. olarak çalışmaktadır. Başlıca çalışma alanları; deniz işletmeciliği yönetimi, liman işletmeciliği, sürdürülebilirlik, deniz kirliliği, lojistik yönetimi ile yönetim ve stratejidir. Kent Akademisi Dergisi'nde editor olan İncaz'ın denizcilik ve lojistik alanında çok sayıda çalışması mevcuttur.

Sezin Açık Taşar, 2006 Bilkent Üniversitesi İşletme Fakültesi lisans, 2017 Fırat Üniversitesi İşletme yüksek lisans ve 2021 İnönü Üniversitesi İşletme doktora mezunudur. 2 yılı müdür pozisyonunda olmak üzere 6 yıl farklı firmaların Bütçe Kontrol ve Finansal Raporlama departmanında, 4 yıl Deloitte firması denetim bölümünde sektör tecrübesine sahiptir. 2010 yılından beri Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirdir. 2018-2022 yılları arasında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO Muhasebe ve Vergi Bölümü'nde iki yılı bölüm başkanlığı olmak üzere görev yapmış olan Dr. Öğr. Üyesi Sezin AÇIK TAŞAR, 2022 yılından beri Beykoz Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi'nde Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır.

Sinan Alçın, gelişme iktisadı alanında profesördür. Kırklareli Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü öğretim üyesi olan Alçın'ın temel çalışma alanları arasında, sanayi ve teknoloji iktisadı, istihdam politikaları ve küresel ekonomi bulunmaktadır. Çalışma alanlarında çok sayıda kitap, makale ve araştırması bulunan Alçın, uluslararası ve ulusal endeksli bilimsel dergilerde hakemlik yapmaktadır.

Şenol Doğan, 1987 yılında Sivas'ın Gürün ilçesinde doğmuştur. İlk, orta ve lise öğrenimin İstanbul'da tamamlamıştır. Lisans eğitimini Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Muhasebe ve Finansman Öğretmenliği bölümünde tamamlamıştır. Yüksek Lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe Finansman bilim dalında tamamlamıştır. Halen Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim dalında doktora eğitimine devam etmektedir. 2010 yılından bu yana Ondokuz Mayıs Üniversitesi Alaçam Meslek Yüksekokulunda çeşitli idari görevlerde bulunarak (Müdür yardımcılığı, Bölüm Başkanlığı) Öğretim Görevlisi olarak çalışmaktadır.

Şerif Dilek, lisans eğitimini Deniz İşletmeciliği ve İşletme alanlarında 2009 yılında tamamladı. Yüksek lisansını 2012 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Deniz Ekonomisi alanında, doktorasını Marmara Üniversitesi'nde Ortadoğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalından aldı. Akademik eğitiminin yanında uzun bir süre özel sektörde çalıştı. Uluslararası ekonomi politik, uluslararası iktisat ve kalkınma gibi alanlarda çalışmalar yapmaktadır. Çeşitli ulusal ve uluslararası dergilerde yayınları bulunmaktadır. Ayrıca *Yunanistan Krizinin Anatomisi* ve *Sanayi Yeniden Düşünmek* isimli kitapların yazarları arasında yer almaktadır. Kırklareli Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Taylan Yenilmez, lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği bölümünde 2007 yılında, yüksek lisansını ise aynı üniversitedeki Ekonomi bölümünde 2010 yılında tamamladı. Daha sonra yine ekonomi alanında Hollanda'daki Tinbergen Enstitüsünden 2011 yılında yüksek lisans ve Erasmus Rotterdam Üniversitesinden 2015 yılında doktora derecelerini aldı. Çalışma alanları sosyal ve ekonomik ağ analizi, uluslararası ticaret, kalkınma iktisadı, istatistiksel analiz ve uygulamalar olup bu alanlarda tezleri ve yayımlanmış makaleleri mevcuttur. Halen İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Sayısal Yöntemler Anabilim Dalında görev yapmaktadır.

Giriş: Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi ve Türkiye

M. Mustafa Erdoğan (Beykoz Üniversitesi)

ORCID ID: 0000-0003-4541-6686

mustafaerdogdu@beykoz.edu.tr

Sinan Alçın (Kırklareli Üniversitesi)

ORCID ID: 0000-0002-2330-0693

sinanalcin@klu.edu.tr

Deniz Dilara Dereli (Kültür Üniversitesi)

ORCID ID: 0000-0002-9697-4517

d.dereli@iku.edu.tr

Derya Bilgin (Kültür Üniversitesi)

ORCID ID: 0000-0003-1384-8062

d.bilgin@iku.edu.tr

İlkay Akbaş (Beykoz Üniversitesi)

ORCID ID: 0000-0001-6681-9949

ilkayakbas@beykoz.edu.tr

Özellikle 2007 yılı sonlarına doğru baş gösteren büyük depresyondan itibaren küresel ekonominin yeniden yapılanma sürecinde olduğu söylenebilir. Giderek ciddileşen İklim değişikliği sorunu, süregelen jeopolitik gerginlikler, bölgeselleşme, dijitalleşmenin yaygınlaşması, tedarik zincirlerinin çeşitlenmesi ve COVID-19 pandemisi gibi gelişmeler, küresel ekonominin yapısal dönüşümünde etkili olmuştur. Pandemi, arz-talep dengesizlikleri, tüketim kalıplarındaki değişim, çip krizi, nakliye maliyetlerindeki yüksek oranlı artışlar ve pandemi sürecinde merkez bankaları tarafından gerçekleştirilen yüksek emisyon enflasyona yol açmıştır ve bu gelişmelerin etkileri hala tazedir. Pandemi dışında güncel riskler arasında Rusya – Ukrayna savaşı, yoğun göç hareketleri, ABD–Çin eksenli ticaret gerilimleri, kritik altyapılara yönelik siber saldırı riskleri bulunmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler, sürece uyum sağlamak ve şimdiye kadar elde ettikleri kazanımları sürdürebilmekte zorluk çekmekte ve ileride karşı karşıya kalınabilecek yeni problemlerin endişesini taşımaktadır.

Günümüz dünyasında dijitalleşme birçok sektörde hızlı bir değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir. Finansın bu dijital dönüşümden en çok etkilenen alan olduğu söylenebilir. Günümüzde veri de çok değerli hale gelmiş ve veri yığınlarını analiz ederek anlamlı sonuçlar elde etmek büyük önem kazanmıştır. Finansal teknolojilerin yükselişi ise, finansal okuryazarlığın önemini artırmıştır. Çünkü bireylerin bu teknolojileri kullanabilmesi için belli finansal bilgi ve becerilere sahip olmaları gerekmektedir. Gelişen teknoloji, geleneksel finans araçlarını devre dışı bırakan ve açık protokollerle çalışan merkezi olmayan finansal uygulamalarına odaklanan bir konsept ortaya çıkarmaktadır. Merkeziyetsiz Finans

(DeFi) olarak adlandırılan bu yapılanmanın finansal özgürlüğü artırma, katılımı genişletme ve inovasyonu teşvik etme potansiyeli bulunmaktadır. Diğer taraftan geleneksel banknot ve madeni paralara benzer şekilde kullanılabilen, ancak dijital olarak oluşturulan ve dağıtılan, merkez bankası tarafından ihraç edilen dijital bir para birimi olan merkez bankası dijital parası (CBDC) da mevcuttur. CBDC'ler, finansal erişimi iyileştirme, ödeme sistemlerini daha verimli hale getirme ve para politikasını daha etkili bir şekilde uygulama potansiyeline sahiptirler. CBDC'ler, DeFi platformlarının daha güvenilir hale gelmesine yardımcı olabilirler. Küreselleşme ve teknolojik gelişmenin bir arada ele alınması durumunda ise sınır ötesi ödeme sistemlerinin önemi ve rolü ortaya çıkmaktadır. Çünkü sınır ötesi ödeme sistemleri, farklı ülkelerdeki bireylerin ve işletmelerin birbirleriyle ticaret yapmasına ve ekonomik ilişkiler kurmasına yardımcı olmaktadır. DeFi platformları, akıllı sözleşmeler aracılığıyla sınır ötesi ödemeleri işlemek için kullanılabilir. Ayrıca DeFi platformları, geleneksel finansal sistemden dışlanmış bireylere bile sınır ötesi ödemeler yapma olanağı sağlayabilmektedir. Bu durum, finansal erişimi iyileştirmeye yardımcı olabilir.

Bu hakemli ulusal derleme kitap, yukarıda söz konusu edilen küresel sorunları; dijitalleşme gibi gelişmeleri, küresel ısınma ve sürdürülebilir üretim gibi konuları özellikle Türkiye açısından değerlendirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede *Dijital Dönüşüm Süreci ve Endüstri 4.0 ile Bütünleşme Süreci* başlıklı birinci bölümde **Meriç Yılmaz**, dünyada ve Türkiye'de var olan dijital dönüşüm süreçlerini örnekendirerek detaylandırmakta ve dijitalleşmenin sektörler üzerindeki kültürel, ekonomik ve toplumsal dönüşüm etkilerine vurgu yapmaktadır.

Küresel Ekonomide Sanayi Politikasına Dönüş başlıklı ikinci bölümde **Şerif Dilek** küreselleşme sonrasında yaşanan ekonomik krizleri yönetebilmek için ekonomi politikalarının dönüştürülmesinin kaçınılmaz olduğuna ve sanayi politikasının sürdürülebilir bir ekonomi için gerekli olduğuna vurgu yapmaktadır. 1980-2008 yılları arasında gelişmiş batılı ülkelerin üretim üslerini doğuya taşımalarıyla ekonomideki sanayi üretimi paylarının düştüğü yorumunu yapan Dilek, 2008 küresel krizi sonrasında yeni bir ekonomi modeli arayışının başladığı ve sanayinin yeniden ekonomideki öneminin arttığı sonucuna ulaşmaktadır.

Büyüyen Ekonomilerin İtici Gücü: İnovasyon Küresel İnovasyon Endeksi Kapsamında Türkiye Analizi başlıklı üçüncü bölümde **Reha Saydan**, Küresel İnovasyon Endeksi temelinde çeşitli ekonomilerin genel durumunu ortaya koymuş, ardından Türkiye'nin inovasyon performansını inovasyon girdi alt endeksinin ve inovasyon çıktı alt endeksinin bileşenleri bazında ayrı ayrı ele almıştır. Ayrıca Sayan 2022 yılındaki performansına göre, Türkiye'nin inovasyon endeksindeki güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirmiştir.

Ahmet Tunç tarafından kaleme alınan *OECD Ülkelerinde Gelir Eşitsizliği: Eğilimler, Yakınsama ve Politika Çıkarımları* başlıklı dördüncü bölüm, OECD ülkeleri özelinde gelir eşitsizliği eğilimlerinin zaman içindeki değişimine odaklanmaktadır. Çalışmada özellikle Türkiye ve İzlanda'nın diğer OECD ülkeleriyle farklılaştığı dönemlere vurgu yapılırken 2010 sonrasında tersine dönen değişime de işaret edilmektedir.

Uluslararası Literatürde "Yoksulluk" ve "Sosyal Dışlanma": WEB of Science Analizi başlığını taşıyan beşinci bölümde **Özlem Sökmen Gürçam**, farklı yoksulluk tanımları kapsamında

farklılaşan akademik çalışmaları bibliyometrik analiz kapsamında incelemekte ve bu konuda yapılmış 302 çalışma üzerinden bazı sonuçları tartışmaktadır.

Yönetişim ve Mutluluğun Belirleyicisi Olarak Kültür başlıklı altıncı bölümde **Aytuğ Sözüer** ve **Atike Elanur Hızarcı** kültür, yönetim ve refah değişkenleri arasında kurulmuş olan bağlantılar doğrultusunda, bireyci kültürlerde gelişen hukukun üstünlüğü aracılığıyla mutluluğun arttığı hipotezini test etmeyi amaçlamıştır. Çalışmada Sözüer ve Hızarcı toplumcu kültürlerle kıyasla bireyci kültürlerde, hukukun üstünlüğü ve mutluluk düzeylerinin daha yüksek olduğu tespitinde bulunmuşlardır.

Kenan Atasoy ve **Bülent Darıcı**'nın kaleme aldığı *BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Yatırımlarının 2010-2022 Yılları Arasındaki Kurulu Güç Kapasite Durumlarının Karşılaştırılması* başlıklı yedinci bölüm, günümüzde ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanı sıra enerji arz güvenliğini açısından da yenilenebilir enerjinin kilit bir önem taşıdığına işaret etmektedir. Bu çalışmada, küresel ekonomide hızla büyümekte olan BRICS ülkeleri ve Türkiye'nin yenilenebilir enerji yatırımlarının 2010-2022 yılları arasındaki kurulu güç kapasiteleri karşılaştırılmıştır.

Nazlı Şahanoğulları ve **Merve Hamzaoglu**'nın kaleme aldıkları *Sürdürülebilir Kalkınma ve Toplumsal Cinsiyet Eşitliği: Kadınların İyi Oluş Farklılıkları Üzerine Bir İnceleme* başlıklı sekizinci bölümde, Birleşmiş Milletler 2030 Gündemi'nde yer alan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri dolayımında cinsiyet eşitsizliği konusu, farklı boyutlarıyla ve etraflıca irdelenmiştir.

Deniz Ulaştırma Sektöründe Denizci Kadın İstihdamı Üzerine Bir Değerlendirme başlığını taşıyan dokuzuncu bölümde **Serap İncaz**, erkek egemen olduğu için toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en fazla yaşandığı ulaştırma sektörünün bir alt kolunu konu alıyor. Bu bölümde dünya ticaretindeki payı %90'lara varan denizcilik sektöründe kadın denizcilerin istihdamının durumu, denizci kadın istihdamı önündeki engeller, denizcilik sektöründeki cinsiyet dengesizliğini azaltmak için mevcut girişimler ele alınıyor ve öneriler sunuluyor.

Sinan Alçın ve **Aylin Biberici** tarafından kaleme alınan *Döngüsel Ekonominin Gelecek Potansiyeli* başlıklı onuncu bölüm döngüsel ekonominin günümüz ekonomik modeline olan etkisini ve gelecekteki potansiyelini incelemekte ve yeniden kullanım, geri dönüşüm ve ürün ömrünün uzatılması gibi stratejilerin önemine ve döngüsel ekonominin kaynak tükenmesini engellemedeki rolüne vurgu yapmaktadır.

Elif Özdoğan ve **M. Mustafa Erdoğan**, *Ekoturizmin Artan Önemi ve Türkiye İçin Potansiyelleri* başlığını taşıyan on birinci bölümde insanların doğa ile iç içe yaşamı deneyimleme, doğayı keşfetme istekleri çerçevesinde rekreasyon etkinlikler yükselen bir trend haline geldiğine işaret etmekte ve ekoturizmin Türkiye için potansiyellerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bölümde yazarlar ayrıca potansiyelleri realize edebilmek için neler yapılabileceği sorusuna cevap aramakta ve bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Küreselleşme ve Türkiye Dış Ticaretine Etkileri başlıklı on ikinci bölümde **Mehmet Yeşilyaprak** küreselleşme ile ilgili bir literatür taraması yapmış ve küreselleşmenin siyasi, güvenlik, çevresel, kültürel boyutlardan ve özellikle de küresel ekonomide yaşanan krizlerden nasıl etkilendiğine yönelik bir literatür çalışması yapmıştır. Türkiye'nin küreselleşme sürecinde

takip ettiği yol ve bu sürecin Türkiye üzerindeki etkileri incelenirken Türkiye'nin küreselleşme sürecinin konumu ve dış ticarete olan etkileri detaylı olarak ele alınmıştır.

Uluslararası Ticarete Türkiye'nin Güncel Konumunun Ağ Analizi ile İncelenmesi başlıklı on üçüncü bölümde **Taylan Yenilmez**, dünya ticaret ağında Türkiye'nin konumunu incelemiştir. Yenilmez'in ağ analizi yöntemini kullandığı çalışmada tüm ticaret ağı ve sektörel bazda Türkiye'nin merkeziliği incelenmiştir. Analiz sonucuna göre, Türkiye'nin tekstil sektöründe merkezi-büyük ekonomilere yaptığı ihracat ile merkezi bir konum kazandığı görülmüştür. Teknoloji ağırlıklı sektörlerde ise Türkiye'nin daha çevresel bir konuma sahip olduğu gözlemlenmiştir.

Ekonomide Yenilik İklimini Yaratmak: Yeniliklerin Türkiye Ekonomisindeki Rolü başlıklı on dördüncü bölümde **Oytun Meçik**, Türkiye'nin yenilik iklimi yaratma kapasitesine odaklanmakta ve ülkede yeniliği destekleyebilecek veya engelleyebilecek faktörleri araştırmaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi'ne dayalı verilerden hareketle Türkiye'nin mevcut yenilik performansına genel bir bakış sunmaktadır. Çalışmada; kurumsal faktörler, beşerî sermaye ve araştırma, altyapı, piyasa gelişmişliği ve bilgi-teknoloji çıktıları gibi yenilik yaratma kapasitesini etkileyebilecek çeşitli faktörler incelenmektedir.

Ertuğrul Güreşçi tarafından kaleme alınan *Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi İçinde Türk Kooperatifçiliğindeki Uygulama Sorunları ve Çözüm Önerileri* başlıklı on beşinci bölümde, Türkiye ekonomisinin kooperatifler yolu ile yeniden yapılanması, kooperatiflerin uygulama alanlarındaki sorunlarının ortaya konulması ve bu sorunlara yönelik olası çözümlerin ifade edilmesi amaçlanmıştır. Güreşçi'ye göre Türk kooperatifçiliğinde yasal boşluklar giderilmeli ve tek bir yasa ile uluslararası kooperatifçilik ilkelerini benimseyen yeni bir hukuki düzenlemeye gidilmeli ve kooperatifçilik eğitimi konusuna özel bir önem verilmelidir.

Berfu Hızıroğlu ve **Seda Köymen Özer** tarafından kaleme alınan *Suriyeli Göçmenlerin Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Okullaşmaya Etkisi* isimli on altıncı bölümde, 2016-2022 yıllarına ait verilerle Suriyeli göçmen barındıran 13 ili kapsayan çalışma kapsamında söz konusu göçmenlerin ilgili illerdeki mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşma oranına katkıları incelenmektedir.

Şenol Doğan tarafından kaleme alınan *Merkeziyetsiz Finans (Defi) ve Türkiye'de Finansal Sisteme Genel Bir Bakış* başlıklı on yedinci bölümde merkeziyetsiz finans ile merkezi finans kavramları ele alınarak merkeziyetsiz finansın temel bileşenleri değerlendirilmiştir. Ayrıca merkezi olmayan finansın riskleri ve avantajlarına yer verilerek Türkiye'deki durum değerlendirilmektedir.

Dilber Doğan tarafından kaleme alınan *Yükselen Finansal Teknolojiler Çağında Finansal Okuryazarlık* başlıklı on sekizinci bölümde finansal okuryazarlık bağlamında finansal teknolojiler ele alınarak, finansal teknolojilerin avantajları ve dezavantajları değerlendirilmektedir. Ayrıca finans alanında yaşanan dijital dönüşümle birlikte finansal okuryazarlığın arttırılabilmesi için çeşitli önerilerde bulunmaktadır.

Ali Polat tarafından kaleme alınan *Sınır Ötesi Ödeme Sistemleri ve Merkez Bankası Dijital Parası Üzerine Değerlendirmeler* başlıklı on dokuzuncu bölümde çalışmada merkez bankası dijital

paralarının güncel durumları, bu alanda hangi tür iş birliklerinin gerçekleştirildiği ve küresel ödeme sistemlerinin tarihsel gelişimi ele alınmaktadır. Bunlarla birlikte çalışmada, sınır ötesi ödemeler bağlamında küresel ödemeler sistemlerinin avantajları ve dezavantajları değerlendirilmektedir.

2003-2022 yılları arasında Türkiye’deki dolarizasyondaki artış ve azalışların nedenleri ile seyrinin ele alındığı *Türk Bankacılık Sisteminde Finansal Dolarizasyon* başlığını taşıyan yirminci bölümde, literatürde geliştirilen bazı ölçümlerden yararlanılarak **Emine Ebru Aksoy** ve **Melike Gültepe Çorak** Türk Bankacılık sistemindeki finansal dolarizasyonun yıllar içerisindeki değişimini ele almışlardır. Finansal dolarizasyonun başta enflasyon ve döviz kuru olmak üzere faiz oranı, kamu borç stoku, mevduatlar, kredilerden nasıl etkilendiği Maliye Bakanlığı ve BDDK’dan elde edilen veriler yardımıyla incelenmiştir.

Sezin Açık Taşar yazmış olduğu *Bağımsız Denetim Sektörünün ve “Büyük Dörtlü” Denetim Firmalarının Son On Yılda Gelişimi Üzerine Bir Araştırma* başlıklı yirmi birinci bölümde, son on yılda bağımsız denetim alanında dünyada ve Türkiye’de yaşanan gelişmeleri ele almaktadır. Türkiye, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGGK) tarafından yayınlanan bağımsız denetim istatistikleri; “Büyük Dörtlü” adıyla bilinen dört büyük denetim firması ise global pazarda son on yılda yaşadıkları gelişmelere ilişkin istatistikler çerçevesinde incelenmektedir.

Bu derleme kitapta yer alan bölümlerin küresel ekonominin ne şekilde yapılanmakta olduğunun daha iyi anlaşılmasına ve bu doğrultuda Türkiye’nin neler yapmasının uygun olacağına ilişkin fikirler üretilmesine katkı sağlayacağı kanısındayız. Beklentimiz, bu kitaptaki bölümlerin akademisyenlere, uygulayıcılara, işletme yöneticilerine ve özellikle iktisadi ve idari bilimler öğrencilerine yeni bakış açıları kazandırmasıdır.

THE DIGITAL TRANSFORMATION AND INTEGRATION WITH INDUSTRY

4.0

DİJİTAL DÖNÜŞÜM VE ENDÜSTRİ 4.0 İLE BÜTÜNLEŞME SÜRECİ

Dr.Meriç YILMAZ

Özet:

Dijital dönüşüm süreçleri, sistem içerisindeki değer zincirlerini birbirine entegre eden, piyasa içerisinde rekabet gücünü farklılaştıran ve artıran, müşterilere hızlı ve kaliteli hizmet süreci sunabilmek adına yararlanılan en etkin yöntemlerden biridir. Teknolojinin gelişimiyle birlikte, bu süreçler Endüstri 4.0 ile bütünleşmiş, ivme kazanmış ve tüm sektörler için önemli adım haline dönüşmüştür. Literatüre bakıldığında, dijital dönüşüm süreçlerinin sektörler üzerindeki etkisi, Endüstri 4.0 devrimi perspektifinde organizasyonlar içerisinde sürdürülebilirlik, depolama alanı, büyük veri analizleri, yapay zeka gibi alanlarda dijital dönüşümün kalıcı etkisine ve bu alana yönelik çalışmalara sıkça rastlanmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada, dünyada ve ülkemizde var olan dijital dönüşüm süreçleri örneklendirilerek detaylandırılmış, niteliksel ve niceliksel özelliklerinden yola çıkılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Dijitalleşmenin sektörler üzerindeki kültürel, ekonomik ve toplumsal dönüşüm süreçleri ele alınarak, dönüşüm sürecinde verimlilik, maliyet avantajı, karlılık, gibi şirket düzeyindeki etkileriyle beraber, eğitim, organizasyonel yapılanmalar, büyüme, istihdam, gibi makro seviyedeki etkilerinden de bahsedilmiştir.

Bu kapsamda çalışmanın amacı, Endüstri 4.0 ile birlikte günümüzde önemli bir yere sahip olan teknoloji ve dijital dönüşüm süreçlerinin işletmeler, iş süreçleri, ekonomi ve sosyal yaşam üzerindeki etkisi ve uygulama alanları ile toplumsal faydalarının gelişim süreçlerinin ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji, Dijitalleşme, Dijital Dönüşüm, Endüstri 4.0

Abstract:

Digital transformation processes are one of the most effective methods that integrate value chains within the system, differentiate and increase competitiveness in the market, and are used to provide fast and high-quality service processes to customers. With the development of technology, these processes have been integrated with Industry 4.0, gained momentum and turned into an important step for all sectors. When we look at the literature, the impact of digital transformation processes on sectors, the lasting impact of digital transformation in areas such as sustainability, storage space, big data analysis, artificial intelligence and studies in this field have started to be frequently encountered in organizations from the perspective of the Industry 4.0 revolution.

In this study, the digital transformation processes that exist in the world and in our country have been detailed by sampling, and attempts have been made to explain them based on their qualitative and quantitative characteristics. By considering the cultural, economic and social transformation processes of digitalization on the sectors, the company-level effects of digitalization such as efficiency, cost advantage, profitability in the transformation process, as well as the macro-level effects such as education, organizational structures, growth, employment, were also mentioned.

In this context, the aim of the study is to reveal the development processes of technology and digital transformation processes, which have an important place today along with Industry 4.0, the impact on enterprises, business processes, economics and social life, as well as their application areas and social benefits.

Keywords: Technology, Digitalization, Digital Transformation, Industry 4.0

1. GİRİŞ

Endüstri 4.0 süreci sanayi devrimi ve teknolojinin evrimsel dönüşüm ve gelişim sürecini kapsayan; yaşantımızda hız, verimlilik, yetkinlik, yenilikçilik kavramlarıyla yer edinen ve işletmelerde müşteri odaklı teknolojik gelişim süreçlerini içeren bir dijitalleşme süreci olarak ifade edilmektedir.

Endüstri 4.0, işletmelere veri yönetim sistemiyle birlikte sistem entegrasyonu sağlayan, tüm faaliyetlerini tek bir süreç yönetimi içerisinde toplayarak sürdürülebilir bir süreç yönetimin oluşturulmasına öncülük etmektedir.

Küreselleşmenin de etkisiyle hız kazanan dijital dönüşüm süreçleri işletmeleri etkilediği kadar, toplumları, kültürel yapıları, tüketim alışkanlıklarını da etkiliyor. Tüm sektörlerde hayatı kolaylaştıran bu değişim ve dönüşüm süreci, ihtiyaca yönelik hizmet ve ürün gelişim süreçlerinin oluşmasını sağlıyor ve organizasyon yapılarıyla birlikte stratejik yönetim süreçleri dijitalleşmeyle birlikte yeniden yapılandırılıyor.

Dijital dönüşüm süreci Endüstri 4.0 ile birlikte bütünleşen bir süreç olup, hayatlarımıza pozitif yönlü dokunuşlar sergilemiştir. Bu dönüşüm sürecinde sağlık, eğitim, bankacılık, sigortacılık, enerji gibi pek çok sektörde süreçler geliştirilmiş ve değişimler hız kazanmıştır. İleride bu değişim sürecinin çok daha hızlı bir şekilde hayatlarımızı etkileyeceği de öngörülmektedir.

2. TEKNOLOJİK VE DİJİTAL DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Teknolojik gelişim sürecinin getirdiği yenilikler sonucunda, şirket politikalarında geleneksel yapıdan modern yapılara geçiş hızlanmış ve yeni iletişim ortamları gelişmeye başlamıştır. Teknolojik dönüşüm sürecinin ilk aşaması ise dijitalleşme olarak yer almış, kurum kültürlerinde de değişim sürecinin başlangıcı olmuştur. Dijitalleşme süreci büyük verilerin depolanması ve görüntülenmesini kolaylaştıran; herhangi bir veri kaybı yaşamadan ortak kanaldan hızlıca verilerin iletimini aktarımını gerçekleştiren uçtan uca sistematik bir süreç olarak adlandırılmaktadır (Erdem, 2011:38-41). Dijitalleşme kısaca üretilen ürün veya sunulan

hizmetin iş süreçleriyle birlikte dijital hâle getirilerek, sunulması veya iş modelinin geliştirildiği bir süreç olarak ifade edilmektedir.

Dijitalleşme, kurumlar içerisinde dijital teknolojilerin kullanılarak değer üreten fırsatların üretilmesi, yeni bir iş modelinin geliştirilmesi ve bu modelden yeni kazançlar elde edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Bapat, 2018: 57).

Dijitalleşmenin tarihçesine bakıldığında, bilişim ve iletişim teknolojilerine yönelik düşünce temellerinin 17. yüzyıla kadar dayandığı ve o dönemden itibaren düşüncelerin geliştirildiği ve uygulamaya geçirildiği söylenebilir (Aksu, 2018: 22-24). 2000' li yıllardan itibaren hızlanan teknolojik gelişim sürecinin temel kavramlarından biri olan dijitalleşme, sayısallaştırma olarak da ifade edilmektedir. Dijitalleşme, işletmelerin kurumsal yapılarında, stratejilerinde ve iş yapış biçimlerinde köklü değişiklikler yaşatarak; akıllı sistemler, robotlar, e-devlet, sosyal medya gibi alanlarda pek çok hizmet sektöründe büyük değişimler yaşatmıştır (Yankın, 2019: 14).

Dijitalleşme süreçleri dönüşüm süreçlerini de beraberinde getirmiştir. Dijital dönüşüm süreçleri dijital teknolojilerin, teknolojik yeteneklerin ve yetkinliklerin birleşimiyle yeni süreçler oluşturmuş, bunun sonucunda etkin ve sürdürülebilir iş modelleri ve işletme süreçlerini ortaya çıkarmıştır (Morakanyane vd., 2017: 429-430).

Teknolojinin hızlı değişim süreci, uygulamaların geliştirilmesi, tüketici talep ve beklentilerinin hızla değişmesiyle birlikte dijitalleşme süreci tüm dünyada hız kazanmıştır. Bu dönüşüm süreci tüm sektörleri ve organizasyonları etkilemiş, teknoloji ve kültür anlamında kurumları değişim ve dönüşüme zorlamıştır.

Kurumlarda Dijital dönüşüm süreçleri dağınık organizasyon süreçlerini sadeleştiriyor ve riskleri en aza indirgeyerek süreç yönetimini kolaylaştırıyor (Fitzgerald vd., 2013: 11-12). Dijitalleşmeyle birlikte, tüketicilere daha yüksek performanslı ürün ve hizmet seçenekleri sunulabiliyor, ihtiyaçları ve beklentileri doğrultusunda çözümçül yaklaşımlar sağlayabiliyorlar.

Dijital dönüşüm kültürünün yaygınlaşması şirket içerisindeki organizasyon yapılarını da dönüşüme uğratmıştır. Dijital liderlik ve dijital müşteri deneyimi yönetimi gibi yeni alanlar ortaya çıkmış; yenilikçi yöntemler organizasyonlar içerisindeki karar verme şeklini derinden etkilemiştir.

2.1. Ekonomik ve Sosyal Yaşam İçerisinde Dijital Dönüşüm Süreci

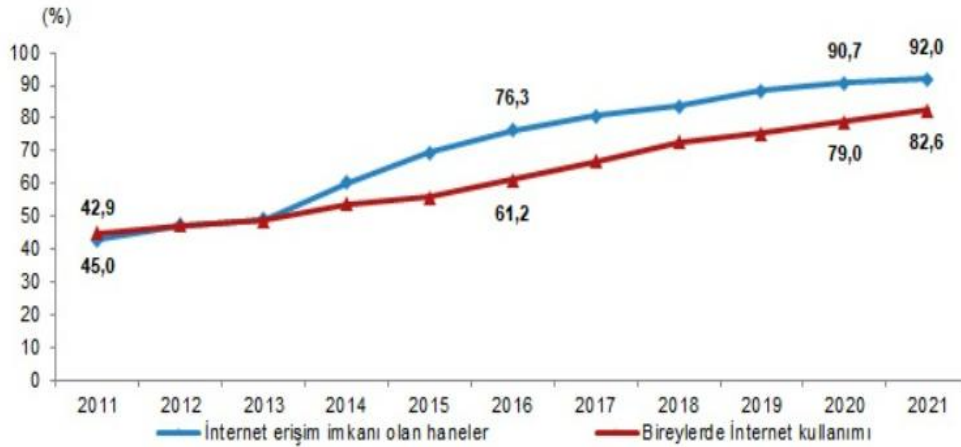
Dijitalleşme, sayısallaştırmayla başlayan ve dijital dönüşüm yolculuğuna doğru ilerleyen süreçleri kapsamaktadır. İş süreçlerinde ve toplumsal yapılarda ekonomik, sosyal ve de kültürel anlamda önemli değişiklikler ortaya çıkaran, iş ve üretim süreçlerinde değişikliğe sebebiyet verirken; meslek tanımlarını da dönüşüme ve değişime zorlayan proaktif bir sürece sahiptir. Dijital teknolojiler organizasyonların ve çalışanların üretime ilişkin yönetsel, organizasyonel ve analitik becerilerine değer katan ve diğer işlerin önemini aza indirgeyen, itici bir güç olarak da yorumlanmaktadır (Yankın, 2019: 17).

Ekonomide yaşanan dijital dönüşüm ve gelişim süreci, dünyada küreselleşme süreçlerini hızlandırarak, toplumsal anlamda ulusal egemenlik ve küresel akım süreçlerini de etkilemiştir. Dijital medya ve iletişim teknikleri, iletişimsel sosyal yapı çerçevesinde ve iletişim teknolojisi içerisinde birbirini karşılıklı olarak etkilemiştir (Brennen ve Kresis, 2014).

Dijital dönüşüm internetle birlikte hız kazanan bir süreçtir. İnternetle birlikte hayatımızda ve iş kollarında pek çok değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. İnternet günlük hayatımızın vazgeçilmezi haline gelmiş, tüm ihtiyaçlarımızın karşılanabilir olması internete bizleri bağımlı kılmıştır. Türkiye’de haneler ve bireyler üzerinde yapılan çalışmada, son 10 yıl içerisindeki artış bizlere bu sonucu göstermektedir.

Şekil 1’de 2011-2021 yılları arasında Türkiye’de internete erişimi olan bireyler ve hanelerdeki internet kullanım oranları görülmektedir. TÜİK istatistikleri sonucuna bakıldığında ilgili dönemlerde internet kullanım oranlarının ciddi oranda artış gösterdiği görülmektedir. Verilere bakıldığında 2011 yılında hemen hemen %40 civarında olan internet kullanım oranının 2021 yılında %80 in de üzerine çıktığı, diğer bir ifadeyle son 10 yıllık dönemde internet kullanım oranlarının yaklaşık %40 civarında arttığı söylenebilmektedir (TÜİK, 2021).

Tablo 1: İnternet Erişim İmkânı Olan Haneler ve Bireylerde İnternet Kullanımı, 2011-2021

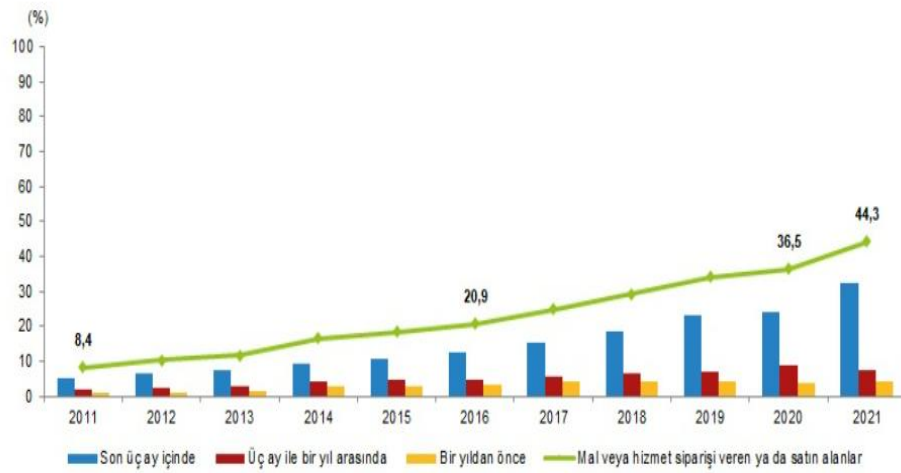
Kaynak: TÜİK, 2021

İnternet kullanımının artışı küresel salgınla birlikte hız kazanmıştır. Bu süreçte dijital dönüşüm süreçleri, toplumdaki davranışsal yaklaşımları ve teknolojik açıdan bazı tutum ve davranışlarımızda değişim ve dönüşüm süreçlerine de öncülük etmiştir. Bu süreçlerin en güzel örneklerinden biri alışveriş alışkanlıklarımızın değişmesiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Mobil ve e-ticaret bunun en güzel örnekleridir. Mobil ve e ticaretle birlikte pek çok ihtiyacımızı internet ve telefon aracılığıyla gerçekleştirmeye başlamış, sürece hızlıca adapte olunmuştur. Toplumsal ve ekonomik alanda yaşanan bu süreçler alışveriş kültürümüzde ve bakış açımızda çığır açmıştır. Ülkemizde e devlet hizmet alanı kapsamlı bir şekilde dijitalleşme sürecini bizlere göstermektedir.

Türkiye’deki istatistiklere bakıldığında e devlet hizmetlerini kullanma oranının %51,5 den yaklaşık %7’lik artışla %58’e ulaştığı tespit edilmiştir (TUİK, 2021). Topluma pratik, çözümçül ve hızlı hizmetler sunularak, dijitalleşme işletme ve ekonomik alanlarda kendini hızlıca göstermeye başlamıştır.

Türkiye’de yapılan diğer bir araştırmada, 16-74 yaş aralığında internet kullanan kişiler incelenmiş ve %80,5 kişinin interneti düzenli olarak kullanmaya başladığı tespit edilmiştir. Önceki yıla göre oranla %4 oranında yükselerek %76,5’e ulaştığı görülmüştür (TUİK, 2022). Şekil 2’de yine aynı yaş aralığında yer alan bireylerde internet üzerinden sipariş veren veya satın alan kişi sayısının 2021 yılında %44,3 olarak tespit edilmiş, 2020 yılında bu oranın %44 lere kadar çıktığı görülmüştür. Son 10 yıl içerisinde %32’lik ciddi bir artış gerçekleşmiştir (TUİK, 2021).

Tablo 2: İnternet Üzerinden Mal /Hizmet Siparişi Verme veya Satın Alma Oranı, 2011-2021

Kaynak: TUİK, 2021

2021 yılı araştırmalarına bakıldığında, ilk üç aylık dönemde internet üzerinden alışveriş yapan bireylerin %70,7’sinin giyim, ayakkabı ve aksesuar olduğu; %40,8’lik oranına yemek (lokanta,fast food vb.) sektörü hizmetlerinden yapılan teslimatları içerdiği tespit edilmiştir. Araştırma sonuçlarında %33,4 oranında yer alan bireylerin gıda ürünlerinden, %28,7’si kozmetik, sağlık ve güzellik ürünlerinden, %27,7’sinin basılı dergi, gazete, ilan ve kitaplardan, %27,6’sı kişisel bakım ve temizlik ürünlerinden oluştuğu tespit edilmiştir (TUİK, 2021).

Yapılan çalışmalar doğrultusunda dijital dönüşümün toplumsal, ekonomik ve sosyal alanlarda etkisinin son derece yüksek olduğu görülmektedir. Zaman yönetimi, veri depolama sistemleri, bilgiye erişim kolaylığı ve esnekliği, bilgi üretim hızı, teknolojik yapılanmalar ve araçlar, yeni ve etkin iş modellerinin oluşması, farklı alanlarda istihdam olanaklarının artışı, yeni mesleklerin ortaya çıkması ve daha fazlası hayatlarımızı şekillendiren önemli alanlardandır. Ülkemizde de git gide artan dijitalleşme süreçleri medya ve iletişim, eğitim ve öğretim, finans, sağlık, perakendecilik ve çok daha fazla sektörde hayatımıza entegre olmuş durumdadır ve de olmaya devam edecektir.

2.1.1. Ekonomik Süreçlerde Dijital Dönüşüm ve Endüstri 4.0

Ülkelerin ekonomik yapıları küreselleşmeyle birlikte dijitalleşme süreçlerinden ciddi şekilde etkilenmiş; otomasyon, yalın üretim, esneklik ve hız gibi kavramlar dijital dönüşüm süreçleriyle farklı konumlandırılmaya başlanmıştır. Dijital dönüşüm süreçleri sadece organizasyonlar içerisinde değişim süreci yaşatmamış, organizasyonların dışarıdan büyümelerine ve değişimine de olanak sağlamıştır. Tüketicilerin davranışsal tutumları ve alışkanlıkları sanayi 4.0 la birlikte zorunlu bir değişim ve dönüşüm sürecine uğramıştır.

Teknolojik gelişim süreci ve yaşanan değişimler sonucu yeni iş ve görev tanımları ortaya çıkmış; ürün ve hizmet sektörleri ve yönetim biçimleriyle birlikte değişime uğramıştır. Toplumsal tüketim alışkanlıkları ve davranışları alanları, tüketim beklentileri ve istekleri süreçten etkilenmiş ve toplumların ekonomik yapılarındaki dönüşüm sürecini de hızlandırmıştır. Yaşanılan bu süreç “Sanayi (Endüstri) 4.0” veya endüstri devriminin dördüncü aşaması olarak adlandırılmıştır (Yankın, 2019: 17-18).

Sanayi 4.0 teknolojinin, dijitalleşmenin ve değer zincirlerinin birleşiminden oluşan bütünsel bir süreç yönetimi olarak değerlendirilme ve çokça avantaja sahip olduğu savunulmaktadır. Sanayi 4.0’ın en belirgin avantajları şu şekilde ifade edilmektedir (Kesayak, 2017):

- Sistemlerin izlenebilir olması ve arıza teşhislerinin kolaylaştırılması,
- Sistemlerin parçalarına ve sistem bileşenlerine dair öz farkındalık kazandırılması,
- Sistemin eko sisteme duyarlı, çevre dostu, kaynak tasarrufu gibi alanlarda sürdürülebilir olmasının sağlanması,
- Maksimum düzeyde verimliliğinin sağlanması,
- Üretim süreçlerinde esnekliğin arttırılmasına yönelik katkıda bulunulması,
- Maliyetin minimuma düşürülmesine olanak sağlanması,
- Yeni hizmet kollarının ve iş tasarım modellerinin geliştirilmesine olanak sağlanması.

TİSK tarafından yapılan çalışmalara göre Endüstri 4.0’ın son yıllar içerisinde tespit edilen pek çok faydası bulunmaktadır. Bu faydalar aşağıda yer almaktadır (TİSK, 2016: 37):

- Daha karmaşık yapılı, detaylı ve akıllı ürün ve hizmetler üretilmektedir.
- Seri üretimden, müşteri ihtiyaç ve beklentilerine göre özel üretimlere geçiş sağlanabilmektedir.
- Hammadde ve kaynak tüketimi minimumda tutulmakta, verimlilik artışı sağlanmakta ve yeşil enerjiye geçiş sürecini hızlandırmaktadır.
- Kendi kendini organize edebilen ve yönetebilen üretim yöntemleriyle birlikte üretim için gerekli olan tüm kaynaklara (enerji, insan vb.) dair ihtiyaçlar minimum seviyeye düşürülmektedir.
- Ürün-yaşam döngüsü süreçlerinde kısalma olurken, üretimdeki hata payları minimuma düşürülmektedir.
- İşletmeler içerisinde iş sağlığı ve güvenliği süreçleri robotlarla daha iyi ve etkin yönetilmektedir.
- Robotlar organizasyondaki üretim süreçlerini hızlandırırken, çalışma saatleri esnek hale gelmektedir.

İşletmeler Endüstri 4.0 çerçevesinde değerlendirildiğinde, piyasada değerli olduğunu gösteren çeşitli göstergeleri mevcuttur. Bunlar, piyasaya yeni giriş yapmış olan herhangi bir firmaysa piyasada etkili şekilde söz sahibi olması, piyasaya hakim olabilecek bir konuma gelmesi ve gelir hedeflerine ulaşabilmesi için gerekli zaman içerisindeki dönüşüm sürecinin hızlıca tamamlanmasıdır. Şirketlerin önceki dönem verileri incelendiğinde, yılda yaklaşık 1 milyar dolar gelire sahip olunan bir büyümeye 30-40 yılda ulaşılabilirdiği, yeni teknolojileri kullanan şirketlerinse dijital yetenek ve beceriler sayesinde bu dönemi yaklaşık 5- 6 yıla kadar düşürdüğü tespit edilmiştir. Bu duruma örnek olarak Facebook ve Google verileri detaylı olarak incelenmiş olup; Facebook'un yaklaşık 1 milyar dolar gelirini altı yıl içerisinde, Google'ın 5 yıl içerisinde ulaştığı tespit edilmiştir (Schwab, 2016: 59-60).

Schwab'ın 2016 yılında yapmış olduğu çalışmada, Endüstri 4.0'ın tüm sektörler üzerinde etkisi olduğu tespit edilmiş ve dört ana süreçte incelenmiştir (Schwab, 2016: 62-63):

- Müşteri Talepleri ve İhtiyaçları Değişim ve Dönüşüm Sürecine Uğramaktadır: Şirketler, organizasyonlar, tüketiciler veya müşteriler dijitalleşen ekonomik sürecin merkezinde konumlandırılmaya başlanmıştır. Bu süreçte müşteri talepleri ve ihtiyaçları müşteri deneyim süreçleriyle birlikte yeniden tasarlanmaya ve tanımlanmaya başlanmıştır. Müşterinin bu süreci deneyimlemesi ürün ambalajı, markası, alışveriş sürecinin yönetimi ve müşteri hizmetleriyle ilişkilendirilmiştir.

Müşteriler tarafından içerik üretiminin arttığı, paylaşımların çoğaldığı, etkileşimlerin hız kazandığı dijital dünyada, şirketlerin müşterilerin dijital ayak izlerini takip etmesi, dijital veri depolama hizmetlerini geliştirmesi, sunulan tekliflerin kişiselleştirilmesi ve işletmelerin anlık olarak tepki verebilmeleri piyasa koşullarında zorunluluk haline gelmiştir.

- Veriler, Ürünlerin Gelişim Sürecini İyileştirmekte ve Varlık Üretkenliğini Artırmaktadır: İşletmeler içerisinde yer alan ürün ve hizmetler, dijital süreçlerle gelişmekte, yeni nesil teknolojiler organizasyonların varlıklarını algılama, depolama, analiz etme ve yönetme biçimlerini dönüşüme ve değişime uğratmaktadır. Ürün performanslarının ölçülmesi, ölçeklerini tahmin etme ve bunlara yönelik fiyat tahminlerinin yapılması, yazılım güncellemeleri, ürün sensörleri aracılığıyla ürünü takip etme gibi alanlarda kendini göstermektedir.

- İnovasyon Süreçlerinde İşbirlikçi Adımlar: Platformlarda bir araya gelen firmaların güçlü özellikleri ve yeni adımları inovasyon süreçlerine ışık tutarak, verimli çıktılar alınmaktadır.

- Yenilenen Operasyon Modelleri: Endüstri 4.0'la birlikte oluşan faydalar ve çıktılar şirketlerin operasyonel modellerinde değişikliğe gitme ve yenileme gerekliliğini ortaya koymaktadır. İlerleyen süreçlerde, organizasyonlar içerisinde fiziksel dünyayla ilişkili olacak şekilde küresel platformların oluşturulacağı düşünülmektedir. Dijitalleşen müzik ürünleri, dergiler, kitaplar ve bunların satışıyla ilgili platformlar bu sürecin keskin şekilde değişeceğine işaret eden örneklerdendir.

Türkiye'de 2015 yılında yapılan araştırmaya göre, sektör olarak, telekomünikasyon ve sigortacılık gibi sektörlerde dijital alanda yatırımların hız kazandığı tespit edilmiştir. Bu sektörlerin dijitalleşme alanına yapmış oldukları yatırım ortalamaları %55 iken, diğer

sektörlerin dijital alanlardaki yatırımları %16 düzeyinde yer almaktadır. Tüketim sektörü %20, perakende sektörü %40 bütçelerle dijitalleşme süreçlerini yönetmeye çalışmaktadır. (TÜSİAD, 2016: 16-17). Yapılan yatırımlar incelendiğinde, Türkiye’de bu sektörler özelinde yer alan firmaların stratejik dijital yönetim süreçlerini geliştirmesi ve sürdürülebilir süreç yönetiminin sağlanması konusunda gelişme gösterdikleri söylenebilir.

Avrupa Parlamentosu’nun dijitalleşme süreciyle ilgili yapmış olduğu çalışmaya göre dijitalleşmeyle birlikte Avrupa’da sanayii süreçlerinde yaşanan gerileme süreçlerinin önüne geçilebilecek ve verimlilik oranı %20 oranında yükselecektir. İlgili çalışmada, The Boston Consulting Group raporu tahminleri analiz edilmiş ve Sanayi 4.0’ın Alman ekonomisine gelecekteki 10 yıl içerisinde yıllık %1 ilave olarak büyüme hızı sağlayacağı ve yaklaşık 390 bin civarında yeni meslekler yaratacağı sonucuna ulaşılmıştır (TİSK, 2016: 37-38).

Dijital dönüşüm sürecini benimseyen, bu sürece adapte olan veya olmak için çaba gösteren organizasyonlar yeni ürün ve hizmet süreçlerinde gelişim gösterebilecekleri için rekabet ortamına ve yeni piyasa koşullarına hızlıca adapte olabileceklerdir. Yeni iş ve meslek kollarının oluşmasıyla, nitelikli, geleceği olan ve iyi gelirli işler oluşturabileceklerdir. Dijitalleşme sürecine ayak uyduramayan organizasyonlar ve şirketler piyasada rekabet edemeyecek hale gelerek, sistemin dışında kalacaklardır. Ülkemizde, toplumsal kültür olarak benimseyerek başlanması gereken bu süreçte dönüşüm sürecine ayak uydurmalı, bilgi teknolojileri ve dijitalleşme alanlarında yatırımlar yapmalı, sistemin ve çemberin dışında kalmamaya özen göstermeliyiz.

2.2. İşletme ve Organizasyon Yapılarında Dijital Dönüşüm Süreçleri

İşletmeler içerisinde ve organizasyon yapılarında iş yapma ve yönetme şekliyle birlikte gelir sağlama metodlarının değişmesi dijital iş modeli olarak ifade edilmektedir (Veit vd., 2014: 51). İşletmelerde ve organizasyonlarda dijital dönüşüm süreçleri içerisindeki öncelikli alanlardan biri iş modellerinin dönüşme sürecidir. Bu süreç organizasyonda yer alan diğer alanlarla birlikte bir bütün olarak değerlendirilmesi gereken bir süreç yönetimidir. Dijital dönüşümün tüm organizasyonu etkilemesi, işletmelerdeki organizasyon yapısı, şirket kültürü, çalışma koşulları ve iş yapma ve iş ahlak anlayışı bir bütün olarak yer aldığından dijitalleşmede tüm süreç yönetimi etkin şekilde sağlanmalıdır (Henriette vd., 2016: 5-6). Uzun vadeli stratejik planlar çerçevesinde, disiplinlerarası çalışmalarla birlikte desteklenerek bütünsel bir yaklaşımla bu süreç yönetiminin gerçekleştirilmesi söylenebilir.

2018 yılında WEF(Dünya Ekonomik Formu) tarafından iş ve meslek süreçlerinin geleceğine yönelik hazırlanan raporda, endüstri 4.0’ın tüm endüstrilerde yer alan iş modellerinde ciddi boyutlarda değişiklikler yaratacağı, bu değişiklik sürecinin oluşması için demografik, kültürel, sosyo-ekonomik ve toplumsal faktörlerle etkileşime gireceği, işgücü piyasaları üzerinde olumlu ve olumsuz etki bırakacağına dikkat çekilmektedir. Bu süreç içerisinde iş kategorilerinin düzeninin değişeceği, yeni iş kategorilerinin oluşacağı ve çalışanların nerede ve hangi koşullarda çalıştıklarının değişime uğrayacağı vurgulanmaktadır. Raporun içerisinde üzerinde önemle durulan diğer bir husus da, kadın ve erkek çalışanların süreçten

farklı etkilenebileceğidir. İşgücü üzerindeki dinamiklerinin de değişebileceği öngörülmektedir (WEF, 2018).

İşletme stratejilerinin gözden geçirilmesi, stratejik yol haritalarının bilgi teknolojileri ile bütünleştirilmesi, tepe yönetim tarafından konuya ilişkin ilgili komitelerin oluşturulması, CEO, CCDO ve diğer üst düzey yöneticilerin dijital liderlik ve beceriler alanlarında gelişimine önem verilmesi, iç müşteriler olan çalışanlara bu vizyonun aşılması için harekete geçilmesi dijital dönüşüm süreci için önem taşımaktadır (Fitzgerald vd., 2013: 12). Yapılan bir çalışmada, bu dönüşüm sürecinin işletmelere göre farklılaştığı vurgulanmıştır. Dijital dönüşüm sürecinde sürdürülebilir değer yaratmak için dijital yetenek ve bilgi teknolojilerinin ne olduğunun anlaşılması ve organizasyon içerisinde bu kültürün benimsenerek ilerlenmesi ve literatürde yer alan çalışmaların da artması gerektiği ifade edilmiştir (Morakanyane vd., 2017: 439).

İşletmeler ve organizasyonlar dijital dönüşüm süreçlerini yönetebilmeleri için dijital yönetim stratejilerine odaklanmalı, rakip analizlerini dijitalleşme alanlarında da yapabilmeli ve farklı yakalayabilmeli, çalışan yetenek ve beceri yönetimini dijitalleşme alanlarında da sağlamalı, verimlilik süreçleriyle bilgi teknolojilerinin entegrasyonu sağlayarak üretim ve hizmet süreçlerine odaklanmalıdır.

2.2.1. İşletme ve Organizasyon Yapılarında Dijital Dönüşüm Süreci ve Endüstri 4.0

İşletme ve organizasyon yapıları için endüstri 4.0 bilgi teknolojilerine geçiş süreci olarak yorumlanabilir. Bu geçiş süreci şirket içerisindeki teknolojik yeteneklerin geliştirilmesi, yenilikçi yaklaşımların benimsenmesi, hız ve verimlilik süreçlerinin dijitalleşmeyle birlikte yönetilmesi gibi iş yapma şeklini etkileyen ve bütünsel yapılanmayı sağlayan süreç yönetimi olarak ifade edilebilir.

Schwab'ın 2016 yılında yapmış olduğu çalışmada, herhangi bir işletmenin endüstri 4.0'ı yakalayabilmesi için bazı alanlarda kendilerini iyi derecede geliştirmeleri gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında Endüstri 4.0'ın tüm sektörler üzerinde ciddi etkileri olduğunu vurgulamış ve bu etkileri 4 ana başlıkta toplamıştır (Schwab, 2016: 61-62):

- Müşteri Beklentilerinin ve Taleplerinin Değişime Uğraması: Dijitalleşmenin getirdiği hızla birlikte, işletmeler tarafından müşterilerin dijital ayak izleri takip edilmeye başlanmış ve sürece yön vermiştir.
- Büyük Verinin, Ürünleri İyileştirmesi ve Varlık Üretkenliğindeki Artış: Bu konuya verilebilecek en güzel örnek ürün sensörleri aracılığıyla ürün takibinin yapılabilmesi olmasıdır.
- Yeni Operasyon Modellerinin Geliştirilmesi: Endüstri 4.0'ın etki ettiği en önemli alardan biri olan operasyon süreçleri, yeniden modelleme süreçleriyle kendini geliştirmek durumunda kalmıştır. Dijital müzik ve kitaplar verilebilecek en güzel örneklerdendir.
- İşbirlikçi İnovasyon Ağı ve Oluşum Süreci: Platform üzerinde birden fazla bir araya gelerek, yeteneklerini birleştirip yenilikçi yapılar oluşturabiliyor.

WEF(Dünya Ekonomik Formu) tarafından 2015 yılında yayımlanan raporda, ürün ve hizmet sektöründe olan işletmeler için 21 adet teknolojiye bahsedilmiştir. Hala güncelliğini koruyan

bu alanlar, pek çok sektörde dikkatleri üzerine toplamış ve fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Bu teknolojilerin topluma yön verdiği ve yeni girişimcilik fırsatları yarattığı öne sürülmüştür. Bu teknolojilerin ön planda olanları aşağıda sıralanmaktadır (WEF, 2015:8-30):

- İmplant Edilebilir İleri Teknolojiler
- Dijital Varlık
- Görüş Teknolojisinde Yeni Arayüz Sürec
- Giyilebilir İnternet
- İnternet ve Bilişim Teknolojileri
- Cebinizdeki Süper Bilgisayar
- Depolama Alanı
- Nesnelerin İnterneti (IoT)
- Bağlantılı Ev
- Akıllı Kent
- Karar Alma İçin Büyük Veri
- Sürücüsüz Otomobiller
- Karar Alma Sürecinde Yapay Zeka
- Beyaz Yaka İş Süreçlerinde Yapay Zeka
- Robotik Hizmetler
- Blockchain ve Bitcoin
- Paylaşım Ekonomisi
- BlockChain ve Hükümetler
- 3D Baskı ve İmalat

Endüstri 4.0'ın sağladığı faydalar ve değişim süreci toplumları çevresel, kültürel ve ekonomi alanlarında pozitif yönlü etkilemiş, değerli çıktılar ve kazanımlar sağlamıştır. Organizasyon yapıları içerisinde geleneksel iş süreçlerinden sıyrılarak, farklı iş alanlarında istihdam oluşmasına zemin hazırlamış ve ekonomik kalkınma hususunda da ciddi destekler sağlamaya başlamıştır.

3. SONUÇ

Şirketler ve organizasyon yapıları piyasa ve pazar içerisindeki varlıklarını daim ettirebilmeleri, toplumsal ve yaşamsal döngülerini sağlayabilmeleri ve rekabet ortamında rakiplerine fark atabilmeleri için uçtan uca dijital ve teknolojik dönüşüm süreçlerine adapte olmalıdır. Bunun en önemli sebebi, dijitalleşme süreçlerinde operasyonel verimliliğin, sürdürülebilirliğin ve müşteri memnuniyetinin bu deneyim yolculuğunda ciddi bir öneme sahip olması ve organizasyon yapısının bu sürece adapte olma yolculuğunun farkındalığına erişmesidir.

Dijitalleşme sürecinde en önemli adımlardan biri ekonomik, çevresel ve düşünsel anlamda sürdürülebilir süreç yönetiminin sağlanması ve bu vizyonun kurum içerisindeki çalışan kültürüyle bütünleştirilerek müşteriye dokunan her bir hizmet noktasında var olmasıdır.

Endüstri 4.0 ile bütünleşen dijitalleşme süreci, günümüzdeki müşterilerin hızlı, kestintisiz ve pratik aksiyon ve çözüm önerileri almak istemeleriyle bütünleşmiş ve müşteri odaklı dijital dönüşüm entegrasyon süreçleri şirketlerde varlığını göstermeye başlamıştır. Şirketler, Endüstri 4.0 bileşenlerini benimsediği, organizasyon yapılarını bu sürece adapte ettikleri ve dijital süreç tasarımlarını bu doğrultuda gerçekleştirdiği sürece varlıklarını devam ettirebileceklerdir.

Yaşamsal döngülerini dijitalleşme ve Endüstri 4.0 bileşenleri ile bütünleştiren organizasyon yapıları, yatırımlarını gelecek dönemlerdeki müşteri ihtiyaç ve beklentilerini önceden belirleyerek yapmalı, tüm dijital sistemi bir bütün olarak değerlendirmeli, süreç haritalarını hızlı, şeffaf, müşteri odaklı olacak şekilde yeniden tasarlayarak ilerlemelidir.

Kaynakça

- Aksu, H. (2018). *DijİTOPYA Dijital Dönüşüm Yolculuk Rehberi* (2. Baskı). İstanbul: Pusula 20 Teknoloji Yayın.
- Aksu, H. (2018). *Dijital Dönüşüm Yolculuk Rehberi* (1. Baskı). İstanbul: Pusula Yayın.
- Bapat, S. S. (2018). Digitalization in Marketing. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD) International Open Access Journal, Conferance Issue: ICDEBI-2018*. 57-63.
- Brennen, S. & Kreiss, D. (2014). Digitalization and Digitization. <http://culturedigitally.org/2014/09/digitalization-and-digitization/>
- Erdem, H.A. (2011). Yeni Medya Hizmetleri ve Düzenlemeleri, Radyo ve Televizyon Üst Kurulu, Uzmanlık tezi. <https://docplayer.biz.tr/25958183-Yeni-medya-hizmetleri-ve-duzenlemeleri.html>
- Fitzgerald, M, Kruschwitz, N., Bonnet, D. & Welch, M. (2013). Embracing digital technology: A new strategic imperative. *MIT sloan management review*, 55(2): 1.
- Henriette, E., Feki M. & Boughzala, I. (2016). *Digital Transformation Challenges. Proceedings Mediterranean Conference on Information Systems (MCIS)*: 33 <https://core.ac.uk/download/pdf/301370048.pdf>
- Kesayak, B. (2017), Endüstri Tarihine Kısa Bir Yolculuk. Erişim adresi <http://www.endustri40.com/endustri-tarihine-kisa-bir-yolculuk/>
- Morakanyane, R., Grace, A. A. & O'Reilly, P. (2017). *Conceptualizing digital transformation in business organizations: A systematic review of literature*. In *Bled eConference*: June 18- 21, 428-440. [https://domino.fov.unimb.si/proceedings.nsf/0/fc805ec1286bd8b4c12582750037e520/\\$FILE/29_Morakanyane.pdf](https://domino.fov.unimb.si/proceedings.nsf/0/fc805ec1286bd8b4c12582750037e520/$FILE/29_Morakanyane.pdf)
- Schwab, K. (2016). *Dördüncü Sanayi Devrimi* (1.Baskı). İstanbul: Optimist Yayın.
- TİSK. (2016) 26 Genel Kurul Çalışma Raporu, TİSK Yayın No: 356. https://www.tisk.org.tr/yayin/26_genel-kurul-raporu-2016.pdf
- TÜİK (2021, Ağustos). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Anlaşması [Basın bülteni]. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2021-37437)
- TÜSİAD (2016), Türkiye'deki Dijital Değişime CEO Bakışı Raporu. <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8867-tu-rkiye-deki-dijital-deg-is-imeceo-bakis-i-raporu>

Veit, D., Clemons, E., Benlian, A., Buxmann, P., Hess, T., Kundisch, D., Leimester J., Loos P. & Spann M. (2014). Business Models. *Business & Information Systems Engineering*, 6(1): 45-53.

WEF (2015). Deep Shift Technology Tipping Points and Societal Impact. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GAC15_Technological_Tipping_Points_report_2015.pdf

Yankın, F. B. (2017). Dijital Dönüşüm Sürecinde Çalışma Yaşamı. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 17(2), 1-38

KÜRESEL EKONOMİDE SANAYİ POLİTİKASINA DÖNÜŞ

Doç. Dr. Şerif Dilek

Özet

Belirsizliğin artış gösterdiği günümüzde, küresel ekonomi önemli bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. 1980'lerin ortasından 2008 Küresel Finans Krizi'ne kadar olan süreçte neoliberal bir hiper küreselleşme dönemi yaşanmış ve bu dönemde dünya ticaretinde ve yatırımlarında büyük ölçekli bir büyüme gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelerde finansallaşma ile birlikte hizmetler sektörü hızlı bir şekilde gelişme göstermiş, gelişmekte olan ülkelerde üretim, yatırım ve tedarik zincirinin gelişmesi ile önemli ilerlemeler yaşanmıştır. Ancak finansal krizler ve makroekonomik sorunlar da yaşanmaya devam etmiştir. Öncelikle batılı ülkelerin sermaye ve finans piyasalarında kendini gösteren küreselleşme, ilk dönemlerde finansal derinleşmeye olumlu katkı sağlamıştır. Ancak, hızlanan bu dönüşüm gelişmiş Batılı ülkelerdeki sanayi tesislerinin üretim ve tedarik zincirini Doğu'ya taşımalarına ve dolayısıyla da Batılı ülkelerde imalat sanayinin ekonomideki payının azalmasına bir anlamda sanayisizleşmeye (de-industrialization) neden olmuştur. Sonuç olarak daha fazla yatırım ve hızlı büyüme hedefleyen finansal küreselleşme; istikrarsızlıklar doğurmuş, gelir dağılımı eşitsizliğini arttırmış ve güven bunalımına neden olmuştur. Bu bağlamda, kırılma noktası niteliğinde olan 2008 Küresel Finans Krizi, finansal sermayeye dayalı büyüme trendinin sürdürülebilir olmadığını acı bir kriz deneyimiyle ortaya koymuştur. Krizin yanı sıra Çin'in küresel ekonomide artan kontrol gücü gelişmiş ülkeleri yeni arayışlara itmektedir. Yeni süreçte küreselleşmeden bir geri çekilme yaşanırken ve küreselleşmenin doğası da değişirken sanayi politikasına olan ilgi yeniden artmaktadır. Sanayinin yeniden önem kazanması bu çalışmanın ana motivasyonu oluştururken, küresel ekonominin ve dolayısıyla küreselleşmenin değişen doğası ve dönüşümü üzerinden bu süreç değerlendirilmektedir. Yeni dönemde ülkelerin ekonomik yapılarında yapısal dönüşümü hızlandırmak, verimliliği artırmak ve rekabetçiliği yükseltmek amacıyla yeniden ilginin arttığı sanayi politikaları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Neo-liberalizm, Sanayi politikası

The Return of Industrial Policy in the Global Economy

Abstract

In the contemporary context marked by escalating levels of uncertainty, the global economy is undergoing a remarkable transformation. The period from the mid-1980s to the 2008 Global

Financial Crisis witnessed the emergence of a distinct phase known as the neoliberal and era of hyper-globalization, during which there was a notable expansion in global trade and investment on a significant scale. While financialization advanced in the form of rapid development of the services sector in developed countries, it advanced with the expansion of production, investment, and supply chain in developing countries. As this progress unfolded, it was accompanied by the persistence of financial crises and macroeconomic challenges. Globalization, predominantly observed within Western nations' capital and financial markets, initially played a constructive role in fostering financial deepening. Nonetheless, this rapid transformation led to the relocation of industrial plants from developed Western countries to the East, resulting in a reduction in the proportion of manufacturing industry within the Western economies, denoted as deindustrialization in these countries. Consequently, financial globalization, pursued to promote increased investment and rapid economic growth, has engendered instabilities, exacerbated income inequality, and caused a crisis of confidence. In this context, the pivotal 2008 Global Financial Crisis demonstrated, through a painful crisis experience, the unsustainability of the growth trend reliant on financial capital. In addition to the crisis, the growing dominance of China in the global economy compels developed nations to explore new avenues. While there is a retreat from globalization and the nature of globalization is changing, there is a resurgence of interest in industrial policy. The main focus of this study is the resurgence of the industrial sector, which is examined in the context of the evolving nature and transformation of the global economy, specifically globalization. Within this new era, the discussion revolves around industrial policies to expedite structural transformation within national economic frameworks, enhance efficiency, and bolster competitiveness.

Keywords: Globalization, Neo-liberalism, Industrial policy

GİRİŞ

Dünya ekonomisinde 1980'ler sonrası küreselleşmenin ekonomik yönünün daha baskın olmakla birlikte siyasi, toplumsal ve kültürel boyutlarda etkisi muazzam olmuştur. Küreselleşme olgusu ile ticaret ve finasta yaşanan hızlı hareketlilik Bretton Woods kurumları olarak anılan Dünya Bankası, IMF ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası kurumların ağırlığını arttırmıştır. Bugünün dünyasında küreselleşmenin etkileri hem ülkeler hem de bireyler üzerinde olumlu ve olumsuz bağlamda çok güçlü bir şekilde kendini göstermiştir. Küreselleşmenin ekonomi üzerindeki muazzam etkisine rağmen insan ve doğa üzerine eşitsizlikler ve tahribatlar meydana getirmiş ve kendi karşısının oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Son zamanlarda çevre örgütleri, üçüncü dünya ülkeleri, insan hakları örgütleri küreselleşmenin meydana getirdiği tahribata karşı örgütlenmişlerdir. Neo-liberal küreselleşmenin rekabet, fiyat baskısı ve daha ucuz işgücü sunması yerli şirketlerin ayakta

kalmasını zorlaştırmış, işsizliği arttırmış ve gelir dağılımı eşitsizliğini daha fazla bozmuştur. Yaşanan hızlı sanayileşme ve kentleşme çevre üzerinde ve dolayısıyla tüm yeryüzünde ağır hasarlar meydana getirmiştir. Özellikle çevre ve kamu sağlığı çok fazla ihmal edilmiş, çevrenin kirletilmesi ve doğanın zarar görmesi ülkeler için ekonomik büyümeyi sorgulatmış bu da sürdürülebilir kalkınma kavramının ortaya çıkmasına zemin sunmuştur. Küreselleşmenin bu yönü bu çalışmanın konusunu aşmaktadır.

Küresel ekonomi için 2008 Küresel Finans Krizi büyük bir kırılma noktası oluşturmuştur. Küresel krizden sonra, küreselleşmenin hızı yavaşlarken, krizin üstesinden gelmek için her ne kadar finansal düzenlemeler ve denetimler gerçekleşmiş ise de küreselleşmeye dair kaygılar artarak devam etmiştir. Küresel finans piyasalarında baş gösteren kriz, kısa sürede reel sektörü etkilemiş ve ekonomiyi canlandırmak yolunda sanayi politikasına yönelik yeniden bir dönüş başlamıştır. Kriz sonrası dünya ekonomisinde yaşanan gelişmeler sanayiye olan ilginin yeniden artmasına sebep teşkil etmiştir. Bu yolda bazı ülkelerde neo-merkantilist bir eğilim baskın olurken diğer yandan akıllı otomasyon ve dijitalleşmenin etkisiyle sanayi politikası yeniden önem kazanmaktadır. Özellikle Türkiye'nin de benzer bir durumda olduğu gelişmekte olan ülkelerin teknolojik değişime ve inovasyona dayalı bir büyümeyi merkeze almaları büyük önem taşımaktadır.

Küresel Finans Krizi'nin daha fazla açığa çıkardığı eşitsizliklerin, dengesizliklerin ve hoşnutsuzlukların sebebi olarak küreselleşme sorgulanmış ve bir süre yavaşlamıştır. Buna karşın korumacı politikalar ile popülist hareketlere ilgi artmıştır. Trump'ın korumacı politikaları, İngiltere'nin Brexit kararı, bölgesel çatışmalar, Covid-19 pandemisi ve son yaşanan Rusya-Ukrayna savaşı küreselleşmeye vurulan büyük darbeler olmuştur. Yaşanan bu olaylar küresel ekonominin ne kadar birbirine bağımlı olduğunu da kanıtlamaktadır. Aynı şekilde bu gelişmeler, küresel ekonomiyi stres altına sokmakta ve küreselleşmenin de artık şekil değiştirdiğini göstermektedir. Nihayetinde küreselleşmenin kazananı olarak gelişmekte olan ülkelerin (başta Çin olmak üzere) daha fazla bu süreçten faydalananı olması Batılı ülkeleri rahatsız etmiş, yaşanan şoklarla/krizlerle ve iklim değişikliğiyle mücadelede de yeni öncelikler ortaya çıkmıştır. Özellikle Çin'in küresel ekonomideki baskın gücü ve kritik sektörlerdeki yükselişi gelişmiş ülkelerde sanayi politikasına dönüşü hızlandırmıştır.

Bu bağlamda dünya ekonomisindeki belirsizliklerin artış göstermesi ticaretin yavaşlaması, ABD-Çin ticaret savaşı, korumacı politikalar ve tedarik zincirinde yaşanan sorunlar küreselleşmeye yönelik şüphe ve kaygıları arttırırken ülkelerin ekonomi politikaları da değişmektedir. Bu süre zarfında yerli üretim ve sanayi politikası ön plana çıkmıştır. Jeopolitik kaygılardan kaynaklı üretimi yeniden ülkeye çekmek isteyen gelişmiş ülkeler yatırım ve üretim boyutunda farklı stratejiler izlemeye başlamıştır. Günümüzde gelişmiş olsun gelişmekte olsun ülkeler artık yerli üretimi teşvik etmek ve tedarik zincirine daha az bağımlı olmak için çaba göstermektedir. Bir taraftan küreselleşmenin yerine korumacı ve daha ulusalcı bir eğilim baskın iken diğer taraftan akıllı otomasyon ve dijitalleşmenin etkisiyle sanayi yeniden merkeze alınmaktadır. Özellikle bu yönelim gelişmiş bir imalat sektörü olarak

kendini göstermekte, yeşil enerji ile yeşil teknolojileri kapsayan yeşil ekonomi hedefiyle sanayi politikası gelişmiş ülkelerin gündeminden düşmemektedir.

Ülkeler sanayi politikasıyla özellikle imalat sektörünün güçlü olması yolunda; yüksek teknoloji yoğunluklu katma değer artışı sağlamayı daha fazla istihdam yaratmayı ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi arttırmayı hedeflemektedir. Ekonomideki yapısal dönüşümü hızlandırmak, verimliliği yükseltmek ve rekabeti arttırmak amacıyla sanayi politikasına başvuran ülkeler; daha rekabetçi bir imalat sektörünü, esnek, çevik ve verimli üretim yöntemleri ile üretim süreçlerinde otomasyonun ağırlık teşkil etmesini amaçlamaktadır. Bu çalışmada küreselleşme sürecine yakından bakmak için ilk bölümde küreselleşme ile küresel ekonomik dönüşüme odaklanılmaktadır. İkinci bölümde küreselleşmenin sorgulanmaya başlaması üzerine değişen doğası yakından incelenmektedir. Üçüncü bölümde kapsamlı olarak küresel ekonomik dönüşümdeki yeni arayışlar ele alınmakta ve trendin nereye doğru gittiği değerlendirilmektedir. Dördüncü bölümde sanayi politikasının yeniden önem kazandığı, kamunun artan rolü ve sanayinin merkeze alınması tartışılmakta ve sanayi politikasına ilişkin teorik yaklaşımlar ortaya koyulmaktadır. Sonuç kısmında kamunun daha aktif olduğu, yeniden merkeze alınan sanayi politikasıyla rekabetin daha çetin ilerleyeceği buna karşılık kamplaşmaların daha fazla artacağı konusunda küresel arayışlara dair değerlendirmelerde bulunmaktadır.

1. KÜRESEL EKONOMİ DÖNÜŞÜRKEN KÜRESELLEŞMEYE KISA BİR BAKIŞ

Günümüzde küreselleşmeye yönelik şüpheler en yoğun gelişmiş ülkelerden geliyor. Özellikle küreselleşmeye en büyük katkıyı sunan başta ABD, bugün küreselleşmenin nimetlerinden yeterince yararlanmadığı için politika değiştiriyor ve bu dönüşümde ulusal güvenlik endişeleri ekonomi politikalarını şekillendiriyor. Ancak, Doğu'da özellikle Çin'in başarısının altında yatan sanayi ve teknoloji politikası sayesinde önemli oranda ekonomik ve siyasi kazanımlar elde etmiş olması ABD'nin politik kaygılarını derinleştiriyor. Çin'in güçlenen global rolünün yarattığı ekonomik tehdit ABD'yi ulusal güvenlik ve ekonomik politikaları merkeze alan modern sanayi politikasının ne kadar acil ve zorunlu olduğunu her geçen gün daha fazla hissettiriyor (The White House, 2022). Küresel kriz sonrası birçok ülke, sanayi politikalarını ekonomik büyümeden istihdama, teknolojik dönüşümden küresel değer zincirine katılmaya, temiz enerjiden yeşil ekonomiye kadar farklı alanlarda etkin ve verimli bir sanayinin desteklenmesini hedeflemişlerdir (UNCTAD, 2018). Şüphesiz küreselleşmenin en büyük kazananlarından birisi orantısız olarak Çin'in yükselişi gösterilmektedir. Bu gerçekliğin farkında olan Çin de serbest ticareti ve dolayısıyla küreselleşmeyi sahiplenici bir rol oynuyor. Yaşanan durum liberalizmin Doğu tarafından savunulduğu ve korumacılığın Batı'da daha fazla dile getirildiği bir süreç şeklinde ilerliyor. Bu süreci daha doğru okumak adına küreselleşmenin dünya ekonomisinde nasıl bir dönüşüm sağlamış olduğunu ve bunun gelişmiş ülkelerdeki etkileri üzerinden görülecektir.

Küresel ekonomideki dönüşüm çerçevesinden bakıldığında, farklı dönem tanımı yapılmakla birlikte genel yaklaşım içerisinde son yüzyılda dünya ekonomisinde küreselleşme üç farklı döneme ayrılmaktadır. Tarihsel olarak küreselleşmenin başlangıcı 19.yy sonlarına götürülmekte ve küreselleşmenin ilk dalgası 19.yüzyılın son çeyreği ile I. Dünya Savaşı arası (1870-1914) dönem gösterilmektedir (Findlay ve O'Rourke, 2007). Bu dönemi incelerken yaşanan sanayi devrimi, iletişim ve ulaşımdaki ilerlemelerle beraber kullanılan altın standardının sunduğu istikrar ve ekonomik gelişme; ticaret, finans ve üretim alanlarında ciddi bir büyüme sağlamıştır. Bu süreç I. Dünya Savaşı ile kesintiye uğramış ve II. Dünya Savaşı'na kadar küreselleşme için kayıp bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Savaş ortamı, ekonomik milliyetçilik ve korumacılığın yükseldiği, ülkelerin içe kapandığı bu dönem küreselleşmeye büyük darbe vurmuştur. İkinci küreselleşme, II. Dünya Savaşı sonu ile 20.yüzyılın son çeyreği arası dönem için kullanılmaktadır. Her ne kadar bu dönemde küreselleşme daha yüzeysel ve sınırlı bir şekilde uygulansa da etkileri daha sonraki yıllarda görülmüştür. Bretton Woods sistemi altında uygulanan sabit kur sistemi ve hayata geçirilen uluslararası kurumlar/anlaşmalar (IMF, Dünya Bankası ve GATT/DTÖ) bu dönemin istikrarına katkı sunmuştur. Özellikle Bretton Woods sistemi altında küresel ekonomik büyüme ve refah seviyesinde önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. ABD'nin sabit kur sisteminden ayrıldığını açıklaması sonrasında dünya ekonomisinde kısa bir süreliğine belirsizlik yaşanmış ancak küreselleşme daha güçlü bir şekilde geri gelmiştir.

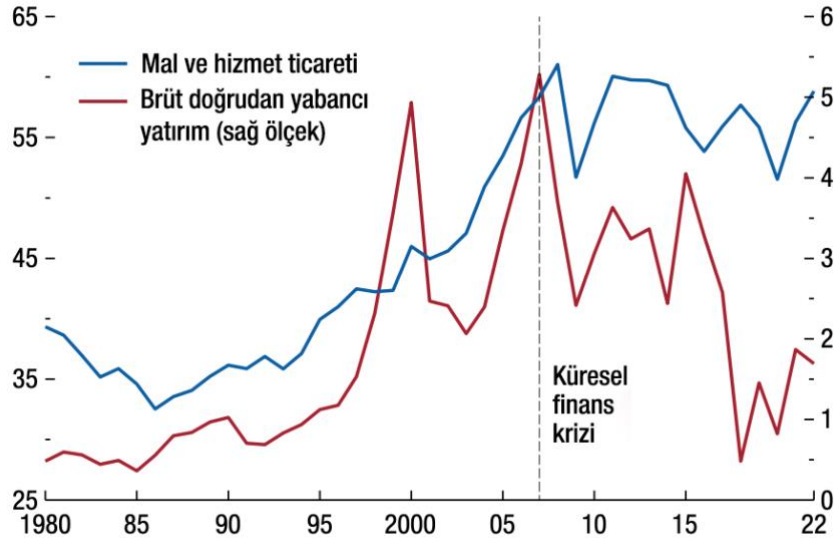
Bugün kuşkuyla bakılan en son küreselleşme olarak gösterilen üçüncü küreselleşme (ikinci küreselleşme olarak da tanımlanmaktadır bkz; Baldwin ve Martin, 1999) dalgasının etkileri 1980'ler sonrası çıkmıştır. 1970'lerde yaşanan sistemsel tıkanıklar (Bretton Woods Sistemin çöküşü) ve ekonomik krizler (petrol, emtia ve finansal krizler gibi) keynezyen politikaları gözden düşürmüştür. Ancak kriz öncesi Bretton Woods sistemi altında kamunun ekonomide rolünün güçlü olması ülkelerin refah ve büyümesine fırsat sağlamıştır. Bu dönemde küresel konjonktür uygunluğu sayesinde gelişmekte olan ülkeler, kalkınma politikaları (planlamalar, ithal ikameci politikalar, bebek sanayi stratejisi gibi) gerçekleştirmekte daha rahat alan bulmuştur. Ancak, 70'lerdeki krizlerden sonra keynezyen ve kalkınmacı yaklaşımların yerine neo-liberal politikalar gelmiştir. Böylece yeni dönem korumacılık ve müdahaleciliğin yerine devletin ekonomideki rolünün asgariye çekildiği, piyasaların serbestleştirildiği ve özellikle finansal serbestleşmenin sağlandığı bir sürece dönüşmüştür. Piyasaların serbestliği vurgusu o kadar şiddetli olacak ki bu dönüşümü Susan Strange (1996), bir zamanlar devletler piyasaların efendisi iken şimdi birçok hayati konuda piyasalar devletlerin efendisi konumundadır şeklinde tarif edecektir. Daha önce Bretton Woods sisteminde reel ekonominin daha baskın olduğu ve politikaların bu yönde şekillendiği bir süreç yerine artık yeni dönemde ekonomi politikaları ağırlıklı olarak finans ve hizmetler sektörü odaklı olmuştur. 1980 sonrası hızla gelişen finansallaşma zamanla derinleşti ve o kadar yaygınlaştı ki 2000'lerin başında finans sektörü Amerikan ekonomisindeki tüm karın hemen hemen %40'ını elde etmesine rağmen istihdamın yaklaşık %11'ini oluşturmuştur (Krippner, 2005).

Bu döneme küreselleşmenin finansal yönünün derinleşmesi, ticaretin serbestleştirilmesi, çok uluslu şirketlerin deniz aşırı yatırımları, üretimin ucuz ülkelere kaydırılması ve deregülasyon yönlü politikalar damga vurmuştur. En sorunlu küreselleşme olarak görülen son dalga, dünya ekonomisini yapısal dönüşümlere uğratmış, bu dönemde ticaretin büyüme oranları da oldukça yüksek olmuştur. Tartışmalar artık finans sektörün üretkenlik ve verimlilik boyutunda yeterli fayda sağlamadığı gibi hem ülkeler arasında hem de ülke içinde yaygınlaşan gelir eşitsizlikleri arttırması ve bunun sadece ekonomik değil siyasi ve toplumsal etkiler doğurmasıyla ciddi eleştiriler almıştır. (Rodrik, 2011; Milanovic, 2016). Örneğin, ABD ekonomisi için finansallaşma gelir eşitsizliği ve aşırı zenginleşmeye yol açmış olmasından dolayı ülkenin demokratik yapısını tahrip etmekle suçlanıyor (Phillips, 2002).

2. KÜRESEL ŞOKLAR ALTINDA KÜRESELLEŞMEYİ SORGULAMAK

Bugün küreselleşme trendi, ticaret ve yatırım gibi alanlarda eskisi kadar yükseliş göstermemesi sebebiyle tartışılmaktadır. Yaşanan bu dönüşüm küreselleşmeden uzaklaşmaktan daha çok onun yavaşlamaya başladığı ve bu trendin 2008 Küresel Finans Krizi'nden yaşanan bir süreç olduğu (slowbalization) işaret edilmektedir (Antràs, 2021). Şekil 1'de, dünya ekonomisinde ticaretin büyüme oranında yavaşlama net şekilde görülmektedir. Benzer şekilde küresel ticaretin %50'sini oluşturan küresel değer zinciri de (global value chains) 2008'e kadar genişlerken, kriz sonrası küresel ekonomik büyüme ve yatırımlarda dikkat çekici düşüşler yaşanmıştır (IMF, 2023). Ticaretin küresel milli gelirden aldığı pay 2008'de zirve yapmış ancak daha sonraki süreçte bu seviyelere gelememiş ve benzer şekilde doğrudan yabancı yatırımlarda da keskin bir düşüş yaşanmıştır. Bu süreçte yaşanan ABD-Çin ticaret savaşı, Brexit, Pandemi (Covid-19), Rusya-Ukrayna Savaşı gibi küresel meseleler ekonomik düşüşü hızlandırıcı etki yapmıştır. Eskisi gibi sanayinin güçlü olmaması da yaşanan jeopolitik gerginlikler sonucu ülkeleri daha fazla kırılganlığa maruz bırakmaktadır.

Şekil 1. Küreselleşmede Yavaşlama (Slowbalization)

Kaynak: IMF, 2023.

Küreselleşmeye dair artan kaygılar içerisinde haksız ticari rekabet ve bunun meydana getirdiği sorunlar bulunmaktadır. Ticari şokların yerel işgücü piyasalarındaki etkilerini inceleyen bazı çalışmalarda Batılı ülkelerdeki ekonomik olumsuzların sebebi olarak Çin'in ekonomik yükselişi gösterilmektedir (Acemoglu, Autor, Dorn, Hanson ve Price, 2016; Autor, Dorn ve Hanson, 2013; Autor, Dorn ve Hanson, 2016; Dauth, Findeisen ve Suedekum, 2014; Colantone ve Stanig, 2018). ABD için yapılan bir çalışmada, Çin'den gerçekleşen ithalata maruz kalan sektörlerin istihdam ve ücretler genel seviyelerinde düşüşle birlikte hane halklarının ortalama kazançlarında önemli düşüşlere yol açmaktadır (Autor ve diğerleri, 2013). Yazarlar, Çin'den artan ithalatın Amerikan istihdam piyasası için iş kayıplarına ve düşük ücretlere sebep göstermektedir. Dauth ve diğerlerine göre (2014), Doğu'nun (Çin ve Doğu Avrupa'nın) ekonomik yükselişi Alman ekonomisi için iş kaybı olarak değerlendirilmektedir. Benzer şekilde Küresel Finans Krizi ve sonrasında yaşanan gelişmeler küreselleşmenin neden olduğu eşitsizliklerin, ticari dengesizliklerin ve haksız rekabetin hem korumacılığın hem de popülist hareketlerin ortaya çıkma sebebi arasında gösterilmektedir (Rodrik, 2017; Stiglitz, 2017). Yine Avrupa'da yükselen popülizmin kökeninde küreselleşmeye karşı yaşanan ekonomik sorunlar gösterilmektedir (Sonno, Herrera, Morelli ve Guiso, 2018). Colantone ve Stanig (2017), Batı Avrupa'daki aşırı sağın yükselişini arttıran faktörün altında yatan temel unsurun küreselleşme olduğu da işaret edilmektedir. Yazarlar, küreselleşme sayesinde Çin'in ithalatına güçlü şekilde maruz kalan bölgelerde milliyetçi ve radikal sağ partili/seçmenin yükseldiği sonucuna varmaktadır (Colantone ve Stanig, 2018).

Çin, 2001'de DTÖ'ye üye olduktan sonra dünya ekonomisinde üretim, ticaret ve yatırım başta olmak üzere birçok alanda ilerlemeler kaydederek dünyanın en büyük ihracatçısı ve satın alma gücü paritesine göre en büyük ekonomisi olmuştur. Çin'in uyguladığı devlet kapitalizmi yoluyla sağladığı teknolojik ilerlemeler ABD tarafından büyüyen bir tehdit olarak gittikçe ciddiye alınmıştır. Özellikle Donald Trump Başkanlığında ABD'nin 2018'de Çin'e karşı uyguladığı ilave gümrük vergileri karşılıklı misilleme ile bir ticaret savaşına dönüşmüş ve

birinci faz ticaret anlaşmasıyla geçici olarak tansiyonu düşürmüştür (Gür ve Dilek, 2020). Ancak, Çin'e karşı korumacı politikalar şaşırtıcı olmuş ve uluslararası sistemin istikrarı için ABD'nin korumacı ve içe kapanmacı imajı küresel ekonomideki belirsizliği tetiklemesi nedeniyle müttefikleri tarafından eleştirilmiştir. Trump'ın ek gümrük tarifeleri sonrasında Çin'in ABD'nin ithalatında azalan payına karşılık diğer Asya ülkelerin payı artış göstermiştir. Bir anlamda Çin, ABD'ye kaybettiği ihracat payını Asya ekonomilerine yaptığı ihracatı artırarak dengelemiştir. Bu da Çin ile gelişmiş ülkeler arasındaki ticaret rakamlarında gelişmekte olan Asya ülkeleri üzerinden büyümeye devam ettiğini göstermektedir. Bu gelişmeler Çin dışında yoğunlaşan bir tedarik zincirinin oluşmaya başladığını göstermektedir (The Economist, 2022). Unutulmamalıdır ki her ne kadar Çin'e alternatif olarak Güney Asya ülkeleri ön plana çıksa da özellikle beşeri sermaye ve altyapı anlamında büyük yatırımlara gereksinim duymaları Çin'i halen en güçlü yer kılmaktadır (Mandavia, 2022).

3. KÜRESEL EKONOMİDE YENİ ARAYIŞLAR

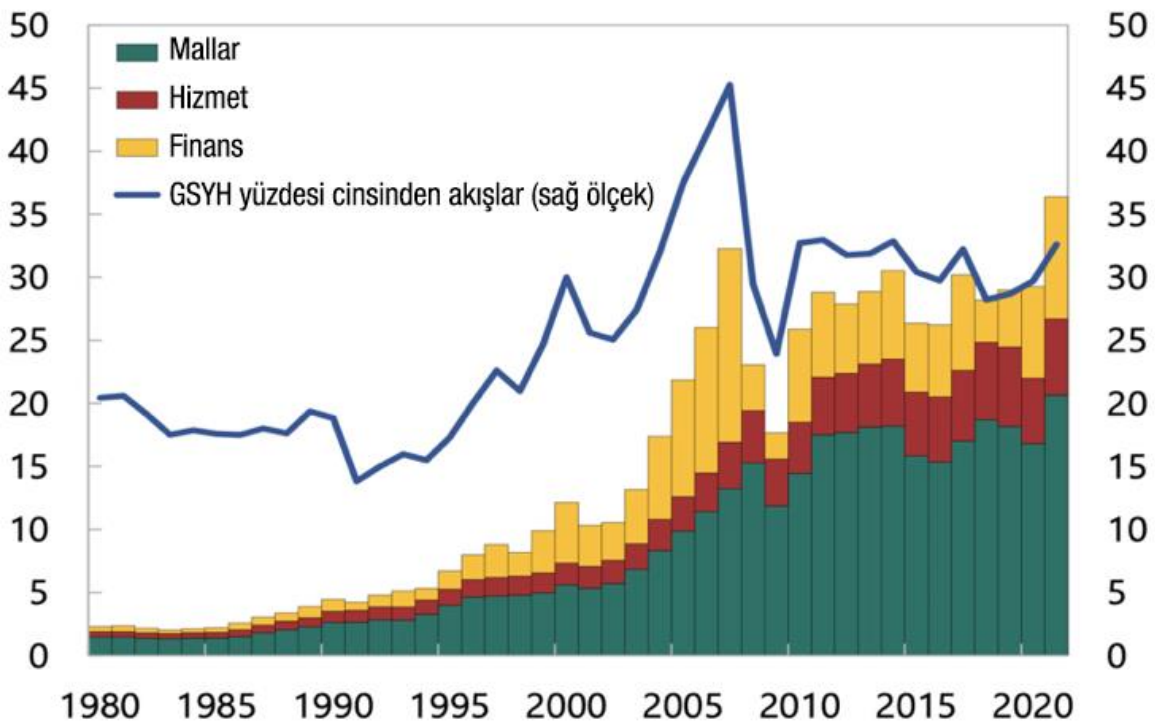
Küresel ekonomide devam eden dönüşüm ülkeler için yeni arayışları hızlandırmaktadır. Özellikle ABD için; yaşanan Covid-19 pandemisi ve Biden yönetiminin ekonomi politikası (yarı iletken teknolojisinin Çin'e ihracatının yasaklanması, yerli üretimi güçlendirmek için milyarlarca dolarlık sübvansiyon sağlanması yolunda IRA, CHIPS ve Bilim yasası gibi girişimler) ticaretin yeniden düzenlenmesi gerektiğini ortaya koymakta ayrıca ABD için söz konusu girişimler yoluyla yerli üretimi sağlayarak kilit teknolojilerde küresel liderliğini ilerletmeyi amaçlamaktadır (The Economist, 2022). ABD, uyguladığı teşvik ve destekler ile bir taraftan rekabet gücü kazanmayı, istihdam yaratmayı ve üretkenlik elde etmeyi amaçlarken ihracat kontrolleri yoluyla Çin'in yarı iletken ve ileri bilgi işlem ekipmanlarına erişimini kısıtlamayı hedeflemektedir (IMF, 2023). Benzer arayışı sürdüren Avrupa Birliği de yeniden sanayileşme arayışındadır. Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron, Fransız sanayisini yeniden ayağa kaldırma kararlığı içerisinde olmakla beraber yeniden sanayileşme mücadelesinin Avrupa geneline yayılması gerektiğini belirtmiş ve bu amaç doğrultusunda "Made in Europe" sloganını benimsemeleri gerektiğini ifade etmiştir (Macron, 2023). Yine Avrupa Komisyonu, stratejik sektörleri korumak için kamu eliyle destekleyici müdahalelerin önünü açmaktadır. Bu yolda Avrupa Çip Yasası (The European Chips Act) ve Net Sıfır Endüstri Yasası (The Net Zero Industry Act) ile yüksek teknoloji, yarı iletkenler üretiminde ve yeşil enerjide yatırım ve rekabeti arttırmak hedeflenmektedir (Macron, 2023).

Gelişmiş ülkelerin bu yöndeki politikaları yeni olmadığı kadar artık sürpriz olarak da görülmemektedir. Nitekim ABD, kendi ekonomi tecrübesini destekler nitelikte liberal değerlerin tersine dışarıya daha az bağımlı olmak yolunda yerli üretimi teşvik etmekte ve istihdamı arttırmakta herhangi bir sakınca görmemiştir. Tarihsel olarak ABD'nin sanayi politikası Alexander Hamilton'dan itibaren daha çok önem kazanmış ve ihtiyaç hissedildiğinde başvurulmuştur. Benzer şekilde günümüzde ulusal sanayinin güçlendirilmesi

yoluyla rekabet gücünün yeniden ülke içine kaydırılması ile yerel tedarik zincirinin oluşturulması hedef olarak belirlenmiştir.

Bu noktada dönüm noktası olarak gösterilen küresel kriz küreselleşmenin hızlı gidişini yavaşlatmış; mallar, hizmetler ve sermayenin küresel akışına dikkat çekici bir set çekmiştir (bkz Şekil 2). Dünya Ticaret Örgütü tarafından hayata geçirilen Global Trade Alert (Küresel Ticaret Uyarısı) veri tabanına göre ülkeler artan sayıda ticareti engelleyici müdahaleleri kullanmakta ve buna göre Küresel Finans Krizinden (2008) bugüne dünya genelinde uygulanan korumacı önlemlerin sayısı hızla artarak liberal önlemlerden çok daha fazla olmaktadır (Ottaviano, Stanig ve Colantone, 2021). Benzer şekilde küresel kriz sonrası artan belirsizlikler şirketlerin iş modellerini etkilemiş, birçok şirket yatırım-üretim süreçleri için “reshoring” olarak tedarik zincirine güvenmek yerine robotlara yatırım yapmıştır. Covid-19 pandemisi şirketlerin üretim süreçlerine gelişmiş ülkelere doğru çeken stratejilerini daha fazla teşvik ederek, bir yönüyle başlamış olan süreci hızlandırmıştır (Marin ve Kilic, 2020).

Şekil 2. Küresel Mal, Hizmet ve Finans Akışı (trilyon dolar)

Kaynak: Aiyar ve Ilyina, 2023.

Yukarıda bahsedilen şoklardan kaynaklı küreselleşme kavramıyla daha hızlı gelişen ve derinleşen ticaret ilişkileri ve bunun sonucunda lojistik hizmetleri ve tedarik zincirleri kırılganlaşmaya başlamıştır. Bu süreçlerde tedarik zinciri en büyük darbeyi alarak daha ulusal ve bölgeselliğe kaymaktadır. ABD’de Trump, küreselleşme karşıtlığı ile ön plana çıkarken özellikle DTÖ gibi kurumlar kurallı ticaret düzenine karşı baş gösteren meydan okumalar karşısında etkin mücadele edememiştir. Bu arada Çin ekonomik yapısını değiştirmeye

başlamış ve küresel ekonomi ile olan ilişkisini farklı yönlerle derinleştirmeye çalışmıştır.1 Çin başta olmak üzere gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomide artan rekabetçiliği karşısında Batılı ülkeler sanayiye yeniden merkeze alan politikalara yönelmiştir.

3.1. Ekonomiyi Canlandırmak: Kamunun Kurtarıcı Rolü

Günümüzde küreselleşmenin bu derece sert eleştirilmesinin altında yatan temel husus küreselleşmenin nihai amaç olarak görülmesi ve ülkelerin buna erişmek yolunda harcadığı çabadır. Bu konuda Van der Marel (2020), küreselleşmenin bir süredir devam eden bir dönüşümde olduğunu ve bu sürecin dijital hizmetlere, Ar-ge'ye, verilere, fikirlere ve maddi olmayan varlıklara dayanan yeni bir şekil aldığını belirtmektedir. Yeni küreselleşmenin özellikle teknolojik değişime ve inovasyona dayanarak büyümeye devam edeceği işaret edilmektedir. Küreselleşmenin rotasını şekillendirecek faktörler arasında; tedarik zincirinde karşılaştırmalı üstünlük, göç ve işgücü hareketliliği, iklim değişikliğiyle mücadele, siyasi popülizm ve ABD-Çin rekabeti sayılmaktadır (Ahmed ve Lee, 2021). Nitekim yeni dönemde artan jeopolitik gerginliklerin dünya ekonomisini tek kutupluluktan çok kutupluluğa götürdüğü IMF Başkanı tarafından vurgulanmıştır (ECB, 2023).

Pandeminin küresel ekonomide bıraktığı tahribat ve değişim ile beraber Rusya'nın Ukrayna işgali de jeopolitik bölünme yaratarak enerji ve gıda fiyatlarında büyük artışlar meydana getirmiştir. Başta gelişmiş Batılı ülkeler olmak üzere birçok ülke enerji, gıda, çip, tedarik zinciri gibi alanlarda dış pazarlara fazla bağımlı olmanın ve bunun tek bir ülkede gerçekleşmesinin olumsuz yansımalarını yaşamıştır. Kontrol edilemeyen fiyat artışları buna bağlı olarak enflasyonist etki, toplumsal sorunlar ve bozulan gelir dağılımı küresel bir sorun olmuştur. Yaşanan olağanüstü durum karşısında kamu, piyasada etkisini arttırmış ve kamulaştırma kararları almıştır. Örneğin; Almanya, enerji arz güvenliği kapsamında ülkenin en büyük gaz ithalatçısı ve doğalgazının %40'ını sağlayan Uniper şirketini kamulaştırırken Alman ve Fransız devlet adamları, yeni dönemde kamunun müdahale alanının genişleyeceği açıklamasında bulunmuştur.2 Russell Napier (2022), içinde bulunduğumuz dönemi, devletlerin piyasaların yerini alarak kaynak tahsisi ile ekonomide büyük rol üstlendikleri yeni bir süreç olarak tanımlamaktadır (Dittli, 2022). Napier'e göre, Batı dünyası, tüketim mallarını

¹ Bu girişimler arasında hayata geçirdiği Kuşak ve Yol Girişimi, AB ile imzaladığı serbest ticaret ve yatırım anlaşması, Asya ve Pasifik ülkeleri imzaladığı dünyanın en büyük serbest ticaret anlaşması (RCEP) örnek olarak gösterilebilir.

² Alman Ekonomi Bakanı Robert Habeck kamulaştırma kararı alınması sonrasında *Devlet, şirketleri istikrara kavuşturmak ve piyasada faaliyette bulunmalarını sağlamak için gerekli olan her şeyi yapacaktır* açıklamasında bulunmuştur. Bkz, Melissa Eddy, "German Government Nationalizes Uniper in Move to Secure Energy Supply", The New York Times, 21 Eylül 2022; Benzer şekilde Mart 2020'de Fransa Maliye Bakanı hükümetin *gerekirse kamulaştırma da dahil olmak üzere her yolu kullanmaya hazır* olduklarını belirtmiştir. "France could nationalize big companies if necessary: finance minister", Reuters, 17 Mart 2022.

Çin’de üretmek yerine kendi ekonomilerini yeniden sanayileşmesi için büyük ölçekte sermaye yatırımları yapma yoluna gideceklerini işaret etmektedir.

Hatırlanacağı üzere, 1980 sonrası neoliberal ekonomik dönüşümde kamunun piyasadaki ağırlığı azaltılmak suretiyle özelleştirme hamleleri yapılmıştı. Ancak Küresel Finans Krizi, Covid-19 pandemisi ve son yaşanan Ukrayna-Rusya Savaşından kaynaklı ekonomik zorluk yaşayan ya da iflas etme riski taşıyan şirketler kamulaştırılırken özellikle Avrupa’da kamulaştırma bir tabu olmaktan çıkmıştır (Meriono ve Mundial, 2021). Nasıl finans krizinde bankacılık ve finans sektörü kurtarıldıysa, pandemide de havayolu şirketleri kamu müdahalesiyle kurtarılmış oldu.³ Bu konuda pandeminin ekonomi üzerindeki yükünü hafifletmek yolunda Avrupa Komisyonu, 2020’de devlet müdahalesinin kolaylaştırılması için geçici çerçevede değişikliğe gitmiştir (Meriono ve Mundial, 2021). Bu sayede kamunun ekonomiye müdahalesi ve yardımı konusunda tam esneklik sağlanmıştır.

4. SANAYİ POLİTİKASINA DÖNÜŞ

Küresel ekonomik ortamda ülkelerin, hizmet-finans odaklı olmaktan imalat odaklı sanayi politikasına doğru geçişi devam ederken, özellikle gelişmiş ülkelerde sanayi sektörünün gerilemesi ve artan rekabet baskısı nedeniyle yeniden sanayi ve dolayısıyla sanayi politikaları dünya gündeminde kendine yer bulmaktadır (Eser, 2017). UNCTAD’ın araştırmasına göre son beş yılda küresel milli gelirin %90’ını oluşturan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en az 84’ü resmi olarak sanayi kalkınma stratejileri benimsemiştir (UNCTAD, 2018). Son 15 yıldır dünyada sanayi politikalarına olan dönüş, 1980’ler öncesi döneme benzetilebilir. Tarihsel olarak sanayi politikaları ekonomik büyüme ve sanayileşme süreçlerinin arkasında yer alan önemli bir araç olmuştur. Ekonominin en tartışmalı alanlardan birisi olan sanayi politikası, 1950’lerden sonra gelişmiş olsun gelişmekte olsun tüm ülkeler tarafından tartışılmış ve uygulanmıştır (Andreoni ve Chang, 2019). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sanayi politikası uygulan ülkeler içerisinde sanayileşmiş ülkeler, sosyal refah ve üretken ekonomik yapı odaklı yeniden inşa amacıyla hareket ederken gelişmekte olan ülkeler ise sömürgecilik sonrası ekonomik bağımsızlık ve sosyal/ekonomik kalkınma/sanayileşme yolunda ilerlemişlerdir (Andreoni ve Chang, 2019). 20.yüzyılın son çeyreğine kadar gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarafından başvurulan sanayi politikası kalkınma stratejisinde en temel araçlardan biri olarak görülmüştür.

Yülek ve Akkemik (2023), sanayi politikasıyla bir ülkenin üretim modelini değiştirmeyi amaçladığı bir dizi yapısal politika seti şeklinde tanımlamaktadır. Sanayi politikasını kamu ve özel sektör teşvikiyle mevcut üretken kaynaklarının daha yüksek katma değerli sektörlerle yönlendirilerek yapısal değişimin gerçekleştirilmesini hedefleyen kamu politikaları bütünü olarak tarif etmektedir (Yülek ve Akkemik, 2023). DiPippo, Mazzocco ve Kennedy (2022),

³ Almanya, pandemi döneminde Almanya Lufthansa ile önde gelen turizm şirketi TUI’yi, Finlandiya Finair’i, Letonya AirBaltic’i, Danimarka ve İsveç SAS’ı ve İtalya Alitalia’yı kamu yardımlarıyla kurtardı. Meriono ve Mundial, (2021).

sanayi politikasını bir veya birden fazla politika hedefine ulaşmak yolunda seçili firmaların/sektörlerin desteklenmesi için kaynakların yeniden dağıtımı amacıyla örtülü ya da açık her türlü devlet müdahalesi şeklinde açıklamışlardır (DiPippo ve diğerleri, 2022). Pack ve Saggi (2006), ekonomik büyümeye olumlu katkı sunacak sektörlerde üretimin yapısını dönüştürmek üzere uygulanan her türlü seçici devlet müdahalesi/politikası şeklinde tanım getirmiştir.

Geleneksel olarak sanayi politikasının hedefinde ağırlıklı ekonomik kalkınma ve büyüme yolunda yerli firmaların/sektörlerin rekabet gücü kazanması iken son dönemlerde sanayi politikasının hedefleri içerisinde çevre, inovasyon, tedarik zinciri esnekliği, bölgesel kapsayıcılık ve ulusal güvenlik gibi konuları da kapsayarak daha geniş tutulmaktadır (DiPippo ve diğerleri, 2022).

Warvwick (2013), sanayi politikasının yeniden ilgi görmesinin temelinde imalat sanayinin azalan payı ve gelişmekte olan ülkelerin artan rekabet güçleri gösterilmekte ve OECD ülkelerinde imalat sektörünün gerilemesi ile doğru orantılı olarak imalat stratejisi şeklinde kullanılmaktadır. Chang (1994), devletin ekonomi için verimli görülen sonuçlara ulaşmak amacıyla belirli sektörlerin/firmaları hedeflemesini sanayi politikası olarak açıklamıştır. Chang (2003), gelişmiş ülkelerin kalkınma süreçlerini incelediği çalışmasında, sanayi politikasının özellikle Avrupa’da uzun bir geçmişe sahip olduğunu tarihsel örnekler açıklamış ve sanayileşmiş tüm ülkelerin, kalkınma süreçlerinde bu politikayı aktif bir şekilde kullandıklarını ortaya koymuştur.

Sanayi politikası içerisinde imalat sanayi ön plana çıkmakta, imalatın merkeze alınmasının en büyük nedenlerinden birisi olarak diğer sektörlerle kıyaslandığında imalat sektöründe üretkenliğin daha yüksek olması ve teknolojiye dayalı büyümenin beslendiği kaynak olması gösterilmektedir. İmalat sanayi kapasitesinin güçlü olması yüksek üretkenlik artışını sağlamakta, Ar-ge çalışmalarını hızlandırmakta ve yenilik kapasiteni de arttırmaktadır. Güçlü bir imalat sanayi altyapısı olmadan üretimi canlandırmak ve dolayısıyla üretkenliği arttırmak pek mümkün değildir. Sanayi politikalarının temel amacı da ekonomideki yapısal dönüşümü hızlandırmak ve daha fazla üretkenlik sağlamaktır. Günümüzde sanayi politikaları salt devletin müdahalecilik ya da sübvansiyonları arasında sıkışmamalı, ekonominin ihtiyaç duyduğu yapısal dönüşümü gerçekleştirmek için önündeki kısıtları kaldırmalı ve fırsatları değerlendirmelidir. Dolayısıyla, ülkelerin sanayi politikalarını teknolojik yenilikten daha kapsamlı değerlendirmek gerekmektedir. Bu konuda ekonomik eşitsizliğin azaltılması ve sürdürülebilir bir kalkınmanın inşa edilmesi gibi toplumsal hedefleri de kapsamalıdır (Mazzucato, Kattel ve Ryan-Collins, 2020).

Bugün başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkelerde kendine yeterlilik ve sanayi politikaları yoluyla yerli üretimi güçlendirme arayışı hız kazanmıştır. Gelişmiş batılı ülkeler, diğer ülkelerin daha fazla faydalandığı küreselleşme sürecine yeni bir şekil vermeye çabalamaktadır. 1980’li yıllarda Batılı ülkelerde, hızla yayılan küreselleşme (neoliberal) öncelikle sermaye ve finans piyasalarında kendini göstermiş ve ilk başlarda finansal

derinleşme faydalı görülmüştür. Ancak hızlanan bu dönüşüm gelişmiş Batılı ülkelerdeki sanayi tesislerinin üretim ve tedarik zincirini Doğu'ya taşımalarına ve dolayısıyla da Batılı ülkelerde sanayisizleşmenin (de-industrialization) daha da artmasına neden olmuştur.⁴ Rodrik (2011), finansal küreselleşmenin hedeflediği daha fazla yatırım ve hızlı büyümenin istikrarsızlık doğurduğunu ifade ederken, bu süreçte gelir dağılımı olumsuz etkilenmiş ve güven bunalımı meydana gelmiştir (Rodrik, 2011). Batılı ülkelerin yaşadığı sanayisizleşme sürecinin etkileri üretim, rekabet, istihdam ve gelir dağılımı boyutunda yoğun hissedilmiş genel olarak da ekonomik büyümeyi ve refahı olumsuz etkilemiştir. Daha sonraki süreçte hükümetlerin söz konusu kayıpları telafi etmek için yeniden sanayi ve korumacılığa döndüğünü göreceğiz.

Kırılma noktasını teşkil eden 2008 krizi ise söz konusu gelişmeler ışığında finansal kapitale dayalı büyüme trendinin sürdürülebilir olmadığını acı bir kriz deneyimi ile göstermiştir (Rodrik, 2007). ABD'de baş gösteren ve ardından Avrupa'ya sıçrayan finansal krizin etkileri üretim, tüketim, istihdam ve toplumsal refah boyutunda ciddi biçimde görülmüştür. Hizmet sektörünün oldukça geniş olduğu bu ülkelerde izlenen kemer sıkma politikaları krizi derinleştirmiş artan toplumsal huzursuzluk popülist hareketlerin yükselmesine neden olmuştur. Krizin yanı sıra son yıllarda Çin'in küresel ekonomide artan kontrol gücü gelişmiş ülkelerin sürdürülebilir büyüme sağlama ve sanayideki rekabet güçlerini hem güvenceye almak hem de rekabet güçlerini arttırmak amacıyla yolunda sanayi sektörünü canlandırmak için sanayi politikalarına başvurmuşlardır (Warwick, 2013; Aghion, Boulanger ve Cohen, 2011; Siripurapu ve Berman, 2022). Özellikle Almanya, ABD, Japonya ve İngiltere'de bu süreç daha yoğun yaşanmakta, bu ülkelerden bazıları akıllı otomasyona dayalı bir üretim ve tedarik zinciri kurgularken, bazıları da daha ağırlıklı korumacı politikalara başvurmaktadır. Son yaşanan jeopolitik gerilimler Batılı şirketleri üretim süreçlerini yeniden konumlandırmaya da itmektedir. Bu süreçte pandemi ve Ukrayna'da devam eden savaş ortamı küresel tedarik zincirindeki kırılganlıkları derinleştirmiştir. Yaşanan bu kırılganlıklara karşı dayanıklı bir ekonomik yapı tesisi için imalat sektörünün güçlü tutularak teşvik edilmesi ve desteklenmesi önem kazanmıştır. Bu yolda gelişmiş ülkeler üretim süreçlerini kendi ülkelerine ya da yakın uyumlu ülkelere taşıma stratejisiyle ("reshoring", "nearshoring-friendshoring") tedarik zincirlerini değiştirme konusunda bir yönelime girmektedir (IMF, 2023).

Bu kapsamda yaşanan şoklar karşısında kamunun ekonomiye sanayi politikası araçlarıyla müdahalede bulunması kaçınılmazdır. Rodrik, artık siyaset-ekonomi tartışmasında kökten değişiklikler yaşandığını ele alarak yakın zamana kadar ismini anmaktan korkulan sanayi politikasının tüm şiddetiyle geri döndüğünü belirtmektedir. Ayrıca "ticaret politikasının tamamen küresel işbölümü ve verimlilik arayışıyla ilgili olduğunu, şimdi ise esneklik ve yerel

⁴ Bu sürecin gerekçelerine bakıldığında; emek yoğun işlerin daha düşük maliyetli ülkelere kayması, sınai üretiminin dünyanın diğer kısmında artışa geçmesi, tedarik zincirindeki küreselleşmenin artması ve Batı'daki sanayi sektörünün yerinin hizmetler sektörüne bırakılması gibi sebeplerin sanayinin gerilemesinde (de-industrialization) önemli role sahip olduğu söylenebilir. Bkz; Gür, Ünay ve Dilek (2017).

tedarik zincirlerini korumakla ilgili” diyerek yeni dönüşüme işaret etmektedir (Rodrik, 2021). Yeni dönüşümde neoliberal küreselleşmenin olumsuzluklarını gidermek yolunda devletin ulusal güvenlik, ekonomik refah ve toplumsal istikrarı önemseyerek teknoloji odaklı sanayi politikaları izlemeye zorlamaktadır (Hansen, 2023). Tekno-milliyetçilik olarak tanımlanan bu görüş, Batı’nın neo-liberal politikaları karşısında Çin’in uyguladığı devlet kapitalizmi rekabetine karşı ortaya çıkan yeni merkantilist bir yaklaşım olarak gösterilmektedir (Hansen, 2023).

Yeni küreselleşmenin şekillendiği günümüzde gelişmiş ülkelerin yaşadığı tikanıkların yanı sıra gelişmekte olan ülkelerin yapısal sorunlarını da çözmeleri kolay değildir. Rodrik, birçok gelişmekte olan ülkenin yaşadığı gerçek problemin altında geleneksel ihracata yönelik sanayileşme modelinin hızının artık tükenmiş olduğunu söylerken yeni kalkınma modelinin ise “İyi ve üretken işler yaratan, hizmetlere, iç pazara ve orta sınıfın genişletilmesine vurgu yapan farklı bir kalkınma modelinin” gerektiğini vurguluyor (Rodrik, 2021). ABD’nin bu konuda kamunun eliyle imalat sanayiinden alternatif enerji kaynaklarına bütçe ayırmakta Ar-ge, istihdam ve yeşil ekonomi boyutuyla kapsamlı bir sanayi stratejisi uygulamaya çalışmaktadır. Almanya, imalat sektöründe sahip olduğu avantajını kullanarak şirketlerinin ileri teknolojiye geçiş yapması yolunda Sanayi 4.0 ile yoluna devam etmektedir. Şirketlerin küresel rekabet gücü kazanmalarını sağlamak yolunda dijitalleşme, akıllı üretim, otomasyon, yeşil dönüşüm gibi alanlarda önemli girişimler gerçekleştirerek, toplumsal refah için de istihdam artışını sürdürmeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan İngiltere, devletin rolüyle sanayi sektörünü daha rekabetçi ve verimliliği yüksek bir boyuta çekmek istemektedir. Avrupa Birliği’nde hem üyeler hem de birlik için genel olarak farklı alanları kapsayan sanayi stratejisi bulunmaktadır. Benzer şekilde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin izlediği yaklaşımlar sanayi politikasının ötesine bile geçmektedir (Warwick, 2013).

4.1. Sanayiye Yeniden Konumlandırma Arayışı

Küresel ekonomide oyunun kuralları üzerinde siyasetin daha fazla belirleyici olduğu bir süreç yaşanırken ulusal çıkar ve güvenlik konusu ekonomi politikalarını belirliyor. Gelişmiş ülkelerde, kamunun ekonomideki rolünün arttırılması yoluyla piyasaya müdahale etmesi ve yeniden sanayi politikalarına başvurusu savunuluyor. Özellikle ABD’nin rekabet etme gücünü kazandıracak ve stratejik sektörlerde inovasyon ve üretim kapasitesini arttıracak bir sanayi politikası ihtiyacı karşısında devlet öncülüğünde ulusal sanayi stratejisinin gerekli olduğu vurgulanmıştır (Cass, 2019; Atkinson, 2020a; Atkinson, 2020b). ABD’nin iç piyasayı koruyan, rekabet gücünü arttırmayı hedefleyen ve Çin’in teknolojiye erişimini kısıtlayan bir sanayi politikası hükümet tarafından en üst düzeyde sahiplenilmiş durumdadır. Bu bağlamda ulusal güvenliğin önemli bir unsuru olarak ekonomik güvenlik gösterilmekte ve bu yolda devletin sanayi-teknoloji politikasına eğilmesi kaçınılmaz görünmektedir.

Biden döneminde hayata geçirilen paketlerle yeşil dönüşümü yakalanarak yeni işler yaratılması ve Amerikan şirketleri için daha karlı bir yatırım ortamını oluşturulması

hedeflenmektedir. Bunlar gerçekleştirirken özellikle kilit önemdeki stratejik sektörlerde (yarı iletkenler, ileri teknolojiler, yeşil dönüşüm vs.) korumacı politikalar uygulanmakta ve yeniden sanayileşmeyi partilerin üstünde bir mesele olarak gündemde tutmaktadır. Nihayetinde dünyanın en büyük gücü olarak ABD'nin yeniden sanayi politikalarını gündeme alması şaşırtıcı görülmemelidir. Bu konuda iktisatçı Mariana Mazzucato, teknolojik gelişme ve yeniliklerin ortaya çıkmasında devletin piyasaya doğrudan müdahale ederek bizzat piyasa oluşturduğunu savunmakta ve bu konuda ABD'nin kamu girişimleri ve devlet destekli başarılarını örnek göstermektedir (Mazzucato, 2013). ABD, özellikle Savunma Bakanlığı'na bağlı DARPA (Savunma İleri Araştırma Projeleri Ajansı) ve Ulusal Bilim Vakfı gibi kurumlar aracılığıyla sanayi politikalarını hayata geçirerek savunma sektöründe teknolojik gelişmeler ve inovasyonlar ortaya çıkarmak suretiyle çok önemli icatlar geliştirmiştir. Nihayetinde ABD'nin inovasyon sürecinde önemli bir rolü bulunan kamu kuruluşlarının desteği kritik sektörlerdeki yeniliklerin ve icatların ortaya çıkmasında büyük bir etkiye sahip olmuştur (Block ve Keller, 2015).

Başarılı sanayi politikasının sonucu olarak bugün bile referans gösterilen DARPA, ordunun ihtiyacı için askeri teknolojileri geliştirilmeyi hedeflemiş ve bunun ötesine geçerek çok önemli icatların ve teknolojilerin ortaya çıkışına öncülük etmiştir. Bunlara; internet (Arpanet), GPS, dokunmatik ekran teknolojisi, insansız hava araçları, sesli arayüzler (SİRİ), sensörler, kişisel bilgisayarlar, hassas silahlar, robot elektrik süpürgeler, robotik teknolojiler, otonom araçlar gibi örnekler gösterilebilir (Weinberger, 2015). Mazzucato'nun (2013) çalışmalarına göre, ABD'de 1971-2006 arasında büyük önem taşıyan yeniliklerin %88'i tamamen federal araştırma tarafından desteklenmiştir. Benzer şekilde 1980'lerde Japonya'nın yarı iletkenlerde ABD'ye rakip olması endişesi karşısında, devletin teşvikler sağlaması üzerine çip üretiminde Ar-ge yapmak üzere 14 ABD'li yarı iletken üreticisi hem rekabet gücünü yeniden kazanmak hem de üretim sorunlarını aşmak amacıyla Sematech (Semiconductor Manufacturing Technology) ismi altında devlet-sanayi konsorsiyumu kurulmuştur.⁵ DARPA üzerinden Sematech'e beş yıl boyunca 500 milyon dolar kamu sübvansiyonu sağlamış, bu süre zarfında ABD'li üreticiler yeniden güç ve pazar payı kazanmış ve bu kazanımlar sonrasında federal fon almayı bırakarak üyelerin katkılarıyla çalışmalarını sürdürmüştür (Hof, 2011). ABD'nin yarı iletken üretim teknolojisi için devlet desteğiyle öncülük ettiği bir sanayi politikası girişimi olarak tanımlanabilecek Sematech, bugün bile yeni teknolojilerde geri kalmamak yolunda önemli çalışmalar yapmaktadır.

Biden'in Ulusal Ekonomik Konsey Başkanı Brian Deese, ABD'nin ilk Hazine Bakanı ve sanayinin güçlü olması yolunda ekonomik milliyetçilik ve korumacılık fikirlerini savunucusu Alexander Hamilton'a referansla modern Amerikan Sanayi Stratejisinin (modern American

⁵ ABD'li şirketlerinin düşen paylarına karşılık Japon şirketlerin artan payı dikkat çekicidir, 1983'ten 1988'e dünya yarı iletken ekipman satışında ABD'li şirketlerin payları yüzde 69'dan 51'e düşmüş buna karşılık Japon şirketlerinin payı yüzde 25'ten 40'a yükselmiştir. Yine dünya yarı iletken ekipman satışında ABD'li şirketlerin payı 1984'te yüzde 25 iken 1988'te yüzde 17'e düşmüştür. Detay için bkz; "SEMATECH's Efforts to Strengthen the U.S. Semiconductor Industry", *Federal Research*, Eylül 1990.

industrial strategy) kritik ve acil bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir (The White House, 2021). Deese, güçlü bir sanayi altyapısı için stratejik kamu yatırımlarını ve ulusal güvenlik ve kritik girdilerde özel sektörün eksik kaldığı sektörlerin belirlenmesi ve yatırımların gerçekleştirilmesini savunuyor. Nitekim Biden yönetimi, stratejik kamu yatırımlarını günümüz dünya ekonomisinin bir gerçeği olarak görmekte ve şampiyon endüstrileri barındırmak ve büyütmek için bu stratejinin yapılmasını savunmaktadır (Atlantic Council, 2021). ABD Ulusal Güvenlik Danışmanı Jake Sullivan, katıldığı bir düşünce kuruluşunda, ABD'nin modern bir sanayi ve inovasyon strateji izlediğini ifade etmiş ve bu yaklaşım yeni Washington Uzlaşısı olarak gösterilmiştir (The White House, 2023). Ancak, ABD için bu süreç yeni bir girişimden ziyade ülkenin mevcut ihtiyaçlarına uygun olan bir gerçeklik şeklinde değerlendiriliyor.

Sullivan'ın konuşmasında neoliberal ekonomi politikalarına eleştiriler getirmiş, ABD'nin sanayi altyapısının tahrip edildiğini ifade etmiştir. Özellikle reel sektör yerine finans sektörünün öncelenmesi, piyasaların yücetilmesi, tedarik zincirinin dışarıya bağımlı hale gelmesi ve kilit sektörlerde rekabet etme gücünün zayıflamasına kadar yaşanan ekonomik kayıplar üzerinden neoliberal paradigmayı eleştirmiştir (The White House, 2023). Yeni dönem, Amerikan orta sınıfının dış politikası (a foreign policy for the middle class) şeklinde tanımlanmış, ABD ekonomisini güçlendirme yolunda ulusal güvenliği koruyan ve imalat işlerinin geri getirilmesini hedefleyen bir sanayi politikası yolunda kamunun eliyle stratejik müdahalenin benimseneceği işaret edilmiştir. Önemli bir unsur olarak da kamu yatırımlarının özel sektörü dışlamadan, onları destekleyen bir stratejiyle hareket edeceği kamuoyuna anlatılmıştır.

ABD'nin Biden döneminde hayata geçirdiği yasa tasarıları, ülkenin yeniden sanayileşmesi yolunda atılan çok büyük adımlardır. ABD federal bütçeden ülkenin sanayi politikası için IRA, CHIPS Act, Bipartisan Infrastructure Law, Green Deal ve Defence Production Act gibi yasalarla istihdamdan iklime, altyapıdan çip sektörüne muazzam devlet destekleri ve teşvikler sunmaktadır. Bunlar arasında yer alan IRA (Enflasyonu Düşürme Yasası-Inflation Reduction Act), temiz enerjiye geçişi hızlandırmak yolunda yeni bir inovasyon dönemi olarak gösterilmektedir. Bu yolda 2022'nin sonunda 437 milyar dolarlık ülke tarihinin en büyük iklim paketi kabul edilmiştir. IRA ile iklim hedeflerine ulaşmak yolunda; iklim değişikliğiyle mücadele, enerji güvenliği ve temiz bir tedarik zinciri yatırımları için 370 milyar dolarlık önemli bir kaynak ayrılmıştır. Söz konusu paket kapsamında gerçekleştirilecek yatırımlarla yeşil enerjide yerli üretim, sanayide rekabet etme gücü ve daha fazla istihdam sağlamak bulunmaktadır. Ağustos 2022'de CHIPS Act (Chips and Science Act-Çip ve Bilim Yasası) 280 milyar dolarlık bir yasa kapsamında çip sektörüne 52 milyar dolarlık bir destek paketi ve vergi indirimi ile teşvikler getirilmiştir. Çin'in yükselişini kendisine en büyük tehdit olarak gören ABD, sanayi politikasıyla Çin ekonomisini baltalamayı hedeflemektedir. Bu yolda atılan en büyük adımlardan birisi ABD'nin yarı iletkenlerdeki gücünü tahkim etmek ve Çin'in yapay zeka ve yarı iletken çiplerine erişimini kısıtlayarak gelişmiş yerli çip üretim tesisine sahip olmasını engellemektedir (Allen, 2022). Biden yönetiminin Çin'e yönelik yarı iletken ihracatına

ilişkin kısıtlamaları yarı iletken değer zinciri içerisinde yapay zeka tasarımından yazılıma, yarı iletken üretim ekipmanlarından bu ekipmanların birleşimine kadar birbiriyle bağlantılı dört unsuru hedeflemektedir (Allen, 2022).

Ülkedeki çip üretiminden Ar-ge'ye bu alana önemli kaynak aktaran ABD, CHIPS yasasıyla büyük çip üreticilere cazip bir yatırım ortamı sunmayı hedeflerken; Micron, Intel, TSMC (Tayvan), Samsung (G.Kore) gibi şirketlerin yerli çip üretim kapasitesine yönelik yatırımları 2022 sonunda 200 milyar doları geçmiştir (Casanova, 2022). Hatırlanacağı üzere, 2021'de ABD tarafından Çin'e yönelik "Çip Dörtlüsü" (Chip 4) kurulmuştur. ABD'nin Japonya, Güney Kore ve Tayvan ile birlikte oluşturduğu çip ittifakı bu alandaki işbirliğini vurgularken diğer taraftan da Çin'e karşı bir blok olarak hareket ederek Çin'in teknolojik yükselişini yavaşlatmak ve komşu müttefikleriyle siyasi ve ekonomik ilişkilerini bozmak istemektedir.

2021'de imzalanan Bipartisan Infrastructure Law Partili Altyapı Anlaşması diğer ismiyle Altyapı Yatırımı ve İstihdam Yasası, ABD'de iki partinin desteğiyle yasal süreçten geçerek 2 trilyon dolarlık altyapıyı modernize etme hedefi taşımaktadır. ABD'nin yeşil enerji yoğunluklu politikaları AB'nin Yeşil Mutabakat (Green Deal) sürecinden bağımsız değildir. AB, yeşil mutabakat girişimiyle bir taraftan kaynakların daha verimli kullanılmasını diğer taraftan da rekabetçiliğini sürdürme gayretini devam ettirmek istiyor. Söz konusu girişim ile kendi yeşil düzenini kapsamlı bir politika seti ile hayata geçirme hedefinde olan AB, küresel iklim politikalarının şekillenmesinde büyük rol oynamaktadır. Bu sayede ABD'nin Trump döneminde çevre konusunda öngörülemeyen politikalarının Biden döneminde daha tutarlı bir yöne evrildiği söylenebilir.

Savunma Üretim Yasası (Defence Production Act), 1950'de Kore Savaşı'nda yürürlüğe giren federal yasa ulusal güvenlik durumları için ihtiyaç duyulan malzeme ve hizmetlerin tedarik zincirinin aksamaması ve ülkenin sanayi altyapısını seferber etmek durumunda hükümete yetki vermektedir. Soğuk savaş ortamında savunma sanayi öncelikli düşünülen yasa, günümüzde hükümetler tarafından kritik teknolojiler ve ulusal güvenlik sanayi için başvurulmakta ve gelecekte de ulusal güvenlik aracı haline gelmesi beklenmektedir (Baker, 2020). Hem Demokrat hem de Cumhuriyetçi başkanlar tarafından bir sanayi politikası aracı olarak ilgili yasa kullanılmıştır. Örnek olarak Clinton'ın Kaliforniya'daki elektrik üretimini güvence altına alması, Obama'nın Çin'i siber casusluğa karşı hedef haline getirmesi, Trump'ın ulusal savunmanın ihtiyaç duyduğu kritik ürünlerin tedarik edilmesine ve Covid-19 salgınında ventilatör ve solunum maskelerinin üretimi gibi alanlarda bu yasaya başvurmuşlardır (IEA, 2022). Biden ise aşılardan ve yangın hortumlarının üretiminin güvenceye alınmasının yanında özellikle denizaltı, kritik mineraller, güneş panelleri, temiz enerji ve hipersonik teknolojiler gibi stratejik sektörlerde benzer tutum alarak ilgili yasaya başvurmuştur (Wikipedia, 2023).

Biden hükümetinin ekonomik kararları kritik olarak görülmekte ve bu yönde güçlü, esnek ve sürdürülebilir bir yerli sanayinin güçlü kılınmasına dayanmaktadır. Mevcut durumda Biden yönetiminin sanayiye önceleyen politikaları tüketicilere ve ihracatçılara zarar veren Trump

dönemindeki korumacı ticaret politikalarından ve vergi indirimlerinden daha başarılı gösterilmektedir. Söz konusu teşvik, destek ve yatırımlarla yerli üretimi desteklemek ve yerel tedarik zincirini daha dirençli kılmak gibi bütüncül bir eylem olanı olarak görülebilir.

SONUÇ YERİNE

Küreselleşme yaşadığı olumlu-olumsuz gelişmeler çerçevesinde kendi kendini besleyen bir süreç şeklinde ilerlemiştir. Küresel Finans Krizi sonrasında başlayan süreç halen devam etmekte ve küresel ekonomi ticaret, yatırım ve finans kanalları yoluyla yavaşlayan bir büyüme içerisindedir. Son yıllarda yaşanan şoklar ve jeopolitik gerginlikler de küresel ekonomiyi olumsuz etkilemekte, ülkelerin kırılganlıklarını arttırmakta ve dolayısıyla da küreselleşmeye dair kaygılar yüksek sesle dile getirilmektedir. Kriz sonrası küreselleşmeye dair eleştiriler bugün yerini daha sert söylemlere ve kaygılara bırakmaktadır. Öyle ki küreselleşmenin yavaşlamaya başladığı hatta şekil değiştirerek doğasının değişmekte olduğu çeşitli çalışmalarda işaret edilmektedir. Bu gelişmeler ışığında küresel ekonomi de önemli bir dönüşüm içerisinde geçmektedir

Neoliberal küreselleşmede birçok gelişmiş ülke benzer süreçleri yaşamış, çok uluslu şirketler işlerini (özellikle Asya'ya) yurtdışına kaydırmış ve bu dönemde imalat işleri başta olmak üzere birçok alanda iş kayıpları yaşanmıştır. Finansal serbestleşmenin etkisiyle gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörü aşırı genişlemiş ve imalat sektörünün payı da küçülmüştür. Öyle ki gelişmiş ülkelerde sanayisizleşmenin sonucunda fabrikaların dışarıya kaçması ve üretkenliğin düşmesi, yavaşlayan büyüme, artan eşitsizlikler, kirlenen çevre ve yaşanmakta olan iklim değişimi, kritik sektörlerde dışarıya artan bağımlılık, tedarik zincirinde kırılganlıklar ve piyasa başarısızlıkları gibi çeşitli ekonomik sorunlar ve toplumsal huzursuzluklar yeni bir ekonomi politikasına olan ihtiyacın önemini göstermektedir. Bu çalışmada vurgulandığı üzere bu arayış, kamunun artan rolüne ve sanayi politikasına olan dönüş şeklinde ilerlemektedir.

Özellikle son on yılda yaşanan ekonomik kriz, Çin'in devam eden ekonomik yükselişi ve son yaşanan Covid-19 pandemisi Batılı ülkelerdeki karar alıcılar için üretimi güçlendirmek, istihdamı arttırmak ve tedarik zincirinde yaşanan sorunları gidermek amacıyla sanayi politikasının önemini yeniden gün yüzüne çıkartmıştır. Sanayi politikası ve onun nezdinde imalat sanayi ekonomik büyümenin sürdürülebilir olmasını sağlayan ana sektörlerdendir. İmalat sanayi yapısı güçlü olan ülkeler hem daha hızlı büyümekte hem de toplumun refah ve gelir seviyesinin artışına katkı sunabilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki hükümetler imalat sanayinde rekabetçiliği ve üretkenliği arttırmak amacıyla otomasyon, dijitalleşme ve bilgi ve iletişim teknolojilerini sanayi ile bütünleştirmeye çalışmaktadır. Sanayi politikası altyapısı güçlü olmadan üretimi yeniden canlandırmak ve üretkenliği arttırarak istihdam oluşturmak oldukça güçtür. Ayrıca devletin rolünün salt düzenleyici olmaktan öte piyasaların ortaya çıkarılmasında ve yeni teknolojilerin geliştirilmesinde ihtiyaç duyulmaktadır. Sanayi

politikalarıyla teknolojik dönüşümü gerçekleştirmek ve ekonomide yeşil dönüşüme uyum sağlamak bütüncül ve eşgüdümlü bir politika setiyle mümkündür.

Bu konuda Almanya, Japonya sanayi ve dijitalleşme/otomasyon ilişkisini güçlendirmek; ABD ve İngiltere ise sanayi politikası yoluyla üretimi yeniden canlandırmak için stratejiler uygulamaktadırlar. Bu süreçte, Çin ile çetin mücadeleyi sürdüreceğini belirten Biden yönetimi ilk iş olarak tedarik zincirini güvence altına almak ve güçlendirmek için kritik kararlar alarak çip krizi örneği üzerinden tedarik zincirinin ihmal edilmesinin sonuçlarının ağır olacağını ifade ederek tedarik zincirinde yaşanan ufak başarısızlıkların ulusal güvenlikten toplumsal refaha olumsuz etkilerinin büyük olacağına işaret edilmektedir (The White House, 2021). Bu süreci tersine çevirmek amacıyla gelişmiş ülkelerde politika yapıcılarının baskısı ve şirketlerin girişimiyle yurtdışına kaybedilen üretim ve operasyonel faaliyetler yeniden ülkeye getirilmeye çalışılmaktadır. Şirketi üretimlerinin yeniden düzenlemesine ve üretimlerinin bir kısmını geri getirmesine dayanan reshoring ile friend-shoring stratejileri tedarik zincirinin üretimin yeniden anavatana döndürülmesi, konumlandırılması ya da güvenilen/müttefik ülkelere kaydırılması gelişmiş ülkelerde yoğun olarak tartışılmaktadır. İşleri geri getirmek hedefiyle ABD’de istihdam, üretim ve Ar-ge’ye kaynak ayrılması, korumacı politikalar ile yeşil dönüşüm yönlü politikalar, Avrupa’da gerçekleşmekte olan Yeşil Mutabakat girişimiyle görülmektedir.

Önümüzdeki süreçte ülkelerin tamamen korumacı ya da liberal olmak yerine kendi kendine yeterli, dışarıya daha az bağımlı bunun yanında uluslararası ticaret ve yatırım alanlarında ilişkilerini daha fazla genişletmeyi sürdürme eğiliminde olacakları bir ikili yapıyı takip edecekleri öngörülmektedir. Mevcut politikalar bunu destekleyici şekilde tedarik zincirleri daha bölgesel ve hatta yerelleşme yönündedir. Devletin ekonomide ve sosyal hayatta görünürlük ve ağırlığının artacağı, ekonomide serbest piyasanın biraz zayıflayacağı, küresel ekonomide artık çok-kutuplu bir dünya düzenin var olacağı ve kamplaşmanın artacağı düşünülmektedir. Piyasa başarısızlıkları karşısında kamunun ve kurumların rolünün artmaya devam ederken değişen koşullara göre uyarlanan sanayi politikaları daha fazla alan bulabilecektir. Bu gelişmeler önümüzdeki dönemde gelişmiş ülkelerde aşırı genişlemiş olan finansal-bankacılık hizmetleriyle ilişkili sektörün yerine imalat sanayinin yeniden canlandırıldığı, ileri teknoloji, yenilenebilir enerji ve yeşil ekonominin daha fazla odağa alındığı bir sürece evrileceğini göstermektedir. Bu kapsamda gelişmekte olan ülkeler de dünya genelinde yükselen belirsizlikler ve jeopolitik gerginlikler karşısında bir taraftan kendi ulusal üretim ve dağıtım konumlarını güçlendirirken diğer taraftan küresel üretim ve yatırım ile dijital dönüşümden geri kalmamalıdır.

Kaynakça

- Acemoglu, D., Autor, D., Dorn, D., Hanson, G. H., & Price, B. (2016). Import competition and the great US employment sag of the 2000s. *Journal of Labor Economics*, 34(S1), 141-198.
- Aghion, P., Boulanger, J., ve Cohen, E. (2011). *Rethinking industrial policy* (No. 566).

Ahmed M., ve Lee, N. (2021). The future of globalization. *Center For Global Development*, Erişim adresi: <https://www.cgdev.org/blog/future-globalization>

Aiyar S., ve Ilyina, A. (2023). Geo-economic fragmentation and the world economy. *The Centre for Economic Policy Research (CEPR)*, Erişim adresi: https://cepr.org/voxeu/columns/geo-economic-fragmentation-and-world-economy?utm_source=dlvr.it&utm_medium=twitter

Allen, G. (2022, Ekim 11). Choking off China's Access to the Future of AI. *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*.

Andreoni, A., ve Chang, H.J. (2019). The political economy of industrial policy: Structural interdependencies, policy alignment and conflict management. *Structural Change and Economic Dynamics*, 48, 136-150.

Antràs, P. (2021). De-globalisation? global value chains in the post-covid-19 age. European Central Bank (Ed.), *Central Banks in a Shifting World: Conference Proceedings – ECB Forum on Central Banking*, içinde (28-80. ss.). Frankfurt: European Central Bank. Erişim adresi: <https://data.europa.eu/doi/10.2866/268938>

Atkinson, R. (2020a, Kasım 16). Industrial policy may have finally arrived: but for what?. *American Compass, Inc.*

Atkinson, R.D. (2020b, Nisan 13). The case for a national industrial strategy to counter China's technological rise. *The Information Technology and Innovation Foundation (ITIF)*.

Atlantic Council. (2021, Haziran 23). The Biden White House plan for a new US industrial policy. Erişim adresi: <https://www.atlanticcouncil.org/commentary/transcript/the-biden-white-house-plan-for-a-new-us-industrial-policy/>

Autor, D. H., Dorn, D., & Hanson, G.H. (2013). The China syndrome: Local labor market effects of import competition in the United States. *American Economic Review*, 103(6), 2121-2168.

Autor, D. H., Dorn, D., and Hanson, G.H. (2016). The China shock: Learning from labor-market adjustment to large changes in trade. *Annual Review of Economics*, 8, 205-240.

Baker, J.E. (2020). "From shortages to stockpiles: How the defense production act can be used to save lives, make America the global arsenal of public health, and address the security challenges ahead. *Journal of National Security Law & Policy*. 11(157).

Baldwin, R.E., ve Martin, P. (1999). Two waves of globalisation: superficial similarities, fundamental differences. NBER working paper, No. 6904

Block, F.L. ve Keller, M.R. (2015). *State of innovation: the US government's role in technology development*. Routledge.

Casanova, R. (2022, Aralık 14). The CHIPS Act Has Already Sparked \$200 Billion in Private Investments for U.S. Semiconductor Production. *Semiconductor Industry Association*.

Cass, O. (2019, Temmuz 23). America should adopt an industrial policy. Manhattan Institute.

Chang, H.J. (1994), The political economy of industrial policy. New York: St. Martin's Press.

Chang, H.J. (2003), Kicking away the ladder: Development strategy in historical perspective the political economy of industrial policy. London, UK: Anthem Press.

Colantone, I., ve Stanig, P. (2018). The trade origins of economic nationalism: Import competition and voting behavior in Western Europe. *American Journal of Political Science*, 62(4), 936-953.

Dauth, W., Findeisen, S., ve Suedekum, J. (2014). The rise of the East and the Far East: German labor markets and trade integration. *Journal of the European Economic Association*, 12(6), 1643-1675.

DiPippo, G., Mazzocco, I., ve Kennedy, S. (2022). Red ink: Estimating Chinese industrial policy spending in comparative perspective. *Center for Strategic and International Studies*.

Dittli, M. (2022, Ekim 14). We will see the return of capital investment on a massive scale. *The Market*.

ECB. (2023, Nisan 17). Speech by Christine Lagarde, President of the ECB, at the Council on Foreign Relations' C. Peter McColough Series on International Economics. *European Central Bank*, New York.

Eser, U. (2017). Dünya yeniden sanayiye dönerken türkiye dünya sanayinin neresinde. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 45, 27-44.

Findlay, R., ve O'Rourke, K. H. (2007). *Power and Plenty: Trade, war and the world economy in the second millennium*. New Jersey, USA: Princeton University Press.

- Gür, N. ve Dilek, Ş. (2020). *Teknolojik soğuk savaş: Birinci faz anlaşma ve ticaret savaşlarının geleceği*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Gür, N., Ünay, S., ve Dilek, Ş. (2017). *Sanayiye Yeniden Düşünmek*. İstanbul: SETA Yayınları.
- Hansen J. (2023, Şubat 23). Techno-nationalism: An industrial policy for the twenty-first century. *The National Interest*.
- Hof, R.D. (2011, Haziran 11). Lessons from Sematech. *MIT Technology Review*. Erişim adresi: <https://www.technologyreview.com/2011/07/25/192832/lessons-from-sematech/>
- IEA. (2022, 31 Ekim). Defense Production Act. Erişim adresi: <https://www.iea.org/policies/16095-defense-production-act>
- IMF. (2023). World economic outlook: A rocky recovery. Washington, DC. Erişim adresi: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2023/04/11/world-economic-outlook-april-2023>
- Krippner, G.R. (2005). The financialization of the American economy. *Socio-Economic Review*, 3(2),173-208.
- Macron, M. (2023, Mayıs 11). Europe needs more factories and fewer dependencies. *Financial Times*.
- Mandavia, M. (2022, Ekim 6). Vietnam's Export Machine Is Upgrading. *Wall Street Journal*.
- Marin, D., ve Kilic, K. (2020). How COVID-19 is transforming the world economy. *The Centre for Economic Policy Research (CEPR)*, Erişim adresi: <https://cepr.org/voxeu/columns/how-covid-19-transforming-world-economy>
- Mazzucato, M. (2013). *The entrepreneurial state: Debunking the public vs. private myth in risk and innovation*. London, UK: Anthem.
- Mazzucato, M., Kattel, R., ve Ryan-Collins, J. (2020). Challenge-driven innovation policy: Towards a new policy toolkit. *Journal of Industry, Competition and Trade*, 20, 421-437.
- Meriono A., ve Mundial E.O. (2021, Mayıs 31). Europe is no longer afraid of nationalising companies, *The European Data Journalism*.
- Milanovic, B. 2016. *Global Inequality: A new approach for the age of globalization*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University.
- Ottaviano, G., Stanig P., ve Colantone, I. (2021). The globalisation backlash. *The Centre for Economic Policy Research (CEPR)*, Erişim adresi: <https://cepr.org/voxeu/columns/globalisation-backlash>
- Pack, H.ve K. Saggi (2006), Is there a case for industrial policy? A critical survey", *The World Bank Research Observer* 21(2), 267-297.
- Phillips, K. (2002) *Wealth and democracy: A political history of the American rich*, New York, USA: Broadway Books.
- Rodrik, D. (2007). Industrial development: Some stylized facts and policy directions içinde *Industrial development for the 21st century: Sustainable development perspectives* (7-28). United Nations, New York.
- Rodrik, D. (2011). *The globalization paradox: Why global markets, states, and democracy can't coexist*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Rodrik, D. (2017). *Straight talk on trade: Ideas for a sane world economy*. New Jersey, USA: Princeton University Press.
- Rodrik, D. (2021, Eylül 10). Learning the right lessons from US economic experimentation. *Project Syndicate*.
- Siripurapu, A., ve Berman N., (2022, Mart 10). Is industrial policy making a comeback?. *Council on Foreign Relations*.
- Sonno, T., Herrera, H., Morelli M., ve Guiso L. (2018). The populism backlash: An economically driven backlash. *The Centre for Economic Policy Research (CEPR)*, Erişim adresi: <https://cepr.org/voxeu/columns/populism-backlash-economically-driven-backlash>
- Stiglitz, J. E. (2017). Globalisation and its discontents revisited: Anti-globalisation in the era of Trump. W.W. Norton.
- Strange, S. (1996). *The retreat of the state: The diffusion of power in the world economy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- The Economist. (2022, Kasım 6). Who wins from the unravelling of Sino-American trade?.

The White House. (2021, Şubat 24). Remarks by president Biden at signing of an executive order on supply chains. Erişim adresi: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/02/24/remarks-by-president-biden-at-signing-of-an-executive-order-on-supply-chains/>

The White House. (2022, Nisan 20). Remarks on a modern american industrial strategy by nec director brian deese. Erişim adresi: <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2022/04/20/remarks-on-a-modern-american-industrial-strategy-by-nec-director-brian-deese/>

The White House. (2023, Nisan 27). Remarks by national security advisor jake sullivan on renewing american economic leadership at the brookings institution. 27 Nisan 2023, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/04/27/remarks-by-national-security-advisor-jake-sullivan-on-renewing-american-economic-leadership-at-the-brookings-institution/>

UNCTAD. (2018). The world investment report, 2018: Investment and new Industrial Policies. Geneva: United Nations. Erişim adresi: https://unctad.org/system/files/official-document/wir2018_en.pdf

Van der Marel, E. (2020). Globalization isn't in decline: It's changing (No. 6/2020). *ECIPE Policy Brief*, Erişim adresi: https://ecipe.org/wp-content/uploads/2020/08/ECI_20_PolicyBrief_06_2020_LY06.pdf

Warwick, K. (2013). Beyond industrial policy: Emerging issues and new trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers* 2. Paris: OECD Publishing, Paris.

Weinberger, S. (2017). *The imagineers of war: The untold history of darpa, the pentagon agency that changed the world*. New York, USA: Alfred A. Knopf.

Wikipedia. (2023). Defense Production Act of 1950. https://en.wikipedia.org/wiki/Defense_Production_Act_of_1950#cite_ref-56

Yülek, M., ve Akkemik, K.A. (2023). Stages of industrial development and appropriate industrial policy. P. Bianchi, S. Labory ve P.R. Tomlinson (Ed.), *Handbook of Industrial Development* içinde (338-356 ss.). Glos, UK: Edward Elgar Publishing.

BÜYÜYEN EKONOMİLERİN İTİCİ GÜCÜ: İNOVASYON KÜRESEL İNOVASYON ENDEKSİ KAPSAMINDA TÜRKİYE ANALİZİ⁶

THE IMPLEMENT OF GROWING ECONOMIES: INNOVATION ANALYSIS OF TÜRKİYE WITHIN THE SCOPE OF GLOBAL INNOVATION INDEX

Prof. Dr. Reha SAYDAN

Özet

Ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerinin merkezinde yer alan inovasyon olgusu, günümüzde küresel rekabetin temel unsuru haline gelmiştir. En genel ifadeyle, yeni fikirleri meydana getirmek, yenileştirmek, değiştirmek veya faydalı yöntemler yaratmak şeklinde tanımlanabilen inovasyon hem firmaların hem de ülkelerin rekabet gücü kazanmasında ön plana çıkan kilit unsur olma özelliğine sahiptir.

Ulusal inovasyon kapasitesi hem ekonomik hem de politik varlık olarak bir ülkenin inovasyon üretebilme potansiyeli olarak tanımlanmakta ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin ve refah artışının ana kaynağı olarak görülmektedir. Dünyada ülkelerin inovasyon performansını düzenli olarak yayınlayan iki önemli inovasyon raporu vardır. Bunlardan birincisi her sene General Electric (GE) tarafından araştırılan Küresel İnovasyon Barometresi ve her yıl Dünya Fikri Haklar Örgütü (WIPO), Cornell Üniversitesi ve INSEAD işbirliğinde hazırlanan Küresel İnovasyon Endeksi'dir.

Dünya ekonomilerini inovasyon yeteneklerine göre sıralayan Küresel İnovasyon Endeksi, İnovasyon girdileri ve çıktıları olarak gruplandırılmış yaklaşık 80 göstergeden oluşan bir endekstir ve inovasyonun çok boyutlu yönleriyle ülkelerin İnovasyon performanslarını incelemektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin İnovasyon performansı Küresel İnovasyon Endeksi kapsamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İnovasyon, Ar-Ge, Küresel İnovasyon Endeksi.

Abstract

Innovation, which is at the center of the economic growth and development processes of countries, has become a key element of global competition. In the most general terms, innovation, which can be defined as creating new ideas, innovating, innovating, changing or creating useful methods, is a key element that comes to the forefront in gaining competitive power of both firms and countries.

⁶ Bu çalışmadaki veriler WIPO tarafından yayınlanan 2020-2023 Küresel İnovasyon Endeksi Raporları ve T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Küresel İnovasyon Endeksi Türkiye Eylem Planı ve Stratejisi 2021-2023. On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023) raporlarından elde edilmiştir.

National innovation capacity is defined as a country's potential to generate innovation as both an economic and political asset and is seen as the main source of sustainable economic growth and welfare increase. There are two important innovation reports that regularly publish the innovation performance of countries around the world. The first one is the Global Innovation Barometer, which is researched every year by General Electric (GE), and the Global Innovation Index, which is prepared every year in cooperation with the World Intellectual Property Organization (WIPO), Cornell University and INSEAD.

The Global Innovation Index, which ranks the world's economies according to their innovation capabilities, is an index consisting of approximately 80 indicators grouped into Innovation inputs and outputs and examines the Innovation performance of countries through multidimensional aspects of innovation. In this study, Turkey's innovation performance is evaluated within the scope of the Global Innovation Index.

Key words: Innovation, R&D, Global Innovation Index.

GİRİŞ

Hızla değişen teknoloji ve küreselleşme ile rekabetin giderek artması inovasyon çalışmalarının şirketler ve ülkeler açısından önemini arttırmaktadır. Ülkelerin veya işletmelerin rekabet güçlerini belirleyebilmeleri, mevcut durum analizi yapabilmeleri ve yol haritası oluşturabilmeleri için inovasyonun performansının ölçülebilmesi önem arz etmektedir. İnovasyona etki eden pek çok faktör ile birlikte, inovasyonun ölçülmesi ile ilgili de değişik yöntemler mevcuttur (Gürtuna ve Polat, 2020). İnovasyon konulu çalışmalarda, inovasyonun çok sayıda değişken ile temsi edilmesinden dolayı, sonuçlarda farklılık meydana gelmektedir. Bu durum inovasyon temsili konusunda bir karmaşaya sebep olmaktadır. Bu karmaşa, yanıltıcı sonuçlara ve dolayısıyla yanlış politika uygulamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle inovasyonu doğru yansıtan değişken seçimi konusu önemlidir (Süt ve Çetin, 2018:300). Bu konuda küresel anlamda uygulanan birçok performans ölçütü bulunmaktadır. Bu ölçütler arasında, Küresel İnovasyon Endeksi, Küresel Rekabetçilik Endeksi, Avrupa İnovasyon Karnesi, En Yenilikçi Ekonomi Sıralaması ve Dünya Bankası Bilgi Ekonomisi Endeksi endeksleri bulunmaktadır (Yıldız, 2018).

Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO) tarafından 2007 yılından bu yana açıklanan ve ülkelerin inovasyon yetkinliklerini değerlendiren, yatırım ortamının güçlendirilmesi adına küresel iş dünyası tarafından yakından takip edilen “Küresel İnovasyon Endeksi” tüm dünyada giderek daha önemli bir rol oynamaktadır. İnovasyonun çok boyutlu taraflarını incelemeyi hedefleyen Küresel İnovasyon Endeksi, ülkelerin inovasyon yetenekleri konusunda dünya ekonomisinde hangi konumda olduklarını ortaya çıkarmaktadır. Özellikle son on yılda, ölçek ekonomilerinin yerini kademeli olarak yüksek katma değerli ürün ve hizmetlere odaklanan bir inovasyon ekonomisine bırakmasıyla küresel ticaret, gerek nitel gerekse nicel bazda önemli oranda değişmektedir (Küresel İnovasyon Endeksi Raporu, 2021-2023).

Ulusal inovasyon sistemi yaklaşımının önemli isimlerinden biri olan Freeman, uluslararası rekabette ülkelerin konumlarını belirleyen esas unsurun, belli ürünlerde ve sektörlerde başarılı olmaya değil, bütünsel bakış açısıyla sağlam temeller üzerine kurulmuş ve etkin bir işlerlik kazandırılmış ulusal inovasyon sistemleri olduğunu savunmaktadır. Ayrıca başarılı ulusal inovasyon sistemlerinin, özellikle gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere, ülkelerdeki yapısal sorunların çözümüne de katkı sağlayacağını da vurgulamaktadır (Freeman, 1989).

Ulusal inovasyon sistemi, devletin sınırları içinde bulunan özel ve kamu işletmeleri, üniversiteler, araştırma enstitüleri, teknoloji transfer ofisleri gibi bilim ve teknolojinin üretimine katkıda bulunan aktörler arasındaki işbirliği ve bu aktörler arasındaki ilişki seti olarak tanımlanabilir. Ulusal inovasyon sistemi tanımından da anlaşılacağı üzere, ulusal inovasyon sistemi bir ülkedeki inovasyon faaliyetlerine olanak sağlamaktadır. Ulusal inovasyon sistemini oluşturan aktörler ülkelerin inovasyon performanslarının yükseltilmesinde etkilidir (Hancioğlu ve Hatay, 2018).

Küresel İnovasyon Endeksi her biri temel bileşenler etrafında inşa edilen iki alt endekse (İnovasyon Girdi Alt Endeksi ve İnovasyon Çıktı Alt Endeksi) dayanmaktadır. İnovasyon girdi alt endeksi, inovatif faaliyetlere olanak tanıyan ulusalekonominin unsurlarını içeren beş sütundan oluşur: (1) kurumlar, (2) beşeri sermaye ve araştırma, (3) altyapı, (4) piyasaların gelişmişliği, (5) ticari gelişmişlik. İnovasyon çıktı alt endeksi, ekonomideki inovasyon faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan çıktılar hakkında bilgi sağlamaktadır. İki adet inovasyon çıktısı vardır: (1) bilgi ve teknoloji çıktıları, (2) yaratıcı çıktılar. Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO), Küresel İnovasyon Endeksi'nde bir ülkenin puanını hesaplamak için 2 alt indeks içerisinde 7 kategoride 81 göstergeden oluşan bir analiz oluşturmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'nin İnovasyon yeteneği Küresel İnovasyon Endeksi kapsamında değerlendirilmiştir.

KÜRESEL İNOVASYON SİSTEMİ TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

Dünyada ülkelerin inovasyon performansını düzenli olarak yayınlayan iki önemli rapor vardır. Bunlardan birincisi her sene General Electric (GE) tarafından araştırılan Küresel İnovasyon Barometresi ve her yıl Dünya Fikri Haklar Örgütü (WIPO), Cornell Üniversitesi ve INSEAD işbirliğinde hazırlanan Küresel İnovasyon Endeksi'dir.

Dünya ekonomilerini inovasyon yeteneklerine göre sıralayan Küresel İnovasyon Endeksi, her yıl düzenli olarak Dünya Fikri Mülkiyet Hakları Örgütü (WIPO), INSEAD ve Cornell Üniversitesi iş birliğinde hazırlanmaktadır. İnovasyon girdileri ve çıktıları olarak gruplandırılmış yaklaşık 80 göstergeden oluşan endeks, inovasyonun çok boyutlu yönleriyle Ülkelerin İnovasyon performanslarını incelemektedir.

Şekil 1: Küresel İnovasyon Endeksi

Kaynak: Global Innovation Index Report WIPO-2022.

Küresel İnovasyon endeksinin hesaplamasında ilk olarak inovasyon girdi alt endeksini oluşturan beş değişkenin ortalaması alınarak inovasyon girdi alt endeksi hesaplanmaktadır. Daha sonra inovasyon çıktı alt endeksini oluşturan iki değişkenin ortalaması alınarak inovasyon çıktı alt endeksi puanı hesaplanmaktadır. Son olarak İnovasyon girdi ve inovasyon çıktı alt endekslerinin ortalamaları alınarak Küresel İnovasyon Endeksi puanı hesaplanmaktadır (Türkmen, Ayanoğlu; 2018:262; Hancioğlu, 2016). Küresel İnovasyon Endeks 2011 yılından itibaren yapılan değişiklikler sonucunda 1 ile 100 arasında bir skorla değerlendirilmektedir (Baykul, 2022).

İnovasyon Girdi Alt Endeksi: Kurumlar, Beşeri Sermaye ve Araştırma, Altyapı, Piyasaların Çok Yönlülüğü, Firmaların Çok Yönlülüğü bileşenlerinden oluşmaktadır. Bu beş girdi bileşeni ulusal ekonomilerin inovasyon faaliyetlerini mümkün kılan unsurları ele almaktadır.

İnovasyon Çıktıları Alt Endeksi: Bilgi ve Teknoloji Çıktıları ve Yaratıcı Çıktılar bileşenlerinden oluşmaktadır. İnovasyon çıktıları, ekonomideki inovatif faaliyetlerin sonuçlarını ele almaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi puanı, girdi ve çıktı alt endekslerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi 2022 yılı raporu dünya nüfusunun %94.3'ünü ve dünya GSYİH'nin %99'unu temsil eden 132 ekonomiyi içermektedir.

Ulusal inovasyon kapasitesini belirleyen faktörlerin neler olduğu ve bu faktörlerin inovasyonu etkileme yönünün tespiti açısından çeşitli tartışmalar yapılmaktadır. Bu tartışmalarda, ulusal inovasyon kapasitesi performansının farklılaşmasına yol açan faktörlerin ve yönlerinin tespit edilmesinin ve bu tespitler sonucunda oluşturulan ulusal inovasyon politikalarının ülkeler

açısından önemi vurgulanmaktadır. Ayrıca geliştirilen politikaların sağlam temeller üzerine inşa edilebilmesi için ülkenin gelişmişlik düzeyinin göz önünde bulundurulması gerekliliği vurgulanmaktadır. Çünkü gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ulusal inovasyon kapasitesine etki eden faktörlerin kaynakları da farklılaşabilmektedir (Zuhal, 2020).

Literatür Taraması

Literatürde inovasyona etki eden faktörlerin neler olduğunu ve bu faktörler arasındaki ilişkiyi makro ve mikro düzeyde ele alan pek çok çalışma mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda yer almaktadır.

James ve Romijn (1997), 49 ülkeyi baz alarak yaptıkları çalışmada teknolojik kabiliyet farklılıklarını inceleyen veya açıklayan mevcut çalışmaların klişe ve gerçekçi olmayan ölçütler kullanılarak gerçekleştirildiğini UNIDO'nun geliştirmiş olduğu teknolojik karmaşıklık endeksinin daha gerçekçi bir teknolojik yetenek ölçütü sunduğunu sonucuna varmışlardır. Çalışmada, ülkeler arası farklılıkların önemli belirleyicileri olarak Ülkelerin bilim adamı ve mühendis alt yapısı ile pazar büyüklüğü ve ticaret politikası stratejilerinin önemine işaret etmişlerdir.

Furman, Porter ve Stern (2002) ülkelerin ulusal inovasyon kapasitesini arttırmada, patent sayısı, yüksek öğretim harcamaları, Kişi başına düşen milli gelir, özel sektör ve üniversiteler tarafından yapılan Ar-Ge harcamaları ve ülkede tam zamanlı olarak çalışan bilim insanı ve mühendis sayısının önemli bir katkı sunduğu, bununla birlikte, inovasyon altyapısının, kümelenmenin ve işbirliği ağ kalitesinin ulusal inovasyon kapasitesinin belirlenmesinde önemli rol oynadığı tespit etmişlerdir.

Furman ve Hayes (2004) çalışmalarında, ulusal inovasyon kapasitesini belirlemede patent sayılarını ele almış ancak patent sayılarının ulusal inovasyon kapasitesini belirlemede çok yeterli sonuçlar vermediğini belirtmişlerdir. Çalışmada ulusal inovasyon kapasitesini geliştirmede, Ar-Ge personeli, özel, kamu ve üniversite Ar-Ge harcamaları, kişi başına düşen milli gelir ve girişim sermayesinin önemli katkılar sunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ülkü (2004) çalışmasında sürdürülebilir büyüme ve Ar-Ge yatırımlarının İnovasyon üzerindeki etkisi incelenmiştir. Çalışmada ülkelerin Ar-Ge yatırımlarının ve sürdürülebilir büyümenin inovasyon performansı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Özellikle sürdürülebilir büyümenin zayıf inovasyon yapısına sahip ülkelere inovasyon üzerinde daha etkili olduğu tespit edilmiştir.

Schinider (2005), 1970 ile 1990 yıllarını baz alarak yaptığı çalışmada gelişmiş ve gelişmekte olan 47 ülkeyi araştırma kapsamına dahil etmiştir. Çalışma doğrudan yabancı yatırımlarının, teknoloji ticaretinin ve fikri mülkiyet haklarının ülkenin inovasyon performansı ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada her iki grup arasında benzer sonuçlar bulunmuştur. Bu sonuçlara göre, (1) yüksek teknoloji ithalatı, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere yerel inovasyonu açıklamada önemlidir; (2) yabancı teknolojinin, kişi başına düşen GSYİH büyümesi üzerinde yerli teknolojiye göre daha güçlü

bir etkisi vardır; (3) Fikri mülkiyet hakları yenilik oranını etkiler, ancak bu etki gelişmiş ülkeler için daha önemlidir; (4) doğrudan yabancı yatırımlarının inovasyon kapasitesini arttırmada doğrudan etkili olmadığı sonucuna varmışlardır.

Ding (2006) çalışmasında sınav performansı, yüksek öğretime katılım oranı ile inovasyon performansı arasında ilişkiyi incelenmiş sonuç olarak, sınav puanları ile inovasyon performansı arasında bir ilişkinin olmadığı, fikri mülkiyet hakları açısından hukukun üstünlüğü ortamı ve yüksek öğretime katılım oranı ülkelerin inovasyon performansı açısından önemli bir kriter olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Hu ve Tseng (2007), bu çalışmada Tayvan'ın inovasyon kapasitesinin arttırılmasında kimya endüstrisinin rolün belirlenmeye çalışılmış sonuç itibariyle Tayvan'ın inovasyon kapasitesinin geliştirilmesinde stratejik endüstri olarak kimya endüstrisinin önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Burmaoğlu, (2012), ulusal inovasyon göstergeleri ile ulusal lojistik performans arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve inovasyon göstergelerinin ülkelerin lojistik performansı üzerindeki etkisinin incelenmesine yönelik gerçekleştirdiği çalışmada, lojistik performansı ile inovasyon göstergeleri arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, insan kaynakları ve entelektüel varlıklar değişkenlerinin lojistik performans üzerindeki pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi, inovasyon politikası önerisi olarak sunulmuştur. Wonglimpiyarat (2010), Tayland'ın inovasyon kapasitesine yönelik yaptığı çalışmada, ulusal İnovasyon kapasitesini (1) organizasyon inovasyon kabiliyeti, (2) süreç inovasyon kabiliyeti, (3) hizmet inovasyon yeteneği, (4) ürün inovasyon kabiliyeti, (5) ulusal inovasyon yeteneği olarak beş düzeyde analiz etmiş ve ülkenin ulusal inovasyon kapasitesinin güçlendirilmesi için devletin, vergi insiyatifi, uygun kredi imkanları ve AR-GE teşvikleri, sağlamaları gerektiğini ve özellikle Üniversite-sanayi işbirliğinin İnovasyon yeteneğinin gelişmesinde ülke için önemli bir faktör olduğunu belirtmişlerdir.

Balı ve Manga (2015), çalışmalarında uluslararası patent sayısı ile ulusal inovasyon kapasitesini gösteren seçilmiş değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir, sonuçlar itibariyle ülkeler için patent sayısı ile diğer değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı çıktığı görülmüştür. Ancak eğitim harcamaları ile patent başvuru sayısı arasındaki ilişkinin genel beklentinin tersine çok daha düşük düzeyde kaldığı belirlenmiştir. Ülkelerin inovasyonda liderliklerini devam ettirebilmeleri veya geri kalmamaları için inovasyon altyapılarını ve beşeri sermayelerini güçlendirilmesi o ülkelerin inovasyon kapasitelerinin arttırılmasında önemli rol oynayabilecekleri tevsiyesinde bulunmuşlardır.

Huang, Shih ve Wu (2011), çalışmalarında, somutlaştırılmış ve somutlaştırılmamış teknolojinin uluslararası yayılma yoluyla inovasyon kapasitesi üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamışlardır. Çalışmada genel olarak somutlaştırılmış ve somutlaştırılmamış teknolojilerin uluslararası yayılma yoluyla, bu teknolojileri sadece kiralayıp kullanan,

özümsemeyen ve geliştirme yoluna gitmeyen ülkelerin ulusal inovasyon kapasitelerini olumsuz etkilediği sonucuna varmışlardır.

Tüylüoğlu ve Saraç (2012), gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde inovasyon kapasitelerini etkileyen değişkenleri belirlemeye çalışmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre GSYİH değişkeninin her iki ülke grubu için pozitif ve istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır. Gelişmiş ülkelerde Ar-Ge harcamaları pozitif ve istatistiki olarak anlamlı iken; gelişmekte olan ülkeler için istatistiki olarak anlamsız çıkmıştır. Doğrudan yabancı yatırımları 1 gelişmiş ülkelerde pozitif etkili ve istatistiki olarak anlamlı iken; gelişmekte olan ülkelerde istatistiki olarak anlamlı ancak negatif etkili çıkmıştır. Dışa açıklık değişkeninin inovasyon üzerindeki etkisi ise gelişmiş ülkelerde negatif ve istatistiki olarak anlamlı iken; gelişmekte olan ülkelerde pozitif ve istatistiki olarak anlamlı çıkmıştır.

Jang, Ko ve Kim (2016), çalışmalarında kolektif kültürün inovasyonu teşvik ettiğini belirtmişlerdir. Yazarlar kolektivizmin iki türe ayrıldığını (vatanseverlik, ve yerelcilik), özellikle Daha fazla vatanseverlik içeren kolektif kültüre sahip ülkelerin, daha inovatif ülkeler kategorisinde olduğunu belirtmişlerdir.

Karahan (2017), AB ülkelerine yönelik yapmış olduğu çalışmada Ar-Ge'ye yönelik yatırımların inovasyon performansının iyileştirilmesi için tek yeterli koşul olmadığını, inovasyon performansına en önemli katkının beşeri sermayeden geldiğini belirtmiştir.

Zang ve arkadaşları (2018), yönetişimin etkinliği bir ülkenin inovasyonu için önemli midir sorusuyla başlattıkları çalışmada 1995-2015 yılları arasında 117 ülkenin panel verilerini kullanarak farklı modellerle analizlerini yapmış ve sonuç olarak, yönetişim etkinliğinin yenilikçilik üzerinde istikrar ve güvenilirlikle birlikte anlamlı ve pozitif bir etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir. 117 ülkeyi ekonomik kalkınma ve coğrafi yakınlığa göre farklı bölgelere ayıran yazarlar, farklı bölgelerin yönetişim etkinliklerinin ulusal yenilikçilik kapasitesi üzerinde heterojen ancak pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Oralhan ve Büyüktürk (2019), çalışmalarında Avrupa Birliği ülkeleri ve Türkiye'nin inovasyon performansının çok kriterli karar verme yöntemleriyle kıyaslanması amaçlanmıştır. 2018 yılı Avrupa İnovasyon Endeksi Puanlama tablosundan temin edilen göstergelerin değerleri, çok kriterli karar verme yöntemlerinden TOPSIS ve MOORA metotlarıyla kıyaslanarak ülkelerin inovasyon performansı sıralaması yapılmıştır. Ülkelerin inovasyon performansları incelendiğinde TOPSIS ve MOORA yöntemine göre ilk üç sırada İsviçre, İsveç ve Danimarka yer almaktadır. Son üç sıralama ise TOPSIS yöntemine göre Ukrayna, Romanya ve Makedonya olarak elde edilirken, MOORA Yöntemine göre ise Romanya, Ukrayna ve Polonya'dır. Sonuçlar incelendiğinde Türkiye TOPSIS Yöntemine göre 31. ve MOORA yöntemine göre ise 33. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin inovasyon performansına alt kriter bazlı sıralamalarda bakıldığında ise; ilk on ülke arasında olduğu tek temel kriter 'firma yatırımları' olduğu gözlemlenmiştir.

Özer ve Ünlü (2020), çalışmalarında, üst-orta gelirli ülkelerin ekonomik kalkınma sürecinde inovasyon göstergelerinin pozitif etkilere sahip olduğunu, bu ülkelerin öncelikle Ar-Ge

harcamalarına gelirden ayrılan payın artırarak, özellikle Ar-Ge temelli yenilik projelerini teşvik edici uygulamaların geliştirilmesi ve yüksek teknoloji ürünlerin ihracatının payının artırılması gerektiği konusunda öneriler sunmaktadırlar.

Yazında Türkiye'ye yönelik çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda yer verilmiştir.

Sakarya (2009), tarafından yapılan çalışmada, 1990-2006 dönemine ait veriler kullanılarak Türkiye'de rekabet sürecinde inovasyon performansını etkileyen temel makro değişkenler incelenmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, inovasyonu etkileyen temel değişkenlerin patent başvuru sayıları ile kişi başı Ar-Ge harcamaları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aynı zamanda GSYH' nın etkisi uzun vadede önemli bir değişken olarak belirlenmiştir.

Burmaoğlu (2010), Avrupa birliğine üyelik sürecindeki Türkiye'nin yenilik kriterlerinin değerlendirilmesi amacıyla yaptığı çalışmada ,Türkiye'nin inovasyon yönetimi açısından bazı tetbirleri alması gerektiğini önermektedir. Bu tedbirlerden en önemlileri Patent üretiminin teşvik edilmesi, yetenek geliştirici eğitim uygulamalarına ağırlık verilmesi, üniversitelerde yürütülen makale, tez ve projelerin üretime katkı sağlayıp sağlamadığının takip edilmesi ve kamu satın alma politikalarında inovasyon yönetimini uygulayan işletmelerin teşvik edilmesi olarak sıralanmaktadır .

Hancıoğlu ve Atay (2018), yaptıkları çalışmada teknolojiye yetişme sürecini başarı ile gerçekleştiren ve Türkiye ile birlikte inovasyon politikalarını benzer dönemlerde oluşturmaya başlayan Güney Kore ve İsrail'in ulusal inovasyon sistemleri ve politikalarını incelemektedirler. Sonuç olarak Güney Kore ve İsrail'in teknolojiye yetişme sürecini Türkiyeden daha hızlı gerçekleştirdiklerini belirtmişlerdir.

Karahan ve Gök (2018), Ulusal İnovasyon Sistemi yaklaşımının ortaya koyduğu ilkeler açısından yaptıkları değerlendirmelerde Türkiye'de de 1980'li yılların başından itibaren ulusal bilim ve teknoloji kapasitesini geliştirmeye yönelik strateji ve uygulamaları belirleyen çeşitli politika belgeleri üretildiğini, 2000'li yıllardan itibaren b politikaların uygulanması yönünde belirli aşamalar kaydedildiğini ancak politikaların tasarım sürecinde hala bazı önemli eksikliklerin bulunduğu belirtmişlerdir.

Hancıoğlu ve Atay (2019), yaptıkları çalışmada inovasyon göstergelerinde öncü olarak kabul edilen ülkelerden Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere'nin ulusal inovasyon sistem ve politikaları incelenmiştir. Bu ülkelerle birlikte Türkiye'nin de ulusal inovasyon sistem ve politikaları ele alınmıştır. Bu incelemeler sonucunda, Türkiye'nin bilim ve teknoloji konusunda dünyadaki gelişmeleri detaylı bir şekilde izlemesi ve bu gelişmelerin elde edilmesinde ülkelerin kullandığı yol haritalarını kendi ülkesine uygun hale getirmesi gerektiği sonucuna varmışlardır.

Sipahi ve Atalay (2020), Türkiye'nin 2015- 2019 yılları arasında küresel inovasyon endeks sıralamasındaki yerini, girdi, çıktı ve verimlilik sıralaması açısından değerlendirmiş, yıllar arasındaki değişim ortaya koymuşlardır. Çalışmada 2015 yılından sonra Türkiye'nin küresel

inovasyon endeksin ilk 50'nin içerisinde yer aldığı tespit edilmiştir. Ancak Türkiye yıllar içerisinde göze çarpan bir sıçrama gerçekleştirememiştir. Yazarlar bu durumun en önemli nedenlerinden birinin Türkiye'de inovasyonun önünde görünmeyen engellerin olduğunu öne sürmektedirler. Bu engelleri de inovasyon için yeterli zamanın olmadığı, firmaların heyecan yaratacak bir girişimlerinin olmadığı, firmaların bütçelerinin kısıtlı olduğu, rekabetin yüksek olduğu, çalışanları teşvik edici mekanizmanın olmadığı vs sıralamaktadırlar.

Zuhal (2020), Güney Kore, Brezilya ve Türkiye'nin ulusal inovasyon sistemlerinin ve kalkınma deneyimlerinin temel inovasyon göstergeleri üzerinden karşılaştırmalı olarak analizini yapmış, Güney Kore'nin temel inovasyon göstergelerinde Brezilya ve Türkiye'den daha yüksek performansa sahip olduğu ve ulusal inovasyon sistemini daha etkin kullandığı görülmektedir.

Kıyat ve Çakıcı (2021), Türkiye ve AB üye ülkelerinin insan sermayesini değerlendirme düzeyi ile o ülkede gerçekleşen inovasyon arasında nasıl bir ilişki olduğunu incelemek ve insan sermayesine yapılan yatırımların inovasyona artırıcı bir etkisi olup olmadığını ortaya koymayı amaçlayan çalışmalarında, ülkelerin sahip olduğu insan kaynakları değerlendirme becerilerinden bilginin, inovasyon göstergeleri üzerindeki etkisinin inovasyonu pozitif yönde ve anlamlı bir şekilde artırdığı görülmüştür.

Zuhal ve Seyhan (2021), Türkiye'de Düzey-1 bölgelerinin inovasyon performanslarının ölçülmesine yönelik bir araştırma yapmışlardır. İnovasyon girdileri olarak analize dahil ettikleri Ar-Ge harcamaları, Ar-Ge personeli, çıktı değişkenleri olarak da patent başvuruları ve bölgelerin yüksek teknoloji ürün ihracatını temel almış ve bu amaç doğrultusunda Türkiye'de 12 istatistiki bölgenin 2013-2019 dönemi için inovasyon performansları Malmquist Endeksi yöntemiyle ölçmüştür. Elde edilen bulgulara göre, 2013- 2019 döneminde yıllık ortalama faktör verimliliğinin 1'in üzerinde olduğu ve 2019 yılında genel bir performans düşüklüğünün olduğu görülmektedir. Bu dönemde yıllık ortalama faktör verimliliği açısından Ege bölgesi öne çıkmaktadır.

KÜRESEL İNOVASYON ENDEKSİ DÜNYA EKONOMİLERİ ANALİZİ (2022)

Dünyada 2000 yılından bu yana, araştırma ve geliştirmeye (Ar-Ge) yönelik küresel yatırım üç katına çıkarak 2,4 trilyon dolara ulaşmıştır. Küresel Ar-Ge harcamaları da son 60 yılda ivme kazanarak bir çok ülkeye yayılmıştır. 1960 yılında Küresel Ar-Ge harcamalarının yaklaşık % 70'ini ABD, oluştururken 2020'de bu oran %30'a düşmüştür. Bu bölümde Dünya ekonomilerinin Küresel İnovasyon Performansları WIPO' nun Küresel İnavasyon Endeksi raporu kapsamında değerlendirilmiştir.

Tablo 1: Dünya Ekonomileri Küresel İnovasyon Endeksi ilk 10 Ülke

Ülke	Puan	Sıralama
İsviçre	64.6	1
ABD	61.8	2

İsveç	61.6	3
B. Krallık	59.7	4
Hollanda	58.0	5
Güney Kore	57.8	6
Singapur	57.3	7
Almanya	57.2	8
Finlandiya	56.9	9
Danimarka	55.9	10
Türkiye	38.1	37

Kaynak: Global Innovation Index Report WIPO-2022.

Tablo 1 de görüldüğü gibi, 2022'nin en yenilikçi ülkeleri arasında İsviçre ilk sırada yer almaktadır. İsviçrenin fikri mülkiyet kuralları ve üniversitelerle sanayi arasındaki güçlü iş birliği yanında yüksek yaşam kalitesi sayesinde en iyi yetenekleri ve yatırımcıları kendine çekmeyi başarmaktadır.

İkinci sırada ise yılda 700 milyar doların üzerinde Ar-Ge harcaması yapan ABD yer almaktadır. Küresel olarak, en çok Ar-Ge harcaması yapan beş şirketten dördünün ABD'şirketi olması bu sıralamada ülkeye önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Küresel İnovasyon Endeksindeki ilk on ülkenin dördünün (İsviçre, İsveç, B. Krallık, Almanya, Hollanda, Finlandiya, Danimarka) Avrupa kıtasında yer aldığı görülmektedir.

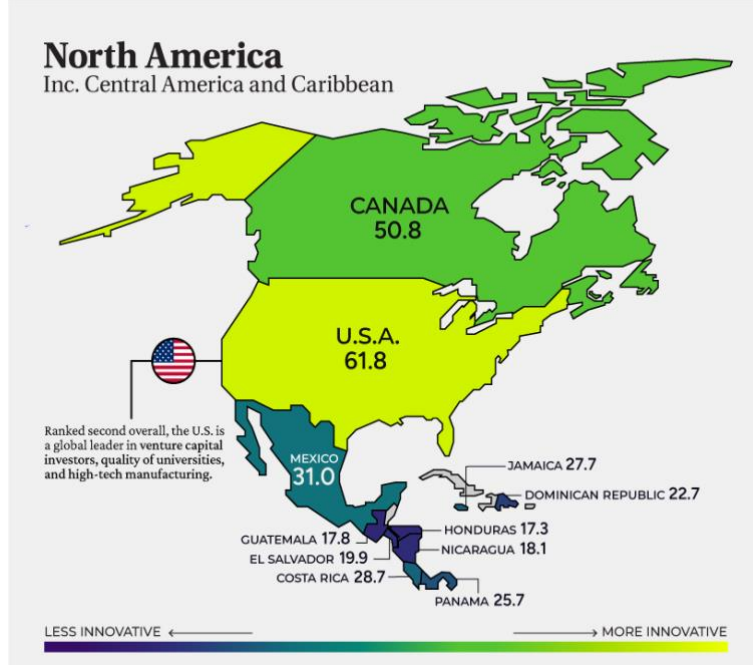
Hyundai, Kia, Samsung ve LG gibi global markaları üreten Güney Kore listede 6. sırada yer alırken, 1979 yılından itibaren büyük bir eğitim reformu yapan Singapur 7. Sırada, Almanya ise önemli inovatif çalışmalarıyla 8. Sırada yer almaktadır.

Aşağıdaki bölümde Dünyanın en inovatif ülkeleri kendi bölgeleri kapsamında değerlendirilmiştir.

Kuzey Amerika

Kuzey Amerika bölgesinde ABD en inovatif ülke olarak ilk sırada yer almaktadır. Ülke, hayat standartlarını yükselten ve çalışma yöntemlerini değiştiren yeni fikirleri ve teknolojileri pazara sunma konusunda güçlü bir geçmişe sahip olmasıyla uzun süredir inovasyonda küresel bir lider olarak göze çarpmaktadır. ABD, üniversite-sanayi Ar-Ge işbirliği ve maddi olmayan varlık yoğunluğu dahil olmak üzere bir çok göstergede 1. sırada yer almıştır.

Küresel sıralamada 15. Olan Kanada, Bölgede 2. sırada yer almaktadır. Tüm ülkeler arasında, GSYİH başına ortak girişim, stratejik ittifaklar ve risk sermayesi yatırımcıları sayısında birinci sırada yer almaktadır.

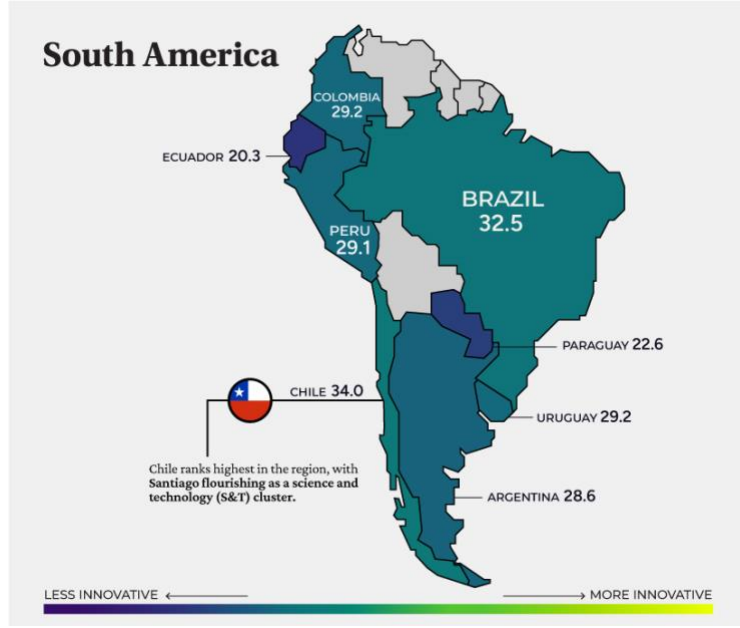

Kaynak: visualcapitalist.com.

Bu bölgede başka ilginç bir örnek de Honduras'tır. Honduras genel sıralamada 113. Sırada yer almaktadır. Ülkede inovasyonu yaymak ve geliştirmek amacıyla Ekonomik Kalkınma ve İstihdam Bölgeleri (Zones for Economic Development and Employment) adı verilen yeni bir ekonomik oluşumu gerçekleştirmişlerdir. Bugüne kadar, bu bölgeler yaklaşık çeyrek milyar dolarlık özel yatırım fonu çekmiş ve binlerce yeni iş yaratmıştır.

Güney Amerika

Güney Amerika bölgesinde yer alan Şili genel sıralamada 50. Sırada yer almaktadır. Şili gelecek vadeden teknoloji sektörü sayesinde bölge genelinde ilk sırada yer almaktadır. Bugüne kadar, tahmini 8.000 teknoloji şirketine ev sahipliği yapmaktadır. Ülke ayrıca bölgedeki en yüksek mobil bağlantı ölçeğine sahiptir ve 2021'in sonlarında Güney Amerika'da ilk 5G ağını başlatan ülke konumundadır.

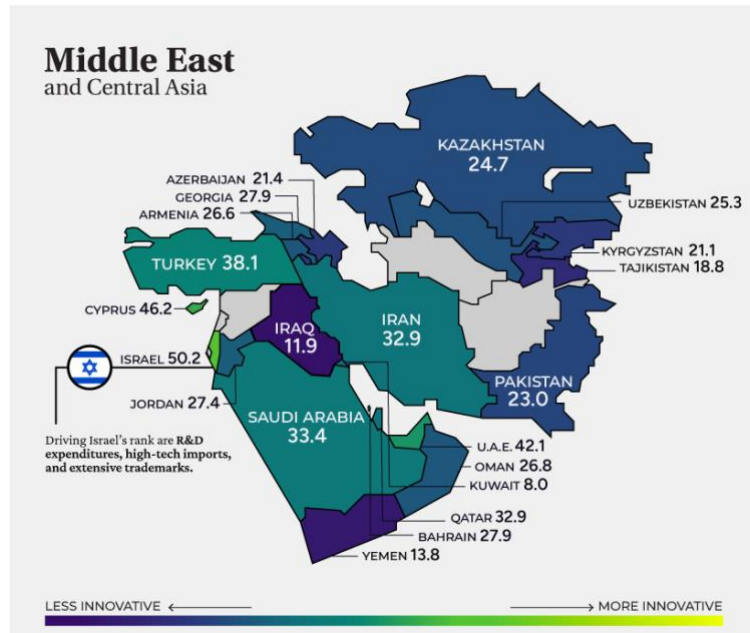

Kaynak: visualcapitalist.com.

Bölgede Şili'yi Brezilya takip etmektedir. Brezilya 2021 yılında Borsada yaklaşık 7 milyar dolar değerinde halka arzları gerçekleştirmiştir.

Orta Doğu Ve Orta Asya

Bölgede en üst sıralarda yer alan İsrail genel sıralamada 16. Sırada yer almaktadır. Küresel olarak GSYİH'nın %5'inden fazlasını Ar-Ge'ye harcayan tek ülkedir. Genel olarak, patent başvurularında, bilgi ve iletişim teknolojisi hizmetleri ihracatında dünya lideridir, ülkenin kişi başına yeni kurulan şirket yoğunluğu Avrupa'dakinin 16 katıdır.

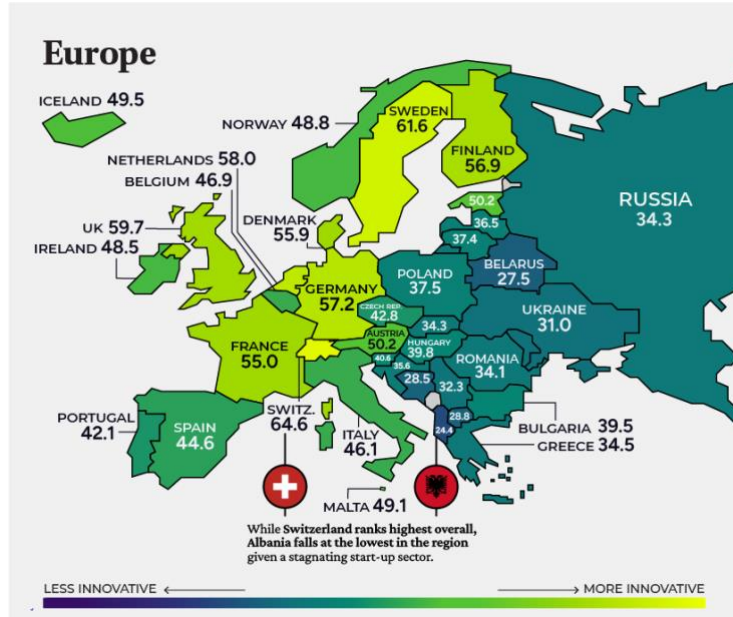
Kaynak: visualcapitalist.com.

Bölgede küçük bir ada ülkesi olan Kıbrıs genel sıralamada 27. Sıradadır. Özellikle devlet finansmanı ile start-up'lara odaklanan Kıbrıs bölgede ikinci sırayı almıştır. Bu bölgede Birleşik

Arap Emirlikleri 3. Sırada ve Türkiye ise 4. Sıradadır. Türkiye, İstanbul ile İzmir arasında değeri 1 milyar doların üzerinde olan ve teknoloji alanında üretim yapan özel girişimlere ev sahipliği yapmaktadır.

Avrupa

Dünyanın en büyük 25 ekonomisinden 15'ini içinde barındıran Avrupa, İnovatif ekosistemleri destekleyen bir güç merkezi konumundadır. Avrupa aynı zamanda sosyal gelişmişlik, eşitlik ve yaşam doyumunda lider durumdadır.

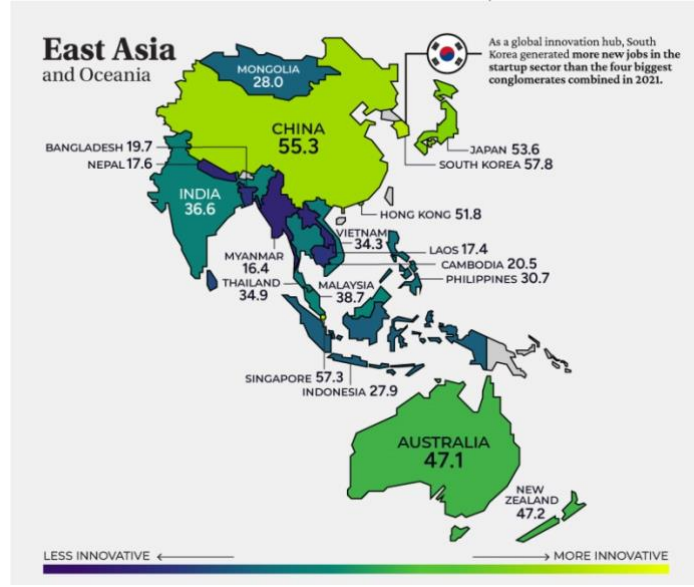
Kaynak: [visualcapitalist.com](https://www.visualcapitalist.com).

Ekonomide, bir ulus ya da bir sosyal grup içindeki gelir eşitsizliği veya servet eşitsizliğini temsil eden ve bir istatistiksel dağılım ölçüsü olan Gini katsayısı skoru Avrupa ülkelerinde 0,30 iken, Amerikada 0,41 olarak gerçekleşmiştir. Teknolojik üretimin düşük olduğu kıtada risk sermayesi anlaşmaları 2021 yılında %53'ün üzerinde artış göstermiştir. Kıtada risk sermayesi yatırımlarında cazibe merkezi olan şehirler Londra, Berlin ve Paris'tir.

Doğu Asya Ve Okyanusya

Kendisini küresel sahnede teknoloji ve inovasyonda lider olarak konumlandıran ve genel sıralamada 6. olan Kuzey Kore, Doğu Asya ve Okyanusya'da ilk sırada almaktadır. Hükümet, New Deal girişimi aracılığıyla akıllı sağlık hizmetleri, yapay zeka ve akıllı endüstriyel kompleksler konusundaki projelere öncülük etmektedir. Aynı zamanda çevre dostu altyapı ve yenilenebilir enerji inşaatlarına da hız vermektedir.

Güney Koreli Hyundai ve yan kuruluşu Kia, ABD'nin %9'unu oluşturan elektrikli araç üretiminde önemli bir yol kat etmiştir. Ülkedeki elektrikli araç pazarı Tesla'dan sonra ikinci en yüksek paya sahiptir.

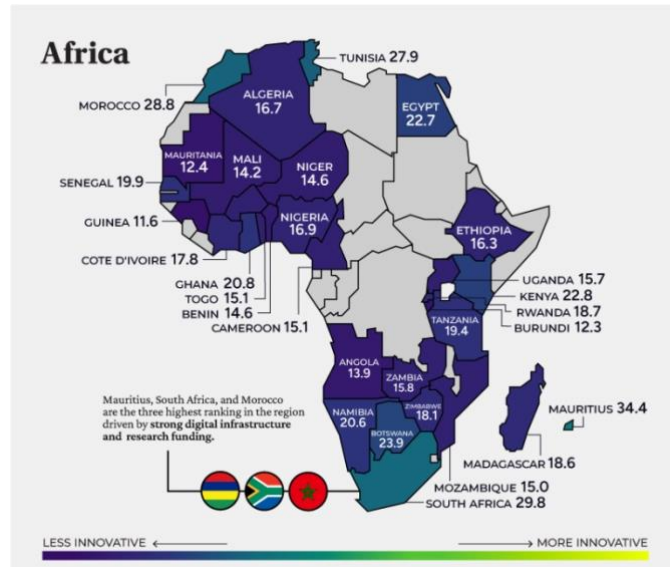

Kaynak: visualcapitalist.com.

Çin, Global endekste ilk 10'da yer alamazken, İşgücü verimliliği artışı ve menşesine göre ticari markalar da dahil olmak üzere birçok göstergede 1. sırada yer almaktadır. Çin'in istihdam edilen işçi başına ekonomik çıktısı, 2011'den 2019'a yılda ortalama %4,2 gibi etkileyici bir artış göstermiştir.

Afrika

Afrika kıtasında ilk sırada bir ada ülkesi olan Mauritius yer almaktadır. Mauritius, Kurumların yapısı piyasaların çok yönlülüğü bileşenlerinde güçlü bir ülke olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca ülke, teknoloji kuluçka merkezlerine, araştırma şirketlerine destek verirken Ar-Ge yatırımlarını gerçekleştiren şirketleri vergi teşvikleriyle destekleyerek bu yatırımları hızlandırmayı amaçlamaktadır.

Kaynak: visualcapitalist.com.

Genel sıralamada 61. Olan Güney Afrika sıralamada 2. Sırayı almıştır Amerikanın Perakende devi Amazon Ülkenin en önemli şehirlerinden olan Cape Town'da operasyon üs merkezi kurarak 300 milyon dolarlık bir yatırım yapmıştır. Böylelikle Amazon 120 Afrika ülkesi de dahil olmak üzere 17'den fazla ülkenin insanlarına hizmet vermektedir. Panasonic, genel merkezini 2018'de Cape Town'da açmıştır. Ayrıca , Oracle, IBM, Google ve Microsoft'un da ülkenin genişleyen teknoloji merkezinde ofisleri mevcuttur.

KÜRESEL İNOVASYON ENDEKSİ TÜRKİYE ANALİZİ*

İnovasyon, ülke ve işletmelerin başarıyı yakalayabilmeleri, üretkenliği verimliliği ve istihdamı arttırabilmeleri, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi yerine getirebilmeleri için vazgeçilmez önemli bir aktördür (Şahinli ve Kılınc, 2013:351). Ülkeler ve işletmeler, sürdürülebilir büyüme, rekabet ve karlılık için en önemli faktörün inovasyon olduğu anlayışını kabul etmişlerdir.

Türkiye, WIPO'nun her yıl yayınladığı Küresel İnovasyon Raporu kapsamında son üç yılda gözle görülebilir bir ivme kazanmıştır. 2020 yılında 51. Sırada yer alan Türkiye 2021'de 41. ve 2022 de tarihindeki en iyi sıralama olan 37. sıraya ulaşmıştır.

Tablo 1: Türkiye Küresel İnovasyon Endeksi Yıllara Göre Sıralama

Yıl	Sıralama	İnovasyon Girdi Endeksi	İnovasyon Çıktı Endeksi
2022	37	49	33
2021	41	45	41
2020	51	52	53
2019	49	56	49
2018	50	62	43

Yıllar itibariyle değerlendirildiğinde 2020 yılı hariç, Türkiye'nin inovasyon çıktılarında inovasyon girdilerine göre daha iyi bir performans sergilediği görülmektedir.

Türkiye İnovasyon Girdi Alt Endeksi Verileri Analizi

İnovasyon Girdi Alt Endeksi bileşenlerinden biri olan Kurumlar Bileşeni Beşeri Sermaye ve Araştırma, Altyapı, Piyasaların Çok Yönlülüğü, Firmaların Çok Yönlülüğü bileşenlerinden oluşmaktadır. Bu beş girdi bileşeni ulusal ekonomilerin inovasyon faaliyetlerini mümkün kılan unsurları ele almaktadır.

Tablo 2: Kurumlar Bileşeni Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Kurumlar	46,8	101
Siyasi Ortam	55,3	81

* Bu başlık altındaki bilgi ve veriler T.C Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Küresel İnovasyon Endeksi Türkiye Eylem Planı ve Stratejisi (2021-2023) raporundan elde edilmiştir.

Siyasi İstikrar ve Güvenlik	61,8	87
Kamunun Etkinliği	48,8	73
Düzenleyici Ortam	48,8	109
Mevzuat/Düzenleme Kalitesi	44,7	74
Hukukun Üstünlüğü	36,8	83
İşten Çıkarma Maliyeti	29,8	119
İş Ortamı	36,4	92
İş Kurma Kolaylığı	38,4	99
Girişimcilik Politikaları ve Kültürü	34,3	47

Kaynak: Global Innovation Index Report WIPO-2022.

Gösterge bazında değerlendirme yapıldığında küresel inovasyon endeksi 2022’de İnovasyon Girdi alt endeksi bileşenlerinden biri olan Kurumlar bileşeni sıralamasında Türkiye toplam olarak 46,8 puan alarak 101. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan göstergeler içerisinde girişimcilik politikaları ve kültürü 47. Sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşende Türkiye en kötü skoru 119 sırayla işten çıkarma maliyeti göstergesinden elde etmiştir.

Kurumlar ana bileşeni; Siyasi Ortam, Düzenleyici Ortam ve İş Ortamı başlıklı üç alt bileşenden oluşmaktadır. Kurumlar ana bileşeninde Türkiye, 2021 yılına göre 18 basamak gerileyerek 101. sırada yer almıştır. Siyasi Ortam başlığında 2021 yılına göre 6 basamak gerileyerek 81. sırada yer alan Türkiye, Düzenleyici Ortam bileşeninde ise yerini koruyarak 109. sırada yer almıştır. İş Ortamı bileşeninde ülkemiz 1 sıra gerileyerek 91. sırada yer almıştır. Küresel İnovasyon Endeksi 2022 Raporu’na göre, Türkiye Kurumlar bileşeninde OECD ülkeleri arasında 38. ve üst orta gelir grubundaki ülkeler arasında 24. sırada yer almaktadır.

Kurumlar bileşeninde 132 ülke arasında ilk beş ülke Singapur, İsviçre, Norveç, Hollanda ve Lüksemburg olarak sıralanmıştır.

Tablo 2.1: Kurumlar Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

KURUMLAR BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
Singapur	95.9	Yemen	17.5
İsviçre	89.2	İran	31.1
Norveç	87.1	Belarus	32.2
Hollanda	86.9	Mozambik	32.3
Lüksemburg	84.6	Zimbabve	33.3

Kaynak: Global Innovation Index Report WIPO-2022.

Son beş ülke ise, Yemen, İran, Belarus, Mozambik ve Zimbabve olarak sıralanmıştır

Tablo 3: Beşeri Sermaye ve Araştırma Bileşeni Puan ve Sıralaması

Puan	Sıralama

Beşeri Sermaye Ve Araştırma	38,9	41
Eğitim	52,5	66
Eğitim Harcaması (%GSYH)	4,3	65
Öğrenci Başına Kamu Harcaması	13,2	87
Okul Hayatı Beklentisi, Yıl	18,3	11
Okuma, Matematik Ve Bilimde PISA Puanları	462,5	41
Öğrenci Öğretmen Oranı	15,5	77
Yükseköğretim	33,8	56
Yüksek Öğretime Katılım	115,0	2
Bilim Ve Mühendislik Mezunların Toplam Mezunlara Oranı	15,2	97
Yükseköğretimde Yabancı Öğrenci Oranı, %	2,0	78
Ar-Ge	30,3	36
Araştırmacılar	1,775.3	42
GSYH İçinde Ar-Ge Nin Payı	1,1	39
Küresel Ar-Ge Firmaları	48,5	29
Qs Dünya Üniversite Sıralaması	22,4	46

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

İnovasyon Girdi endeksi bileşenlerinden biri olan Beşeri Sermaye ve Araştırma Bileşeni sıralamasında Türkiye toplam olarak 38,9 puan alarak 41. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan göstergeler içerisinde Yüksek öğretime katılım 2. sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşende Türkiye en kötü skoru 77. sırayla öğrenci, öğretmen oranı göstergesinden elde etmiştir.

Beşeri Sermaye ve Araştırma temel bileşeni toplam üç göstergeden oluşmaktadır. Türkiye Eğitim alt bileşeninde 66. Yükseköğretimde 56. Ar-Ge’de 36. sırada bulunmaktadır. Türkiye, OECD ülkeleri arasında bu temel bileşende 31. sırada yer almaktadır. Üst orta gelir grubunda ise 4. sırada yer almaktadır.

Beşeri Sermaye ve Araştırma bileşeninde 132 ülke arasında ilk 5 ülke Güney Kore, Almanya, İsveç, İsviçre ve Avusturalya’dır. Son 5 ülke ise Gine, Etiyopya, Nijer, Uganda ve Mali’dir.

Tablo 3.1: Beşeri Sermaye Ve Araştırma Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

BEŞERİ SERMAYE VE ARAŞTIRMA BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
Güney Kore	66.4	Gine	6.0
Almanya	64.1	Etiyopya	8.8
İsveç	62.6	Nijer	9.5
İsviçre	62.4	Uganda	10.4
Avusturalya	61.7	Mali	10.7

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Tablo 4: Alt Yapı Bileşeni Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Altyapı	49,2	48
Bilgi Ve İletişim Teknolojileri (BİT)	82,2	38
BİT Erişimi	87,5	64
BİT Kullanımı	66,3	60
Kamunun Online Hizmetleri	85,9	22
E-Katılım (Vatandaşların Online Hizmetlere Katılımı)	89,3	23
Genel Altyapı	39,0	41
Kişi Başı Elektrik Üretimi	3,662.7	57
Lojistik Performansı	51,2	44
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	32,1	16
Ekolojik Sürdürülebilirlik	26,5	61
Birim Enerji Kullanımı, GSYH	16,1	17
Çevresel Performans	26,3	125
ISO 14001 Çevre Yönetimi Sertifikalar	1,2	66

Kaynak: Global Inovasyon Index Report WIPO-2022.

Altyapı bileşeni sıralamasında, Türkiye toplam olarak 49,2 puan alarak 48. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan alt göstergeler içerisinde gayri safi sermaye oluşumu 16. sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşende Türkiye en kötü skoru ise 77. sırayla çevresel performans göstergesinden elde etmiştir.

Küresel Inovasyon Endeksi Altyapı bileşeni Bilgi ve İletişim Teknolojileri, Genel Altyapı ve Ekolojik Sürdürülebilirlik alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Türkiye Bilgi ve İletişim Teknolojileri alt bileşeninde 38. Genel Altyapı bileşeninde 41. ve Ekolojik Sürdürülebilirlik alt bileşeninde 61. sırada bulunmaktadır. Türkiye bu bileşende OECD ülkeleri arasında 34. sırada yer alırken, üst orta gelir grubu ülkeleri arasında 5. Sırada yer almaktadır.

Alt yapı bileşeninde 132 ülke arasında ilk beş ülke İsveç, Norveç, Finlandiya, İsviçre, ve Danimarka'dır.

Tablo 4.1: Alt Yapı Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

ALT YAPI BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
İsveç	67.0	Madagaskar	67.0
Norveç	66.5	Gine	66.5
Finlandiya	65.9	Burundi	65.9
İsviçre	65.7	Nijer	65.7

Danimarka	64.4	Myanmar	64.4

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Son beş ülke ise, Madagaskar, Gine, Burundi, Nijer ve Myanma'dır.

Tablo 5: Piyasaların Çok Yönlülüğü Bileşeni Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Piyasaların Çok Yönlülüğü	41,6	37
Kredi	34,9	39
Startup ve Scaleupların Finansmanı	42,4	35
Özel Sektöre Verilen Yurtiçi Krediler, %GSYH	75,1	44
Mikrofinans Kurumlarınca Verilen Brüt Krediler, %GSYH	n/a	n/a
Yatırım	7,9	61
Piyasa Değeri, % GSYH	25,5	53
Risk Sermayesi Yatırımcıları	0,0	76
Risk Sermayesi Alıcıları	0,0	76
Alınan Risk Sermayesi Değeri	0,0	33
Ticaret, rekabet ve piyasa ölçeği	81,9	11
Uygulanan Gümrük Vergisi Oranı, %	2,8	71
Yurtiçi pazarda rekabet yoğunluğu	99,7	2
Yurtiçi Pazar Ölçeği	2,783.8	11

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Piyasaların çok yönlülüğü bileşeni sıralamasında Türkiye toplam olarak 41,6 puan alarak 37. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan alt göstergeler içerisinde yurt içi pazarda rekabet yoğunluğu 2. sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşen içerisinde Türkiye en kötü skoru ise 76. Sırayla risk sermayesi alıcıları ve risk sermayesi yatırımcıları göstergesinden elde etmiştir.

Piyasaların Çok Yönlülüğü bileşeni Kredi, Yatırım ve Ticaret, Rekabet ve Piyasa Ölçeği alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Türkiye Kredi alt bileşeninde 39. Yatırım alt bileşeninde 61. ve Ticaret, Rekabet ve Piyasa Ölçeği alt bileşeninde 11. sırada bulunmaktadır. Türkiye Piyasaların Çok Yönlülüğü bileşeninde 2021 yılında 49. sırada yer alırken, 2022 yılında 12 basamak gerileyerek 37. Sırada yer almaktadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında 22. sırada yer alırken, üst orta gelir grubu ülkeleri arasında 6. sırada yer almaktadır.

Piyasaların çok yönlülüğü bileşeninde 132 ülke arasında ilk beş ülke ABD, Hong Kong, Estonya, Singapur ve Birleşik Krallık'tır.

Tablo 5.1: Piyasaların Çok Yönlülüğü Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

PIYASALARIN ÇOK YÖNLÜLÜĞÜ BİLEŞENİ

İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
ABD	80.8	Kamerun	4.4
Hong Kong	76.3	Gine	6.9
Estonya	68.8	Burundi	7.4
Singapur	68.4	Moritanya	8.8
Birleşik Krallık	67.6	Irak	10.8

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Son beş ülke ise, Kamerun, Gine, Burundi, Moritanya ve Irak olarak sıralanmıştır.

Tablo 6: Firmaların Çok Yönlülüğü Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Firmaların Çok Yönlülüğü	32,5	47
Bilgi Yoğun Çalışanlar	38,1	52
Bilgi Yoğun Hizmetlerde İstihdamı İşgücüne Oranı, %	24,0	63
Özel Sektöre Ar-Ge Harcamalarının Gsyh İçindeki Payı, %	30,7	54
Ar-Ge Harcamalarının Gsyh Payında Özel Sektörün Finansmanı, %	0,7	33
Lisans Ve Lisansüstü Kadın Çalışanların Toplam İstihdama Oranı, %	57,2	17
İnovasyon Bağlantıları	11,0	68
Üniversite/Sanayi Ar-Ge İşbirliği	21,5	75
Küme Gelişiminin Durumu	43,1	68
Ar-Ge Harcamalarının GSYH Payında Yurtdışı Finansmanı, %	48,9	58
Ortak Girişim / Stratejik İşbirliği Anlaşma Sayısı	0,0	60
En Az İki Farklı Ofiste Kaydı Bulunan Patent Sayısı	0,0	116
Bilginin Özümsemesi	0,3	38
Fikri Mülkiyet İçin Yapılan Ödemelerin Toplam Ticarete Oranı, %	37,9	44
Yüksek Teknoloji İthalatı, %	0,9	44
Bit Hizmetleri İthalatı, %	9,2	51
Net Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi, %Gsyh	1,3	91
Araştırma Yeteneği, %	64,9	7

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Firmaların çok yönlülüğü sıralamasında Türkiye toplam olarak 27,4 puan alarak 47. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan alt göstergeler içerisinde Çalışan Başına GSYH Büyüme Oranı, 10. sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşen içerisinde Türkiye en kötü skoru ise 93. Sırayla BİT Hizmetleri İhracatının Toplam Ticarete Oranı alt bileşeninden elde etmiştir.

Firmaların Çok Yönlülüğü bileşeni Bilgi Yoğun Çalışanlar, İnovasyon Bağlantıları ve Bilginin Özümsemi alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Türkiye Bilgi Yoğun Çalışanlar alt bileşeninde 49. Yenilik Bağlantıları alt bileşeninde 79. ve Bilginin Özümsemi alt bileşeninde 36. Sırada bulunmaktadır. Firmaların Çok Yönlülüğü bileşeni bilgi yoğun çalışanlar, inovasyon bağlantıları ve bilginin özümsemi alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Türkiye Firmaların Çok Yönlülüğü bileşeninde 2020 yılında 57. sırada yer alırken, 2021 yılında on bir basamak yükselerek 46. sırada yer almaktadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında 32. sırada yer alırken, üst orta gelir grubu ülkeleri arasında 8. sırada yer almaktadır.

Firmaların çok yönlülüğü bileşeninde 132 ülke arasında ilk 5 ülke İsveç, Singapur, ABD, Lüksemburg, Finlandiya.

Tablo 6.1: Firmaların Çok Yönlülüğü Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

FİRMALARIN ÇOK YÖNLÜLÜĞÜ BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
İsveç	69.8	Irak	10.2
Singapur	65.7	Angola	13.2
ABD	64.5	Myanmar	14.1
Lüksemburg	61.7	Togo	14.4
Finlandiya	61.6	Tacikistan	15.6

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022

Son 5 ülke ise, Irak, Angola, Myanmar, Togo ve Tacikistan'tır.

İnovasyon Çıktı Alt Endeks Verileri Analizi

Bilgi ve Teknoloji Çıktıları ve Yaratıcı Çıktılar bileşenlerinden oluşmaktadır. İnovasyon çıktıları, ekonomideki inovatif faaliyetlerin sonuçlarını ele almaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi puanı, girdi ve çıktı alt endekslerinin ortalaması alınarak hesaplanmaktadır.

Tablo 7: Bilgi ve Teknoloji Çıktıları Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Bilgi Ve Teknoloji Çıktıları	27,4	47
Bilgi Yaratımı	24,6	37
Kökene Göre Patent Başvuruları	3,3	24
Kökene Göre Pct Uluslararası Patent Başvuruları	0,6	31
Kökene Göre Faydalı Model Başvuruları	1,4	17
Bilimsel Ve Teknik Yayınlar	16,8	60
Atıfta Bulunan Belgeler H-Endeksi	29,3	35
Bilgi Etkisi	34,9	39
Çalışan Başına Gsyh Büyüme Oranı, %	3,5	10
Yeni İşletme Yoğunluğu	1,8	63
Toplam Bilgisayar Yazılım Harcaması % Gsyh	0,5	20

Iso 9001 Kalite Sertifikası Sayısı	3,4	70
Yüksek Teknoloji Üretimi, %	31,5	40
Bilgi Yayınımı	22,8	67
Fikri Mülkiyet Gelirlerinin Toplam Ticarete Oranı %	0,1	66
Üretim Ve İhracat Çeşitliliği	56,0	40
Yüksek Teknoloji İhracatının Toplam Ticarete Oranı, %	1,9	63
Bit Hizmetleri İhracatının Toplam Ticarete Oranı , %	0,7	93

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Bilgi ve Teknoloji Çıktıları sıralamasında Türkiye toplam olarak 27,4 puan alarak 47. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan alt göstergeler içerisinde Çalışan Başına GSYH Büyüme Oranı, 10. sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşen içerisinde Türkiye en kötü skoru ise 93. Sırayla BİT Hizmetleri İhracatının Toplam Ticarete Oranı alt bileşeninden elde etmiştir.

Bilgi ve Teknoloji Çıktıları bileşeni Bilgi Yaratımı, Bilgi Etkisi ve Bilgi Yayınımı alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Türkiye Bilgi Yaratımı alt bileşeninde 37., Bilgi Etkisi alt bileşeninde 39. ve Bilgi Yayınımı alt bileşeninde 67. sırada bulunmaktadır. Türkiye Bilgi ve Teknoloji Çıktıları bileşeninde 2021 yılında 50. sırada yer alırken, 2022 yılında 3 basamak yükselerek 47. Sırada yer almaktadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında 33. sırada yer alırken, üst orta gelir grubu ülkeleri arasında 5. sırada yer almaktadır.

Bilgi ve Teknoloji Çıktıları bileşeninde 132 ülke arasında ilk beş ülke İsviçre, İsveç, ABD, Finlandiya ve Hollanda'dır.

Tablo 7.1: Bilgi ve Teknoloji Çıktıları Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

BİLGİ VE TEKNOLOJİ ÇIKTILARI BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
İsviçre	67.1	Moritanya	1.6
İsveç	62.9	Gine	2.1
ABD	60.8	Angola	2.4
Finlandiya	59.7	Benin	3.0
Hollanda	57.9	Burundi	3.8

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Son beş ülke ise, Moritanya, Gine, Angola, Benin ve Burundi olarak sıralanmıştır.

Tablo 8: Yaratıcı Çıktılar Bileşeni Puan ve Sıralaması

	Puan	Sıralama
Yaratıcı Çıktılar	41,5	15
Gayri Maddi Varlıklar	72,2	4

Gayri Maddi Varlıkların Yoğunluğu, %	72,8	15
Kökene Göre Ticari Markalar	130,2	6
Küresel Marka Değeri, %GSYH	14,8	51
Kökene Göre Endüstriyel Tasarımlar	16,5	1
Yaratıcı Ürünler Ve Hizmetler	13,2	72
Kültürel Ve Yaratıcı Hizmet İhracatının Toplam Ticarete Oranı, %	2,0	77
Ulusal Filmler	2,4	44
Eğlence Ve Medya Piyasası	4,3	48
Basılı Yayınlar Ve Diğer Medya Üretimi	0,7	70
Yaratıcı Ürünler İhracatının Toplama Oranı, %	2,6	19
Online Yaratıcılık	8,6	48
Jenerik Üst Düzey Alan Adları	11,3	37
Ülke Uzantılı Üst Düzey Alan Adları	2,2	67
Milyon Nüfusa Düşen Github Taahhütleri	3,6	68
Mobil Uygulama Yaratım	17,2	17

Kaynak: Global Inovation Index Report WIPO-2022.

Yaratıcı Çıktılar sıralamasında Türkiye toplam olarak 41,5 puan alarak 15. Sırada yer almıştır. Bu bileşeni oluşturan alt göstergeler içerisinde Kökene Göre Endüstriyel Tasarımlar 1.sırada yer alarak bu grupta en iyi skoru elde etmiştir. Bu bileşen içerisinde Türkiye en kötü skoru ise 77. Sırayla Kültürel ve Yaratıcı Hizmet İhracatının Toplam Ticarete Oranı alt bileşeninden elde etmiştir.

Yaratıcı Çıktılar bileşeni Gayri Maddi Varlıklar, Yaratıcı Ürünler ve Hizmetler ve Online Yaratıcılık alt bileşenlerinden oluşmaktadır. Gayri Maddi Varlıklar alt bileşeninde 4., Yaratıcı Ürünler ve Hizmetler alt bileşeninde 72. ve Online Yaratıcılık alt bileşeninde 48. Sırada bulunmaktadır. Türkiye Yaratıcı Çıktılar bileşeninde 2021 yılında 35. sırada yer alırken, 2022 yılında 20 basamak yükselerek 15. Sırada yer almaktadır. Türkiye OECD ülkeleri arasında 12. sırada yer alırken, üst orta gelir grubu ülkeleri arasında 2. sırada yer almaktadır.

Yaratıcı Çıktılar bileşeninde 132 ülke arasında ilk beş ülke İsviçre, Malta, Birleşik Krallık, Güney Kore ve Hong Kong'tur.

Tablo 8.1: Yaratıcı Çıktılar Bileşeni İlk 5 ve Son 5 Ülke

YARATICI ÇIKTILAR BİLEŞENİ			
İlk 5 ülke	Puan	Son 5 Ülke	Puan
İsviçre	56.3	Benin	0.3
Malta	56.1	Nijer	0.3
B. Krallık	55.9	Moritanya	0.6
Güney Kore	55.1	Irak	1.0
Hong Kong	53.2	Burundi	1.2

Son beş ülke ise, Benin, Nijer, Moritanya, Irak ve Burundi olarak sıralanmıştır.

WIPO'nun Küresel inovasyon endeksi 2022 verilerine göre Türkiye toplam 12 alt bileşende güçlü 11 alt bileşende zayıf olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 9: Küresel İnovasyon Endeksi: Türkiye Güçlü ve Zayıf Yönleri (2022)

Güçlü Yönler		Zayıf Yönler	
Göstergeler	Sıralama	Göstergeler	Sıralama
Kökene Göre Endüstriyel Tasarımlar	1	Çevresel Performans	125
Yüksek Öğretime Katılım	2	İşten Çıkarma Maliyeti	119
Yurtiçi Pazarda Rekabet Yoğunluğu	3	Ortak Girişim/ Stratejik İttifak Anlaşmaları	116
Gayri Maddi Varlıklar	4	Düzenleyici Ortam	109
Kökene Göre Ticari Markalar	6	İş Kurma Kolaylığı	99
Araştırma Yeteneği, %	7	Bilim Ve Mühendislik Mezunların Toplam Mezunlara Oranı	97
Çalışan Başına GSYH Büyüme Oranı %	10	Siyasi İstikrar Ve Güvenlik	87
Yurtiçi Pazar Ölçeği	11	Öğrenci Başına Kamu Harcaması	87
Okul Hayatı Beklentisi	11	Risk Sermayesi Alıcıları	76
Ticaret, Rekabet Ve Piyasa Ölçeği	11	Risk Sermayesi Yatırımcıları	76
Gayri Safi Sermaye Oluşumu	16	Eğlence Ve Medya Piyasası	48
Birim Enerji Kullanımı, GSYH	17		

Rapora göre, Türkiye'nin İnovasyon yeterliliğinde en güçlü üç alt bileşeni, Kökene göre endüstriyel tasarımlar, Yüksek öğretime katılım ve Yurtiçi pazarda rekabet yoğunluğu olarak görülmektedir. En zayıf alt bileşenleri ise Çevresel performans, işten çıkarma maliyeti ve Ortak girişim/stratejik ittifak anlaşmaları alt bileşenlerinde gerçekleşmiştir.

SONUÇ

Gelişmekte olan ülkelerin iktisadi kalkınma çabalarının başarıya ulaşabilmesi ve küresel piyasalarda rekabet gücü elde edebilmeleri için bu ekonomilerde verimlilik ve teknolojiyi esas alan üretim modellerine dönüşümün yani, kaynak temelli ekonomi anlayışından teknoloji

temelli büyüme ve kalkınma yaklaşımına geçişin sağlanması gerekmektedir. Söz konusu değişim ve dönüşüm sürecinin temel unsurlarından birisi; ekonomik büyüme, kalkınma ve istihdam açısından kilit öneme sahip olan inovasyon olgusudur.

Küresel İnovasyon Endeksi (KİE), bir ülkenin göreceli kapasitesini, ülkenin inovasyon ile ilgili politika ve uygulamaları aracılığıyla güçlü ve zayıf yönlerini açıkça ortaya koyan bir araçtır. (INSEAD 2007). Küresel İnovasyon Endeksi, hem inovasyonu ölçme yollarını geliştirme hem inovasyonu anlamaya odaklanma hem de inovasyon unsurlarının sürekli değerlendirildiği bir ortamı oluşturmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye'nin İnovasyon Performansı Küresel İnovasyon Endeksi kapsamında değerlendirilmiştir.

Türkiye Küresel İnovasyon Endeksi 2022'de Türkiye on basamak yükseliş göstererek tarihindeki en iyi sıralama olan 37. sıraya ulaşmıştır, ancak bu yükseliş dünya ülkeleriyle rekabet edebilmesi için yeterli değildir. Türkiye'nin istenilen inovasyon performansı düzeyine erişebilmesi, dünyadaki konumunu belirlemek adına ulusal inovasyon sisteminin işlerlik kazanması ve bu durumun ulusal inovasyon politikaları ile desteklenmesi gerekmektedir. Küresel İnovasyon Endeksi tüm bileşenleri ile birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin inovasyon performansını arttırmasına yardımcı olabilecek tedbir ve öneriler maddeler halinde şöyle özetlenebilir ;

Sanayi sektöründe teknolojik dönüşümün sağlanmasına yönelik fiziki, beşeri ve teknolojik altyapı güçlendirilmeli, teknolojik ve yenilik odaklı yatırımlar desteklenmelidir.

Küresel ticaretteki dönüşüme uyum sağlayacak teknoloji üretim modeline geçiş hızlanmalıdır.

Beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik politika ve stratejiler geliştirilmelidir.

İmalat sanayiinin katma değerli üretim yapabilmesi ve yenilikçi ürün geliştirme kapasitesinin artırılmasına yönelik Ar-Ge ve yenilik kabiliyetinin güçlendirilmesi yönünde, politika ve stratejiler geliştirilmelidir.

Firmaların tasarım, ürün geliştirme ve markalaşma faaliyetleri desteklenmelidir.

Türkiye'nin firma ve markalarının tanıtımı ve bilinirliğine yönelik, plan, politika ve stratejiler geliştirilmelidir.

Özel sektörde araştırmacı insan gücünün sayısı ve niteliği arttırılmalıdır.

Üniversiteler araştırma altyapıları ve özel sektör arasında işbirlikleri geliştirilmelidir.

Üniversitelerin Ar-Ge ekosistemindeki alt yapıları ve rolleri güçlendirilmelidir.

Yenilikçi girişimcilik desteklenmeli ve büyük işletmeler ile girişimciler arasındaki Ar-Ge işbirlikleri geliştirilmelidir.

Girişimciliğin geliştirilmesi amacıyla bürokratik zorluklar azaltılmalı ve mevzuat sadeleştirilmelidir.

Fikri mülkiyet sisteminde hukuki altyapı ve uygulamalar güçlendirilmelidir.

Buluş, patent ve faydalı model başvuruları desteklenmelidir.

Türkiye'nin uluslararası doğrudan yatırımlar açısından daha fazla cazip hale gelmesini, bu yatırımların sürdürülebilirliğini sağlayacak güçlü bir hukuki, idari ve fiziki altyapı oluşturulmalıdır.

Kaynakça

- Ballı, E., ve Manga, M. (2015). Ulusal İnovasyon Kapasitesi Üzerine Bir Deneme: OECD Ülkeleri Örneği. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 7(2), 58-74.
- Baş, D. (2020). Küresel İnovasyon Endeksi Raporu.
- Baykul, A. (2022). İnovasyonun Belirleyicileri: Küresel İnovasyon Endeksi Üzerinde Bir Araştırma. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 75-88.
- Burmaoğlu S., (2010). Avrupa Birliğine Üyelik Sürecindeki Türkiye'nin Yenilik Kriterlerinin Değerlendirilmesi, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(4), 47-63.
- Burmaoğlu, S. (2012). Ulusal İnovasyon Göstergeleri ile Ulusal Lojistik Performansı Arasındaki İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma, 1 (12), 193-208.
- Ding, H. (2006). The Determinants Of Innovation: An Empirical Cross-Country Study Of 43 Countries For 1998-2002. *Applied Econometrics and International Development AEID*, 6(1), 35-50.
- Global Innovation Index 2021 https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2021.pdf Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis
- Furman, J., Porter, M. ve Stern, S. (2002). The Determinants of National Innovative Capacity. *Research Policy*, 31, 899-933.
- Furman, J. ve Hayes, R. (2004). Catching Up Or Standing Still? National Innovative Productivity Among 'Follower' Countries, 1978-1999. *Research Policy* 33, 1329-1354.
- Global Innovation Index 2022 [https://C:/Users/hp/Downloads/gii-full-report-2022%20\(1\).pdf](https://C:/Users/hp/Downloads/gii-full-report-2022%20(1).pdf) What is the future of innovation-driven growth?
- Gürtuna, F., Polat, U. (2020). Küresel İnovasyon Endeksi Verilerinin Kümeleme Analizi ile Değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 35(2): 551-565.
- Hancıoğlu, Y. (2016). Küresel İnovasyon Endeksini Oluşturan İnovasyon Girdi Ve Çıktı Göstergeleri Arasındaki İlişkinin Kanonik Korelasyon Analizi İle İncelenmesi: OECD Örneği, *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(4): 131-157.
- Hancıoğlu Y. ve Atay Ö., (2017), Dünya İnovasyon Lideri İsviçre Ve Türkiye Ulusal İnovasyon Sistemlerinin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirmesi. *İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 19(1), 51-88.
- Hancıoğlu Y, Atay, Ö. (2019) Türkiye, Güney Kore Ve İsrail'in Ulusal İnovasyon Sistemlerinin Analizi Ve Kıyaslanması, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 36 (2), 21-49.

Hancioğlu Y., Atay, Ö. (2019). İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye'nin Ulusal İnovasyon Sistemlerinin İncelenmesi: Türkiye İçin Öneriler, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 74 (2), 511 – 547.

Hu, M. C. ve Tseng C.Y. (2007). Technological Interdependence And Knowledge Diffusion In The Building Of National Innovative Capacity: The role of Taiwan's chemical industry", *Technological Forecasting and Social Change*. 74 (3), 298-312.

Jang, Y., Ko,Y. Ve Kim, S. (2016), Cultural Correlates Of National Innovative Capacity: A Cross-National Analysis Of National Culture And Innovation Rates *Journal of Open Innovation Technology, Market*, 2 (23), 1-16.

James, J. ve Romijn, H. (1997). The Determinants Of Technological Capability: A Cross-Country Analysis. *Oxford Development Studies*, 25(2), 189-207.

Karahan, Ö. ve Gök, M., (Türkiye'deki İnovasyon Politikası Tasarım Sürecinin Analizi)Özcan Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(18), 247-254.

Karahan, Ö. (2017). The Relationship Between National Innovative Capability And Performance In Europe. *Journal of Business, Economics and Finance* 6(1), 53-60.

Kıyat G.B. ve Çakıcı E., (2021), Kültür Kavramı Altında Stratejik İnsan Kaynakları Değerlendirme Becerileri İle Ulusal İnovasyon Göstergeleri Arasındaki İlişki: Ab Ülkeleri İle Türkiye Karşılaştırması, *Verimlilik Dergisi*, 2, 141-156.

Küresel İnovasyon Endeksi Türkiye Eylem Planı ve Stratejisi 2021-2023 Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı.

Schneider, P. (2005). International Trade, Economic Growth And Intellectual Property Rights: A Panel Data Study Of Developed And Developing Countries. *Journal of Development Economics* 78, 529– 547.

Oralhan, B. ve Büyüktürk, M. A. (2019). Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye'nin İnovasyon Performansının Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleriyle Kıyaslanması. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 16, 471-484.

Özer, B. ve Ünlü F. (2020). İnovasyon Ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: Üst-Orta Gelirli Ülkeler Üzerine Panel Veri Analizi, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 18(4), 91-111.

Sakarya, A. O. (2009) *Variables Affecting Innovation-Related Competitiveness in Turkey*", *Innovation Policies, Business Creation and Economic Development*, (Ed.: Neslihan Aydoğan), Springer Science and Business Media: New York, 63-84.

Sipahi B. ve Atalay E. (2020). Turkey İnovasyon Da Görülmeyen Engeller: Türkiye'nin Küresel İnovasyon Endeksindeki Yeri, *3rd International Biltek Conference On Science, Technology & Current Developments In Social Sciences* Adana, 291-303.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı 11. Kalkınma Planı (2019-2023).

- Süt E. ve Çetin K. A. (2018), İnovasyon Göstergesi Olarak İnovasyon Endeksleri *Uluslararası Turizm, İşletme Ekonomi Dergisi*. 2(2), 299-309.
- Şahinli, A. M. ve Kılınç, E. (2013). İnovasyon ve inovasyon göstergeleri: AB ülkeleri ve Türkiye Karşılaştırması. *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*: (25), 330-355.
- Huang, H. C., Shih, H.Y. ve Wu, Y.C. (2011). Contagion Effects Of National Innovative Capacity: Comparing Structural Equivalence And Cohesion Models. *Technological Forecasting & Social Change* 78, 244–255.
- Türkmen A. M. ve Ayanoglu Y., (2018), Küresel Rekabet Endeksi Göstergelerinin Küresel İnovasyon Endeksi Üzerindeki Etkisi, *Business and Management Studies An International Journal*, 5(4): 257-282.
- Tüylüoğlu, Ş. ve Saraç, Ş. (2012). Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İnovasyonun Belirleyicileri: Ampirik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 39-74.
- Ülkü, H. (2004). R&D, Innovation, and Economic Growth: An Empirical Analysis. *IMF Working Paper WP/04/185*, 1-37.
- Wonglimpiyarat, J. (2010), “Innovation Index and The Innovative Capacity of Nations”, *Futures*, 42, 247-253.
- Yıldız Y. K. (2018). İnovasyon Endekslerine Göre Türkiye'nin Durumu ve Sağlık Sektörüne Etkileri, *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi* 2018: 2(2); 107-117.
- Zang, L., Xiong, F., Lao, X., ve Gao, Y. (2018). Does Governance Efficiency Matter For National Innovative Capacity? One Tale From Different Countries. *Technology Analysis & Strategic Management*, 1-15.
- Zuhal, M. (2020). Gelişmekte Olan Ülkelerde Ulusal İnovasyon Kapasitesinin Belirleyicileri: Panel Veri Analizi Yöntemi, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(Ek), 194-217.
- Zuhal, M. & Seyhan, N. (2021). Türkiye’de Düzey 1 Bölgelerinde Ar-Ge Faaliyetlerine Göre İnovasyon Performanslarının İncelenmesi: Malmquist Endeksi Uygulaması. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 394-422.
- Zuhal, M. (2020), Comparative Analysis of South Korea, Brazil and Turkey's National Innovation Systems and Development Experiences, *The Journal of International Scientific Researches* 5(3):402-426.

OECD ÜLKELERİNDE GELİR EŞİTSİZLİĞİ: EĞİLİMLER, YAKINSAMA VE POLİTİKA ÇIKARIMLARI

INCOME INEQUALITY IN OECD COUNTRIES: TRENDS, CONVERGENCE AND POLICY IMPLICATIONS

Ahmet Tunç, PhD

İktisat Bölümü
Şırnak Üniversitesi
Şırnak, Türkiye

ahmettunc@sirnak.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-0864-2695>

Ph: +90 486 216 4008 - Fax: +90 486 216 8247

Özet

Gelir eşitsizliği, ülkenin toplam gelirinin nüfusu arasında ne ölçüde eşit olmayan şekilde paylaşıldığını göstermektedir. Gelir eşitsizliği konusunda artan farkındalık ve endişelere rağmen, birçok ülkede gelir eşitsizliği yaygınlaşmakta ve sorunun çözümüne yönelik adımlar yavaş ve düzensiz kalmaya devam etmektedir. Bu nedenle, gelir eşitsizliğinin ele alınması, politika yapıcılar, araştırmacılar ve sivil toplum kuruluşları için kritik bir öneme sahiptir. Bu çalışma, 1990-2021 döneminde OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği eğilimlerinin zaman içindeki gelişimini ve bu eğilimlerin yakınsama dinamiklerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen log-t yakınsama testi kullanılarak, nüfusun en zengin %10'luk kesiminin milli gelirden aldığı payı temsil eden P90/P100 eşitsizlik katsayısından elde edilen ampirik kanıtlar incelenmiştir. Çalışma bulguları, birçok OECD ülkesinde gelir eşitsizliğini azaltmada bazı ilerlemeler kaydedilmesine rağmen, bir bütün olarak OECD ülkelerinin, gelir eşitsizliğinin zaman içinde azaldığı bir uzun dönem dengesine doğru yakınsama trendi takip etmediğine işaret etmektedir. Bununla birlikte, analizimiz, gelir eşitsizliğinin eğilimleri açısından ülkeler arasında önemli heterojenlikleri de ortaya koymaktadır. Daha spesifik olarak, log-t testinin kümeleme algoritması, gelir eşitsizliği bakımından OECD ülkelerinin dört nihai yakınsama kulübüyle karakterize edildiğini göstermektedir. Gelir eşitsizliğinin diğer kulüplerden negatif ayrıştığı ilk kulüp, Kolombiya, Kosta Rika, Meksika ve Şili'den oluşmaktadır. Dönem başından itibaren ortalama sınırın etrafında konumlanan Kulüp II, dönem sonuna doğru gelir eşitsizliğinin arttığı pozitif bir trendi takip etmektedir. Benzer eğilimler gösteren kulüp üyeleriyle (ABD, Almanya, Danimarka, Japonya, Kanada, Litvanya ve Polonya) kıyaslandığında Türkiye ve İzlanda'nın durumu özellikle ilgi çekicidir. Bu iki ülke, dönem başından itibaren gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli bir performans sergilemiştir. Ancak 1990-2010 döneminde Türkiye'nin gelir eşitsizliğinde yaşanan gerileme, sonraki süreçte tersine dönmüştür. 38 OECD ülkesinden

23'ünü içeren en büyük yakınsama kulübü (Kulüp III), 2000 yılından itibaren gelir eşitsizliğinde kısmi de olsa bir gerilemenin yaşandığı negatif bir trendi takip etmektedir. Gelir eşitsizliğinde azalmanın en belirgin olduğu Kulüp IV ise, İsveç ve İsrail olmak üzere iki ülkeyi içermektedir. Sonuç olarak, çalışma bulguları, gelir eşitsizliğini azaltmak suretiyle ekonomik büyümenin faydalarının toplum genelinde daha adil bir şekilde paylaşılmasını sağlamak için gerekli politika müdahalelerine duyulan ihtiyaca vurgu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gelir eşitsizliği, OECD ülkeleri, Kulüp yakınsaması

Abstract

Income inequality shows how unequally a country's total income is shared among its population. Despite increasing awareness and concerns about income inequality, it is widespread in many countries and steps towards resolving the problem remain slow and uneven. Therefore, addressing income inequality is critical for policy makers, researchers and civil society organisations. This study aims to explore the evolution of income inequality trends over time and the convergence dynamics of these trends in OECD countries over the period 1990-2021. To this end, empirical evidence from the inequality coefficient, P90/P100, which represents the share of national income held by the wealthiest 10% of the population, was examined using the log-t convergence test proposed by Phillips and Sul (2007, 2009). The findings indicate that although some progress has been made in reducing income inequality in many countries, OECD countries as a whole do not follow a convergence trend towards a long-run equilibrium where income inequality decreases over time. However, our analysis also reveals significant heterogeneity across countries in terms of trends in income inequality. More specifically, the clustering algorithm of the log-t test shows that OECD countries are characterized by four convergence clubs in terms of income inequality. The first club, where income inequality is negatively diverged from other clubs, consists of Colombia, Costa Rica, Mexico and Chile. Club II, which has been positioned around the panel averages from the beginning of the period, follows a positive trend in which income inequality increases towards the end of the period. The case of Turkey and Iceland is particularly interesting when compared with other club members (USA, Germany, Denmark, Japan, Canada, Lithuania and Poland) showing similar trends. These two countries have displayed a significant performance in reducing income inequality since the beginning of the period. However, the decline in Turkey's income inequality in the 1990-2010 period was reversed in the following period. The largest convergence club (Club III), comprising 23 out of 38 OECD countries, has been following a negative trend, with a partial decline in income inequality since 2000. Club IV, where the reduction in income inequality is more evident, includes two countries, Sweden and Israel. In conclusion, the study findings highlight the need for policy interventions to reduce income inequality and ensure that the benefits of economic growth are shared more equitably across society.

Keywords: Income inequality, OECD countries, Club convergence

1. GİRİŞ

Gelir eşitsizliği, sosyal, ekonomik ve politik alanlarda derin etkileri olan zorlu küresel sorunlardan biri olmaya devam etmektedir. Kapsamı ve niteliği bölgeler ve ülkeler arasında farklılık gösterse de eşitsizliğin yaygın varlığı, dünya çapında bireylerin ve toplumların karşılaştığı zorlukların altını çizen ortak bir konudur. Gelir eşitsizliği, fırsat eşitliğini engelleyerek yoksulluk döngülerini sürdürmekte ve toplumsal bölünmeleri şiddetlendirmektedir. Gelir eşitsizliğinin nedenlerini ve sonuçlarını anlamak, kapsayıcı büyümeyi teşvik etmek ve küresel ölçekte sürdürülebilir kalkınma hedeflerini ilerletmek için kritik bir öneme sahiptir.

Gelir eşitsizliği, yüzyıllara yayılan uzun ve karmaşık bir geçmişe sahiptir ve küresel ölçekte yaygınlaşması, sömürge imparatorluklarının yükselişiyle aynı zamana denk gelen 1820-1910 döneminde gerçekleşmiştir (Chancel ve Piketty, 2021: 3025). II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, 1945-1970 döneminde yaşanan yaygın ekonomik büyüme, toplumsal refahta ani bir yükselişe yol açmıştır. Gelir merdiveninin üst dilimleri ve orta ve alt dilimleri arasındaki fark -önemli olmasına rağmen- bu dönemde pek değişmemiştir. Ancak 1970'lerde ekonomik büyümenin yavaşlamasıyla paylaşılan refah payı çağı sona ermiş ve gelir eşitsizliği hızla yaygınlaşmıştır (Stone, Trisi, Sherman ve Beltran, 2020). Bu eğilim, 1980-2020 döneminde tüm hızıyla devam etmiş ve ülkeler arası gelir eşitsizliklerinin yanı sıra ülke içi gelir eşitsizlikleri de keskin şekilde artmıştır (Chancel ve Piketty, 2021: 3026). 1970'lerin sonlarından bu yana en zengin kesimin gelirindeki keskin artış, sadece 2000'lerin başındaki Dot-com çöküşüyle ve 2008'de finansal krizin başlamasıyla kesintiye uğramıştır (Stone ve diğerleri, 2020). Finansal krizle daha fazla üretim ve istihdam kayıpları yaşayan ekonomiler, kriz sonrasında, kriz öncesi ortalamalarına kıyasla gelir eşitsizliğinde daha büyük artışlar kaydetmiştir (Chen, Mrkaic ve Nabar, 2019: 73). 2020 yılının ilk çeyreğinde patlak veren Covid-19 salgını ise düşük gelirli nüfus grupları arasında ciddi iş ve gelir kayıplarına neden olmuş ve dolayısıyla gelir eşitsizliğinde önemli artışları tetiklemiştir (Adarov, Cojocar, Celik ve Narayan, 2022: 157). Covid-19 salgını ayrıca servet eşitsizliğini de arttırmış, küresel milyarlarların servet payında en hızlı artışlar salgın sonrası dönemde gerçekleşmiştir (Chancel, Piketty, Saez ve Zucman, 2022: 15).

Gelir eşitsizliğinde yaşanan bu uzun vadeli eğilim, OECD ülkelerinin büyük çoğunluğunda da son otuz yıldır artarak devam etmektedir. 2000'lerdeki son eğilimler, yalnızca gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde değil, aynı zamanda Almanya, Danimarka gibi eşitsizliğin nispeten düşük olduğu ülkelerde de zengin ve yoksul arasındaki uçurumun genişlediğini göstermiştir (OECD, 2011: 22). 2008 krizinden önceki 25 yıl boyunca, OECD ülkelerinin ortalama hane halkı geliri yılda ortalama %1,6 artış kaydetse de OECD ülkelerinin dörtte üçünde gelir eşitsizliği hızla artmıştır. Bu durumun en somut örneği, en zengin %10'luk kesimin gelirinin en yoksul %10'luk kesimin gelirine oranında yaşanan değişimdir. 1980'lerde 7 kat olan bu oran, 2010'ların ortalarında 9,5 katına çıkarak, toplumun ekonomik açıdan en

zengin ve en yoksul kesimleri arasındaki genişleyen uçurumun somut bir göstergesi olmuştur (Cingano, 2014: 8).

Bu çalışma, 1990-2021 döneminde OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği eğilimlerinin zaman içindeki gelişimini ve bu eğilimlerin yakınsama dinamiklerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen log-t yakınsama testi kullanılarak, nüfusun en zengin %10'luk kesiminin milli gelirden aldığı payı temsil eden P90/P100 eşitsizlik katsayısından elde edilen ampirik kanıtlar incelenmektedir. Çalışmanın ilgili literatürden farklı yönü, OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğinin zaman içindeki gelişiminin belirlenmesi yoluyla ülkelerin takip ettiği uzun dönem trendlere ilişkin çıkarımlar sağlamasıdır. Çalışma ayrıca, gelir eşitsizliği literatürüne iki şekilde katkıda bulunmaktadır. Bunlardan ilki, OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğinin uzun dönemli bir yakınsama kalıbı izleyip izlemediğinin araştırılmasıdır. İkincisi, OECD ülkelerinin bir bütün olarak yakınsama davranışı sergilemediği durumda alt yakınsama kulüplerinin varlığının araştırılması yoluyla gelir eşitsizliği bakımından benzer trendler izleyen ülkelerin ortaya çıkarılmasıdır.

Bu çalışma dört bölüme ayrılmıştır. İkinci bölüm, kapsamlı bir literatür taraması ile gelir eşitsizliğine ilişkin mevcut araştırmaları ve bu araştırmaların bulgularını özetlemektedir. Literatür taramasını takiben, çalışmada kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmaktadır. Son bölümde ise araştırma bulguları ve bu bulgulara ilişkin politika önerileri sunulmaktadır.

2. LİTERATÜR

Geniş bir literatür, gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Bu çalışmaların bulgularının işaret ettiği en yaygın çıkarım ise gelir eşitsizliğinin büyüme üzerindeki negatif etkisidir (Mo, 2000; Cingano, 2014). Örneğin Cingano (2014), hem Gini hem de nüfusun en alt ve en üst gelir dağılımına sahip yüzdelik dilimlerini kullanarak OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Alternatif gelir eşitsizliği ölçümlerinden elde edilen bulgular, gelir eşitsizliğinin ekonomik büyümeyi negatif etkilediğine işaret etmektedir. Bunun yanı sıra gelir dağılımının en alt yüzdelik dilimindeki eşitsizliğin, ekonomik performans üzerinde en üst dilimdeki eşitsizliğe kıyasla daha etkili olduğu sonucu öne çıkmaktadır. Gelir eşitsizliğin büyümeyi olumsuz etkilediği ana kanalların başında nüfusun daha yoksul kesimlerinin yatırım fırsatlarına (özellikle eğitimde) erişimde yaşadığı zorluk gelmektedir (Cingano, 2014: 20). Mo (2000), 1960-1985 dönemini kapsayan bir panel veri seti üzerinde gelir eşitsizliğinin GSYİH'nın büyüme oranı üzerindeki etkisini araştırmıştır. Bulgular, gelir eşitsizliğinin ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir negatif etkiye sahip olduğu göstermekle birlikte gelir eşitsizliğinin azaltılmasında en etkili kanalın transfer kanalı olduğuna işaret etmektedir. Gelir eşitsizliği-ekonomik büyüme ilişkisinin ekonomik büyüme düzeyine de bağlı olduğunu savunan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Soava, Mehedintu ve Sterpu (2020), 2005-2016 dönemini kapsayan ve 28 Avrupa Birliği (AB) ülkesinden oluşan bir panel veri seti üzerinde gelir eşitsizliği, gayri safi yurtiçi hasıla ve yoksulluk eşiği riski arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Sonuçlar, gelir

eşitsizliğin erken ekonomik gelişme aşamasında artma eğiliminde olduğuna ve belli bir gelişmişlik eşiğinden sonra azalma eğilimine girdiğine işaret etmektedir. ABD ekonomisine odaklanan [Shin \(2012\)](#), stokastik optimal büyüme modeli çerçevesinde gelir eşitsizliğinin ekonomik büyümenin ilk aşamalarında büyümeyi yavaşlattığını ve durağan durum dengesinde büyümeyi teşvik ettiğini göstermiştir. Ekonomik büyüme oynaklığı ve gelir eşitsizliği arasındaki etkileşimi araştıran [Chang, Gupta, Miller ve Wohar \(2019\)](#), büyümede yaşanan yüksek oynaklığın gelir eşitsizliğini arttırdığına işaret etmektedir. Ancak ilgili değişkenler arasındaki etkileşim zaman içinde yapısal değişimlere maruz kalmış ve sonuç olarak 2000'li yılların başlarından itibaren gelir eşitsizliği de büyüme oynaklığı üzerinde etkili olmaya başlamıştır.

Literatürün diğer bir kolu ise gelir eşitsizliğinin yaygın olduğu Latin Amerika ülkelerine odaklanmaktadır. Örneğin [Gasparini ve Lustig'e göre \(2012: 22\)](#), vasıflı ve düşük vasıflı işçiler arasındaki gelir farklılıklarındaki düşüş ve yoksulları hedefleyen devlet transferlerindeki artış gibi nedenlerle Latin Amerika'da gelir eşitsizliği 2000'lerin başından itibaren gerilemiştir. Gelir eşitsizliğinde yaşanan bu gerileme iki zıt etkinin sonucudur. Bunlardan ilki, çoğu ülkede gelir eşitsizliğindeki gerileme, ikincisi ise Latin Amerika ülkelerinin gelir ortalamaları arasındaki farklarda yaşanan artıştır ([Amarante, Galvan ve Mancero, 2016: 40](#)). [Acevedo, Castellani, Cota, Lotti ve Szekely \(2023\)](#), hane halkı ve istihdam anketlerinden elde edilen 1992-2020 dönemi verilerini kullanarak COVID-19 salgını sırasında Latin Amerika'daki eşitsizliğin gelişimini araştırmıştır. Ampirik bulgular, Covid-19 salgınının neden olduğu ekonomik daralmanın Latin Amerika ülkelerinin gelir eşitsizliğinde yaklaşık %2'lik bir artışı tetiklediğine işaret etmektedir.

İlgili literatürde gelir eşitsizliğinin bölgeler ve ülkeler arası yakınsama dinamiklerini araştıran çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin [Tselios \(2009\)](#), 1995-2000 dönemi için AB bölgeleri arasında gelir eşitsizliğinin yakınsama dinamiklerini araştırmıştır. Çalışma bulguları, AB bölgelerinde kişi başı gelirin zaman içinde arttığına ve gelir eşitsizliğinin zaman içinde azaldığına işaret etmektedir. Benzer bir metodolojiyi takiben [Tian, Zhang, Zhou ve Yu \(2016\)](#), Çin'deki bölgesel gelir eşitsizliğini ve bu eşitsizliğin yakınsama dinamiklerini analiz etmiştir. Analiz sonuçları, ulusal düzeyde bir yakınsama yerine, Çin eyaletlerinde gelir eşitsizliğinin iki ana kulübe yakınsadığını göstermektedir. Bunlardan ilki, Şangay, Tianjin, Jiangsu, Zhejiang, Guangdong, Shandong ve Fujian bölgelerini içeren ve yüksek gelir düzeyine yakınsayan bölgelerdir. İkincisi, geri kalan bölgeleri içeren ve düşük gelir düzeyine yakınsayan bölgelerdir. [Apergis, Christou, Gupta ve Miller \(2018\)](#) ise gelir eşitsizliğinin ABD'deki eyaletler arası yakınsama dinamiklerini test etmiş ve 1970'lerin sonlarından 1980'lerin başlarına kadar güçlü yakınsama kanıtları sunmuştur. Ancak 1980'lerin sonlarından itibaren gelir eşitsizliği, ilgili eyaletlerde uzaksama dinamikleri sergilemekte ve dolayısıyla ABD eyaletleri arasında gelir eşitsizliği zaman içinde artmaktadır. [Suárez-Arbesú, Apergis ve Delgado \(2022\)](#), Gini indeksini kullanarak AB ülkelerindeki gelir eşitsizliğinin yakınsama dinamiklerini araştırmıştır. Sonuçlar, AB ülkelerinin gelir eşitsizliği bakımından uzun dönem

dengesine ortak bir yakınsama patikası takip etmediği, bunun yerine bu ülkelerin dört yakınsama kulübüyle karakterize edildiğini göstermektedir.

3. METHODOLOJİ VE VERİ SETİ

Log-t testi, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilmiştir ve doğrusal olmayan zamanla değişen faktör modeline dayanmaktadır. Bu test, yakınsama hızındaki heterojenlikleri göz önünde bulundurmakta ve tüm örneklem için yakınsama dayatmak yerine veri odaklı yakınsak kulüplerin oluşturulmasına izin vermektedir. Log-t testinde zamanla değişen bir ortak faktör modeli aşağıdaki gibi tanımlanabilir:

$$y_{it} = \vartheta_{it}\omega_t \quad (1)$$

$i=1,2,\dots,N$ ve $t=1,2,\dots,T$, olmak üzere sırasıyla birim ve zamanı; y_{it} ve ϑ_{it} ise sırasıyla bağımlı değişkeni ve zamanla değişen kendine özgü bir terimi temsil eder. ϑ_{it} terimi, her bir birimin ortak faktör tarafından temsil edilen ortak yoldan (ω_t) kendine özgü mesafesini yakalar. Denklem (1)'den ϑ_{it} 'yi tahmin etmek mümkün olmadığı için, Phillips ve Sul (2007) görelî geçiş parametresi olan h_{it} 'yi önermektedir:

$$h_{it} = \frac{y_{it}}{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N y_{it}} = \frac{\vartheta_{it}}{\frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \vartheta_{it}} \quad (2)$$

Görelî geçiş parametresi, panel ortalamasına göre ölçeklendirme yoluyla ortak faktör terimi μ_t 'yi kaldırır. Bu parametre ayrıca panel ortalamasına göre geçiş yolunu ölçer. Denklem (2)'den açıkça görüldüğü gibi, yakınsama durumunda ϑ_{it} terimi ϑ gibi bir sabite yakınsarken, h_{it} bire yakınsar. Bu durumda, h_{it} 'nin enine kesit varyansı aşağıdaki koşulu sağlar:

$$H_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N (h_{it} - 1)^2 \rightarrow 0 \text{ as } t \rightarrow \infty \quad (3)$$

Yakınsama sıfır ve alternatif hipotezi şu şekilde kurulur:

$$\begin{aligned} H_o : \vartheta_i &= \vartheta \text{ and } \alpha \geq 0 \\ H_A : \vartheta_i &\neq \vartheta \text{ and } \alpha < 0 \end{aligned} \quad (4)$$

ve hipotez, aşağıdaki log-t regresyon ile istatistiksel olarak test edilir:

$$\begin{aligned} \log\left(\frac{H_1}{H_t}\right) - 2 \log\{\log(t)\} &= \hat{a} + \hat{b} \log(t) + \hat{\varepsilon}_t \quad \text{for } t \\ &= [\varphi T], [\varphi T] + 1, \dots, T \text{ with } \varphi > 0 \end{aligned} \quad (5)$$

Phillips ve Sul (2007), başlangıç numune fraksiyonu $0.2 < \varphi < 0.3$ şeklinde önermektedir. Tahmin edilen katsayı $\hat{b}$, 2α 'ya eşit olduğundan, sıfır hipotezini tek taraflı bir t testi kullanarak test etmek uygundur (bkz. Phillips ve Sul, 2007). Bu nedenle, eğer $t_{\hat{b}}$ kritik değerinden küçükse, yakınsama sıfır hipotezi tüm örneklem için reddedilir. Ancak sıfır hipotezinin reddi, panelde alt gruplar arasında yakınsamanın varlığını dışlamaz. Dolayısıyla yakınsama kulüplerinin var

olma olasılığı, Phillips ve Sul (2007, 2009) tarafından önerilen log-t testinin arkasındaki temel motivasyondur.

Çalışma, Dünya Bankası veri tabanından elde edilen ve 1990-2021 yılları arasını kapsayan dönem için 38 OECD ülkesinin gelir eşitsizliği verilerini kullanmaktadır. Çalışmada gelir eşitsizliği, nüfusun en zengin %10'luk kesiminin milli gelirden aldığı payı gösteren P90/P100 eşitsizlik katsayısı ile temsil edilmektedir.

4. TAHMİN SONUÇLARI

Bu çalışma, 38 ülkeden oluşan OECD ülke panelinde gelir eşitsizliğinin yakınsama dinamiklerini ampirik olarak test etmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla Tablo 1, hem OECD ülke paneli hem de alt kulüpler için log-t regresyon testi sonuçlarını rapor etmektedir. Tablonun en üst satırı (gölgeli alan), OECD ülkelerinin bir bütün olarak uzun dönem dengesine yakınsayıp yakınsamadığını test eden log-t regresyon sonucunu göstermektedir. Log-t değerinin (-11.962) kritik değerin altında olması, OECD ülkelerinin bir bütün olarak uzun dönem dengesine yakınsadığına işaret eden sıfır hipotezinin reddedildiğini göstermektedir. Beta katsayısının (-1.232) negatif işareti, OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğinin bir bütün olarak ortak bir dengeye yakınsamak yerine ülkeler arası gelir eşitsizliğinin zaman içinde arttığına işaret etmektedir. Phillips ve Sul (2007) tarafından önerilen metodolojiye göre panelde bir bütün olarak uzun dönem dengesine yakınsamanın olmaması, panel alt grupları arasında yakınsama olmadığı anlamına gelmez. Dolayısıyla çalışmada sonraki adımda ilgili metodolojiyi takiben alt yakınsama kulüplerinin varlığı araştırılmıştır. PS testinin sonuçları, OECD ülkeleri için beş başlangıç kulübünün varlığına işaret etmekte ve bu kulüplere ilişkin sonuçlar Tablo 1'in sol sütununda gösterilmektedir.

Tablo 1. OECD Ülkeleri İçin Log-t Regresyon Test Sonuçları

Başlangıç Kulübü	OECD Ülkeleri			beta: -1.232 log(t): -11.962
B. Kulüp 1 [3] beta: 0.578 log(t): 9.467	Kolombiya Kosta Rika	Meksika	Şili	Kulüp I [3] beta: 0.578 log(t): 9.467
B. Kulüp 2 [9] beta: 0.257 log(t): 10.619	ABD İzlanda Litvanya	Almanya Japonya Polonya	Danimarka Kanada Türkiye	Kulüp II [9] beta: 0.257 log(t): 10.619
B. Kulüp 3 [21] beta: 0.159 log(t): 3.051	Avustralya UK Fransa İrlanda İtalya Macaristan Slovenya	Avusturya Estonya Güney Kore İspanya Letonya Norveç Yeni Zelanda	Belçika Finlandiya Hollanda İsviçre Lüksemburg Portekiz Yunanistan	Kulüp III [23]

B. Kulüp 4 [2] beta: 0.146 log(t): 0.639	Çekya	Slovakya	beta: 0.013 log(t): 0.278
B. Kulüp 5 [2] beta: 1.280 log(t): 0.711	İsrail	İsveç	Kulüp IV [2] beta: 1.280 log(t): 0.711

Not: log-t değeri için kritik değer -1,65'tir. Log-t, kritik değerden küçükse yakınsama sıfır hipotezi reddedilir.

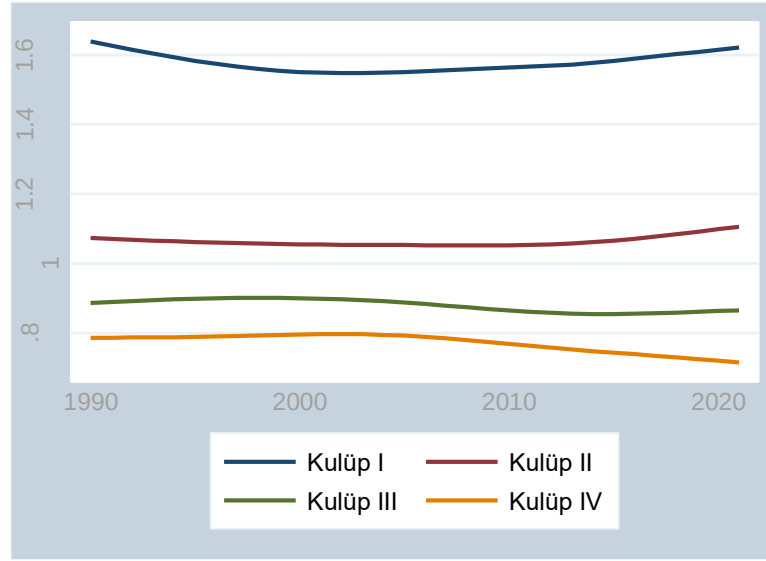
Başlangıç kulüplerinin log-t istatistikleri kritik değerden (-1.65) büyük olduğundan kulüp içi yakınsamaya işaret eden sıfır hipotezi reddedilemez. Sıfır hipotezinin kabulü, her bir kulübün gelir eşitsizliği bakımından ortak bir uzun dönem dengesine yakınsadığı anlamına gelmektedir. Bu kulüplere dahil olan ülkeler tablonun orta sütunlarında gösterilmektedir. PS testi, başlangıç kulüplerinden bazılarının yakınsama hipotezini ortaklaşa yerine getirebileceğine işaret etmektedir. Bu durumda bu kulüplerin PS testinin kümeleme algoritmasını takiben birleştirilmesi gerekmektedir. Kümeleme algoritmasına ilişkin birleştirme sonuçları tablo 2'de verilmiştir ve sadece başlangıç kulüpleri 3 ve 4'ün birleşmesinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu görülmektedir. Sonuç olarak; OECD ülkeleri, gelir eşitsizliği bakımından dört nihai yakınsama kulübü (Kulüp I, II, III ve IV) oluşturmaktadır. Tablo 1'in sağ sütunu, ilgili nihai kulüplerin yanı sıra kulüplere ilişkin beta katsayılarını ve log-t istatistiklerini göstermektedir.

Tablo 2. OECD Ülkeleri İçin Kulüp Birleşmelerinin Log-t Regresyon Test Sonuçları

	Katsayı	log-t istatistiği
Club 1 + Club 2	-0.398	-40.241
Club 2 + Club 3	-0.555	-29.683
Club 3 + Club 4	0.014	0.278
Club 4 + Club 5	-1.386	-4.402

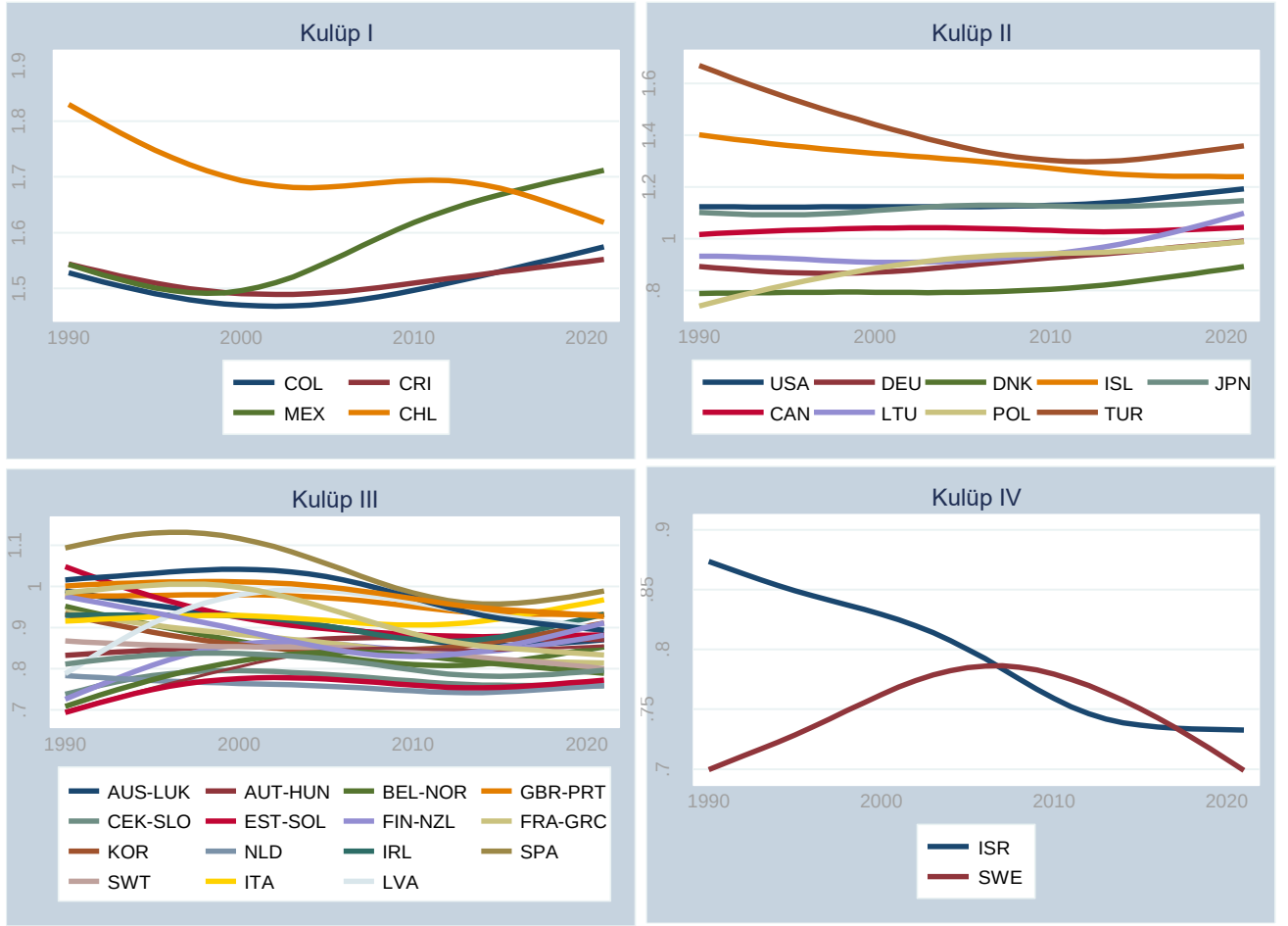
PS testi, yakınsama kulüplerini tespit etmenin yanı sıra bu kulüplere ilişkin göreceli geçiş yollarını gösterme avantajına da sahiptir. Bu geçiş yollarının zaman içinde izlediği patikalar, nihai kulüplerde gelir eşitsizliğinin uzun dönem trendlerine ilişkin çıkarımlarda bulunmamızı sağlar. Grafik 1, OECD ülkelerinin oluşturduğu dört nihai yakınsama kulübünün göreceli geçiş yollarını göstermektedir. Grafikten açıkça görüldüğü gibi; nihai kulüpler, gelir eşitsizliği bakımından oldukça farklı eğilimler sergilemektedir. Kulüp I, dönem ortasından itibaren pozitif bir trendi takip etmekte ve dolayısıyla gelir eşitsizliği bakımından diğer kulüplerden ayrışma eğilimi göstermektedir. Kulüp II ise, dönem başından itibaren ortalama sınırın etrafında konumlanmasına rağmen dönem sonuna doğru gelir eşitsizliğinin arttığı pozitif bir trendi takip etmektedir. Kulüp III ve IV'ün dönemin ikinci yarısında daha belirgin olan negatif trendi, bu kulüplerde gelir eşitsizliğinin giderek azaldığına işaret etmektedir.

Grafik 1. OECD Ülkeleri İçin Kulüpler Arası Geçiş Yolları

Grafik 2, her bir yakınsama kulübünün üyelerinin gelir eşitsizliği verilerinin incelenen dönem boyunca takip ettiği geçiş yollarını göstermektedir. Kulüp I, OECD ülkeleri içinde gelir eşitsizliği bakımından en kötü performans gösteren Kolombiya, Kosta Rika, Meksika ve Şili'yi içerir. Bu ülkelerin aynı zamanda Gini katsayısı ile temsil edilen gelir eşitsizliği bakımından da en kötü performans gösteren ülkeler (OECD, 2023) olduğu not edilmelidir. Diğer bir ifadeyle; bu ülkelerde Gini katsayısının yanı sıra nüfusun en zengin %10'luk kesimimin gelirden aldığı payı temsil eden gelir eşitsizliği katsayısı da (P90/P100) diğer OECD ülkelerinden ayrılmaktadır. Kolombiya, Kosta Rika ve Meksika'nın dönem başında izlediği negatif trend, 2000'li yıllarda pozitive dönmüş; yani dönem başından itibaren gelir eşitsizliğinde yaşanan gerileme bu yıllarda tersine dönmüştür. Şili ise dönem başından itibaren negatif bir trendi takip etmektedir. Ülkede gelir eşitsizliği, dönem başından itibaren istikrarlı şekilde azalsa da OECD ortalamalarının oldukça üzerindedir. Bu bulgular, Gini indeksi ile temsil edilen gelir eşitsizliğinin 2000-2019 yılları arasında Şili'de azaldığına, Kolombiya ve Kosta Rika'da ise arttığına işaret eden Acevedo ve diğerleri (2023) için tamamlayıcı kanıtlar sunmaktadır.

Grafik 2. OECD Ülkeleri İçin Nihai Kulüplerin Geçiş Yolları

Gasparini ve Lustig' e göre (2012: 2), 1980-2010 döneminde Latin Amerika ülkeleri, gelir dağılımı bakımından iki farklı eğilim yaşamıştır. İlk eğilim, 1990 sonraların önce birçok ülkede gelir eşitsizliğinin artmasıdır. İkinci eğilim ise 1990'ların sonları ve 2000'lerin başlarından itibaren Latin Amerika ülkelerinin çoğunda gelir eşitsizliğinin önemli ölçüde azalmasıdır. Gini indeksindeki görece düşüşe dayanan bu bulgu, bu çalışmada rapor edilen ve P90/P100 eşitsizlik indeksinden elde edilen yakınsama kanıtlarıyla örtüşmemektedir. Kulübe ilişkin log-t regresyon katsayısının pozitif ve anlamlı olması (Tablo 1), kulüp üyesi ülkeler arasındaki gelir eşitsizliği farklılıklarının zaman içinde azaldığına işaret etmektedir.

Kulüpler arası geçiş yolları bakımından dönem başından itibaren ortalama sınırın etrafında konumlanan Kulüp II, dönem sonuna doğru gelir eşitsizliğinin arttığı pozitif bir trendi takip etmektedir (Grafik 1). Bir diğer ifadeyle; kulüp üyesi ülkelerde gelir eşitsizliği dönem sonuna doğru artış eğilimine girmiştir. Benzer trendleri takip eden ABD, Almanya, Danimarka, Japonya, Kanada, Litvanya ve Polonya ile kıyaslandığında Türkiye ve İzlanda'nın durumu özellikle ilgi çekicidir. Çünkü bu iki ülke, dönem başından itibaren stabil bir patikayı izleyen diğer ülkelere kıyasla başlangıçtaki yüksek gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli bir performans sergilemiştir. Ancak 1990-2010 döneminde Türkiye'de gelir eşitsizliği katsayısının izlediği negatif trend, 2010 dönemi sonrası pozitif dönmüştür. Gini katsayısı bakımından

OECD ortalamalarının oldukça üzerinde bulunan ülke (OECD, 2023), gelir eşitsizliğinin azaltılmasında 1990-2010 döneminde önemli bir performans sergilemiş; ancak bu dönemde azalan gelir eşitsizliği, 2010 sonrasında artış eğilimine girmiştir. Geçiş patikasının 2010 sonrası dönemde izlediği trendden hareketle, Türkiye'nin gelir eşitsizliği bakımından Kulüp II'nin en kötü performans gösteren ülkelerden biri olduğu söylenebilir. Bu bulgu, Torul ve Öztunalı'nın (2018) bulgularıyla benzerdir. Bunun yanı sıra Acemoglu ve Ucer'e göre (2015), 2000-2008 döneminde gelir eşitsizliğinde yaşanan gerilemenin temel nedenleri ücret artışları ve istihdam genişlemesidir. Ancak 2001 mali krizinin ardından ülkenin izlediği büyüme artırıcı reformlarda 2007 sonrası dönemde bir tersine dönüş yaşanmış ve gelir eşitsizliği hızla yaygınlaşmıştır.

Üçüncü yakınsama kulübü (Kulüp III), 38 OECD ülkesinden 23'ünü içeren en büyük yakınsama kulübüdür. Bu kulübe ait geçiş yolu, 2000 yılından itibaren gelir eşitsizliğinin zaman içinde azaldığı negatif bir trendi takip etmektedir (Grafik 1). Bu kulübün, gelir eşitsizliği bakımından en kötü performans gösteren Kulüp I ve dönem sonunda gelir eşitsizliğinin göreceli olarak artmaya başladığı Kulüp II'ye kıyasla daha stabil bir trend izlediği söylenebilir. Kulübe ait log-t regresyon katsayısının pozitif ve sıfıra yakın olması (beta: 0.013), kulüp üye ülkeleri arasındaki gelir eşitsizliği farklılıklarının zaman içinde azalmakla birlikte uzun dönem dengesine yakınsama hızının oldukça düşük olduğunu ima etmektedir. Gelir eşitsizliğinin azaltılmasında en iyi performans gösteren Kulüp IV, yalnızca iki ülkeden (İsveç ve İsrail) oluşmaktadır. İsveç'in gelir eşitsizliği katsayısı dönemin ilk yarısında artış eğiliminde olsa da bu eğilim dönemin ikinci yarısında tersine dönmüş ve ülke gelir eşitsizliğinin azaltılmasında önemli performans sergilemiştir. Bu performans, ülkenin dönem başından itibaren gelir eşitsizliğinin hızla azaldığı İsrail ile aynı kulüpte yer almasına neden olmuştur.

5. SONUÇ

Gelir eşitsizliği, günümüz dünyasının acil ve kapsamlı çözümler gerektiren en önemli küresel sorunlarından biridir. Kapsamı ve niteliği bölgeler ve ülkeler arasında farklılık gösterse de eşitsizliğin yaygın varlığı, bireylerin ve toplumların karşılaştığı zorlukların altını çizen ortak bir konudur. Gelir eşitsizliğinin nedenleri, sonuçları ve olası çözüm önerileri hakkında fikir edinmek, toplumun farklı yönleri üzerindeki yaygın etkisi ve sosyo-ekonomik dinamikler üzerindeki derin etkisi göz önüne alındığında, araştırmacılar ve politika yapıcılar için önemli bir hedef haline gelmiştir.

Bu çalışma, OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği eğilimlerinin zaman içindeki gelişimini ve bu eğilimlerin yakınsama dinamiklerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, nüfusun en zengin %10'luk kesiminin milli gelirden aldığı payı temsil eden P90/P100 eşitsizlik katsayısından elde edilen ampirik kanıtlar incelenmiştir. OECD ülkelerinde gelir eşitsizliğine ilişkin güncel yakınsama kanıtlarının incelenmesi hem araştırmacılar hem de politika yapıcılar için değerli bilgiler sağlayarak mevcut literatüre katkıda bulunacaktır. Bu yaklaşım ayrıca gelir

eşitsizliği bakımından yakınsak ülke gruplarının tespiti yoluyla en verimli uygulamaların ülkeler arasında transferini kolaylaştırarak kulüp içi gelir eşitsizliklerinin azaltılmasına yardımcı olabilecektir.

Çalışma sonuçları, önemli bulgulara işaret etmektedir. İlk olarak, incelenen dönem boyunca OECD ülkelerinin bir bütün olarak yakınsama eğilimi sergilemediği; bunun yerine, bu ülkeler arasında gelir eşitsizliğinin zaman içinde arttığı tespit edilmiştir. Genel bir yakınsama eğiliminin olmaması, OECD ülkeleri arasında gelir eşitsizliklerinin farklı dinamikler sergilediğine işaret etmektedir. İkinci olarak, OECD ülkelerinin gelir eşitsizliği bakımından farklı uzun dönemli eğilimlere sahip dört yakınsama kulübüyle karakterize olduğu gözlemlenmektedir. Kolombiya, Kosta Rika, Meksika ve Şili'yi içeren ilk kulüp, dönem başından itibaren gelir eşitsizliğinin arttığı pozitif bir trendi takip ederken, aralarında Türkiye'nin de olduğu ikinci kulüp, gelir eşitsizliğinin dönem sonuna doğru arttığı bir trendi takip etmektedir. Buna karşın, 38 OECD ülkesinin 25'ini içeren diğer kulüplerde ise gelir eşitsizliğinin zaman içinde azaldığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, çalışma bulguları, OECD ülkelerinin gelir eşitsizliğinde sürekli bir azalma ile karakterize edilen bir yakınsama paradigmasını teşvik etmeyi amaçlayan uyumlu çabaların önemini vurgulamaktadır. Benzer gelir eşitsizliği dinamiklerine sahip ülkelerde politikacılar, belirli zorlukları ele alan hedefli politikalar ve programlar geliştirmek için birlikte çalışmalı ve gelir eşitsizliğini azaltacak verimli uygulamaları paylaşmalıdırlar. Bu yaklaşımı benimseyen politika yapıcılar, kapsayıcı ekonomik büyümeyi proaktif bir şekilde teşvik edebilir, sosyal uyumu güçlendirebilir ve toplumun tüm kesimlerine fayda sağlayan daha adil bir gelecek için çabalayabilir. Çalışmanın farklı ülke gruplarını içerecek şekilde genişletilmesi, gelir eşitsizliğinin yakınsama dinamikleri hakkında daha geniş bir perspektif kazandırma potansiyeline sahiptir.

Kaynakça

Acemoglu, D., ve Ucer, M. (2015). The ups and downs of Turkish growth , 2002-2015 : Political dynamics , the European Union and the institutional slide. *National Bureau of Economic Research*,

Acevedo, I., Castellani, F., Cota, M. J., Lotti, G., ve Szekely, M. (2023). Higher inequality in Latin America: a collateral effect of the pandemic. *International Review of Applied Economics*, 1–25. <https://doi.org/10.1080/02692171.2023.2200993>

Adarov, A., Cojocaru, A., Celik, S. K., ve Narayan, A. (2022). Impact of covid-19 on global income inequality. *Global Economic Prospects*, 1–46.

Amarante, V., Galván, M., ve Mancero, X. (2016). Inequality in Latin America: A global measurement. *CEPAL Review*, 2016(118), 25–44. <https://doi.org/10.18356/a7337ed5-en>

- Apergis, N., Christou, C., Gupta, R., ve Miller, S. M. (2018). Convergence in income inequality: Further evidence from the club clustering methodology across states in the U.S. *International Advances in Economic Research*, 24(2), 147–161. <https://doi.org/10.1007/s11294-018-9675-y>
- Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., ve Zucman, G. (2022). World inequality report 2022. *World Inequality Lab*. wir2022. wid.world
- Chancel, L., ve Piketty, T. (2021). Global income inequality, 1820-2020: the persistence and mutation of extreme inequality. *Journal of the European Economic Association*, 19(6): 3025–3062. <https://doi.org/10.1093/jeea/jvab047>
- Chang, S., Gupta, R., Miller, S. M., ve Wohar, M. E. (2019). Growth volatility and inequality in the U.S.: A wavelet analysis. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications*, 521, 48–73. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2019.01.024>
- Chen, W., Mrkaic, M., ve Nabar, M. (2019). The global economic recovery 10 years after the 2008 financial meltdown. *IMF Working Paper*, 83, 71–100.
- Cingano, F. (2014). Trends in income inequality and its impact on economic growth. *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers*, 163, 1, 5-59. <https://doi.org/http://dx.doi.org/10.1787/5jxrjncwxv6j-en>
- Gasparini, L., ve Lustig, N. (2012). The rise and fall of income inequality in Latin America. *The Oxford Handbook of Latin American Economics*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199571048.013.0027>
- Mo, P. H. (2000). Income inequality and economic growth. *Kyklos*, 53, 293-316.
- OECD (2011). An overview of income inequalities in OECD countries: Main findings. *OECD General Economics & Future Studies*, 2011(14), 21–45.
- OECD (2023). Income inequality. Erişim adresi <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>
- Phillips, P. C. B. ve Sul, D. (2007). Transition modeling and econometric convergence tests. *Econometrica*, 75, 1771-1855. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0262.2007.00811.x>.
- Phillips, P. C. B. ve Sul, D. (2009). Economic transition and growth. *Applied Econometrics*, 24, 1153-1185. <https://doi.org/10.1002/jae.1080>.
- Shin, I. (2012). Income inequality and economic growth. *Economic Modelling*, 29(5), 2049–2057. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.02.011>
- Soava, G., Mehedintu, A., ve Sterpu, M. (2020). Relations between income inequality, economic growth and poverty threshold: New evidences from EU countries panels. *Technological and Economic Development of Economy*, 26(2), 290–310. <https://doi.org/10.3846/tede.2019.11335>

Stone, C., Trisi, D., Sherman, A., ve Beltran, J. (2020, 13 Haziran). Erişim adresi <https://www.cbpp.org/research/poverty-and-inequality/a-guide-to-statistics-on-historical-trends-in-income-inequality>

Suárez-Arbesú, C., Apergis, N., ve Delgado, F. J. (2022). Club convergence and factors of income inequality in the European Union. *International Journal of Finance and Economics*, March, 1–13. <https://doi.org/10.1002/ijfe.2612>

Tian, X., Zhang, X., Zhou, Y., ve Yu, X. (2016). Regional income inequality in China revisited: A perspective from club convergence. *Economic Modelling*, 56, 50–58. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.02.028>

Torul, O., ve Öztunalı, O. (2018). On income and wealth inequality in Turkey. *Central Bank Review*, 18(3), 95–106. <https://doi.org/10.1016/j.cbrev.2018.06.002>

Tselios, V. (2009). Growth and convergence in income per capita and income inequality in the regions of the EU. *Spatial Economic Analysis*, 4(3), 343–370. <https://doi.org/10.1080/17421770903114711>

ULUSLARARASI LİTERATÜRDE “YOKSULLUK” VE “SOSYAL DIŞLANMA”: WEB OF SCIENCE ANALİZİ

Özlem Sökmen Gürçam⁷

Özet

Geçmişten günümüze geçen süreçte “yoksulluk”, ekonomik ve sosyal bir sorun olarak kabul edilmektedir. Özellikle de az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde “yoksulluk” sorunu daha çok görülmekle birlikte; “yoksulluk” kavramının ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre farklı farklı tanımlamaları bulunmaktadır. “Yoksulluk” genel olarak bir bireyin kendisine yetecek seviyede yiyecek elde edememesi ya da az veya çok açlık yaşaması şeklinde tanımlanabilir. “Yoksulluk” kavramının farklı bir tanımı ise herkese iyi bir yaşam düzeyi sağlayacak yeterli ve erişilebilir kaynakların bulunmaması durumudur. OECD “yoksulluk” kavramını tüketim, sağlık, eğitim, haklar, güvenlik, onurlu ve saygın iş dahil olmak üzere insan yetenekleri ile ilgili çeşitli yoksunluk boyutları olarak tanımlamaktadır. OECD’nin tanımından hareketle “yoksulluk” kavramı, sadece düşük gelir düzeyleriyle, düşük tüketimle ve düşük eğitim düzeyi ile ifade etmenin yanı sıra bununla birlikte kırılganlık, dışlanma (“sosyal dışlanma”) ve güçsüzlük gibi kavramlarla da ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. “Sosyal dışlanma” ise kişilerin toplum ile bütünlük sağlayan sivil, politik, ekonomik ve sosyal haklara bazı bireylerin ya da grupların ulaşamaması süreci olarak tanımlanabilir. Kişinin sosyal dışlanmışlığı aslında kişinin kendisini, o toplumun bir parçası olarak görmemesinden kaynaklı olmaktadır. Bu yönüyle kişiler; ekonomik, kültürel ve siyasi sebeplerden dolayı sosyal dışlanmışlık hissedebilirler. Ancak yapılan birçok çalışmada “yoksulluk” konusunun “sosyal dışlanma” konusunu tetikleyen önemli bir konu olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle de bu çalışmada uluslararası literatürde “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularını ele alan çalışmalar bibliyometrik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Uluslararası literatür incelenirken bibliyografik bir veri tabanı olan Web of Science (WoS) veri tabanından yararlanılmıştır. WoS veri tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konuları araştırılırken 1993-2022 yılları arası analize dahil edilmiş ve bu konularla ilgili toplam 302 çalışmaya rastlanılmıştır. WoS veri tabanında elde edilen veriler ile bibliyometrik bir çalışma yapılabilmesi için alana katkı sağlayacak sorular hazırlanmıştır. Bu sorular;

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konuları ile ilgili çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konuları ile ilgili en çok alıntı yapılan yazar ve/veya yazarlar kimdir / kimlerdir ve bunların çalışmaları nelerdir?

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konuları ile ilgili en fazla iş birliği yapan yazar/yazarlar kimlerdir?

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularında işbirliği yapan ülkeler hangileridir?

⁷ Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisat Bölümü, ozlem.gurcam@igdir.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2372-7355

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularında en çok kullanılan anahtar kelimeler nelerdir? olarak verilmiştir.

Hazırlanan sorular doğrultusunda bibliyometrik analizlerde kullanılan Vosviewer programı ile görsel ağ analizleri yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Sosyal Dışlanma, Web of Science, Vosviewer

Abstract

In the process from past to present, poverty is accepted as an economic and social problem. Although the problem of poverty is more common especially in underdeveloped and developing countries; There are different definitions of poverty according to the level of development of countries. Poverty can generally be defined as the inability of an individual to obtain enough food for himself or to experience more or less hunger. Another definition of poverty is the absence of adequate and accessible resources to provide a decent standard of living for all. The OECD defines “poverty” as various dimensions of deprivation related to human capabilities, including consumption, health, education, rights, security, and decent and decent work. Based on the definition of OECD, it is possible to say that “poverty” is not only expressed with low income levels, low consumption and low education level, but also with concepts such as vulnerability, exclusion (“social exclusion”) and powerlessness. “Social exclusion”, on the other hand, can be defined as the process of inability of some individuals or groups to access the civil, political, economic and social rights that provide integrity with the society. The “social exclusion” of a person is actually due to the fact that the person does not see himself as a part of that society. In this respect, people; They may feel social exclusion due to economic, cultural and political reasons. However, in many studies, it is stated that the issue of “poverty” is an important issue that triggers the issue of “social exclusion”. For this reason, in this study, studies dealing with “poverty” and “social exclusion” in the international literature were examined using the bibliometric analysis method. While examining the international literature, the Web of Science (WoS) database, which is a bibliographic database, was used. While searching the “poverty” and “social exclusion” subjects in the WoS database, the years 1993-2022 were included in the analysis and a total of 302 studies on these subjects were found. Questions that will contribute to the field have been prepared in order to conduct a bibliometric study with the data obtained in the WoS database. These questions are;

1. What is the distribution of studies on “poverty” and “social exclusion” by years?
2. Who is/are the most cited author and/or authors on the topics of “poverty” and “social exclusion” and what are their studies?
3. Who are the most collaborating author(s) on the issues of “poverty” and “social exclusion”?
4. Which countries cooperate on “poverty” and “social exclusion” issues?
5. What are the most used keywords in the topics of “poverty” and “social exclusion”? given as.

In line with the prepared questions, visual network analyzes were made with the Vosviewer program used in bibliometric analyzes.

Key Words: Poverty, Social Exclusion, Web of Science, Vosviewer

GİRİŞ

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” birbirini tamamlayan iki kavram olup bazı kaynaklarda “yoksulluk”, “sosyal dışlanma”nın bir nedeni olarak görülmektedir. Bazı kaynaklarda ise “sosyal dışlanma”ya sebep olan birçok faktörün olduğu ve bu faktörlerden sadece birinin “yoksulluk” olduğu vurgulanmaktadır. “Sosyal dışlanma”ya sebep olan faktörler sosyal, kültürel, politik, coğrafi ve ekonomik nedenler olarak kabul edilmektedir. “Yoksulluk” ise “sosyal dışlanma”nın ekonomik nedeni içerisinde yer almaktadır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma”, nedenleri ve etkileri açısından tüm ülkeleri ilgilendirmektedir. Bu sebeple de bu kavramların uluslararası literatürdeki önemine vurgu yapmak amacıyla uluslararası veri tabanları taratılarak, en fazla çalışmaya yer veren Web of Science (WoS) veri tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını birlikte inceleyen çalışmalar taranmıştır. Çalışmaya başlanmadan önce literatür incelenmiş ve yapılan inceleme sonucunda “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını birlikte ele alan herhangi bir bibliyometrik çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma bu yönüyle ilk çalışma özelliğindedir. Yapılması planlanan çalışma için bazı sorular hazırlanmış ve hazırlanan sorular neticesinde literatür taraması yapılmıştır. Literatür taramasının WoS veri tabanı üzerinden yapılmasının temel sebebi, WoS veri tabanında diğer bibliyometrik veri tabanlarına göre daha fazla kaynak bulunmasıdır. Bu nedenle de araştırma yapılırken daha fazla kaynak sunulması açısından WoS önemli bir veri tabanına sahiptir.

Elde edilen veriler sonucunda “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını birlikte inceleyen ilk çalışmanın 1993 yılında yayınlandığı ve toplamda 302 adet çalışma yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmalar en fazla sosyal bilimler, ekonomi ve sosyoloji alanlarında yapılmıştır. En fazla yayın yapan yazar altı (6) adet çalışması ile Luengo Teixidor, F.’dir. Çalışmaların birbiri ile ilişkilerini göstermek amacıyla görsel ağ haritası kullanılmıştır. Görsel ağ haritası için VOSviewer programından faydalanılmıştır.

“YOKSULLUK” ve “SOSYAL DIŞLANMA”: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” birbiri ile ilişkili kavramlardır. “Yoksulluk”, “sosyal dışlanmaya” yol açabilir; benzer bir biçimde “sosyal dışlanma” da “yoksulluğa” neden olabilir (Şahin, 2009: 81). “Yoksulluk” ile “sosyal dışlanma” arasındaki temel farkın farklı zamanlarda ortaya çıkmalarından kaynaklandığını ifade eden görüşler bulunmaktadır. Genel olarak “yoksulluk”, “sosyal dışlanma” kavramının ortaya çıkmasına sebep olan faktörlerden biri olarak görülmektedir.

“Yoksulluk” ve “Yoksulluk” Türleri

“Yoksulluk”, ülkelerin varoluşundan günümüze kadar gelmiş olan hem ekonomik hem de sosyal bir sorundur. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki tüketim, üretimden daha fazla olduğu için “yoksulluk” bu ülkelerde daha fazla iken; gelişmiş ülkelerde ise “yoksulluk”, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre daha az hissedilmektedir. Bu yönüyle düşünüldüğünde “yoksulluk” kavramının her ülkenin gelişmişlik seviyesine göre farklı tanımlandığını söylemek mümkündür. Genel olarak “yoksulluk”, bir bireyin kendisine yetecek kadar yiyecek elde edememesi ya da az veya çok açlık çekmesi olarak tanımlanmaktadır. “Yoksulluk” ile ilgili bir diğer tanım ise tüm insanlara iyi bir hayat standardı sağlayabilecek yeterli ve erişebilir kaynakların bulunamaması olarak belirtilmektedir (Sipahi, 2006: 175). “Yoksulluk” neredeyse tüm ülkelerin önemli sorunu olmakla birlikte sadece gelir, tüketim ve eğitim düzeylerinin düşüklüğünü içermemekte aynı zamanda dışlanmayı ve güçsüzlüğü de bünyesinde barındırmaktadır. OECD (2001) tüketim, sağlık, eğitim, haklar ve güvenlik gibi birçok yoksunluk boyutunun “yoksulluk” tanımında yer aldığını vurgulamaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) “yoksulluk” kavramını kişilerin ihtiyaçlarını karşılayamama durumu olarak tanımlamıştır. Ayrıca Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) “yoksulluk” kavramını dar ve geniş olarak iki farklı çerçevede açıklamıştır. TÜİK tarafından dar çerçevede “yoksulluk”, açlık olarak ifade edilirken kişinin aklıktan ölmesi ve barınma imkanının olmaması biçiminde açıklanmaktadır. Geniş bir çerçevede ise “yoksulluk” kişilerin gıda, giyim ve barınma gibi temel ihtiyaçlarının giderilmemesi veya toplumun yaşam standartlarının çok daha gerisinde kalınması olarak ifade edilmektedir (Öztürk ve Çetin, 2009: 2661-2662). Açlık genel anlamda kişinin yeterli enerji alamadığında hissettikleri ve bu hissettiklerini yansıtmaları durumudur. Aynı zamanda açlık, asgari hayat standardı ya da açlık sınırının çok altında sürdürülen bir yaşam olarak da açıklanmaktadır. Bu yönüyle düşünüldüğünde açlık, yoksulluğun doğrudan bir sonucu olarak kabul edilmektedir (Hatun, 2002: 7; Karakaş, 2010: 7). Bu bağlamda “yoksulluk” kavramı bireyin kendisine has bir özelliği sonucunda ortaya çıkmamakta; yaşam koşullarının ve onları şekillendiren sosyo-politik ve sosyo-ekonomik güçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Mukhlis, 2019: 948; Tollens, 2007: 238).

Literatürde farklı “yoksulluk” tanımlamaları verilmektedir. Bu tanımlamalardan yola çıkılarak literatürde birden fazla “yoksulluk” türünün olduğunu söylemek mümkündür. Bunlar; *mutlak yoksulluk*, *görelî yoksulluk*, *insani yoksulluk* ve *kentsel / kırsal yoksulluk* gibi türlerdir.

Mutlak Yoksulluk: “Yoksulluk” ile ilgili en eski tanım, mutlak yoksulluk üzerine yapılan tanım baz alınarak yapılmaktadır. Mutlak yoksulluk, bireylerin yaşamlarını fizyolojik olarak devam ettirmek amacıyla ihtiyacı olan tüketim düzeyine ulaşamamasıdır. Mutlak yoksulluk, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha sık ortaya çıkmaktadır. Mutlak yoksulluk, bireylerin yaşamlarını idame etmeleri için gerekli olan asgari tüketim ihtiyaçlarının belirlenmesi ile ölçülmektedir (Erbil Erdugan, 2010: 9). Kişiler tüketim ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla zorunlu olan en düşük gelir bütçesini tespit etmek durumundadır. Kişinin hane büyüklüğü ve yaş, cinsiyet özelliklerine göre gündelik ihtiyacı olan kalori miktarı hesaplanarak ve fiyatlandırılarak açlık sınırı / yoksulluk açığı bulunmalıdır. Bulunan bu tutar her ülkede farklılık göstermektedir. Açlık sınırı tutarları en

yoksul kabul edilen ülkelerde 1 Dolar, yoksul ülkelerde 2 Dolar olarak baz alınmakta; az gelişmiş ülkeler de ise günlük 1 Dolar olarak baz alınmaktadır. Türkiye'nin de içinde yer aldığı ve Doğu Avrupa ülkelerinin de bulunduğu ülkeler de 4 Dolar, gelişmiş ülkeler de ise 14 Dolar olarak belirlenmektedir (Sarıkoça ve Daşlı, 2016: 1300).

Görelî Yoksulluk: Bu yoksulluk türü kişilerin yalnızca mevcut kaynaklara ulaşamaması ve hayatını idame ettirememesi ile ilgilenmemekte aynı zamanda bireylerin veya hanehalklarının içerisinde bulunduğu çevrenin kabul ettiği asgari bir hayat seviyesinin olup olmadığıyla da ilgilenmektedir (Aktan ve Vural, 2002). Adam Smith'e göre görelî yoksulluk bireylerin barınma, beslenme ve giyinme gibi temel ihtiyaçları karşılanırken; mevcut kaynakların yetersiz olmasından dolayı kişilerin toplumsal refah düzeyinin altında kalması ve topluma sosyal yönden katılımlarının engellenmiş olması durumudur. Smith, bu durumu yaşayanları görelî yoksul olarak kabul etmekte ve bu durumu yaşayanlar asgari bir hayat standardına ulaşmış olsalar dahi eğitim, sağlık ve sosyal katılım yönünden yeterli olamadıkları için bu kişilerin ortalama refah seviyesinin altında olduklarını savunmaktadır (Taş ve Özcan, 2012: 422). Zastrow (1991)'a göre ise bireylerin beslenme ve barınma gibi var olan imkanları yaşamlarını sürdürmesine yetmesine rağmen yine de bireylerin yaşadığı toplumun gerisinde kalması durumu görelî yoksulluk olarak ifade edilmektedir. Bu tanımlamalardan yola çıkılarak insanların belli bir seviyede yaşam standardına sahip olmasına rağmen yaşadığı çevrede var olan standartların altında kalması durumunda insanlar yoksul sayılmaktadır. Yapılan açıklamalara göre gelişmiş toplumlarda yoksul sayılan bir insan, geri kalmış toplumlar içerisinde yaşamakta olan bir insan ile karşılaştığında zengin olarak görülmektedir (Kartal ve Demirhan, 2014: 18).

İnsani Yoksulluk: 1997 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP)'nın yayınlamış olduğu "İnsani Gelişme Raporu"nda ilk defa "İnsani Yoksulluk (Human Poverty)" kavramı ortaya atılmış ve bu kavramın gelişmekte olan ülkelerde var olan yoksulluğu anlamak amacıyla kullanılması öngörülmüştür. "İnsani yoksulluk" kavramı bireylerin okur-yazarlık oranlarının düşük olması, yetersiz ve dengesiz beslenmesi, kısa hayat süreleri; annelerin ve çocukların sağlıklarının yetersiz olması, ölümcül olmayan önlenebilen hastalıklara yakalanılması gibi durumlar ile karşı karşıya kalarak temel insani hayat standartlarından yoksun olunması şeklinde açıklanmaktadır (Arpacioğlu ve Yıldırım, 2011: 63).

Kırsal Yoksulluk / Kentsel Yoksulluk: "Yoksulluk" ekonomik, sosyolojik ve kültürel yönden bütün coğrafyalar açısından farklı anlamlar taşımakla birlikte, farklı etkilere de yol açmaktadır. Bu sebeple de etki yönüyle yoksulluk konusu kırsal ve kentsel yoksulluk olarak ayrı ayrı ele alınmaktadır. **Kırsal yoksulluk** özellikle kırsal ekonomide baş aktörler olarak kabul edilen tarım ve hayvancılık alanlarında görülmektedir (İncedal, 2013: 24). **Kentsel Yoksulluk** ise, kırsal alanlarda geçinme imkanı olmayanların kentlere yapmış olduğu göçler sonucu ortaya çıkan yoksulluk türüdür (Topgül, 2013: 282). Kentsel yoksulluğun en önemli nedeni kırsaldan kente doğru yoğun göç olması iken kentlerde eksik istihdamın olması ve emek-yoğun süreçten teknoloji-yoğun sürece geçilmesi ise kentsel yoksulluğu etkileyen faktörler olmaktadır (Aktaş Kaya, 2007: 59).

“Yoksulluk” ülkelerin ekonomik sorunları, yaşanan iç savaşlar, gelir dağılımındaki eşitsizlik ve ülkelerde ortaya çıkan alt yapı ve üst yapı yetersizliği gibi yaşanan olumsuz olaylar sonucunda meydana gelmektedir. Ayrıca “yoksulluk” ülkelerde yaşanan çok kötü durumların derecesindeki farklılıklardan dolayı ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir (Sökmen Gürçam ve Iğdır Akaras, 2019: 277). Mesela Ortadoğu ülkesi olan Suriye’de yaşanan iç savaş sonrasında yoksulluk oranı %82.5 olmakta iken, Afrika kıtasında yer alan Burundi’ de ise var olan olumsuzluklar nedeniyle yoksulluk oranı %65’dir. Maalesef Afrika kıtasında 38’den fazla ülkede çocuklar elektriksiz yaşamakta ve ülkenin doğal kaynakları bulunmamakta ve Afrika’da yoksulların sayısı her yıl artmaktadır (worldtop20, 2023). Tablo 1’de dünyanın en yoksul yirmi ülkesine yer verilmektedir. Buna göre ilk sırada Suriye bulunmakta iken sonuncu sırada ise Arjantin yer almaktadır. Dünyanın en yoksul yirmi ülkesinden 14’ü Afrika’dan, 2’si Orta Amerika’dan, 1’i Kuzey Amerika’dan, 1’i Karayipler’ den ve 2’si de Orta Doğu ülkelerinden olmaktadır.

Tablo 1: Dünyanın En Yoksul 20 Ülkesi ve Yoksulluk Oranları

Ülkeler	Yoksulluk Oranları	Ülkeler	Yoksulluk Oranları
1. Suriye	82.5	11. Nijerya	45.4
2. Gine-Bissau	67,0	12. Mozambik	45.1
3. Burundi	64.6	13. Doğu Timur	41.8
4. Guatemala	59.3	14. Belize	41.0
5. Lesoto	57.0	15. Seyseller	39.3
6. Togo	55.1	16. Ruanda	39.1
7. Liberya	54.1	17. Yunanistan	36.0
8. Yemen	54.0	18. El Salvador	34.9
9. Fil Dişi Sahilleri	46.3	19. Gabon	34.3
10. Meksika	46.2	20. Arjantin	32.2

Kaynak: <https://worldtop20.org/world-poverty-rate> (Erişim: 30.05.2023).

“Yoksulluk” en fazla Afrika ülkelerinde görülmekle birlikte neredeyse tüm ülkeler yoksullukla mücadele edilmesi için programlar yapmaktadır. Yoksullukla mücadele programlarını sadece az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler uygulamamakta aynı zamanda gelişmiş ülkeler de yoksullukla mücadele programları uygulamaktadır. 25 Eylül 2015’de Birleşmiş Milletler, sürdürülebilir kalkınma hedeflerindeki on yedi maddenin en üst sırasına 2030 yılında yoksulluğu bitirme amacına yer vermektedir (UNDP, 2006).

“Sosyal Dışlanma” ve “Sosyal Dışlanma” ya Neden Olan Faktörler

“Sosyal Dışlanma”, Fransa kökenli bir kavram olup 1960’lı yıllarda tartışılmaya başlanmıştır. 1960’larda politikacılar, uygulamacılar, bürokratlar, gazeteciler ve akademisyenler; yoksullardan hem ideolojik olarak hem de üstü kapalı bir biçimde *“dışlanmış (les exclus)”* olarak bahsetmişlerdir. *“Sosyal dışlanma”* kavramını ilk kez 1974 yılında Chirac Hükümeti döneminde *Sosyal İşlerden Sorumlu Devlet Bakanı* olan *“Rene Lenoir”* popüler hale getirmiştir. Lenoir 1974’te *“Dışlanmışlar: On Fransız’dan Biri (Les Exclus: Un Français sur dix)”* başlıklı eserinde Fransızlarının onda birinin toplumdan tecrit edilmiş yani dışlanmış olduğunu ifade ederek, dışlanmış olan kişileri de *“zihinsel ve fiziksel engelliler”* (hasta–bakıma muhtaç yaşlılar, istismar edilen çocuklar gibi); *“sosyal olarak uyumsuz olanlar”* (suç işleyenler, intihara meyilli insanlar, yalnız ebeveynler, problemlili aileler gibi) olarak sınıflandırmıştır (Evans ve Deluca, 2000: 1). *“Sosyal dışlanma”* kavramının ilk olarak Fransa’da tartışılmasının en önemli gerekçelerinden biri, Fransa’nın hem sosyalizmi hem de liberalizasyon temelli bireyciliği kabul etmeyerek toplumsal entegrasyon kaynaklı bir sosyal refah devleti anlayışını benimsemesidir. Bu sebeple *“sosyal dışlama”*nın önlenmesi ya da azaltılması ve sosyal yaşamı belirleyen değerlerin pekiştirilmesi, refah devletinin başarısının bir göstergesi olmaktadır. Ayrıca *“Sosyal dışlanma”*, 1980’lerde yaşanan ekonomik kriz ve yeniden yapılanma dönemi ile sosyal ve politik olarak ortaya çıkan kriz dönemlerinde popülerlik kazanan bir kavram olmuştur. Bu kavram özellikle işsizlik, gettolaşma ve aile hayatındaki temel değişikliklerin tam olarak bilinmesi amacıyla kullanılmıştır (De Haan, 2000: 23).

“Sosyal dışlanma” kavramında bulunan *“dışlanma”* sözcüğünden anlaşılacağı üzere bu kavram, kişilerin ya da toplumun kendi isteklerinden ayrı olarak dışarıda bırakılma durumu olarak ifade edilmektedir. Burada kişilerin kişisel tercihleri veya istekleri bulunmamaktadır. *“Sosyal dışlanma”* kavramı, yaygın olarak kullanılan ancak tam anlamı her zaman net olmayan bir kavramdır (Atkinson, 1998: 13). Bu nedenle de bu kavram için ortak bir tanım bulunmamakla birlikte birçok tanım yapılmaktadır. Adaman ve Keyder (2006) *“sosyal dışlanma”* kavramını bireylerin yoksulluk nedeniyle eğitim ve beceri gibi faaliyetlerden mahrum olması ve aynı zamanda kişilerin toplumun dışına itilerek toplumsal yaşama istedikleri gibi katılmalarının engellenme süreci olarak tanımlamaktadır. Room (1999)’a göre *“sosyal dışlanma”*, kişinin toplum ile yaşamını sürdürebilmesi için en önemli sosyal haklardan mahrum kalması veya mahrum bırakılması durumudur. Sapancalı (2005) *“sosyal dışlanma”* kavramını eşitsiz ve güvencesiz olma durumu olarak görmüş ve bu kavramın aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasal, hukuki, kültürel ve davranışsal gibi boyutlara sahip olan nesnel (objektif) olduğu kadar öznel (subjektif) değerlendirmeleri de içerdiğini belirtmiştir. Saith (2001) ise *“sosyal dışlanma”* kavramını refah devleti tarafından korunmayan ve sosyal olarak uyumsuz kabul edilen kişiler için kullanmıştır. Ayrıca Saith gelişmiş ülkelerde yaşayan ve refah devletinin olanaklarından yararlanamayanlar ile birlikte kayıt dışı istihdam edilenler için de *“sosyal dışlanma”* kavramını kullanmıştır.

“Sosyal dışlanma” etkileri itibariyle sadece mevcut nesli değil aynı zamanda sonraki nesillere de aktarılabilmesi için onları da olumsuz etkileyebilir (Pohlan, 2019: 273). Dolayısıyla gelecek nesillerin *“sosyal dışlanma”*dan olumsuz etkilenmemesi için devletlerin öncelikle *“sosyal dışlanma”* yı ortaya çıkaran nedenleri bilmesi ve bunlara göre önlemler alması gerekir. Bu nedenle de bu çalışmada *“sosyal dışlanma”*ya neden olan faktörlerin açıklanması gerekmektedir. *“Sosyal dışlanma”*ya neden olan faktörler; ekonomik, kültürel, mekansal/coğrafi ve siyasal yönlerden açıklanmaktadır.

Ekonomik Faktörler: Ekonomik faktörlerle “sosyal dışlanma” kişilerin gelir elde etmelerinin, üretime katılmalarının ve aynı zamanda üretilen mal ve hizmetlere ulaşma imkanlarına sahip olmalarının çok zor olduğu ya da bu imkanlara sahip olmadıkları durumu ifade eder. Ekonomik olarak dışlanan kişiler özellikle gelir elde etme ve geçimlerini sağlayacak kaynaklara ulaşma konusunda sıkıntı yaşamaktadırlar. Aynı zamanda ekonomik olarak dışlanan kişiler iş gücü piyasalarında iş bulma konusunda da zorluk çekmektedirler. Kişiler en temel olan ihtiyaçları (sağlık, eğitim, barınma gibi) karşılayamamaktadırlar (Bhalla ve Lapeyre, 1997: 418).

Kültürel Faktörler: Ekonomik faktörlerle dışlanma türünden bağımsız bir dışlanma türü olup bireylerin kültürel yaşama tam anlamıyla katılmama durumlarıdır. Kişilerin toplumdan farklı bir dille ya da aksanla konuşması, etnik kökenlerinin ya da din ve mezheplerinin farklı olması, cinsel yönelimlerinin farklı olması gibi etmenler kültürel olarak dışlanma nedenleri arasındadır (Adaman ve Keyder; 2009: 9; Tartanoğlu, 2014: 27).

Mekansal / Coğrafi Faktörler: Kişilerin birçok sebepten dolayı belli mekanlara ulaşmasının ve o mekanlardan yararlanmasının zor olduğu bir durumdur. Genelde mekânsal dışlanma, toplumda bulunan bireylerin bir diğer bireyi yaşadığı mekan ya da coğrafya / bölge itibarıyla dışlaması, onu küçümsemesi şeklinde görülebilir; ya da kişinin mekan/coğrafya sebebiyle kamusal hizmetlere ulaşmada sıkıntı yaşaması sonucu dışlanma şeklinde görülebilir.

Siyasal Faktörler: Birçok sebeplerle kişinin vatandaşlık hakkını tam olarak kullanamaması ve siyasal katılımının doğrudan veya dolaylı olarak engellenmesi şeklinde ifade edilebilir. Aynı zamanda kişilerin örgütlenme hakkı, kişisel güvenlik, ifade özgürlüğü ve fırsat eşitliği gibi vatandaşlık haklarına katılma durumlarında yaşadığı zorluklar da siyasal dışlanma olarak kabul edilmektedir (Berafe, 2017: 74).

“YOKSULLUK” VE “SOSYAL DIŞLANMA” İLİŞKİSİ

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları birbiri ile ilişkili iki kavram olmakla birlikte bazı çalışmalar “sosyal dışlanma” kavramını “yoksulluk” kavramının bir sonucu olarak görürken bazı çalışmalar ise “yoksulluk” kavramının bir nedeni olarak görmektedir. Ayrıca bazı çalışmalara göre de “sosyal dışlanma”, “yoksulluk” kavramını da bünyesinde barındıran çok geniş bir kavramdır. Genelde “yoksulluk” iktisadi imkan ve kaynaklardan faydalanamama boyutuyla ilgili olmakta ve bu durum yoksul kesimlerin dışlanmasına sebep olmaktadır. Bu yönüyle düşünüldüğünde “sosyal dışlanma” kavramının “yoksulluk” sonucunda ortaya çıktığını söylemek mümkündür (Aksan, 2012: 13). Levitas (2000), “sosyal dışlanma” kavramını “yoksulluk” olgusunun bir sonucu olarak görmektedir. Ayrıca ona göre kişilerin topluma katılımlarında var olan yetersizlikleri nedeniyle yaşadıkları durum “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma”dır. Levitas’a göre “sosyal dışlanma”nın temel nedeni gelir düzeyidir. Ancak son yıllarda yapılan bazı çalışmalar “sosyal dışlanma” kavramının “yoksulluk” kavramını da içine alan geniş bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışmalara göre dışlanmakta olan kişiler her zaman yoksul kişiler olmamaktadır. Göçmenler, mülteciler, eşinden şiddet görmüş kadınlar gibi bireyler toplum tarafından dışlanmaktadırlar. Yapılan çalışmalara göre “yoksulluk” sınırının çok altında olan, rahat bir hayat sürdüren ve bazı kaynaklara ulaşabilen insanlar da bulunmakla birlikte; “yoksulluk” sınırının çok üstünde olup sağlık, eğitim, demokrasi ve medeni haklar gibi kriterlere göre yoksun kabul edilebilen bireylerle de

karşılaşılabilmektedir. Bu sebeplerden dolayı “sosyal dışlanma”, “yoksulluk” kavramının sebeplerini ve etkilerini kapsamaktadır (Bölükbaşı, 2008: 27). Bu yönüyle de “sosyal dışlanma” konusu içerisinde, sadece “yoksulluk” çeken kişiler değil aynı zamanda sosyal, kültürel ve siyasal yönden zorluk yaşayan bireyler de yer almaktadır (Akalin, 2006: 41). “Sosyal dışlanma”, yoksulluktan ziyade bu duruma sebep olan süreçlerle ilgilenmektedir. Bu nedenle de “Sosyal dışlanma”, kimlerin, neden “yoksul” olduklarını araştırmakta ve yoksulluğun anlaşılmasına yardımcı olmaktadır (Sapançalı, 2005: 58).

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” ilişkisi incelendiğinde gelişmekte olan ülkeler açısından yüksek oranda bir ilişki bulunmaktadır. “Yoksulluk” açıklanırken kişilerin barınma, beslenme, eğitim ve sağlık gibi hizmetlerden faydalanamaması ve aynı zamanda kişilerin istihdam olanaklarından faydalanamamasına neden olurken birçok eşitsizliği de beraberinde getirmektedir. Aynı zamanda “yoksulluk”; bireylerin karar alma süreçlerinde dışlanmalarına, kişilerin iş yaşamlarına ve kültürel etkinliklerinden uzak kalmalarına, vatandaşlık haklarının kısıtlanmasına neden olmaktadır. “Sosyal dışlanma” ise “yoksulluğun” etkilerini daha da arttırarak sürekliliğe sebep olmaktadır (Hatipler, 2019: 64). Gelişmekte olan ülkelerin amacı var olan yoksulluğu azaltmaya yönelik tedbirler alarak “sosyal dışlanma”nın önüne geçilmesidir. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları birbirleriyle ilişkili olduğu gibi farklılıkları da bulunmaktadır. Tablo 2, “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” arasındaki farklılıkları göstermektedir. “Yoksulluk” kavramında maddi kaynaklardan uzaklık, ekonomik haklardan mahrumiyet, kolay ölçülebilir olma ve sonuçlarla ilgili durumlar söz konusu iken; “sosyal dışlanma” da ise topluma katılımı kısıtlılık, vatandaşlık haklarında sınırlama, ölçümün zorluğu ve süreçlerle ilgili durumlar söz konusudur.

Tablo 2: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Farklılıkları

<i>“Yoksulluk”</i>	<i>“Sosyal Dışlanma”</i>
Maddi Kaynaklardan Uzaklık	Topluma Katılımda Kısıtlılık
Dağıtımsal Durum	İlişkisel Durumlar
Sonuçlarla İlgili Durum	Süreçlerle İlgili Durum
Ekonomik Haklardan mahrumiyet	Vatandaşlık Haklarında Sınırlama
Aşağıdan Yukarıya Doğru	Dışarıdan İçeriye Doğru
Tek-Zeminli Boyutluluk Hali	Çok-Yönlü Boyutluluk Hali
Kolay Ölçülebilir Olma	Ölçümün Zorluğu Durumu

Kaynak: Kenyon, Lyons ve Rafferty, 2002: 208.

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” birbiriyle ilişkili kavramlar olmakla birlikte uluslararası literatürde de önemli görülmekle birlikte bunlarla ilgili çok fazla çalışma yapılmaktadır.

ULUSLARARASI LİTERATÜRDE “YOKSULLUK” VE “SOSYAL DIŞLANMA”

“Yoksulluk”, en genel ifadeyle bireylerin hayatlarını idame ettirecek maddi kaynaklardan yoksun olması şeklinde tanımlanırken aynı zamanda yoksul olarak kabul edilen kişilerin refahlarında da büyük çapta mahrumiyet yaşanmaktadır. “Sosyal dışlanma” ise toplumun belirli kesimlerinin çeşitli yoksunluklar sebebiyle ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ulaşamaması durumudur. Son yıllarda ülkelerin kendi içinde yaşadıkları birçok olay (kriz ve iç çatışma gibi) ülkeleri olumsuz etkilemiş ve bunun sonucunda ülkeler “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” gibi durumlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu durum sadece olumsuzluk yaşayan ülkeyi değil aynı zamanda diğer ülkeleri de etkilemiştir. Bu sebeple de bu çalışmada “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını konu edinen uluslararası literatürün incelenerek bu konuda en fazla yayın yapan ve en fazla atıf alan yazarlar, en fazla işbirliğinde bulunan yazarlar ve ülkeler, en çok kullanılan anahtar kelimeler gibi konuların araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma yapılırken bibliyometrik bir analize tabi tutularak veriler VOSviewer programında analiz edilmiştir.

Araştırmanın Amacı

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını baz alan bu çalışma, 1993-2022 yıllarında WoS veri tabanında bulunan yayınların yazarları, yayınların yayımlanma tarihleri, atıf sayıları, yazar ve ülke iş birlikleri ve son olarak en çok kullanılan anahtar sözcükler gibi ölçütlerin araştırılması amaçlanmaktadır. WoS veri tabanı üzerinden yapılan literatür incelemesinde “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları ile ilgili bibliyometrik olarak yapılmış herhangi bir çalışma ile karşılaşılmemiştir. Bu çalışmanın bu yönüyle de literatüre katı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca yapılan çalışma, “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konuları ile ilgili yapılmış çalışmaların şimdiki durumlarını ortaya koymak ve ileride yapılması planlanan çalışmalara da yol göstermek açısından önemli olmaktadır.

Verilerin Elde Edilmesi

Bu çalışmada “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” anahtar kelimeler olarak kullanılmış olup bibliyometrik analiz yapılmıştır. Yapılan bibliyometrik analizde en fazla çalışma yapan yazar ya da yazarlar, en çok atıf alan yazar, en fazla kullanılan anahtar sözcükler ve en çok işbirliğinde bulunan yazarlar, ülkeler gibi konular araştırılmıştır. Bibliyometrik analiz sonuçlarını haritalandırmak amacıyla “VOSviewer” yazılım programından destek alınmıştır. Bu program bibliyometrik araştırmalarda ortaya çıkan sonuçları şekilsel bir biçimde gösteren bir programdır. “VOSviewer” yazılım programı ücretsiz olarak indirilmekte ve kullanımında herhangi bir ücret ödenmemektedir. Bu nedenle de literatür çalışması ya da bibliyometrik analiz

yapmak isteyen herkes tarafından bu program rahatlıkla kullanılabilir (Van Eck ve Waltman, 2017: 2).

Bu çalışmanın verileri 1993 ve 2022 yılları arasında WoS veri tabanında taranmakta olan dokümanların incelenmesi sonucunda oluşturulmuştur. WoS, farklı disiplinlerde yayınlanan bilimsel dergilerin etki gücünü, veri tabanındaki makalelerin atıf sayılarını gösteren, ayrıca yazarların makalelerini ve makalelerin bibliyografyasını listeleyen bir bibliyografik veri tabanıdır. WoS fen bilimleri, sosyal ve beşeri bilimler, sanat ile ilgili dergileri, kitapları ve konferans bildirilerini düzenli olarak tarayarak tüm araştırma alanlarındaki en ilgili ve prestijli yayınlara erişim sağlamaktadır. WoS, tüm araştırma alanlarında yayımlar üreten uzman araştırmacıların çalışmalarında referans bilgileri ve konu ilişkilerini kullanarak ilgili tüm kayıtları birbirine bağlamaktadır. Bu yönüyle WoS, bilimsel araştırmalar için dünyanın en güvenilir veri tabanına sahiptir (Asan, 2017: 36; Wang vd., 2022: 2). WoS veri tabanının arama kısmına “poverty” ve “social exclusion” kelimeleri yazılarak, alan sekmesinden “başlık (title)” seçilerek toplam 302 dokümana ulaşılmış ve ulaşılan bütün dokümanlar (makale, kitap, kitap bölümü, bildiri vb.) bibliyometrik haritalandırma için kullanılmıştır. WoS veri tabanı dışında var olan bir diğer bibliyometrik veri tabanı da Scopus veri tabanıdır. Scopus veri tabanında “poverty” ve “social exclusion” kelimeleri yazılarak, alan sekmesinden “başlık (title) /article title” seçildiğinde toplamda 245 dokümana ulaşılmıştır. Bu bağlamda Web of Science veri tabanı Scopus veri tabanına göre “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularında daha fazla kaynak bulundurmaktadır. Bu nedenle de çalışmada WoS veri tabanında yer alan dokümanlar bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma için bibliyometrik haritalama yöntemi kullanılmıştır. Bibliyometri ilk kez E. Wyndham Hulme tarafından 1922 yılında istatistiksel kaynakça terimi olarak kullanılmıştır (Pritchard, 1969: 348). Bibliyometri belirli bir bilim alanı ile ilgili olarak farklı disiplinlerde yapılmış olan araştırmaların belirlenen temalara göre incelenip, sınıflandırılıp analizlerin yapılması ve analizler sonucunda ortaya çıkan verilerin değerlendirilip yorumlanması yöntemidir (Çomaklı Sökmen ve Yılmaz, 2021: 942; Haydaroğlu, 2022: 288).

Bu çalışmanın temel sınırlılığı, “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularını ele alan çalışma verilerinin Web of Science (WoS) üzerinden elde edilmesidir. Araştırma konuları olan “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları WoS üzerinden taratılırken sadece çalışmaların başlıklarında (title) arama yapılmıştır. Burada amaç “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarının tüm alanlarda değil sadece başlıkları içeren doğrudan doğruya başlıkla alakası olan konuların araştırmaya tabi tutulmasıdır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları WoS üzerinden taratıldıktan sonra çıkan sonuçlar görsel ağ oluşturmak üzere “VOSviewer” programı ile haritalandırılmıştır. Böylece “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarını içeren akademik araştırmaların bibliyometrik analiz yöntemi ile genel eğilimi belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

WoS veri tabanında var olan ve “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları ile ilgili yapılan çalışmaları bulmak amacıyla WoS veri tabanında başlık (title) “poverty and social exclusion” yazılarak veri tabanı taratılmış ve “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları ile ilgili yapılan çalışmalar 1993-2022 yılları arasını kapsamış; toplamda 302 adet çalışmaya rastlanılmıştır. 1993-2022 yılları arasında yapılmış çalışmaların yıllara göre seyri tablo 3’te verilmiştir. Tablodan da görüleceği üzere WoS veri tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik ilk çalışma, 1993 yılında yapılmıştır. 1997 yılından itibaren çalışma sayısından artış gözlenmiş ve her yıl düzenli olarak “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışma yapıldığı gözlemlenmiştir. En fazla çalışmanın yapıldığı yıl ise 2018 yılı olmaktadır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları ile ilgili araştırmaların sayısında son yıllarda artışlar olmuştur. Bu durum “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konusuna verilen önemin önceki yıllara göre artmış olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılmış Çalışmaların Yıllar Bazında Dağılımı

Yıllar	Makale Sayısı	Yıllar	Makale Sayısı	Yıllar	Makale Sayısı
1993	1	2005	8	2015	14
1994	1	2006	14	2016	17
1997	5	2007	18	2017	19
1998	9	2008	9	2018	31
1999	3	2009	14	2019	10
2000	4	2010	15	2020	14
2001	2	2011	12	2021	9
2002	5	2012	22	2022	7
2003	7	2013	13	-	-
2004	7	2014	12	-	-

Kaynak: WoS veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır

Tablo 4’te “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” kavramları ile ilgili en çok çalışma yapmış yazarlar gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde Luengo Teixidor, F. 6 adet çalışması ile en fazla yayın yapan araştırmacıdır. “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” konusunda en fazla yayın yapan ikinci yazar ise 5 adet çalışması ile Fahmy, E. olmaktadır.

Tablo 4: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik En Çok Araştırma Yapan Yazarların Dağılımı

Yazar	Yayın Sayısı	Yazar	Yayın Sayısı
Luengo Teixidor, F.	6	Díaz Herráiz, E.	2

Fahmy, E.	5	Panadero, S.	2
Bailey, Nick	3	Dermott, E.	2
Pantazis, C.	3	Du Toit, A.	2
Shucksmith, M.	3	Balcerzak, A.	2
Saunders, P.	3	Cismas, L.	2
Vázquez, J. J.	2	Gerry, C. J.	2
Santa-Marina, L.	2	Hong, Philip Young P.	2
Papakonstantinou, A.	2	Gheorghe, C. A.	2

Kaynak: WoS veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır

Tablo 5, “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışma yapmış olan yazarların en fazla atıf alma özelliklerine göre yayın isimlerini, yayın yerlerini, yayın yıllarını ve atıf sayılarının dağılımını göstermektedir. En fazla atıf almış olan çalışma 2006 yılında Journal of Development Studies dergisinde yayımlanmış ve Adato, M.; Carter, M. R.; May, J. tarafından yazılmış olan *“Exploring poverty traps and social exclusion in South Africa using qualitative and quantitative data”* başlıklı çalışma 185 atıf almıştır. İkinci en fazla atıf alan çalışma ise 2003 yılında 180 atıf ile Gallie, D.; Paugam, S.; Jacobs, S. tarafından yayımlanmış olan *“Unemployment, poverty and social isolation - Is there a vicious circle of social exclusion?”* başlıklı makaledir.

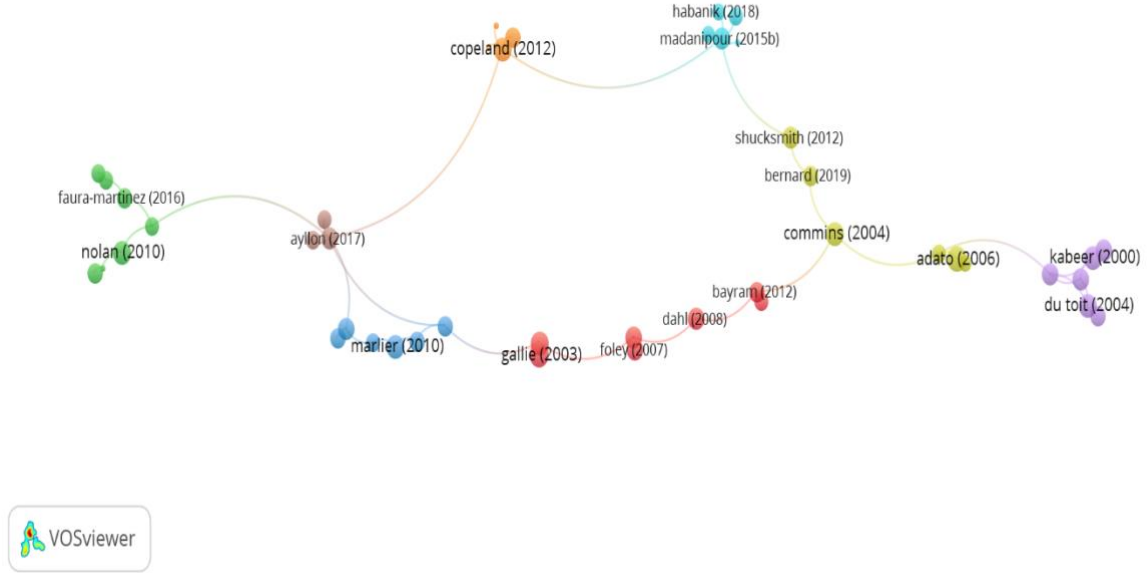
Tablo 5: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Araştırma Yapan Yazarların Atıflara Göre Dağılımı (İlk 5)

Yayın Adı	Yazar	Kaynak	Yayın Yılı	Atıf Sayısı
“Exploring poverty traps and social exclusion in South Africa using qualitative and quantitative data”	Adato, M.; Carter, M. R.; May, J.	Journal of Development Studies Volume: 42, Issue: 2, Page: 226-247, DOI: 10.1080/00220380500405345	2006	185
“Unemployment, poverty and social isolation - Is there a vicious circle of social exclusion?”	Gallie, D.; Paugam, S.; Jacobs, S.	European Societies Volume: 5, Issue: 1, Page: 1-32, DOI: 10.1080/1461669032000057668	2003	180

"Childhood poverty, early motherhood and adult social exclusion"	Hobcraft, J. and Kiernan, K.	British Journal of Sociology Volume: 52, Issue: 3 pp: 495-517	2001	160
"Using Non-Monetary Deprivation Indicators to Analyze Poverty and Social Exclusion: Lessons from Europe?"	Nolan, B. and Whelan, C. T.	Journal of Policy Analysis And Management 29 (2), pp.305-325	2010	144
"'Social exclusion' discourse and chronic poverty: A South African case study"	Du Toit, A.	Development and Change 35 (5) , pp: 987-1010	2014	102

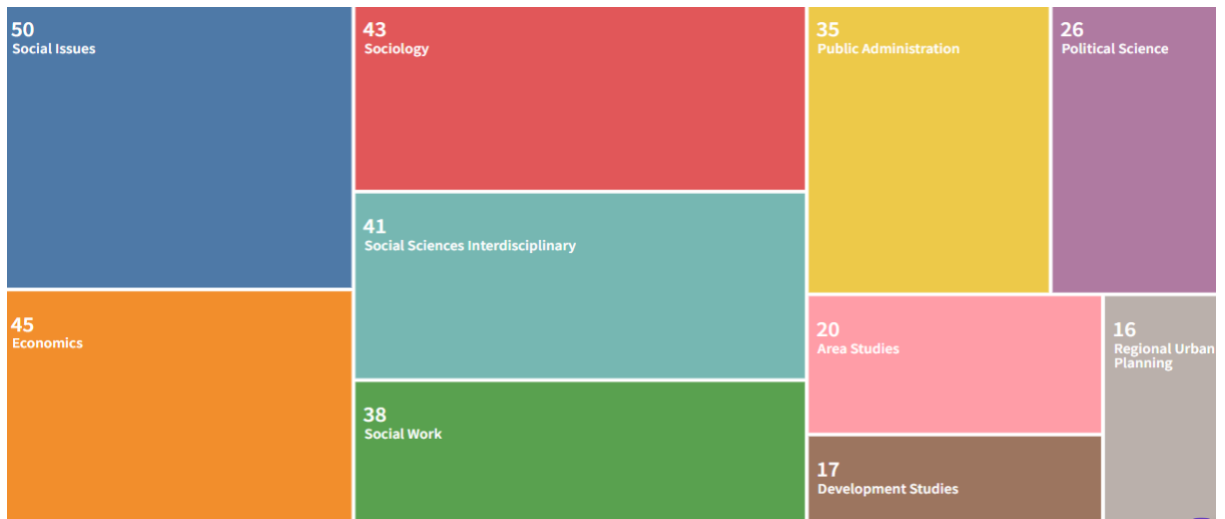
Kaynak: WoS veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır

Grafik 1’de WoS veri Tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışmaların atıf bağlantıları gösterilmektedir. Grafik incelendiğinde atıf dağılımı 8 küme verilmekte ve her bir küme de farklı renklerle gösterilmektedir. Grafikte görüldüğü üzere her bir çalışma kendinden önce yapılmış olan çalışmalara atıf yapmıştır. Örneğin Bayram vd. tarafından yapılmış olan “Poverty, Social Exclusion, and Life Satisfaction: A Study From Turkey” başlıklı çalışma kırmızı renkli kümede gösterilmiş olup hem kendi kümesinde yer alan Dahl vd. (2008) hem de sarı renkli kümede yer alan Commins (2004) tarafından yapılmış çalışmalara atıfta bulunmuştur. Commins (2004)’in bu çalışmasına yapılan toplam atıf sayısı 95 olmakta iken Dahl vd. (2008)’nin yapmış olduğu bu çalışmaya ise toplamda 26 atıf yapılmıştır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışmalar ilk olarak 1993 yılında yapılmıştır. Herpin (1993) tarafından yapılmış olan çalışma 8 atıf almıştır. 1994 yılında yapılmış olan 1 adet çalışma herhangi bir atıf almamıştır. 1994, 1995 ve 1996 yıllarında herhangi bir çalışma yapılmamış olup 1997 yılında MacPherson tarafından yapılmış çalışma 4 atıf almıştır. 1998 yılı itibariyle atıf sayılarında artış görülmeye başlanmıştır. Bu durum gösteriyor ki bir çalışmanın ilk ya da en eski çalışma olması onun daha fazla atıf alacağı anlamına gelmemektedir.

Grafik1: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılan Çalışmaların Atıf Dağılımı

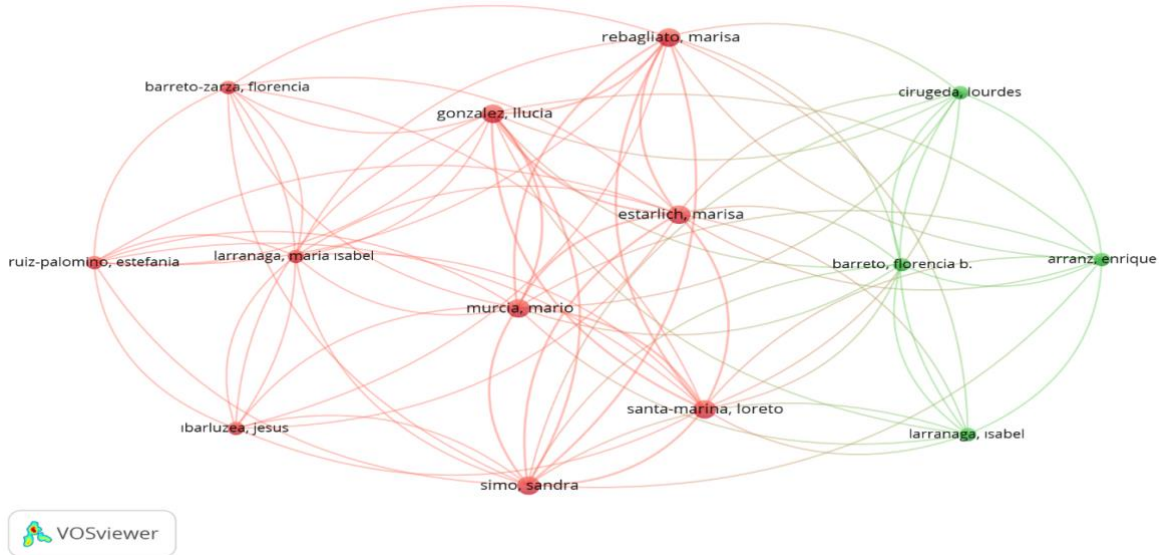
Grafik 2’de WoS veri Tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışma yapılan alanlar gösterilmiştir. Grafik incelendiğinde en fazla çalışma yapılan alan, elli (50) adet çalışma ile sosyal konular olmuştur. Bunu daha sonra ekonomi ve sosyoloji alanları takip etmiştir.

Grafik2: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Çalışmaların Araştırma Alanlarına Göre Dağılımı

Kaynak: Web of Science (WoS), 2023

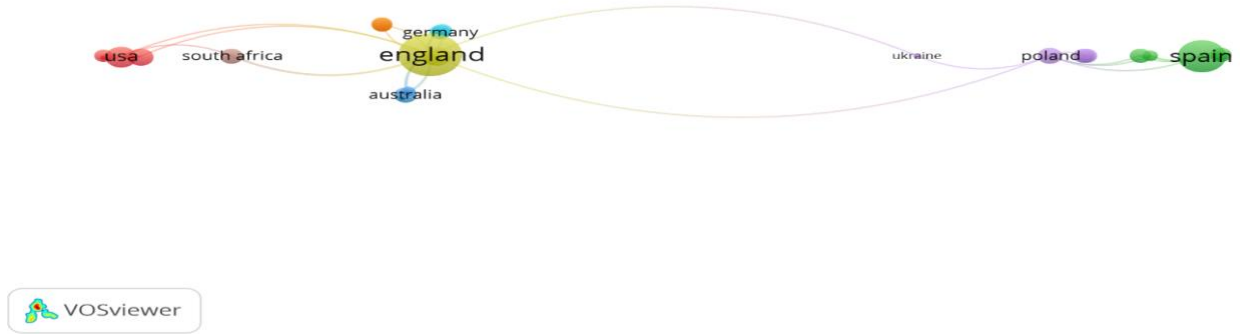
Grafik 3’de “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik yapılan araştırmalarda en fazla iş birliği yapan yazarlar gösterilmiştir. Grafikte işbirliği yapan yazarlar iki (2) küme halinde ve her bir küme farklı renklerle gösterilmiştir. Kırmızı renkle gösterilmiş birinci kümede “Barreto-Zarza, F.; Estarlich, M.; Gonzalez, I.; Ibarluzea, J.; Laranga, M. I.; Murcia, M.; Rebagliato, M.; Ruiz-Palomino, E.; Santa-Marina, L. ve Simo S.” olmak üzere on (10) yazar işbirliğinde bulunmuştur. Yeşil renkle gösterilmiş; ikinci kümede “Arranz, E.; Barreto, F. B.; Cirugeda, L. ve Larranaga, I.” olmak üzere dört (4) yazar tarafından işbirliğinde bulunulmuştur.

Grafik 3: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılan Araştırmalarda En Fazla İş Birliği Yapan Yazarların Ağ Haritası

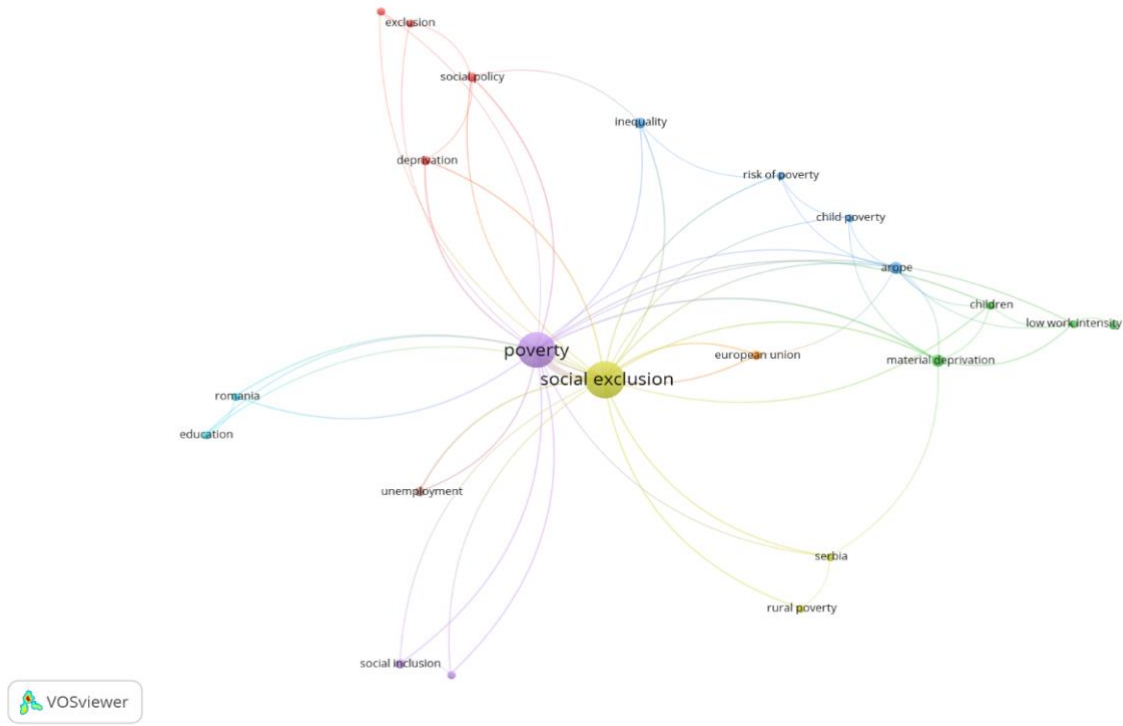
Grafik 4’de “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik yapılan araştırmalarda en fazla iş birliği yapmış olan ülkeler gösterilmiştir. Grafikte işbirliği yapan ülkeler sekiz (8) küme halinde ve her bir küme farklı renklerle gösterilmiştir. Kırmızı renkle gösterilmiş birinci kümede “Brezilya, Kanada, Şili, Finlandiya, Güney Kore ve Amerika” olmak üzere altı (6) ülke işbirliği yapmıştır. Yeşil renkle gösterilmiş ikinci kümede “Kolombiya, Macaristan, Norveç, Portekiz, İspanya ve Türkiye” olmak üzere altı (6) ülke işbirliği içerisinde olmuştur. Açık mavi renk olan üçüncü kümede “Avustralya, Bangladeş, Yeni Zelanda ve Singapur” olmak üzere dört (4) ülke işbirliği yapmıştır. Sarı renkte olan dördüncü kümede “İngiltere, Fransa, Lüksemburg ve İskoçya” gibi ülkeler olmak üzere dört (4) ülke işbirliğinde bulunmuştur. Mor renkli olan beşinci kümede “Polonya, Romanya, İsveç ve Ukrayna” olmak üzere dört (4) ülke tarafından işbirliği yapılmıştır. Açık mavi renkli olan altıncı kümede ise “Çek Cumhuriyeti, Almanya ve İsviçre” olmak üzere üç (3) ülke tarafından işbirliği yapılmıştır. Turuncu renkli olan yedinci kümede ise “Belçika, Yunanistan ve Çin Halk Cumhuriyeti” olmak üzere üç (3)

ülke işbirliği yapmıştır. Son olarak pembe renkli görünen sekizinci kümede ise “Güney Afrika” bulunmaktadır. Güney Afrika tek bir küme gibi görünse de hem Amerika hem de İngiltere ile işbirliğinde bulunmuştur.

Grafik 4: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılan Araştırmalarda En Fazla İş Birliği Yapan Ülkelerin Ağ Haritası

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramları ile ilgili yapılan çalışmalarda çok sık kullanılmış sözcüklerin tespit edilmesi amacıyla VOSviewer programı kullanılmıştır. Grafik 5’te anahtar kelimeler sekiz (8) küme olarak görselleştirilmiştir. WoS veri tabanında yer alan çalışmalarda en çok kullanılan anahtar sözcük sarı kümede yer alan ve 85 kez kullanılan “sosyal dışlanma (social exclusion)” olmaktadır. Daha sonra en fazla kullanılan anahtar sözcük ise mor kümede yer alan ve 76 kez kullanılan “yoksulluk (poverty)” olmaktadır.

Grafik 5: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılan Araştırmaların Anahtar Kelimeler Ağ haritası

Tablo 6, “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik yapılmış çalışmalarda en fazla kullanılan anahtar kelimeler göstermektedir. Tabloya göre en fazla kullanılan anahtar kelime 85 kez kullanılan “sosyal dışlanma” kelimesi olmaktadır. İkinci en fazla kullanılan kelime ise 76 kez kullanılan “yoksulluk” kelimesi olmuştur. “Maddi yoksunluk” kelimesi ise üçüncü en fazla kullanılan kelime olup 6 kez kullanılmıştır. “Eşitsizlik” kelimesi ise 5 kez kullanılmıştır. “Avrupa Birliği, sosyal politika, sosyal içerme, işsizlik” kelimeleri ise 4 kez kullanılmıştır. “Çocuk, dışlanma, eğitim, düşük iş yoğunluğu, kırsal yoksulluk, yoksulluk riski, çocuk yoksulluğu, Sırbistan ve Romanya” gibi kelimeler ise 3 kez kullanılmıştır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularında yapılan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların geneli sosyal konular, ekonomi ve sosyal politikalar üzerine yapılmıştır.

Tablo 6: “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Yapılmış Çalışmalarda En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimeler

En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimeler	Kullanım Sayısı	En Fazla Kullanılan Anahtar Kelimeler	Kullanım Sayısı
Sosyal Dışlanma	85	Çocuk	3

Yoksulluk	76	Dışlanma	3
Maddi Yoksunluk	6	Düşük İş Yoğunluğu	3
Eşitsizlik	5	Kırsal Yoksulluk	3
Yoksunluk	4	Sırbistan	3
Avrupa Birliği	4	Romanya	3
Sosyal Politika	4	Eğitim	3
Sosyal İçerme	4	Yoksulluk Riski	3
İşsizlik	4	Çocuk Yoksulluğu	3

Kaynak: WoS veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır

Tablo 7’de “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik araştırma yapan Türk yazarların listesi verilmiştir. Tabloya göre WoS veri tabanında taranan dokümanlarda Türk araştırmacılar tarafından yedi (7) adet çalışma yapılmıştır. WoS veri tabanında taranan doküman sayılarına göre uluslararası literatürde “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik çalışma yapan Türk yazarlarının sayısının az olduğu görülmektedir. Türk yazarların bu konuda daha fazla çalışma yapması ve WoS veri tabanında taranan dokümanlarda yayınlamaları açısından avantajlı bir durum olabilir.

Tablo 7: Web of Science Veri Tabanında “Yoksulluk” ve “Sosyal Dışlanma” Kavramlarına Yönelik Araştırma Yapan Türk Yazarların Listesi

Kaynak: WoS veri tabanından yararlanılarak hazırlanmıştır

Yayın Adı	Yazar	Kaynak	Yayın Yılı
"Poverty, Social Exclusion, and Life Satisfaction: A Study From Turkey"	Bayram, N.; Aytac, S.; Aytac, M.; Sam, N.; Bilgel, N.	Journal of Poverty Volume: 16, Issue: 4 Page: 375-391, DOI: 10.1080/10875549.2012.720656	2012
"Ideas Against Poverty! Citizens With Intellectual Disability Act to Reduce Social Exclusion And Poverty: Erasmus"	Puges, M.; Saiz, M.; Kazah, N.; Angel, S.; Gebka, N.; Pordan, A. Elkmen, F.	Journal Of Intellectual Disability Research Volume: 65, Issue: 8 Page: 753-753 Special Issue: SI	2021
"Editors' introduction: Special issue on poverty and social exclusion in Turkey"	Adaman, F. And Yukseker, D.	New Perspectives on Turkey Issue: 38, Page: 19-27 DOI: 10.1017/S0896634600004908	2008
"Poverty and social exclusion of older people in ageing European Union and Turkey"	Özsoy, Ö. and Gürler, M.	Journal of Public Health-Heidelberg Volume: 30 Issue: 8 Page: 1969-1983 DOI: 10.1007/s10389-021-01525-x	2022
"Impacts of the tax system on poverty and social exclusion: A case study on Turkey"	Gökşen, F.; Özertan, G.; İ.; Zenginobuz, U.	New Perspectives On Turkey Issue: 38 Page: 159-179 Published SPR 2008	2008
"Transportation experiences of Syrian refugees under the clampdown of poverty, social exclusion and spatial segregation"	Özkazanç, S.	ELSEVIER SCI LTD Volume: 112 Article Number: 103117 DOI: 10.1016/j.cities.2021.103117	2021
"Revenue Minimum D'insertion: An Example for The Struggle Against The Poverty And Social Exclusion From The French Social Law"	Gökçeoğlu, Balcı, Ş.	Istanbul University Journal Of Faculty Of Political Sciences-Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Issue: 42; Page: 33-52	2010

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışma "yoksulluk" ve "sosyal dışlanma" kavramlarının uluslararası literatürde bir araştırmasını yaparak geçmiş yıllarda yapılmış çalışmaları incelemeyi ve bu kavramlarla ilgili gelecekte yapılması planlanan çalışmalara yol göstermeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda bu çalışmada uluslararası bir veri tabanı olan Web of Science (WoS) veri tabanı kullanılmış olup elde edilen veriler bibliyometrik analiz yöntemi ile açıklanmaya çalışılmıştır.

WoS veri tabanından elde edilen veriler VOSviewer yazılım programı kullanılarak bibliyometrik haritalandırma yapılmıştır. WoS veri tabanından elde edilen verilere göre, "yoksulluk" ve "sosyal dışlanma" kavramları konusunda 1993-2022 yılları arasında toplam üç yüz iki (302) adet çalışma yapılmıştır.

En fazla atıf almış olan çalışma 2006 yılında Journal of Development Studies dergisinde yayımlanmış ve Adato, M.; Carter, M. R.; May, J. tarafından yazılmış 185 atıfı olan olan *“Exploring poverty traps and social exclusion in South Africa using qualitative and quantitative data”* başlıklı çalışmadır.

Ayrıca “sosyal dışlanma (social exclusion), “yoksulluk (poverty)” anahtar kelimelerin yaygınlığı araştırmanın odak noktasını ve ana temalarını vurgulamaktır

“Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik yapılan araştırmalarda en fazla iş birliği yapan yazarlar ise VOSviewer programı sonucu iki küme olarak ortaya çıkmıştır. “Yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” kavramlarına yönelik yapılan araştırmalarda en fazla iş birliği yapmış ülkeler sekiz (8) küme olarak gösterilmiştir. Türkiye, “Kolombiya, Macaristan, Norveç, Portekiz ve İspanya ile işbirliği içerisinde olmuştur.

Ortaya çıkan diğer bir sonuç ise, WoS veri tabanında taranan dokümanlarda Türkiye’nin yedi (7) adet çalışması olduğu ortaya çıkmıştır. WoS veri tabanında taranan doküman sayılarına göre uluslararası literatürde “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” ile ilgili çalışma yapan Türk yazarlarının sayısının az olduğu görülmektedir. Türk yazarların “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konusunda uluslararası çalışmalar yapmaları önerilmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma akademik araştırmaların derinlemesine bir bibliyometrik analizini yaparak “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularına önemli bir katkı sağlamış olup daha sonra bu konularda yapılacak araştırmalar için de önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Ayrıca ileride bibliyometrik bir veri tabanı olan Scopus veri tabanında “yoksulluk” ve “sosyal dışlanma” konularını birlikte ele alan çalışmalarda incelenerek bununla ilgili bir çalışma yapılabilir. Hatta WoS ve Scopus veri tabanları karşılaştırılarak da bir çalışma yapılması planlanabilir.

Kaynakça

Adaman, F. ve Keyder, Ç. (2006). Türkiye’de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma (Avrupa Komisyonu, Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Mahalli Topluluk Eylem Programı 2002-2006).

Adaman, F. and Yüksek, D. (2008). Editors’ introduction: Special issue on poverty and social exclusion in Turkey. New Perspectives on Turkey, 38, 19–27.

Adato, M.; Carter, M. R.; May, J. (2006). Exploring Poverty Traps and Social Exclusion in South Africa Using Qualitative And Quantitative Data, Journal of Development Studies, Volume: 42, Issue: 2, Page: 226-247, DOI: 10.1080/00220380500405345.

Akalın, M. (2006). Yoksulluk, Sosyal Dışlanma ve İşsizlik Sarmalı, Anadolu Üniversitesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri ilişkileri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Aksan, G. (2012). Yoksulluk ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 27, ss.9-19

Aktan, C. C. ve İ. Y. Vural (2002). Yoksulluk: Terminoloji, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri, Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, <http://www.canaktan.org/Ekonomi/Yoksulluk/Birinci-Bol/Aktan-Vural-Yoksulluk.Pdf>, (Erişim: 30.05.2023).

Aktaş Kaya, G. (2007). Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Gelir Dağılımı, Yoksulluk ve Sosyal Politikaların Evrimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Arpacioğlu, Ö. ve Yıldırım, M. (2011). Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluğun Analizi, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2011, Cilt: 4, Sayı: 2, ss. 60-76.

Asan, A. (2017). Uluslararası Bilimsel Dergi İndeksleri, Önemleri ve Türkiye Kaynaklı Dergilerin Durumu: Bölüm 1: Bilimsel Dergi İndeksleri. Acta Med. Alanya, 1(1), 33-42.

Atkinson, A. B. (1998). Social Exclusion, Poverty and Unemployment, Exclusion, Employment and Opportunity, Ed: Atkinson, A. B. and Hills, J., Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, Houghton Street London.

Bayram, N., Aytaç, S.; Aytaç, M.; Sam, N. and Bilgel, N. (2012) Poverty, Social Exclusion, and Life Satisfaction: A Study From Turkey, Journal of Poverty, 16:4, 375-391, DOI: 10.1080/10875549.2012.720656

Bhalla, A., ve Lapeyre, F. (1997). Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework, Development and Change, 28(3), 413-433.

Berafe, T, (2017), “Assessing the Causes and Effects of Social Exclusion: The Case of ‘Pot Makers’ in Yem Special Woreda in Sothern Nation, Nationalities and Peoples Regional State in Ethiopia”, African Journal of Political Science and International Relations, Vol. 11 (4), pp: 68-83.

Bölükbaşı, B. (2008). Türkiye’de Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Çalışma Ekonomisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Commings, P. (2004). Poverty and Social Exclusion in Rural Areas: Characteristics, Processes And Research Issues, Sociologia Ruralis, Volume: 44, Issue: 1, pp: 60-+, DOI: 10.1111/j.1467-9523.2004.00262.x

Çomaklı Sökmen, Ö. ve Yılmaz, M. (2021). Yöneylem Araştırması Alanında Yapılan Çalışmaların Bibliyometrik Analizi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (28), ss: 940-946, DOI: 10.31590/ejosat.1012167

Dahl, E ; Flotten, T; Lorentzen, T. (2008). Poverty Dynamics And Social Exclusion: An Analysis Of Norwegian Panel Data, Journal of Social Policy, Volue: 37, pp: 237-249, DOI: 10.1017/S0047279407001729

De Haan, A. (2000). Social Exclusion: Enriching the Understanding of Deprivation, Studies in Social and Political Thought, Issue 2, pp: 22-40.

Erbil Erdugan, F. (2010). Türkiye’de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, https://www.aile.gov.tr/media/2636/fatma_-erbil.pdf (Erişim: 30.05.2023).

Evans, P.ve Deluca, M. (2000). Social Exclusion and Children – Creating Identity Capital: Some Conceptual Issues and Practical Solutions, <http://www.oecd.org/dataoecd/20/31/1856627.pdf> (Erişim: 30.05.2023).

Gallie, D.; Paugam, S.; Jacobs, S. (2003). Unemployment, Poverty and Social Isolation - Is There a Vicious Circle of Social Exclusion?, *European Societies*, Volume: 5, Issue: 1, pp: 1-32, DOI: 10.1080/1461669032000057668.

Gökçeoğlu, Balcı, ř. (2010). Revenue Minimum D'insertion: An Example for The Struggle Against The Poverty And Social Exclusion From The French Social Law, *Istanbul University Journal Of Faculty Of Political Sciences-Siyasal Bilgiler Fakóltesi Dergisi*, Issue: 42; Page: 33-52.

Gökşen, F.; Özertan, G.; Sağlam, İ.; Zenginobuz, U. (2008). Impacts of the Tax System on Poverty and Social Exclusion: A Case Study on Turkey, *New Perspectives On Turkey*, Issue: 38, Page: 159-179, Published SPR 2008.

Hatıpler, M. (2019). Boyut ve Etkenleriyle Sosyal Dışlanmanın Yoksullukla Karşılaştırılmalı İlişkisi, *Bilgi*, 21(1), ss: 39-77.

Hatun, ř. (2002). Çocuk Hakları Sözleşmesinin 13. Yüzyılında Yoksulluk ve Çocuklar Üzerine Etkileri, *Türk Tabipler Birliği Merkez Konseyi*, ss: 1-44, Ankara.

Haydaroğlu, C. (2022). İşsizlik Konusunda Yazılmış Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi, *Turkish Studies-Economy*, 17(2), 281-301. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.57895>

Herpin, N. (1993). The Urban Underclass According to American Sociologists - Social Exclusion and Poverty, *Revue Francaise De Sociologie*, Volume: 34, Issue: 3, pp: 421-439, DOI: 10.2307/3321975

İncedal, S. (2013). Türkiye’de Yoksulluğun Boyutları: Mücadele Politikaları ve Müdahale Araçları, *Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Uzmanlık Tezi*, Ankara.

Karakaş, M. (2010). Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 2, ss: 1-16.

Kartal, N. ve Demirhan, Y. (2014). Türkiye’de Kentsel Yoksulluğun Kırsal Nedenleri ve Çözüm Önerileri Üzerine, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 2, ss: 135-154.

Kenyon, S., G. Lyons and J. Rafferty (2002), “Transport and Social Ex-clusion: Investigating the Possibility of Promoting Inclusion through Virtual Mobility”, *Journal of Transport Geography*, Number 10.

MacPherson, S. (1997). Poverty and Social Exclusion in Tanzania - Kaijage, F, Tibaijuka, A, *Journal of Social Policy*, 26, pp: 533-541.

Mukhlis, I. (2019). Food Security for Communities Around the Forest in Alleviating Poverty, *3rd ICEEBA International Conference on Economics, Education, Business and Accounting*, Volume 2019.

OECD (2001). DAC Guidelines on Poverty Reduction, <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264194779-en.pdf?expires=1686515722&id=id&accname=guest&checksum=84F301FAE1CFBFA6341A2D4ADD4A9E6C> (Erişim: 30.05.2023).

- Özkazanç, S. (2021). Transportation Experiences of Syrian Refugees Under The Clampdown of Poverty, Social Exclusion And Spatial Segregation, ELSEVIER SCI LTD, Volume: 112, Article Number: 103117, DOI: 10.1016/j.cities.2021.103117
- Özsoy, Ö. and Gürler, M. (2022). Poverty and Social Exclusion of Older People in Ageing European Union and Turkey, Journal of Public Health-Heidelberg, Volume: 30, Issue: 8, Page: 1969-1983, DOI: 10.1007/s10389-021-01525-X
- Pohlan, L. (2019). Unemployment and social exclusion, Journal of Economic Behavior and Organization, 164, 273–299.
- Pritchard, A. (1969). "Statistical Bibliography or Bibliometrics", Journal of Documentation, 25/4, pp: 348-349.
- Puges, M.; Saiz, M.; Kazah, N.; Angel, S.; Gebka, N.; Pordan, A. and Elkmen, F. (2021). Ideas Against Poverty! Citizens With Intellectual Disability Act To Reduce Social Exclusion And Poverty: Erasmus, Journal Of Intellectual Disability Research, Volume: 65, Issue: 8, Page: 753-753, Special Issue: SI.
- Sapancalı, F. (2005). Avrupa Birliği'nde Sosyal Dışlanma Sorunu ve Mücadele Yöntemleri, Çalışma ve Toplum, Cilt:3, Sayı: 6, ss: 50-106.
- Saith, R. (2001). Social Exclusion: the Concept and Application to Developing Countries, Queen Elisabeth House Working Paper, Number 72, University of Oxford.
- Sarıkoca, E. ve Daşlı, Y. (2016). Yoksulluğun Dünyada ve Türkiye'de Seyri, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 9, Sayı: 43, ss: 1298-1309.
- Sipahi, E. B. (2006). Yoksulluğun Küreselleşmesi ve Kentsel Yoksulluk: Ekonomik ve Sosyal Boyutlarıyla Konya Örneğinde Yoksulluk, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6, Sayı:11, ss:173-189.
- Sökmen Gürçam, Ö. ve Iğdır Akaras, A. (2019). Türkiye'de Göç ve Yoksulluk İlişkisi: Literatürel Bir Değerlendirme, 8th SCF International Conference on "The Economic and Social Impacts of the Globalization and Liberalization, Antalya/Turkey, 10-13th October 2019.
- Tartanoğlu, Ş. (2014), "Sosyal Dışlanma", Editörler: Aysen Tokol ve Yusuf Alper, Sosyal Politika içinde, 5. Baskı, Dora Yayıncılık, Bursa.
- Şahin, T. (2009). Sosyal Dışlanma ve Yoksulluk İlişkisi, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
- Taş, Y. ve S. Özcan (2012), Türkiye'de ve Dünya'da Yoksulluk Üzerine Bir Araştırma, International Conference on Eurasian Economies 2012, <https://www.avekon.org/proceedings/avekon03.pdf>, (Erişim: 30.05.2023).
- Topgül, S. (2013). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksulluğun Kadınlaşması, CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt. 14, Sayı. 1, ss: 277-296.
- Tollens, E. (2007). Markets And Institutions For Promoting Rice For Food Security And Poverty Reduction In Sub-Sahara Africa, African Crop Science Journal, Vol. 15, No. 4, pp. 237 – 242.
- UNDP (2016), Policy and Programme Brief: UNDP Support to the Implementation of the 2030 Agenda for Sustainable Development", UNDP (United Nations Development Program).

van Eck, N. J. ve Waltman, L. (2017). Citation-based clustering of publications using CitNetExplorer and VOSviewer. *Scientometrics*, 111(2), 1053–1070. doi:10.1007/s11192-017-2300-7.

Wang, Y., Shan, C., Tian, Y., Pu, C., & Zhu, Z. (2022). Bibliometric Analysis of Global Research on Perinatal Palliative Care. *Frontiers in Pediatrics*, 9, 1-9. DOI: 10.3389/fped.2021.827507.

Worldtop20 (2023). Trying to Survive in Poverty, <https://worldtop20.org/world-poverty-rate/>, (Erişim: 30.05.2023).

Zastrow, C. (1991). *Social Problems: Issues and Solutions*, 3rd Ed, Chicago: Nelson Hall.

YÖNETİŞİM VE MUTLULUĞUN BELİRLEYİCİSİ OLARAK KÜLTÜR

Aytuğ SÖZÜER ⁸

Atike Elanur HIZARCI ⁹

Özet

Bu çalışmanın amacı, ulusal düzeyde kültür, yönetim ve refah değişkenleri arasında kurulmuş olan bağlantıları sentezlemek ve bireyci kültürlerde gelişen hukukun üstünlüğü aracılığıyla mutluluğun arttığı hipotezini sınamaktır. Beklentinin dayandığı teorik bakış; bireyci olarak nitelendirilen toplumlarda, kurumsal normların kabul göreceği, bunun sosyal adalet ve fırsat eşitliği yaratacağı, ayrıca istikrarlı ve tahmin edilebilir bir hukuk mekanizmasının koruduğu sözleşme, mülkiyet hakları ve adil rekabet düzeninde refahın yükseleceğidir. İkincil kaynaklardan derlenen 105 ülke verisi istatistiksel olarak analiz edildiğinde, bireyci kültürlerde toplulukçu kültürlerle kıyasla, hukukun üstünlüğü ve mutluluk düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda, dünyadaki ülkelerin çoğunluğunu oluşturan kolektivist toplumlarda modern yönetişimin doğal süreçte gelişip gelişemeyeceği ve ulusların refahının kurumsal kalite dışında bir ana belirleyicisi olup olamayacağına dair gelecek araştırmalara ihtiyaç bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bireycilik, Kolektivizm, Kurumsal kalite, Hukukun üstünlüğü, Refah

CULTURE AS A DETERMINANT OF GOVERNANCE AND HAPPINESS

Abstract

The purpose of this study is to integrate the connections established between the variables of culture, governance, and welfare at the national level and to test the hypothesis that happiness increases through the rule of law developed in individualistic cultures. Theoretical underpinning of this expectation is, in individualistic societies, institutional norms are more likely to be embraced, resulting in social justice and equality of opportunity, and welfare will increase in an order of contracts, property rights, and fair competition safeguarded by a stable and predictable legal mechanism. When statistically analyzing the data from 105 countries compiled from secondary sources, it was found that the rule of law and happiness levels were higher in individualistic societies compared to collectivist cultures. In this context, it is understood that there is a need for future research on whether modern governance can naturally develop in collectivist cultures, which are prevalent in most countries around the

⁸ Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İİBF, aytug.sozuer@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2680-2071

⁹ Arş. Gör., Yalova Üniversitesi, İİBF, atike.hizarci@yalova.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0575-0460

world, and if the welfare of nations can be determined by factors other than institutional quality.

Keywords: Individualism, Collectivism, Institutional quality, Rule of law, Welfare

1. GİRİŞ

Çeşitli alanlardaki akademisyenlerin, öznel refah ve onun belirleyicileri üzerine 1970'lerden bu yana yürüttükleri incelemeler, konuya dair artan ilgiyi göstermektedir. Özellikle ekonomi ve psikoloji bilimlerinin kesişiminde, ulusal düzeydeki mutlulukla güçlü bir şekilde ilişkili olduğu tespit edilen faktörlerden biri yönetişimdir. Yönetişim, bir toplumdaki politik, ekonomik ve sosyal kurumların etkinliği ve verimliliğini tanımlar. İyi yönetişim hukukun üstünlüğü, korunaklı mülkiyet hakları, etkili kamu hizmetleri ve siyasi istikrar gibi özelliklerle karakterize edilirken; kötü yönetişim tipik olarak bu bahsedilen niteliklerin zıddıyla betimlenir. Ampirik bulgular ulusal düzeyde yönetişimle mutluluk arasında pozitif yönlü ilişkiler gösterse de bunun arkasındaki mekanizmaları daha iyi anlamak ve olası nedensel bağlantıları çözümlemek için araştırmalar sürmektedir. Örneğin hem yönetişim hem mutluluk algısı üzerinde etkisi olan faktörlerden biri de kültürdür ve bir makro yapı olarak incelemelere dahil edilebilir. Bu çalışmada, yönetişim, mutluluk ve kültür arasındaki karmaşık etkileşim, mevcut literatürdeki kanıtlar ışığında sentezlenerek, araştırmacılara ve politika yapıcılara daha geniş bir perspektif sunmak amaçlanmıştır.

Çalışmanın ilk kısmında yönetişim, ekonomik gelişme, mutluluk ve bir kültür boyutu olarak bireysellik üzerine kavramsal çerçeve sunulacaktır. Ayrıca bu doğrultudaki görgül araştırma bulgularına da yer verilecektir. Ardından, bu çalışmada öne sürülen beklenti, nicel bir analizle test edilecektir. Sonuçta, bireyci olmayan toplumlarda yönetişim ve dolayısıyla mutluluğun iyileştirilmesi üzerine bir tartışma sunulacaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yönetişim ve Ekonomi

Ülkelerin ekonomik yapı ve gelişmişlik farklılıklarının iklim, tarih, din ve yaşam biçimlerindeki çeşitliliğe dayandığı genel kabul gören bir bakıştır. Yakın dönem incelemeler de ulusların refahını, coğrafya, kültür ve kurumlar vasıtasıyla açıklamaktadır (Acemoğlu, Johnson ve Robinson, 2005). North (1991) kurumları, insanların icat ettiği politik, ekonomik ve sosyal ilişkileri yapılandıran kısıtlar olarak tanımlamaktadır. Bu kısıtlar, resmi kurallar (anayasa, kanunlar, mülkiyet hakkı) ve gayri resmi kısıtlar (gelenekler, adetler, teamüller, tabular, yaptırımlar) olarak çeşitlilik göstermektedir. Kurumlar toplumlar için önemlidir çünkü kaynakların dağıtımını, sermayenin üretkenliğini, düzenlemeleri ve adaletin tesisini belirlerler. Ülkedeki yönetişimi etkileyen de bu kurumların nasıl işlediğidir.

Yönetişimin, bir ülkede yetkinin uygulandığı gelenekler ve kurumlarca oluştuğuna işaret eden Dünya Bankası, ülkeleri yönetim bakımından altı boyutta değerlendirir. Bu boyutlar kısaca şöyledir (The World Bank, 2018):

- İfade özgürlüğü ve hesap verebilirlik: İfade özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü ve özgür medyanın yanı sıra bir ülkenin vatandaşlarının hükümetlerini seçme sürecine ne ölçüde katılabildiklerine ilişkin algıları yansıtır.
- Siyasi istikrar ve şiddetsizlik: Hükümetin siyasi nedenli şiddet ve terörizm dahil olmak üzere anayasaya aykırı veya şiddet içeren yollarla istikrarsızlaştırılacağı veya devrileceği ihtimaline ilişkin algıları yansıtır.
- Kamusal etkinlik: Kamu hizmetlerinin kalitesi ve siyasi baskılardan bağımsızlık derecesi, politika oluşturma ve uygulama kalitesi ve hükümetin bu politikalara bağlılığının güvenilirliğine ilişkin algıları yansıtır.
- Düzenleyicilik kalitesi: Devletin özel sektörün gelişimine izin veren ve bunu teşvik eden politikalar ve düzenlemeler oluşturma ve uygulama becerisine ilişkin algıları yansıtır.
- Hukukun üstünlüğü: Kişilerin toplumsal kurallara ne ölçüde güvendikleri ve bu kurallara ne kadar uydukları, özellikle de sözleşmelerin uygulanmasında, mülkiyet haklarında, kolluk kuvvetleri ve mahkemelerin işleyişindeki kalite ile suç ve şiddet olasılığına ilişkin algıları yansıtır.
- Yolsuzluğun denetimi: Hem küçük hem büyük çaplı yolsuzlukların yanı sıra devletin seçkinler ve özel çıkar grupları tarafından "ele geçirilmesi" dahil olmak üzere, kamu gücünün özel kazanç için ne ölçüde kullanıldığına ilişkin algıları yansıtır.

Teorik olarak, yönetim ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkinin çeşitli kaynakları bulunmaktadır. Başlıcası, yönetişimin iktisadi işlemlerde tarafların birbirlerinin haklarını ihlal etmemelerini temin etmesidir. Bir pazardaki işlem hacminin büyümesi, alışverişlerin derinleşmesi ve yaygınlaşmasıyla mümkündür. Kişilerin tanıdıklarının ötesinde daha geniş bir ticaret ağına sahip olmaları, toplam ticaret miktarını artırma imkânı yaratır. Öte yandan, kişilerin tanımadıklarıyla güvenli biçimde ticaret yapabilmeleri için şahsi irtibat bağlarından daha güçlü bir yasal altyapıya ihtiyaç vardır. Bununla beraber, kişilerin kendi sermayelerini kullanarak risk alıp yeni yatırım yapabilmesi, mülkiyet haklarının sağlamlığıyla ilişkilidir. Ülke kaynaklarının ve toplum tarafından yaratılan katma değer belirlir bir zümre tarafından ele geçirilmemesini temin edecek yasal düzenlemelerin olması da gereklidir. Ekonomik gelişmeyi sağlayan unsurlardan biri de uzmanlaşmadır. Uzmanlaşma, toplumdaki iş bölümünü artırarak insanların ihtiyaçlarını daha verimli biçimde karşılamalarını sağlar. Kurumlar bu toplumsal iş bölümünde uzmanlaşmayı teşvik ederek insanların becerilerini ve kaynaklarını etkin şekilde kullanmalarını destekler. Dolayısıyla kurumlar; toplum içinde eşitlik ve adaletin sağlanması, sözleşmelerin uygulanması, yatırımların güvence altına alınması ve rekabetin özendirilmesi gibi faktörlerle ekonomik büyümeyi olumlu etkiler (Ferrini, 2012; North, 2003).

Pratikte de yönetişimin ülkeler arasındaki iktisadi refah farklarının en önemli belirleyicisi olduğu kabul edilmektedir (Engerman ve Sokoloff, 2008). Bu yönde pek çok ampirik araştırma bulunmaktadır. Örneğin, Aixala ve Fabro (2008), Ashraf, Luo ve Anser (2022), Aygün ve Kılıç (2023), Butkiewicz ve Yanıkkaya (2006), Chong ve Calderon (2000), Hayat (2019), Mehmood ve diğerleri, (2021), Mohammed, Kassem ve Ali (2023), Valeriani ve Peluso (2011) çok uluslu araştırmalarında kurumsal kalite ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü güçlü bağlantılar tespit etmiştir. Belli ülke gruplarını ele alan çalışmalar içinde Abubakar (2020), Ali (2022) ve Doan (2019) Afrika’da, Nawaz, Iqbal ve Khan (2014) Asya’da, Nguyen, Su ve Nguyen (2018) de gelişmekte olan ekonomilerde benzer bulgulara rastlamıştır. Aidt, Dutta ve Sena (2008) ile Méon ve Sekkat (2005) ise ülkedeki yolsuzluk ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ilişkileri göstermiştir. Ek olarak, Gasimov, Asgarzade ve Jabiyev (2023) ise düzenleyicilik kalitesi ve yolsuzluğun kontrolünün ekonomik büyüme üzerinde doğrusal olmayan negatif etkisinin varlığını ortaya koymuştur.

2.2. Kültür, Yönetişim ve Ekonomi

Ekonomiye dair birçok faktör bulunmaktadır ve bunların her biri karmaşık bir ilişki ağı içinde etkileşir. Dolayısıyla, ekonomik gelişmeyi sadece yönetimle açıklamak mümkün değildir (Klasing, 2013). Coğrafi faktörler, kaynakların dağılımı, teknolojik ilerleme, politik istikrar, eğitim düzeyi, sosyal yapı gibi unsurlar da önemlidir ve iktisadın karmaşık düzenini oluştururlar.

Geert Hofstede, kültürler arası farklılıkları ortaya koyan ve sıkça atıf yapılan bir araştırmacıdır. Hofstede (1980; 2001), bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarını karşılaştırmak için kültürü beş boyutta (daha sonraki çalışmalarda altı boyutta) kavramsallaştırıp ölçmüştür. Bu boyutlar (i) güç mesafesi, (ii) belirsizlikten kaçınma (iii) bireycilik- toplulukçuluk, (iv) erillik- dişillik ve (v) uzun-kısa dönem yönelimi olarak adlandırılmıştır. Bu kültürel boyutların iktisadi faaliyetlerle ilişkisi, literatürde genişleyen bir araştırma alanı olsa da bu çalışma kapsamında kültür olgusu ağırlıklı olarak “bireyci – kolektivist” ekseninde ele alınacaktır.

Hofstede’nin araştırmalarında bireycilik, bireyin kendi çıkarlarını ve özgürlüğünü önemsediği bir eğilimi ifade eder. Toplulukçuluk ise, toplumun ve grupların ihtiyaçlarını bireysel ihtiyaçlardan üstün tutan bir değer sistemi olarak açıklanır. Bireyci toplumlarda vurgu bireysel amaçlara, haklara ve özgürlüklere yapılır. Bireyci kültürler, kişisel başarıya, bağımsızlığa ve kendini ifade etmeye değer verme eğilimindedir. İnsanların kendi ve yakın ailelerinin çıkarlarına, geniş toplulukların ihtiyaçlarından daha fazla öncelik verme olasılığı fazladır. Bireyci toplumlar kişisel başarıya, rekabete ve bireysel karar vermeye değer verir. Kolektivist toplumlarda ise vurgu, ortak hedefler, ihtiyaçlar ve gruplar içindeki bireylerin karşılıklı bağımlılığı üzerindedir. Kolektivist kültürler uyum, iş birliği ve gruba bağlılığı ön planda tutar. İnsanların kendilerini sosyal gruplarıyla (geniş aile, cemiyet veya millet gibi) tanımlama ve bireysel olarak kendileri yerine grubun yararına olan kararlar alma olasılıkları yüksektir. Kolektivist toplumlar sosyal uyum, mutabakat ve iş birliğine değer verir.

Çeşitli toplumsal ve örgütsel bağlamlardaki kültürel farklılıkları incelemeyi amaçlayan büyük ölçekli bir başka araştırma GLOBE Projesidir (House ve diğerleri, 2004). Bu çalışmada kolektivizmle ilgili iki boyut olmak üzere toplam dokuz kültürel boyut belirlenmiştir. Buradaki ayrım şöyledir: Kurumsal kolektivizm, bir toplumun kaynakların kolektif dağılımına ve kolektif eyleme ne ölçüde değer verdiği ve desteklediği anlamına gelmektedir. Hükümet, yasal sistemler ve örgütler gibi sosyal kurumların kolektif çabaları ne ölçüde teşvik ettiği ve ödüllendirdiği üzerine odaklanır. Kurumsal kolektivizmin yüksek olduğu toplumlarda, sosyal refah, sosyal eşitlik ve iş birliğine güçlü bir vurgu vardır. Grup içi kolektivizm ise, bireylerin yakın ve geniş ailelerine veya diğer sıkı sıkıya bağlı gruplarına karşı sadakat ve gurur hissetme derecesini yansıtır. Bireylerin kendi gruplarıyla sahip oldukları duygusal bağın ve özdeşleşmenin gücünü vurgular. Grup içi kolektivizmin yüksek olduğu toplumlarda, insanlar ailelerinin veya gruplarının refahına ve itibarına büyük önem verirler ve onların ihtiyaç ve çıkarlarını kişisel amaçlarından önce görebilirler. Dikkat edilecek olursa Hofstede'nin toplulukçuluk boyutuyla GLOBE'un grup içi kolektivizm boyutları örtüşmektedir.

Sosyal yapının temel bileşeni olan bireyci – kolektivist eksenin, ülkedeki yönetişimi etkilemesi olağandır. Bu ilişki, toplumdaki dar veya geniş ahlak yaklaşımıyla açıklanabilir (Platteau, 2000; Tabellini, 2008). Dar ahlak anlayışı, belirli bir topluluk içinde dürüstlük, dayanışma ve sadakat beklentisinin yüksek olduğu, ancak grup dışındaki bireysel ve fırsatçı davranışların normal kabul edildiği bir durumu ifade eder. Bu yukarıda bahsedilen grup içi kolektivizmi de yansıtmaktadır. Geniş ahlak anlayışı ise, herkesin haklarına saygı gösterilmesini, bireysel özerklik ve mensubiyet gözetmeksizin evrensel olarak benimsenen bir ilkeyi ifade eder. Bu da kurumsal kolektivizmi işaret etmektedir. Dar ahlak anlayışında sosyal koordinasyon genellikle hiyerarşi ve güç ilişkileriyle sağlanırken, geniş ahlak anlayışında eşitlikçi normlar ve şeffaflık önceliklidir (Licht, Goldschmidt ve Schwartz, 2007). Geniş ahlak anlayışıyla birlikte bireylerin kendilerini güvende hissetmeleri, hukukun üstünlüğü, temel insan hakları ve demokratik süreçler gibi çoğulcu prensiplerin gelişmesine bağlıdır. Bu nedenle, bireyci olarak nitelendirilebilecek bu tür toplumlarda kurumların daha güçlü olması beklenir, çünkü vatandaşlar yasalara uymaya eğilimlidir, bürokratlar yolsuzluktan kaçınır ve seçmenlerin politikacılardan standartları ve sosyal refahı artıracak uygulamalara yönelik beklentileri vardır. Özetlemek gerekirse, geniş ahlak anlayışı veya bireycilik ülkedeki yönetişimi güçlendirecektir.

Kültür ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi teorik olarak açıklamaya çalışanlara bir örnek Casson (1993, 2006)'dur. Ona göre, toplumsal kültür, iktisadi bir varlık olarak ele alınır ve toplumun maddi performansı kültürün dört ana boyutuyla ilişkilendirilir. Bu boyutlar şunlardır: (i) bireycilik- toplulukçuluk, (ii) pragmatizm- usulcülük, (iii) toplumdaki güven düzeyi ve (iv) bireylerdeki heveslilik. Bireycilik, kişinin bağımsızlığını savunurken; toplulukçuluk, insanın geniş bir sosyal grup içinde yer almanın doğal olduğunu vurgular (Hofstede ve GLOBE ile benzer). Pragmatizm, karar verme sürecinde doğaçlama ve sezgiyi kullanırken; usulcülük, kurallara uymayı önerir. Yüksek güven, başkalarının dürüst ve

çalışkan olduğuna inanma düzeyini yansıtırken; düşük güven, insanların fırsat bulduklarında hile yapma ve yanlış yolu seçme eğiliminde olduklarını düşündürür. Heveslilik ise, insanların başarıya duydukları istek ve azmi ifade eder. Casson, en gelişmiş pazarların Batılı toplumlarda olduğunu belirtir ve bu ülkelerdeki kültürel özelliklerin bireyci, pragmatik, güven düzeyi yüksek ve hevesli olduğunu söyleyerek başarılı ekonomik performansı *a posteriori* olarak açıklar. Girişimci (bireyci, pragmatik, hevesli) ve ahlaklı (güvenilir) olmanın maddi gelişme için önemli olduğunu vurgulayan bu teori, iktisadi açıdan kültürler arası karşılaştırmalar için bir örnek oluşturur. Diğer bir ifadeyle, bireyci ve güçlü yönetişimin olduğu toplumlarda ekonomi gelişecektir (Sözüer, 2018).

2.3. Mutluluk

İktisadi kapsamda mutluluk kavramına ilgi 1970'lerde başlamıştır. Özellikle Easterlin (1974)'in "Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence" başlıklı çalışması, gelir ile mutluluk kavramları arasındaki ilişkiyi açıklamakta önemli etki yaratmıştır. Easterlin'in incelemesi "Daha yüksek mutluluk daha yüksek gelirle mi ilişkilidir?", "Toplunun zengin üyeleri fakirlerden genellikle daha mı mutludur?" ve "Ekonomik kalkınma sürecinde ülkenin gelirinin artması durumunda bireylerin mutluluğu da artar mı?" şeklinde üç temel araştırma sorusu üzerine kurulmuştur. Araştırmanın bulgularına göre; gelir ve mutluluk arasında pozitif bir ilişki ve yüksek gelirli ülkelerin bireylerinin daha mutlu olduğu ortaya koymuştur. Fakat, gelir düzeyi arttıkça sürekli bir mutluluk seviyesinin artmasının söz konusu olmadığını vurgulamıştır. Bu durum literatürde Easterlin Paradoksu olarak geçmektedir. Böylece, gelirle mutluluk arasında bir ilişki olduğu söylene de gelirdeki artışın mutluluğu tek başına artırabileceğini iddia etmek mümkün değildir. Bu iki değişken arasındaki ilişki işsizlik oranları, kamu harcamaları gibi makroekonomik değişkenlerin, kültürel faktörlerin yani bireyci ve toplulukçu değerler ile güçlü yönetim gibi kurumsal faktörlerin dahil edildiği modellerle incelemek daha farklı sonuçları ortaya koyabilir.

İktisadi olarak mutluluğun ölçümü; yaşam kalitesi, yaşam tatmini ve iyi oluş kavramlarından yola çıkılarak oluşturulan ölçeklerden üretilen endeks veya raporlara dayanmaktadır. Gayrisafi Milli Mutluluk (Gross National Happiness-GNH) endeksi Kral Wangchuck tarafından ortaya atılmıştır (GNH Centre, t.y.). GNH Endeksi psikolojik esenlik, sağlık, eğitim, zaman kullanımı, kültürel çeşitlilik ve dayanıklılık, iyi yönetim, toplumsal canlılık, ekolojik çeşitlilik ve esneklik, yaşam standartlarından oluşan mutluluk ve refahı ölçmektedir. Bir diğer mutluluk endeksi ise ülkelerin mutluluk düzeyleri hakkında veri sağlayan ve Yeni Ekonomi Vakfı tarafından ortaya konulmuş Mutlu Gezegen Endeksidir (Happy Planet Index-HPI). Endeks, ülkelerin ekonomik büyümelerine odaklı Gayrisafi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) ölçütüne meydan okumak amacıyla 2006 yılında geliştirilmiş olup, ulusal ilerlemeyi basite indirgmeden nasıl anlaşıldığına dair bir değişime rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. Bu endeks, ülkeleri sınırlı çevresel kaynakları kullanarak ne kadar verimli bir şekilde uzun ve mutlu yaşamlar sağladıklarına göre sıralayan bir sürdürülebilir refah ölçütüdür. Bir başka endeks ise OECD tarafından 11 bileşen (gelir, is, sosyal yaşam, yaşam memnuniyeti, güvenlik ve iş-yaşam dengesi, eğitim, çevre, sivil katılım, sağlık) kullanılarak oluşturulan İyi Yaşam

Endeksidir (Better Life Index-BLI). Türkiye bağlamında ise yaşam memnuniyeti kavramı baz alınarak Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) da 2003 yılından beri “mutluluk” verisi sağlamaktadır. Literatüre bakıldığında ise, mutluluk verisi çoğunlukla Dünya Mutluluk Raporlarından elde edilmektedir. İlk rapor 2012 yılında Kolombiya Üniversitesi tarafından ortaya konulmuştur ve halen yıllık olarak yayınlanmaya devam etmektedir.

Yüksek düzeyde mutluluk algısında ülkelerdeki iyi yönetişimin etkisi olduğu bilinmektedir (Woo, 2018) çünkü bireyler hukukun üstünlüğünün, ifade özgürlüğünün, politik istikrarın bulunduğu ve yolsuzluğun kontrol edildiği yerlerde daha rahat yaşarlar. Örneğin, Ott (2011) 130 ülke örneklemiyle yaptığı çalışmada iyi yönetişim ile mutluluk arasında pozitif ilişki tespit etmiştir. Ayrıca, iyi yönetişimle yüksek kamu harcamaları birleştiğinde daha çok mutluluk hissedildiğini de göstermiştir. Samanni ve Holmberg (2010) ise OECD ülkeleri ile OECD dışındaki ülkeleri karşılaştırdığında, iyi yönetişimin bireylerin memnuniyet seviyesinin artmasına neden olduğunu ortaya koymuştur. Avcı (2021)'nın 93 ülkeyi ele aldığı analizinde kurumsal kalite ile mutluluk arasındaki ilişki düşük gelirli ülkelerde negatif iken, yüksek gelirli ülkelerde pozitif çıkmıştır. Fereidouini, Najdi ve Amiri (2013)'nin Ortadoğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkelerini ele aldıkları çalışmada, siyasi istikrar, şiddetsizlik, hükümetin etkinliği ve hukukun üstünlüğünün bölgedeki mutluluğu önemli ölçüde artırdığını ortaya koymuşlardır. Buna ek olarak, çalışma hesap verebilirlik, düzenleyicilik kalitesi ve yolsuzluğun denetimi değişkenlerinin (istatistiki olarak belirgin olmasa da) mutlulukla pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Yine MENA ülkeleri kapsamındaki bir başka çalışmada Youssef ve Diab (2021) kurumsal kalitenin mutluluk üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuştur. Huang (2016) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olarak sınıflandırdığı 101 ülke üzerinde analiz yapmıştır. Gelişmiş ülkelerde iyi yönetişimin mutluluk üzerinde pozitif bir etkiye sahipken, gelişmekte olan ülkelerde anlamlı bir etkinin olmadığı ortaya konulmuştur. Benzer şekilde Woo (2018) da iyi yönetişim ile mutluluk arasındaki anlamlı ve pozitif ilişkinin sadece gelişmiş ülkelerde bulunduğunu göstermiştir. Aksoy (2020) ise 131 ülke için yapmış olduğu çalışmasında iyi yönetişim ile mutluluk arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Satrovic, Cetiner ve Muslija (2018) yolsuzluğun kontrolü ile mutluluk arasında pozitif bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Benzer şekilde Lin, Lahiri ve Hsu (2014), Arampatzi ve diğerleri, (2018) ile Danish ve Nawaz (2022) de yolsuzluğun kontrolünün bireylerin mutluluklarını ve toplum güvenliğini artırdığını ifade etmiştir. Shiroka-Pula, Barlett ve Kranisqi (2023) yolsuzluğun daha düşük ve kurumsal kalitenin daha iyi olduğu ülkelerde mutluluk seviyesinin daha yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır. Ayrıca, Li ve An (2020) ise demokratik ve yüksek gelirli ülkelerde yolsuzluğun mutluluğu azaltıcı etkisi olduğunu göstermiştir. Bu kanıtlar sayesinde iyi yönetişimin ekonomik büyümeyle olduğu gibi mutlulukla da ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

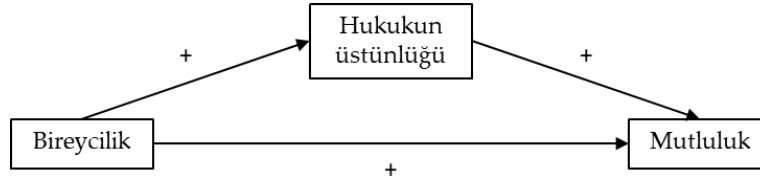
Sonraki bölümde, buraya kadar bahsedilmiş olan kültür, yönetişim ve mutluluk değişkenlerini bir araya getiren araştırma modeli aktarılacak ve sınaması yapılacaktır.

3. ARAŞTIRMA

3.1. Araştırma Modeli

Önceki kısımda aktarılan teorik ve görgül kaynaklar ışığında, bu çalışmanın beklentisi bir kültür boyutu olarak *bireyci toplumlarda mutluluk düzeyinin hukukun üstünlüğü vasıtasıyla yükseleceğidir*. Bu kavramsal model Grafik 1’de gösterilmiştir. Sonraki bölümde bu hipotezi test etmek üzere tasarlanan araştırma açıklanmıştır.

Grafik 1: Araştırma Modeli

3.2. Veri

Araştırmanın bağımlı değişkeni olarak mutluluk endeksi kullanılmıştır. Bu indekse ait verileri ise Dünya Mutluluk Raporlarından (World Happiness Report, t.y.) elde edilmiştir. Buradaki mutluluk skorları ve sıralamaları Gallup Dünya Anketinden elde edilen verilere dayanmaktadır. Cantril Merdiveni olarak bilinen soruyla katılımcılardan kendileri için mümkün olan en iyi yaşamın 10 ve mümkün olan en kötü yaşamın 0 olduğu bir merdiven düşünmeleri ve kendi mevcut yaşamlarını bu ölçekte derecelendirmeleri istenmektedir. Mutluluk skorunu takip eden sütunlar, altı faktörün (ekonomik üretim, sosyal destek, yaşam beklentisi, özgürlük, yolsuzluğun olmaması ve cömertlik) her birinin, dünyanın en düşük ulusal ortalama değerlerine sahip varsayımsal bir ülke olan Distopya'ya kıyasla ne düzeyde olduğunu tahmin etmektedir. Bu analizde, değişkenin ölçümü için ülkelerin 2014-2019 yılları arasındaki beş yıllık ortalama mutluluk skorları hesaplanmıştır. 2020 yılı ve takip eden süreçte COVID-19 pandemisinin yaratmış olabileceği travmalar düşünülerek, o dönem analiz dışı tutulmuştur.

Bu araştırmadaki bağımsız değişken olan bireyci kültürün ölçümü için, Hofstede (2001)'nin çalışmaları dayanak alınmıştır. Veriler, Hofstede Insights (t.y.) veri tabanından elde edilmiştir. Öte yandan bu verilerin parametrik olarak hesaba katılması uygun görülmemiş, bunun yerine bireycilik skorunda dünya ortalamasının altında olanlar 0, üzerinde olanlar 1 olarak kodlanmış ve istatistiki analizler için bireycilik kukla değişken haline getirilmiştir.

Araştırmanın aracı değişkeni olarak yönetişimin bileşenlerinden birisi olan *hukukun üstünlüğü* değişkeni kullanılmıştır. Hukukun üstünlüğü, özellikle sözleşmelerin uygulanması, mülkiyet hakları, polis ve mahkemelerin kalitesi ile suç ve şiddet olasılığı olmak üzere, kişilerin toplum kurallarına ne ölçüde güvendikleri ve bunlara ne ölçüde uyduklarına ilişkin algıları ortaya koymaktadır. Sayısal değerler için Dünya Yönetişim Göstergeleri (World Governance Indicators-WGI) veri seti kullanılmıştır (The World Bank, t.y.a). Yine uzun dönemli bir değer elde etmek ve mutluluk puanlarıyla örtüştürmek adına ülkelerin 2014-2019 yılları arasındaki beş yıllık ortalama skorları hesaplanmıştır.

Analizin bağımlı değişkeni üzerinde kontrol işlevi sağlayacak dışsal bir unsur olarak ülkelerin yüzölçümleri kullanılmıştır. Bu veriler Dünya Bankası kaynaklarından temin edilmiştir (The World Bank, t.y.b).

3.3. Bulgular

Yukarıda aktarılan kaynakların ortak veri sağladığı ülke sayısı ve dolayısıyla örneklem grubu büyüklüğü 105'tir.

Ülkelerin mutluluk düzeyleri, öncelikle varyansların homojenliğini sınamak adına yüzölçümleriyle karşılaştırılmıştır. Yüzölçümlerine göre ülkeler büyükten küçüğe üç gruba ayrılmıştır. Ülkelerin mutluluk skorları tek yönlü ANOVA testine tabi tutulmuştur. Levene (%95 güven aralığında $p=0,86$) ve ANOVA ($F[2,102]=1,51$, $p=0,23$) test sonuçları istatistikî olarak anlamlı çıkmamıştır. Dolayısıyla, ülkelerin yüzölçümlerine göre mutluluk düzeylerinin istatistikî olarak farklı olmadığı tespit edilmiş ve varyansların homojen olduğu varsayımı ihlal edilmemiştir.

Tablo 1'de bireyci ve toplulukçu ülke gruplarına göre, değişkenlere ait ortalama, standart sapma ve medyan değerleri sunulmuştur.

Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

Kültür		Ortalama	Std. Sapma	Medyan
Bireyci	Hukukun üstünlüğü	83,94	15,23	88,94
n = 33	Mutluluk	6,59	0,84	6,92
Toplulukçu	Hukukun üstünlüğü	44,94	21,46	42,40
n = 72	Mutluluk	5,36	0,83	5,29
Genel	Hukukun üstünlüğü	57,20	26,77	53,85
N = 105	Mutluluk	5,75	1,01	5,68

Bireycilik, yönetim ve mutluluk değişkenleri arasındaki korelasyonlar Tablo 2'de verilmiştir. Bulgular orta-güçlü düzeyde pozitif yönlü ilişkiler olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Değişkenler Arası Korelasyonlar

Değişkenler	Bireycilik	Yönetişim	Mutluluk
1 Bireycilik	1		
2 Hukukun üstünlüğü	0,680**	1	
3 Mutluluk	0,571**	0,657**	1

** $p < ,01$

Araştırma modelini test ederken aracılık etkisini görmek için Hayes (2017) tarafından geliştirilen PROCESS modeli kullanılmıştır. Bu model bir veri simülasyon metodu olan *bootstrapping* temellidir.

Aşamalı analiz sonuçlarına göre: 1- Bireyciliğin mutluluk üzerindeki etkisi (toplam etki) pozitifdir (Basit doğrusal regresyon, standardize edilmemiş $B= 1,231$, $p<0,001$). 2- Bireyciliğin hukukun üstünlüğü üzerindeki etkisi pozitifdir (Basit doğrusal regresyon, standardize edilmemiş $B= 38,998$, $p<0,001$). 3- Bireyciliğin hukukun üstünlüğü aracılığıyla mutluluk

üzerindeki etkisi (dolaylı etki) pozitifdir (Bootstrapping ile çoklu doğrusal regresyon, $B = 0,734$, güven aralığı sınırları= 0,465–1,038). Bootstrapping metodunda güven aralığının alt ve üst sınırları arasında sıfır değerinin bulunmaması analizin istatistiki olarak anlamlı olduğu ifade etmektedir. B katsayısı ise bireycilik ve hukukun üstünlüğü ile hukukun üstünlüğü ve mutluluk arasındaki katsayıların çarpımıyla elde edilmektedir. Sonuç şunu göstermektedir; bireyci kültürlerde hukukun üstünlüğü seviyesi kontrol edildiğinde bile toplulukçu ülkelere kıyasla mutluluk düzeyi 10 üzerinden 0,734 birim daha yüksektir. Diğer yandan, çoklu regresyon analizinde bireyciliğin mutluluk üzerindeki etkisi (doğrudan etki) azalmasına rağmen hala istatistiki olarak anlamlıdır ($B = 0,497$, $p = 0,022$). Bu da bireyciliğin, hukukun üstünlüğü aracılığıyla da ötesinde mutluluğu açıklayabildiğini göstermektedir. Analiz özeti Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Aracılık Analizi

Etki	Yön	Standardize edilmemiş		%95 Güven Aralığı		t	p
		B	Std. Hata	LB	UB		
Toplam	Bireycilik → Mutluluk	1,231	0,175	0,885	1,577	7,050	< 0,001
Dolaylı	Bireycilik → Hukukun üstünlüğü	38,998	4,148	30,770	47,225	9,401	< 0,001
	Hukukun üstünlüğü → Mutluluk	0,019	0,004	0,011	0,026	5,047	< 0,001
	Bireycilik → Hukukun üstünlüğü → Mutluluk	0,734	0,145	0,465	1,038	Bootstrap	
Doğrudan	Bireycilik → Mutluluk	0,497	0,214	0,073	0,922	2,325	0,022

4. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Mevcut literatür uluslararası iktisadi gelişmişlik farklarını ülkelerin coğrafi, kültürel ve kurumsal yapılarına bağlamaktadır. Bu kapsamdaki yazında ağırlıklı ele alınan ilişkiler yönetim ile ekonomik büyüme ve mutluluk arasında kurulmaktadır. Alandaki görgül araştırmalar kurumlar iyileştikçe ekonominin ve onu da içeren mutluluk halinin arttığını göstermektedir. Öte yandan, yönetişimin iyiliğini belirleyen temel unsurlardan biri olan kültüre dair çalışmaların sayısı nispeten kısıtlıdır ve çokça da teoriktir. Keza yönetim ve ekonomi arasındaki sebep-sonuç ilişkisinde farklı unsurların da irdelenmesi önerilmektedir (Dellepiane-Avellaneda, 2010).

Bu çalışmada, “kültür ve yönetim” ile “yönetişim ve mutluluk” arasında kurulmuş bağlantıları sentezlemek amaçlanmıştır. Buradan hareketle araştırmanın savı, bireyci kültürün ülkedeki hukukun üstünlüğünü güçlendirmesi vasıtasıyla mutluluğun artacağıdır. Bu hipotezin gerekçesi özetle hatırlatılacak olursa; bireyci kültürlerde, bireylerin kendilerini güvende hissetmeleri için kapsamı nispeten dar olan gruplara bel bağlamak yerine, toplumsal kurallara riayet edilen, ayrıca sözleşme, mülkiyet hakları, asayiş gibi konularda kolluk kuvvetlerine ve mahkemelere güvenebildikleri bir düzen isteyecekleridir. Bu tip bir yapıda, ticaret, eğitim, sağlık, sivil yaşam ve benzeri alanlarda belirsizlik ve risk azalacak, böylece insanlar daha mutlu hissedecektir. Bu akıl yürütmeye Guiso, Sapienza ve Zingales’in (2006)

altını çizdiği kültürün ekonomik gelişme üzerindeki etkisinin anlaşılmasındaki zorluğa da bir bakıma çözüm getirilmiştir.

Araştırma hipotezini sınamak için derlenen veri setiyle yapılan analizler, bireyci kültürlerdeki mutluluğun toplulukçu kültürlerle kıyasla yüksek düzeyde olduğunu ve bunun hukukun üstünlüğü aracılığıyla da gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durum, Gorodnichenko ve Roland'ın (2017) ülkelerin refahında, kültürün kurumlardan daha belirleyici olduğu bulgusuyla örtüşmekteyse de Williamson ve Mathers'in (2011) incelemesindeki iktisadi gelişmede kurumların kültürden daha etkili olduğu sonucuyla kısmen çelişmektedir. Bulgular arasındaki farklar, büyük olasılıkla araştırma metotları ve ölçeklerdeki çeşitliliğe dayanmaktadır. Nitekim bu incelemede kültür bireycilik boyutuyla, yönetim ise hukukun üstünlüğü bileşeniyle işlemselleştirilmiştir. Ayrıca beş yıllık dönem için ortalaması alınan verilerle kesitsel analiz yapılmasının araştırmanın bir kısıtı olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, kültür, yönetim ve mutluluğa ilişkin makro değerlerin yavaş değişkenlik gösterdiği ve analizin istatistiki gücü dikkate alınır, bulguların geçerliliğini çok zayıf olmadığı düşünülebilir. Sonraki analizlerde, ülke yerine bölge düzeyinde verilerin kullanılması, kültür ve yönetim değişkenleri için daha kompozit indekslerin hesaba katılması ve elbette panel veri analizleri yapılması teknik bakımdan fayda sağlayacaktır.

Politik açıdan bakıldığında, önemli tartışma konusu, toplulukçu kültürlerde yönetimin gelişip gelişmeyeceği ve dolayısıyla mutluluğun artıp artmayacağıdır. Avcı (2021) ve Woo'nun (2018) vurguladığı gibi, iyi yönetim yüksek gelir grubundaki ülkelere mutluluğu artırırken, düşük gelirli ülkelere bu bağlantı zayıflamaktadır. Elbette, düşük gelirli ülkelere öncelikle ekonomiyi büyütmek ve mutluluğu artırmak için bağlama uygun kurumsal yapıyı oluşturmanın gerekliliği savunulabilir. Diğer yandan, bu çalışmadaki sonuçlar şu soruları beraberinde getirmektedir. Toplulukçu kültürlerde bilinen anlamıyla hukukun üstünlüğünü kurmak gerçekçi midir? Bir gruba veya ilişki ağına dahil ve sadık olmakla erişilen imkanları ülkedeki "iyi yönetim" ikame edebilir mi? Dünya ülkelerinin çoğu kolektivist kategorisinde yer alırken, modern kurumsal yapılar ne kadar hızla yaygınlaşabilir? Son olarak, grup içi kolektivizm ile mutluluk arasında pozitif yönlü ilişki kuracak farklı bir aracı değişken olabilir mi? Bu sorular, toplulukçu kültürlerin bireyci kültürlerle kıyasla mutluluk düzeylerini artırma sürecinin karmaşıklığını ortaya koymaktadır. Bu yönde yapılacak gelecek araştırmalar, konu hakkındaki anlayışın derinleşmesine katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abubakar, S. (2020). Institutional quality and economic growth: Evidence from Nigeria. *African Journal of Economic Review*, 8(1).
- Acemoğlu, D., Johnson, S. ve Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long run growth. In P. Aghion & S. N. Durlauf (Eds.), *Handbook of economic growth* içinde (385–472. ss.). Amsterdam: Elsevier.
- Aidt, T., Dutta, J. ve Sena, V. (2008). Governance regimes, corruption and growth: Theory and evidence. *Journal of Comparative Economics*, 6(2), 195-220.
- Aixala, J. ve Fabro, G. (2008). Does the impact of institutional quality on economic growth depend on initial income level?. *Economic Affairs*, Wiley Blackwell, 28(3), 45-49.
- Aksoy, T. (2020). Mutluluk ve kurumsal gelişme. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19-36.
- Ali, A. (2022). Financial liberalization, institutional quality, and economic growth nexus: Panel Analysis of African countries. *Bulletin of Business and Economics*, 11(3), 27-36.
- Arampatzi, E., Burger, M., Ianchovichina, E., Röhricht, T. ve Veenhoven, R. (2018). Unhappy development: dissatisfaction with life on the eve of the Arab spring. *Review of Income and Wealth*, 64, S80-S113.
- Ashraf, J., Luo, L. ve Anser, M.K. (2022). Do BRI policy and institutional quality influence economic growth and environmental quality? An empirical analysis from South Asian countries affiliated with the Belt and Road Initiative. *Environ. Sci. Pollut. Res.*, 29, 8438–8451.
- Avcı, G.M. (2021). Güçlü kurumsal yapı daha yüksek mutluluk getirir mi? çok boyutlu panel veri modeli analizinden kanıtlar. *KAÜİİBFD*, 12(23), 181-213.
- Aygün, E. ve Şahbaz Kılınç, N. (2023). Kurumsal kalite ve ekonomik büyüme ilişkisi: Ekonometrik bir uygulama. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(1), 107-125.
- Butkiewicz, J. L. ve Yanikkaya, H. (2006). Institutional quality and economic growth: Maintenance of the rule of law or democratic institutions, or both?. *Economic Modelling*, 23(4), 648-661.
- Casson, M. (1993). Cultural determinants of economic performance. *Journal of Comparative Economics*, 17, 418–442.
- Casson, M. (2006). Culture and economic performance. Ginsburgh, V. A. ve Throsby, D. (Ed.), *Handbook of the economics of art and culture* içinde (359–397. ss.). Amsterdam: Elsevier.
- Chong, A. ve Calderon, C. (2000) Causality and feedback between institutional measures and economic growth. *Economics & Politics*, 12, 69-81.
- Danish, M. H. ve Nawaz, S. M. N. (2022). Does institutional trust and governance matter for multidimensional well-being? Insights from Pakistan. *World Development Perspectives*, 25, issue C.
- Dellepiane-Avellaneda, S. (2010). Good governance, institutions, and economic development: Beyond the conventional wisdom. *British Journal of Political Science*, 40(1), 195–224.
- Doan, H. Q. (2019). Trade, institutional quality and income: Empirical evidence for Sub-Saharan Africa. *Economies*, 7(2).
- Easterlin, R. A. (1974). Does economic growth improve the human lot? Some empirical evidence. *Nations and Households in Economic Growth*. Academic Press, 89- 125.

- Engerman, S. L. ve Sokoloff, K. L. (2008). Debating the role of institutions in political and economic development: Theory, history, and findings. *The Annual Review of Political Science*, 11, 119–135.
- Ferrini, L. (2012). The importance of institutions to economic development. Erişim adresi <http://www.e-ir.info/2012/09/19/the-importance-of-institutions-to-economic-development>.
- Fereidouni, H. G., Najdi, Y. ve Amiri, R. E. (2013). Do governance factors matter for happiness in the MENA region?. *International Journal of Social Economics*, 40(12), 1028-1040.
- Gasimov, I., Asgarzade, G. ve Jabiyev, F. (2023). The impact of institutional quality on economic growth: Evidence from post-Soviet countries. *Journal of International Studies*, 16(1), 71-82.
- GNH Centre (t.y.). History of GNH. Erişim adresi <https://www.gnhcentrebhutan.org/history-of-gnh/>
- Gorodnichenko, Y. ve Roland, G. (2017). Culture, institutions, and the wealth of nations. *The Review of Economics and Statistics*, 99(3), 402–416.
- Greif, A. (1994). Cultural beliefs and the organization of society: A historical and theoretical reflection on collectivist and individualist societies. *The Journal of Political Economy*, 102(5), 912–950.
- Guiso, L., Sapienza, P. ve Zingales, L. (2006). Does culture affect economic outcomes?. *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), 23–48.
- Hayes, A. F. (2017). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis*. New York, NY: Guilford Press.
- Hayat, A. (2019). Foreign direct investments, institutional quality, and economic growth, *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(5), 561-579.
- Hofstede, G. (1980). *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills: Sage.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations*. Thousand Oaks: Sage.
- Hofstede Insights (t.y.). Country Comparison Tool. Erişim adresi <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison-tool>
- House, R. J., Hanges, P. J., Javidan, M., Dorfman, P. W. ve Gupta, V. (2004). *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Sage.
- Huang, C. J. (2016). The impact of governance on happiness: Evidence from quantile regressions. *International Journal of Economics and Management Engineering*, 10(7), 2539-2542.
- Klasing, M. J. (2013). Cultural dimensions, collective values, and their importance for institutions. *Journal of Comparative Economics*, 41, 447–467.
- Licht, A. N., Goldschmidt, C. ve Schwartz, S. H. (2007). Culture rules: The foundations of the rule of law and other norms of governance. *Journal of Comparative Economics*, 35, 659–688.
- Li, Q. ve An, L. (2020). Corruption takes away happiness: Evidence from a cross-national study. *Journal of Happiness Studies*, 21, 485–504.
- Lin, C. H. A., Lahiri, S. ve Hsu, C. P. (2014). Happiness and regional segmentation: does space matter?. *Journal of Happiness Studies*, 15(1), 57-83.

- Mehmood, W., Mohy Ul Din, S., Aman-Ullah, A., Khan, A. B. ve Fareed, M. (2023). Institutional quality and economic growth: Evidence from South-Asian countries. *Journal of Public Affairs*, 23(1), e2824.
- Méon, P-G. ve Sekkat, K. (2005). Does corruption grease or sand the wheels of growth?. *Public Choice*, 122(1/2), 69–97.
- Mohammed, S. S., Kassem, G. M. ve Ali, M. (2023). Financial inclusion, institutional quality and economic growth in Sub-Saharan African Countries. *Energy Research Letters*, 4 (Early View).
- Nawaz, S., Iqbal, N. ve Khan, M. A. (2014). The impact of institutional quality on economic growth: Panel evidence. *The Pakistan Development Review*, 53(1), 15–31.
- Nguyen, C. P., Su, T. D. ve Nguyen, T. V. H. (2018) Institutional Quality and Economic Growth: The Case of Emerging Economies. *Theoretical Economics Letters*, 8, 1943-1956.
- North, D. C. (1991). Institutions. *The Journal of Economic Perspectives*, 5(1), 97–112.
- North, D. C. (2003). The role of institutions in economic development. *UNECE Discussion Paper Series*, 2. Erişim adresi https://www.unece.org/fileadmin/DAM/oes/disc_papers/
- Ott, J. C. (2011). Government and happiness in 130 nations: Good governance fosters higher level and more equality of happiness. *Social Indicators Research*, 102 (1), 3-22.
- Platteau, J. P. (2000). *Institutions, Social Norms, and Economic Development*. Amsterdam: Harwood.
- Samanni, M. ve Holmberg, S. (2010). Quality of government makes people happy. *QoG Working Paper Series*, 1, 1-36.
- Satrovic, E., Cetiner, O. ve Muslija, A. (2018). Whether control of corruption matters for happiness: evidence from panel data analysis. *Press Academia Procedia*, 7(1), 381-387.
- Shiroka-Pula, J., Bartlett, W. ve Krasniqi, B.A. (2023). Can the Government Make Us Happier? Institutional Quality and Subjective Well-Being Across Europe. *Applied Research Quality Life* 18, 677–696.
- Sözüer, A. (2018). Ulusal kültür ve girişimcilik ilişkisinde kurumların rolü. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi*, 29(85), 59-72.
- Tabellini, G. (2008). Institutions and culture. *Journal of the European Economic Association*, 6(2–3), 255–294.
- The World Bank (t.y.a). Worldwide Governance Indicators. Erişim adresi <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>
- The World Bank (t.y.b). Land Area. Erişim adresi <https://data.worldbank.org/indicator/AG.LND.TOTL.K2>
- Valeriani, E. ve Peluso, S. (2011). The impact of institutional quality on economic growth and development: An empirical study. *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology*, 1(6), 1-25.
- Williamson, C. R. ve Mathers, R. L. (2011). Economic freedom, culture, and growth. *Public Choice*, 148, 313–335.
- Woo, C. (2018). Good governance and happiness: Does technical quality of governance lead to happiness universally in both rich and poor countries. *Journal of International and Area Studies*, 25(1), 37-56.
- World Happiness Report (t.y.). Archive. Erişim adresi <https://worldhappiness.report/archive/>

Youssef, J. ve Diab, S. (2021). Does quality of governance contribute to the heterogeneity in happiness levels across MENA countries?. *Journal of Business and Socio-economic Development*, 1(1), 87-101.

Zein-Elabdin, E. O. (2016). *Economics, Culture and Development*. New York, NY: Routledge.

**BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE’NİN YENİLENEBİLİR ENERJİ
YATIRIMLARININ 2010-2022 YILLARI ARASINDAKİ KURULU GÜÇ
KAPASİTE DURUMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI**

**COMPARISON OF THE INSTALLED POWER CAPACITY OF THE BRICS
COUNTRIES AND TURKEY'S RENEWABLE ENERGY INVESTMENTS
BETWEEN 2010-2022**

Kenan ATASOY¹⁰

Bülent DARICI¹¹

Özet

Enerji, doğa ve toplum için önemli bir faktördür. Enerji üretimi ekosistemi bozan ciddi çevre sorunlarına neden olmaktadır. Enerji sistemleri, enerji üretiminden tüketimine ve bertarafına kadar farklı aşamalarda çevreye çeşitli emisyon salınımı üretir. Çevresel ve sürdürülebilir kalkınma için bu emisyonların minimumda tutulması gerekmektedir. Son zamanlarda çevreye ve insan sağlığına zararlı kirleticilerin salınımı ile ilgili acil çevre sorunlarına önemli çözümler geliştirilmiştir. Bu çözümler arasında yenilenebilir enerji kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınmaları için en önemli sorunlardan biri çevre dostu, sürdürülebilir, enerji arz güvenliğini sağlayabilen bir enerji kaynağının sağlanmasıdır. Bu amaçla, yeni ve yenilenebilir enerji kaynakları ile verimli ve ucuz enerji üretim/kullanım teknolojilerinin geliştirilmesine yönelik yoğun araştırmalar yürütülmektedir. Dünya genelinde yaşanan hızlı nüfus artışı ve endüstrilerin sürekli büyümesi, enerjiye olan talebin hızla artmasına neden olmaktadır. Günümüzde ise kullanılmakta olan enerjinin büyük bir çoğunluğu fosil kökenli yakıtlardan üretilmektedir. 1973 yılında yaşanan küresel petrol krizi nedeniyle dünyada enerji arz ve güvenliği konusu gündeme gelmiştir. Bu durum enerjinin üretilmesi safhasında çevreye verdiği tahribatla alakalı duyarlılıkların oluşmasına neden olmuş, ülkelerin büyük bir çoğunluğu yenilenebilir enerji kaynaklarına olan yatırımlarını arttırmıştır. Bu çalışmada, küresel ekonomide hızla büyümekte olan BRICS ülkeleri ve Türkiye’nin yenilenebilir enerji yatırımlarının 2010-2022 yılları arasındaki kurulu güç kapasite durumları karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Kaynakları, Yenilenebilir Enerji Kaynakları, BRICS Ülkeleri, Türkiye, Karşılaştırma Analizi

¹⁰ Kenan ATASOY, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, kenanazgin33@gmail.com, [https:// orcid.org/0009-0000-2671-427x](https://orcid.org/0009-0000-2671-427x)

¹¹ Doç. Dr. Bülent DARICI Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, bulentdarici@kmu.edu.tr, [https:// orcid.org/0000-0001-9110-0020](https://orcid.org/0000-0001-9110-0020).

Abstract

Energy is an important factor for nature and society. Energy production causes serious environmental problems that disrupt the ecosystem. Energy systems produce various emissions to the environment at different stages from energy production to consumption and disposal. These emissions must be kept to a minimum for environmental and sustainable development. Recently, important solutions have been developed to urgent environmental problems related to the release of pollutants harmful to the environment and human health. Among these solutions, renewable energy sources have an important place. Today, one of the most important problems for the economic and social development of countries is the provision of an environmentally friendly, sustainable energy source that can provide energy supply security. For this purpose, intensive researches are carried out on the development of new and renewable energy sources and efficient and cheap energy production/use technologies. The rapid population growth and the continuous growth of industries around the world cause the demand for energy to increase rapidly. Today, most of the energy used is produced from fossil fuels. Due to the global oil crisis in 1973, the issue of energy supply and security in the world has come to the fore. This situation has led to the formation of sensitivities about the damage it causes to the environment during the production of energy, and the majority of countries have increased their investments in renewable energy sources. In this study, the installed power capacity of the renewable energy investments of the BRICS countries and Turkey, which are rapidly growing in the global economy, between the years 2010-2022 will be compared.

Keywords: Energy Resources, Renewable Energy Resources, BRICS Countries, Turkey, Comparison Analysis

GİRİŞ

Enerji, insanoğlunun hayatını devam ettirebilmesinde vazgeçilmez bir unsurdur. 20. Yüzyıla kıyasla 21. yüzyılda nüfusun yüksek hızla artması ve yoğun endüstrileşmenin yaşanması sonucu enerjiye olan talep hızla artmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında fosil kökenli enerji kaynaklarından kömür kullanımı yaygın hale gelmiş ve bu sürece petrol ve doğal gaz da eklenerek önemli bir enerji kaynağı olarak yerini almıştır. 1973 yılından sonra dünya genelinde enerji arz güvenliği konusu meydana gelmiş, mevcut olan fosil kökenli enerji kaynaklarının dönüştürülmesi safhasında çevreye verdiği tahribat ve doğada sınırlı olması gibi nedenlerden dolayı ülkeler alternatif enerji kaynaklarına yönelmiştir. Türkiye, son yıllarda bu duruma kayıtsız kalmayarak fosil kökenli enerji kaynaklarına alternatif olan yenilenebilir enerji kaynaklarıyla ilgili önemli çalışmalar yürütmektedir (Ürün ve Soyu, 2016: 32). Yenilenebilir enerji, tükenmez ve çevre dostu bir enerji kaynağıdır. Yenilenebilir enerji kaynakları; güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, jeotermal enerji, hidroelektrik enerji, hidrojen enerjisi, biyokütle enerjisi ve deniz dalga enerjisidir. Dünyada son zamanlarda hızlı ekonomik

büyüme gösteren BRICS ülkelerinin artan nüfusu ve sanayisi dikkate alındığında enerjiye olan ihtiyacının hızla arttığı görülmektedir. Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler kategorisinde olması ve gelecekte de BRICS ülkelerine dahil olması söz konusudur. Bu nedenle Türkiye ve BRICS ülkelerinin 2010-2022 yılları arasındaki yenilenebilir enerji kurulu gücü ve elektrik üretim miktarları çalışmamızın karşılaştırma konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde enerji ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tanımlarına yer verilecektir. Dalga, gel-git enerjisinin ve hidrojen enerjisinin gelişmekte olan yenilenebilir enerji kaynağı olması nedeniyle veriler mevcut değildir. Bu nedenle ikinci bölümde, BRICS ülkeleri ve Türkiye'nin güneş, rüzgâr, hidroelektrik, jeotermal ve biyokütle enerjisi kurulu güç kapasite durumu ve bu enerjilerden elde edilen elektrik üretim miktarları karşılaştırılacaktır. Sonuç bölümünde ise Türkiye'nin yenilenebilir enerjide mevcut durumu hakkında bilgi verilecek ve politika yapıcılara önerilerde bulunulacaktır.

I. BÖLÜM: ENERJİ KAVRAMI VE YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARI

Çalışmamızın ilk bölümü olan bu kısımda, enerji kavramının ve yenilenebilir enerji kaynaklarının tanımlarına yer verilecektir.

I.1. Enerji Kavramı

Enerji, fiziksel anlamda bir maddenin yani cisimlerin iş yapabilme kabiliyetidir. Enerjinin fiziksel anlamda olağanüstü bir şekilde varoluşu veya yok oluşu söz konusu değildir. Sadece şekil anlamında bir değişikliğe uğrayarak varlığını devam ettirmektedir (Çiftçi & Balyemez, 2020: 129).

Yunanca kökenli enerji kelimesi, “en” kelimesi ile “ergon” kelimesinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Bir iş yapabilme kabiliyeti/yeteneği anlamında kullanılan soyut bir kavramdır. Enerji, maddelerin veya cisimlerin bir iş veya oluş anında hareket etme kabiliyetini sağlamaktadır (Ertaş, 2011: 84-87). İnsan vücudunda kan ne kadar önemli ise günlük ve sosyal yaşantıda enerji aynı oranda öneme sahiptir.

I.2. Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Geçmişten günümüze enerji konusu, tüm insanlığın temel ihtiyacı olmuştur. İhtiyaç duyulan enerjinin büyük bir çoğunluğu ise fosil kökenli enerji kaynakları (petrol, kömür ve doğal gaz) yoluyla karşılanmaktadır. 1973 yılında dünyada meydana gelen Petrol Krizi nedeniyle ülkelerin geneli enerji kaynaklarına karşı bir güvensizlik yaşamış, enerji kaynaklarında çeşitlendirme arayışına girmiştir (Yılmaz, 2012: 34).

Enerji kaynakları, kullanım ve dönüştürülebilme durumlarına göre ayrıldığında kullanımlarına göre enerji kaynakları içinde tükenmez özelliğe sahip yenilenebilir enerji kaynakları ise çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Yenilenebilir enerji kaynakları Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1: Yenilenebilir Enerji Kaynakları

Yenilenebilir Enerji Kaynakları
-Güneş
-Rüzgâr
-Hidroelektrik
-Jeotermal
-Biyokütle
-Hidrojen
-Dalga, gel-git

Kaynak: Koç vd. (2018: 87); Gürsoy (2004: 35-36).

Yenilenebilir enerji kaynakları, tabiatta kendiliğinden meydana gelen ve tamamen doğal süreçlerden geçerek kendini yenileyebilme özelliğine sahip olan enerji kaynaklarıdır (Altuntaşoğlu, 2005: 249).

Günümüzde birincil enerji kaynaklarının tüketiminin çok yüksek olması, üretimi safhasında çevreye verdiği tahribat ve gelecek yıllarda tükenme riskinin olması gibi nedenler alternatif enerji kaynaklarına ihtiyaç olarak görülmesine neden olmuştur. Çoğunlukla yenilenebilir enerji kaynaklarında tükenme riski olmadığı gibi çevreye de zarar vermemektedir. Yenilenebilir enerji kaynakları; güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, hidroelektrik enerjisi, jeotermal enerjisi, biyokütle enerjisi, hidrojen enerjisi ve deniz kökenli enerjiler şeklinde alt başlıklar halinde incelenmektedir (Gümüş & Örgen, 2018: 74-75; Önal & Yarbay, 2010: 79). Bu alt başlıkların tanımlarına sırasıyla yer verilmiştir.

1.2.1. Güneş Enerjisi

Güneşin çekirdeğinde bulunan hidrojen, füzyon süreci sonucunda helyuma dönüşerek bir ısıtım enerjisi meydana getirmekte ve bu süreç sonucunda açığa çıkmış olan enerjiye de güneş enerjisi adı verilmektedir (Cebeci, 2017: 4).

Güneş enerjisinin kaynağı güneştir. Güneş enerjisi tükenmez bir enerji kaynağı olduğu gibi sürekli olarak kendini yenileyebilme özelliği de vardır. Bu saydığımız özellikler güneş enerjisinin avantajlarını ortaya koymaktadır. Avantajları olduğu gibi dezavantajları da bulunmaktadır. İlk yatırım maliyetinin yüksek olması, kurulum alanlarının büyük ve geniş olması gerekliliği, iklimsel nedenlerin etkili olması, gelen enerjinin kısıtlı veya değişken durumda olması gibi durumlar söz konusudur. Bu gibi olumsuz durumların önüne geçmek adına teknolojiler sürekli olarak geliştirilmeye çalışılmaktadır (Zafer, 2012: 28).

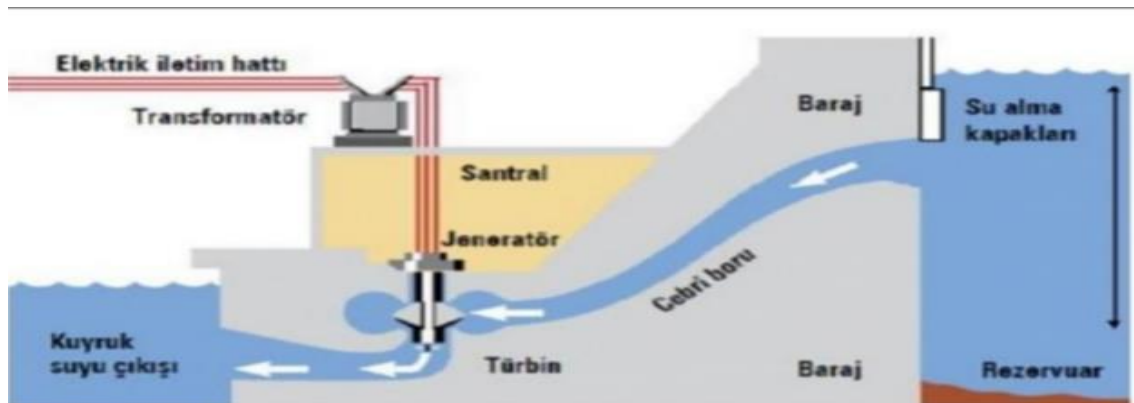
1.2.2. Rüzgâr Enerjisi

Güneş yeryüzünün her kesimini ne yazık ki aynı derecede ısıtmamaktadır. Bu durum dünyanın farklı yerlerinde hem basınç hem de sıcaklık farklılıkları oluşmasına neden olmakta ve oluşan basınç farkı nedeniyle yüksek basıncın olduğu yerden alçak basıncın olduğu yere doğru bir hava hareketi meydana gelmektedir. Havanın bu hareketi de rüzgârı oluşturmaktadır (Adıgüzel, 2018: 8). Tribünler kurularak bu hareket sonucunda elde edilen enerjiye ise rüzgâr enerjisi adı verilmektedir.

1.2.3. Hidroelektrik Enerjisi

Hidroelektrik santraller, hareket halindeki suyun gücünden faydalanarak enerjiye dönüştürülmesini sağlar. Özellikle büyük nehirlerdeki akıntı nedeniyle sudaki aşırı hareketliliğin neticesinde kuvvetli oranlarda enerji meydana getirmektedir. Bu sular borular veya kanallar vasıtasıyla türbinlerdeki pervaneye süratle çarparak pervaneleri hızla döndürmekte ve elektrik üretiminin gerçekleşmesini sağlamaktadır (Dinçer vd., 2017: 555-556).

Şekil 1: Hidroelektrik Enerji Üretimi

Kaynak: (Oral, Behçet, & Aykut, 2017: 34).

Hidroelektrik enerji, Şekil 1’de görüldüğü üzere set yöntemiyle oluşturulan depo bölgesinden bir tahliye alanının açılmasıyla sağlanan akıştan, suda bulunan belirli bir potansiyel enerjinin santral sistemi yardımıyla elektriğe dönüştürülme işlevidir (Yaman & Haşıl, 2018: 146).

1.2.4. Jeotermal Enerjisi

Jeotermal enerji, yerkabuğunun derinliklerinde birikerek yeryüzüne gelen sıcak sudur. İçindeki farklı elementlerle birlikte taşınarak kayalarla depolanmakta ve bu depolanan sıcak su ve kuru buhardan faydalanılarak meydana gelen ısı enerjisine jeotermal enerji adı verilmektedir (Gedik, 2015: 57).

Yerin derinliklerinde toplanarak yeryüzüne gelen sıcak su olan jeotermal kaynak, içinde ki kimyasallar, buhar ve gazlarla birlikte taşınarak depolanmakta ve bu depolanan sıcak su, buhar ve kuru buhardan faydalanılarak elektrik enerjisine dönüştürülmektedir (Çanka Kılıç & Kılıç, 2013: 46).

1.2.5. Biyokütle Enerjisi

Biyokütle; kentsel birtakım atıklar, orman kaynaklı ürünler, hayvansal atıklar ve bitki ve yosun türü organik atıklardan meydana gelmektedir. Biyokütle doğada bolca bulunduğu gibi aynı zamanda çevre dostu bir yenilenebilir enerji kaynağıdır (Gençoğlu, 2002: 62).

Güneş enerjisinden faydalanılmak suretiyle fotosentez yapan bitkilere veya canlı organizmalara biyokütle denilmektedir. Oluşumu fosil kökenli enerji kaynaklarında olduğu gibi milyonlarca yıl değildir. 100 yıldan daha kısa bir sürede kendini yenileyebilme özelliğine sahiptir. Karada ve suda yetişebilen otlar, hayvan dışkıları, orman atıkları, saplar, kökler, kentsel birtakım atıkları kapsayan maddelere biyokütle denilmektedir. Bu belirtilen bitki veya hayvanlardan kaynaklı atıklardan elde edilen enerjiye de biyokütle enerjisi denmektedir (Kaplukan, 2014: 100).

1.2.6. Hidrojen Enerjisi

Doğada bileşik halinde fazla miktarda bulunmaktadır. Bu bileşiklerden en fazla bilineni sudur. Dünya üzerinde kullanılan tüm yakıtlar bazında birim ölçüğünde kütle başına en çok enerji ihtiva eden yakıtın kaynağı olarak hidrojen enerjisi kullanılmaktadır. 21. yüzyılda teknolojinin ilerlemesi sonucunda yakıt pilleri vasıtasıyla enerji üretiminde hidrojen enerjisi kullanılmaktadır. Hidrojen enerjisi yalnız doğal bir enerji kaynağı değildir. Hidrojen enerjisi, genellikle birincil enerjilerden ve değişik hammaddelerin üretimi vasıtasıyla dönüştürülerek gerçekleştirilmektedir. Hidrojen, fosil yakıtlardaki gibi bir karbon içermediğinden dolayı çevresel tahribat oluşturmamaktadır. Hidrojen gaz halinde veya sıvı halinde olacağından taşınmasında mesafelerin uzun olması herhangi bir azalma veya eksilmeye neden olmayacaktır. Hidrojen enerjisinin ticari amaçla kullanılmasıyla ilgili olarak 2010 yılı itibarıyla çalışmalar başlatılmıştır. Hidrojen enerjisi gelecekte teknolojilerin gelişmesiyle daha ucuza mal edilerek temiz bir enerji kaynağı olarak kullanılabilir (Ürün & Soyu, 2016: 40; Karadayı & Ergen, 2015: 115).

1.2.7. Dalga, Gel-Git Enerjisi

Denizde meydana gelen dalgalanma sonucunda bir basınç oluşmaktadır. Bu basınçtan elde edilmekte olan enerjiye de dalga enerjisi denmektedir. Rüzgarların ve gel- git olaylarının sonucunda denizin derinliklerinde birtakım çökmelerin sonucunda alçalmalar ve yükselmeler meydana gelmektedir. Bu sayede dalga enerjisi oluşmaktadır. Dünyanın yaklaşık ¾'ü su geri kalanı da kara parçası olduğu için dalga enerjisi üzerine gereken önem ve hassasiyet verildiğinde önemli bir çevre dostu yenilenebilir enerji kaynağı olan dalga enerjisi potansiyeli bulunmaktadır (Erdoğan, 2020: 27).

Dalga gel-git enerjisi okyanuslarda oluşan derin akıntıların sonucunda su kütlesi yer değiştirmekte böylece kinetik enerji meydana gelmektedir. Bu oluşan kinetik enerji kurulan işletmeler aracılığıyla elektrik enerjisine dönüştürülmektedir. Gel-git enerjisinde özellikle üretime elverişli olan koyların ağzına baraj yapılmakta olup gelen suyun tutulması veya çekilmesi esnasında bir yükseklik farkı oluşmakta bu sayede türbinler vasıtasıyla oluşan

yükseklik farkından kaynaklı oluşan kinetik enerji elektrik enerjisine dönüştürülmektedir (Şekkeli & Keçecioğlu, 2011: 19-21).

2. BÖLÜM: BRICS ÜLKELERİ VE TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ KARŞILAŞTIRMASI

Çalışmamızın bu bölümünde BRICS ülkeleri ile Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarının kurulu güç kapasitesi ve bu güçten elde edilen elektrik üretim miktarlarına yer verilerek karşılaştırma analizi yapılmıştır.

2.1. BRICS Ülkeleri ve Türkiye'de Yenilenebilir Enerji Durumu

Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'in baş harflerinden oluşan BRIC iş birliği grubu, ilk olarak 2001 yılında O' Neill tarafından tanımlanmıştır. 2010 yılında Güney Afrika'nın da bu iş birliği grubuna katılmasıyla BRICS adını almıştır. BRICS iş birliği grubuna üye olan ülkeler zengin yeraltı kaynaklarıyla da öne çıkmaktadır. BRICS ülkeleri dünya geneli nüfusun %43'ünü oluşturmakla birlikte dünya ekonomisinin de %30'nu temsil etmektedir (Battal & Akan, 2019: 2). Bu nedenle BRICS ülkeleri çalışmamızda önemli bir yere sahiptir.

2050 yılına gelindiğinde dünya ekonomisinde Çin'in dünyanın en güçlü ekonomisi olacağı, Hindistan'ın üçüncü, Brezilya'nın dördüncü, Rusya'nın da dünyanın en büyük altıncı ekonomisi durumuna geleceği tahmin edilmekte olup 2050 yılında BRICS ülkeleri dünyanın en etkili ve en güçlü ekonomileri arasında yer alacağı savunulmaktadır (Sachs, 2003).

2050 yılında BRICS ülkeleri ekonomik anlamda dünyanın en güçlü ekonomileri arasında yer almaya hazırlanmaktadır. Türkiye'nin de son yirmi yılda ekonomik anlamda iyi bir performans sergilediği, BRICS ülkelerinin gösterdiği ekonomik performansa yaklaştığı ve "yükselen piyasalar" tabiriyle ifade edilen ülkeler Endonezya, Meksika ve Güney Kore ile birlikte gelecekte BRICS ülkeleri kategorisine dâhil edilebileceği ifade edilmektedir (Sandalcılar, 2012: 164). Türkiye'nin BRICS ülkeleri arasındaki bugünkü yenilenebilir enerji durumunu görmek ve geleceğe yönelik inşalarda bulunmak açısından çalışmamız oldukça önemlidir.

2.1.1. Güneş Enerjisi

Günümüzde ikincil ve tükenmez enerji kaynağı olan güneşin, yeryüzüne yansıyan ışınlarının az bir kısmından faydalanılarak enerji üretilmektedir. Fosil kökenli birincil enerji kaynaklarının gelecekte tükenme riskine karşı yenilenebilir enerji kaynaklarından güneş enerjisinin kullanımını yaygın bir hale getirmek için çalışılmaktadır. Günümüzde güneş enerjisinin kullanılması tamda istenilen düzeyde değildir. Bunun nedeni, güneş enerjisi kurulumunun maliyetinin yüksek olması ve güneş enerjisi panelleri için uygun büyük arazilere ihtiyacın olmasıdır. Ayrıca güneş panellerinden enerji üretilmesine yoğunlaşmak yerine, suyun ısıtılmasında güneş ışınlarından faydalanılarak fotovoltaik hücreler vasıtasıyla

elektrik üretimi gerçekleşmektedir. Bu nedenden dolayı güneş panellerinin kullanılması pek te istenilen düzeyde değildir. Dolayısıyla farklı panel ve teknolojiler geliştirerek verimliliğin artırılmasına yönelik çalışmalar devam etmektedir (Sağır, 2021: 37).

Tablo 2: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Güneş Enerjisi Kurulu Gücü (PV) Fotovoltaik Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Güneş Enerjisi Kurulu Gücü (PV) Fotovoltaik Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)													
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Brezilya	2	2	3	8	20	41	148	1296	2470	4615	7881	13055	24079
Rusya	0	0	0	1	5	61	76	225	535	1064	1428	1661	1816
Hindistan	65	566	982	1499	3673	5593	9879	18152	27353	35089	39211	49684	63146
Çin	1022	3108	6719	17759	28399	43549	77809	130822	175287	204996	254355	306973	393032
Güney Afrika	2	6	11	262	1163	1352	2174	3447	4801	4905	5990	6221	6326
Türkiye	6	7	12	19	41	250	834	3422	5064	5996	6668	7817	9426

Kaynak: (IRENA(a), 2020; 21-22-23). (IRENA(b), 2021;20-21-22).(IRENA(c), 2022; 20-21-22). (IRENA(d), 2023; 21-22-23)

Tablo 2'yi incelediğimizde 2010 yılında Rusyanın güneş enerjisi kurulu gücünde henüz bir kurulum gerçekleştirmediği, Brezilya'nın 2 MW'lık ve Hindistan'ın ise 65 MW ile kurulum gerçekleştirdiği görülmektedir. Çin, 2011 yılından itibaren 2022 yılına kadar kurulu güçte yüksek bir performans sergileyerek BRICS ülkeleri içinde güneş enerjisi kurulu gücünde lider konumuna gelmiştir. Tüm ülkeler 2010 yılı ile 2022 yılları arasında güneş enerjisi kurulu güç kapasitelerini artırmıştır. Bu duruma kuruluş maliyetlerinin yüksek olmasına rağmen üretim maliyetlerinin düşük olması ve teşviklerin neden olduğu düşünülmektedir. Türkiye'nin güneş enerjisinde coğrafi konumu itibariyle oldukça yüksek bir potansiyele sahip olmasına rağmen 2022 yılı itibariyle 9426 MW kurulu güce sahip olduğu görülmektedir. Türkiye güneş enerjisi kurulu gücünde yatırımlarını arttırarak hem enerjide dışarıya bağımlılığını azaltacak hem de fosil kökenli enerji kaynaklarının üretimi sırasında çevreye vereceği tahribatlardan korunmuş olacaktır.

Tablo 3: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Güneş Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Güneş Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)											
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020

Brezilya	1	-	2	5	17	64	88	837	3472	6665	10759
Rusya	0	0	1	1	7	62	79	196	468	1116	1249
Hindistan	65	309	975	1684	3100	5979	10182	18128	31064	43870	54666
Çin	730	1999	4392	8799	23758	39987	67874	118267	178071	224541	261659
Güney Afrika	1	4	8	54	1075	2399	3341	5058	6203	6771	7587
Türkiye	8	10	17	29	20	197	1046	2892	7803	9253	10953

Kaynak: (IRENA(e), 2020; 41-43-45). (IRENA(f), 2021; 41-43-45). (IRENA(g), 2022; 41-43-45)

Tablo 3'te görüldüğü üzere güneş enerjisinde BRICS ülkeleri (PV) fotovoltaik kurulu gücü elektrik üretiminde 2010 yılı ile 2011 yılları arasında, Rusya'nın güneş enerjisinde elektrik üretimini gerçekleştiremediği görülmektedir. Çin ve Hindistan'ın 2010 yılı ile 2020 yılları arasında güneş enerjisinden sağlanan elektrik üretiminde yüksek bir artış sergilediği görülmektedir. Hem BRICS ülkelerinin hem de Türkiye'nin 2013 yılından itibaren güneş enerjisi kurulu gücünden sağlanan elektrik üretiminin arttığı görülmektedir. Çin ve Hindistan'da fosil kökenli enerji kaynaklarının kısıtlı olduğundan yenilenebilir enerji teknolojilerinde kendilerini geliştirdiği düşünülmektedir. Türkiye'nin yenilenebilir enerji teknolojilerinden güneş enerjisinde kendini geliştirmesi gerekmektedir. Ayrıca teşvik politikalarına önem vererek coğrafi konumundan kaynaklı avantajlarından çok daha etkin bir şekilde istifade etmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu sayede Türkiye, BRICS ülkelerine kıyasla güneş enerjisi kurulu gücünden sağlanan elektrik üretiminde çok daha iyi seviyelere ulaşabilecek ve enerjide dışa bağımlılığı azaltabilecektir.

2.1.2. Rüzgâr Enerjisi

Rüzgâr enerjisine yönelik BRICS ve Türkiye verileri aşağıdaki tablolarda verilmiştir.

Tablo 4: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)

	BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)												
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Brezilya	927	1426	1894	2202	4888	7633	10129	12304	14843	15438	17198	21161	24163
Rusya	10	10	10	10	10	11	11	11	52	102	945	1955	2218
Hindistan	13184	16179	17300	18420	22465	25088	28700	32848	35288	37505	38559	40067	41930
Çin	29633	46355	61597	76731	96819	131048	148517	164374	184665	209582	281993	328973	365964
Güney Afrika	10	10	10	257	569	1079	1473	2094	2094	2094	2636	2956	3103

Türkiye	1320	1729	2261	2760	3630	4503	5751	6516	7005	7591	8832	10607	11396

Kaynak: (IRENA(h), 2020; 14-15-16). (IRENA(I), 2021;13-15).(IRENA(i), 2022; 13-14-15).(IRENA(J), 2023; 14-15-16)

Tablo 4’te görüldüğü üzere BRICS ülkeleri ve Türkiye’nin 2010 ve 2022 yılları arasında rüzgâr enerjisi kurulu güç kapasitesinde artış olduğu görülmektedir. Çin, 2010 yılı ile 2022 yılı arasında rüzgâr enerjisi kurulu gücünde lider durumda yer alırken ardından Hindistan, Brezilya, Rusya ve Güney Afrika gelmektedir. Türkiye rüzgâr enerjisi kurulu gücünde 2010 yılı ile 2022 yılları arasında BRICS ülkelerinden Çin, Hindistan’dan sonra gelmesine rağmen, Brezilya, Güney Afrika ve Rusya’yı geride bırakmıştır. Çin ve Hindistan’ın rüzgâr enerjisi teknolojilerinde önemli derecede kendilerini geliştirerek üretim maliyetlerini azalttıkları düşünülmektedir. Türkiye, rüzgâr enerji teknolojilerinde hızla gelişim sağladığı sürece BRICS ülkelerine kıyasla çok daha iyi bir seviyeye ulaşacak ve coğrafi konumu itibariyle rüzgâr enerjisi kurulu gücünde çok daha etkin bir duruma gelerek ekonomi üzerindeki dışarıya bağımlılığı azaltacaktır.

Tablo 5: BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)											
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Brezilya	927	2705	5050	6578	12210	21626	33489	42373	48475	55986	57050
Rusya	4	5	5	5	5	6	6	6	77	151	1401
Hindistan	16104	19528	23069	24640	27235	31873	36273	47670	55009	62689	63522
Çin	49071	71653	103013	138558	160206	185965	242388	305015	366452	406560	467037
Güney Afrika	27	2	1	2	1	234	337	335	329	294	300
Türkiye	2916	4724	5861	7558	8520	11652	15517	17904	19949	21731	24828

Kaynak: (IRENA(k), 2020; 27-29-30). (IRENA(L), 2021; 27-29). (IRENA(m), 2022; 27-29-31)

Tablo 5’de görüldüğü üzere 2010 yılı ile 2020 yılları arası itibariyle Çin, rüzgâr gücü ile kurulu güç elektrik üretimi 467,037 GWh saat ile lider durumdadır. Ardından Hindistan, Brezilya, Güney Afrika ve Rusya gelmektedir. Türkiye, Çin ve Hindistan’dan sonra rüzgâr enerjisi kurulu gücüne göre geride kalırken 2010 yılından 2013 yılına kadar Brezilya’yı geçmiş fakat 2014 yılından 2020 yılına kadar geçen sürede geride kalmıştır. Türkiye bu duruma rağmen Brezilya’dan sonra gelmekte Rusya ve Güney Afrika’yı geçmektedir. Türkiye, BRICS ülkelerine kıyasla rüzgâr enerjisinde kurulu gücü elektrik üretiminde coğrafi konumu itibariyle oldukça iyi bir potansiyele sahiptir. Türkiye’nin ekonomisinde ki gelişmeler

teknolojik ilerlemeler her ne kadar olumlu bir gelişme olsa da henüz beklenen seviyeye ulaşamamıştır.

2.1.3. Hidroelektrik Enerjisi

Dünya genelinde hidroelektrik enerjisinin kullanımı oldukça ileri düzeydedir. Hidroelektrik santrallerde üretilen elektrik, dünya genelinde üretilmekte olan elektrik enerjisinin %19'na tekabül etmektedir. Dünyanın hidroelektrik enerjisinde 2020 yılı itibarıyla toplam kurulu gücü 1300 GW' a ulaşmıştır (Özdemir , Dalcı , & Ocak , 2020:71). Dünya geneli, hidroelektrik kurulu güç kapasitesinde liderliği Çin sürdürmekte ardından sırasıyla ikinci ABD, üçüncü Brezilya, dördüncü Kanada, beşinci Japonya, altıncı Rusya, yedinci Hindistan, sekizinci Norveç ve dokuzuncu olarak Türkiye gelmektedir (Koç & Kaya, 2015: 40).

Tablo 6: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Hidroelektrik Enerjisi Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Hidroelektrik Enerjisi Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)													
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Brezilya	80703	82457	84294	86019	89194	91651	96930	100333	104482	109143	109318	109426	109814
Rusya	47301	47479	49445	50104	50845	50998	51016	51241	51333	51819	51811	52501	52754
Hindistan	40651	42417	43035	44173	45407	47103	47624	49517	50060	50203	50680	51565	52002
Çin	216057	232980	249470	280440	304860	319530	332070	343775	352261	358040	370160	390920	413500
Güney Afrika	2135	2135	2135	2135	2132	2147	3146	3479	34790	3479	3479	3484	3484
Türkiye	15831	17137	19609	22289	23643	25868	26681	27273	28291	28503	30984	31493	31572

Kaynak: (IRENA(n1), 2020; 6-7-8).(IRENA (n2), 2021; 5-6-7).(IRENA(n3), 2022; 5-6-7).(IRENA (n4)2023; 6-7-8)

Tablo 6'da görüldüğü üzere 2010-2022 yılları arası BRICS ülkelerinin hidroelektrik enerjisi kurulu gücünde Çin lider durumdadır. Ardından sırasıyla Brezilya, Rusya ve Hindistan gelmektedir. Türkiye ve BRICS ülkelerinin hidroelektrik enerjisi kurulu gücünde sürekli olarak yatırımlarını arttırdıkları görülmektedir. Yalnız Türkiye'nin BRICS ülkelerine kıyasla her ne kadar ilerleme göstermiş olsa da Güney Afrika'nın dışında istenilen bir seviyede gelişim gösteremediği açıkça görülmektedir. Türkiye'nin hidroelektrik enerjisi kurulu gücünde enerji üretim maliyetlerini düşürerek yüksek teknolojiye ulaşması gerekmektedir. Ayrıca bu konuda teşvik politikalarını gözden geçirerek daha sürdürülebilir politikalar üretmelidir. Türkiye'nin coğrafi konumunun avantajları düşünüldüğünde hidroelektrik enerjisi kurulu gücünü artırarak enerji ithalatını azaltacak aynı zamanda enerji arz ve güvenliğinde önemli bir avantaj sağlayacaktır.

Tablo 7: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Hidroelektrik Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye Hidroelektrik Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)											
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Brezilya	403290	428333	415342	390992	373439	359743	380911	370907	388971	397877	396382
Rusya	169866	169077	168118	183842	178421	171168	187822	188343	194241	197709	215303
Hindistan	112125	124673	133094	125963	140814	135512	130161	131351	136642	149527	164678
Çin	722170	698950	872110	920290	1064340	1130270	1193370	1197870	1231790	1304440	1355210
Güney Afrika	4707	4897	4298	3978	3967	3715	3827	4879	5531	5736	6094
Türkiye	51795	52339	57865	59420	40645	67146	67231	58218	59938	88823	78094

Kaynak: (IRENA(p1), 2020; 11-13-15). (IRENA (p2),2021; 11-13-15). (IRENA(p3), 2022; 11-13-15)

Tablo 7’de görüldüğü üzere Çin’in hidroelektrik enerjisi kurulu güç elektrik üretimi 2010 yılında 722170 GWh/saat iken 2020 yılına gelindiğinde 1 355.210 GWh/saat ile çok yüksek bir artışla lider durumdadır. Ardından sırasıyla Brezilya, Rusya, Hindistan ve Güney Afrika gelmektedir. Türkiye, BRICS ülkeleri arasında sadece Güney Afrika’yı hidroelektrik enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde geçtiği görülmektedir. Türkiye, hidroelektrik enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde sürekli bir artış sergilese de BRICS ülkelerine oranla düşük bir seviyede gelişim gösterdiği görülmektedir. Türkiye’nin coğrafi konumu itibariyle oldukça avantajlı bir konuma sahip olmasına rağmen uyguladığı teşvik politikalarını arttırması gerekmektedir. Ayrıca enerji üretim maliyetlerini düşürecek yüksek teknolojiye ulaşması sonucu enerji arz ve güvenliğini sağlanmış olacaktır.

2.1.4. Jeotermal Enerjisi

Jeotermal enerji, yer kabuğunun alt katmanlarından gelen termal enerji olarak ifade edilmektedir. Dünya genelinde termal enerjiden faydalı bir şekilde yararlanmak için teknolojilerin bir araya getirilerek kullanmak gerekmektedir. Faydalı bir şekilde yararlanmakla anlatılmak istenen termal enerjiden elektrik enerjisi üretilmesidir (Tabak, 2009: 97-98).

Tablo 8: BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Jeotermal Enerji Kurulu Gücü Kapasitesi Gelişimi MW (2010-2022)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Jeotermal Enerji Kurulu Gücü Kapasitesi Gelişimi MW (2010-2022)													
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022

Rusya	81	81	81	79	78	78	78	74	74	81	81	81	74
Çin	24	26	26	26	26	26	26	26	26	-	-	-	-
Türkiye	94	114	162	311	405	624	821	1064	1283	1515	1613	1676	1691

Kaynak: IRENA (p4), 2020; 42).IRENA (p5), 2021;38).IRENA (p6), 2022; 38). IRENA (p7), 2023; 42)

Tablo 8’de görüldüğü üzere Çin’in jeotermal enerjisi kurulu gücü kapasitesi 2010 yılında 24 MW iken 2018 yılında 26 MW’a ulaşarak çok az bir oranda artış sergilemiş. 2019 ve 2020 yılında ise kurulu güçte yatırım yapmadığı görülmektedir. Rusya’nın jeotermal enerjisi kurulu gücü kapasitesi 2010 yılında 81 MW iken 2022 yılına gelindiğinde 74 MW’a gerilediği görülmektedir. Türkiye; 2010 yılında 94 MW iken 2022 yılına gelindiğinde ise 1691 MW olarak kurulu güçte artış sergilediği açıkça görülmektedir. Jeotermal enerji yerin derinliklerinden gelen sıcak su ve buhardan üretilmektedir. Bu durumun sonucunda her ülkenin coğrafi konumu bu enerji kaynağı için elverişli değildir. Ayrıca Tablo 8’i incelediğimizde dikkat çeken diğer bir husus olarak da Rusya ve Çin’in dışındaki BRICS ülkelerinin jeotermal enerjisinde kurulum gerçekleştiremediği görülmektedir. Türkiye’nin coğrafi konumunun avantajı jeotermal enerjisi kurulu gücünü arttırmaya oldukça elverişlidir. Türkiye’nin jeotermal enerjisi sahalarının bulunması için sondaj sayısını arttırmasıyla birlikte Ar-Ge faaliyetlerine önem vermesi enerji arz ve güvenliğini açısından için oldukça gereklidir.

Tablo 9: BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Jeotermal Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2019)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye’nin Jeotermal Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)											
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Rusya	505	522	477	444	455	457	446	435	426	433	421
Çin	140	140	144	144	144	144	144	144	144	144	144
Türkiye	668	694	899	1364	2364	3425	4819	6127	7431	8952	10028

Kaynak: IRENA(r1), 2020; 81). (IRENA (r2), 2021;79). (IRENA (r3), 2022; 85)

Tablo 9’da görüldüğü üzere Çin’in jeotermal enerjisi kurulu gücü elektrik üretimi 2010 yılında 140 GWh iken 2020 yılına gelindiğinde 421 GWh olarak gerçekleşmiştir. Rusya’nın üretimi 2010 yılında 505 GWh iken 2020 yılında 421 GWh/saat olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’nin

BRICS ülkeleri jeotermal enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde Rusya ve Çin'i geride bıraktığı görülmektedir. Bu durumun nedeni Türkiye'nin üretim teknolojilerinde yaptığı çalışmalarda ki gelişmeler ve yatırımlarda istikrarlı teşvik politikalarıdır. Türkiye; temiz, üretim maliyetleri düşük ve geleceğin en önemli enerji kaynağı olan jeotermal enerji kurulu gücü elektrik üretimini artırarak enerji arz güvenliğini sağlayacak ve enerji ithalatından kaynaklı bağımlılığını azaltacaktır.

2.1.5. Biyokütle Enerjisi

Dünya genelinde enerjiye olan ihtiyaç sürekli artmakta dolayısıyla temiz ve süreklilik arz eden bir enerji kaynağı olarak biyokütle enerjisi her geçen gün önem kazanmaktadır. Güneş evrende sürekli var olduğu sürece bitkilerde var olacak dolayısıyla biyokütle enerjiside süreklilik arz eden bir enerji kaynağı olarak devamlılığını sürdürecektir. Biyokütle enerjisi hayvansal atıklardan, bitki, ağaç ve çöplerden meydana gelmektedir (Topal ve Arslan, 2008: 242).

Tablo 10: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Biyokütle Enerji Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2020)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Biyokütle Enerji Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi MW (2010-2022)													
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Brezilya	7927	9028	9922	11601	12343	13311	14187	14578	14819	15357	15650	16300	17206
Rusya	1197	1197	1197	1197	1370	1370	1370	1373	1370	1370	1370	1373	1373
Hindistan	3145	3677	3929	4180	5030	5478	8895	9717	10137	10225	10532	10592	10670
Çin	3446	3808	4617	6089	6653	7977	9269	11234	13235	16537	18687	29753	34088
Güney Afrika	246	246	246	246	246	251	256	260	265	265	266	265	265
Türkiye	118	99	142	172	221	271	359	472	587	983	1300	1641	1912

Kaynak: (IRENA(s1), 2020; 30-31). (IRENA (s2), 2021; 27-28). IRENA (s3), 2022;27-28) IRENA (s4), 2023; 30-31-32)

Tablo 10'da görüldüğü üzere Çin biyoenerji kurulu gücü kapasitesinde 2010-2022 yılları arasında BRICS ülkeleri arasında lider durumdadır. Ardından, Brezilya, Hindistan, Rusya ve Güney Afrika gelmektedir. Türkiye, biyokütle enerjisi kurulu gücünde BRICS ülkeleri arasında Rusya ve Güney Afrikayı geride bırakmıştır. BRICS ülkelerinden Çin, Brezilya ve Hindistan'ın gün geçtikçe nüfuslarının artması ve ekonomilerinin büyümesinin sonucunda enerjiye olan talepleri artmaktadır. Türkiye'nin biyokütle enerjisi kurulu gücü 2010 yılında 118 MW iken 2011 yılında 99 MW'a gerilemiştir. Daha sonraki yıllarda artarak devam etmiş olsada biyokütle enerjisinde 2010 ve 2022 yılları arasındaki gelişiminin çok daha üstünde bir

potansiyele sahiptir. Türkiye yenilenebilir enerji kaynaklarından biyokütle enerjisi kurulu gücünü arttırmak için üretim maliyetlerini de düşürecek teknolojiye sahip olması gerekli olup ayrıca teşvik politikalarıyla destekte bulunarak enerjide olan dışarıya bağımlılığı azalacaktır.

Tablo 11: BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Biyokütle Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2019)

BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Biyokütle Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi GWh (2010-2020)											
BRICS Ülkeleri	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Brezilya	31942	32629	35766	40972	47079	49880	51335	52912	54382	54921	58744
Rusya	36	35	45	37	32	32	32	84	73	109	393
Hindistan	17049	17773	24172	28917	33636	29216	18571	17062	19291	20027	21987
Çin	18691	21201	24044	29924	34592	40738	49404	59992	67301	82250	98978
Güney Afrika	329	345	355	410	364	317	331	386	431	431	431
Türkiye	333	343	592	879	1083	1241	1635	2096	2650	3506	4445

Kaynak: (IRENA (t1), 2020; 59-61). (IRENA (t2), 2021; 55-57). (IRENA (t3), 2022; 59-61-63)

Tablo 11'de görüldüğü üzere biyokütle enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde Çin 98.978 GWh/saat ile lider durumda ardından Brezilya 58.744 GWh, Hindistan 21.987 GWh, Güney Afrika 431 GWh ve Rusya 393 GWh saat elektrik üretimi gerçekleştirmiştir. Türkiye BRICS ülkelerinden, Güney Afrika ve Rusya'yı geride bırakmıştır. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde biyokütle enerjisinden elektrik üretmede 2010 yılı ile 2022 yılları arasında her ne kadar ilerleme kaydetmiş olsa da coğrafi konum ve avantajlarına göre artan nüfusu ve büyüyen ekonomisine rağmen gösterdiği gelişim oldukça sınırlı olup yeterli düzeyde bir gelişim gösteremediği görülmektedir. Bu durumu aşabilmek için özellikle modern biyokütle enerjisinde üretim maliyetlerini düşürecek teknolojiler ve uygun teşvik politikaları ile altyapı sorunlarını çözebilecek sürdürülebilir politikalar üretmesi gerekmektedir. Türkiye'nin biyokütle enerjisinden elektrik üretmesi ekonomide dışarıya olan bağımlılığı azaltacak aynı zamanda BRICS ülkeleriyle kıyaslandığında çok daha iyi bir duruma gelecektir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Ülkelerin siyasi, ekonomik, kültürel gelişmişlik düzeylerinin belirlenebilmesi, küresel düzeyde rekabet edebilmesi ve ekonomilerinin dışarıya bağımlılığının önüne geçilerek sürdürülebilir bir kalkınmayı gerçekleştirebilmesi için enerji kaynaklarına dolayısıyla enerjiye

kaynaklarını elinde tutması gerekmektedir. Sanayi Devrimi'nden başlayarak fosil kökenli (yenilenemez) enerji kaynaklarına dayalı bir ekonomik büyümenin doğaya verdiği zararlar ve gelecek yıllarda tükenme riski tüm ülkeleri tedirgin etmiştir.

Dünyada son zamanlarda hızlı ekonomik büyüme gösteren BRICS ülkelerinin artan nüfusu, sanayileşmesi dikkate alındığında enerjiye olan ihtiyacı da hızla arttığı görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin gelişmekte olan ülkeler kategorisinde olması ve gelecekte de BRICS ülkelerine dahil olması söz konusu olduğundan, Türkiye ile BRICS ülkelerinin 2010-2022 yılları arasında yenilenebilir enerjide kurulu güç kapasite durumları ve bunlardan elde edilen elektrik üretim miktarlarındaki değişim karşılaştırılmıştır.

Bu çalışmada BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin 2010-2022 yılları arasındaki Yenilenebilir Enerji kullanımları incelenmiştir ve şu sonuçlara ulaşılmıştır;

- Tüm ülkelerin 2010 yılı ile 2022 yılları arasında güneş enerjisi kurulu güç kapasitelerini artırdığı görülmüştür. Ayrıca Hem BRICS ülkelerinin hem de Türkiye'nin 2013 yılından itibaren güneş enerjisi kurulu gücünden sağlanan elektrik üretiminin arttığı görülmektedir.
- Yapılan çalışmada BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Kapasite Gelişimi ve Rüzgâr Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretimi incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda BRICS ülkeleri ve Türkiye'nin 2010 ve 2022 yılları arasında rüzgâr enerjisi kurulu güç kapasitesinde artış olduğu görülmektedir. Türkiye, BRICS ülkelerine kıyasla rüzgâr enerjisinde kurulu gücü elektrik üretiminde coğrafi konumu itibarıyla oldukça iyi bir potansiyele sahiptir. Kanaatimizce, Türkiye'nin ekonomisindeki gelişmeler teknolojik ilerlemeler her ne kadar olumlu bir gelişme olsa da henüz beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Örneğin vatandaşların güneş ve rüzgâr enerjisini evlerinde de kullanabilmesi, yenilenebilir enerji konusunda bilinç sahibi olmalarını sağlayacaktır.
- 2010-2022 yılları arası BRICS ülkelerinin hidroelektrik enerjisi kurulu gücü ve Hidroelektrik Enerjisi Kurulu Gücü Elektrik Üretiminde tüm ülkelerde artış görülmektedir. Türkiye, hidroelektrik enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde sürekli bir artış sergilese de BRICS ülkelerine oranla düşük bir seviyede gelişim gösterdiği görülmektedir.
- BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin Jeotermal Enerji Kurulu Gücü Kapasitesi Gelişimi ile jeotermal enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde, Rusya ve Çin'in dışındaki BRICS ülkelerinin jeotermal enerjisinde kurulum gerçekleştirmediği görülmektedir. Rusya'nın jeotermal enerjisi kurulu gücü kapasitesinin gerilediği ve Çin de ise 2019 ve 2020 yılında ise kurulu güçte yatırım yapmadığı görülmektedir. Türkiye'nin BRICS ülkeleri jeotermal enerjisi kurulu gücü elektrik üretiminde Rusya ve Çin'i geride bıraktığı görülmektedir.

- BRICS Ülkeleri ve Türkiye'nin biyokütle enerjisi kurulu gücü elektrik üretimi ve Biyokütle Enerji Kurulu gücü kapasite gelişiminde tüm ülkelerde artış görülmüştür. Çin biyokütle kurulu gücü kapasitesinde 2010-2022 yılları arasında BRICS ülkeleri arasında lider durumdadır. Türkiye'nin biyokütle enerjisi kurulu gücü 2010 yılında 118 MW iken 2011 yılında 99 MW'a gerilemiştir. Daha sonraki yıllarda artarak devam etmiş olsa da biyokütle enerjisinde 2010 ve 2022 yılları arasındaki gelişiminin çok daha üstünde bir potansiyele sahiptir.
- Nüfusu fazla olan ve ekonomisi sürekli büyüyen başta Çin ve Hindistan olmak BRICS ülkeleri yenilenebilir enerji yatırımlarını 2010 ile 2022 yılları arasında arttırdıkları görülmüştür.

Öneriler;

- Türkiye'nin yenilenebilir enerji teknolojilerinden güneş enerjisinde kendini geliştirmesi gerekmektedir. Ayrıca teşvik politikalarına önem vererek coğrafi konumundan kaynaklı avantajlarından çok daha etkin bir şekilde istifade etmesinin yararlı olacağı düşünülmektedir.
- Türkiye enerji ithal eden bir ülke olduğundan rüzgâr enerjisine önem vermesi halinde, enerjide ithalat bağımlılığının azaltacağı düşünülmektedir. Türkiye, rüzgâr enerji teknolojilerinde hızla gelişim sağladığı sürece BRICS ülkelerine kıyasla çok daha iyi bir seviyeye ulaşacak ve coğrafi konumu itibarıyla rüzgâr enerjisi kurulu gücünde çok daha etkin bir duruma gelerek ekonomi üzerindeki dışarıya bağımlılığı azaltacaktır.
- Türkiye'nin coğrafi konumu itibarıyla oldukça avantajlı bir konuma sahip olmasına rağmen uyguladığı teşvik politikalarını arttırması gerekmektedir. Ayrıca enerji üretim maliyetlerini düşürecek yüksek teknolojiye ulaşması sonucu enerji arz ve güvenliğini sağlamış olacaktır.
- BRICS ülkelerinden Çin, Brezilya ve Hindistan'ın gün geçtikçe nüfuslarının artması ve ekonomilerinin büyümesinin sonucunda enerjiye olan talepleri artmaktadır. Türkiye yenilenebilir enerji kaynaklarından biyokütle enerjisi kurulu gücünü arttırmak için üretim maliyetlerini de düşürecek teknolojiye sahip olması gerekli olup ayrıca teşvik politikalarıyla destekte bulunarak enerjide olan dışarıya bağımlılığı azalacaktır. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde biyokütle enerjisinden elektrik üretmede 2010 yılı ile 2022 yılları arasında her ne kadar ilerleme kaydetmiş olsa da coğrafi konum ve avantajlarına göre artan nüfusu ve büyüyen ekonomisine rağmen gösterdiği gelişim oldukça sınırlı olup yeterli düzeyde bir gelişim gösteremediği görülmektedir. Bu durumu aşabilmek için özellikle modern biyokütle enerjisinde üretim maliyetlerini düşürecek teknolojiler ve uygun teşvik politikaları ile altyapı sorunlarını çözebilecek sürdürülebilir politikalar üretmesi gerekmektedir.
- Yenilenebilir enerji yatırımlarının önündeki ekonomik engeller kaldırılmalıdır. Bu doğrultuda lisanslama işlemlerinde başvuru yapılacak kurumları en aza indirmeli ve

gereksiz bürokratik engellerle zaman kaybettirilmemelidir. Yenilenebilir enerji yatırımları için alt yapı ve üst yapıların mutlaka yapılması gerekmektedir. Yenilenebilir enerji sektöründe çalışan insanlar için çalıştığı alanla ilgili geliştirici eğitimler verilmelidir. Yenilenebilir enerjiyle ilgili lisansüstü eğitimler verilmelidir. Enerji verimliliğiyle ilgili kamu spotları yapılmalı ve toplum bu konuda bilinçlendirilmelidir.

- BRICS ülkeleri enerji taleplerine bağlı olarak yenilenebilir enerjide kurulu güç ve elektrik üretimini arttırmış olsalar da dünya ortalamasında nüfuslarının yoğunluğu ve hızla artması, ekonomilerinin çok hızlı bir şekilde ilerlemesi, fosil yakıtların sera gazı yayılımlarına neden olması sonucunda küresel iklim değişikliğinin oluştuğundan enerjiye olan mevcut taleplerinin çok daha üzerinde yenilenebilir enerji yatırımlarını artırmaları gerekmektedir.
- Türkiye'nin yenilenebilir enerji yatırımlarında devletin hızla artan elektrik enerjisi talebine karşı yenilenebilir enerji teknolojilerinin geliştirilmesi ve bu alanda ulusal yerli sanayinin kurulmasına öncü olması gerektiği ayrıca kamu özel yatırımlarında doğru ve yerinde yatırımların yapılması gerekmektedir. Türkiye yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde çoğunlukla hidroelektrikten enerji sağladığı görülmektedir. Yalnız küresel iklim değişikliğine bağlı olarak yağışların her sene azalması nedeniyle elektrik üretiminde özellikle rüzgâr, güneş, jeotermal kaynaklarına yatırım sürecinde öncelik sağlanması, teşvik politikaları ve sübvansiyonların artırılması gerekmektedir. Bu şekilde hem coğrafi avantajlarından faydalananacak hem de ekonomide enerji ithalatından kaynaklı bağımlılığın önüne geçilecektir.

Kaynakça

- Acaroğlu, M. (2013). *Alternatif Enerji Kaynakları*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Açıkalın, N. (2018). *Sürdürülebilir Kalkınmada Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Rolü: Türkiye ve Almanya'da Rüzgar Enerjisi Üzerine Yasal ve Kurumsal Bir Değerlendirme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa, Türkiye: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Adıgüzel, G. E. (2018). *Avrupa Birliği'nin Yenilenebilir Enerji Dinamikleri ve Türkiye'nin Uyum*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara, Türkiye: Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altuntaşoğlu, Z. T. (2005). *Yenilenebilir Enerji Avrupa Birliği ve Türkiye Müktesebatı*. TMMOB Türkiye ve Enerji Sempozyumu Bildirileri, 249-261.
- Battal, T., & Akan, E. (2019). BRICS Ülkeleri ile Türkiye'nin Performans ve Potansiyel Kriterleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 7(1), 1-35.

- Bayraç, H., & Çildir, M. (2017). AB Yenilenebilir Enerji Politikalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(13), 201-212.
- Bostan , I., Gheorghe, A., Dulgheru, V., Sobor , I., Bostan , V., & Sochirean , A. (2013). *Resilient Energy Systems: Renewables: Wind,Solar Hydro* . London: Springer Science+Business Media .
- Cebeci, S. (2017). *Türkiye’de Güneş Enerjisinden Elektrik Üretim Potansiyelinin Değerlendirilmesi* . Ankara : Kalkınma Bakanlığı İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü .
- Çanka Kılıç , F., & Kılıç, M. K. (2013). Jeotermal Enerji ve Türkiye. *Engineer & the Machinery Magazine*, 54(639), 45-56.
- Çiftçi, E., & Balyemez , S. (2020). Enerji Verimliliği Açısından Yüksek Yapılar ve Sürdürülebilirlik. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 15(58), 127-141.
- Dinçer , F., Atik, İ., Yılmaz , Ş., & Çıngı, A. (2017). Hidrolik Enerjisinden Yararlanmada Ülkemiz ve Gelişmiş Ülkelerin Mevcut Durumlarının Analizi. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi*, 8(3), 555-561.
- Erdoğan, N. (2020, Ocak). *Türkiye’de Yenilenebilir Enerjiye Yönelik Teşvikler İle Yenilenebilir Enerji Üretimi Arasındaki Etkileşim ve Finansal Yansımalar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi . Sivas , Türkiye : Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertaş, C. (2011). *Fizik 9 Ders Kitabı*. Paşa Yayıncılık.
- Gedik, Ö. T. (2015). *Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynakları ve Çevresel Etkileri*. Yüksek Lisans Tezi . İstanbul, Türkiye : İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü .
- Gençoğlu, M. T. (2002). Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Türkiye Açısından Önemi. *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 14(2), 57-64.
- Gupta, H. K., & Roy, S. (2006). *Geothermal Energy: An Alternative Resource for the 21st Century*. Elsevier .
- Gümüş, İ., & Örgen, C. (2018). Konaklama Sektöründe Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımı ve Sürdürülebilirlik Açısından Turizme Olan Ekonomik Etkileri. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 73-84.
- Güney, T. (2017). Türkiye ve BRICS Ülkelerinde Ekonomik Özgürlüğün Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi. *International Review of Economics and Management*, 5(2), 30-47.
- Gürsoy, U. (2004). *Enerjide Toplumsal Maliyet ve Temiz ve Yenilenebilir Enerji*. Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları .
- IRENA (f). (2021). Solar energy photovoltaic. Ağustos 5, Renewable Energy Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (g). (2022). Solar energy photovoltaic. Temmuz 18, Renewable Energy Statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.

- IRENA (h). (2020). Wind energy. Mart 31, Renewable Capacity Statistics 2020, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (i). (2021). Wind energy. Nisan 5, Renewable Capacity Statistics 2021, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (i). (2022). Wind energy. Nisan 11, Renewable Capacity Statistics 2022, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (J). (2023). Wind energy. Mart 21, Renewable Capacity Statistics 2023, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (k) (2020). Wind energy. Temmuz 2, Renewable Energy Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (L) (2021). Wind energy. Ağustos 5, Renewable Energy Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (m) Wind energy. Temmuz 18, Renewable Energy Statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (n1) (2020). Hydropower energy. Mart 31. Renewable Capacity Statistics 2020, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (n2) (2021). Hydropower energy. Nisan 5. Renewable Capacity Statistics 2021, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (n3) (2022). Hydropower energy. Nisan 11. Renewable Capacity Statistics 2022, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (n4) (2023). Hydropower energy Mart 21. Renewable Capacity Statistics 2022, Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p1) (2020). Hydropower energy. Temmuz 2. Renewable Energy Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p2) (2021). Hydropower energy. Ağustos 5. Renewable Energy Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p3) (2022). Hydropower energy. Temmuz 18. Renewable Energy Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p4) (2020). Geothermal energy. Mart 31. Renewable Capacity Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p5) (2021). Geothermal energy. Nisan 5. Renewable Capacity Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.
- IRENA (p6) (2022). Geothermal energy. Nisan 11. Renewable Capacity Statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the International Renewable Energy Agency.

- IRENA (p7) (2023). Geothermal energy. Mart 21. Renewable Capacity Statistics 2023. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (r1) (2020). Geothermal energy. Temmuz 2. Renewable energy Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (r2) (2021). Geothermal energy. Ağustos 5. Renewable energy Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (r3) (2022). Geothermal energy. Temmuz 18. Renewable energy Statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (s1) (2020). Bioenergy. Mart 31. Renewable Capacity Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (s2) (2021) Bioenergy. Nisan 5. Renewable Capacity Statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (s3) (2022) Bioenergy. Nisan 11. Renewable Capacity Statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (s4) (2023) Bioenergy. Mart 21. Renewable Capacity Statistics 2023. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (t1) (2020) Bioenergy. Temmuz 2. Renewable energy statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (t2) (2021) Bioenergy. Ağustos 5. Renewable energy statistics 2021. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA (t3) (2022) Bioenergy. Temmuz 18. Renewable energy statistics 2022. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA(a). (2020). Solar energy. Mart 31, Renewable Capacity Statistics 2020, Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA(b). (2021). Solar energy. Nisan 5, Renewable Capacity Statistics 2021, Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA(c). (2022). Solar energy. Nisan 11, Renewable Capacity Statistics 2022, Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA(d). (2023). Solar energy. Mart 21, Renewable Capacity Statistics 2023. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- IRENA(e). (2020). Solar energy photovoltaic. Temmuz 2, Renewable Energy Statistics 2020. Abu Dhabi: IRENA- the Internatinoal Renewable Energy Agency.
- Johnson, G. L. (2006). *Wind Energy Systems*. Manhattan: Prentice-Hall.
- Kapluhan, E. (2014). Enerji Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Biyokütle Enerjisinin Dünyadaki ve Türkiye'deki Kullanım Durumu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (30), 97-125.

- Karadayı, S., & Ergan , Z. H. (2015). Geleneksel/Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Karşılaştırması ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımının Artırılması İçin Öneriler. *Electronic Journal of Occupational Improvement and Research EJOIR*, 2, 111-122.
- Koç, A., Yağlı, H., Koç, Y., & Uğurlu, İ. (2018). Dünyada ve Türkiye’de Enerji Görünümünün Genel Değerlendirilmesi. *Mühendis ve Makina*, 59(692), 86-114.
- Koç, E., & Kaya, K. (2015). Enerji Kaynakları- Yenilenebilir Enerji Durumu. *Mühendis ve Makina*, 56(668), 36-47.
- Leblebicioğlu, E. (2018, Kasım 25). Biyogaz Nedir, Nasıl Elde Edilir? Aralık 21, 2021 tarihinde Mühendis Beyinler: <https://www.muhendisbeyinler.net/biyogaz-nedir-nasil-elde-edilir/> adresinden alındı
- Oral, F., Behçet, R., & Aykut, K. (2017). Hidroelektrik Santral Rezervuar Verilerinin Enerji Üretimi Amaçlı Değerlendirilmesi. *Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6(2), 29-38.
- Önal, E., & Yarbay, R. Z. (2010). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Kaynakları Potansiyeli ve Geleceği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 9(18), 77-96.
- Righter, R. W. (1996). *Wind Energy in America : A History*. Norman and London : University of Oklahoma Press.
- Sachs, G. (2003). DreamingWith BRICs: The Path to 2050. Global Economics Paper No: 99, <http://www.goldmansachs.com/our-thinking/archive/archive-pdfs/bricsdream.pdf> adresinden erişildi. (Erişim Tarihi: 20.05.2023)
- Sağır, İ. H. (2021). *Türkiye’de Enerji Üretiminde Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri* . Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi . Konya , Türkiye : Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü .
- Sandalcılar, A. R. (2012). BRIC Ülkelerinde Ekonomik Büyüme ve İhracat Arasındaki İlişki: Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 161-179.
- Şekkeli, M., & Keçecioğlu, Ö. F. (2011). Hidroelektrik Santrallerin Türkiye’deki Gelişimi ve Kahramanmaraş Bölgesi Örnek Çalışması. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 14(2), 19-26.
- Tabak, J. (2009). *Coal and Oil-Energy And The Environment* . Newyork : Facts on File.
- Topal, M., & Arslan , E. I. (2008). *Biyokütle Enerjisi ve Türkiye*. VII. Ulusal Temiz Enerji Sempozyumu, 17-19.
- Ürün, E., & Soyu, E. (2016). Türkiye’nin Enerji Üretiminde Yenilenebilir Enerji Kaynakları Üzerine Bir Değerlendirme . *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 31-45.
- Yaman, M., & Haşıl, F. (2018). Türkiye’deki Hidroelektrik Santrali (HES) Uygulamalarına Çevre Açısından Bakış. *Uluslararası Afro-Avasya Araştırmaları Dergisi*, 3(5), 145-156.

- Yılmaz, M. (2012). Türkiye'nin Enerji Potansiyeli ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Açısından Önemi. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 4(2), 33-54. doi:https://doi.org/10.1501/Csaum_00000000064
- Zafer. (2012). *TR33 Bölgesinin Yenilenebilir Enerji Potansiyeli ve Stratejik Alt Bölgelerinin Tespiti*. Kütahya : Zafer Kalkınma Ajansı .

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTLİĞİ: KADINLARIN İYİ OLUŞ FARKLILIKLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Nazlı Şahanoğulları, Merve Hamzaoglu

Özet

Toplumların devamlılığı sürdürülebilir gelişme ve kalkınmaya bağlı olsa da eşitlik kavramı sürdürülebilirliğin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı giderek sanayileşen, artan nüfusun kaynakları optimal olmayan bir şekilde tüketmesi ile ortaya çıkan çevre sorunlarına bir çözüm olarak 20. Yüzyıl sonlarında karşımıza çıkması ile ilk etapta çevre sorunlarının bertaraf edilmesi ya da azaltılması gibi algılanmıştır. Fakat sınırsız ve kaynakları aşırı tüketimin yol açtığı sorunların analizleri zamanla geliştirilmiş, BM 2030 Gündemi'nde yer alan Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde çevre dışında eşitlikler üzerinden birçok hedef belirtilmiştir. Bu hedeflerden biri cinsiyet eşitsizliklerinin azaltılmasını hedefleyen "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği", bir diğeri ise "Eşitsizliklerin Azaltılması" olarak yer almaktadır. Kadınların toplumdaki dezavantajlı durumu gelişen dünya düzeninde son yıllarda azalmaya başlasa da gerek istihdam, gerekse toplumsal hayatta tam bir eşitlik net bir şekilde sağlanamamıştır. 1. Dünya Savaşı ile istihdam eden kadın, eğitim gibi temel ihtiyaçlarını daha eşitlikçi bir toplumda alıp finansal özgürlüğünü elde etmede birçok ülkede geridedir. Bu çalışmada, kadının finansal tatmin, mutluluk, güvende hissetme gibi temel sosyal iyi oluş olguları, toplumsal olaylara bakışı kapsayan bir sosyo-ekonomik analiz yapılmıştır. Öncelikle sürdürülebilirlik kapsamında toplumsal cinsiyet eşitsizliği konusu tarihsel olarak alınmış ve var olan literatür açıklanmıştır. Sonrasında sosyal iyi oluş ve kadın üzerine bir inceleme ile Dünya Değerler Anketi (2017-2020) veri seti kullanılarak gelişmiş ve gelişmekte olan/az gelişmiş ülkelerde kadınların temel sosyal iyi oluş durumu karşılaştırılması yapılmıştır. Bulgular kadınların genelde aynı iyi oluş trendlerine sahip olduğu fakat toplumsal olgulara bakış açılarının gelir gruplarında farklılaştığını göstermektedir. Kadınlar genellikle daha mutlu ve yüksek yaşam memnuniyetine sahip olsalar da finansal konularda ve güvenlik konusunda dezavantajlılardır. Bu kapsam iyileştirici politikalar dizayn edilmelidir.

Abstract

Although the sustainability and development of societies depend on sustainable development, the concept of equality emerges as part of sustainability. The concept of sustainability initially emerged in the late 20th century as a solution to environmental problems caused by industrialization and the suboptimal consumption of resources by the increasing population. However, over time, analyses of the problems caused by unlimited and excessive resource consumption have been developed, and the Sustainable Development Goals (SDGs) outlined in the UN 2030 Agenda include numerous targets related to equality in addition to the environment. One of these goals is "Gender Equality," aiming to reduce gender inequalities, while another is "Reduced Inequalities." Although the disadvantaged status of women in

society has started to decrease in the evolving world order in recent years, full equality has not been achieved, neither in employment nor in social life. Women lag behind in meeting basic needs such as education and achieving financial independence, which were evident during the First World War when women entered the workforce. This study conducts a socio-economic analysis encompassing women's financial satisfaction, happiness, and feelings of security, along with their perspectives on social events. Firstly, the issue of gender inequality within the scope of sustainability is discussed historically, and existing literature is explained. Subsequently, an examination of social well-being and women is conducted, and a comparison of women's basic social well-being in developed and developing/underdeveloped countries is made using the World Values Survey (2017-2020) dataset. The findings indicate that women generally exhibit similar trends in well-being, but their perspectives on social phenomena differ across income groups. While women tend to be happier and have higher life satisfaction, they are disadvantaged in financial matters and security. Within this context, policy interventions should be designed for improvement.

1. Giriş

Toplumların devamlılığının sürdürülebilir kalkınmaya bağlı olduğu bir gerçektir ve bu süreçte eşitlik kavramı da önemli bir rol oynamaktadır. Sürdürülebilirlik kavramı, 20. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, ilk olarak çevre sorunlarına çözüm olarak algılansa da, sanayileşme ve artan nüfusun kaynakları verimsiz bir şekilde tüketilmesiyle ortaya çıkan sorunlar, üzerinde düşünmeyi gerektirmiştir ve Birleşmiş Milletler (BM) 2030 Gündem’inde çevre dışında eşitlikler üzerinden Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH) belirlenmiştir. Bu hedefler arasında cinsiyet eşitsizlikleri azaltılmasını hedefleyen Hedef 5 “Cinsiyet Eşitliği” olarak belirlenmiştir.

Toplumdaki her bireyin temel insan haklarına saygı gösterilmesi ve herkesin adaletli bir şekilde değerlendirilmesi anlamına gelen toplumsal cinsiyet eşitliğinin önemi oldukça fazladır. Öncelikle kadınlar ve erkekler arasında eşit fırsatların sağlanması adaletli bir toplumun temelini oluşturur. Aynı zamanda ekonomik kalkınma açısından da cinsiyet eşitliği büyük bir öneme sahiptir ve cinsiyet eşitliği sürdürülebilir kalkınmanın en temel hedeflerinden biridir. Her ne kadar kadınların toplumdaki dezavantajlı durumu gelişen dünyada son yıllarda azalsa da hala tam eşitlik sağlanamamıştır.

Toplumlarda kadınların varoluş mücadeleleri toplumsal yapıya göre değişen ve gelişen bir süreç olmuştur. Kadının tarihsel olarak bulunduğu konuma ve toplumdaki yerine baktığımızda, farklı evrelerden geçtiklerini görebiliriz. Örneğin, Türk toplumuna ve Türk kadınına tarihsel açıdan bakılacak olursa İslamiyet öncesi, İslamiyet sonrası ve Cumhuriyet Türkiye’si olmak üzere üç dönem üzerinde durulabilir. İslamiyet öncesinde toplumsal cinsiyet ayrımı sorun teşkil edecek şekilde derinleşmemişken, İslamiyet sonrasında Türk kadınının toplumdaki yeri değişime uğramaya başlamış ve statüsünde başkalaşmalar gözlemlenmiştir. Cumhuriyet ile Mustafa Kemal Atatürk’ün devrimleriyle hem Türkiye’nin toplumsal ve siyasi

yapısı hem Türk kadınının geleceği köklü bir değişime uğramıştır. Cumhuriyet ile başlayan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltmaya yönelik iyileştirmeler yasalaşsa da yine de toplumsal olarak tam anlamda bir eşitlik sağlanamamıştır (Bingöl, 2014). Cumhuriyet dönemiyle birlikte kadınlara eğitim hakkı tanınmış, kadın haklarına yönelik reformlar gerçekleştirilmiş, seçme ve seçilme hakkı verilmiş, medeni kanunda eşitlik ilkesi benimsenmiş, kadınların iş gücüne katılımı teşvik edilmiş ve kadınların ekonomik bağımsızlığını sağlamak için istihdam imkanları yaratılmıştır. Bu iyileştirmeler her ne kadar toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması yönünde önemli adımlar olsa da ataerkillik ve geleneksellik hala korunmaktadır ve kadınlar hala kendine aile kadınından başka sıfatlar edinmekte zorlanmaktadır.

Dünyada kadınlar için fırsat eşitliğini oluşturan en önemli gelişmelerden biri Fransa'nın "eşit işe eşit ücret" ilkesini Roma Anlaşmasına (1958) koydurmasıdır. Avrupa Birliğindeki kadın ve erkek için eşit ücret ilkesinin geçmişi de bu anlaşmaya dayanmaktadır. 1997 tarihli Amsterdam Antlaşmasında da Avrupa Birliğinin temel görevlerinden birisinin kadın ve erkek arasındaki eşitliğin sağlanması kabul edilmiştir (Tutar ve Yetişen, 2009). Tarihsel olarak ortalama yaşam süresi, ortalama eğitim süresi, işgücüne katılım, miras hakları, evlilik yaşı, parlamentodaki yer ve oy hakkındaki cinsiyetler arası fark incelendiğinde birçok bölgede son 60 yılda toplumsal cinsiyet eşitsizliği arasındaki farkın azaldığı görülse de bölgeler arasındaki eşitsizlikler kıyaslandığında büyük farklılıklar görülmektedir. Örneğin, Avrupa iyi performans gösterirken, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya en kötü performansı göstermiştir (Carmichael ve diğerleri, 2014).

Yıllardır süregelen eşitlik politikalarıyla ilgili birçok hoşnutsuzluk ve eleştiri de günümüzde göze çarpmaktadır. Bu eleştiriler özellikle istihdam, sosyal devlet ve sosyal politikalar üzerine yoğunlaşmaktadır. Feminist hareket tarafından bakıldığında toplumsal cinsiyet eşitliğinin özellikle istihdam etrafında yoğunlaşması da bir eleştiri konusudur. Bu noktada en büyük kaygı, eşitliğin sağlanmasından çok politikaların genel olarak istihdam artışı üzerinde yoğunlaşmasıdır ki mesleki ayırım ve ücret farklılıkları halen devam etmektedir. Araştırmalar, eşitlik politikalarının sonuçlarının daha somut olarak görüldüğü ülkelerin sosyal devlet anlayışının kurumsallaştığı ülkeler olduğunu, sosyal devletin gelişmediği ülkelerde ise eşitlik politikalarının sınırlı kalacağını göstermektedir (Koray, 2011).

Toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması sürdürülebilirlik için önemli etkenlerden biridir ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi 19. Yüzyılın sonlarından itibaren oldukça gündeme gelmiştir. Ayrıca sürdürülebilirlik ve iyi oluş da günümüze ve gelecekteki toplumları şekillendirmede önemli bir rol oynayan birbiriyle bağlantılı iki kavramdır (Lengyel ve diğerleri, 2019). Sürdürülebilirlik hedeflerine ulaşmak, sağlıklı bir çevre sağlayarak, toplumda eşitsizlikleri azaltarak ve sosyal uyumu teşvik ederek iyi oluşa da katkıda bulunabilir. İyi oluş ise mutluluğu en üst düzeye çıkararak elde edilir ve birçok faktörüyle oldukça kapsamlı bir konudur. Sosyal iyi oluş kavramı, toplumda bireylerin eşitlik, adalet, insan hakları, güvenlik gibi temel ve önemli ihtiyaçlarının karşılanması ve toplumun refahının artırılması anlamına gelmektedir. Bu kavramla ilgili gelir eşitsizliği, iş imkanları, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişilebilirlik gibi birçok unsur yer almaktadır ve toplumun sosyal iyi

oluşu bu faktörlerin dengeli bir şekilde sağlanmasıyla mümkün olabilir. Toplumda sosyal iyi oluşun sağlanması için bir diğer önemli etken ise toplumsal cinsiyet eşitliği kavramıdır. 18. Yüzyıldan bu yana istihdam eden kadınlar, temel ihtiyaçlarını daha eşit bir toplumda alıp finansal özgürlüklerini elde etmede hala bir birçok ülkede geri konumdadır. Kadınların toplumsal cinsiyet eşitliği çerçevesinde var olan haklara erişimi, sosyal iyi oluşlarını belirleyen önemli bir faktördür. Kadınların sosyal iyi oluşu, kadınların toplum içindeki rolü, statüsü, güçlendirilmesi ve yaşam kalitesiyle ilgilidir.

Bu çalışmada öncelikle toplumsal cinsiyet eşitliği tarihsel olarak ele alınmaktadır. Sonraki bölümde Sanayi Devrimi'nden günümüze kadın istihdamı üzerine bir analiz sunulacaktır. 4. Bölümde ise literatür taraması sunulacaktır. 5. Bölümde metodoloji tanıtılacak ve ekonometrik analiz açıklanacaktır. Son olarak sonuç bölümünde elde edilen bulgular tartışılacak ve politika önerileri verilecektir.

2. Tarihsel olarak Sürdürülebilirlik Kapsamında Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Toplumsal cinsiyet eşitliği sürdürülebilirlik açısından önemli bir unsurdur ve tarih boyunca da çeşitli aşamalardan geçmiştir. Sürdürülebilirlik kapsamında cinsiyet eşitliği ile ilgili konuşmalar ve tartışmalar 1980 li yıllardan itibaren başlasa da 1992'de Rio'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, sürdürülebilir kalkınmaya yönelik farklı yaklaşımlar sağlamıştır ve sivil toplum ve toplumsal hareketler, hükümetler tarafından tartışılan gündemlerle bir dönüm noktası niteliğinde konferans olarak tarihe geçmiştir. Bu konferansta ayrıca çok sayıda topluluk temelli müdahaleleri teşvik eden, sürdürülebilirliğin yerel yönetimler, topluluk grupları ve vatandaşlar tarafından inşa edilmesini öngören Gündem 21 de tasarlanmıştır (Leach ve diğerleri, 2016). Gündem 21'de, kadınların sürdürülebilir kalkınmaya tam katılımına ve güçlendirilmesine olan ihtiyaç vurgulanmıştır. Ayrıca toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve kadın haklarının güçlendirilmesinin ve karar alma süreçlerine katılımın, sürdürülebilir kalkınma arayışındaki kilit alanlar olduğu belirtilmiştir (Johnsson-Lathan, 2007) Gündem 21 içerisinde Yerel Gündem 21'in dördüncü ve son hedefinde kadın ve gençlerin her ülkedeki yerel yönetimlerin tüm süreçlerinde katılımının teşvik edilmesi vurgulanmıştır. (Emrealp, 1998). Gündem 21 de ayrıca "sürdürülebilir kalkınma yönünde kadınlar arası küresel eylem" başlığı da yer almaktadır. (Güneş,2013)

Bir diğer sürdürülebilirlik açısından toplumsal cinsiyet eşitliği konusuna 1995 yılında Pekin'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Dünya Konferansında değinilmiştir ve eylem planında toplumsal cinsiyet tarafında sürdürülebilirlik çabalarına oldukça önemli katkı sağlamıştır. Bu plan ayrıca toplumsal cinsiyet eşitliği gündemini ekolojik, ekonomik ve sosyal olmak üzere sürdürülebilirliğin üç boyutunu da kapsamaktadır. (Johnsson-Lathan, 2007). Ayrıca toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin çevresel bozulmanın hem nedeni hem de sonucu olduğu kabul edilmiş ve toplumsal cinsiyet perspektifinin çevre politikalarına ve programlarına entegre edilmesi çağrısında bulunulmuştur.

1992 yılında kabul edilen ve iklim değişikliğini ele almayı amaçlayan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi¹² (UNFCCC) de zamanla cinsiyet eşitliğini, iklim eyleminde çok önemli bir unsur olarak kabul görmüştür. 2007 yılında gerçekleşen 13. Taraflar konferansında kabul edilen Bali Eylem planında yer alan Toplumsal Cinsiyet ve İklim Değişikliği modüllerinde; Toplumsal cinsiyetin iklim değişikliğine dahil edilmesi, toplumsal cinsiyete duyarlı politikalar geliştirilmesi, toplumsal cinsiyetin iklim değişikliği finansman mekanizmalarına dahil edilmesi gibi maddeler yer almıştır (Talu, 2016). Bu sözleşme sürdürülebilir kalkınma ve iklim adaleti hedeflerine ulaşmak için cinsiyet eşitliğinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet eşitliği, UNFCCC'nin önemseydiği ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmanın ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilir. Sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmayı amaçlayan, iklim değişikliğiyle mücadelede uluslararası bir çerçeve sağlayan ve 175 ülke tarafından 2015 yılında imzalanan Paris anlaşmasında da iklim değişikliğinin hafifletilmesi ve uyum çabalarında cinsiyet eşitliğinin önemi belirtilmektedir. Paris Anlaşması'nda toplumsal cinsiyete duyarlı ve toplumsal cinsiyet eşitliğini gözetken bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği vurgulanmasına rağmen, mevcut iklim değişikliği rejiminde özellikle kadınlar ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularını hedefleyen spesifik bir düzenleme bulunmamaktadır (İğci ve Çobanoğlu, 2019).

Toplumsal cinsiyet eşitliği ve sürdürülebilirliğin kesişim noktasını ele almak için çeşitli global organizasyonlar da ortaya çıkmıştır. Bunlar, kadınların çevresel karar alma sürecindeki liderliğini destekleyen, toplumsal cinsiyete duyarlı iklim politikalarını savunan ve çevre sorunlarının kadınlar üzerindeki orantısız etkisi hakkında farkındalık yaratan Kadın Çevre ve Kalkınma Örgütü (WEDO), Küresel Toplumsal Cinsiyet ve İklim Değişikliği İttifakı (GGCA) ve Kadınların İklim Adaleti Hareketi (Women for Climate Justice) gibi kuruluşlardır (Talu, 2016). Bu girişimler, sürdürülebilirlik bağlamında toplumsal cinsiyet eşitliğinin önemini giderek daha fazla kabul edildiğini yansıtmaktadır. Toplumsal cinsiyete duyarlı politikalara, veri toplamaya, çevrenin korunması, iklim değişikliğinin hafifletilmesi ve sürdürülebilir kalkınma ile ilgili karar verme süreçlerine kadınların seslerinin ve deneyimlerinin anlamlı bir şekilde dahil edilmesine duyulan ihtiyaca artan vurgu ile çabalar gelişmeye devam etmektedir.

2012 yılındaki Birleşmiş Milletler Rio+20 Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, sürdürülebilir kalkınma hedefi oluşturma kararlarının en somut sonucu olarak kabul edilmektedir. Bu hedefler kalıcı refah için yol gösterici olma potansiyeline sahip olmakla birlikte hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için sosyal, ekonomik ve çevresel hedefleri bütünleştiren, evrensel olarak gündemler içermektedir. 2015 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, sürdürülebilir kalkınma gündeminin temelini oluşturan ve yeni bir çerçeve olan "Dünyamızı Dönüştürmek: 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi" ni kabul etmiştir. Bu yeni çerçeve 17 tane evrensel hedef ve 169 amaç içermekle birlikte, 2015 yılında sona eren Milenyum Kalkınma Hedefleri (MDG) nin yerine geçmiştir. (Gedik, 2020). Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri

¹² Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC), iklim değişikliği ile mücadele etmek ve dünya genelinde sürdürülebilir bir gelecek sağlamak amacıyla kabul edilmiş uluslararası bir anlaşmadır.

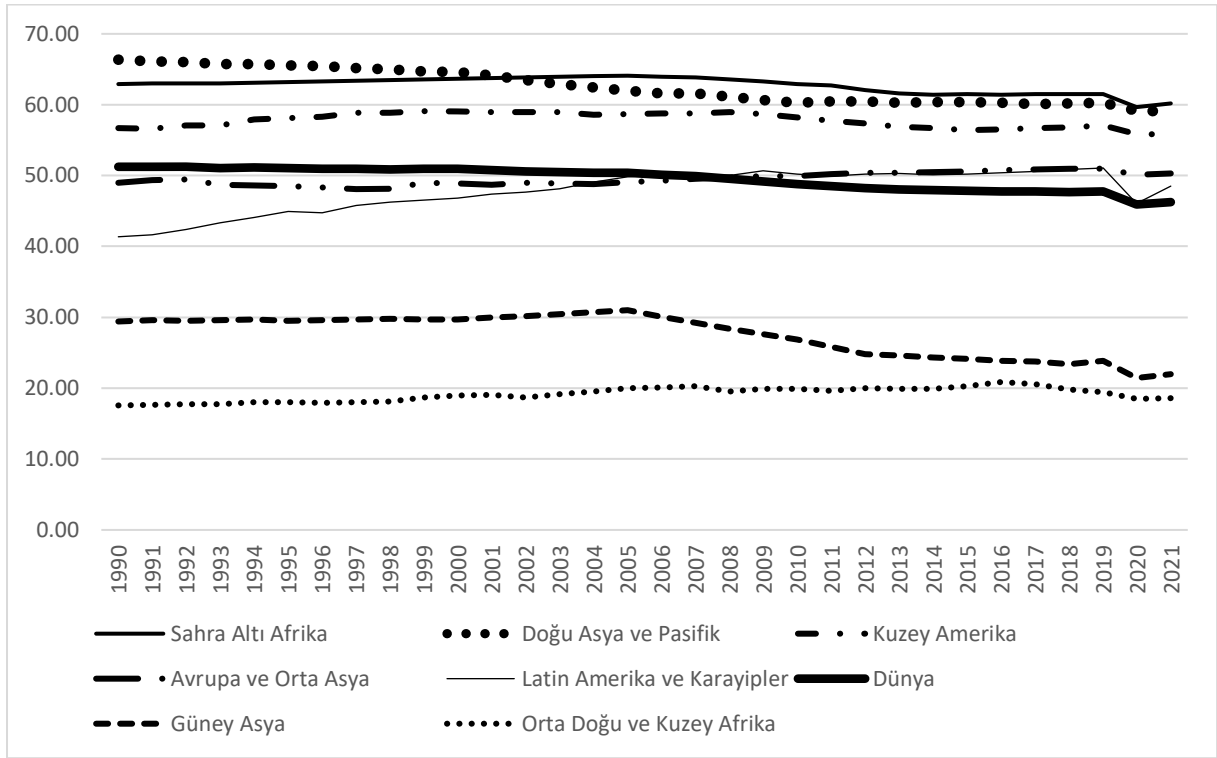
(SKH) nden biri olan Hedef 5, “Cinsiyet Eşitliği” olarak adlandırılır. Bu hedef, cinsiyet eşitliğinin sağlanması, kadın ve kız çocuklarının haklarının güçlendirilmesi ve toplumsal cinsiyetle ilgili her türlü ayrımcılığın sona erdirilmesini amaçlar. Ayrıca, toplumsal cinsiyet eşitliği ve kadınların güçlendirilmesi, sürdürülebilir kalkınmaya ulaşmadaki temel rollerini kabul ederek, diğer birçok hedefle bütünleşmiş, kesişen konulardır. Bu hedefin başarılması, sürdürülebilir kalkınma sürecinde kapsayıcı bir toplumun oluşturulması ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi için kritik bir öneme sahiptir.

3. Sanayi Devrimi’nden Günümüze Kadın İstihdamı

Sanayi Devrimi öncesinde kadınlar genellikle tarım ve ev işleri gibi alanlarda çalışmaktaydı üretim süreçlerinin çoğunu evde yapan kadınların çalışma fırsatları oldukça sınırlıydı. Sanayi Devrimi’nden günümüze ise kadın istihdamı oldukça önemli değişimler geçirmiştir. 18. Yüzyılın en önemli gelişmesi olan Sanayi Devrimi ile kadınlar da çalışma hayatına dahil olmaya başlamışlardır. Bu dönemde daha çok dokuma sektöründe çalışan kadınlar, Sanayi Devrimi’ni takip eden yıllarda dokuma sektöründeki gelişmelerle de birlikte birçok Batılı ülkede kadın işgücü toplam işgücünün oldukça önemli bölümünü oluşturmuştur ve kadınlar emeklerini ücrete dönüştürmüşlerdir (Kocacık ve Gökkaya, 2005). Sanayi Devrimiyle birlikte fabrika sistemleri ve endüstriyel üretim yaygınlaştığı için özellikle dokuma, tekstil ve giyim gibi sektörlerde yoğun bir şekilde çalışan kadınlar Sanayi Devrimi ile fabrikalardaki kadın istihdamını artırmışlardır. I. Ve II Dünya Savaşları ile birlikte de kadın istihdamında yine artış gözlemlenmiştir. Savaşa giden erkeklerin yerini kadın işgücü almıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında siyasi, ekonomik ve sosyal değişikliklerle birlikte kadının toplumdaki statüsü ve cinsiyet ayrımcılığı sorgulanmaya başlanmıştır. Birleşmiş Milletler’in kurulmasıyla Kadının Statüsü Komisyonu, kadının toplum hayatındaki katılım oranını belirlemek amacıyla faaliyetlerine başlamıştır (Şahbaz Kılınç, 2015). 18. yüzyılın sonları ve 19. Yüzyılın başlarındaki dünyada kadının işgücüne katılımı için veriler oldukça kısıtlı olsa da, Long(1958), çalışmasında ABD’de kadınların işgücüne katılım oranının 1890’da 4 milyonun altındayken 1950’de 16 milyonun üzerine çıktığını belirtmiştir. 20. Yüzyılın ileriki zamanlarında kadın hareketleri ve kadın hakları güçlendiği için kadınlar eşit iş fırsatları, eşit ücret ve toplumsal cinsiyet eşitliği gibi konularda mücadele etmeye başlamışlardır. Bu hareketler de kadınların işgücüne katılımını ve istihdam haklarını artırmada önemli rol oynamıştır.

1990 yılından günümüze kadının işgücüne katılım verileri Tablo 1’de gösterildiği gibidir. 1990 yılında kadınların işgücüne katılım oranı %51 iken, günümüzde. Bu oran %46 ya düşmüştür. Kadınların işgücüne katılımı son 30 yılda Doğu Asya ve Pasifik’te ve Güney Asya’da yaklaşık %7 oranında düşüş yaşarken, Latin Amerika ve Karayipler’de ise %7’lik bir artış yaşanmıştır.

Tablo 1: Kadın işgücüne katılım oranları, 1990-2021

Kaynak: Dünya Bankası

Data erişim: <https://data.worldbank.org/indicator/SL.TLF.CACT.FE.ZS>

Günümüzde kadınların işgücüne katılımı ve istihdamı önemli ölçüde artmış olsa da cinsiyet eşitsizlikleri ve toplumsal cinsiyet ayrımcılığı hala varlığını sürdürmektedir. Aynı eğitim seviyelerinde olsalar bile kadınlar, erkeklerle karşılaştırıldığında daha az ücret almakta, daha az üst yönetim pozisyonlarında yer almakta ve bazı sektörlerde erkek egemenliği devam etmektedir.

4. Literatür Taraması

İktisat biliminin de ilgi alanına giren yaşam memnuniyeti, öznel iyi oluş veya mutluluk kavramlarıyla birlikte kullanılır ve sosyal iyi oluşu etkileyen önemli parametrelerden biridir (Korkmaz ve diğerleri, 2015:79). Mutluluk, öznel iyi oluş ve bunları etkileyen/şekillendiren unsurlar ile ilgili literatürde oldukça fazla çalışma bulunmaktadır. Schyns(2002), kişilerin bireysel yaşam memnuniyetleri ile gelir arasındaki ilişkiyi incelen çalışmasında, bu iki kavram arasında pozitif bir ilişki bulmuş, daha yüksek gelir grubundaki bireylerinden yaşamlarından daha fazla memnun olduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışmada fakir ülkede yaşayan fakir insanların, zengin bir ülkede fakir insanlara göre yaşamlarından daha az memnun olduğunu belirtmiştir. Gelişmiş ülkelerle yapılan çalışmalar gelir, sağlık durumu, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi ve cinsiyetin yaşam memnuniyeti ile ilişkili önemli faktörler olduğunu göstermektedir. Doğu Avrupa ülkelerinde daha yüksek eğitim seviyesi, çocuk sahibi olmama, kırsalda ikamet etme ve yüksek gelir öznel iyi oluşla ilişkilendirilmiştir (Lim ve diğerleri, 2017). Sağlık ve iyi oluş arasında da bir ilişki söz konusudur (Hammoudeh ve diğerleri, 2019;

Patton ve diğerleri, 2011;). Bireyler genel olarak daha yüksek bir iyi oluşa sahip olduklarında, daha iyi sağlık durumunda olduklarından bahsetmektedirler (Roysamb ve diğerleri, 2003). Kültürel açıdan bakıldığında ise bazı kültürlerde iyi oluşun daha yüksek seviyede olduğu görülmektedir. Kültürler arasında iyi oluşun farklılık sebepleri olarak zenginlik, dikte edilen normlar, iyi oluşun ne kadar önemli kabul edildiği gibi faktörlere dayanmaktadır (Diener ve diğerleri, 2003).

Cinsiyetler arası iyi oluş düzeyleri incelendiğinde ise sonuçlar farklılık göstermektedir. Yaşam memnuniyet anketleri kadınların eğitim seviyeleri ve gelirleri erkeklere kıyasla daha az olmasına rağmen yaşam memnuniyetlerinin daha yüksek olduğunu göstermektedir (Montgomery, 2022). Bazı çalışmalarda ise kadınların ve erkeklerin iyi oluşları arasında önemli ölçüde bir fark olmadığı görülmüştür (Fujita ve diğerleri, 1991). Gallup anket veri setine dayanan bir araştırmaya göre kadınların çoğu zaman erkeklerden daha mutlu olduğu veya kadınlar ile erkekler arasında belirgin bir fark olmadığı görülmüştür (Zweig, 2014, Montgomery, 2022). Inglehart(2002) ise yaşam memnuniyetinde cinsiyet farkının yaş gruplarına göre değiştiğini belirtmiştir. 18-44 yaş grubu arasındaki kadınların yaşam memnuniyetleri erkeklere göre daha yüksek iken, 44-65+ yaş grubu arasındaki erkeklerin yaşam memnu niyetlerinin bu yaş grubundaki kadınlardan daha fazla olduğu bulunmuştur. Erkeklerin yaşam memnuniyetlerinin daha yüksek olduğunu belirten çalışmalar da literatürde mevcuttur (Haring ve diğerleri, 1984; Pinquart ve Sörensen, 2001) .

5. Metodoloji ve Ekonometrik Analizi

5.1. Metodoloji

Çalışmada Dünya Değerler Anketi (2017-2020) Dalga 7 veri seti kullanılmıştır (Haerpfer ve diğ. 2020). Veri setinde yer alan Dünya Bankası'na göre gelir grupları sınıflandırması değişkeni baz alınarak, her bir gelir grubu için ayrı bir alt veri seti oluşturulmuştur: i. alt gelir grubundaki ülkeler, ii. orta alt gelir grubundaki ülkeler, iii. orta üst gelir grubundaki ülkeler, iv. üst gelir grubundaki ülkeler. Bu kapsamda, 4 farklı ekonometrik analiz yapılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak ikili lojistik regresyon analizi kullanılmıştır. Bu istatistiksel bir yöntem, bağımlı değişkenin iki kategorik değerden oluştuğu durumlarda kullanılmakta, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkene etkilerini ölçmek ve bağımlı değişkenin olasılığını tahmin etmek için kullanılmaktadır. Doğrusal regresyon yönteminden farklı olarak bağımlı değişkenin kategorik olduğu (Ör: Evet/Hayır) durumlarda kullanılabilir. Çalışmanın amacı kadınların toplumsal alanda dezavantajlarını ele almak olduğu için, bağımlı değişken kadın olma durumudur: Kadın olma=1, Erkek olma=0. Sosyo-demografik özellikler ekonometrik modellerde kontrol değişkenler olarak yer almaktadır: yaş, eğitim seviyesi, gelir, anne ve babanın eğitim seviyesi, medeni hal, göçmenlik. Bağımsız değişkenler, sosyal iyi-oluş faktörlerini içermekle birlikte, toplumsal olaylara bakış açılarını da ele almaktadır.

“Başlıca geçim sağlama” hane halkında en yüksek maaşı alan birey olma durumunu temsil etmektedir. Bu kapsamda kadının en yüksek gelirli olması, istihdam daha üst düzeyde yer

alma durumu da ilgili olabilir. “Dindarlık” değişkeni, katılımcıların kendini dindar bir birey olarak atfetmesine dayanmaktadır. Kukla değişken olarak modelde yer almaktadır. “Ev kadınlığı tatmin” kodlu bağımsız değişken “Ev hanımı olmak da en az o kadar tatmin edici” önermesine katılımı 4’lü Likert ölçeğinde ölçümlenmektedir. Bu kapsamda, kadının ev hanımlığını istihdam etmeye kıyasla tatminkar bulması ölçümlenmektedir. “Erkeklerin iş bulma hakkı” değişkeni ise “Erkekler iş bulmada kadınlardan daha çok hak sahibi olmalı” önermesine katılımı ölçümlenmektedir ve 5’li Likert ölçeği kullanılmıştır. Bu değişkenle istihdam etmede erkeklerin daha fazla hak sahibi olması gibi dezavantajlı bir duruma karşı kadınların bakış açısı ele alınmaktadır. “Kadınların yüksek gelirli olması sorunu” değişkeni “Eğer kadınların geliri eşlerinden daha fazla olursa sorun olur” önermesine katılımı 5’li Likert ölçeğinde ölçümlenmektedir. “Çocuk yapmak toplumsal bir görev” değişkeni, çocuk yapmanın toplumsal bir görev olduğuna katılmayı ifade eder ve 5’li Likert ölçeğinde ölçümlenmiştir. Benzer şekilde “Çalışma toplumsal bir görev” değişkeni de çalışmanın toplumsal bir görev olduğuna katılmayı 5’li Likert ölçeğinde ölçümler. “Çalışma öncelik olmalı” değişkeni, “Çalışma daha az boş zaman demek olsa bile daha önemli olmalı” önermesine katılımı 5’li Likert ölçeğinde ölçümler. “Mutluluk seviyesi” katılımcıların belirttiği öznel mutluluk seviyeleri, “Sağlık durumu” katılımcıların belirttiği sağlık durumlarıdır ve 4’lü Likert ölçeği kullanılmıştır. “Seçim özgürlüğü” 10’lu Likert ölçeğinde katılımcıların sahip oldukları seçim özgürlüğü ve kontrolü belirtir. “Yaşam memnuniyeti” ve “Finansal memnuniyet” 10’lu Likert ölçeğinde katılımcıların tatmin seviyesini göstermektedir. “Güvende hissetme” değişkeni mahallesinde bireyin kendini ne kadar güvende hissettiğini 4’lü Likert ölçeğinde ölçümler. Kürtaj, boşanma, şiddet gibi kadını ilgilendiren ve dezavantajlı olduğu toplumsal olguların ne kadar kabul edilebileceğini gösteren “Kürtaja bakış”, “Boşanmaya bakış”, “Şiddete bakış” değişkenleri 10’lu Likert ölçeğinde ölçümlere yapmaktadır. Politikaya ilgi gösterse toplumsal hayata katılım açısından önemli olabilir. Bu kapsamda “Politikaya ilgi” 4’lü Likert ölçeğinde değerlendirilmiştir. “Demokrasinin önemi” demokrasi kavramına verilen önemi 10’lu Likert ölçeğinde göstermektedir.

5.2. Ekonometrik Analiz

Yukarıda belirtildiği üzere, veri seti ülke gelir gruplarına göre 4 farklı alt veri setine ayrılmıştır ve ekonometrik modelleme 4 farklı veri setinde yapılmıştır. Tablo 1’de ekonometrik modeller gösterilmektedir. Buna göre kontrol değişkenlere bakıldığında kadın olma ve yaş arasında orta alt ve üst gelirli ve üst gelirli ülkelerde pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Alt gelir grubundaki ülkelere kadınların az eğitilmiş olma olasılığı daha yüksektir. Üst gelir grubundaki kadınların erkeklere nazaran daha az gelirli oldukları görülmektedir. Orta üst gelirli ülkelere kadın olma ve göçmenlik arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Evli olma durumuna bakıldığında, kadın katılımcıların evli olma olasılığı üst gelir grubu ülkeler dışında yüksektir. Üst gelir grubundaki ülkelere kadın olma ve evli olma arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur.

Tüm ülkelerde haneye en yüksek maaş getirme durumu olan başlıca geçim sağlama ile kadın olma arasında negatif anlamlı bir ilişki vardır. Bu durum kadınların halen daha yüksek gelirli işlerde erkeklere nazaran daha az istihdam etmelerini gösteren bir sonuç olarak yorumlanabilir. Alt gelir grubu dışındaki tüm ülkelerde kadınların erkeklere nazaran daha dindar oldukları görülmektedir. Bu sonuç, sosyal bir analiz için önemli bir bulgudur. Neredeyse tüm ülkelerde kadınlar ev kadınlığının tatminkar olmadığı kanısındadırlar. Üst gelir grubundaki ülkelerde “Erkeklerin iş bulmada kadınlardan daha çok hak sahibi olması gerektiğine inananların kadın olma olasılığı yüksektir. Bu durum toplumsal eşitsizliğin kanıksandığını bize göstermektedir. Orta alt gelirli ülkelerde kadınlar kadınların eşlerinden daha fazla gelir elde etmesinin bir problem olduğuna inanmazken, orta üst gelirli ülkelerde kadınlar bu durumun bir problem olduğuna inanmaktadırlar. Orta üst gelir ve üst gelir gruplarındaki ülkelerde kadınlar çalışmanın öncelik olmadığına inanmaya daha fazla meyillidirler.

İyi oluş konusunda kadınlar erkeklerden birçok alanda ayrışmaktadırlar. Kadınlar genellikle erkeklere nazaran daha mutlu olduklarını beyan etmektedirler. Fakat, iyi oluşun önemli bir göstergesi olan sağlık durumunda, kadınlar erkeklere nazaran genellikle daha kötü sağlık durumundadırlar. Kendini ifade edebilmenin önemli bir göstergesi olarak seçme özgürlüğü konusunda, seçim özgürlüğü ve kontrol ile kadın olma arasında orta alt ve üst gelirli ülkelerdeki negatif anlamlı, üst gelirli ülkelerde ise pozitif anlamlı bir ilişki mevcuttur. Orta alt gelirli ülkeler dışında tüm ülkelerde kadınlar daha yüksek yaşam memnuniyetine sahiptirler. Fakat, finansal memnuniyet ve kadın olma arasında hiçbir ekonometrik modelde anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Güvende hissetmek bireysel refaha ve iyi oluşa etki eden bir faktördür. Kadınların genel olarak daha az güvende hissettikleri görülmektedir.

Toplumsal olgularda kadının baş aktör olduğu konulardaki algısı ve tutumu önemlidir. Kürtaj konusunda orta alt ve üst gelirli ülkelerde kadınlar bu olgunun kabul edilebilir olduğun inanmaktadırlar. Benzer şekilde boşanma birçok kültürde kabul edilmeyen ve yasak bir olgu olmaktadır. Ekonometrik analizimizde tüm ülkelerde kadınların boşanmayı kabul edilebilir olarak buldukları görülmektedir. Orta alt ve üst gelirli, üst gelirli ülkelerde kadınlar şiddeti kabul edilebilir bulmamaktadırlar. Politika konusunda ise kadınların genellikle erkeklere nazaran daha az ilgili olma olasılıkları olduğunu görmekteyiz. Demokrasiye verilen önemde orta üst gelir grubunda demokrasiye önem verenlerin kadın olma olasılığı yüksekken, orta alt gelirli ve üst gelirli ülkelerde kadınlar daha az önem verme eğilimindedirler.

Tablo 1. Ekonometrik Analiz¹³

¹³ Standart sapmalar parantezde verilmiştir, *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

	ALT GELİR GRUBUNDA Kİ ÜLKELER	ORTA GELİR GRUBUNDA Kİ ÜLKELER	ALT GELİR GRUBUNDA Kİ ÜLKELER	ORTA GELİR GRUBUNDA Kİ ÜLKELER	ÜST GELİR GRUBUNDA Kİ ÜLKELER
KONTROL DEĞİŞKENLER					
YAŞ	0.00122 (0.00453)	0.00809*** (0.00141)	0.0112*** (0.00110)	0.00307*** (0.00102)	
EĞİTİM SEVİYESİ	-0.0734** (0.0313)	0.000869 (0.0106)	0.00339 (0.00859)	-0.00695 (0.00934)	
ANNENİN EĞİTİM SEVİYESİ	0.134 (0.112)	0.0107 (0.0421)	0.0220 (0.0316)	-0.0499* (0.0289)	
BABANIN EĞİTİM SEVİYESİ	-0.142 (0.0988)	0.00968 (0.0405)	-0.0590* (0.0311)	1.62e-05 (0.0276)	
GELİR SEVİYESİ	0.0888 (0.115)	-0.0491 (0.0331)	0.00204 (0.0264)	-0.129*** (0.0313)	
1.GÖÇMENLİK	-0.440 (0.841)	0.250 (0.250)	0.242** (0.112)	-0.0233 (0.0423)	
1.EVLİ OLMA	0.554*** (0.129)	0.350*** (0.0389)	0.113*** (0.0311)	-0.350*** (0.0315)	
BAĞIMSIZ DEĞİŞKENLER					
1.BAŞLICA GEÇİM SAĞLAMA	-2.423*** (0.123)	-1.987*** (0.0383)	-1.989*** (0.0308)	-1.482*** (0.0305)	
1.DİNDARLIK	-0.0527 (0.129)	0.204*** (0.0430)	0.420*** (0.0315)	0.409*** (0.0315)	

EV KADINLIĞI TATMİN	-0.188*** (0.0513)	-0.0146 (0.0189)	-0.0410** (0.0167)	-0.0461*** (0.0176)
ERKEKLERİN İŞ BULMA HAKKI	0.0380 (0.0389)	0.00153 (0.0138)	0.0137 (0.0103)	0.113*** (0.00850)
KADININ YÜKSEK GELİRLİ OLMASI SORUNU	0.0105 (0.0351)	-0.0265* (0.0141)	0.0236** (0.0104)	-0.00517 (0.00936)
ÇOCUK YAPMAK TOPLUMSAL BİR GÖREV	0.0626 (0.0606)	0.0146 (0.0169)	-0.0172 (0.0125)	0.0361*** (0.00913)
ÇALIŞMAK TOPLUMSAL BİR GÖREV	0.117 (0.0979)	-0.0521** (0.0220)	-0.0630*** (0.0154)	-0.0980*** (0.0145)
ÇALIŞMAK ÖNCELİK OLMALI	-0.00472 (0.0816)	-0.0138 (0.0185)	-0.0547*** (0.0138)	-0.0434*** (0.0104)
MUTLULUK SEVİYESİ	-0.0351 (0.0920)	0.0847*** (0.0267)	0.0961*** (0.0233)	0.101*** (0.0295)
SAĞLIK DURUMU	-0.330*** (0.0760)	-0.103*** (0.0221)	-0.121*** (0.0190)	-0.0984*** (0.0203)
SEÇİM ÖZGÜRLÜĞÜ	-0.0347 (0.0266)	-0.0175** (0.00791)	-0.0344*** (0.00701)	0.0251*** (0.00943)
YAŞAM MEMNUNİYET İ	0.0490* (0.0283)	0.00785 (0.00936)	0.0209** (0.00822)	0.0402*** (0.0121)

FİNANSAL MEMNUNİYET	-0.0215 (0.0275)	-0.00682 (0.00866)	-0.00631 (0.00732)	-0.00669 (0.00925)
GÜVENDE HİSSETME	0.0390 (0.0738)	-0.0438** (0.0218)	-0.0814*** (0.0181)	-0.283*** (0.0218)
KÜRTAJA BAKIŞ	0.0210 (0.0516)	0.0207** (0.00933)	0.0151** (0.00702)	0.00320 (0.00655)
BOŞANMAYA BAKIŞ	0.0654* (0.0372)	0.0207*** (0.00734)	0.0279*** (0.00546)	0.0660*** (0.00704)
ŞİDDETE BAKIŞ	-0.0457 (0.0487)	-0.0574*** (0.00914)	-0.0650*** (0.00821)	-0.0990*** (0.0108)
POLİTİKAYA İLGİ	-0.295*** (0.0552)	-0.174*** (0.0181)	-0.181*** (0.0157)	-0.382*** (0.0171)
DEMOKRASİN İN ÖNEMİ	-0.0107 (0.0351)	-0.0392*** (0.00817)	0.0111* (0.00666)	-0.0232*** (0.00886)
SABİT	1.921*** (0.576)	1.296*** (0.153)	0.948*** (0.122)	1.844*** (0.128)
GÖZLEM SAYISI	1,973	16,148	24,828	23,078
PSEUDO R KARE	0.2367	0.1583	0.1630	0.1377

6. Sonuç

Kadın toplumda çok önemli bir aktör olarak yer almaktadır, fakat birçok alanda dezavantajlı olması ve geri planda kalması “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği” sorununun derinleşmesine sebep olmaktadır. BM 2030 Gündeminde yer alan Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinde bu olgunun 2030 yılına dek bert rafa edilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda ele alınacak politikaların daha etkin dizayn edilmesi için daha detaylı çalışmalara ihtiyaç elzemdir.

Bu çalışma Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında yer alan “Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği” ve “Eşitsizliklerin” azaltılması hedeflerini ele alarak kadınlar üzerine bir sosyo-ekonomik analiz oluşturmaktadır. Toplumda bireyin faydalı olması ve toplumun refahının maksimize olması bireyin refah maksimizasyonu ile mümkün olacağı için, bireylerin iyi

oluşları, eşitsizlik ve toplumdaki konulara bakış açılarının ele alınması önemli olabilir. Bu kapsamda bu çalışma mikro veri seti ile yatay kesit analizi yaparak kadın olma durumunun iyi oluş ve toplumda eşitsizlik kavramları ile ilişkisini incelemektedir. Bireylerin refahları ülkelerin gelir seviyesine göre farklı olabileceğinden, 4 farklı gelir grubunda 4 farklı ekonometrik analiz yapılmıştır. Elde edilen bulgular farklı gelir gruplarında kadınların algı ve tutumlarının farklı olduğudur. Üst gelir grubundaki ülkelere kadınlar eşitsizlik durumlarını kanıksarken, alt gelir grubundaki ülkelere kadınlar diğer ülkelere kadınlarından ayrılmaktadırlar. Bununla birlikte kadınlar genel olarak daha mutlu ve daha yüksek yaşam memnuniyetine sahip olduklarını belirtirler de finansal konularda dezavantajlılardır ve kendileri daha az güvende hissetmektedirler.

Toplumsal olgular kültürel ve dini konularda şekillendirilse de, kadınların kürtaj, boşanma gibi bazı toplumlarda “yasak” olan olguları kabul edilebilir buldukları görülmektedir. Fakat, şiddet konusunda erkeklere nazaran daha fazla kabul etmedikleri görülmektedir.

Çalışma toplumsal cinsiyet eşitliği kapsamında farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin toplumun refahı ve geleceğinde yaratacağı sorunların ele alınmasında oluşturulacak politikalar farklı gelir grubundaki ülkelere göre şekillenmeli, bölgesel ve ülke bazlı çalışmalara önem verilmelidir. Kadınların en büyük sorunları arasında finansal sorunlar ve güvenlik problemi görülmektedir. Bu kapsamda güvenlik ve gelir odaklı çalışmalar ve politikaların oluşturulması kadının refahı ve dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma nezdinde büyük önem taşımaktadır. Gelecekte daha detaylı çalışmalarla kadınların algı tutumları ele alınmalı ve politikalar dizayn edilmelidir.

Kaynakça

Bingöl, O.(2014). Toplumsal Cinsiyet Olgusu ve Türkiye’de Kadınlık. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2014(3), 108-114. <https://doi.org/10.18493/kmusekad.36760>

Carmichael, S., S. Dili and A. Rijpma (2014), "Gender inequality since 1820", in van Zanden, J., et al. (eds.), *How Was Life?: Global Well-being since 1820*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9789264214262-16-en>.

Currie C., Zanotti C., Morgan, A., Currie D., De Looze, M., Roberts, C. (2009) Social determinants of health and well-being among young people. Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) study: international report from the. 2009; 2010:271.

Diener, E., Oishi, S., Lucas, R. (2003). Personality, Culture, and Subjective Well-Being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. Annual review of psychology. 54. 403-25. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.54.101601.145056>.

Emrealp, S. (1998). Yerel Gündem 21. Öneri Dergisi, 2(10), 27-28.
<https://doi.org/10.14783/maruoneri.686814>

Fujita, F., Diener, E., ve Sandvik, E. (1991). Gender differences in negative affect and well-being: The case for emotional intensity, *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 427-434.

Gedik, Y. (2020). Sosyal, Ekonomik ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma. *Uluslararası Ekonomi ve Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 3(3), 196-215. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijephss/issue/54205/722850#article_cite

Güneş, G. (2013). Toplumsal Cinsiyet ve Çevre, Gültekin, L., Güneş, G., Ertung, C., Şimşek, A. (ed.). *Toplumsal Cinsiyet ve Yansımaları*. (80-88). Atılım Üniversitesi Yayınları

Haerpfer, C., Inglehart, R., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano J., M. Lagos, P. Norris, E. Ponarin & B. Puranen et al. (eds.). (2020). *World Values Survey: Round Seven – Country-Pooled Datafile*. Madrid, Spain & Vienna, Austria: JD Systems Institute & WWSA Secretariat. doi.org/10.14281/18241.1

Hammoudeh, W., Khatib, A., Masoud, D., Mitwalli, S., & Nasr, S. (2019). Well-being and its determinants from the perspective of the Palestinian youth in the occupied Palestinian territory. *The Lancet*, 393, S28. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(19\)30614-2](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(19)30614-2)

Haring, M. J., Stock, W. A., & Okun, M. A. (1984). A Research Synthesis of Gender and Social Class as Correlates of Subjective Well-Being. *Human Relations*, 37(8), 645–657. <https://doi.org/10.1177/001872678403700805>

Inglehart, R. (2002). Gender, Aging, and Subjective Well-Being. *International Journal of Comparative Sociology*, 43(3–5), 391–408. <https://doi.org/10.1177/002071520204300309>

İğci, T. Ve Çobanoğlu, N. (2019). İklim Değişikliğinin ve İklim Değişikliğiyle İlgili Küresel Anlaşmaların Çevre Etiği Bakımından Değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi*, 7(2), 130-146. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/aucevrebilim/issue/51058/515454#article_cite

Johnnson-Latham, G. (2007). A study on gender equality as a prerequisite for sustainable development. Report to the Environment Advisory Council, Sweden, 2007:2. Erişim adresi: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=a5ff9b476c4437e5c0df6a854e240f20f65730ad>

Kocacık, F., Gökkaya, V.B. (2005). Türkiye’de Çalışan Kadınlar ve Sorunları. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 6(1), 195-219. Erişim adresi: <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0004251&lng=0>

Koray, M. (2011). Avrupa Birliği ve Türkiye’de “Cinsiyet” Eşitliği Politikaları: Sol Feminist Bir Eleştiri. Çalışma ve Toplum, 2(29), 13-54. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/ct/issue/71800/1155216#article_cite

Korkmaz, M., Germir, H. N., Yücel, A. S., ve Gürkan, A. (2015). Yaşam memnuniyeti üzerinde etkili olan sosyodemografik bileşenler üzerine bir analiz. Uluslararası Hakemli Psikiyatri ve Psikoloji Araştırmaları Dergisi, 3(2), 78-111.

Leach, M., Metha, L., Prabhakaran, P., (2014). *Gender Equality and Sustainable Development: A Pathways Approach..* UN Women. Erişim adresi: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2016/DPS-Gender-equality-sustainable-development.pdf>

Lengyel, A.; Kovács, S.; Müller, A.; Dávid, L.; Szőke, S.; Bácsné Bába, É. (2019). Sustainability and Subjective Well-Being: How Students Weigh Dimensions. *Sustainability* , 11, 6627. <https://doi.org/10.3390/su11236627>

Lim, M. S. C., Cappa, C., & Patton, G. C. (2017). Subjective well-being among young people in five Eastern European countries. *Global mental health (Cambridge, England)*, 4, e12. <https://doi.org/10.1017/gmh.2017.8>

Long, Clarence D., (1958), Females in the Labor Force over Time, p. 97-116 in, The Labor Force Under Changing Income and Employment, National Bureau of Economic Research. <https://econpapers.repec.org/bookchap/nbrnberch/12958.htm>

Montgomery, Mallory, Reversing the Gender Gap in Happiness (January 5, 2022). Journal of Economic Behavior and Organization, 96 (2022) 65–78, CESR-Schaeffer Working Paper No. 003, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4049252>

Patton, GC., Tollit, M.M., Romaniuk, H., Spence, S.H., Sheffield, J., Sawyer, M.G. (2011). A prospective study of the effects of optimism on adolescent health risks. *Pediatrics*. 2011; 127(2):308–316. <https://doi.org/10.1542/peds.2010-0748>

Pinquart, M., & Sörensen, S. (2001). Gender differences in self-concept and psychological well-being in old age: a meta-analysis. *The journals of gerontology. Series B, Psychological sciences and social sciences*, 56(4), P195–P213. <https://doi.org/10.1093/geronb/56.4.p195>

Roysamb, E., Tambs, K., Reichborn-Kjennerud, E., Neale, M.C., ve Harris, J.R. (2003). Happiness and health: Environmental and genetic contributions to the relationships between subjective well-being, perceived health, and somatic illness, *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 1136-1146.

Şahbaz Kılınç, N. (2015). Küresel Eğilimler Çerçevesinde Kadın İstihdamı. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 4(9), 120-135. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/7583/99545#article_cite

Tutar, F. ve Yetişen, H. (2009). Türkiye’de Kadının Ekonomik Kalkınmadaki Rolü. *Niğde üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 116-131. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/niguiibfd/issue/19745/211341#article-authors-list>

Talu, N. (2016). İklim Değişikliği ve Toplumsal Cinsiyet Politika Belirleme Süreçleri. *Yasama Dergisi*, (33), 68-87. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/yasamadergisi/issue/54466/741353#article_cite

Zweig, J. S. (2014). Are women happier than men? Evidence from the Gallup world poll. *Journal of Happiness Studies*, 16(2), 515-541. <https://doi.org/10.1007/s10902-014-9521-8>

DENİZ ULAŞTIRMA SEKTÖRÜNDE DENİZCİ KADIN İSTİHDAMI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. Serap İNCAZ
Kırklareli Üniversitesi
Uygulamalı Bilimler Fakültesi
Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü

Özet

Ulaştırmaya erişimin olmadığı bir dünyada yaşamayı hayal etmek günümüz dünyasında oldukça güçtür. Çok eski zamanlardan bu yana insanlar ihtiyaçlarını karşılamak için hareket etmenin yollarını aramış ve bulmuşlardır. Teknoloji henüz emekleme aşamasında iken ve birçok ulaşım aracı henüz icat edilmemiş iken bile insanları, hayvanları ve nesneleri bir yerden bir yere götürmenin bir yolunu bulma çabası her zaman söz konusu olmuştur. Bu çaba sonucunda çeşitli aşamalardan geçerek günümüze kadar gelen tüm ulaştırma sistemlerinde temel amaç malların bir yerden bir yere aktarılması ve/veya hizmetlerin yerine getirilmesidir. Bu hizmetler yanında ekonomik anlamda ulaştırmanın istihdam yaratma özelliği de önemli boyutlardadır. Ulaştırma sektöründe istihdam olanağı hem yatırımları gerçekleştirmede hem de ulaştırma hizmetlerinin yerine getirilmesinde ortaya çıkmaktadır. Ulaştırmada istihdam seviyesinin artışı yanında günümüzde öne çıkan bir başka bir durum da istihdamla birlikte sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır. Sürdürülebilir kalkınmayı üç temel boyut olan ekonomik, sosyal ve çevre açısından açıklayan Birleşmiş Milletler, Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri içerisinde, toplumsal cinsiyet eşitliği ile kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesi konusunu küresel kadın hareketinin çabalarıyla başlı başına tek bir hedef olarak kabul etmiştir. Bu hedef toplumsal cinsiyet eşitliğini kapsayan Hedef 5'tir. Ekonomideki sektörler içinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en fazla yaşandığı sektörlerden biri de ulaştırma sektörüdür. Ulaştırma sektörü erkek egemen bir sektördür. Böylece toplumsal cinsiyet eşitliği erkek egemen bir sektör olan ulaştırma sektöründe eşitsizlik olarak daha çok önem kazanmaktadır. Bu bölümde bu amaçla; uluslararası açıdan bakıldığında dünya ticaretindeki payı %90'lara varan denizcilik sektöründe kadın denizcilerin istihdamının durumu, denizci kadın istihdamı önündeki engeller, denizcilik sektöründeki cinsiyet dengesizliğini azaltmak için mevcut girişimler ele alınarak, öneriler sunulacaktır.

Giriş

Ulaştırma; ihtiyaçları gidermede ve gitmek istenilen yerlere varmada yardımcı olan bir sistemdir. Ulaştırma; işletmeler tarafından mal ve hizmetlerin ülke ve dünya çapında hızlı ve verimli bir şekilde taşınmasına yardımcı olarak ekonominin büyümesine de destek olur. Bir

ülkede ulusal güvenlik amaçları için de ulaştırma gereklidir. Askerleri ve askeri malzemeleri ihtiyaç duyulan yere hızlı bir şekilde taşımak için ulaştırma sistemine ihtiyaç vardır. Ulaştırma halk sağlığı açısından da önemlidir. Bir salgın veya doğal afet durumunda ihtiyaç duyulan gıdayı, tıbbi malzemeleri, barınma malzemeleri gibi birçok malzemeyi nakletmek ve yaralanan insanları hızlı ve güvenli bir şekilde yakın şehirlerdeki hastanelere aktarmak için ulaştırmadan yararlanılır. Bu nedenle acil durumlarda ulaştırma hayati bir rol oynar. Ulaştırma, yaşam kalitesine katkıda bulunur. İnsanların aile ve arkadaşlarını ziyaret etmelerine, tatile gitmelerine ve yaşam kalitelerini yükselten spor gibi diğer etkinliklere katılmalarına olanak tanır. Ulaştırma, sosyal etkileşimleri destekler. İnsanların birbirlerine kavuşmaları ulaştırma sayesinde gerçekleşir ve böylece ulaştırma bir topluluk duygusu geliştirilmesine de destek olur. Ulaştırmanın sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlere erişimini kolaylaştırma ve iyileştirme yönü de mevcuttur. Yürümek, bisiklete binmek ve toplu taşıma araçlarını kullanmak, fiziksel aktivite düzeylerini artırmaya ve sağlığı iyileştirmeye yardımcı olabilir. Ulaştırma sistemleri yıllar boyunca yaşamımızı iyileştirmeye destek olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Bu kadar faydası olan ulaştırmada dikkati çeken bir başka noktada maliyetlerin düşürülmesinde uygun ulaştırma sistemlerinin seçimidir. Çünkü bu seçim ekonomik katkıya ek olarak kirliliği ve trafik sıkışıklığını azaltabilir.

Ulaştırma olmasaydı, sürekli bir mal akışı olmayacağından, Dünyanın farklı bölgeleri sahip olduklarından çok daha fazlasını elde edemeyecekti. Ekonomik faaliyetler, seyahat ve yaygın hareketlilik hepsi ulaştırmaya bağlıdır. Gemiler, otobüsler, trenler, uçaklar ve arabalar olmasaydı, insanlar şimdi olduğu kadar kolay bir şekilde hareket etmek olanağını bulamayacaklardı. Dünyanın dört bir yanındaki milyonlarca kişi, her gün işlerine, evlerine ve işyerlerine ulaşmak için ulaşım araçlarından yararlanmaktadır. Günümüzde hiç kimse ulaştırmanın olmadığı bir dünyayı tasavvur etmek istememektedir (Impoff, 2020). Gerek kırsal ve gerekse şehir merkezinde yaşayanlar işlerine, okullarına veya alışverişe gitmek için uzun mesafeler kat etmek zorunda kalmakta, bunu da ulaştırmadan yararlanarak gerçekleştirmektedirler. Taşımacılık her zaman ticaretin bel kemiğini oluşturmuş ve ihtiyaç duyulan her yerde mal ve hizmetlerin hareketini mümkün kılmıştır. Son yıllarda bölgeler ve ülkeler arası ticaretin yoğunlaşması, ulaştırma hizmetlerine olan talebi arttırmış bu durumda sektördeki iş ve istihdam olanaklarında önemli bir artışa yol açmıştır.

Ulaştırmanın yaşamı kolaylaştıran bu fonksiyonları yanında, temel amacı, mesafe, zaman ve topografya gibi fiziksel mekân kısıtlamalarının üstesinden gelmektir. Ayrıca yükün, yolcuların çıkış noktasından varış noktasına istenilen zamanda ulaşılabilmesini sağlamak ve bu süreçte bir katma değer yaratmaktır. Kentler, bölgeler, ülkeler arasındaki mekânsal ilişkilerin desteklenmesinde büyük rol oynar.

Ulaştırma, ekonomik faaliyetleri şekillendiren önemli bir ekonomik faktördür (Rodrigue, 2020). Ekonomik faaliyetlerin bölge, ülke ve tüm dünya genelinde değer yaratabilmesi için entegrasyon ulaştırma ile sağlanır. Gelişmiş bir ulaşım sistemi, uygun üretim koşulları sunan alanları belirleyerek ekonomik faaliyetlerin birbirine bağlanmasını sağlar. Ulaştırmayı beş ana grupta toplamak mümkündür. Bunlar; demiryolu, karayolu, denizyolu, havayolu ve boru hatları ulaştırmasıdır. Uluslararası ticarete ulaştırma sektörleri içinde % 90'lara ulaşan payı ile denizyolu taşımacılığı ilk sırada yer alırken, birçok gelişmekte olan ülkede karayolu taşımacılığı ülke içi ulaştırmasında ilk sırada yer almaktadır. Özellikle karayolu ulaştırmasında iş kurmanın kolay olması nedeniyle, kariyer fırsatlarındaki güçlü büyümeye rağmen, geleneksel olarak sektöre erkek egemen olduğu için kadınları işgücüne çekme ve dahil etme konusunda yavaş kaldığı gözlenmektedir. Avrupa Ulaştırma Federasyonu tarafından yapılan 2017 yılına ait bir araştırma, ulaştırma sektöründeki çalışanların sadece %20,5'inin kadın olduğunu ortaya koymaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde kadınlar, taşımacılık ve ilgili mesleklerin yalnızca %15'ini ve ticari kamyon şoförlerinin yalnızca %4,6'sını oluşturmaktadır (United Nations Economics and Social Commission For Asia and the Pacific (UNESCAP, 2017).

1. ULAŞTIRMADA İSTİHDAM VE TOPLUMSAL CİNSİYET EŞİTSİZLİĞİ

Teknolojideki ilerlemeler ve dijital yenilikler sektör genelinde uygulandıkça, ulaşım ile ilgili işlerin fiziksel güç gerektirdiğine dair geleneksel algı giderek daha da zayıflamaktadır. Bu aynı zamanda ulaşım sektörünün gelecekteki işgücü ihtiyaçlarını karşılamak için Bilim, Teknoloji, Mühendislik ve Matematik (STEM/ Science, Technology, Engineering and Mathematics) akademik disiplinlerinde uzmanlaşan daha fazla kadının ihtiyacını vurgulamaktadır. Bununla birlikte, kadınların ulaşım işgücüne katılımını sınırlayan ve çoğunlukla çalışma koşulları (ör. toplam çalışma saatleri, çalışma süresi ve çalışma yeri) ve toplumsal cinsiyet klişeleri kategorilerine giren zorluklar ve engeller hâlâ mevcuttur (Ng ve Acker, 2020). Turnbull (2013)'a göre; ulaştırma sektöründe cinsiyet ayrımcılığının hâlâ geçerli olduğu gerçeği, kısmen ve tümüyle bazı ülkelerde yasal yetersizliğe (örneğin, fırsat eşitliği yasasının uygulanmaması) ve/veya kadınların istihdamına ilişkin eskimiş kısıtlamalar (örneğin, gece işi) nedeniyle açıklanabilir. Bununla birlikte, son derece destekleyici bir yasal çerçeveye sahip (örneğin AB Üye Devletleri) gelişmiş ekonomilerin bile ulaştırma sektöründe kadınların devam eden yetersiz temsili, siyasi taahhüt ve daha da önemlisi toplumsal tutum eksikliğinin göstergesidir. Sonuç olarak, dünyadaki hemen hemen tüm ülkelerde, çok az sayıda kız çocuğu okuldan ulaşım sektöründe istihdama geçiş yapmaktadır. Bazen belirli toplumsal cinsiyet klişeleri, cinsiyetler arasındaki fizyolojik farklılıklardan (kas-iskelet yapıları ve fiziksel güç) daha etkili olmaktadır. Çünkü fizyolojik farklılıklar genellikle yeni teknoloji veya daha uygun çalışma araçları tasarımı yoluyla hafifletilebilmektedir. Fakat cinsiyet klişelerinin yarattığı olumsuz etki fizyolojik farklılıklardan çok daha fazla etkili olmaktadır. Bu cinsiyet ayrımcılığı

klişelerine örnek olarak; gemide kadının çalışmasının kötü şans getirdiği cinsiyet klişesi ile benzer şekilde kadının kamyon/otobüs/tren/uçak kullanmaya uygun olmadığı önyargıları verilebilir (Turnbull, 2013).

Heilman ve Parks-Stamm (2007)'a göre; cinsiyet klişeleri, ulaşım sektöründe yüksek düzeyde cinsiyet eşitsizliğine yol açan önemli bir temel faktördür. Cinsiyet klişeleri kadınların kabul görme ve üst düzey pozisyonlar elde etme yeteneklerini tehlikeye atarak işyerinde kadınlar için olumsuz sonuçlar yaratır (Heilman, ve Parks-Stamm, 2007 den Ng ve Acker, A. 2020).

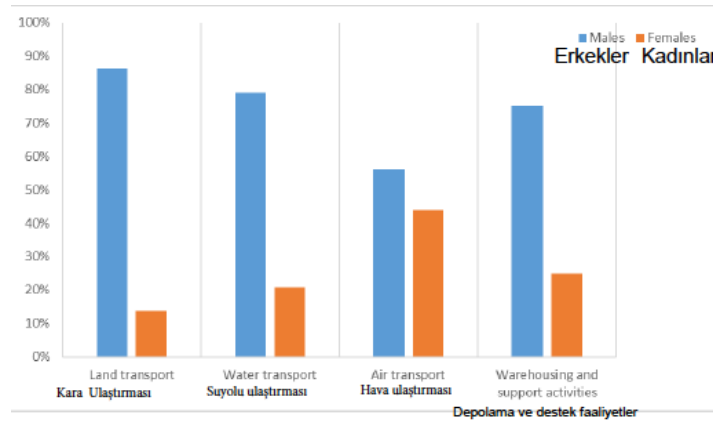
Ulaştırmadaki çalışma koşulları, özellikle çalışma süresi ve evden uzakta çalışma, kadınları sektörün dışına itebilmektedir. Uzun çalışma saatleri, değişken başlangıç/bitiş süreleri, vardiyalı çalışma ve 7/24 operasyonlar (bazen yılda 365 gün), iş ve aile arasındaki uyumu zorlaştırır ve bazen de imkânsız hale getirir. Kadınların üretkenlik ve yeniden üretim sorumluluklarını birleştirme yükü, kaçınılmaz olarak istihdamı sürdürme yeteneklerini etkileyerek aile içindeki ilişkilere kadar yansır (örneğin, insan sermayesine yapılan yatırımlarda erkeklerin mi kadınların mı daha büyük bir finansal getiri elde edeceğini belirlemek için yapılan hesaplamalar) (Turnbull, 2013).

Uluslararası örgütlerin (Birleşmiş Milletler, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Denizcilik Örgütü, Uluslararası Taşımacılık İşçileri Federasyonu vd.) ve ülkelerin gösterdiği tüm çabalara rağmen ekonomide temel sektörlerden biri olan ulaştırma sektöründe geleneksel olarak, ulaştırma sektörü ve ilgili faaliyetlerde ve özellikle ulaştırma sistemlerindeki operasyonlarda erkek egemenliği geçmişten günümüze halen devam etmektedir. Lojistik sektörünün ve e-ticaretin büyümesi, daha fazla yönetim ve idari işlerle ilişkilendirildiği için aradaki farkı kadın çalışanlar lehine azaltan fırsatlar sunulmaktadır. Her şeye rağmen, istihdam türündeki kalıcı cinsiyet tercihleri nedeniyle, ulaştırma sektöründe cinsiyet eşitliği uzun bir süre daha olası değildir. Ulaştırma sektöründe kadın işgücünün %15'inden azını oluşturduğu karayolu ve demiryolu sektörleri ile % 1,2 oranında denizcilik sektörü buna örnek verilebilir Rodrigue, 2020).

Ulaştırma sektörünü gelecekteki olası bir meslek olarak gören kadınların önünde; yukarıda açıklanan cinsiyet klişelerine ek olarak, cinsiyet ayrımcılığı, şirket / çalışma kültürü, iş yaşam dengesi, kişisel güvenlik ve şiddet içeren davranışlara maruz kalma, cinsel taciz, duygusal taciz, sağlık ve hijyen, ücret aralığı, eğitim ve kariyer gelişimi, iş algısı gibi pek çok engel vardır (VrioEurope, ty).

Erkek egemen sektörler, kadınların görevdeki kişilerin %25'inden daha azını oluşturduğu endüstrilerden ve mesleklerden oluşmuştur. Kadın işgücü, küresel ulaştırma sektöründe işgücünün % 20'sinden daha azını temsil etmektedir. 2018 yılında Avrupa Birliğinde, ulaştırma ile ilgili işgücüne ortalama kadın işgücünün katılım oranı% 22 iken, toplam işgücüne yönelik ortalama olarak kadın işgücü katılım oranı% 46'dır (UNESCAP, 2021).

Kadın çalışanlar Avrupa ve Orta Asya bölgelerinde ulaştırma, depolama ve iletişim sektörlerinde ortalama olarak çalışanların yalnızca % 23'ünü oluşturmaktadır. Kadın işgücü genellikle satış, yemek ve temizlik gibi düşük ücretli işlerde istihdam edilirken, erkek işgücünün ise mühendislik, sürücülük ve yönetim rollerine hâkim olduğu belirtilmektedir. Kadın işgücü ulaştırma sektöründe gelişimi yönlendiren mühendislik ve üst düzey yönetim rollerine erişimde önemli engellerle karşılaşmaktadır (World Bank, 2023).

Grafik 1. Avrupa’da Ulaştırma Sektöründe Cinsiyet Farklılığı (% , 2018)

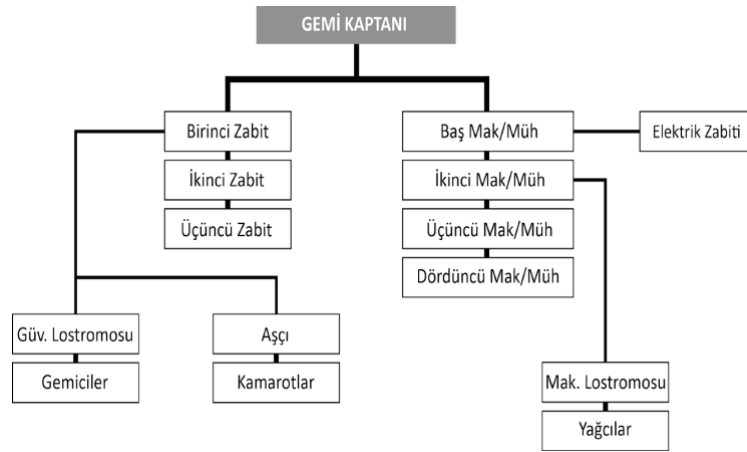
Kaynaklara, eğitime, iş olanaklarına ve yerleşik sosyo-kültürel normlara eşit olmayan erişim nedeniyle kadınlar ulaştırmada erkeklerden daha yüksek risk ve yüklerle karşı karşıyadır.

Kadınların nüfusun yarısını oluşturmasına ve farklı seyahat kalıpları ve düşünceleri olmasına rağmen, ulaştırma sektörü hâlâ büyük ölçüde erkeklere ait bir alan olarak görülmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda ulaştırmanın geliştirilmesinde kadın işgücünün marjinal bir etkiye sahip olduğu gözlenmektedir (Chiang ve Khan,2022).

2. DENİZCİLİK SEKTÖRÜNDE DENİZCİ KADIN İSTİHDAMI

2.1. Gemide Organizasyon Yapısı

Tarihsel süreçte denizcilik mesleği en eski mesleklerden biridir. Denizcilik mesleğinin uluslararası yapısı gereği gemideki temel iş tanımları ve temel iş gerekleri denizcilik sektörünün uluslararası alanda ortaya çıkan ihtiyaçlarına göre zaman içinde şekillenmiştir. Genel olarak gemilerdeki yönetim kadrosu yani beyaz yakalılar Zabitan olarak tanımlanırken, mavi yakalılar Tayfa olarak tanımlanmaktadır. Gemi üzerindeki çalışanların görev tanımları, yetkileri ve sorumlulukları Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün yönlendirmesi ve desteği ile hazırlanan uluslararası sözleşmelerde net bir şekilde açıklanmaktadır. Bu tanımların kaynağını, Uluslararası Denizcilik Örgütü tarafından düzenlenen Denizde Can ve Mal Emniyeti Uluslararası Sözleşmesi (Safety of Life at Sea, SOLAS) oluşturmaktadır. SOLAS Uluslararası Sözleşmesine göre gemilerin yönetimi için her gemide Emniyetli Yönetim Sistemi'nin (Safety Management System, SMS) kurulması gerekmektedir SMS kapsamında gemilerin yönetim sistemleri detaylı bir şekilde tanımlanmakta ve açıklanmaktadır. Şekil 1'de geminin basit olarak örgüt yapısı gösterilmektedir (Nas, 2014).

Şekil 1. Gemi Örgüt Yapısı

Bu çalışmada söz konusu olan Kadın Denizci gemi organizasyon şemasında beyaz yakalı olarak belirtebileceğimiz yönetici kademesindeki zabitan (güverte ve makine) sınıfındaki gemi insanıdır. Kadın denizciler de erkek denizciler gibi Üniversitelerin (Türk Üniversitelerinden örnek verilecek olursa: İstanbul Teknik Üniversitesi, Piri Reis Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi vd.). Denizcilik Fakültelerinden Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği ve Gemi Makinaları İşletme Mühendisliği Bölümlerinden kısa ve uzun zorunlu stajlarını gemide yerine getirerek mezun olmaktadır. Denizcilik lisans eğitim ve öğretimi sadece Yüksek Öğretim Kurumunun uygulanması zorunlu Eğitim/Öğretim koşulları ile değil, eğitim veren üniversitelerin ilgili Fakültelerinin aynı zamanda Uluslararası Denizcilik Örgütü'nün önderliğinde düzenlenen ülkemizin de taraf olduğu sözleşmelere akreditasyonu ile gerçekleştirilmektedir.

2.2. Denizci Kadının Çalışma Yaşamına Artan Oranda Katılmasına Yönelik Temel Uluslararası Çabalar

1979 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (CEDAW/ Declaration on the Elimination of Discrimination against Women)

1979 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilen Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Sözleşme (CEDAW Sözleşmesi) cinsel tacizden bahsetmese de, BM Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin 1992 tarihli Genel Tavsiye Kararında tanımlanan kadınlara karşı ayrımcılık, bir kadına karşı fiziksel, zihinsel veya cinsel zarar verme veya ıstırap çektirme, bu tür eylemlerle tehdit etme, zorlama ve özgürlükten yoksun bırakma ve diğer eylemleri içermektedir (Piñeiro ve Kitada, 2020).

BM Binyıl Deklarasyonu/ Binyıl Kalkınma Hedefleri (UN Millennium Declaration, Millennium Development Goals)

Binyıl Bildirgesi, yirmibirinci yüzyılın uluslararası ilişkileri açısından zorunlu görülen temel değerlere yer vermiştir. Eylül 2000'de imzalanan BM Binyıl Deklarasyonu, dünya liderlerini kadınlara karşı ayrımcılık da dahil olmak üzere çeşitli toplumsal sorunlarla mücadele etmeye davet etmiştir (Safety4sea, 2022). Binyıl Deklarasyonunun eşitlik maddesinde: Hiçbir birey ve hiçbir ulus, kalkınmadan yararlanma olanağından mahrum edilmemelidir. Kadın ve erkeklerin hak ve fırsat eşitliği güvence altına alınmalıdır, şeklinde ifade yer almaktadır. Bu temel değerler içinde ilk değer özgürlüktür. Buna göre; kadınlar ve erkekler, açlık ve şiddet korkusu duymaksızın, baskı ve adaletsizliğe uğramaksızın, onurlu bir biçimde kendi hayatlarını yaşama ve çocuklarını yetiştirme hakkına sahiptirler. Bu hakların en büyük güvencesi insanların kendi iradelerine dayalı demokratik ve katılımcı yönetim şeklinde özetlenebilir (Akyıldız, 2011). Buna ek olarak; Yoksulluk, açlık ve hastalıklarla mücadele etmenin etkili yolları olarak toplumsal cinsiyet eşitliğini, kadınların güçlendirilmesini ve gerçekten sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmektir (United Nations, 2000). 2000 yılında ilan edilen ve 2015 yılında sonuçlanan Binyıl Kalkınma Hedefleri'nin yerini 2030 yılında sonuçlanacak olan Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri almıştır (Öz ve Yiğit, 2019).

BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri/ UN Sustainable Development Goals

2015 yılının Eylül ayında Birleşmiş Milletler (BM) Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde kabul edilen “Sürdürülebilir Kalkınma için 2030 Gündemi” belgesinde yer alan 17 adet Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH)'nin uygulama süreci 1 Ocak 2016 tarihinde başlamıştır. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, paydaşlar arası üç yıl süren yoğun diyalogun ve 193 ülke hükümetinin uzlaşısı sonucunda şekillenmiş ve ilan edilmiştir. Binyıl Kalkınma Hedeflerinin (BKH) devamı olarak kabul edilen SKH'leri “kimseyi geride bırakmamak-no one

left behind” sloganı ile herkes için evrensel olarak erişilmesi istenen amaçları içermektedir (Akdoğan ve Doğan, 2023).

Sürdürülebilir Kalkınma’nın ekonomik, sosyal ve çevre boyutu içinde toplumsal cinsiyet eşitliği ile kadın ve kız çocuklarının güçlendirilmesi konusu, küresel kadın hareketinin çabalarıyla başlı başına tek bir hedef (Hedef 5) olarak kabul edilirken, aynı zamanda kadın ve kız çocuklarının karşılaştığı özel durumlar 10 ayrı hedef altında daha ele alınmıştır.

Avrupa Birliği Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Stratejisi/ European Union’s Gender Equality Strategy

Bu strateji içinde kadınların güçlendirilmesi açısından, 2021-2027 için bir sonraki Avrupa Denizcilik ve Balıkçılık Fonu’nun bir parçası olarak “mavi ekonomi”deki kadınlara yönelik yeni bir çağrıda kadın denizciler ön plana alınmıştır (European Commission, 2020).

ILO Sözleşmelerinden 100 No’lu Eşit Ücret Sözleşmesi

Çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) sözleşmeleri, dünyanın pek çok yerinde çalışma standartlarını kadınlar için daha kabul edilebilir hale getirmesi açısından büyük önem taşımaktadır. ILO’nun 6 Haziran 1951 tarihinde kabul ettiği, Türkiye’nin 13 Haziran 1967’de resmen tanıdığı 100 No’lu Eşit Ücret Sözleşmesi’nin birinci maddesinde eşit ücret şöyle tanımlanır: “Eşit değerde iş için erkek ve kadın işçiler arasında ücret eşitliği’ deyimi, cinsiyet esasına dayanan bir ayırım gözetmeksizin tesbit edilmiş bulunan ücret hadlerini ifade eder”(Albayrak, 2014).

Uluslararası Denizcilik Örgütü (IMO/ International Maritime Organization) Çalışmaları

Uluslararası Denizcilik Örgütü denizcilikle ilgili konularda küresel gözetimi olan en üst kuruluştur. IMO’nun denizcilik sektöründeki kadınların katkısının adil bir şekilde tanınmasına yönelik çabalarının kökleri, 1988’de başlatılan ‘Kadınların Denizcilik Sektörüne Entegrasyonu Stratejisi’ne dayanmaktadır. Bu strateji Denizcilik Sektöründe Kadınların Entegrasyonu (IWMS/ the Integration of Women in the Maritime Sector) adlı programda kadın denizcilik profesyonelleri için bir toplumsal cinsiyet stratejisi ve bölgesel dernekler geliştirmeye yönelik başlatılmıştır. Bu strateji belgesinde amaç, kadınların denizciliğe katılımını ve ilerlemesini teşvik etmek ve geliştirmektir (Piñeiro ve Kitada, 2020).

Busan Deklarasyonu /Busan Declaration

2013 yılında da Güney Kore kadın denizciler için küresel bir stratejinin geliştirilmesine ilişkin bölgesel bir konferansa ev sahipliği yaptı. Konferans, dünya çapında kadın denizcilerin desteklenmesine atıfta bulunan Busan Deklarasyonu ile sona erdi.

Denizci Kadınlar Günü Kutlaması

Son yıllardaki diğer çabaların yanı sıra Uluslararası Denizcilik Örgütü, 2022 yılında ilk kez 18 Mayıs'ı Denizci Kadınlar Günü olarak belirledi. 18 Mayıs 2022 tarihinde Uluslararası Denizcilik Örgütü "Eğitim-Görünürlük-Tanınma" ile engelsiz bir çalışma ortamını desteklemek" temasıyla kadınların denizcilik alanındaki başarılarını kutlamak ve toplumsal cinsiyet dengesi için iyileştirme alanlarını belirlemek konusunda farkındalığın artırılması amacıyla Denizci Kadınlar Günü'nün kutlanmasını sağladı. Kadınların katılımını teşvik etmeye yönelik çok sayıda ve çeşitli uluslararası çabalara rağmen, ne yazık ki, sektördeki cinsiyet eşitliği büyük ölçüde belirsizliğini koruduğu için denizcilik ortamı kadın denizciler için zorlu bir alan olmaya devam etmektedir.

Uluslararası Deniz İş Sözleşmesi 2006 (International Maritime Labor Convention/MLC)

Denizde çalışma hayatını yeni esaslara bağlayan MLC 2006, mevcut ILO Sözleşmelerinin 70'e yakın bölümünün elden geçirilerek tek bir şemsiye altında toparlanmasıyla yeniden şekillendirilmiş ve 2006 yılında hazırlanmış bir uluslararası bir sözleşmedir. Uluslararası Deniz İş Sözleşmesi denizde çalışma esaslarını düzenleyecek ilk köklü Uluslararası Çalışma Örgütü ürünüdür.

5.3. Denizci Kadın İstihdamı ve Yaşanan Sorunlar

Denizcilik mesleği geleneksel olarak erkek egemen mesleklerden biridir. Gemiadamlarının erkek olduğu temel varsayımı üzerine oluşturulan belgelerden gemiadamı cüzdanını örnek verebiliriz. Kadının denizcilikte yer almaya başlamasından sonra gemi adamı kavramı yerine gemi insanının yaygınlaştırılması çabaları da ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, hangi kelimenin uygun olduğu konusunda hala bazı tartışmalar var. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) 2005 yılındaki 294. oturumunda bir yetkili, 'seaman' yerine 'seafarer' kelimesinin kullanılmasını önerdi. Bu, denizcilik sektörünün hâlâ erkek egemenliğinde olduğunu ve bu tür resmi sitelerde bile kadın denizcilerin tanınmasının genellikle nasıl ihmal edildiğini gösteren pek çok örnekten yalnızca biridir (Kitada, 2013).

Eşitliğe yönelik olarak Deniz iş sözleşmesinde Uluslararası Denizcilik Örgütü ve uluslararası Çalışma Örgütü denizcilerle ilgili önceki standartların birçoğunun tarihsel olarak erkek yanlı varsayımlarını değiştirme yoluna gitmiştir. MLC, ayrımcılık yapmama (temel sözleşmelere saygı gösterilmesini zorunlu kılan Madde III) ve eşit işe eşit ücret konusunda standart hükümler içermektedir. Ayrıca, denizcilerin işe alınması ve yerleştirilmesi bağlamında, yaş veya cinsiyete ilişkin verilerin toplanmasının "yalnızca istatistiksel amaçlar için veya yaşa veya

cinsiyete dayalı ayrımcılığı önlemeye yönelik bir program çerçevesinde kullanılması durumunda kabul edilmesi gerektiğini" belirtir (ILO, 2007).

Küresel Denizcilik Forum tarafından 2022 yılında hazırlanan raporda; kadın denizcilerin sektöre yönelik fikir ve önerilerini analiz ederek, dört kategoride gruplandırılabilir 15 sorun ve dört temel nokta belirlenmiştir (Justesen ve Javornik, 2022).

Tablo 1: Denizci Kadınlar Tarafından Belirlenen, Gemide Çalışma Koşullarında Ortaya Çıkan Sorunlar (Justesen ve Javornik, 2022).

Kadınların denizde profesyonel olarak başarılı olmasındaki güçlük	Gemide zorlu sosyal ilişkiler	İstihdam zorlukları	Gemideki fiziksel koşullar
- Gemide, kadınların erkek meslektaşlarından 'daha az' yetkin olarak muamele gördüğü bir kültür - Yetenekli olarak algılanmak için erkek akranlarından daha iyi performans göstermek zorunda olan kadınlar - Gemide iş başında eğitime eşit olmayan erişime sahip kadınlar - Erkek meslektaşlarından farklı görevler verilmesi	- Söylenti ve dedikodudan (kaçınmaktan) endişe duyulan bir kültür (Gemide tek kadın denizci olunca bazen ilgi odağı olmak, mürettebat üyeleriyle sohbet etmeye başladığında söylentilerin ve dedikoduların olmasından dolayı kadın denizci için stresli bir ortam ve vardiyası dışında kendisini kamerasına kaptması.) - Gemide kendilerini uzaklaştırılmış, desteksiz ve / veya yalnız hisseden kadınlar. - Erkek Zabitler tarafından gücün kötüye kullanılması. - Cinsel istismar ve cinsel taciz (WISTA tarafından yakın zamanda yapılan bir anket görüşülen kişilerin çalıştığı şirketlerin %97'sinde yürürlükte olan politikalara rağmen, ankete katılan kadın denizcilerin %66'sının tacize uğradığını, %90'ı istismar ve taciz vakaları işini kaybetme korkusuyla bildirmedikleri tespit edilmiştir.)	- Denizdeki sözleşmelerin uzunluğu - Annelik izni ve deniz kıyası rotasyon programlarını içeren aile planlaması seçeneğinin olmaması - Kadınları işe almak istemeyen şirketler - Kadın denizcilerin gemi dışında başka işlere gidebileceği	- Gemide kadın hijyen ürünlerine erişim - Tulum, yangın elbisesi ve bot gibi uygun KKD (kişisel koruyucu donanım) ekipmanlarına erişim - Belirlenmiş kadın soyunma odalarına, banyolara, çamaşır yıkama alanına vb. Erişim.ide

Bu dört temel tema; kadınların denizde profesyonel olarak başarılı olmalarında ortaya zorluk, gemide zorlu sosyal ilişkiler, denizde istihdam zorlukları, gemideki fiziksel koşullardır.

Kadınların profesyonel olarak başarılı olmasını ve sosyal ilişkilerini zorlayan ilk iki kategori liderlik ve gemideki kültürle ilgili zorluklardır. İstihdam zorlukları daha sistemik, fiziksel koşullar ise şirkete özgüdür.

Denizcilik sektörü de diğer ulaştırma alt sektörlerinde olduğu gibi erkeklerin hakimiyetindedir. Ancak, yine de Denizcilik sektöründe toplumsal cinsiyet perspektiflerine ilişkin farkındalık son yıllarda arttırılmaya çalışılmaktadır. Denizcilik sektörü, kadın denizciler için sınırsız kariyer gelişimi ile yeni bir kariyer deneyimi yaşamak isteyenler için geniş bir iş yelpazesi sunmaktadır. BIMCO/ICS 2021 Denizci İşgücü Raporu'na göre; bugün kadınlar küresel denizci işgücünün (1,6 milyon denizcinin) yalnızca %1,2'sini temsil etmektedir (BIMCO/ICS, 2021). Ancak istihdamdaki 89.510 zabit eksikliği göz önüne

alındığında; toplumsal eşitliğinin sağlanması, denizcilik sektöründeki insani çalışma koşullarının kadın denizci lehine iyileştirilmesi yanında insan sürdürülebilirliği ve ekonomik açıdan da ivedi bir durumdur (Narayanan vd., 2023).

2022 yılının sonunda, Deniz İşiyile İştigal Eden Denizci Kadınlar Derneğinin (the Women's International Shipping and Trading Association (WISTA International) yaptığı anketin sonuçları da oldukça vahim durumdadır. Bu ankette amaç: kadın denizcilerin "ayrımcılığı" nasıl algıladıklarını ve kişisel deneyimlerine dayanarak bunun gemide nasıl gerçekleştiğini incelemektir. Anket 78 ülkeden 1128 kadın tarafından tamamlandı. Filipinler (399) en büyük sayıya sahipken, bunu Amerika Birleşik Devletleri (98), Birleşik Krallık (57), Güney Afrika (51), Brezilya (47), Hindistan (41), Peru (36), Kolombiya (35) ve Endonezya (35) izlemiştir. Ankete katılanların yaklaşık % 90'ı yolcu gemilerinde, geri kalanı ise kargo gemilerinde, gaz ve petrol tankerlerinde, konteyner gemilerinde (>8000 TEU), genel kargo gemilerinde, kimyasal tankerlerde, dökme yük gemilerinde ve römorkörlerde çalışmaktadır. Sonuçlar aşağıda sıralanmıştır (Mandra, 2022):

- 78 ülkeden 1128 kadın denizci
- Kadınların % 60'ı gemide cinsiyete dayalı ayrımcılıkla karşılaştığını bildirmiştir.
- Ankete katılanların % 66'sı, erkek çalışanlarının kadın iş arkadaşlarını taciz etmeye ve korkutmaya yöneldiği konusunda hemfikirdir.
- % 25'i denizcilik sektöründe, gemide meydana gelen ve mahremiyetlerine müdahaleyi içeren fiziksel ve cinsel tacizin yaygın olduğunu bildirmiştir.

Ayrıca, ankete katılan kadın denizcilerin %13'ü kendilerine farklı medya aracılığıyla saldırgan bir şekilde yaklaşıldığından bahsederken, bu kadın denizcilerin %70'i gemide bu tür saldırgan tacizde bulunanların erkek meslektaşları olduğunu iddia edilmektedir.

Kadınların gemilerdeki zorlukları çoğunlukla aynı olmakla birlikte gemi türlerine göre farklılık göstermektedir. Bu sonuçların elde edilmesinde destek olmak üzere ankete yanıt veren kadın denizcilerin % 90'nının yolcu gemilerinde çalıştığı ve yolcu gemilerindeki istihdam koşulları ile yük gemilerindeki istihdam koşulları arasında farklılık dikkate alındığında; yük gemilerinde bu koşulların daha da zorlaştığı ve yük gemilerindeki kadın istihdam koşullarının cinsiyete dayalı ayrımcılıktan nasibini daha fazla aldığını ifade etmek mümkündür. Örneğin: bir kadın denizci, erkek denizcilerin kadınlığıyla ilgilenmesin diye saçını kazıttığını paylaşmıştır. Kadın zabıtlar, erkek mürettebat tarafından itaatsizlikle karşılaşabilir çünkü birçok erkek, bir kadından gelen emirleri kabul etmekte sorun yaşatırlar. Bir başka sorun da uygulamadaki yaş sınırıdır. Örneğin, Filipinler'deki bazı acenteler için, yolcu gemilerinde çalıştırılacak erkekler için yaş sınırı 40, kadınlar için ise 29'dur (Htun, 2022).

Kadın denizciler istihdam koşullarında ortaya çıkan çatışmaları yönetmek ve bazen bunlardan kaçınmak için cinsiyet kimliği yönetimini kullanabilirler. Bu yaklaşıma genellikle "erkeklerden biri olmak" denir. Bu tür stratejiler, kadınların erkeksi davranışları benimsemesine veya giyim veya saç stilleri gibi görünüşlerini genellikle erkeksi bir kimlikle ilişkilendirilen bir stile dönüştürmesine neden olabilir. Denizde çalışma sırasında saçlarını topuz yapması, şapka takması ve makyaj yapmamayı kişisel olarak benimsemesi, ayrıca göze çarpmaması için giydiği tulum ve günlük kıyafetlerin vücuduna oturmaması şeklinde bir uygulama ile gemide ilgi çekilmemesi telkini nedeniyle denizci kadınlar gemide "erkek egemen bir alana" katılırken, genellikle tamamen yeni bir hayatı, yeni bir kültürü, yeni şakaları, eğlenceleri ve değerleri kabul etmek zorunda kalırlar (Ryals, 2023).

5. SONUÇ

Ulaştırma sistemi şehir, bölge ve ülkeler arası faaliyetlerin bir bütün olarak genel yapısını etkilemekle kalmaz, aynı zamanda o şehrin, bölgenin ve ülkenin tüm ekonomik, sosyal ve kültürel faaliyetlerini, gelişimlerini de etkiler. Gittikçe artan nüfus ile teknolojinin gelişmesine de paralel olarak, yük ve yolcu taşımacılığına talep artmakta ve bu durumda ulaştırma da alternatif ulaştırma türlerini sisteme dahil etmek gerekmektedir. Ülkelerin ekonomik anlamda kalkınma ve gelişmişlik seviyesinin önemli göstergelerinden biri, ulaştırma sektöründe ileri teknoloji ve bu teknolojinin sonucu olarak gelişmiş ulaştırma araçlarına sahip olmak ve bunu halkın kullanımına sunarak refah seviyesini arttırmaktır.

Ortaya çıkan bu süreçte ulaştırma sistemlerinin bir bütün olarak toplumsal çerçevede ele alınması, sanayileşmeye katkısı göz ardı edilmeden, çevreye, insana, özellikle ayrımcılığın yapıldığı kadın istihdamında gerekli önlemlerin alınması, her geçen gün artan çevre ve ortam olumsuzluklarına yenilerinin eklenmesinin engellenmesi için düzenlemelerin yapılması ve uygulanması kaçınılmazdır. Kadınların istihdam olanaklarını iyileştirmek isteyen herhangi bir toplum veya sektör, çalışma yaşamının tüm boyutlarını ele almalı ve çoklu üretken ve yeniden üretim rolleri nedeniyle kadınları dezavantajlı duruma düşürmemelidir.

Uluslararası açıdan ulaştırma içinde çok önemli bir yer kaplayan denizcilik sektöründe, kadınların rolleri, erkeklerin egemen olduğu bu mesleklere kadınların aktif katılımı yoluyla güç kazandıkça büyük bir olasılıkla değişiklik gösterecektir. Bu konuda 1988'den bu yana uluslararası denizcilik sektöründe IMO (International Maritime Organization/ Uluslararası Denizcilik Örgütü) önderliğinde toplumsal cinsiyet dengesi üzerinde çalışılmakta ve kapasite geliştirme girişimleri ve programları aracılığıyla kadınların eğitimi ve istihdamı için kapıların açılmasına olanak yaratılma çabaları sürmektedir. Günümüzde kadın denizcilere karşı sürdürülen cinsiyet ayrımcılığına dair tavır ve davranışlar gemide staja başlama sürecinden

sonrasında zabitan olarak çalışmaya ve en sonunda gemi kaptanı/Baş Mühendis olmaya kadar geçen süreçte de devam etmektedir. Yapılan davranış ve tavırlarla yaratılan baskılar sonucunda denizci kadınlar becerilerini, bilgilerini ve uzmanlıklarını kanıtlamak için erkeklerden daha fazla çalışmak zorunda bırakılmaktadırlar. Denizcilik sektöründe istihdamdaki zabıt açığı da göz önüne alındığında insan sürdürülebilirliğinin sağlanması için Uluslararası Denizcilik Örgütünün yoğun çalışmalarına ek olarak bizzat değişmesi gereken erkek işi olarak görülen denizcilik sektöründeki düşünsel yaklaşımların; kadın işgücünün kadın-erkek işgücü istihdamı eşitlenmesi yönünde değişmesidir. Uluslararası Denizcilik Örgütü 1988 yılından günümüze denizcilik sektöründe toplumsal cinsiyet eşitliği sağlama yönünde faaliyete başlamıştır. Bu yönde denizcilik örgütü tarafından, denizcilik alanında kadın denizcilere burslar verilmesi gibi çeşitli destekler aracılığıyla toplumsal cinsiyet eşitliğini ve kadınların güçlendirilmesini ön plana çıkarma çalışmaları devam etmektedir. Verilen burslar gelişmekte olan ülkelerdeki denizcilik sektöründe yer alan kadınların üst düzey teknik eğitimini geliştirmesini sağlayarak sektör içindeki kariyerlerini çeşitlendirmesine ve güçlendirmesine özellikle denizcilik sektöründe profesyonel denizci kadınların yer almalarını kolaylaştırmaya yöneliktir. Bu çabaların yerini bulması ve istihdamda ayrımcılığın ortadan kaldırılmasında düşünce bağlamında asıl değişmesi gereken denizci kadınlara karşı olan ön yargılardır. Toplumsal cinsiyet eşitliği yalnızca temel bir insan hakkı değil, aynı zamanda barışçıl, gelişmiş ve istihdamın sürdürülebilirliği için de gerekli bir temeldir. Kadınların denizcilik sektöründe artan oranda işgücüne katılımının sağlanması, gemide yönetsel yeniliklerin ve yaratıcılığın geliştirilmesi gibi birçok fayda yaratabilir. Bunlara ek olarak, kadınların gemide istihdamı, sadece sosyal bir ihtiyacı karşılamakla kalmayıp aynı zamanda mevcut zabıt eksikliğini de azaltacağından, denizcilik sektöründe istihdam da insan sürdürülebilirliği içinde önemli bir çözümdür. Kadının gemide istihdamı konusunda değişimin sağlanabilmesinde eğitim kurumlarının, denizcilik şirketlerinin, denizcilik sektörünün tümüyle ve ülkenin ilgili tüm yönetim kademelerinin çok boyutlu bir şekilde iş birliği yapması gerekliliği kaçınılmazdır.

Kaynakça

Akdoğan, N. ve Doğan, U., D. (2023). Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden 5 No'lu Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Hedefine Ulaşmada Türkiye'de Sürdürülebilirlik Raporu Düzenleyen İşletmelerin 2020 ve 2021 Yılı Beyanlarının İncelenmesi ve Sonuçların Değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, (MODAVICA Özel Sayısı) 227- 248.

Albayrak, N. (2014). *Türkiye tarafından Onaylanan ILO Sözleşmeleri* (F. Aydın, Ed.). T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.

Akyıldız, F. (2011). Binyıl Kalkınma Hedefleri, İnsan Hakları ve Demokrasi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(14), 39-60.

BIMCO/ICS. (2021). *Seafarer Workforce Report*, International Chamber of Shipping.

European Commision (2020). *Communication from the Commision to The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee and the Committee of The Regions a Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025*, Brussels, 5.3.2020 COM(2020) 152 final.

Heilman, M. E. ve Parks-Stamm, E. J. (2007). Gender Stereotypes in the Workplace: Obstacles to Women's Career Progress. In S. Correll (Ed.), *Social Psychology of Gender* (ss. 47-77). (Advances in Group Processes; Vol. 24).

Ng W.-S. ve Acker, A. (2020). *The Gender Dimension of the Transport Workforce | ITF Discussion Paper*, ITF-OECD Publishing.

Justesen S., Javornik J. (2022). *15 Key Pain Points for Women at Sea, Diversity@Sea Report No. 1*, All Abord Alliance, Global Maritime Forum.

ILO (2007). *ABC of Women Workers' Rights And Gender Equality*. International Labour Office, second edition Geneva.

Kitada, M. (2013). Code of Behaviour at Sea: Women Seafarers' Shipboard Identity Management, *WMU Journal of Maritime Affairs* 12, 213-227

International Labour Office (2007). *ABC of Women Workers' Rights and Gender Equality*. International Labour Office. Second edition. Geneva.

Narayanan S., C. , Emad G. R. ve Fei J. (2023). Key factors Impacting Women Seafarers' Participation in the Evolving Workplace: A Qualitative Exploration, *Marine Policy*, 148(2).

Nas, S. (2014). Profesyonel Türk Kadın Denizcilerinin Kısa Tarihsel Süreci Üzerine Bir Araştırma. *Beykoz Akademi Dergisi*, 2(1), 29-53.

Ng W.-S. ve Acker, A. (2020). *The Gender Dimension of the Transport Workforce | ITF Discussion Paper*, ITF-OECD Publishing.

Öz, C. S. ve Yiğit, Y. (2019). Binyıl kalkınma hedeflerinden sürdürülebilir kalkınma hedeflerine Türkiye'de yoksulluğun analizi. O. Metin (Ed.), *Sakarya Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Seçme Yazılar-III içinde* (ss. 93-118). Sakarya Üniversitesi.

Piñeiro, L. C. ve Kitada, M. (2020). Sexual Harassment and Women Seafarers: the Role of Laws and Policies to Ensure Occupational Safety & Health. *Marine Policy*, 117(7).

Rodrigue J., P. (2020). *The Geography of Transport Systems*. Routledge, New York.

Ryals, J., M. (2023). *Gender Equality is a Maritime Issue: Examining Structural and Social Barriers to Closing the Gender Gap in the Maritime Industry*. (Yüksek Lisans Tezi), State University of New York Maritime College.

Turnbull, P. (2013). *Promoting The Employment Women in The Transport Sector – Obstacles and Policy Options*. Working Papers Are Preliminary Documents Circulated to Stimulate Discussion and Obtain Comments, Working Paper No. 298, International Labour Office, Geneva.

UNESCAP. (2021). *Mind The Gender Gap in Workforce, Including Transport and Logistics: The Perspective from Sri Lanka and Beyond*, Working Paper. Transport Division of ESCAP.

United Nations. (2000). *United Nations Millennium Declaration*, 55/2., A/RES/55/2.

Web Sayfaları

Chiang, A. P. ve Khan, P. R. (2022, 31 Mart). *Women Need a Greater Role in Designing Transport Systems in Asia*, *Asian Development Blog, Straight Talk from Development Experts*, <https://blogs.adb.org/blog/women-need-greater-role-designing-transport-systems-asia>

Htun, P. S. (2022, 26 Mayıs). *Gender inequality in the Maritime World*, <https://www.rvasia.org/feature-story/gender-inequality-maritime-world>

Impoff. (2020, 4 Mart). *Importance of Transportation in Different Aspects of Life*. https://impoff.com/importance-of-transportation/#Importance_of_Transportation_in_Peoples_Lives

Mandra, J. O. (2022, 25 Ekim). *WISTA survey points to 'shocking' revelations on discrimination, harassment, and bullying of women seafarers*, <https://www.offshore-energy.biz/wista-survey-points-to-shocking-revelations-on-discrimination-harassment-and-bullying-of-women-seafarers/>

Safety4sea. (2022, 21 Kasım). *What about women seafarers' rights?* <https://safety4sea.com/cm-what-about-women-seafarers-rights/>

UNESCAP. (2017). *Policy Brief*. United Nations Economics And Social Commission For Asia And The Pacific. 1. National Requirements to become Freight Forwarders 2. Women in Logistics. https://www.unescap.org/sites/default/files/Policy%20Brief_National%20Requirements_Women%20in%20Logistics.pdf

Vrioerpe (ty). *Women in the Transport Sector: Challenges, Benefits & Measures*. <https://vrioerpe.com/en/women-in-the-transport-sector-challenges-benefits-measures/>

World Bank. (2023, 30 Ocak). *Making Way for Women in Transport and Logistics: Promising Practices in Europe and Central Asia*. <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2023/01/26/making-way-for-women-in-transport-and-logistics-promising-practices-in-europe-and-central-asia>

Özet

Döngüsel ekonomi, kaynakları sürdürülebilir bir şekilde yönetme ve atık üretimini en aza indirme amacını taşıyan bir yaklaşımdır. Bu araştırma makalesi, döngüsel ekonominin günümüz ekonomik modeline olan etkisini ve gelecekteki potansiyelini incelemektedir. Ayrıca yeniden kullanım, geri dönüşüm ve ürün ömrünün uzatılması gibi stratejilerin önemine ve döngüsel ekonominin kaynak tükenmesini engellemedeki rolüne vurgu yapmaktadır. Döngüsel ekonominin gelecekteki potansiyelini daha iyi anlamamıza ve sürdürülebilir bir ekonomik geleceğin inşasına yönelik stratejiler geliştirmemize katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döngüsel Ekonomi, Sürdürülebilirlik, Yeni Ekonomi

Abstract

The circular economy is an approach that aims to manage resources sustainably and minimize waste generation. This research paper examines the impact of the circular economy on the current economic model and its future potential. It also emphasizes the importance of strategies such as reuse, recycling and product life extension, and the role of the circular economy in preventing resource depletion. It contributes to our better understanding of the future potential of the circular economy and to develop strategies for building a sustainable economic future.

Keywords: Circular Economy, Sustainability, New Economy

1. Döngüsel Ekonomi: Tarihsel Art Alan

Döngüsel ekonomi, çevre sorunlarının çözümüne odaklanan bir sistem olarak ortaya çıkmıştır. Bu sistem, doğrusal ekonominin yarattığı çevresel zorlukları aşmayı amaçlayarak çevre dostu bir ekonomik büyüme stratejisi sunar. Döngüsel ekonominin temeli, doğadaki her nesnenin başka bir sürecin kaynağı olabileceği fikrine dayanmaktadır. Bu düşünceye ilham

¹⁴ Kırklareli Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü Öğretim Üyesi, sinanalcin@klu.edu.tr

¹⁵ İstinye Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, aylinkerime.biberici@istinye.edu.tr

veren kaynak ise Kenneth Boulding'in "Gelmekte Olan Uzaygemisi Ekonomisi" adlı eserinde ortaya konmuştur (Allwood, 2014: 445).

1966 yılında, Boulding, "Gelmekte Olan Uzaygemisi Ekonomisi" adlı çalışmasında "kapalı ekonomi" kavramını kullanarak döngüsel ekonominin temellerini atmıştır. Boulding, üretimde kullanılan faktörlerin üretim döngüsü boyunca ekonominin içinde mümkün olduğunca uzun süre tutulmasını önermiştir (Allwood, 2014: 445).

1976'da İsviçreli bir mimar ve sanayi analisti olan Walter R. Stahel, Avrupa Komisyonu'nun içinde yer aldığı bir çalışma olan "Enerji İçin İnsan Gücünü İkame Etme Potansiyeli" (Potential for Substituting Manpower for Energy) adlı raporu hazırlamıştır. Bu belge, döngüsel üretim ve tüketim süreçlerine dair ilk adım olarak kabul edilir (Stahel, 1982).

Stahel'e göre, döngüsel üretimin belirli amaçları bulunmaktadır. Öncelikle, ürünlerin kullanım ömrünün uzatılması gerekmektedir. Bu sayede, ürünlerin kullanım süresi artırılarak atık oluşumu en aza indirgenir. Bununla birlikte, dünya kaynaklarının sınırlı olduğu gerçeğini göz önünde bulundurarak, bu kaynakların daha tutarlı bir şekilde kullanılması hedeflenir.

Kısa ömürlü ürünler, sürekli olarak yeni ürünlerin üretilmesi için gereken ham maddelerin ve yardımcı maddelerin talebini artırır. Ürün ömrünün uzatılması ise, malların kullanım süresinin optimize edilmesini sağlayarak kaynakların daha verimli kullanılmasına yardımcı olur. Bu yaklaşım, doğal kaynakların tüketimini ve israfını azaltmayı amaçlar (Gedik, 2020: 114).

Daha uzun ömürlü ürünlerin tercih edilmesiyle, toplumlar sürdürülebilir bir yapı oluşturma yolunda ilerler. Bu da atıkların azaltılmasına ve doğal kaynakların korunmasına katkı sağlar. Sonuç olarak, döngüsel ekonomi yaklaşımı, ürün ömrünün uzatılması, atık azaltımı ve doğal kaynakların korunması gibi öncelikli hedefleri içerir (Gedik, 2020: 114).

Ellen MacArthur Foundation gibi düşünce kuruluşlarının da araştırmalar ve raporlar hazırlayarak döngüsel ekonominin gelişimine ciddi katkılar sağladığını belirtmek önemlidir. Ancak, döngüsel ekonomi kavramının tarih içerisinde belirli bir kişiye veya kuruma atfedilmesi pek mümkün değildir. Bu kavramın gelişiminde birçok kişi ve düşünce kuruluşunun etkisi bulunmaktadır.

Ellen MacArthur Foundation gibi düşünce kuruluşları, döngüsel ekonominin prensiplerini araştırarak ve yayarak önemli bir rol oynamışlardır. Ancak döngüsel ekonominin temel fikirleri, farklı alanlardan gelen birçok düşünce lideri, akademisyen, araştırmacı ve aktivist tarafından zaman içinde geliştirilmiştir. Bu nedenle döngüsel ekonomi kavramının evriminde bir kişi veya kurumun tek başına sahip olduğu bir model yoktur; daha çok kolektif bir çaba sonucu oluşmuş bir kavramdır.

2. Döngüsel Ekonomi: Kavramsal Çerçeve

Döngüsel ekonomi kavramı, fiziksel olayların ve doğal döngülerin gözlemlenmesine dayanmaktadır. Bu yaklaşımın temelinde, Antoine Lavoisier'e atfedilen "hiçbir şey kaybolmaz, hiçbir şey yaratılmaz, her şey dönüştürülür" prensibi yer alır. Bu ünlü söz, genellikle döngüsel ekonominin en etkili özetlemesi olarak kabul edilir. Anaxagoras adlı Presokratik Yunan filozofunun 1789 tarihli "Elementary Treatise of Chemistry" adlı eserinden aktarılan ifade, aslında bir fikrin yeniden formülasyonunu temsil eder: "Hiçbir şey var olmaz veya yok edilmez, sadece var olan şeylerin karışması ve ayrılması vardır." (Institut Montaigne, 7-8; 2016).

Bu kavram, doğrusal ekonomiye karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Döngüsel ekonomi, doğanın döngüsel süreçlerine benzer şekilde kaynakların sürekli olarak geri dönüştürülmesini ve tekrar kullanılmasını amaçlar. Bu yaklaşım, atıkların azaltılması, kaynakların korunması ve sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sağlanması gibi hedefleri içerir.

Sanayi Devrimi'nin etkisi, tüketim perspektifinden ele alındığında, bir dizi teknolojik ilerlemenin meydana gelmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler, birçok ürüne daha kolay erişim sağlama imkanı sunmuş ve yeni ürünlerin ortaya çıkmasını mümkün kılmıştır. Aynı dönemde, serbest piyasa ekonomisinin egemenliği ve uluslararası ticaretin büyümesi, yaşam tarzlarının giderek tüketim odaklı bir perspektife evrilmesinde etkili olmuştur. Bugün kullandığımız birçok ürün ve hizmet, bu dönemde hayal bile edilemezdi. Bu, tüketim alışkanlıklarının nasıl evrildiğine dair somut bir örnektir. Ancak, bu hızlı tüketim eğilimi gelecekte bazı endişelere yol açmıştır. Kaynakların hızla tükenmesi, çevresel dengenin bozulması ve iklim krizinin etkilerinin daha belirgin hale gelmesi gibi faktörler, gelecek nesillerin haklarının tehlikede olduğu endişelerini artırmıştır. Bu durum, tüketiciler arasında çevre koruma konularına dair bir farkındalık oluşmasına sebep olmuştur (Hamzaoglu, 2023: 153).

Avrupa Komisyonu, döngüsel ekonomiyi, ürünlerin, malzemelerin ve kaynakların ekonomide mümkün olduğunca uzun süre değerli kalması ve atık üretiminin en düşük seviyede tutulduğu bir ekonomik yaklaşım olarak tanımlamıştır (Commission, 2015: 2).

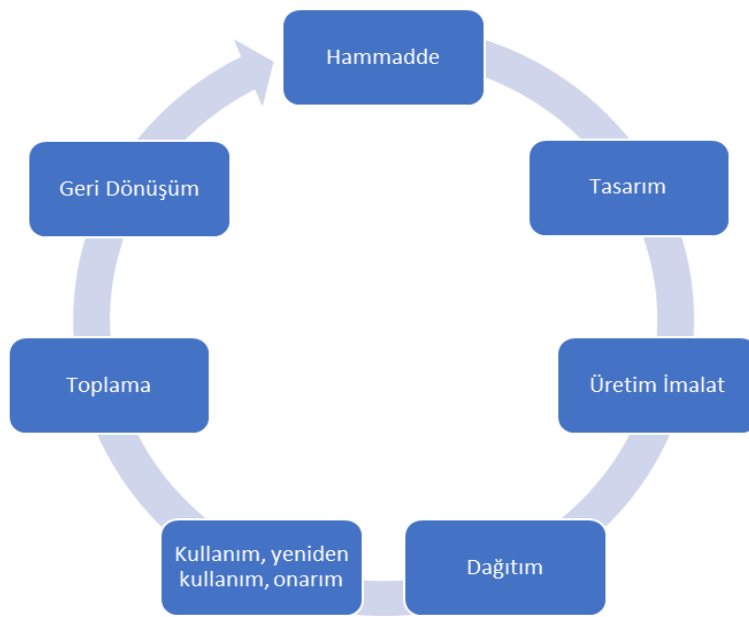
Döngüsel ekonomi konusunda çalışmalar yürüten Ellen MacArthur Vakfı, döngüsel ekonomi kavramını yeniden şekillendirilmiş bir sanayi ekonomisine, yenilenebilir enerji kullanımına, toksin kimyasalların kullanımının azaltılmasına ve tasarımı yeniden düşünülmüş bir sistem aracılığıyla atık oluşumunun elimine edilmesine dayalı bir yaklaşım olarak tanımlamıştır. (MacArthur, 2013: 22).

Ellen MacArthur Vakfı'na göre döngüsel ekonominin en geniş tanımı şu şekildedir: *"Döngüsel ekonomi, tasarım gereği onarıcı ve yenileyici olan, teknik ve biyolojik döngüler arasında ayırım yaparak ürünleri, bileşenleri ve malzemeleri her zaman en yüksek fayda ve değerde tutmayı amaçlayan bir döngüdür. Yaratıcıların öngördüğü gibi, döngüsel ekonomi, doğal sermayeyi koruyan ve geliştiren, kaynak verimlerini optimize eden ve sınırlı stokları ve yenilenebilir akışları yöneterek sistem risklerini en aza indiren sürekli bir pozitif gelişme döngüsüdür. Her ölçekte etkili bir şekilde işe yaramaktadır"* Dolayısıyla döngüsel ekonomi kavramını yeniden şekillendirilmiş bir sanayi ekonomisine,

yenilenebilir enerji kullanımına, toksin kimyasalların kullanımının azaltılmasına ve tasarımı yeniden düşünülmüş bir sistem aracılığıyla atık oluşumunun elimine edilmesine dayalı bir yaklaşım olarak tanımlamıştır. (MacArthur, 2013: 22). Döngüsel ekonomi genellikle üretimin minimum yapılması ve atıkların geri kazanılması üzerine kurgulanmıştır.

İç döngülerin gücü, ürünlerin döngülerinin daraldığı durumlarda, o üründen daha fazla değer elde edilmesi anlamına gelir. Ne kadar fazla iç döngü oluşturulabilirse, o kadar fazla değer üretilebilir. Örnek olarak, bir otomobilin düzenli bakım ve onarımları yapıldığında, aracın değeri korunmuş olur. Bu tür müdahaleler mümkün olmadığında, aracın bileşenleri tekrar kullanılabilir veya yeniden üretimde değerlendirilebilir. Ürün ve bileşenlerinin yalnızca geri dönüştürülmesi yerine, yeni döngülerin eklenmesi, ürünün değerini daha iyi koruma olanağı sunar. İç döngülerin çoğaldıkça, bir ürünün bütünlüğü, karmaşıklığı ve içerdiği emek ve enerji daha etkili bir şekilde muhafaza edilir (MacArthur, 2013: 8).

Şekil 1: Döngüsel Ekonomi Kavramsal Diyagram

Kaynak: Geissler, B., Hermann, L., Mew, M. C., & Steiner, G., (2018). Striving Toward A Circular Economy For Phosphorus: The Role Of Phosphate Rock Mining, Minerals, 8, (9), 395

Şekil 1’de, döngüsel ekonominin temel düşüncesi oldukça basit bir şekilde ifade edilmiştir. Bu döngü, bir tedarik zinciri boyunca gerçekleşen önemli adımları gösterir. Mevcut doğrusal ekonomiden döngüsel ekonomiye geçiş için iki ana türde değişiklik veya yenilik adımı gerekmektedir. Mikro düzeyde, tüketiciler ve işletmeler itici güçtür, bu nedenle belirli davranışları değiştirmeleri gerekmektedir. Makro düzeyde ise, yerel, bölgesel ve ulusal düzeylerde yapıcı otoritelerin ve nihayetinde döngüsel ekonomiyi uygulamak için gerekli

çerçeveyi oluşturacak olan uluslararası seviyenin katkısına ihtiyaç vardır (Geissler vd., 2018, 397).

Kademeli kullanımın gücü, bir ürünün değer zinciri boyunca çeşitli tekrar kullanımlara sahip olacak şekilde çeşitlendirilmesi anlamına gelmektedir. Her bir yeni tekrar kullanım süreci, hammaddenin yeni bir kullanım alanında kullanılmasına olanak tanımaktadır. Bir pamuklu elbisenin ikinci el pazarda tekrar satılması, daha sonra mobilya endüstrisinde döşeme dolgusu olarak değerlendirilmesi ve sonrasında bu dolgunun inşaat sektöründe ısı ve ses yalıtımı için kullanılacak taş yününün üretiminde kullanılması tekrar kullanım sürecine örnek olarak gösterilebilir. Bu şekilde, ürünün yaşam döngüsü boyunca farklı aşamalarda tekrar değer kazanabilmektedir. Saf girdilerin gücü, kirlenmemiş materyallerin sistem içinde akışının sağlanarak toplama ve yeniden dağıtım verimliliğinin artırıldığı bir durumu ifade eder. Bu yaklaşım özellikle teknik bileşenlerin kalitesinin korunmasını sağlar. Bu şekilde ürün ömrü uzar ve materyal kullanım verimliliği artar.

Döngülerin daha uzun hale getirilmesinin etkisi, bir ürüne dair ardışık döngü sayısının ve/veya döngü süresinin en üst düzeye çıkarılması anlamına gelir. Bu durumda, bir ürünün tekrar tekrar kullanımı veya ürün ömrünün uzatılması amaçlanır. Her bir döngüyü uzattıkça, yeni ürün veya bileşenlerin üretimi için gereken malzeme, enerji ve işgücünden tasarruf edilmesi mümkün olur.

Döngüsel ekonomi, aslında sürdürülebilir kalkınma kavramı ile yakından ilişkilidir. Sürdürülebilir kalkınma kavramı, ilk kez 1987 yılında Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu için hazırlanan Brundtland Raporunda tanımlanmıştır. Bu tanım, "gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitelerini tehlikeye atmadan günümüz ihtiyaçlarını karşılamayı sürdürülmesini" ifade eder. Döngüsel ekonomi ise sürdürülebilir kalkınmanın bir parçası olarak görülebilir. Çünkü döngüsel ekonomi, atık azaltımı, kaynak verimliliği ve malzeme döngülerinin optimize edilmesi yoluyla ekonomik faaliyetlerin doğal kaynaklarla uyumlu bir şekilde yürütülmesini hedefler. Bu iki kavram hem mevcut neslin ihtiyaçlarını karşılarken hem de gelecek nesillerin gereksinimlerini gözetir, dengeli ve uzun vadeli bir yaklaşımın gerekliliğini vurgular (United Nations, 1987).

Brundtland Raporu sonrasında sürdürülebilirlik kavramının politika haline gelmesi, sürdürülebilir kalkınmayı ulaşılabilir bir hedef olarak kabul etmekle birlikte, kalkınmadan vazgeçme gerektiği fikrini reddeder. Aksine, kalkınma sürecinin çevresel sorunlara yol açabileceği negatif dışsallıkları ortadan kaldıracak bir kalkınma modelini benimsemek gerektiği ifade edilir (Özçağ ve Hotunluoğlu, 2015). Brundtland raporu, sürdürülebilir kalkınma hareketinin, aslında içinde bir değişim sürecini barındırdığını vurgular ve karar alma sürecinde çevre ile ekonominin birlikte hareket etmesini amaçlar.

Döngüsel ekonomiyi tanımlamak için 3R kavramı ortaya atılmıştır. 3R kavramını açıklamak gerekirse (Koçan, Gültekin, & Baştuğ, 2019: 537);

Azaltma (Reducing): Üretim ve tüketim süreçlerinin ardından oluşan artıkların miktarının

düşürülmesini ifade eder. Döngüsel ekonominin temel hedeflerinden biri, atık miktarını minimize etmektir.

Yeniden Kullanma (Reusing): Kullanıma uygun olan artıkların onarılarak tekrar kullanılması (özellikle elektronik atıklar), kullanılamayacak durumda olanların ise farklı bir ürünün imalatında parça olarak değerlendirilmesini ifade eder.

Geri Dönüşüm (Recycling): Ekonomik ömürlerini tamamlamış olan artıkların yeniden işlenerek, başka bir ürünün üretiminde hammadde olarak yeniden kullanılmasını ifade eder.

Avrupa Komisyonu, döngüsel ekonomiye odaklanarak döngünün kapatılması amacıyla araştırmalar yürütmektedir. Sürdürülebilirlik çerçevesinde, Avrupa Komisyonu, Döngüsel Ekonomi Paketi adı altında döngüsel ekonomiye geçişi sağlamayı amaçlayan bir dizi önlemleri hayata geçirmiştir. Bu paket, Avrupa Birliği'nin eylem planlarını içerirken, hükümet öneri güncellemelerini içermektedir. Bu kapsamlı eylem planı, ürün döngülerini kapsayan bir yaklaşımı benimsemektedir.

Avrupa Komisyonu, sürdürülebilir ekonomik ilerlemenin ve küresel zorluklarla başa çıkmanın artırılmasını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu dönüşüm süreci aynı zamanda istihdam olanaklarını da artırarak daha fazla istihdam sağlaması beklenmektedir.

3. Döngüsel Ekonominin Ayırt Edici Nitelikleri

Döngüsel ekonomi, lineer ekonominin aksine, kaynakların düşüncesizce tüketildiği ve doğal kaynakların istismarına dayalı yaklaşımın yerine, ürünlerin, malzemelerin ve kaynakların mümkün olduğunca muhafaza edildiği bir anlayışı benimsemektedir. Bu yaklaşımda, atık oluşumu minimum seviyeye indirilir ve bu sayede düşük karbon salınımı, azalmış çevre kirliliği ve en üst düzeyde kaynak verimliliği gibi unsurlarla rekabetçi ve sürdürülebilir bir ekonomi oluşturulması hedeflenmektedir. Sıfır atık prensibi, atık oluşumunu ve çevresel bozulmaları engelleyerek ekonomiye katkı sağlamayı amaçlamaktadır (Varır ve Gürtepe, 2018: 27).

Döngüsel ekonomi, ürünlerin ömrünün uzatılmasına katkıda bulunarak, malzemelerin, kaynakların ve finansal kaynakların etkili bir şekilde kullanılmasını sağlayarak, tüketicilerin yanı sıra işletmelere, şirketlere ve hükümetlere de çeşitli avantajlar sunmaktadır.

Döngüsel ekonomi modellemesi, doğanın sınırlı kaynaklarına olan talebi azaltarak ekolojik dengeyi güçlendirmeye yardımcı olmakta, bu da ekolojik açıdan daha sürdürülebilir bir düzeyde hareket etmemize olanak tanımaktadır. Ayrıca, fiyat artışını minimize etmektedir. Bu yaklaşım, daha çekici bir pazarda yeni istihdam alanları oluştururken aynı zamanda harcamaları da azaltmaya yardımcı olmaktadır. Döngüsel ekonomi ayrıca ürün sahipliği gereksinimini azaltarak, yabancı ülke mallarına olan talebi azaltır ve bunun yerine ürün-hizmet modellerini, çevre dostu tasarımı, geri dönüşümü, yeniden kullanımı ve tamir edilebilirliği teşvik eder (European Environment Agency, 2016).

Gelişmekte olan ekonomilerde, döngüsel faaliyetler genellikle kayıt dışı yürütülse de özellikle atık yönetiminin istihdam potansiyeli belirgin bir şekilde görülmektedir. Hindistan örneğinde, yaklaşık 1,5 milyon kişi resmi olmayan şekilde atık yönetimine katılmaktadır. Ürünlerin tekrar üretimi ve onarımı, hammadde temelli üretimden daha fazla emek gerektiren bir sistemdir. Kenya örneğinde ise, e-atık geri dönüşüm planının uygulanmasının ardından dört yıl içinde 2 binden fazla yeni iş alanı oluşmuştur (Preston ve Lehne, 2017, 9-10).

Ungerman vd.(2019) yaptığı çalışma, döngüsel prensipleri işlemlerinde uygulayan firmaların deneyimlerinin, döngüsellik sayesinde önemli gelirler elde edilebileceğini ortaya koymuştur. Örnek olarak, Fransız otomobil üreticisi Renault'un yaklaşımı gösterilebilir. Renault, yeni araçlar üretmek yerine eski araçları kullanmayı ve onarmayı tercih ederek enerji ve su tüketimini %85 oranında azaltmayı başarmıştır. Malzeme ve enerji tasarrufu sağlayarak, Renault aynı kalitede ürünü %30-50 daha düşük maliyetle müşterilere sunabilmiştir.

Çin, döngüsel ekonomi uygulamalarını geniş kapsamlı bir şekilde hayata geçirme konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu adımlar, eko-endüstriyel parkların inşasından yasal düzenlemelerdeki değişikliklere, finansal inovasyonlardan vergi düzenlemelerine, teknoloji geliştirmeye, kalite ve yönetim standartlarının gözden geçirilmesine kadar bir dizi alanda gerçekleştirilmiştir. Bunun yanı sıra, istatistiksel sistemler ve değerlendirme indeksleri güncellenmiş ve döngüsel ekonominin geniş çapta benimsenmesi sağlanmıştır (Wu, Shi, Xia, & Zhu, 2014).

Çin, çevresel politikaları uygulamaya koyma konusundaki adımlarını 2003 yılında Temiz Üretimi Destekleme Yasası ile atmıştır. 2008 yılında ise Döngüsel Ekonomiye Teşvik Yasası yürürlüğe girmiştir. Bu yasa, döngüsel ekonomiyi ulusal ekonomik ve toplumsal kalkınma stratejisi olarak belirlemiştir. Azaltma, yeniden kullanım ve geri dönüşüm temel prensipler olarak kabul edilmiş ve bu doğrultuda kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu yasa sonrasında geri dönüşüm, yenilenebilir enerji kaynakları ve belediye atıklarına yönelik yasaların yanı sıra çevresel vergiler de uygulamaya konulmuştur. Aynı zamanda, uygulamaları desteklemek amacıyla bilimsel araştırmaları ve teknolojik yenilikleri teşvik eden programlar da hayata geçirilmiştir. Çin, 11. ve 12. beş yıllık planlarını sistemli bir şekilde uygulayarak döngüsel ekonomi alanında büyük başarılar elde etmiştir (Fan ve Fang, 2020).

4. Döngüsel Ekonomiye Karşı Eleştiriler

Lineer ekonomiden döngüsel ekonomiye geçiş, avantajların yanı sıra bazı zorlukları da beraberinde getirebilir. Bu zorluklar, özellikle belirli hammaddelerin üretildiği pazarlarda ve düşük değere sahip ürünlerde ortaya çıkabilir. Döngüsel ekonominin benimsendiği durumlarda, belirli sektörlerde istihdam seviyeleri üzerinde olumsuz etkileri görülebilir ve bu nedenle hükümetlerin stratejik müdahaleleri gerekebilir. Özellikle bazı zorluk örnekleri şunlar olabilir (Millar vd., 2019: 17-18):

-Hammaddelerin Azalması: Döngüsel ekonominin temel amacı kaynakları korumak ve atık miktarını azaltmaktır. Ancak, bazı hammaddelerin talebinin azalması, bu hammaddeleri üreten pazarlar üzerinde olumsuz ekonomik etkilere yol açabilir.

-Düşük Değerli Ürünler: Döngüsel ekonomi, ürünlerin ömrünü uzatmayı ve yeniden kullanmayı teşvik ettiği için, düşük değere sahip ürünlerin pazarlarında rekabeti artırabilir. Düşük değere sahip ürünlerin pazarında artan rekabet, fiyatları düşürebilir ve bu da kalite ve dayanıklılık konusunda dikkatli olmayan üreticiler için olumsuz sonuçlar doğurabilir. Düşük kaliteli veya dayanıksız ürünlerin sıkça yeniden kullanılması veya onarılması gerekebilir, bu da tüketiciye daha fazla zaman ve para harcatır.

-Teknolojik ve Altyapı Dönüşümü: Döngüsel ekonomiye geçiş, yeni teknolojilerin ve altyapının geliştirilmesini gerektirir. Bu dönüşüm süreci, bazı sektörler için maliyetli ve karmaşık olabilir.

-Hükümet Stratejileri: Döngüsel ekonomiye geçiş, hükümetlerin politika ve stratejilerinde değişiklik yapmasını gerektirir. Yeni düzenlemeler, teşvikler ve yönergeler oluşturulmalıdır.

Bu zorluklarla başa çıkmak için hükümetlerin ve ilgili paydaşların iş birliği içinde çalışması gerekmektedir. Uygun politika düzenlemeleri, teşvikler ve eğitim programları, döngüsel ekonomiye geçişin daha sorunsuz ve başarılı bir şekilde gerçekleşmesine yardımcı olabilir (European Environment Agency, 2016).

Zink ve Geyer'in (2017) çalışması, döngüsel ekonomi yaklaşımının eksikliklerini değerlendirmiştir. Bu çalışmaya göre, döngüsel ekonomi, doğrusal ekonomi anlayışını tamamen ikame edecek potansiyele sahip değildir.

Allwood'un (2014) çalışmasında, döngüsel ekonomiye yönelik bazı eleştirilere yer verilmektedir. Bu çalışmada, döngüsel ekonomi sisteminin mevcut tüketim alışkanlıkları karşısında yetersiz kalabileceği ve bu sistemin başarılı olması durumunda ekonomik küçülmeyi beraberinde getirebileceği vurgulanmıştır.

Preston (2012: 14), döngüsel ekonominin ilerlemesini engelleyen yedi temel sorunu tespit etmiştir. Bu sorunlar, kaynak yoğun altyapı ve kalkınma modellerine sıkışıp kalmak, kaynak kullanımını fiyatlandırmak için siyasi engeller, yüksek başlangıç maliyetleri, karmaşık uluslararası tedarik zincirleri, tüketici ilgisinin eksikliği, işletmeler arası işbirliği zorlukları ve son olarak inovasyon engellerini içermektedir.

Buruzs ve Torma (2016) ise döngüsel ekonomiye geçişin farklı düzeylerde yönetim zorlukları ile karşılaşacağını vurgulamaktadır. Bu zorluklar finans, yetenekler, tüketici davranışları ve iş modelleri gibi alanlarda ortaya çıkmaktadır.

Döngüsel ekonominin, dünya hammadde talebinin arttığı bir dönemde bu talebi karşılamakta zorluk yaşayabileceği belirtilmektedir. Bu talebin yalnızca yeni hammadde kaynaklarının açılmasıyla karşılanabileceği ifade edilmektedir.

Teknoloji sürekli olarak ilerlediğinden, geçmiş teknolojiyle üretilmiş bir ürünün bileşenlerinin ya da hammaddesinin, gelişmiş teknolojiyle üretilen bir üründe kullanılmasının mümkün olmadığı dile getirilmektedir. Günümüz teknolojisiyle üretilen bazı ürünlerin tam anlamıyla geri dönüştürülemeyeceği ve bu ürünlerin atık oluşturmalarının kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır.

Döngüsel ekonominin enerji ihtiyacını fosil yakıtlarla karşılanması durumunda, bu yaklaşımın da atık oluşturabileceği ve bu yaklaşımın döngüsel ekonominin temel ilkesiyle çatışabileceği ifade edilmiştir. Bu yüzden döngüsel ekonominin, yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanma gerekliliği bulunmaktadır.

-Bu sistemde hammadde talebinin azalması, aslında ekonomik büyümenin de azalabileceği anlamına gelmektedir. Bu durumun, günümüzde ekonomik büyüme odaklı bir algının hüküm sürdüğü bir dönemde ne kadar kabul göreceğinin belirsiz olduğu ifade edilmektedir.

Vurgulanan nokta, atıkların dönüşümünün tüm atıklar için tam bir geri dönüşümün sağlanamayacağı ve 1'e 1 bir dönüşümün mümkün olmayacağıdır.

Enerji piyasasında gözlenen "rebound etkisi"nin, geri dönüşüm sürecinde de etkili olabileceği dile getirilmektedir. Bu bağlamda, geri dönüşüm yoluyla elde edilen hammadde miktarı artsa bile, her zaman daha fazla talep olabileceği öne sürülmektedir.

Döngüsel ekonominin perspektifine göre, teknolojik olarak eskimiş olan cihazlar ve otomobillerin, yeni teknolojiyle üretilmiş olan cihaz ve otomobillerin yapımında kullanılması öngörülmektedir. Bunun yerine, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere eski elektronik cihazlar ve otomobillerin ihraç edildiği ifade edilmektedir.

Belirli hammaddelerin geri dönüşüm yoluyla kazanılmasının, kalite, fiyat ve hedef pazarlar açısından birincil alternatifleriyle rekabet etmesinin zor olduğu şeklinde sıralanmıştır.

5. Döngüsel Ekonominin Lineer Ekonomi Modelinden Farklılıkları

18. ve 19. yüzyılda dünya çapında etkisini gösteren Sanayi Devrimi, kitlesel üretim modeliyle birlikte ekonomi modellerini de etkilemiştir. Bu devrim, İkinci Dünya Savaşı sonrasında birçok ülkede temel ekonomik yaklaşım olarak kabul edilmiştir. Fosil yakıtlarla, özellikle petrol ve kömürle işleyen üretim süreci, sadece ürünleri değil, aynı zamanda atıkları da meydana getirmektedir. Üretim sonucunda elde edilen ürünler, beraberinde atık oluşturmalarının yanı sıra, zaman içinde modadaki ve teknolojiye ileriye ilerlemeler, tüketici talebi ve merakı da göz önünde bulundurularak, ürünlerin kullanım ömürlerini tamamlayamadan atığa dönüşmelerine yol açmıştır. Tüketiciler ürünleri satın alır ve kullanır; ancak ürünler kullanım sonrası geri dönüştürülemez hale gelir, atık halini alır. Bu ekonomik süreç, "doğrusal ekonomi" olarak adlandırılmaktadır. Bu sistemi İngilizce'de "take-make-dispose" olarak tanımlanırken, Türkçe'de ise "al-yap-at" veya "al-yap-kullan-at" şeklinde ifade edilebilir (Bozga vd., 2018, 74).

"Günümüzde 'al-yap-kullan-at' şeklinde ifade edilebilen doğrusal veya lineer ekonomi yaklaşımında, bir malın üretim için gereken hammadde alınarak işlem gördüğü ve sonuçta tüketiciye sunulduğu, tüketim sonrasında ise bu ürünün atığa dönüştüğü bir süreç yürütülmektedir. Bu yaklaşımda, üretim süreci de tüketim süreci gibi atık oluşumuna neden olmaktadır. Temelde, üretim sürecinin amacı maliyetleri minimize etmek ve karı maksimize etmektir; bu durumda çevre faktörü ikinci planda kalmaktadır. Ancak, doğrusal ekonominin çevreye verdiği zararlar fark edildikçe, sürdürülebilir kalkınma hedefleri daha da önem kazanmıştır." (Önder, 2018: 197-198).

"Döngüsel Ekonomi" terimi, temelde yaygın olarak benimsenen "Doğrusal Ekonomi"den farklı bir üretim ve tüketim modelini ifade eder. Doğrusal Ekonomi basit ve tek yönlü bir sistemdir; üretim ve tüketim süreçlerinde ortaya çıkan çevresel etkileri minimum düzeyde veya hiç dikkate almadan ilerler. Bu model, ekonomik hedeflere öncelik vererek sosyal ve ekolojik endişeleri göz ardı eder. Ancak, gezegenimizin sınırları vardır ve tüketim ile atık üretimi, çevresel kirliliği hızla artıracak ölçüde sınırları aşmıştır. Bu üretim modeli hem atıklar hem de tüketim sonrası atıklar nedeniyle gezegeni ve yaşam standartlarımızı olumsuz etkilemektedir. Döngüsel Ekonomi ise, kaynakların kullanımını ve tüketimi farklı bir bakış açısıyla ele alır. Bu yaklaşım, mal ve hizmetlerin tüketim sonrası atık oluşumunu en aza indirmeyi hedefler. Gezegenimizin sınırlı kaynakları kullanılmadan, mal ve hizmetlerin kullanımını ve sonrasındaki atık üretimini döngüsel bir şekilde yöneten bir sistem sağlamayı amaçlar. Bu yaklaşım, kaynak bağımlılığını azaltmayı ve sürdürülebilirliği teşvik etmeyi hedefler. Gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken kaynakları koruma ve daha verimli kullanma imkanlarını sunar, böylece sürdürülebilir bir geleceğin inşasını destekler (Sauvé vd., 2015, 6).

Geleneksel ekonomik yapının temelini oluşturan ve "al-yap-kullan-at" şeklinde doğrusal bir süreçle ilerleyen doğrusal ekonomi yerine, döngüsel ekonomi modelinde "hammadde-ürün-hammadde" gibi bir geri bildirim döngüsü bulunmaktadır (Can, 2017: 143). Döngüsel ekonomide, hammaddeler ürüne dönüştürülüp kullanıldıktan sonra ortaya çıkan atıkların geri dönüşümü ile yeniden üretim için hammadde olarak kullanılması hedeflenmektedir. Bu modelde, kaynakların daha uzun süreli kullanımı ve atıkların minimuma indirilmesi amaçlanarak, kapalı bir döngü oluşturulmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmak, istihdam fırsatları sunmak ve gelir eşitsizliğini azaltmak amacıyla, kaynak kullanımında en üst düzeyde verimlilik sağlanması gereklidir. Doğrusal veya lineer ekonomi modelinde ürünlerin sıfırdan üretilmesine karşın, döngüsel ekonomi modelinde geri dönüşüm aracılığıyla kaynaklar çok daha uzun süreli bir şekilde kullanılabilir. Ekonomik faaliyetler sonucu oluşan atıkların geri dönüştürülmesi, bu materyallerin ekonomiye yeniden kazandırılması, böylece gelir elde edilmesi ve doğal kaynak kullanımının azaltılması amacıyla bir fırsat sunar (Yüksel, 2018: 20-21).

Sürdürülebilirliği desteklemek için gerekli bir yaklaşım olarak kabul edilen döngüsel ekonomi modeli, sınırlı kaynaklara sahip olan üretim-tüketim-atık döngüsünü içeren bir sistem olarak

tanımlanmaktadır. Bu model, kaynakların daha etkili bir şekilde kullanılması ve tekrar kullanılması yoluyla emisyon ve atık üretiminin azaltılmasına katkı sağlar. Bu şekilde, ekonomi, çevre ve toplum arasında denge oluşmasına yardımcı olur. Mevcut ekonomik düzeni, döngüsel ekonominin ilke ve yaklaşımlarıyla uyumlu hale getirmek amacıyla altı aşamadan oluşan bir yol haritası önerilmektedir. (Bek ve Lim, 2018, 97-98):

-Malzemelerin Sürekli Döngüsü: Malzemeleri sürekli olarak döngüye katılabilir hale getirerek atık üretimini minimize etmek,

-Ekosistem Koruması ve Doğal Sermaye Yenilenmesi: Ekosistem koruma faaliyetlerini desteklemek ve doğal kaynakları tekrar inşa etmek,

-İnsan Sağlığı ve Refahının Desteklenmesi: İnsan sağlığını ve refahını desteklemek amacıyla çalışmalar yürütmek,

-Sürdürülebilir ve Yenilenebilir Enerji Üretimi: Enerji ihtiyacını sürdürülebilir ve yenilenebilir kaynaklardan karşılamak,

-Finansal Olmayan Değer Yaratma: Finansal getiri olmasa da kaynakları koruma ve değer yaratma amacıyla süreçleri desteklemek,

-Sağlıklı ve Uyumlu Topluluklar Oluşturma: Sağlıklı ve uyumlu topluluklar ve kültürler oluşturarak toplumsal uyumu sağlamak.

Tüm bu kriterlerin işletmeler tarafından (hızlıca, hemen vb.) uygulanması gerçekçi bir beklenti değildir. Ancak, dünya genelinde harekete geçme ihtiyacı acil bir şekilde ortaya çıkmıştır. Döngüsel ekonomi modeli, araştırmacılar, politika yapıcılar ve girişimciler arasında büyük ilgi görmektedir. Bu ilgi, modelin beklenen etkileri nedeniyle ortaya çıkmıştır. Döngüsel ekonominin, sürdürülebilirliği teşvik etme ve önemli bir denge oluşturma sürecine katkı sağlama potansiyeli vardır. Bu nedenle, döngüsel ekonominin getirebileceği olumlu etkiler, pek çok kesim tarafından yakından takip edilmektedir.

6. Sonuç

Dünya kaynaklarının sınırlı olduğu bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenle, gelecekte sürdürülebilirlik ve kaynak yönetimi konuları daha da önem kazanacaktır. Döngüsel ekonomi, bu sorunlara çözüm olabilecek önemli bir yaklaşım olarak öne çıkan bir olgudur. Döngüsel ekonomi, atık miktarını en aza indirerek ve kaynakları tekrar tekrar kullanarak sürdürülebilir bir ekonomik sistem yaratmayı amaçlamaktadır.

Döngüsel ekonominin en büyük avantajlarından birisi çevresel sürdürülebilirliği desteklemesidir. Geleneksel lineer ekonomi modeli, “tüket-imha et” modelini benimserken, döngüsel ekonomi kaynakları yeniden kullanarak atık üretimini azaltmayı hedefler. Bu, doğal kaynakların tükenmesini önlerken çevre kirliliğini de azaltabilir. Yeniden kullanım ve geri

dönüşüm, enerji ve su gibi değerli kaynakların daha etkin bir şekilde kullanılmasını sağlayarak gelecek nesiller için daha temiz bir çevre bırakma potansiyelini taşır.

Ekonomik açıdan bakıldığında, döngüsel ekonomi yeni iş fırsatları ve ekonomik büyüme potansiyeli sunmaktadır. Geri dönüşüm ve atık yönetimi sektörleri, istihdam yaratma ve yeşil teknolojilerin geliştirilmesi açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Aynı zamanda, ürünlerin ömrünü uzatmak ve bakım hizmetleri sunmak gibi yaklaşımlar, tüketici talebini artırabilir. Üreticiler, ürünlerin tamir edilebilir veya yükseltilebilir şekilde tasarlanmasının yanı sıra kiralama veya paylaşım modellerini benimseyerek daha sürdürülebilir bir gelir akışı elde edebilirler.

Döngüsel ekonominin gelecekteki potansiyeli aynı zamanda inovasyonun da bir itici gücü olabilir. Ürün tasarımında ve üretim süreçlerinde daha sürdürülebilir malzemelerin kullanımı, daha verimli üretim tekniklerinin geliştirilmesi ve ürün ömrünün uzatılması gibi unsurlar, teknolojik yenilikleri teşvik edebilir. Bu da hem endüstriyel sektörleri dönüştürebilir hem de rekabet avantajı sağlayabilir.

Sonuç olarak, döngüsel ekonominin gelecekteki potansiyeli oldukça büyük ve umut vericidir. Çevresel sürdürülebilirliği desteklemesi, ekonomik büyümeyi teşvik etmesi ve inovasyonu tetiklemesi, bu yaklaşımın değerini artırmaktadır. Atık toplama, geri dönüşüm gibi sektörlerde yeni istihdam olanakları yaratarak, doğal kaynakların tükenmesi gibi uzun vadeli maliyetleri önleme yoluyla işletme karlarını artırarak ve yeni iş modellerinin geliştirilmesine yardımcı olarak işletmelerin daha rekabetçi olmasını sağlayarak ekonomik büyümeyi teşvik etme potansiyeline sahiptir. Ancak, döngüsel ekonominin yaygınlaştırılması ve etkili bir şekilde uygulanması, iş birliği, politika reformları ve toplumsal bilincin artırılması gibi çeşitli faktörleri gerektirir. Geleceğin sürdürülebilir ekonomisini oluşturmak için döngüsel ekonominin ilkelerini benimsemek hem çevresel hem de ekonomik açıdan kazançlı bir adım olabilir.

KAYNAKÇA

Allwood, J. M. (2014). Squaring the circular economy: The role of recycling within a hierarchy of material management strategies. E. Worrell, & M. A. Reuter (Ed.) *Handbook of recycling: state-of the-art for practitioners, analysts, and scientists* içinde (ss. 445-477). Oxford: Elsevier Press.

Allwood, J. M. (2014). Squaring the circular economy: The role of recycling within a hierarchy of material management strategies. *Handbook of recycling* (ss. 445-477) içinde. Elsevier.

Bek, D. ve Lim, M. (2018). The Circular Economy: A Key Approach For Addressing Strategic Business Challenges in Supply Chains. *Social Business*, 8, 1, 95-102

Bozga, R. E., Mateescu, M. A. ve Bozga, L. (2018). The Waste Management As A First Step Towards The Circular Economy. The Case of Romania. Managerial Challenges of the Contemporary Society. Proceedings, 11, 2: 74-80

Buruzs, A. ve Torma, A. (2016). A Review on the Outlook of the Circular Economy in the Automotive Industry. [https://www.waset.org/downloads/15/papers/17ae060075\[6\].pdf](https://www.waset.org/downloads/15/papers/17ae060075[6].pdf)

Can, F. (2017). “Sürdürülebilir Kalkınmanın Yeni Boyutları”. *International Journal of Academic Value Studies*, 3(10): 138-146. Retrieved from https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/243898/makaleler/3/10/arastirma_surdurulebilir-kalkinmanin-yeni-boyutlari.pdf

Comission, European. (2015). Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions closing the loop an EU action plan for the Circular Economy

European Environment Agency. (2016). Circular economy in Europe, Developing the knowledge base. EEA Report. No 2/2016. Retrieved from http://www.eea.europa.eu/publications/circular_economy-in-europe

European Environment Agency. (2016). Circular economy in Europe, Developing the knowledge base. EEA Report. No 2/2016. Retrieved from http://www.eea.europa.eu/publications/circular_economy-in-europe

Fan, Y. ve Fang, C. (2020). Circular economy development in China-current situation, evaluation and policy implications. *Environmental impact assessment review*, 84, 106441.

Gedik, Y. (2020). Döngüsel ekonomiyi anlamak: teorik bir çerçeve. *Turkish Business Journal*, 1(2), 110-137.

Geissler, B., Hermann, L., Mew, M. C., ve Steiner, G. (2018). Striving Toward A Circular Economy For Phosphorus: The Role Of Phosphate Rock Mining, *Minerals*, 8, 9, 395.

Hamzaoglu, N. M., (2023). Davranışsal İktisat Perspektifinden Yeşil Tüketim Üzerine Bir Analiz, *Teorik ve Politik Yönleriyle İktisadi ve Finansal Alanda Yaşanan Gelişmeler*, Ekin Basım Yayın Dağıtım, s. 153.

Institut Montaigne. 2016. “The Circular Economy: Reconciling Economic Growth With The Environment” November 2016 <https://www.institutmontaigne.org/ressources/publications/pdfs/circular-economypolicy-paper.pdf>

Koçan, A., Gültekin, D. G., ve Baştuğ, M. (2019). Yeni Ekonomi ve iş modelleri: döngüsel ekonomi ve paylaşım ekosistemleri. *Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi* içinde (ss. 528-548). Gaziantep: Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi.

MacArthur, E. (2013). Towards the circular economy. *Journal of Industrial Ecology*, 2(1): 23-44.

Millar, N., McLaughlin, E., ve Börger, T. (2019). The circular economy: swings and roundabouts?. *Ecological economics*, 158: 11-19.

Önder, H. (2018). Sürdürülebilir Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Kavram: Döngüsel Ekonomi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (57), 196-204. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/38899/416907>

Özçağ, M. ve Hotunluoğlu, H. (2015). Kalkınma anlayışında yeni bir boyut: Yeşil ekonomi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2): 303-324.

Preston, F. (2012). A Global Redesign? Shaping the Circular Economy Briefing Paper. Chatham House, London.

Preston, F. ve Lehne, J., A. (2017). Wider Circle? The Circular Economy İn Developing Countries. Energy, Environment and Resources Department, 9, 1-27.

Stahel, W. 1982. Product-life factor. [Online]. Accessed on Dec 21, 2016. Available at: <http://www.product-life.org/en/major-publications/the-product-life-factor>

Ungerman, O. vd., (2019). Model of the circular economy and its application in business practice, Environment, *Development and Sustainability*, Springer, 27.

United Nations (1987). Report of the World Commission on Environment and Development, “Our Common Future”.

Varır, A. ve Gürtepe, E. (2018). Döngüsel Ekonomi. *TSE Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*. (662), 26-37.

Wu, H. Q., Shi, Y., Xia, Q., ve Zhu, W. D. (2014). Effectiveness of the policy of circular economy in China: A DEA-based analysis for the period of 11th five-year-plan. *Resources, Conservation and Recycling*, 83: 163-175.

Yüksel, P. (2018). Küresel Ekonomi İçin Ufukta Kriz Görünmüyor. *TSE Standart, Ekonomik ve Teknik Dergi*. (662), 17-23. (Erişim tarihi: 20.07.2019, <https://statik.tse.org.tr/upload/tr/dosya/icerikyonetimi/8962/09032018171144-2.pdf>)

Zink, T., & Geyer, R. (2017). Circular economy rebound. *Journal of Industrial Ecology*, 21(3), 593-601

EKOTURİZMİN ARTAN ÖNEMİ VE TÜRKİYE İÇİN POTANSİYELLERİ

Elif ÖZDOĞAN

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
elif.ozdogan@marun.edu.tr

M. Mustafa ERDOĞDU

Beykoz Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi
mustafaerdoğdu@beykoz.edu.tr

Öz

Ekoturizm, doğal alanlara karşı duyarlı olduğu için çevreyi koruyan ve yerel halkın refahını gözetten bir turizm türüdür. Ekoturizm, ziyaretçilere eğitim ve deneyim olanağı sunarak sosyal etkileşimi artırma potansiyeline sahip olmasının yanı sıra, kültürel dokunun korunmasında da etkilidir. Ayrıca, yerel ekonominin bileşenlerine sağladığı faydaların bir sonucu olarak kalkınmaya da katkıda bulunur. Çevresel sorunların küresel bir endişe haline geldiği günümüz dünyasında çevresel farkındalık kazandırması, hassas ekosistemleri koruması, istihdam olanaklarını çeşitlendirmesi ve kültür alışverişini canlandırması ile ekoturizmin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Türkiye zengin biyoçeşitliliğe, farklı doğal güzelliklere, sayısız tarihi ve kültürel mirasa sahip olmasıyla ekoturizme yönelik büyük bir potansiyele sahiptir. Bu çalışma ekoturizmin dünya genelinde artan önemini ve ekoturizm için ideal bir destinasyon olan Türkiye'nin bu alandaki potansiyellerini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Ekoturizm, Çevre, Türkiye

Abstract

Since it is sensitive to natural areas, ecotourism is a type of tourism that protects the environment and cares for the welfare of local people. In addition to having the potential to increase social interaction by providing education and experience opportunities to visitors, ecotourism is also effective in preserving the cultural fabric. It also contributes to development as a result of the benefits it provides to components of the local economy. In today's world, where environmental problems have become a global concern, the importance of ecotourism is increasing day by day by raising environmental awareness, protecting fragile ecosystems, diversifying employment opportunities and stimulating cultural exchange. Turkey has great potential for ecotourism with its rich biodiversity, diverse natural beauty, and countless historical and cultural treasures. This study discusses the increasing importance of ecotourism worldwide and explores the potential of Turkey as a prime ecotourism destination.

Keywords: Ecotourism, Environment, Türkiye

1. Giriş

Yaşamın devamlılığı için temiz hava, tatlı su kaynakları, toprak verimliliği, iklim düzenleme, doğal afet kontrolü ve besin üretimi gibi insanoğluna paha biçilemez bir değer sunan ekolojik çevre, dünyanın her bir noktası için hayati önem taşımaktadır. Bu nedenle küresel sorunlarla başa çıkmaya yönelik gösterilen çabalar doğrudan veya dolaylı olarak doğa ile ilişkilendirilmektedir. Ekolojik çevreye karşı ilgi ve doğanın korunmasına yönelik endişe, küresel ısınmanın daha görünür olmaya başlamasıyla birlikte önemli bir artış göstermiştir. 2023 yılı itibariyle büyük ölçüde geride bıraktığımız Covid-19 pandemisi ise, tüm dünyada doğal hayata yönelik insan faaliyetlerinin yıkıcı etkileri olabileceğinin yeniden gündeme gelmesini sağlamıştır. Modern toplumlarda beton binalar, karmaşık kentleşme ve kalabalıklaşan şehir hayatı gelişmişlik süreci boyunca yapısal dönüşümün bir parçası olarak kabul edilmekteyken; pandemiden sonra insanların doğaya olan ilgileri artmış, toplumlarda kalabalık şehir yaşamı terk edilerek kırsala geri dönme isteği yaygınlaşmaya başlamıştır. İnsanların doğa ile iç içe yaşamı deneyimleme, doğayı keşfetme istekleri çerçevesinde rekreasyon etkinlikler yükselen bir trend haline gelmiştir. Ülke ekonomilerinde döviz kaynağı olarak önemli bir yer tutan turizm sektöründeki genel tüketici tercihi, “deniz-kum-güneş” anlayışından uzaklaşarak “eğitim-eğlence-çevre” anlayışına evrilmiştir (Aslantaş, 2002). Böyle bir ortamda ekolojik varlıkların doğal sermaye adı altında finansal gelir kaynağı olarak “değerli bir sektör” niteliği kazanması kaçınılmaz bir sonuçtur. Tüm bu gelişmeler, doğa ile entegrasyonun güçlü bir örneği olan “ekoturizmi” karşımıza çıkarmaktadır.

Bu kitap bölümü ekoturizmin Türkiye için potansiyellerini ortaya koymayı amaçlamakta ve bu konuda neler yapılabileceği sorusuna cevap aramaktadır. Bu çerçevede takip eden kısımda önce ekoturizm kavramı ve çerçevesi ile ekoturizmin yeniden yapılanan dünyadaki yeri ve önemi ele alınacak, ardından Türkiye’nin Ekoturizm Potansiyeli hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2. Ekoturizm

Turizm, ekonomik büyüme, sosyal gelişmişlik ve kültürel değişime katkı sağlayan önemli bir sektördür. Turizm sektörünün farklı kollardan ülke kalkınmasında etkin bir rol oynadığının bilincinde olan ülkeler, stratejik planlarında turizmciliğe geniş bir yer vermiş; sektörün faaliyet alanlarını çeşitlendirmeye yönelmiştir. Bu nedenle yalnızca yaz aylarında tercih edilen, kıyı kesimlerde yoğunlaşan turistik faaliyetleri tüm yıla ve ülke geneline yayarak sektörün avantajlarından maksimum seviyede yararlanmak hedeflenmiş; turizme konu olabilecek varlıklar her yönüyle değerlendirilmeye çalışılmıştır. Doğa turizmi/ekoturizm, kültür turizmi, gastronomi turizmi ve sağlık turizmi bu doğrultuda sektöre kazandırılan turizm çeşitlerinden yalnızca birkaçıdır. Ancak son yıllarda doğaya olan ilginin artması, özellikle pandemi sürecinden sonra sağlıklı yaşam ve temiz çevre duyarlılığının güçlenmesi turizm çeşitlerinden ekoturizmi öne çıkarmaktadır.

Dar anlamda, turizm sektörüne alternatif kaynaklar sunabilecek doğal varlıkların “sürdürülebilirlik” ilkesine bağlı kalarak “ekoturist” olarak adlandırılan ziyaretçilere açılması şeklinde ifade edilen ekoturizm, geniş anlamda farklı içerik ve sınırlandırmaları kapsayan pek çok tanıma sahip bir kavramdır. Örneğin Uluslararası Ekoturizm Topluluğu (The International Ecotourism Society – TIES), ekolojik çevrede negatif dışsallığa sebep olabilecek faktörleri ortadan kaldıran, bölge nüfusunun sosyoekonomik refahını yükselten, tabiat odaklı yolculukları ekoturizm olarak tanımlarken (Erdoğan, 2003); Uluslararası Doğa Koruma Birliği (IUCN) ekoturizmi, bölge halkının hizmet sağlayıcı olarak turizm faaliyetlerinde aktif bir rol oynaması sonucu bölgeye ekonomik ve sosyal fayda sağlayan, minimum ziyaretçi etkisiyle çevre tahribatını önlemeyi hedefleyen, doğal ve kültürel alanlara karşı farkındalığı artıran, hoş vakit geçirmek ve eğlenmek için bakir doğal çevrenin tercih edildiği faaliyetler bütünü şeklinde açıklamaktadır (The Nature Conservancy, 2009). Kahraman ve Türkay (2012: 46) ise ekoturizmi, turistler ile yerli halk arasındaki etkileşim sayesinde ziyarete açılan bölgenin birincil kaynaklar tarafından tanıtılmasını sağlayan, doğayı ve kültürel değerleri koruma duyarlılığını yaygınlaştıran, yerli halkın gelir kaynaklarını çeşitlendiren, çevreci eğitimleri içeren bir turizm çeşidi olarak ifade etmektedir.

Yapılan tanımlardan yola çıkarak ekoturizmin yalnızca doğada konaklama veya ekolojik çevrelere yapılan ziyaretleri kapsamadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ekoturizm kapsamına giren pek çok eğlenme, öğrenme ve dinlenme aktiviteleri bulunmaktadır.

Tablo 1. Ekoturizm Çeşitleri

Eğlenmeye Yönelik	Öğrenmeye Yönelik	Dinlenmeye Yönelik
Dağcılık	Botanik Turizmi	Kamp turizmi
Olta Balıkçılığı	Mağara Turizmi	Yayla Turizmi
Bisiklet Turları	Kuş Gözlemciliği	
Safari Turları	Fauna Gözlemciliği	
Avcılık	Çiftlik Turizmi	
Balon Turları	Flora Gözlemciliği	
Trekking	Yöresel Topluluk ve Köy Gezisi	
Rafting	Yerel Dil ve Kültür Eğitimi	
Atlı Doğa Turları	Tarımsal Eylemler	
Hava Sporları		

Eko-festivaller		
Doğa Fotoğrafçılığı		

Kaynak: Aldebert, Dang ve Longhi, (2011: 1206).

Söz konusu faaliyetlerin içerik, sınır ve tanımları ülkelerin sahip oldukları doğal kaynaklar, kültürel ve tarihi varlıklar başta olmak üzere; biyoçeşitlilik, iklim türleri, coğrafi konum, siyasi ve sosyal yapı gibi faktörlere göre değişiklik göstermektedir. Bu nedenle 2002 yılına kadar ülkelerin üzerinde mutabık olduğu bir tanıma karar verilememiştir. Ancak Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Komisyonu’nun “Uluslararası Ekolojik Turizm Yılı” olarak adlandırdığı 2002 yılında Dünya Turizm Örgütü’nün (WTO) düzenlediği Dünya Ekoturizm Zirvesi’nde bütün ülkeler tarafından kabul edilen ortak bir ekoturizm tanımı yapılmıştır: “Bütün doğal kaynakların gelecek nesillere aynı verimlilikte hizmet etmesini sağlamak amacıyla sürdürülebilirliğe önem veren, turizmcilik yoluyla yerli nüfusun istihdam olanaklarını çeşitlendirip yörenin ekonomik refahı artıran, bunları yaparken sosyokültürel değerlere karşı bilinci ve saygıyı önceliklendiren yaklaşıma ekoturizm adı verilmektedir” (Kaypak, 2012: 13).

2.1. Yeni Dünya Düzeninde Ekoturizmin Yeri ve Önemi

Sürekli bir değişim ve gelişim hali içerisinde olan dünyada, hızla artan nüfusun yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayan sınırlı kaynakların etkin bir şekilde kullanılması özellikle son yıllarda sıklıkla gündeme gelmektedir. Yenilenebilir kaynaklarda aşırı tüketimi, yenilenemeyen kaynaklarda ise yok olmayı önlemek amacıyla sürdürülebilirlik olgusu hayatın her alanına entegre edilmeye başlanmıştır (Kaypak, 2012: 18). Bu nedenle yeni dünya düzeninde “gelecek nesillerin de hayatlarını devam ettirebileceği sağlıklı çevreye sahip bir dünya oluşturma” hedefi günden güne önemini artırmaktadır. Önceleri yalnızca ekonomik faydanın ön planda tutulduğu turizm sektörü bu hedef doğrultusunda geçirdiği dönüşümlerin etkisiyle insan ve doğa faktörünü önceliklendirmeye başlamıştır. Sürdürülebilirlik temeli üzerine kurulan ekoturizm, söz konusu hedefin önemine çevresel, sosyal ve ekonomik açıdan doğrudan katkı sağlamaktadır. Ülke kalkınmasına hizmet eden bütün bileşenleri bünyesinde barındıran ekoturizm sürdürülebilir kalkınmada önemli bir rol oynamakta ve yeni dünya düzenindeki yeri güçlenmektedir.

2.1.1. Sürdürülebilir Kalkınmada Ekoturizm

Sürdürülebilirlik başlangıçta ekosistemin korunarak devamlılığını ifade etmek için kullanılan bir kavramken, günümüzde süreklilik arz eden bütün sistemlerin aşırı kullanım sonucu tükenmesini veya zarar görmesini engelleyen, bu sistemlerin aksaklığa uğramadan gelecekte de amacına uygun şekilde hizmet etmesini sağlayan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Kaypak, 2010: 98). Sürdürülebilir kalkınma ise sürdürülebilirliğin, insan hayatının her alanını yakından ilgilendirmesiyle literatüre kazandırılan bir terimdir. 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (UNEP) tarafından hazırlanan Brundtland Raporu olarak da bilinen

“Ortak Geleceğimiz” adlı rapora göre sürdürülebilir kalkınma, “var olan imkanları koruyarak sonraki jenerasyonların kendi istek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmelerine herhangi bir engel oluşturmadan günümüz jenerasyonun ihtiyaçlarını karşılayabilecek kalkınma çeşidi” şeklinde açıklanmaktadır (WTO, 1998: 20). 2005 yılına gelindiğinde Birleşmiş Milletler öncülüğünde toplanan Dünya Zirvesinde sürdürülebilir kalkınmanın; ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması olarak üç alt başlıktan oluştuğu fikri benimsenmiştir (UN, 2005: 12). Sürdürülebilir kalkınma denkleminde, birbirine sebep sonuç ilişkisi ile bağlanan alt başlıkların hepsi birden sağlanamadığı durumlar bütüncül bir başarıyı ifade etmemektedir. Bu noktada ekoturizm, destinasyonlara yerli ve yabancı turist çekerek ülkelere finansal kaynak oluşturmasıyla ekonomik kalkınmaya, kaynakların bilinçli kullanımını aşılması ve eğitsel yönüyle sosyal kalkınmaya, ekosistemin tahrip edilmesinin önüne geçmesiyle de çevrenin korunmasına doğrudan katkı sağlayarak kalkınmada önemli bir sektör olarak devreye girmektedir (Erdoğan, 2021; Sharpley, 2006).

2.1.1.1. Ekonomi ve Ekoturizm İlişkisi

Turizm sektörü, gizli ihracat niteliği taşımasıyla ülke ekonomilerinin önemli bir döviz kaynağıdır. Ayrıca Gayri Safi Milli Hasıla ve istihdama olan katkısıyla ekonomik kalkınmanın itici güçlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu nedenle turizm sektöründe yaşanan sektörel gelişim ve büyümeler ülke ekonomisinde ciddi bir canlanma sağlamaktadır. Turizmciliğin ekonomik açıdan önemini ortaya çıkaran bu canlanma, ülkeleri ziyaretçi çekebilmek adına turizm destinasyonlarını çeşitlendirmeye, sektörün pazar payını yükseltmeye ve turizmin devamlılığı için sürdürülebilirlik ilkesine dikkat etmeye itmektedir (Kasalak, 2015: 21).

Turizm çeşitleri arasında bir kıyaslama yapıldığında özellikle kitle turizmine göre ekoturizm, çoğunlukla kırsal alanlarda gerçekleşmesiyle kırsal nüfusa ek gelir kaynağı sağlama, kalkınmaya kırsaldan başlayarak ülke geneline yayma ve sürdürülebilirlik olgusuna doğrudan hizmet etme gibi özellikleriyle daha avantajlı bir sektör olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için ekoturizm sürdürülebilir kalkınmanın önemli bir aracıdır (Jones, 2005:303).

- Ekoturizmde İstihdam

Ekoturizm, mekânsal olarak incelendiğinde genellikle kırsal alanlarda bozulmamış doğal ve kültürel varlıklar etrafında şekillenen bir turizm çeşidi olmasıyla kırsal kesimi yakından ilgilendirmektedir. Kırsal bölgelerde istihdamın çoğunluğunu tarım ve hayvancılık sektörü oluşturmaktadır. Ancak günümüz Türkiye’inde köyden kente göç, artan maliyetler ve tarımda makineleşme kırsal bölgedeki istihdamı azalmakta; istihdamın kentlerde toplanmasına neden olmaktadır.

Ekoturizmin yol açacağı pozitif dışsallıkların sürdürülebilir kalkınmadaki rolü göz önüne alındığında özellikle kırsal alanlarda çalışmanın teşvik edilmesi ve iş olanaklarının çeşitlendirilmesi anlamlıdır. Turizm sektörünün en hızlı büyüyen kollarından birisi olan ekoturizm, iş kollarının sınırlı olduğu kırsal bölgelerde istihdamın katma değerini de artırmaktadır.

Ekoturizmin faaliyet kolları oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Kampçılık, yayla veya çiftlik turizmi, yöresel topluluk veya köy gezisi, dağcılık, olta balıkçılığı, atlı doğa sporları doğrudan kırsal kesimle bağlantılı olan ekoturizm çeşitlerinden yalnızca birkaçıdır (Haberal, 2018: 25). Genel olarak yoğun bir sermaye gerektirmeyen bu faaliyetlerin teşvik edilmesi kırsal kesimde istihdamı artırıcı bir etki yaratmaktadır.

Türkiye’de ekoturizm ve istihdamına ait net veriler bulunmamaktadır. Ancak literatürde ekoturizmin öncelikle kırsal istihdamı arttığı ve çeşitli finansal araçlarla yerel halka destek olduğu, bölgede ekonomik refaha destek olduğu, kırsal nüfusun haklarını ve ihtiyaçlarını önceliklendirdiği sonucuna ulaşılmıştır (Pederson, 1998; Twynam ve Johnston 2002). Özkök ve Çoban (2009: 595-596), tarım ve hayvancılıkla yeterli iş olanağı elde edemeyen yöre halklarının ekoturizm sayesinde doğrudan veya dolaylı olarak iş bulduklarını ifade etmiştir. Sayın (2021: 136) ise ekolojik destinasyonların olduğu bölgelerde göç verme oranlarının azalmasının, ekoturizmin istihdam artırıcı gücü ile sağlandığını belirtmiştir. Ayrıca Tisdell (1996) ekoturizmin olumlu sosyoekonomik etkilerini vurguladığı çalışmasında, tarıma elverişli olanakların kısıtlı olduğu veya hiç olmadığı yerlerde ekoturizm sayesinde doğrudan yeni iş kolları türetildiğini; ülke ekonomilerine mal ve döviz girdisi sağlandığını böylece ekoturizmin ekonomiye önemli bir katkı sağladığını ifade etmiştir.

- *Ekoturizmin Gelir Sağlama Potansiyeli*

Turizme ait rakamsal veriler, turizm çeşitlerini içerecek şekilde detaylandırılmadığından ve doğada gerçekleştirilen diğer turizm aktiviteleri de ekoturizm olarak değerlendirildiğinden ekoturizme yönelik istatistiki verilere, ancak turizm sektörü için yapılan analizlerde gerekli bağlantılar kurularak ulaşılmaktadır (Yücel, 2002). Örneğin ziyaretçi sayıları, ziyaretçilerin geliş amacına göre sınıflandırılması, ortalama harcama bilgileri veya turizm gelirlerini içeren analizler Türkiye’de ekoturizm potansiyelinin ekonomik boyutu ile ilgili ipucu vermektedir.

Tablo 2. Geliş Nedenlerine Göre Ziyaretçi Sayıları

			Toplam								
			Geliş Nedeni								
Yıl	Çeyrek	Toplam	Gezi, Eğlence, Sportif ve Kültürel Faaliyetler	Akraba ve Arkadaş Ziyareti	Eğitim, Staj (1 Yıldan az)	Sağlık ve Tıbbi Nedenler (1 Yıldan az)	Dini- Hac	Alışveriş	Transit	İş Amaçlı	Diğer
2019	Yıllık	51 860 042	36 077 029	10 063 958	142 075	701 046	84 347	1 691 594	117 467	1 904 427	1 078 098
	I	6 644 391	3 569 877	1 837 718	25 085	179 679	10 134	388 557	19 741	456 451	157 149
	II	12 762 346	9 256 052	1 851 943	46 603	201 672	14 640	535 104	24 271	603 763	228 300
	III	21 611 964	16 012 035	4 120 652	36 279	141 723	55 680	349 284	52 872	400 168	443 273
	IV	10 841 340	7 239 066	2 253 646	34 108	177 972	3 893	418 650	20 584	444 046	249 376

2020	Yıllık	15 826 266	9 465 660	4 327 813	37 143	407 423	12 045	786 940	17 901	640 437	130 905
	I	5 639 413	3 064 494	1 680 786	14 675	148 934	2 680	335 642	6 147	295 042	91 013
	II	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	III	5 604 155	3 741 331	1 477 432	11 080	106 390	5 510	113 614	2 023	139 397	7 378
	IV	4 582 698	2 659 835	1 169 595	11 388	152 099	3 855	337 684	9 730	205 998	32 514
2021	Yıllık	29 357 463	19 042 762	7 469 644	75 195	670 730	12 755	810 306	25 450	1 050 784	199 837
	I	2 600 468	1 209 196	947 371	12 778	115 726	2 295	104 261	5 472	182 169	21 198
	II	4 066 210	2 537 005	1 022 762	11 509	113 133	896	116 855	5 538	230 066	28 445
	III	13 640 672	9 599 378	3 256 738	28 701	161 517	6 457	209 666	7 133	289 332	81 750
	IV	9 050 112	5 697 183	2 242 773	22 207	280 354	3 106	379 523	7 306	349 217	68 443
2022	Yıllık	51 369 026	34 493 205	10 948 412	155 008	1 258 382	18 997	2 356 255	95 504	1 541 231	502 031
	I	6 451 657	3 052 108	2 131 680	30 417	293 721	2 401	503 657	5 484	366 250	65 938
	II	11 939 131	8 117 973	2 323 962	43 182	310 203	5 553	640 360	21 008	376 257	100 634
	III	21 000 128	15 779 909	3 736 941	42 701	272 597	6 486	542 422	36 931	347 200	234 940
	IV	11 978 111	7 543 215	2 755 829	38 708	381 861	4 557	669 816	32 081	451 524	100 519

Kaynak: TÜİK (2023).

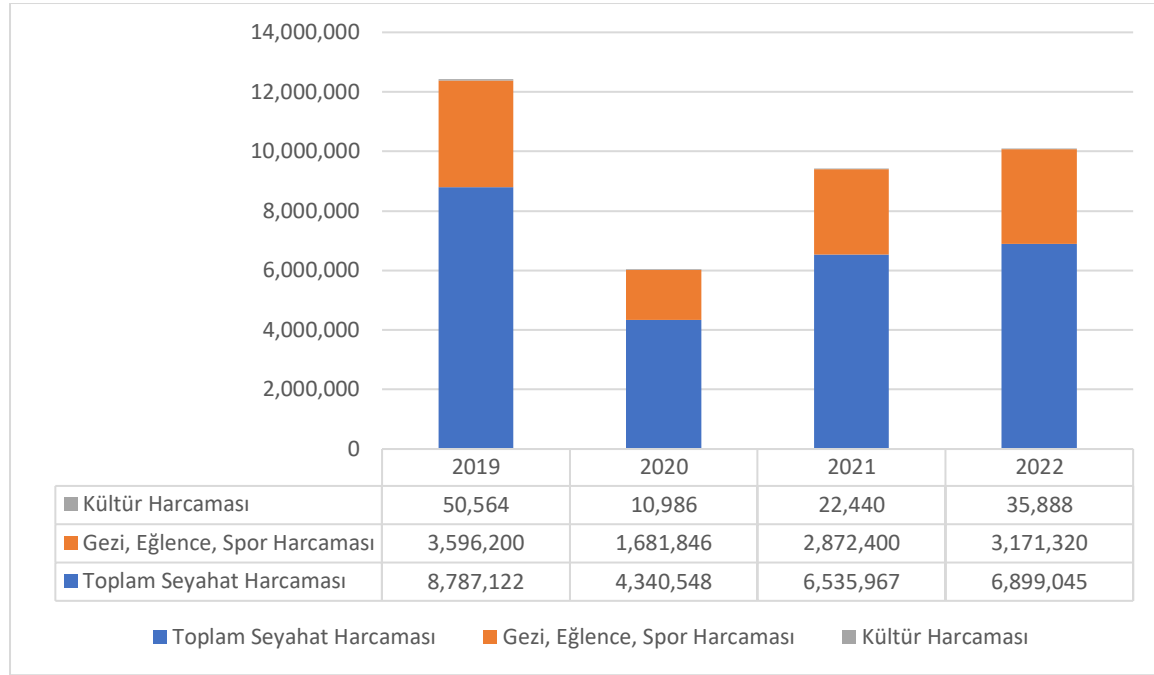
Tablo 2’de pandemi öncesi ve sonrası olmak üzere dört yıllık süreçte Türkiye’ye geliş nedenine göre ziyaretçi sayıları verilmiştir. Geliş amaçları sınıflandırmaları içerisinde gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler başlığı ekoturizme konu olabilecek faaliyetleri içermesi sebebiyle doğrudan ekoturistleri ifade etmese de sektöre yönelik çıkarımlar yapılmasına olanak sağlamaktadır.

Türkiye’de 2019 yılında yaklaşık 59 milyon turist ağırlanmış olup bu rakamın %70’ini gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler kalemi oluşturmaktadır. 2020 yılına gelindiğinde Covid-19 pandemisi nedeniyle tüm dünyada uygulanan seyahat kısıtlamaları Türkiye’nin de turist sayısını düşürmüştür. Yine de ülkemize gelen ziyaretçilerin %59,8’i gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler amacıyla gelmiştir. Pandemi sürecinden sonra sağlanan iyileşmeye bağlı olarak 2021 ve 2022 yıllarında ziyaretçi sayıları artış göstermiş; yine aynı amaçla gelen ziyaretçilerin, toplam ziyaretçilere oranı sırasıyla %64,9 ve %67,1 olarak kaydedilmiştir.

Ülkemize gezi, eğlence, spor ve kültür faaliyetleri için gelen turist sayısının ekonomik yansımalarını Grafik.1’de verilmiştir. Gezi, eğlence ve spor aktivitelerinin yaklaşık üçte birlik bölümü ekoturizm geliri olarak sayılabilmekteyken; ekoturizm adına net bir rakama ulaşılamamaktadır. Ancak ekoturizm, kültür turizmini kapsayıcı nitelikte olduğundan

kültürel faaliyetler için yapılan harcamaların tamamı doğrudan ekoturizm geliri olarak değerlendirilebilmektedir.

Grafik 1. Türkiye’de Seyahat Harcamaları (Gezi, Eğlence, Spor Harcaması – Kültür Harcaması, 2019-2022, Dolar)

Kaynak: TÜİK, 2023 verilerinden derlenmiştir.

Yapılan analizlere göre 2019 yılında yapılan seyahat harcamalarının %40'ı, 2020 yılında %38'i, 2021 yılında %43'ü ve 2022 yılında %45'i gezi, eğlence ve spor harcamalarından oluşmaktadır. Kültürel harcamalarının ise sırasıyla toplam seyahat harcamaları içerisindeki payı %0,57 - %0,25 - %0,34 - %0,52'dir. Türkiye medeniyetler beşiği olarak adlandırılan bir coğrafyaya sahipken, kültürel ziyaret ve harcamalarının düşük bir seviyede kalması, sektöre yönelik çalışmalara ağırlık verilmesi gerektiğini göstermektedir. Nitekim ekoturizmin otel-pansiyon-apart gibi konaklama yerleri, restoranlar, ekoturist profiline hizmet eden hediyelik eşya satan yerler ve seyahat hizmetleri gibi turizm endüstrisi ile ilgili aktiviteleri desteklemesine ek olarak yerel ürünlere olan talebi artırması sektörün gelir sağlama potansiyelini açığa çıkarmaktadır (Tissdel, 1996).

Analizlerde Türkiye'ye gelen turistlerin yarısından fazlası gibi ciddi bir rakamının gezi, eğlence, sportif ve kültürel faaliyetler amacıyla geldiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerin tamamını bünyesinde barındıran ekoturizm, destinasyonlarının artırılması ve çeşitlendirilmesi turist sayısının artışına katkı sağlayabilir (Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2023: 21). Tablo 2'de detayları verilen ziyaretlerde, turistlerin kişi başı ortalama harcamaları ve bu harcamalardan elde edilen yıllık ve aylık turizm gelirleri, Türkiye'de turizm sektörünün pazar değerini ifade etmektedir.

Tablo 3. Pandemi Sürecinde Türkiye’nin Aylara Göre Turizm Geliri ve Kişi Başı Ortalama Harcama

	2019		2020		2021		2022	
Aylar	Turizm geliri (Milyon dolar)	Kişi başı ortalama harcama (Dolar)	Turizm geliri (Milyon dolar)	Kişi başı ortalama harcama (Dolar)	Turizm geliri (Milyon dolar)	Kişi başı ortalama harcama (Dolar)	Turizm geliri (Milyon dolar)	Kişi başı ortalama harcama (Dolar)
Toplam	38.930	751	14.817	761	30.173	1028	46.284	901
Ocak	1.755	789	1.834	725	854	1030	2.259	1047
Şubat	1.505	774	1.479	721	722	994	1.870	1011
Mart	1.865	754	787	744	1.059	1015	2.430	995
Nisan	2.287	700	-	-	1.198	1016	2.525	864
Mayıs	3.024	717	-	-	1.035	1009	3.611	885
Haziran	3.823	725	-	-	1.870	1005	4.378	887
Temmuz	4.951	739	561	722	3.844	1029	5.439	855
Ağustos	5.921	725	1.622	739	5.641	1026	6.710	840
Eylül	4.970	737	1.860	706	4.640	1053	5.684	855
Ekim	4.590	844	2.054	872	4.678	1062	5.783	977
Kasım	2.393	796	2.138	833	251	1018	3.220	937
Aralık	1.842	768	1.645	836	2.117	973	2.370	905

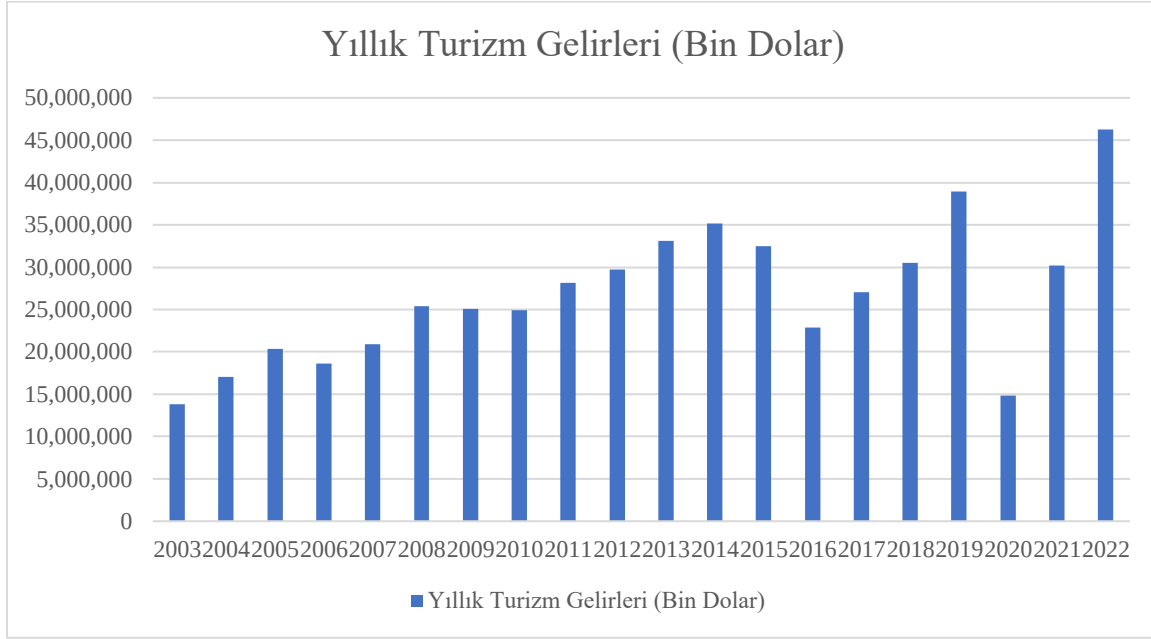
Kaynak: TÜİK, 2023 verilerinden derlenmiştir.

Tablo 3’te Türk turizm sektörünün 4 yıllık ekonomik profili incelenmektedir. Elde edilen verilere göre pandeminin negatif etkisi tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de turizm gelirlerine yansımıştır. Ancak Türk lirasının yıldan yıla değer kaybetmesinin büyük etkisiyle kişi başı ortalama harcama pandeminin tavan yaptığı 2020 yılında dahi azalma kaydetmemiş; turistler 2022 yılına kadar harcamalarını sürekli artırmıştır.

Turizmden en fazla gelirin elde edildiği aylar haziran, temmuz ve ağustos olarak kaydedilmiştir. Turistik ziyaretlerin yaz aylarına toplanması, 4 mevsimi birden yaşayan, sayısız tarihi ve kültürel mirasa sahip olan Türkiye’nin turizm sektörüne yönelik potansiyelinin tamamının kullanılmaktan uzak olunduğunu göstermektedir. Ancak ekoturizm faaliyetlerinin düzgün bir planlama ile mevsimlere yayılarak yapılabilir nitelikte olması, yaz aylarındaki ziyaretçi yoğunluğunun 12 aya dağıtılabilmesini sağlamaktadır. Örneğin kış turizminin en önemli destinasyonlarından birisi olan Erciyes Kayak Merkezi, yılın 12 ayı açık tutulan tesisleri ile kış sporlarına ek olarak dağcılık, kampçılık, yaban hayatı, bisiklet turları, avcılık ve doğa fotoğrafçılığı gibi pek çok ekoturizm faaliyetine ev sahipliği yapmaktadır. Turizmi dört mevsime yayan olanakları sayesinde bölgede turizm gelirlerinin

yıldan yıla artış gösterdiği tespit edilmektedir (Kayseri İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023). Türkiye'nin son 20 yılında turizmden elde edilen gelirlerin yıllara göre değişimi Grafik.2'de verilmiştir.

Grafik 2. Türkiye’de Yıllık Turizm Gelirleri (2003-2022)

Kaynak: TÜİK (2023).

Turizm gelirleri 2003 yılından ekonomik krizin yaşandığı 2015 yılına kadar genel bir artış eğiliminde olmuştur. 2015 ve 2016 yıllarında ülkede düzenlenen bombalı terörist eylemler turizm üzerinde ciddi bir gerilemeye yol açmışsa da bu eylemlerin durmasının ardından pandeminin etkisinin yoğunlaştığı 2020 yılına kadar turizm tekrar yükselen trendine geri dönmüştür. Dünya genelinde seyahat kısıtlamalarının, ülkemizde ziyaretçi sayısını düşürmesinin bir sonucu olarak turizm gelirleri 2020 yılında bir önceki yıla oranla %65 oranında dramatik bir düşüş yaşamıştır. Ardından 2021 yılında hem turist sayısı hem de turizm gelirleri tekrar artmaya başlamıştır. Öyle ki Covid-19 sürecinden sonra sağlanan iyileşme ile turizm gelirleri 2021 yılında 2020 yılına kıyasla iki kat artmıştır ve 2022 yılında 46.284.907 dolar turizm gelirin elde edilmesiyle son 20 yılın en yüksek turizm geliri rekoru kırılmıştır (TÜİK, 2023). Pandemi süreci sonrası, toplumların doğa ile iç içe olma, temiz hava ve organik besin tüketme gibi taleplerinin artması (Göktuna ve Hamzaoğlu, 2023) söz konusu rekorda ekoturizmin çok önemli bir rolünün olmuş olabileceğini düşündürmektedir.

- *Ekoturizmin Dış Ticaret ve Döviz İlişkisi*

Döviz kazancıyla ekoturizmin de destek olduğu turizm gelirlerinin dış ticaret değeri, sektörün ihracat ve ithalat oranları ile ölçülmektedir.

Tablo 4. Turizm Gelir ve Giderlerinin İthalat ve İhracat İçerisindeki Payı

Yıllar	İhracat Rakamları (Milyon dolar)	Turizm Gelirleri (Milyon dolar)	Turizm Gelirlerinin İhracata Oranı (%)	İthalat Rakamları (Milyon dolar)	Turizm Giderleri (Milyon dolar)	Turizm Giderlerinin İthalata Oranı (%)
2003	47.253	13.855	29,3	69.340	2.425	3,5
2004	63.167	17.077	27,0	97.540	2.955	3,0
2005	73.476	20.322	27,7	116.774	3.395	2,9
2006	85.538	18.534	21,7	139.576	3.271	2,3
2007	107.272	20.943	19,5	170.063	4.043	2,4
2008	132.027	25.415	19,2	201.964	4.266	2,1
2009	102.143	25.065	24,5	140.928	5.090	3,6
2010	113.883	24.931	21,9	185.544	5.875	3,2
2011	134.907	28.116	20,8	240.842	5.532	2,3
2012	152.479	29.351	19,2	236.545	4.593	1,9
2013	161.481	33.074	20,5	260.823	5.254	2,0
2014	166.505	35.138	21,1	251.142	5.470	2,2
2015	150.982	32.492	21,5	213.619	5.698	2,7
2016	149.247	22.839	15,3	202.189	5.050	2,5
2017	164.495	27.045	16,4	238.715	5.137	2,2
2018	177.169	30.546	17,2	231.152	4.896	2,1
2019	180.832	38.930	21,5	210.345	4.404	2,1
2020	169.638	14.817	7,1	219.517	1.105	0,5
2021	225.234	30.173	13,4	271.425	1.852	0,7
2022	254.191	46.477	18,3	363.710	4.277	1,2

Kaynak: TÜRSAB (2023).

Türkiye ekonomide dışa bağımlı bir ülke olup son 20 yılda da ithalat değerleri ihracat değerlerinin üzerinde seyretmektedir. Ancak diğer sektörlerden farklı olarak turizm sektörü gelirlerinin ihracat verilerine oranı, giderlerinin ithalat verilerine oranına kıyasla oldukça yüksektir. 2003-2022 yılları arasında turizm gelirlerinin ihracata oranı ortalama %21,21 iken; giderlerinin ithalata oranı ortalama %2,27 olarak tespit edilmektedir.

Sektörlerin kar marjını yükseltmeleri, girdi maliyetlerini düşürmeleriyle doğrudan ilişkilidir. Tablo 4’te verilen değerlere göre turizm sektöründe giderler, elde edilen gelirlerin yanında oldukça düşük bir seviyede kalmaktadır. Söz konusu bağlantı ekoturizm açısından değerlendirildiğinde; daha önce de belirtildiği üzere ekoturizm yoğun sermaye ve yüksek katma değerli ithalat gerektirmeyen bir sektördür. Çünkü ekoturizmin “çevresel dokuyu bozmama” misyonu, aşırı ve lüks tüketimin önüne geçmektedir.

Sermayesi ithalata bağımlı olan malların finansmanına ek bir destek sağlayan turizm sektörü aynı zamanda döviz kurlarındaki aşırı oynaklığı azaltmaktadır. Turizmciilik ihracat geliri sağlamada geleneksel yöntem olarak kabul edilen mal ihracatına kıyasla ülkelerin döviz

hesaplarına daha fazla katkıda bulunmaktadır. Böylece Türkiye gibi dış ticaret açığı kronik bir hal alan ülkelerde, turizm sektörü ilave döviz kazanımıyla söz konusu açığı azaltmaktadır (Kırca ve Topal, 2017: 97).

Tablo 5. Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını (DTA) Kapatma Payı

Yıllar	Dış Ticaret Açığı (Bin Dolar)	Turizm Geliri (Bin Dolar)	Turizm Gelirlerinin DTA Kapatma Payı (%)
2003	22.086.856	13.854.866	62,7
2004	34.372.613	17.076.607	49,7
2005	43.297.743	20.322.111	46,6
2006	54.041.498	18.593.951	34,4
2007	62.790.965	20.942.500	33,3
2008	69.936.978	25.415.067	36,3
2009	38.785.809	25.064.482	64,6
2010	71.661.113	24.930.997	34,8
2011	105.934.807	28.115.692	26,5
2012	84.083.404	29.351.400	34,9
2013	99.858.613	33.073.502	33,1
2014	84.566.959	35.137.949	41,6
2015	63.395.487	32.492.212	51,3
2016	56.088.651	22.839.468	40,7
2017	76.806.711	27.044.542	35,2
2018	55.015.647	30.545.924	55,5
2019	31.174.451	38.930.474	124,9
2020	49.009.367	14.817.273	30,23
2021	46.211.202	30.173.587	65,3
2022	109.539.388	46.477.800	42,43

Kaynak: TÜİK verilerinden derlenmiştir, 2023.

Türkiye'nin son 20 yılına ait dış ticaret açıkları Tablo 5'te verilmiştir. Elde edilen verilere göre dış ticaret açığı yıllar içerisinde dalgalı bir hal alırken, hiçbir zaman ekonomik faaliyetler üzerinde tehdit oluşturmayacak bir seviyeye inememiştir. 2022 yılına gelindiğinde cumhuriyet tarihinin en yüksek dış ticaret açığı kaydedilmiştir.

Turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını karşılama oranları; turizm sektörü üzerinden sağlanan gelirlerinin potansiyelinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Örneğin 2019 yılında turizm gelirleri tek başına dış ticaret açığını kapatmaya ek olarak dış ticaret fazlası verebilmiştir. Ekoturizmin faaliyet alanı çok geniş olduğundan, turizmcilikte döviz kazanma

yollarını çeşitlendirebilme ve böylece ülkeye çok önemli bir katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

2.1.1.2. Sosyal Kalkınmada Ekoturizm

Turizm faaliyetlerinin tamamında olduğu gibi ekoturizm de turistlerle yerel halk arasındaki iletişim ve etkileşimi artırmaktadır. Bu etkileşimin sonucunda ziyaretçi ve yerli nüfus arasında gerçekleşen sosyokültürel alışveriş, toplumlara olumlu veya olumsuz olarak yansıyabilmektedir (Özkök ve Çoban, 2009: 596). 1994 yılında Kuzey Amerika’da ekoturist olarak adlandırılan bilinçli ve duyarlı ekoturizm ziyaretçilerinin demografik yapısını inceleyen çalışmalara göre; ekoturistlerin %82’si üniversite mezunu, genellikle 35-54 yaş arası, gelir düzeyi yüksek bireylerden oluşması ekoturizmin olumlu etkilerini yükseltmektedir (Yücel, 2008: 2). Çünkü ekoturistlerin seyahat motivasyonları, ziyaret ettikleri bölgede kendilerinden sonra da sürdürülebilir gelişmenin sağlanması ve desteklenmesi düşüncesine dayanmaktadır (Kasalak, 2015: 22). Kitle turizminden farklı olarak “doğa için” seyahat eden ekoturistler, kırsal yaşamı deneyimleme, sosyal değerler kazanma, eğitim, tanıma, keşfetme, doğayı koruyarak doğayla iç içe olma gibi hedeflerle seyahat etmekte; bu nedenle sosyal kalkınmayı önceliklemektedir (Erdoğan, 2003: 196). Ancak her ekoturist de bölgeye olumlu etkide bulunmamaktadır (Ay vd., 2010: 10).

Ekoturizmin sosyal yapıya, genel kabul görmüş olumlu ve olumsuz etkileri şu şekilde sıralanmaktadır (Kuter ve Ünal, 2009: 153-154, Erdoğan, 2003: 159):

- Olumlu etkiler: Kültürel ve tarihi varlıkların öneminin artmasıyla geleneksel dokunun korunması, aynı amaç doğrultusunda genel ve yerel kurum-kuruluşların kamu ve özel sektörle iş birliğinin güçlendirilmesi, yerli nüfusun geleneksel dil yapısı ve dini değerlerine karşı saygının artırılması, yöresel yemek veya el işçiliği gibi kültürel miraslara sahip çıkılmasıyla gelecek nesillere aktarımının sağlanması, istihdam olanaklarının çeşitlenmesiyle yaşam standartlarının yükseltilmesi, farklı kültür ve yaşam biçimlerinin öğrenilmesi, ekoturizm destinasyonları sayesinde bölgenin ulaşım, haberleşme gibi alt yapı hizmetlerinin iyileştirilmesi, bölgede sağlık ve eğitim gibi temel ihtiyaçların geliştirilmesiyle sosyal refahın artırılması, bölgeden verilen göç oranlarının düşürülmesi.

- Olumsuz etkiler: Geleneksel mimariyi bozacak betonlaşma, ekosistemin değerli eser, hayvan ve bitkilerin tahrip edilmesi ve hatta çalınması, yerel toplumun zamanla asimile olmaya başlaması.

2.1.1.3. Çevreyi Korumada Ekoturizm

Çevresel varlıklar, turist tercihlerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla zengin çevresel kaynakları bulunan ülkelerin turizm destinasyonlarına turist çekme potansiyelleri daha yüksek olmaktadır. Bu nedenle söz konusu kaynakların zarar görmeden devamlılığının sağlanması turizm sektörü için önem teşkil etmektedir (Haberal, 2018: 31). Ekoturizm çevre dostu ve sürdürülebilirlik olgusu etrafında şekillenen bir turizm türü olmasıyla doğal, tarihi ve kültürel varlıkların korunmasına katkı sağlamaktadır.

Ekoturizmin çevresel etkileri aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Doğal Kaynakların Korunması: Ekoturizm doğal alanların marjinal tarımsal hedefler uğruna bitki örtüsünün tahribatını engellemekte; biyolojik çeşitliliğin yok olmasının önüne geçmekte ve ekolojik dengenin bozulma riskini azaltmaktadır.
- Yaban Hayatın ve Doğal Yaşamın Desteklenmesi: Yaban hayatını korumayı ve doğal yaşamın devamlılığını önemseyen ekoturizm, yerel ekosistemlerde yaşayan endemik türlerin korunması ve doğal habitatların korunmasına destek olmaktadır.
- Çevre Kirliliğinin Azalması: Ekoturizmin hedeflerinden biri de daha yaşanılabilir bir dünya için çevre kirliliğini minimize etmektir. Düşük karbon ayak izi, atık yönetimi ve çevre dostu uygulamalar sayesinde ekoturizm, çevre kirliliğini azaltmaya yardımcı olmaktadır.
- Enerji ve Su Verimliliği: Ekoturizm destinasyonları genellikle enerji ve su verimliliği önlemleri alan yapılanmalardır. Böylece doğal kaynaklar daha etkin bir şekilde kullanılmakta; enerji ve su tasarrufu elde edilmektedir.

2.1.2. Türkiye'nin Ekoturizm Potansiyeli

Türkiye üç tarafı denizlerle çevrili olması sayesinde yaklaşık 8.000km kıyı uzunluğu bulunmasıyla uzun yıllar boyunca deniz-kum-güneş odaklı turizmin merkezi olmuştur (Kahraman, Türkay, 2012: 50). Ancak sürdürülebilir turizm trendinin gün geçtikçe önem kazanması eğitim-eğlence-çevre odaklı turizmi ülkemizde de ön plana çıkmaya başlamıştır. Nitekim zengin flora ve fauna, geniş ormanlar, bakir yaylalar, çeşitli göller, farklı büyüklükteki mağaralar, doğa temelli ziyaretlere uygun dağlar ve kanyonlar, sportif faaliyetlere göre akarsular gibi doğal varlıkları ile dört mevsimi de yaşaması Türkiye'nin ekoturizm potansiyelini açığa çıkarmaktadır (Kahraman ve Türkay, 2012: 50). Doğal kaynaklarına ek olarak tarih boyunca sayısız medeniyete ev sahipliği yapması, Türkiye'nin kültürel ve tarihi mirasını çeşitlendirmekte, böylece ekoturizm potansiyeli daha da artmaktadır.

Türkiye'de doğal varlıklar; tabiat park alanları, milli parklar, tabiat koruma alanları, tabiat anıtları, yaban hayatı korunan alanlar, özel çevre koruma alanları, tabiat parkları, doğal ve arkeolojik sit alanları, muhafazalı ormanlar, tohum ve gen merkezleri ile Ramsar alanlarından oluşmaktadır (Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2023).

Tablo 6. Türkiye'de Doğal Varlıklar- 2022

Doğal Varlık	Sayısı
Milli Park	46 Adet
Tabiat Parkı	260 Adet
Tabiat Koruma Alanı	31 Adet
Tabiat Anıtı	114 Adet

Yaban Hayatı Geliştirme Sahası	85 Adet
Ramsar Alanı	14 Adet
Ulusal Öneme Sahip Sulak Alan	59 Adet
Muhafaza Ormanı	55 Adet
Gen Koruma Ormanı	340 Adet
Tohum Bahçesi	212 Adet
Toplam Korunan Alan	1.687 Adet

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma, Milli Parklar Genel Müdürlüğü (2022).

Tarihi ve kültürel değerlerimize ait varlıklar ise oldukça zengin bir coğrafi mirasın kalıntılarıdır. Örneğin ülkemiz bünyesindeki kültürel varlıkların 16'sı UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne girmeyi başarırken; 77 tanesi de kültür varlığı geçici listesine girmeye hak kazanmıştır. Ayrıca Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü verilerine göre 2019 yılında 124'ü Türk ekiplerce ve 32'si yabancı ekiplerce olmak üzere toplam 156 kazı çalışması; Aynı yıl 5 su altı araştırması ve 5 su altı kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak Türkiye genelinde neredeyse bütün illerde bir örenin var olması, Anadolu coğrafyasının kültürel ve tarihi mirasının ne kadar geniş olduğunu kanıtlamaktadır (Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı, 2023).

Türkiye'de ekoturizm potansiyelinin gerçekleştirilmesine yönelik, Kültür ve Turizm Bakanlığı önderliğinde başta "Türkiye Turizm Stratejisi 2023" başlıklı proje olmak üzere pek çok örnek çalışma gerçekleştirilmiştir. Bunların bazıları;

Tablo 7. Türkiye'de Gerçekleştirilen Örnek Ekoturizm Projeleri

Proje Adı	İçeriği
Yayla Turizmi Projesi	Ülke genelinden seçilen 26 adet yaylanın turizme kazandırılması
Milli Parklar ve Çevre Eğitimi Projesi	1999'dan beri Türkiye ekoturizm potansiyelinin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmalar yapılması
Dağ-Doğa Yürüyüşü Projesi	Seçilen destinasyonlarda yeni dağ yolu ve yürüyüş parkuru kurulması
Akarsu Turizmi Çalışmaları	Antalya Manavgat Çayı, Artvin Çoruh Nehri, Artvin Altıparmak (Barhal) Çayı, Rize Fırtına Deresi, Antalya Köprüçay, İçel Anamur

	(Dragon) Çayı, İçel Göksu Nehri ve Dalaman Çayı'nın turizme açılması
Atlı Doğa Yürüyüşü Projesi	Gaziantep, Bayburt ve Muğla'da atlı yürüyüşe uygun yollar açılması
Yeşil Küre 21 Programı	Konaklama tesislerine süreklilik kazandırılması
Yeşil Yıldız Projesi	Kültür ve Turizm Bakanlığının, ekoturizm kuruluşlarının yeterliliğini ölçerek Çevre Dostu Kuruluş Belgesi vermesi
Mavi Bayrak Projesi	Deniz ve plaj denetimi
Akdeniz-Ege Turizm Altyapısı Kıyı Yönetimi (ATAK) Projesi	Çanakkale-Balıkesir il sınırıyla Antalya-Mersin il sınırının arasında bulunan turistik alan altyapılarının iyileştirilmesi
Belek Yönetim Planı	Dünya Doğayı Koruma Birliği ve Dünya Bankası destekleriyle Antalya'nın Belek ilçesinin korunması
Beyaz Yıldız Programı	Sealed Air ve Türkiye Otelciler Federasyonu tarafınca çevre kirliliğinin azaltılması
Yeşil Anahtar Programı	Türkiye Çevre Eğitim Vakfı'nın (TÜRÇEV) çevreci faaliyetlerin ödüllendirilmesi
Ekodiyalog Projesi	Ayder yaylası ve Kaçkar dağlarında ekoturizme istihdam sağlayacak ilan paylaşımları yapılması
GAP Ekoturizm Koridoru	Belirli bölgelerin ekoturizmde biyoçeşitliliğin vurgulanması
Yeşil Yol Projesi	Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize, Samsun ve Trabzon'da yayla turizminin canlandırılması
Yaşayan Köy Projesi	Ankara'nın Beypazarı ilçesinde köylerin turizme kazandırılması
Obasya Projesi	Manisa Ortaköy'de kültürel müze konseptinde konaklama tesisinin açılması

Kuyucak Lavanta Kokulu Köy Projesi	Türkiye’de lavanta üretiminde ilk sırada yer alan Isparta’nın Keçiborlu ilçesinin turizme kazandırılması

Kaynak: Bekiroğlu (2008); Kutluay (2015: 343); Akyurt (2019: 362); Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (2023: 24).

- *Türkiye’nin Ekoturizmde Rekabet Gücü*

Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) tarafından yayınlanan 2022 yılı resmi istatistiklerine göre Akdeniz %28 gibi ciddi bir oran ile dünyanın en fazla turist çeken bölgesi olurken; ziyaretçilerin %17’si Batı Avrupa, %11’i ise Kuzey Amerika’dan gelmiştir. Dünyanın en fazla ziyaretçi ağırlayan ilk on ülke sıralaması ise aşağıdaki gibidir (UNWTO, 2023):

1. Fransa = 80,00 milyon (tahmini)
2. İspanya = 71,66 milyon
3. Amerika = 50,87 milyon
4. Türkiye = 50,45 milyon
5. İtalya = 49,81 milyon
6. Meksika = 38,33 milyon
7. İngiltere = 30,54 milyon
8. Almanya = 28,46 milyon
9. Yunanistan = 27,84 milyon
10. Avusturya= 26,21 milyon

2022 yılında en çok turist gönderen ilk on ülke sıralamasında ise Amerika ve Çin 115 milyon turist göndermeleriyle birinci sırayı paylaşmaktadır. Ardından 90 milyon ile Almanya, 48 milyon ile Fransa, 26 milyon ile İtalya, 24 milyon ile Kanada, 21 milyon ile İspanya, 20 milyon ile Rusya, 20 milyon ile Kore, 20 milyon ile Ukrayna gelmektedir (UNWTO, 2023).

Ekoturizme yönelik yapılan analizler doğrultusunda Türkiye’nin ekoturizm potansiyelinin Akdeniz’e kıyısı olan pek çok Avrupa ülkesine göre çok daha fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Türkiye Avrupa-Sibirya, İran-Turan ve Akdeniz’den oluşan üç ana biyo-coğrafik bölge üzerinde bulunmaktadır (Yağcı, 2000). Bu sayede tüm Avrupa’nın bitki türü sayısı yaklaşık olarak 2 bini endemik (bulunduğu coğrafyaya özgü) toplam 12 bin iken, tek başına Türkiye’de 4 bini endemik toplamda 12 binin üzerinde bitki türü bulunmaktadır. 2021 yılı itibariyle dünya genelindeki toplam sekiz bitki gen merkezinden üç tanesi sadece Türkiye’de kesişmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2021). Türkiye’nin bitki türlerindeki zenginliği, fauna (belirli bir bölgeye ait hayvanlar) türleri açısından da kendini göstermektedir. Avrupa kıtasında yaklaşık 60 bin hayvan türü tespit edilirken; Türkiye’de hayvan türü sayısı 60-80 binlere kadar

yükselmektedir (Ekim, 2018). Ayrıca dünyanın üç önemli kuş göç yolundan, Batı Paleartik ve Afrika arasında olmak üzere iki tanesi Türkiye’den geçmektedir (Ankaya vd., 2018: 70).

Günümüzde hala gelişmekte olan ülke niteliği taşıyan Türkiye’nin doğal kültürel değerlerini yaşatması, doğal varlıklarının büyük bir kısmını canlı şekilde devam ettirmesi tüm Türkiye’nin ekoturizme ev sahipliği yapabilecek potansiyelde olduğunu göstermektedir (Selimoğlu, 2010: 48). Birçok Avrupa ülkesine kıyasla çok daha avantajlı bir coğrafik ve jeopolitik konumu olan Türkiye, mevcut potansiyelini gerçekleştirdiği takdirde, 2022 yılında dünyanın en çok ziyaretçi alan dördüncü ülkesi olmaktan çok daha fazlasını başarabilir.

3. Sonuç

Eşsiz tarihi ve kültürel mirası, zengin biyo-çeşitliliği ve sayısız doğal güzelliği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’nin çok güçlü bir ekoturizm potansiyeli barındırdığı görülmektedir. Karadeniz, Marmara ve Doğu Anadolu Bölgesi ağırlıklı olmak üzere çeşitli fauna ve floralardan oluşan ormanlar; Dicle, Fırat, Sakarya, Kızılırmak, Büyük Menderes ve Yeşilırmak gibi şehirleri birbirine bağlayan akarsular; Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz kıyı şeritleri; Toros Dağları, Kuzey Anadolu Dağları ve Doğu Anadolu Dağları gibi farklı destinasyonları olan dağlar söz konusu potansiyelin ekolojik örneklerinden bazılarıdır. Tüm bu ekolojik varlıklara kültürel ve tarihi değerler de eklendiğinde Türkiye’nin, ekoturizm için ideal bir ortam sunduğu anlaşılmaktadır. Bu ortamlar doğru düzenleme ve yönetimlerle ülke için çok yararlı olma potansiyeline sahiptir.

Türkiye’nin ekoturizm alanında sağladığı avantajlar ve fırsatlar, doğrudan sürdürülebilir kalkınmanın üç ana başlığına (ekonomik kalkınma-sosyal kalkınma-çevreyi koruma) hizmet etmektedir. Refah artırıcı faaliyetleri ile sosyal kalkınma, çevre bilincini artırma ve doğayı korumaya katkı sağlamanın yanı sıra ekoturizm, döviz getirisi sağlama ve istihdamı genişletme gibi özellikleriyle ekonomik kalkınma için itici bir güç oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye’nin ekoturizme ağırlık vermesi ülkenin geleceği için büyük önem taşımaktadır.

Ekoturizm potansiyelinin ortaya çıkarılması veya bu sektör yoluyla bütüncül bir başarıya ulaşılması için öncelikle hükümetler mevcut olanaklarını göz önünde bulundurarak sürdürülebilirlik ilkesi çerçevesinde uzun vadeli stratejik planlamalar yapmalıdır. Ekoturizmin başarısı doğal kaynakların korunarak devamlılığına bağlı olduğundan stratejik planlarda doğal alanların korunması önceliklendirilmelidir. Hazırlanan plan, proje ve programlar çeşitli paydaşlar arasında etkin bir iş birliği ve koordinasyon sağlanarak uygulamaya konulmalıdır. Çünkü tüm bu uygulamalar yerel halkın aktif katılımı da dahil olmak üzere tüm paydaşların işbirliği ile en iyi sonucu verebilir. Bu nedenle ekoturizm destinasyonunun ait olduğu bölgede halkın turistik faaliyetlerinin teşvik edilmesi ve onların gereksinimlerinin dikkate alınması gerekir. Örneğin bölgenin alt yapı ve hizmet kalitesinin iyileştirilmesi hem yerel halkın hem de turistlerin konfor ve güvenliğini güvence altına alır. Ayrıca ekoturizm işletmeleri, çevre dostu uygulamalara yönlendirilebilir ve bu tür işletmelere vergi indirimleri, finansal destekler ve sertifikasyon programları gibi teşvikler sağlanabilir.

Hizmet sağlayıcılara ve bu hizmetlerden yararlananlara yönelik eğitimler düzenlenerek her iki taraf da bilinçlendirilebilir. Bilinçli hedef kitlenin genişletilebilmesi için sürdürülebilir pazarlama stratejileri ile doğal ve kültürel zenginlikler ön plana çıkarılabilir ve ekoturizmin çekiciliği vurgulanabilir. Sonuç olarak, Türkiye'nin ekoturizm potansiyelleri son derece güçlüdür. Doğru stratejiler ve politikalarla bu potansiyelin tam anlamıyla değerlendirilmesi olanaklıdır.

Kaynakça

Akyurt, H. (2002). Dünya Turizmindeki Değişim İçinde Türk Turizmi. 6. Bilkent Turizm Forumu Bildirisi, 21 Mart, Ankara.

Aldebert, B., Dang, R. J., & Longhi, C. (2011). Innovation in the tourism industry: The case of Tourism. *Tourism Management*, 32(5), 1204-1213.

Ay, Z., Güngöroğlu, C., Aydın, A. C., & Gül, A. (2010). Antalya İlinde Ekoturistlerin Talep ve Beklentilerinin Belirlenmesi. TC. Çevre ve Orman Bakanlığı Batı Akdeniz Ormancılık Araştırma Müdürlüğü Teknik Bülteni, 39, Antalya.

Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı. (2023). Ekoturizm İhtisas Komisyonu Raporu, 95.

Bekiroğlu, M. (2008). Uçmakdere'nin (Tekirdağ) doğal ve kültürel özelliklerinin ekoturizm açısından değerlendirilmesi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Erdoğan, N. (2003). *Çevre ve (eko)turizm*. Ankara: Erk Yayıncılık.

Erdoğan, N. (2021). Ekoturizm: Gelişimi, Ulusal, Bölgesel ve Uluslararası Anlaşmalardaki Yeri. <http://www.baskent.edu.tr/~nerdogan/ekoturizm.html>

Goktuna, B. O. ve Hamzaoglu, M. (2023). Organic food demand in Turkey: Segmentation from necessity to variety, *Organic Agriculture*, 13: 145–171.

Haberal, H. (2018). *Turizmde Alternatif: Ekolojik Turizm- Doğa Turizmi- Kırsal Turizm- Yayla Turizmi*. Ankara: Detay Yayıncılık

Jones, S. (2005). Community-Based Ecotourism: The Significance of Social Capital. *Annals of Tourism Research*, 32(2), 303-324.

Kahraman, N., & Türkay, O. (2012). *Turizm ve Çevre*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Kasalak, M. (2015). Dünyada Ekoturizm Pazarı ve Ekoturizmin Ülke Gelirlerine Katkıları. *Journal of Recreation and Tourism Research*, 1(2), 20-26.

- Kaypak, Ş. (2010). Ekolojik Turizmin Sürdürülebilirliği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 2(2), 93-114.
- Kaypak, Ş. (2012). Ekolojik Turizm ve Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14(22), 11-29.
- Kayseri İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. <https://kayseri.ktb.gov.tr/>
- Kırca, M., & Topal, M. H. (Yıl yok). Türkiye’de Turizm Talebinin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisinin Analizi. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 96-108.
- Kuter, N., & Ünal, H. E. (2009). Sürdürülebilirlik Kapsamında Ekoturizmin Çevresel, Ekonomik ve Sosyokültürel Etkileri. *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 9(2), 146-156.
- Kutluay, F. T. (2015). Yeşil Ekonomi, Yeşil Turizm: Türkiye’de Turizm Sektöründe Yeni Trend Yeşillenen Oteller Projesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(13), 328-352.
- Özkök, F. G., & Çoban, Ö. (2009). Ekoturizm mi Ekoterörizm mi? 10. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, 591-602. Mersin: Detay Yayıncılık.
- Sayın, K. (2022). Ekoturizmin Yerel Kalkınmaya Katkısına İlişkin Yerel Halkın Algılarının Belirlenmesine Yönelik Taşucu’nda Bir Araştırma. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel*, 5(1), 133-144.
- Sharpley, R. (2006). *Travel and Tourism*. Sage Publications, California, 103-123.
- Selimoğlu, Ö. (2010). *Dünyada ve Türkiye’de Ekoturizm*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Eğitim ve Araştırma Yayınları.
- Tarım ve Orman Bakanlığı Doğa Koruma ve Milli Parklar Genel Müdürlüğü. (2020). Korunan alan istatistikleri 2019, Haber Bülteni, Sayı: 7, 26 Haziran 2020, <https://www.tarimorman.gov.tr/DKMP/Belgeler/dkmp/resmiistatistikler/korunanalanistatistikleri/2019/Haberb%C3%BClteni.pdf>
- TİSDELL, C. (1996). Ecotourism, Economics and the Environment: Observations from China. *Journal of Travel Research*, 35(1), 11–19.
- The Nature Conservancy. (2009). <https://www.nature.org/greenliving/what-is-ecotourism.x>
- TÜİK. Geliş Nedenine Göre Turizm Ziyaretçileri <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=turizm>
- TÜİK. Seyahat Harcamaları <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=turizm>
- TÜİK. Aylara ve Yıllara Göre Turizm Gelirleri <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=turizm>
- TÜİK. Yıllık Turizm Gelirleri <https://data.tuik.gov.tr/Search/Search?text=turizm>

TÜRSAB İstatistikleri <https://www.tursab.org.tr/istatistikler>

UNWTO. (2019). World Tourism Statistics.

UNWTO. (2022). World Tourism Barometer.

Yücel, C. (2002). Turizmde Yükselen Değer: Ekoturizm. Dağlık Bölgelerde Ekoturizm Konferansı, 12-15 Eylül 2001, *TÜRSAB Dergisi*, 219, İstanbul.

Yücel, C. (2008), Turizmde Yükselen Değer: Ekoturizm, http://www.tursab.org.tr/dosya/1023/02nieko_1023_1889046.pdf

KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE DIŞ TİCARETİNE ETKİLERİ

Doç. Dr. Mehmet Yeşilyaprak

Özet

Bu çalışmada, küreselleşme hakkında kapsamlı bir literatür taraması yapılmış ve küreselleşmenin tarihsel süreci kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Küreselleşmeye karşı farklı bakış açıları; farklı yaklaşımlar ve küreselleşmenin etkileri; siyasi, güvenlik, ekonomik, çevresel, kültürel ve sosyal boyutlarıyla açıklanmıştır. Devletlerin küreselleşmeye verdiği önem, ayrıca küresel ekonominin ve krizlerin ülkeler üzerindeki etkileri ele alınmıştır.

Özellikle Türkiye'nin küreselleşme sürecinde izlediği yol, entegrasyon aşamaları ve yaşadığı etkiler de incelenmiştir. Küreselleşmenin ekonomik boyutunun yanı sıra sosyolojik boyutları da incelenmiştir. Ülkelerin fiziki yapılarına ve küresel ölçeklere göre nasıl entegre olacakları, yeni dünyada nasıl bir konum sahibi olacakları incelenmiştir.

Küreselleşmenin dünya üzerindeki etkileri incelenmiş özellikle de Türkiye dış ticaretine olan negatif ve pozitif etkileri kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Türkiye'nin de küreselleşme sürecinde nasıl bir pozisyon aldığı, küreselleşmenin ülke dış ticaretine olan etkileri veriler ortaya koyarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Dış Ticaret, Covit-19.

EFFECTS OF GLOBALIZATION ON TURKEY'S FOREIGN TRADE

Abstract

In this study, a comprehensive literature review has been conducted on globalization, and the historical process of globalization has been thoroughly examined. Different perspectives on globalization, various approaches, and the effects of globalization have been discussed, encompassing its political, security, economic, environmental, cultural, and social dimensions. The significance attached by states to globalization has also been explored, along with the impacts of the global economy and crises on countries.

Particular emphasis has been placed on Turkey's path in the process of globalization, its stages of integration, and the effects it has experienced. The economic aspects of globalization have been studied alongside its sociological dimensions. The ways in which countries will integrate based on their physical structures and global scales, and how they will position themselves in the new world, have been examined.

The effects of globalization on the world have been analyzed, with a special focus on the positive and negative impacts on Turkey's foreign trade. Turkey's position in the process of

globalization, and the effects of globalization on the country's foreign trade, have been investigated using data.

Keywords: Globalization, Foreign Trade, Covid-19

1 GİRİŞ

Küreselleşme, yaşadığımız yüzyılın son çeyreğinde gerek milletlerarası siyaset ve bürokrasi gerek bu olguya ait eğitimsel çalışmalarda en sık telaffuz edilen terimlerden biridir. Bu niteliğine karşın küreselleşme kelimesinin tam olarak genelleme yapılacak bir anlamı bulunmamaktadır. Bu kanı, birbirinden farklı manalar yaratacak kalıplar içerisinde de yer almaktadır. Nitekim, günlük yaşantımızda çok sık kullanılan küreselleşme olgusu, neredeyse birçok vaka ile ilişkilendirilmekte ve bilgi eksikliği sebebiyle tam olarak ne anlama geldiği netleşmemektedir. Yapılan bu akademik çalışmanın amaçlarından biri de küreselleşme terimine doğru anlamın yüklenmesi ve Türkiye özelinde yaşanan aksiyon ve reaksiyonları değerlendirmektir.

Küreselleşme için bütün ve açık bir tarif ifade edilmesi zor olduğu söylenebilir. Ürün, hizmet ve kapitalin çoğalan aksiyonları sebebiyle hudutlar arası karşılıklı finansal birleşme ve milli finans hareketlerinin yaşadığımız yeryüzü pazarını kapsama prosesinde gezegenin çok farklı çevrelerinde yaşamını sürdüren halklar ve uluslar arasındaki haberleşme ve kontağın çoğalması ve birbirlerine bir nevi muhtaç hale gelmelerini dile getirebiliriz.

Küreselleşme, birçok akademik araştırmaların sonucunda sadece finansal bir olgu olarak ifade edilmektedir. Fakat, küreselleşmeyi tek bir açıdan bakılıp finansal bir olgu olarak ifade etmek küreselleşmeyi anlamakta zorluk meydana getirecektir. Nitekim, küreselleşmenin yalnız finansal bir süreçten ibaret olmadığı toplumsal ve siyasi taraflarının da çok büyük önem içerdiğini ifade edebiliriz.

Çalışma beş bölümden oluşmakta olup giriş bölümünün ardından ikinci bölümde küreselleşme kavramı kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Üçüncü bölümde küreselleşmenin tarihçesi 1490'lı yıllardan başlayarak günümüze kadar açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde ekonomik küreselleşme ve Türkiye, küresel krizler ve Türkiye ekonomisi, küreselleşme sürecinde Türkiye göç durumu, covid-19 salgını ve küreselleşme, Türkiye'deki ekonomik büyüme incelenmiştir. Beşinci bölümde ise küreselleşmenin Türkiye dış ticaretine negatif ve pozitif etkileri incelenmiştir. Ayrıca küreselleşmenin Türkiye dış ticaretine yansımaları verilerle ifade edilmiştir.

2 KÜRESELLEŞME KAVRAMI

Küreselleşmenin müşterek payda da anlaşılmış bir tarifi olmadığı için mevzu tüm yazar ve kuruluşlar kanadından başka bir yönüyle dikkate alınmıştır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu küreselleşmeyi; yalnızca finansal tarafı olmayan, toplumsal, bürokratik, medeniyet ve hukuksal olguları da olan bir proses olarak nitelendirmektedir. Devlet Planlama Teşkilatının düşüncesine göre ise küreselleşme, devletler arasında finansal, bürokratik, toplumsal ilişkilerin çoğalmasını ve gelişmesi, siyasi görüş ayrılıklarına entegre polarizasyonların çözülmesi, başka sosyal medeniyetlerin, dini ve beklentilerin nitelikli tanınması, devletler arasındaki ilişkilerin daha çok etkileşime açık olması gibi değişik görünen lakin birbirleriyle ilişkili kavramlar olarak yer almaktadır. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ise sürecin genelde finansal olgularına yer vermiştir (Man ve Özateşler 2006).

Küreselleşme, en kolay ifade ile dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşayan insanlar, ülkeler arasındaki haberleşme ve etkilenme seviyesinin “karşılıklı bağımlılık” giderek çoğalması olarak ifade edilebilmektedir. Küreselleşme bir eğilim ve yönelim olmaktan ziyade, milletlerarası bir usul olup yakın çağımızdaki soğuk savaşın sonrasında ortaya çıktığını ifade edilmektedir (Aydemir ve Kaya 2007).

Yukarıdaki tanımlarda ifade edildiği üzere, küreselleşmenin birden çok kavrama sahip olduğu açık ve net bir biçimde görülmektedir. Popülasyon alanı insanoğlu ve insan toplulukları arasındaki bağlantılar olan küreselleşme, bu saygınlıkla finansal, politik, haberleşme, demografik ve medeniyet kavramlarını içermektedir.

3 KÜRESELLEŞMENİN TARİHÇESİ

Küreselleşme, modern bir tabir olmakla beraber başlangıcı ülkelerin sömürgeleştiği yıllara kadar dayanmaktadır. Düşünce, 1980 senesi ile beraber daha çok telaffuz edilmesine rağmen ilk doğuşunun 19.yüzyılın ortaları olduğu söylenebilir. Nitekim küreselleşme olgusunun içerdiği yatkınlıklar son yirmi senenin sonucu olmamaktadır. Küreselleşmenin tarihçesini aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür (Man ve Özateşler 2006).

3.1 Birinci Küreselleşme Dalgası (1490)

Birinci Küreselleşme Dalgasının kökeninde çiftçi reformu yer almaktadır. Ziraat reformu ile beraber toprak, temel üretim varlığı durumuna evrilmiş ve önem arz etmiştir. Toprağa sahip olmak ve muhafaza etmek çok büyük bir gaye olmuştur. Yapılan toprak reformu ile beraber manda ve himaye aksiyonları da çok fazla önem arz etmeye başlamış ve toprak sahipleri, toprağa olan başvuruların yükselmesi neticesinde çok büyük kazançlar elde ettikleri görülmüştür. Neticesinde derebeylik kavramının doğuşu gerçekleşmiş ve kurulan çok uluslu devletler kuvvetlenme ivmesi yakalamıştır.

15. asırda başlayıp 16. asırda daha çok ciddiyet alan “Coğrafi Keşifler” ise birinci küreselleşme dalgasının aksiyonlarından biri olduğu inkâr edilemez. Coğrafi Keşifler ile Batılılar önce Kuzey ve Güney Amerika’yı, daha sonra Büyük Asya, Afrika, Avusturalya ve Yeni Zelanda’yı ele geçirmişlerdir. En başlarda bu bakir topraklarda buldukları mahsulleri kendi devletlerine götüren Avrupalılar, ilerleyen zamanlarda bu topraklarda topluluklar inşa ederek güvenlik, medeniyet ve politik taraftan bu alanları himayeleri içine alarak sövmürmeye devam etmişlerdir. Bu husus paralel olarak sabit bir düzenin büyümesini de tetiklemiştir. Bu bakir topraklardaki zenginliği Batı’ya transfer ederken arzuladıkları ucuz emek gücüne de sahip olmuşlar ve burada yaşayan halkları esaret altına alarak iş gücü sağlamışlardır. Avrupa kıtasının batısı coğrafi keşiflerin avantajları ile kıymetli yer altı kaynaklarına (altın vb.) ve kıymetli ürünleri (ipek, baharat gibi) elde etmişlerdir. 16 ve 18. asırlarda bu aksiyonlar tavan yapmış ve Merkantilizm’in de miladı olmuştur. Bilhassa bu zamanda Büyük Britanya İmparatorluğu; dünyanın farklı coğrafyalarında yer alan Hindistan, Yeni Zelanda, Pasifik Adaları, Kuzey Amerika ve Avusturalya gibi ülkeleri hakimiyeti altına almıştır. Bu genişleme Büyük Britanya’nın “üzerinde güneş batmayan imparatorluk” olarak anılmasını sağlamıştır.

Büyük Britanya İmparatorluğu odak alanını daha da kuvvetlendirmek düşüncesiyle farklı aksiyonlar içerisine de girmiştir. Pazar hacmini büyütme, dış ticareti arttırmak ve daha önce elde ettiği sömürge bölgesindeki alanlarının da dışına yayılmak için ilk önce Osmanlı İmparatorluğu ve Çin gibi ülkeleri yarı işgal altına almak ve manda stratejileri izlemeyi amaçlamıştır (Öztürk ve Gövdere 2010).

3.2 İkinci Küreselleşme Dalgası (1890)

İkinci küreselleşmenin kökeninde Sanayi Reformu yatmaktadır. Esasen Avrupa’nın ikinci istila politikası 1870 yılından sonra ortaya çıkmıştır. 1. Endüstri reformu ile fayda sağlanan teknoloji Avrupa ile yerkürenin diğer coğrafyaları arasında gelişim alanında makası çok fazla açmıştır. İdare; din adamlarından sonra girişimci firmalara, ondan sonra da Avrupa devletlerine geçerek bu coğrafyaları ordular ile işgal etme politikası güdülmüştür. Bu ikinci istilayı başlatan ihtiyaçlar, hâlihazırda gerçekleşen 1. Endüstri reformunun neticelerinden mütevellit meydana gelmiştir. Hedef, endüstride işlenmek üzere devamlı ve pahalı olmayan hammadde sirkülasyonunu gerçekleştirmek, oluşacak imalat fazlasını gelir elde edecek yeni piyasalar yaratmaktır. Bu hedeflere kavuşabilmek için sıkı bir mücadelenin startı verilmiştir. Bu olay kâr oranlarının aşağı doğru ivme yakalamasına neden olmuştur. Çare ise yerkürenin mevcut zaman içerisinde hiç bulunmamış, gidilmemiş milletlerarası bürokrasi ve finansal imkanları keşfetme gayesidir. Bu süreç ilk başta bir sorun teşkil etmemesine rağmen keşfedilecek coğrafi alanlar kalmadığında mevzunun içine her firmanın bulunduğu ülkeler katılmış ve anlaşmazlıklar baş göstermiştir.

Bu durum, 1.Endüstri reformunda yaşandığı üzere Büyük Britanya İmparatorluğu'nun monopol bir sistem kurmasına müsaade etmemiştir. Mevcut devirde Çarlık Rusya'sını Asya'daki savaşta yenilgiye uğratan Japonya, 1905 yılında büyümekte olan yeni bir kuvvet olarak adını dünyaya duyurmaya başlamıştır. Özetlemek gerekirse hemen hemen bütün devletler aynı kuvvet direncinde olmaya başlamış, dünya üzerinde hakimiyet kurma politikaları aralarında muharebeye dönüşmüş bunun neticesinde Birinci Dünya Savaşı başlamıştır. Art arda gerçekleşen iki dünya savaşı ve iki muharebe arasında gerçekleşen buhranlı yıllar sebebiyle o yıllar “felaket seneleri” olarak isimlendirilmektedir.

Bu aksiyonların sonucunda 1920 yılında Henry Ford'un konveyör bant sistemini icat etmesiyle birlikte ikinci sanayi devriminin başladığını ifade edilir. Reform, içten yanmalı motorların buluşu ve endüstride tecrübe edilmesinden destek alınarak konveyör bant sisteminin ihya edilmesi neticesinde imalathanelerde devir atlanmıştır. Bu sistemin faydaları sonucunda bir endüstri mamulü çok daha hızlı imal edilebilir, mamullerin pazara girme hızı ve özelliklerinin arttığını söylemek mümkündür. Gerçekleşen bu sürelerin beraberinde Transistor' ün buluşu ile reformlar en uç noktasına gelmiştir (Man ve Özateşler 2006).

Bilimsel buluşlar ile oluşan bu olaylar yirminci asrın başlarında gerçekleşmiş olan Birinci Dünya Savaşı ve yirmi bir yıl sonra gerçekleşen İkinci Dünya Savaşı, yer küreyi gidişat olarak birçok açıdan dönüştürmüştür. Bilhassa 1945 ve 1975 arasındaki devir hem odak hem de çevre devletler için mevcut manada bir büyüme devri olarak nitelendirilebilir. Krallık ve İmparatorlukların manda ve himayesinde yaşayan farklı coğrafyalardaki toplumlar bağımsızlıklarını kazanarak yeni ülkelerin kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir. Bu devirde gerek eski ülkeler veya yeni kurulan ülkelerin tam bağımsızlıklarının gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Bilhassa Keynes tabanlı iktisadi tedbirler çok fazla önem arz etmiş milli politikalar görüşü artmıştır. Bu sebeple toplumsal ve müşterek politikalar büyürken öğretim, medeniyet, sıhhat ve barınma kapsamındaki destekler artış göstermekte olup yaşam kalitesindeki alım gücü yukarı doğru ivme yakalamış ve iş bulma imkanları son derece artış göstermiştir. Özetlemek gerekirse bu devirde insanoğlunun bekası pazarın inisiyatiflerine bırakılmamış, buna paralel olarak insanoğlunun ömür zamanları uzamış ve devletler hakiki manada bir büyüme yakalamışlardır. Bu sebepten dolayı bu devrin adı “kapitalizmin altın çağı” olarak isimlendirilmektedir (Öztürk ve Gövdere 2010).

3.3 Üçüncü Küreselleşme Dalgası (1990)

İkinci Dünya Savaşı'nın akabinde biçimlenen iki polar gezegen tertibi de uzun soluklu bir politika olarak yaşayamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri ile ordulaşma müsabakasında aşağısında olmak istemeyen Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği ve etrafındaki devletler çok fazla savunma sanayisine önem ve yatırım yapma gereksinimi duymuşlar. Bu durum temel ihtiyaç ürünlerinde yokluk oluşturmaya başlamıştır. Bu olaylara ek olarak da SSCB ile birlikte yaşayan çeşitli toplumlar ve Doğu Avrupa ülkelerinin de özgürlük istekleri ortaya çıkmıştır.

Üçüncü küreselleşme kavramına sebep olan aksiyon 1980 yılında yaşanan üçüncü Endüstri Reformudur. Bu hadise, mikro çip biliminin doğması ile harekete geçmiştir. Haberleşme sanayisi ve farklı elektronik tabanlı endüstri kademeleri reformun ana hatlarını yaratmış ve sanayileşmiş devletler, ağır endüstri dallarını geliştirmekte olan ülkelere bırakmış, bu gelişmiş ülkeler ise gezegenimize daha az hasar sağlayacak ama daha fazla para getirisi olan mamuller imal etmeye başlamışlardır. Bu durum, ülkeler arası bilimsel aktarımlara da imkân sağlamıştır. Bilhassa üçüncü dünya ülkeleri klasmanındaki devletlerde ciddi düzeyde bilimsel aktarım geçişleri artmıştır (Man ve Özateşler 2006).

4 KÜRESELLEŞME VE TÜRKİYE

Türkiye'nin küreselleşme girdabının olumsuz faaliyetlerinden kaçınılması ve başarılı olması için bu süreç içerisinde sadece etkilenen bir taraf olmaması, bir taraftan ise bu duruma katkı verecek plan ve program içerisinde olması gerekliliği aşikardır. Uluslararası ilişkilerde Türkiye bölgedeki amaç ve hedeflerini korumalı ve aynı zamanda barış ve uzlaşmacı bir politika sergilemelidir. İç politikada ise insan haklarını üst seviyede tutan, ekonomik politikalarda eşit rekabeti sistemini esas alan, bir yandan küresel dünyaya entegre olma çabasında iken milli duyguları, kültürleri koruyacak ve kaybetmeyecek bir politika izlemelidir (Kıvılcım 2013).

4.1 Ekonomik Küreselleşme ve Türkiye

Küreselleşme kavramına gelişmiş ülkelerden gelen tepkiler, az gelişmiş ülkelere gelen tepki ve reaksiyonlardan daha fazla olduğu görülmektedir. Küreselleşme ile doğu bloğu ülkelere batı bloğu ülkelere işgücü transferi yaşanmaktadır. Bu ise beyin göçüne de sebep olmaktadır. Uluslararası ticaret açısından ekonomik gelişmelere katkı sağlayan küreselleşme Türkiye'de yetişmiş insan kaynağının batılı ülkelere kayması ve tekrar geri dönüşlerin gerçekleşmemesi ülkede entelektüel sermayeyi zayıflatmaktadır (Nurhan 2021).

4.2 Küresel Kriz ve Türkiye Ekonomisi

2008 yılında yaşanan küresel kriz, yaşanan son yüzyıl baz alındığında, 1929 yılı ekonomik krizinden yetmiş dokuz sene sonra ortaya çıkmış en büyük ikinci kriz olarak nitelendirilebiliriz. Kriz yönetimi hususunda yeterince fikir sahibi olmamıza rağmen, bu kriz karşısında da her kesimden milyonlarca insan işsiz kalmış ve likidite değersizleşerek, bitme durumuna gelmiştir. Mevcut şartların getirdiği zorluklara rağmen iktisat uzmanlarının bu durumdaki

krizlerde tahminleri veya krizlere karşı reaksiyon olarak planlamaları konusunda yeterince tecrübe sahibi olmadıklarını görmek üzüntü yaratmıştır (Sudi, 2009).

Başlangıcı Amerika’da mortgage krizi olarak başlayan kriz, kısa zamanda tüm dünyayı etkilemiştir. Amerika’nın finansal ve ekonomik küçülmesi, dünyadaki tüm ülkelerde doğru orantılı olarak negatif etkileri görülmüştür. Dolayısı ile Türkiye’de küresel krizinden etkilenmiştir. Yaşanan bu kriz ile birlikte Türk finans sektöründe önemli birtakım tedbirler alınmasına ihtiyaç duyulmuştur. Türkiye’deki bankalar 2001 krizi sonrasında yapıyı ele alan geliştirmelerin gerçekleşmesiyle; küresel çapta olan krizin, finansal alandaki doğrudan etkileri benzer ülkeler ile kıyaslandığında daha az zarar gördüğü söylenebilir. Fakat küresel kredi imkanlarının azaltılması, kredi maliyetlerinin yükseltilmesi, yurt dışı pazar hacminin küçülmesi gibi daha bir sürü etmenler sektörlerin çok büyük kayıp yaşamasına ve yok olma seviyelerine gelmelerine zemin olmuştur. Küresel krizin ticari ve ekonomik olarak büyük yansımalarının olmasının farklı bir sebebi de yarattığı belirsizlik ortamıdır (Altig vd. 2020).

Küresel krizlerin bir daha yaşanmaması için finansal piyasalarda denetleme ve gözetim politikalarının şeffaflıkla ve sıkı bir biçimde takip edilmesi gerektiği, gelecek açısından ön şart olarak görülebilir. Türkiye’de yapılan reform politikalarının daha geniş kapsamlı ve daha geniş kitleleri ve kesimleri göz önüne alacak planlamalardan geçmesi önem arz etmektedir (Ertuğrul vd., 2010).

Ekonomik krizlere reaksiyon göstermede kararlı ve güçlü bir bankacılık organizasyonu elde etmek oldukça önem içerir. Yabancı yatırımcı ılıman iklim sever ve her zaman güvende hissetmek ister. Ülkede adalet, eşitlik ve kuvvetler ayrılığı vb. ilkeler doğru çalışıyorsa yabancı yatırımcıya bir cazibe merkezi haline gelir. Eğer ev sahibi ülkeler bahsi geçen hassasiyetler içermez ise yabancı yatırımcılar yatırımdan kaçınırlar (Karabacak, 2010).

4.3 Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de İç Göç ve Çalışma Hayatı

Küreselleşme; toplumsal, finansal, kültürel ve politik sonuçları olan bir kavramdır. Küreselleşmenin iç göç ve ülkedeki çalışma dinamizmine olan etkenleri dikkate alındığında, ülkenin finansal boyutları ön plana çıkmaktadır. Lakin küreselleşme ile beraber iç göç ve çalışma hayatında farklılık gösteren dinamikler bir taraftan da toplumsal, kültürel ve politik olguları da etkilediği görülmektedir. Dolayısıyla insanlar, yaşamının devamlılığı ve esaslı gelir elde etmek için köylerden büyük şehirlere göç etmektedir (Taşkesen t.y.).

4.4 Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Turizm Sektörü

Küreselleşme ve turizm arasındaki bağlantı incelendiğinde, 1980 öncesi dönemler de turizm sektörünün faydalanması için yapılan teşvikler ve bu teşviklere ulaşım yeterli düzeyde olmadığı ve hız konusunun da sorunlar yaşandığı gözlenmiştir. Aksayan bu alanlar konusunda aksiyonlar alınma yoluna gidilmiştir. Alınan aksiyon ile bütün ülkelerde

yaşanmakta olan çok hızlı küresel faaliyetler, milletlerarası turizm sektörünün bütün tabiatını değiştirmiş ve günümüz globalleşen gezegenimizde finansal açıdan turizm alanını en önemli sektör haline getirdiği ifade edilebilir. Dolayısı ile küreselleşme ile beraber turizm ülkesi kademesinde bulunan tam anlamıyla gelişmemiş ülkelerin turizm sektöründeki rekabeti arttıran güçleri ve turizm sektöründen elde ettikleri kazancın bu doğrultuda arttığını görülmektedir.

Türkiye’de küreselleşme aksiyonlarının fazlalaşmasıyla ile beraber 1980 sonrası devrede, turizm sektörünün faydalanması için sunulan teşviklerin, ulus turizmin büyümesine ve neticede finansal büyümeye fazlasıyla pozitif destekler verdiği ifade edilebilir (Çeken 2004).

4.5 Covid-19 Salgının Küreselleşmeye ve Ulus Devletlerine Etkisi

Bulaşıcı hastalıklarının toplum yaşamına; finansal, toplumsal, psikolojik, medeniyet, politik, beşerî ve ruhani taraftan ileri derece zarar verdiği görülmüştür. Kronik zaman içerisinde sağlık, ilim, bilim, ulaşım ve haberleşmenin küreselleşmesiyle beraber farklı bölümlerde gerçekleşen seri varyasyonlara benzer olarak çeşitli salgın hastalıklarda çoğalmış ve küresel bir olgu haline gelmiştir.

Küresel mekanizma, iş gücü, mamul ve kapitalin yerküre içinde seri bir biçimde genişlemesine yol açarak gezegenimizin konforuna pozitif bir etki yaratırken covid-19 salgınında da görüldüğü üzere virüsleri seri bir ivedilikle bulaşıcı bir duruma getirerek farklı negatif durumlara da vesile olmaktadır. Mikrobun yayılma hızının yüksek olması ülkelerin önlem almasını ve ön çalışma gerçekleştirmesini sekteye uğratmış ve milletlerarası bir kaosu gerçekleştirmesine sebep olmuştur. Nitekim, bu yaşanan olaylar gezegen içerisinde genel manada jeopolitik endişeyi yükseltmiştir.

Covid-19 bulaşıcı hastalık, bütün küresel örgütlerin en önce sağlık hizmetleri önderliğinde birden fazla kavramdan kaosu önleyemediği, zamanında reaksiyon veremediği ve başarılı bir idare biçimi gösterilemediği gözlerden kaçmamıştır. Sonuçların bu şekilde olmasına en büyük sebep, küresel örgütlerin, küresel sistemi kuranların kontrolünde olmalarıdır. Nitekim, bu örgütlerin küresel mekanizmanın önderi olan ülkelerin çıkarlarına karşı karar almalarını ve tavır sergilemelerine izin vermemektedir. Konfor ve lüks daha çok liberal sistemi oluşturan kısımlara meyil ederken yerküre nüfusunun kalan çok daha fazlası için istila, eziyet, sömürge ve çatışmalar getirmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü, varlıklı ve gelişmiş devletlerin aşı taleplerinin çok yüksek bir oranını talep etmelerinden dolayı 2021 Şubat tarihiyle yaklaşık 130 farklı devlette tek bir doz aşı bile yapılamadığını ifade etmiştir. Böylece Amerika’nın başını çektiği büyük devletler tarafından oluşumu gerçekleşen küresel mekanizma, yine aynı kuvvetlerin aldığı aksiyonlar ve kararlar sebebiyle çalışmaz bir duruma gelmiştir.

Başka taraftan, Covid-19 bulaşıcı hastalığı hususi küresel oyuncuları yer alan AB'nin gücünü sınamış, Amerika Çin iletişimde yaşanan krizi daha da yükseltmiş ve buna paralel olarak küresel mekanizmanın sürekliliği olamayacağını gözler önüne sermiştir.

En kötü senaryoya göre dahi proje geliştirebilen birçok ülke, COVID-19 salgınına cevap olarak ticari faaliyetlerin vergilendirilmesinde ve vergi dışı birtakım kısıtlamalar uygulamaya koymuşlardır. Bu tür vergi yüklerinden etkilenen ülkeler temel mallar üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ile ilgili çağrıda bulunmuşlardır (Carreño vd. 2020).

COVID-19 salgınında ve kriz dönemlerinde uyum sağlamak zorluk yaşayan girişimcilerin risk iştahının yükseltilmesini sağlamak amacıyla krizin doğasına göre farklı teşvikler sağlanmıştır (Ratten 2020).

Yaşanan bunca salgından sonra ülkeler pandemi ile mücadele için daha hızlı ve etkili planları önceden yapmalı ve ihtiyaç duyduklarında uygulamaya koyabilmelidirler (Gruszczynski 2020).

Covid-19 bulaşıcı hastalığı ile bu savaşta Türkiye iyi bir başarı yakalamış hem sağlık mekanizması hem de ulusal ve milletlerarası niteliği tarafından çoğu devletten başarılı olarak ayrılmıştır. Türkiye'de salgının miladı ile beraber bir kısmı netice aşamasında olan tam 17 aşı çalışması yapılmıştır. Neticede, Türkiye'nin salgın sürecindeki başarısı dikkatleri celp ettiğinde küresel mekanizmanın değişiminde önemli bir aktör olması inkâr edilemez bir duruma gelmiştir (Aslan, 2021).

COVID-19'la birlikte tüm dünyayı etkileyen pandemi, teknolojik kapasitesi ve gelişmişlik düzeyine bakmaksızın istisnasız tüm ülkeleri derinden sarsmıştır (Derindağ ve Altay 2020).

4.6 Türkiye'de Küreselleşme ve Ekonomik Büyümenin Çevre Üzerindeki Etkisi

Küreselleşme ile birlikte devletler birbirleri ile etkileşimde olmuşlar ve ticari aksiyonlar da yükseliş yaşanmaya başlamışlardır. Hammadde yönünden yetersiz olan devletler hızlı bir şekilde bu hammaddeleri ithal ederek bu alandaki zayıflıklarını güçlendirme politikasına gitmişlerdir. Yine küreselleşme sayesinde veri ve haberleşme paylaşımı daha kullanılabilir bir duruma gelmiş ve bilim alanında zayıf olan devletler küreselleşme sayesinde bu zayıf noktalarını kapatmak için bir uğraş içine girmişlerdir.

Finansal gelişmeye odaklanan devletlerde çevresel dejenerasyon süregelen bir biçimde yükselmektedir. Bilhassa iktisadi büyümeye odaklanan devletlerin fosil yakıt kullanımını şuursuz bir biçimde sürdürmesi bu devletlerde çevresel değerin dejenere olmasına sebep yaratabilmektedir. Lakin finansal gelişim her zaman çevresel kaliteyi tehdit etmeyebilir. Dolayısıyla finansal gelişimin ardından çevreye zarar vermeyen bilimsel teknolojilere ve yenilenebilir enerji kaynaklarına paralel yapılacak olan atılımlardaki yükseliş, bu devletlerde çevre değerinin olumlu yönde ivme kazanmasını sağlayacaktır.

Çoban ve Özkan çalışmalarında, 1970-2019 dönemini içeren bilgilerden yararlanarak Türkiye'de küreselleşme ve iktisadi gelişim ile çevresel dejenerasyon arasındaki ilişkinin

gözlemlenmesini hedeflemiş ve Türkiye’de ilgili dönemde Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olup olmadığı araştırmıştır. Küreselleşme ve çevresel bozulma arasındaki bağlantı gözlemlendiğinde de küreselleşmenin karbondioksit emisyonlarını sadece uzun vadede yükselttiğine dair veriler tespit edilmiştir. Finansal gelişimin ise en başta çevreye zarar verdiği, ardında ise çevreye yarar sağladığı gözlemlenmiş ve dolayısıyla araştırılan dönem aralığında Türkiye’de Çevresel Kuznets Eğrisi hipotezinin geçerli olduğu bilgisine erişilmiştir.

Gerçekleştirilen araştırmalar neticesi ile bir yol haritası belirlendiğinde Türkiye’nin küreselleşme sürecinden zarar görmemesi için bilhassa yenilenebilir enerji tüketimini yükseltmesi ve fosil yakıt kullanım miktarını hızlı bir şekilde düşürmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Yine çevresel değerin iyileştirilmesi adına oluşumu gerçekleşmiş olan Paris İklim Anlaşması ve benzeri milletlerarası proseslere uyulmasının, Türkiye tarafından önemli olduğunu ifade etmişlerdir (Çoban, M.N; Özkan, 2022).

5 KÜRESELLEŞMENİN TÜRKİYE DIŞ TİCARETİNE ETKİLERİ

Küreselleşme ile birlikte ülkelerin kendi aralarında dış ticaret yapmaları daha da kolaylaşmış özellikle de artan lojistik ağı ve online ticaretler uluslararası ticarete ivme sağlamıştır. Bununla birlikte küreselleşmenin hem negatif hem de pozitif etkileri bulunmaktadır.

5.1 Negatif Etkileri

Türkiye’de iktisadi politikaların evrensel piyasalara girişine 1980-1983 transformasyonu ile start verilmiş, 1989 ve 1990 yıllarında ise oluşumunu gerçekleştirmiştir. Bu proses özellikle, ürün pazarları harici piyasalara yelken açmış ve ticaret sınırlamalarının muhafaza edilmesi sonucundaki ithalat yönetimi özgürleştirilmiştir. Yabancı para düzeyi çok aşırı bir biçimde değer düşümüne sebep olmaması için dikkatli bir izleme ile yumuşatılmış ve destekler ile ihracat teşvik edilmiştir. Böylelikle Türkiye’nin iktisadi durumu 1990 senesinden sonra bütünüyle dışa açık hale gelmiştir.

Dumanlı tarafından 1987-1994 yılları verilerine göre Türkiye üzerine yapılan çalışmada, fakirlerin bütün ülke popülasyonuna oranı %16,24 olduğu istatistiksel veriler elde edilmiştir. Söz konusu yedi senelik zaman diliminde fakirliğin %31,84 oranında yükselmiş olduğu görülmüştür. Türkiye’nin büyüme kapasitesi, Dünya Bankasının derecelendirme sistemi göz önüne alındığında alt ve gelişmekte olan devletler kümesinde yer almaktadır. Kazanç dağılımı perspektifinden ise Türkiye 0,49 Gini katsayısı ile en eşitsiz devletler içerisinde bulunup, 92 devlet içerisinde 19. kademedeyi almıştır. Fakirlik derecesinde de Türkiye ilk sıralarda yerini almaktadır. Çeyrek asırlık küreselleşme ve devir değiştirme hikayelerinin doğrultusunda Türkiye fakirlik derecelendirmesinde 132 devlet içerisinde 53. kademedeyi almıştır (Dumanlı 1996).

Artan ve diğerleri çalışmalarında, e-ticaretin uluslararası ticaret üzerindeki etkileri 2014-2019 tarihleri arasını incelemiştir. G20 ülkelerini kapsayan çalışmada yatay-kesit ve panel veri modelleri kullanılmıştır. E-ticaretin yıllara göre incelenen verilerinden çıkarılan sonuçlar yüksek oranda paralellik içermektedir. Dolayısıyla ülkeler arasındaki mesafeler ve ulaşım maliyetlerindeki artış ülkeler arasındaki ticareti negatif olarak etkilemektedir (Artan vd. 2021).

Fakirliğe ve adaletsizliğe karşı reaksiyon genellikle, zengin kesimlere zıt fakirlerin teşkilatlanarak anlaşma, grev imtiyazı talep etmeleri ve bu dava peşinde olmaları, ülkeyi, paylaşım görüşmeleri hususunda zayıfların tarafında destek verme olarak nitelendirilebilir (Şahin, 2005).

Yapılan araştırmalarda çıkan sonuca göre, Türkiye’de küreselleşme ile birlikte ekolojik olarak istenmeyen neticeler meydana geldiği görülmüştür. Küreselleşme ve paralelinde yükselen iktisadi gelişim, doğal yer altı kaynaklarına olan arzuyu çoğaltmakta, yine bu duruma paralel olarak biyo-kapasitesi kısıtlı olan Türkiye’de bilhassa ehemmiyet verilmesi gereken ekolojik problemleri meydana getirmektedir. Buna ilaveten, gerçekleşen bu problemler neticesinde küreselleşmenin sürdürülebilirliğinin de kuramsal ve uygulama alanlarında yeniden değerlendirilmesi zaruri bir hale gelmiştir (Apaydın 2020).

Küreselleşme, ülkeler arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin artmasına sebep olmuş ve bu ilişkiler beraberinde çeşitli yolsuzluk faaliyetlerinin ortaya çıkarmıştır (Şeker 2022).

5.2 Pozitif Etkileri

Küreselleşme iş yaşamında ve bilim alanında önemli düzeyde gelişme sebep olmuştur. Dolayısıyla iktisadi politikasını dünyadaki finansal politikalarla sentezleyebilen bütün devletlerin iş ve emek kavramlarına tesir etmiş ve bu dinamizmi süreklilik olarak görmüşlerdir. 1980 yılında iktisadi süreçlerde esaslı yenileme hareketlerine giden Türkiye endüstrisini ikmal edebilen devletler kadar hazır olmasa da 1990 senesi ile beraber finansal, toplumsal, medeniyet ve politik mecralarda mutlak veya lokal değişimlere gitmiştir.

24 Ocak 1980 senesinin ardından iktisadi politikanın sınır dışına yönelmesi, ayrıca 1995 yılında Gümrük Birliği’ne katılması sonucunda Türk şirketlerini dahili ve harici rekabete mukavemet göstermek için önemli tedbirlere mecbur bırakmış; firma olgularında varyasyona, imalat sanayisinde yüksek teknolojilere ehliyet sahibi olmaya, klasik sistemin haricinde çalıştırma şekillerine, değişken çalışma tarzları uygulamaya ittiğini ifade edilir. Bu proseste, değişken çalışma şekilleri, başka bir manada insan kaynağı maliyetini en aza indirmek, ayrıca küresel mücadele için zaruri olması nitelendirilmiştir.

İş bulmanın çok zorlaşması, küresel mücadelenin günden güne daha da somutlaşması, işveren-işçi ilişkilerinin de fazla güçlenmesine sebep olmuştur. Son dönemlerde toplu sözleşme aksiyonlarında grev ve lokavt gibi rekabetçi sonuç hareketlerine geçmiş zamanlara nazaran daha az tercih edilir hale gelmiştir (Mahiroğulları 2005).

Türkiye’de 1980 senesi ile beraber küreselleşme ve modern devlet politikası görüşünde, milli hudutların açıldığı, mücadelenin güç kazandığı özgür pazar politikasını faaliyete koymak için yaptığı atılımlarla yaşadığımız modern çağa ayak uydurmak ve oryantasyon sürecine dahil olmak için uğraş verdiği söylenebilir. Fakat ülkede art arda gerçekleşen iktisadi dengesizlikler, bu dengesizliklerin oluşturduğu finansal krizler, politik sürekliliğin zayıf kalması, hayat kalitesi ortalamalarının düşük kalması çağımızın modern sistemine entegre olmamıza duvar olmuştur. AB (Avrupa Birliği) görüşmelerin çok uzaması buna ilaveten lokal küreselleşme için gerçekleşen atılımlarında geç kalmasına sebep olmuştur.

Küreselleşme, Türkiye’de gerçekleşen iktisadi, politik ve toplumsal aksiyonlar millet ötesi devlet görüşünü ülke içerisinde tam manasıyla idrak edilmemesine yol açmıştır. Türkiye’nin küreselleşme prosesinde gerçekleştirmiş olan modern devlet görüşünün kabullenmesindeki muvaffakiyeti ise; devlette iktisadi ve politik kararlılığın ve toplum-medeniyet gelişimini başararak, refah seviyesinin yukarı doğru ivme yakalamasında çok büyük rol oynamıştır (Ener ve Demircan 2006).

Küreselleşme, Türkiye’ye daha çok ticari ve yabancı yatırımcı genişliği imkânı vermektedir. Türkiye’nin Avrupa Birliği devletlerine meyilli dış ticareti ve bu devletlerin yabancı kapital aksiyonlarının değeri yıllar içerisinde yükselmesine nazaran bu artışların ölçek bazında büyük bir etkinlik göstermediği üstelik harici ticarete aşağı doğru bir ivme oluşturduğu tespit edilmiştir. Türkiye’nin delegeşi olduğu ittifak aksiyonları ile olan iktisadi bağlantılarında D-8 ve İslam Ülkeleri Özel İhtisas Komisyonu (EKİT) finansal bütünleşmenin kazanım koşulları gerçekleştirmediği için iyi ivme sağlanamamıştır. Lakin kurulma tarihi oldukça yeni olmasına rağmen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), Türkiye harici ticaretine şu ana kadar %20 oranında katkı sağlamıştır. Burada birlik delegelerinin gelişime açık devletlerden oluşması bu hususun yer küremizin ticari olaylardaki yönelimleriyle paralel istikamettedir (İncekara ve Savrul 2011).

Artan ve diğerleri çalışmalarında, ülkelerin ortak kültüre sahip olması ve ortak dil konuşmaları uluslararası ticaret üzerinde etkisi olduğunu gözlemlemişlerdir. E-ticaretin uluslararası ticaret üzerindeki etkisini araştıran yatay kesit analizlerinde e-ticaret değişkeninin katsayısı 2018 ve 2019 yıllarında sırasıyla 0,836 ve 1,130 olarak tespit edilmişlerdir. Ortaya çıkan bu sonuç dış ticarete pozitif etki oluşturmuştur (Artan vd. 2021).

Kriz ortamında uluslararası piyasalarda yaşanma ihtimali olan, değerli metal ve döviz eksikliğine karşı önlemler alınması gerekmektedir. Bu önlemler arasında dijital paralar, kripto paralar ve mobil paralar için farklı planlar hazırlanmalıdır. Özellikle uluslararası ticarete kullanımı yeni yeni yaygınlaşan dijital paraların Türkiye’deki pozisyonu incelendiğinde, 2020 yılı itibarıyla Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası’nın yanında 36 farklı ülkenin merkez bankalarının dijital paralar üzerine çalıştıkları görülmektedir (Conlon, Corbet, ve McGee 2020).

Şahin, Türkiye’de 1970–2019 dönemi için belirlenen değişkenleri (Reel GSYİH, toplam ticaret ve turizm verileri) kullanılarak yapılan analiz sonucunda uluslararası ticaret ve uluslararası turizm arasında pozitif bir ilişki olduğunu gözlemlemiştir (Şahin 2021).

5.3 Rakamlarla Dış Ticaret

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Ticaret Bakanlığı tarafından üretilen dış ticaret verilerine göre; ihracat 2022 yılı Aralık ayında, bir önceki yılın aynı ayına göre %3,0 artarak 22 milyar 910 milyon dolar, ithalat %12,2 artarak 32 milyar 612 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Ocak-Aralık döneminde ihracat %12,9, ithalat %34,0 artmıştır. Genel ticaret sistemine göre ihracat 2022 yılı Ocak-Aralık döneminde bir önceki yılın aynı dönemine göre %12,9 artarak 254 milyar 172 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (TÜİK).

Türkiye’nin 2022 yılı Ocak-Aralık dönemindeki bir yıllık rakamları incelendiğinde, ihracatta ilk sırayı Almanya almıştır. Almanya’ya yapılan ihracat 21 milyar 145 milyon dolar olurken, bu ülkeyi sırasıyla; 16 milyar 882 milyon dolar ile ABD, 13 milyar 751 milyon dolar ile Irak, 13 milyar 11 milyon dolar ile Birleşik Krallık, 12 milyar 354 milyon dolar ile İtalya takip etmiştir. İlk 5 ülkeye yapılan ihracat, toplam ihracatın %30,4’ünü oluşturmuştur. 2022 yıl sonu ithalatı %34,0 artarak 363 milyar 711 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir.

Yine aynı yıl sadece bir aylık yani yılın son ayı olan aralık ayı verileri incelendiğinde, ihracatta ilk sırayı Almanya almıştır. Almanya’ya yapılan ihracat 1 milyar 807 milyon dolar olurken, bu ülkeyi sırasıyla; 1 milyar 381 milyon dolar ile ABD, 1 milyar 313 milyon dolar ile Rusya Federasyonu, 1 milyar 149 milyon dolar ile Irak, 1 milyar 66 milyon dolar ile Birleşik Krallık takip etmiştir. İlk 5 ülkeye yapılan ihracat, toplam ihracatın %29,3’ünü oluşturmuştur.

Türkiye’nin 2022 yılı Ocak-Aralık dönemindeki bir yıllık rakamları incelendiğinde, Ocak-Aralık döneminde ithalatta ilk sırayı Rusya Federasyonu almıştır. Rusya Federasyonu’ndan yapılan ithalat 58 milyar 853 milyon dolar olurken, bu ülkeyi sırasıyla; 41 milyar 354 milyon dolar ile Çin, 24 milyar 33 milyon dolar ile Almanya, 15 milyar 335 milyon dolar ile İsviçre, 15 milyar 229 milyon dolar ile ABD izlemiştir. İlk 5 ülkeden yapılan ithalat, toplam ithalatın %42,6’sını oluşturmuştur (TÜİK).

Yine aynı yıl sadece bir aylık yani yılın son ayı aylık verileri incelendiğinde, İthalatta Rusya Federasyonu ilk sırayı almıştır. Aralık ayında Rusya Federasyonu’ndan yapılan ithalat 4 milyar 546 milyon dolar olurken, bu ülkeyi sırasıyla; 3 milyar 642 milyon dolar ile Çin, 2 milyar 469 milyon dolar ile Almanya, 2 milyar 462 milyon dolar ile İsviçre, 1 milyar 409 milyon dolar ile İtalya izlemiştir. İlk 5 ülkeden yapılan ithalat, toplam ithalatın %44,5’ini oluşturmuştur (TÜİK).

Tablo 1: Türkiye’nin Toplam Dış Ticareti (Milyar (\$))

Yıl	İhracat	İthalat	İhracat-İthalat
2000	27,70	54,50	-26,80
2010	113,80	185,50	-71,70
2017	164,50	238,70	-74,20
2018	177,20	231,20	-54,00
2019	180,80	210,30	-29,50
2020	169,60	219,50	-49,90
2021	225,20	271,40	-46,20
2022	254,17	363,71	-109,54

Kaynak: TUIK

Tablo 1’de görüldüğü üzere, 2000 yılı ile 2022 yılları arası dönemlerde Türkiye’nin Amerikan Doları bazında ithalat ve ihracat rakamları incelenmiştir. Küreselleşme ile tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yıllar itibariyle rakamlarda artış gözlenmiştir. 2000 yılında 27,7 Milyar USD olan ihracat rakamları 2022 yılında 254.17 Milyar USD ye yükselmiştir. Son 22 yılda ise yıllık %918 lik bir artış sağlamıştır.

2000 yılında 54.4 Milyar USD olan ithalat rakamları 2022 yılında 363,71 Milyar USD’ye yükselmiştir. Son 22 yılda ise yıllık %669’luk bir artış göstermiştir (TUIK).

6 SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüz teknolojisinin sunduğu üstün hareket kabiliyeti ile gerçekleşen reklam kampanyaları, uluslararası aktiviteler, seyahatler, her türlü iletişim ile küreselleşmenin dünyada bir virüsten daha hızlı yayıldığını ifade edebiliriz. Bu sayede bir tekstil firması onlarca ülke için farklı tarzda giyim ürünleri üreteceğine, zevk ve trend kavramının evrenselliğinden yararlanarak bir toplum için değil bütün dünya için isteği gibi üretimine yön verebilmektedir. Geçmiş yüzyıllarda ülkelerin ve ulusların istikbalini kendileri tayin edebiliyorken yeni dünyamıza küresel rekabetin içinde yer alıyorsa artık sadece bir ulusun kendi kaderini kendi tayin etmesi imkânsız bir duruma gelmiştir. Farklı bir ifade ile yüzlerce fabrika kuracak güce sahip olabilirsiniz ama bu fabrikaları ateşleyecek petrol, doğalgaz ve hammadde topraklarınızda yer almıyorsa bu fabrikaların hiçbir niteliği olmayacak, sadece demir ve beton yığınınından ibaret kalacaklar. Bu sebeple, modern küresel sistemin çarkında yer almak istenmiyor ise bile mecburiyetinde olduğunuzun farkına varılması ve bu yönde politikalar geliştirmek zaruri olacaktır.

Küreselleşmenin tarihsel gelişimi, her ne kadar tam manasıyla coğrafi keşiflerle başladığı nitelendirilse de biliyoruz ki, asıl ilk çağlarda tekerleğin bulunması ile elde edilen ürünlerin taşınabilir hale gelmesi ve çeşitli bölgelere lojistiği ile ticaret kavramıyla ilk adımlarını gerçekleştirmiştir. Yakın tarihte ise Avrupa bulunduğu dar boğazdan kurtulmak için alternatif çözümler arama çabasına girmiştir. Bu alternatif çözümlerden en önemlisi yeni kaynaklar için

coğrafi keşiflere başvurmak olmuştur. Yapılan coğrafi keşiflerin neticesinde Amerika kıtası keşfedilmiş ve bu el değmemiş topraklara ve yer altı kaynaklarına istila serüveni başlamıştır. Bu serüven dünyada kapitalizmin ve küreselleşmenin tohumlarını atmıştır.

Türkiye'nin küreselleşme kavramına ve tarihsel sürecine dikkat edildiğinde, ilk önce yakın tarihte Osmanlı İmparatorluğu ile giriş yapılabilir. Büyük bir imparatorluk olan ülkenin ulusal toprakları Ortadoğu ve Kuzey Afrika'yı kapsamaktadır. Bu topraklardaki yer altı kaynaklarını kullanamayan ve işleyemeyen Osmanlı, adeta büyük devletin hedefi haline gelmiştir. Yaşanılan dönemde imparatorluğun gerek siyasi ve gerek iktisadi olarak zayıf olmasından mütevellit hasta adam diye nitelendiren Avrupa, bu fırsatı kaçırmamak adına bu verimli toprakları birer birer işgal etmişlerdir. İmparatorluğun yıkılıp yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra özellikle ağır sanayi alanında yatırımlar yapılmış ve gelişmemiş ülkeler sınıfından yükselerek, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yerini almıştır. Ülkedeki sanayileşme gayreti ve ekonomik politikalar ile kalkınma çabaları istikrar yakalayamamış olsa dahi başarı gösterdiğini söyleyebiliriz. Nitekim, küreselleşme sürecine katılma konusunda Türkiye yine çok geç kalmıştır. İlk globalleşme hareketleri 1980'li yılların ortalarında başladığından bahsedilse de ciddi anlamda 1990'lı yıllarda başladığını ifade edilebilir. 1980 ihtilalinin bitmesi ile kurulan yeni parlamentonun milli ekonomi politikalarını yumuşatması, ambargoların kalkması, ülkede yer alan döviz yasağının sona ermesi, ithalat ve ihracat politikalarının esnetilerek sınırların ortadan kaldırılması vb. uygulamalar Türkiye'yi küreselleşme yarışının içine dahil etmesine sebep olmuştur. Türkiye jeopolitik olarak da önemli bir coğrafyada yer alması sebebiyle istese de küreselleşme girdabından çıkamamaktadır. Çünkü; Türkiye'nin şu an kapsadığı topraklar Asya ve Avrupa kıtasına bağlayan bir nitelikte yer almaktadır. Orta Çağ'da en değerli görülen ipek ve baharat yolları, yakın çağımızda da çok büyük bir öneme sahiptirler. Küreselleşmenin yapı taşlarından olan lojistik hareketleri Türkiye'nin bulunduğu topraklarda ılıman bir köprü olarak görünmektedir. Ülkemiz modern çağın bacasız sanayisi olarak görülen hizmet sektörü için bulunmaz bir nimettir. Rusya'nın siyasi ve politik olarak Avrupa'ya karşı tutumu ve güven vermemesi Türkiye'yi jeopolitik olarak tekel bir duruma getirmektedir. Avrupa'nın ve Asya'nın dünyada birbirine bağlayan tek kapısı olmak, dünyadaki bütün yer altı kaynaklarına sahip olmaktan daha önemli olduğunu muhakkaktır. Ayrıca, Türkiye'nin verimli topraklarında dört mevsim yaşandığı ve toprakların da sınırsız tarım yapılabilmesi sebebiyle, radikal tarım politikaları ile dünyanın sayılı devletleri arasına girmesi muhakkaktır. Uygulanacak ekonomi politikaları ile istikrarın sağlanması ve yabancı para kurlarının aşağı çekilmesi dolayısı ile endüstri sektöründe hammadde alımını kolaylaştırabilir. Buna paralel olarak üretimini arttırarak ihracat rakamlarını yükseltebilir ve cari açığın kapanmasında fayda sağlanabilir. Türkiye, dünyadaki küreselleşme sürecinde yeri dolmayacak bir figürdür. Hiçbir devlet veya devlet üstü kişi ve kurumlar bu jeopolitik yapıda olan bir ülkenin varlığını inkâr edemezler. İstikrarlı ve doğru planlanan yapısal reformlar ile Türkiye her zaman dünyada bir cazibe merkezidir ve olmaya da devam edecektir.

Ekonomik ve siyasi olarak büyük ve güçlü bir yapı olan Avrupa Birliği (AB) 27 üye ülkeden oluşmaktadır. Bu ülkeler dünya dış ticaretinde önemli bir yere sahiptir. Türkiye ile AB arasındaki dış ticaret ilişkisi küreselleşmenin bir sonucu olarak önemli bir yere sahiptir. 31 Aralık 1995 tarihinde Gümrük Birliği'nin ihdas edilmesi ile birlikte AB ve Türkiye arasında ticaret hacmi büyük bir ivme kazanmıştır. Ayrıca olası bir AB üyeliği ya da müzakerelerinin hareketlenmesi de dış ticaretin artmasında olumlu yansımaları olacağı muhakkaktır.

Küreselleşmenin negatif yönleri olduğu gibi pozitif yönleri de ağır basmaktadır. Tüm dünyada etki gösterdiği gibi Türkiye'nin dış ticaretine olumlu yönde katkıları yadsınamayacak kadar çoktur. Çalışmada görüldüğü üzere, 2000 yılı ile 2022 yılları arası dönemlerde Türkiye'nin Amerikan Doları bazında ithalat ve ihracat rakamları incelenmiştir. Küreselleşme ile tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yıllar itibarıyla rakamlar da artış gözlenmiştir. 2000 yılında 27,7 Milyar USD olan ihracat rakamları 2022 yılında 254.17 Milyar USD'ye yükselmiştir. Son 22 yılda ise yıllık %918 lik bir artış sağlamıştır.

2000 yılında 54.4 Milyar USD olan ithalat rakamları 2022 yılında 363,71 Milyar USD'ye yükselmiştir. Son 22 yılda ise yıllık %669 luk bir artış sağlamıştır.

Türkiye, en son yaşanan Rusya Ukrayna arasındaki savaş sebebi ile ortaya çıkan bazı krizlerin çözümünde özellikle de tahıl krizinin çözümünde arabuluculuk yaparak küresel dünyadaki etkisini bir kez daha göstermiştir. Türkiye bulunduğu coğrafi konum itibarıyla özellikle de petrol ve gaz boru hatlarının geçiş yollarında bulunması ile büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca sahip olduğu genç nüfus ile küresel piyasalarda önemli bir aktör iken son yıllarda hem Ortadoğu da hem de Türk cumhuriyetleri gibi Asya ülkeleri, kuzeyde Rusya ve Ukrayna arasındaki ilişkileri sağlaması tüm bunların yanında bir NATO üyesi olarak batı ülkeleri ile olan diyalogları ile de dünya da güç olma yolunda ilerlemektedir.

7 KAYNAKÇALAR

- Altig, D., Scott, B., Jose, M. B. ve Gregory, T. 2020. "Economic uncertainty before and during the COVID-19 pandemic". *Journal of Public Economics* 191:104274. doi: 10.1016/j.jpubeco.2020.104274.
- Apak S. 2009. "Küresel Kriz ve Türkiye". *Alan Yayıncılık, Birinci Baskı, Nisan İstanbul* 26-39.
- Apaydın, Ş. 2020. "Küreselleşmenin Ekolojik Ayak İzi Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği". *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi* 5(1):23-42. doi: 10.30784/epfad.695836.
- Artan, S., Acaravcı, A., Kalaycı, C. ve Demirel, S. K. 2021. "E-Ticaretin Uluslararası Ticarete Etkilerinin Analizi: G20 Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma". *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* 0-3. doi: 10.18092/ulikidince.986687.
- Aslan, S. 2021. "COVID-19 Salgınının Küreselleşmeye ve Ulus Devletler Etkisi". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 20(80):1735-52. doi: 10.17755/esosder.888220.
- Aydemir, C. ve Kaya, M. 2007. "Küreselleşme Kavramı ve Ekonomik Yönü". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 6(20):260-82.
- Aydın, N. 2021. "Ekonomik Küreselleşme ve Türkiye". 51-66. ([https://tasam.org/Files/Icerik/File/Bir_buyukelcinin_dusunce_dunyasi-52-67_\(1\)_pdf_dfee72fc-3d4b-4fa8-b485-de69c5ad04fb.pdf](https://tasam.org/Files/Icerik/File/Bir_buyukelcinin_dusunce_dunyasi-52-67_(1)_pdf_dfee72fc-3d4b-4fa8-b485-de69c5ad04fb.pdf)).
- Carreño, I., Tobias, D., Medina L., ve Brandenburger, M. 2020. "The implications of the Covid-19 pandemic on trade". *European Journal of Risk Regulation* 11(2):402-10. doi: 10.1017/err.2020.48.
- Conlon, T., Shaen, C., ve Richard, J. M. 2020. "Are cryptocurrencies a safe haven for equity markets? An international perspective from the COVID-19 pandemic". *Research in International Business and Finance* 54. doi: 10.1016/j.ribaf.2020.101248.
- Çeken, H. 2004. "Küreselleşme Sürecinde Türkiye ve Türk Ekonomisinde Turizm". *Verimlilik Dergisi* 4(0-0):119-40.
- Çoban, M. N., ve Oktay, Ö. 2022. "Çevresel Kuznets Eğrisi: Türkiye’de Küreselleşme ve Ekonomik Büyümenin Çevre Üzerindeki Etkisinin Yeni Dinamik ARDL Simülasyon Modeli ile İncelenmesi". *Akademik Hassasiyetler* 9(19):207-28.
- Derindağ, Ö. F. ve Altay, H. 2020. "Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bağlamında COVID- 19 Pandemisi: Küresel ve Ulusal Öngörüler". *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (November):145-68.
- Ener, M. ve Demircan, E. 2006. "Küreselleşme Süresinde Yeni Devlet Anlayışı ve Türkiye". *Journal of Administrative Sciences* 4(2):197-220.
- Ertuğrul, C., Evren İ., ve Olcay Ç. 2010. "Küresel Mali Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri". *Akademik Fener* 59-73.

- Gruszczynski, L. 2020. "The CoviD-19 pandemic and international trade: Temporary turbulence or paradigm shift?" *European Journal of Risk Regulation* 11(2):337-42. doi: 10.1017/err.2020.29.
- İncekara, A. ve Savrul, M. 2011. "Küreselleşme, Büyüme ve Ekonomik Entegrasyonlar: Türkiye Açısından Bir Değerlendirme". *İktisat Fakültesi Mecmuası* 61(2):3-22.
- Karabacak, M. 2010. "Küresel Krizleri Tetikleyen Nedenler ve Küresel Krizin Türkiye Boyutu". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15(3):251-70.
- Kıvılcım, F. 2013. "Küreselleşme Kavramı ve Küreselleşme Sürecinin Gelişmekte Olan Ülke Türkiye Açısından Değerlendirilmesi". *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5(1):219-30.
- Mahiroğulları, A. 2005. "Küreselleşmenin Türk Çalışma Hayatına Etkisi". Ss. 380-403 içinde *Journal of Social Policy Conferences*.
- Man, D. ve Özateşler, M. 2006. "Küreselleşme Sürecinin Türkiye Ekonomisini Etkileme Kanalları". *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı Genel İktisat Programı Yüksek Lisans Tezi*.
- Öztürk, S. ve Gövdere B. 2010. "Küresel Finansal Kriz ve Türkiye Ekonomisine Etkileri". *The Effects of the Global Financial Crisis and Turkish Economy*. 15(1):377-97.
- Ratten, V. 2020. "Coronavirus (Covid-19) and entrepreneurship: cultural, lifestyle and societal changes". *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies* 13(4):747-61. doi: 10.1108/JEEE-06-2020-0163.
- Şahin, M. 2005. "Küreselleşme Kaynaklı Yoksulluk ve Yolsuzluk". *Muhasebe ve Finansman Dergisi* (25):124-34.
- Şahin, S. 2021. "Uluslararası Ticaret ve Uluslararası Turizm Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği (1970-2019)". 9:1060-75.
- Şeker, A. 2022. "Gümrük Tarifeleri, Uluslararası Ticaret ve Ekonomik Büyüme ile Yolsuzluk Arasındaki İlişki: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Araştırma". 11:1061-76.
- Taşkesen, M. Ö. 2017 "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de İç Göç ve Çalışma Hayatı". *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*.

ULUSLARARASI TİCARETTE TÜRKİYE’NİN GÜNCEL KONUMUNUN AĞ ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Dr. Taylan Yenilmez

Özet

Bu çalışmada Türkiye’nin uluslararası ticaret içerisindeki konumu ağ analizi kullanılarak incelenmiştir. Uluslararası ticaret ağında ülkeler düğümleri ülkeler arasındaki ticaret ilişkisi de bağlantıları oluşturmaktadır. 2021 yılı uluslararası ticaret verisinin kullanıldığı çalışmada tüm dünya ticaret ağıyla beraber kimi sektörel ağlar da analiz edilmiştir. Farklı ağlar için ülkelerin ihracat hacimleri, derece merkezilikleri, PageRank merkezilikleri hesaplanmıştır. Çalışma, Türkiye’nin, tekstil sektörü ticaret ağındaki merkezi konumunun aksine, tüm dünya ticaretindeki ve kimya, makine, elektronik, taşıt sektörlerindeki konumunun merkezi olmaktan uzak olduğunu göstermektedir. Bu durumun birincil nedeni olarak Türkiye’nin ihracat yaptığı ülkelerin çevresel ülkeler olması ortaya konmaktadır. Böylece Türkiye, daha merkezi ülkelerin konumundan yararlanamamakta ve ağda çevresel bir konumda kalabilmektedir. Çalışmada birçok ülkenin merkezi ticaret partnerlerinin merkeziliğini kullanarak ağda büyüklüklerine kıyasla çok daha merkezi konumlar elde ettikleri gösterilmiştir. Türkiye için de özellikle teknolojik yoğunluğu yüksek kimya, makine, elektronik, taşıt sektörlerinde daha merkezi ülkelere daha fazla ihracat yaparak bu ağlardaki merkeziliğini yükseltmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası ticaret ağı, Ağ analizi, Türkiye ekonomisi

Abstract

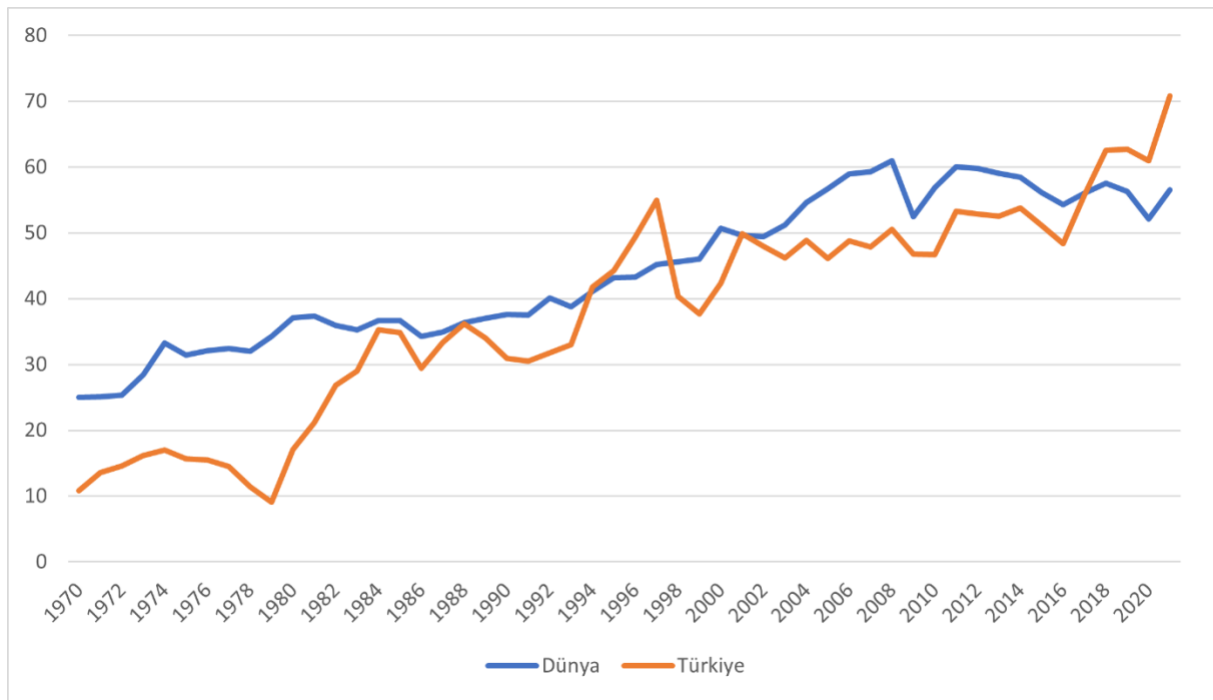
This study investigates the Turkish export structure through network analysis. Countries are the nodes, and trade relations between countries are the links in the international trade network. By using the world trade data of 2021, some sectoral networks and the whole trade network are analyzed. Country-wide export volumes, degree centralities, and PageRank centralities are calculated for these networks. The study shows that Turkey is far from being central in the networks of whole world trade and chemicals, machinery, electronics, and transport equipment sectors, contrary to its central position in the textiles. It is argued that the primary reason for Turkey's non-central position is that its export partners are peripheral countries. Consequently, Turkey cannot benefit from the centrality of its partners and may fall into a peripheral place. The study shows that many countries have greater centrality than their sizes, thanks to the central position of their export partners. It is prescribed for Turkey to increase exports to central countries, especially in high-tech sectors such as chemicals, machinery, electronics, and transport equipment.

Keywords: International trade network, Network analysis, Turkish economy

1. Giriş

Günümüz dünyasında ekonomiler arasındaki bağlantıların giderek güçlenmesiyle uluslararası ticaret son derece önemli bir hale gelmiştir. Uluslararası ticaretin dünya ekonomisinin büyüklüğüne oranı son yirmi yıldır yüzde ellinin üzerinde seyretmektedir (Dünya Bankası, 2023). Öyle ki COVID-19 pandemisinin en şiddetli etkilerini gösterdiği ve ülkeler arası insan, mal ve hizmet trafiğinin ağır yara aldığı 2020 yılında bile bu durum değişmemiştir. Türkiye'de ise dış ticaretin payı son kırk yılda hızla artmış, 1979'da yüzde 9 olan dış ticaretin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı 2021'de yüzde 70'i aşmıştır. Bu oranlar dış ticaretin Türkiye ekonomisi için son derece önemli olduğunu açıkça göstermektedir.

Şekil 1: Uluslararası Ticaretin GSYİH'ye Oranı (%) (Kaynak: Dünya Bankası)

Bu çalışma ağ analizi yöntemi kullanarak Türkiye'nin uluslararası ticaretteki yerini saptamayı ve bu yerin geliştirilmesi için kimi önerilerde bulunmayı amaçlamaktadır. 2021 yılı uluslararası ticaret verisi kullanılarak hem genel hem de sektörel bazda uluslararası ticaret ağı ortaya konmuştur. Hem ağ grafikleri hem de PageRank merkezilik ölçüsü Türkiye'nin tekstil sektöründe merkezi bir konumu olduğunu göstermektedir. Ancak bunun dışındaki hem genel hem de sektörel ağlarda, Türkiye'nin konumu merkezi olmaktan uzaktır. Türkiye, görece daha küçük ekonomilerin çevresinde toplandığı bir lokal merkez konumundadır.

Genel ve sektörel ticaret ağları bazı ülkelerin ticaret hacimlerinden veya ticari bağlantı sayılarından çok daha yüksek bir merkeziliğe sahip olduklarını göstermiştir. Bu durum genelde çok merkezi ve büyük bir ekonomiye ihracat yaparak sağlanmaktadır. Böylece bu küçük ülkeler merkezi partnerin bağlantılarını da kullanmakta ve ağda merkezi bir konum

elde etmektedirler. Örneğin Çekya ve Polonya Almanya ile, Tayland Japonya ile, Kanada ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile bağlantıları sayesinde ticaret ağlarındaki merkeziliklerini yükseltmişlerdir. Çalışmada Türkiye için de benzeri bir öneri yapılmaktadır. Özellikle teknolojik yoğunluğu yüksek ve önemi artan makine, elektronik ve taşıt araçları sektörlerinde Türkiye'nin büyük ülkelerle ticaretinde ihracatından çok ithalatı önemli olmaktadır. Türkiye bu sektörlerdeki ticaret ağında daha küçük ekonomileri çevresinde toplayan bir lokal ağ olmak yerine daha büyük merkezlerle ihracat ilişkilerini güçlendirdiği takdirde bu sektörlerdeki merkeziliği de artacaktır. Böylece daha büyük bu ekonomilerin bağlantılarını bir diğer deyişle pazarlarını daha yoğunlukla kullanabilecektir.

Bu bağlamda çalışmanın literatüre temel katkısı, ağ analizi yöntemleri kullanarak Türkiye'nin dünya ticaretindeki konumunu tartışması ve bu konunun nasıl merkezileşebileceğine yönelik fikir üretmesidir. Çalışma bunu tek bir sektörle veya belli bir ülke-ülke grubuyla sınırlı kalmadan hem tüm ağ için hem belli başlı ürün grupları için gerçekleştirmiştir. Çalışma, ağ analizinin neden gerekli ve önemli olduğunu, uluslararası ticaret ağında Türkiye'nin yeri bağlamında, yalnızca doğrudan değil dolaylı bağlantıların dikkate alınması merkezinde açıklayarak özellikle Türkçe literatüre katkıda sunmaktadır.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri ise şöyledir: İkinci bölümde ağ analizi literatürü ve bu literatürün uluslararası ticaret çalışmalarına katkısı özetlenmektedir. Üçüncü bölümde çalışmada kullanılan veri tanıtılıp analiz yöntemi tanımlanacaktır. Dördüncü bölümde hem genel hem de sektörel ağlarda Türkiye'nin konumu analiz edilecektir. Beşinci bölümde ise PageRank merkeziliğini açıklanıp ticaret ağına uygulandıktan sonra altıncı bölümde çalışmanın sonuçları özetlenecektir.

2. Uluslararası Ticarete Ağ Analizi Üzerine Literatür

Ağ analizi ikili ilişkilerin ötesinin incelenmesini sağlayan, yalnızca parçaların değil tüm sistemin özelliklerinin bilgisine ulaşılmaya yardımcı olan bir analiz yöntemidir. Bir araştırma nesnesi aktörlerin birbirine kimi ilişkiler, birlikte bulunma veya benzerlik gibi yollarla bağlandığı sistem olarak düşünüldüğünde tüm sistemin ağ, birbirine bağlanan aktörlerin düğüm ve düğümlerin arasındakilerin de bağlantı olduğu söylenebilmektedir. Uzun süre teorik matematiksel modellerin konusu olan ağ analizi, Barabasi ve Albert (1999) makalesiyle hayatın çok farklı alanlarına uygulanmaya başlanmıştır. Bu makalede çok farklı alanlardaki ağların aynı derece (bağlantı sayısı) dağılımına sahip olduğu gösterilmektedir. Bilgisayarların birbirine fiziksel olarak bağlı olduğu World Wide Web, web sayfalarının birbirine verdikleri linklerle bağlı olduğu internet (Albert ve Barabasi, 2002), canlı hücresi içerisindeki birbirleriyle kimyasal etkileşimle bağlanan moleküller (Barabasi ve Oltvai, 2004), borç alma verme ilişkisiyle birbirlerine bağlanan finansal kurumlar (Soramaki vd., 2007), kontrol edenle kontrol edilenin bağlı kabul edildiği uluslararası firmalar (Vitali vd., 2011) ve daha sayısız örnek bir ağ olarak ele alınmış ve analiz edilmiştir. Bu ağların ortak özelliği Erdős-Rényi modelinin öngördüğü gibi homojen değil son derece heterojen olmasıdır. Çok az sayıda düğümün çok fazla sayıda bağlantıya sahip olması kuvvet kanunu (ölçek bağımsız) dağılımına oturmaktadır.

Ağ analizi pek çok ekonomik-finansal sisteme de uygulanmıştır. Bunlar arasında ilk akla gelenlerden biri ülkelerin düğüm, aralarındaki ilişkinin mal alıp satma yani ithalat ihracat olduğu uluslararası ticaret ağıdır. Barabasi'nin keşfinden kısa süre sonra Serrano ve Boguna (2003) uluslararası ticaret ağının da ölçek bağımsız olduğunu göstermiştir. Uluslararası ticaretin heterojen yapısı düşünüldüğünde bunun beklendiği olduğu söylenebilir. Dahası, uluslararası ticaret ağı her bir düğümün birkaç adımda diğer bütün nodlara ulaşabildiği "küçük dünya" özelliklerini de göstermektedir, ve bu da ekonomilerin entegrasyon düzeyi düşünüldüğünde son derece olağandır. Bu tarzdaki pek çok çalışma uluslararası ticaret ağının "topolojik özelliklerini" kompleks sistemler perspektifinden ortaya koymuştur (Li vd., 2003; Garlaschelli ve Loffredo, 2005; De Benedictis ve Tajoli, 2011; Kandogan, 2018).

Uluslararası ticaret ağının bir başka özelliği kuvvetli bir çekirdek-çevre yapısına sahip olmasıdır. Birbirine kuvvetli şekilde bağlı bir çekirdek nispeten daha zayıfça bağlı bir çevre ile sarılmaktadır. Gelişmiş ülkelerin çekirdekte gelişmekte yer alan ülkelerin çevrede olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Fagiolo vd. (2010) çalışmalarında bu durumun yıllar içinde stabil bir şekilde geçerli olduğunu göstermiştir. Yine erken bir çalışmada Kim ve Shin (2002), söz konusu çekirdek-çevre yapısını Wallerstein'ın Dünya Sistemi Teorisi'nde yaptığı sınıflandırmayla karşılaştırmış ve sosyoloji ve fizik gibi çok farklı iki alandan çıkan iki yöntemin benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymuştur. Yine benzer bir yaklaşımla Smith ve Sarabi (2022) bu sefer çevre-çekirdek yapısını yüksek ve düşük teknoloji ürünler için ayrı ayrı incelemiştir. Başka bir ilginç bir çalışmada Zhu vd. (2014) çekirdek-çevre yapısını bölgesel düzeyde incelemiş ve Asya-Pasifik bölgeselliğinde liderliğin Japonya'dan Çin'e geçişini ortaya koymuştur.

Ekonominin bir alt araştırma alanı olan uluslararası ticaretin bir kompleks ağ olarak ele alınması kompleksite alanından yeni yöntemlerin de uygulanmasına olanak sağlamaktadır. Ülkelerin ikili ticari ilişkileri on yıllardır Tinbergen yerçekimi modeliyle tahmin edilirken, bu ikili ilişkiler bir ağ içindeki bağlantılar olarak ağ modelleriyle tahmin edilebilmektedir (Bhattacharya vd., 2008; Vidmer vd., 2015; Yanikkaya ve Karaboga, 2018). Bunun yanında Duenas ve Fagiolo (2013) yerçekimi modelinin ikili ticari ilişkilerin ötesindeki sistemik unsurları tahmin etmekte yetersiz kaldığını öne sürmektedir. Burada görülen, ağ analizinin ikili ticari ilişkilerin ötesinde uluslararası ticareti bir sistemik bütün olarak ele alarak ek katkılar sunabileceğidir.

Uluslararası ticarete ağ perspektifinin başka bir önemi de bir ülkeyle ticaret yapabilmek için o ülkeden bağlantılara sahip olmanın gerekmesi dolayısıyladır. Diğer bir deyişle, ancak bağlantıların olduğu bir ülkeyle ticaret yapmak mümkündür. Thomas Chaney bu bağlamda uluslararası ticareti firmaların birbirleriyle bağlantılarının ağı olarak modellemiştir (Chaney, 2014, 2018). Chaney bunca teknolojik gelişmeye, taşıma maliyetlerinin çok düşmesine rağmen yerçekimi modelinde ticaretin iki ülke arasındaki uzaklık ile ters orantılı olması kuralının hiç değişmeden sabit kalmasını bağlantılarla açıklamaktadır. Ancak bağlantılarla ticaret yapılabilmesi uzaklığın etkisini maliyetlerden bağımsız şekilde önemli kılacaktır; çünkü mesafe arttıkça bağlantı bulmak zorlaşmaktadır. O halde ağda merkezileşmek, yeni ülkelerle ticaret yapmak yeni bağlantılar edinmek ve bağlantıların bağlantılarına ulaşabilmek anlamına

gelmektedir. Özetle bir ülkenin ihracatını büyütmesinin yollarından biri ağ analizini kavramaktan geçmektedir.

Sistemik bakış aynı zamanda uluslararası ticaretin başka alanlarla ilişkisinin de incelenmesine olanak sağlamaktadır. Mesela Mesela Kali ve Reyes (2010) uluslararası ticaret ağında daha kuvvetli bağlantıları olan bir ülkede finansal kriz başlarsa bu krizin büyüüp yayılmasının daha olası olduğunu göstermiştir. Yine aynı soruya cevap bulmak için Schiavo vd. (2010) uluslararası ticaret ve finans ağlarını birlikte ele almış ve 2008 krizinin neden ilk olarak birbirine sıkıca bağlı çekirdekteki gelişmiş ülkeleri vurduğunu açıklamıştır. Bir başka çalışmada Askari vd. (2018) bir yayılma modeli ile bir ülkedeki krizin veya ani ihracat düşüşünün tüm ağa nasıl yayıldığını modellemektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi sistemik analizin önemi en çok kriz ve felaket durumlarında ortaya çıkmaktadır. Son yıllarda dünya ekonomisindeki en büyük yıkım ve kriz COVID-19 pandemisi nedeniyle gerçekleşmiştir. Pandeminin dünya ticaretine etkilerinin araştırılmasında ağ analizinin kullanılması sürpriz değildir; çünkü bu tarz kriz ve felaket durumlarının yayılmalarının ve sistemde yarattıkları etkinin incelenmesi ağ analizinin temel konularından biridir (Barzel ve Barabasi, 2013; Elliott vd., 2014). Elbette ki pandeminin uluslararası ticaret ağı üzerindeki yıkıcı etkisi sıklıkla belirtilmiştir, böyle bir felaketin ağıdaki bağlantırlığı ve yoğunluğu keskin şekilde azaltacağını öngörmek çok da zor olmayacaktır. Henüz 2020 Temmuz'unda yayımlanan bir çalışmada Vidya ve Prabheesh (2020) pandeminin uluslararası ticaret ağındaki bağlantırlığı ve yoğunluğunu çok şiddetli bir şekilde düşürdüğünü ancak Çin'in merkezi konumunun etkilenmediğini göstermektedir. Vidya vd. (2022) ise analizi sektörlere dağıtarak tüketim malları ve gıda ağlarının pandemiden etkilenmezken sermaye malları ve petrolde sert yıkım olduğunu belirtmiştir. Luo vd. (2023) görece az gelişmiş ülkelerin ağ içindeki konumunun daha kırılgan olduğunu ileri sürmektedir. Bir diğer çalışmada ise, COVID-19 ölüm oranlarıyla uluslararası ticaret ağı içindeki ülke merkeziliği arasında bağ kurulmaktadır (Antonietti vd., 2022). Merkezilik arttıkça ölüm oranı artmaktadır; çünkü dünya ile daha iç içe bir ülkede virüsün yayılması daha olasıdır. COVID-19'un etkisini incelemek için sektörel çalışmalar da mevcuttur. Cai vd. (2022) enerji sektörü için, Bacsı vd. (2023) ise küresel kahve ticareti için pandeminin ağ metriklerindeki ve ülke merkeziliklerindeki etkisini incelemektedirler.

Türkiye'den kimi çalışmaların da uluslararası ticaret ağını hem dünya ölçeğinde hem de Türkiye'nin yeri bağlamında analiz ettiği görülmektedir. Koç ve Ercan (2017) Türkiye-AB ticari ilişkilerini ağ analizi kullanarak 2008 krizi çerçevesinde ele almaktadır. Öte yandan Soyyiğit ve Yavuzaslan (2019) Türkiye-Rusya ticari ilişkilerini yine ağ analizi yardımıyla incelemiştir. Soyyiğit ve Eren (2020) endüstriyel robot ticaret ağının yukarıda bahsedilen kompleks sistem özelliklerini gösterdiğini ortaya koymaktadır. Soyyiğit ve Eren (2022) benzer bir çalışmayı pandemi döneminde tıbbi ekipmanlar için yapmıştır. Yine sektörel bir çalışmada Soyyiğit ve Yavuzaslan (2018) Türkiye'nin küresel zeytin ticareti ağındaki konumunu ve merkeziliğini incelemektedir.

Ağ analizinin ikili ilişkilerin ötesinde, ikincil ve hatta üçüncül ilişkilerin ve tüm sistemin dikkate alınmasını sağladığı yukarıda belirtilmiştir. Uluslararası ticaret bağlamında, ağ analizi ikili ticari ilişkilerin ötesinde hem bir ülkenin konumunun ve merkeziliğinin görülmesini hem

de bir sistemik bütün olarak dünya ticaretinin ne durumda olduğunu anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Örneğin Türkiye'nin özvektör veya PageRank merkeziliği yalnızca Türkiye'nin ikili ticari ilişkilerini değil ağdaki bütün ilişkileri hesaba katmaktadır. Türkiye'nin ticari partnerlerinin partnerleri, birinci, ikinci ve belki üçüncü derece komşularının ağdaki durumu Türkiye'nin merkeziliğinde önemli olmaktadır. Böylece yalnızca ikili ilişkilerin bir toplamı değil, sistemik bir bütün analiz edilmektedir.

3. Veri ve Ağın Tanımı

Uluslararası ticaret ağını analiz etmek için bu çalışmada BACI veri seti kullanılmıştır (Gaulier ve Zignago, 2010). BACI, COMTRADE uluslararası ticaret veri setinin temizlenmiş halidir, ve Harmonized System (HS) sınıflandırmasına göre 6 basamak detayına kadar her ürün için her ülke ikilisi arasındaki ithalat ihracat verisini içermektedir. Veri setindeki son sene olması nedeniyle 2021 yılının verisi analiz edilmiştir. 2021 yılında veri setinde 225 aktif ülke bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amaçları açısından 2 basamak detayındaki birbirine benzer gruplar altı temel kategoride birleştirilmiştir (Tablo 1). Bu kategorilerden "Tarım, Hayvancılık, Ormancılık ve Gıda Sanayii" bu alanlardaki bütün faaliyetleri, "Madenler, Cam, Metaller" petrol ve altın dahil toprak altından çıkarılan her şeyi ve ek olarak çelik endüstrisi dahi bütün metal ürünleri, "Kimya Sanayii" plastikler dahil her türlü kimya ürünü, "Tekstil" grubu giyim sektörüyle ilgili bütün ürünleri, en önemli sektör olan "Makine, Elektronik ve Taşıt Sanayileri" tüm makine üretimini, bütün elektronik aygıtları ve arabadan uzay mekiğine bütün taşıtların üretimini içermektedir. HS 2 sınıflandırmasında "Diğer" olarak adlandırılan son grup içinde ise çok teknolojik bir grup olan tıbbi makineler ve silah sanayii bulunmaktadır.

Tablo 1 – Çalışmada kullanılan ürün grupları

HS 2 Basamak Kodu	Ürün Grubu
01-24 ve 41-49	Tarım, Hayvancılık, Ormancılık ve Gıda Sanayii
25-27 , 68-83	Madenler, Petrol, Cam, Metaller
28-40	Kimya Sanayii
50-67	Tekstil
84-89	Makine, Elektronik ve Taşıt Sanayileri
90-97	Diğer

Tablo 2 altı farklı ürün grubunun toplam ticaret hacimlerini göstermektedir. BACI veri setine göre 2021'de dünya ticareti 20 trilyon doları aşmıştır. Bunun yüzde 30'undan fazlası makine, elektronik ve taşıt sanayilerinde gerçekleşmiştir. Bu grup hem en teknolojik ürün gruplarını barındırması hem de hacim açısından en kritik grup olması yanında Türkiye'nin ihracatında da ilerlemenin anahtarını oluşturmaktadır. O nedenle bu gruba daha sonra daha fazla yer ayrılacaktır. Petrol, altın gibi ticaret hacmi yüksek metallerin olduğu grup dünya ticaretinin yüzde 25'ini aşmaktadır. Kimya sanayii üçüncü en yüksek hacme sahip bulunmaktadır. Kimya sanayii içinde ilaç, gübre, plastik gibi çok çeşitli bir ürün yelpazesi mevcuttur. Daha sonra ise

hacim olarak düşse de çok önemli bir kategori olan "Tarım, Hayvancılık, Ormancılık ve Gıda Sanayii", içinde bulundurduğu kritik ürünler ile "Diğer" kategorisi ve son olarak günümüzde biraz daha geri planda olan "Tekstil" sanayii gelmektedir.

Tablo 2 – Toplam ticaret hacimleri (2021 fiyatları ile)

Ürün Grubu	Hacim (Trilyon Dolar)
Tüm Dünya Ticareti	20,21
Tarım, Hayvancılık, Ormancılık ve Gıda Sanayii	2,51
Madenler, Petrol, Cam, Metaller	5,42
Kimya Sanayii	3,11
Tekstil	1,04
Makine, Elektronik ve Taşıt Sanayileri	6,86
Diğer	1,28

Tablo 3, 2021 yılındaki en büyük hacme sahip 30 ihracatçının toplam ihracatını milyar dolar cinsinden ve bu ihracatın tanımlanan sektörlerle göre dağılımını yüzdelik olarak göstermektedir. Tabloda bir grup ülke hemen "Makine, Elektronik ve Taşıt Sanayileri" grubundaki ağırlıklarıyla dikkat çekmektedir. Çin, Almanya, Japonya, Kore, Meksika, Vietnam, Singapur, Malezya, Tayland, Çekya'nın ihracatlarının yarıya yakını veya yarıdan fazlasını bu grup oluşturmaktadır. Çin, Almanya, Japonya gibi ülkelerde bu sanayiler çok güçlü olduğundan bu oran olağandır. Meksika, Tayland, Çekya gibi ülkeler de bu alanda çok güçlü ve büyük komşularından faydalanmaktadırlar ki ağırları detaylı analiz ederken buna tekrar değinilecektir. Hollanda, İtalya, Fransa, Kanada, İngiltere, Belçika gibi gelişmiş ülkelerde tekstil sanayii dışında çok dengeli bir dağılım bulunmaktadır. Aslında bu durum bu ülkelerin pek çok sektörde oturmuş, durağan bir yapıya sahip oldukları yönünde değerlendirilebilir. Hindistan ve Türkiye'de ise tekstili de içeren dengeli bir dağılım mevcuttur. Son olaraksa ekonomileri çok büyük oranda doğal kaynaklarına dayanan ülkeler gelmektedir. Rusya, Avustralya, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan gibi ülkelerin ihracatlarının yarıdan fazlasını yer altı zenginlikleri oluşturmaktadır. Henüz sadece sektörel dağılıma bakarak daha dinamik, hızlı büyüme rotasındaki ekonomilerde, yeni sektörler veya teknolojik sektörlerin daha ön planda olduğu görülmektedir.

Tablo 3 – 2021 yılındaki en büyük 30 ihracatçının toplam ihracatı (milyar dolar) ve ihracatın sektörel dağılımı (%)

	Toplam	Tarım	Maden	Kimya	Tekstil	Mak.,Elk.
Çin	3260	5	12	11	11	50

ABD	1593	13	25	19	2	33
Almanya	1552	9	13	22	3	46
Japonya	679	2	14	16	1	57
Hollanda	631	20	19	21	4	27
Kore	627	2	17	17	2	57
İtalya	595	15	19	18	8	34
Fransa	566	19	14	24	4	34
Kanada	482	22	42	11	1	21
Rusya	480	11	75	8	0	5
Meksika	466	10	13	6	2	61
BK	418	9	29	18	2	35
Belçika	402	13	25	36	3	19
Hindistan	400	14	37	18	11	17
İspanya	372	22	19	19	6	29
İsviçre	368	4	33	37	1	12
Vietnam	350	11	9	6	18	49
Singapur	336	5	23	19	1	45
Avustralya	330	13	78	3	1	3
Malezya	323	12	24	13	1	45
Polonya	323	19	16	14	5	37
BAE	291	6	65	8	2	18
Brezilya	286	41	40	6	2	10
Tayland	280	16	14	18	3	46
Suudi A.	249	2	74	19	0	4
Endonezya	240	30	36	9	9	13
Türkiye	233	13	30	10	16	27
Çekya	224	9	14	11	3	56
İrlanda	211	9	2	61	0	19
Avusturya	197	16	20	17	3	38

Ağ analizindeki önemli bir husus bağlantıların hangi kurala göre oluşturulacağıdır. Hem ağın görselleştirilmesi hem de bazı ağ metriklerinin hesaplanabilmesi için ikili veya bağlı-bağlı değil şeklinde bir tanımlamaya ihtiyaç bulunmaktadır. İlk akla gelen iki ülke arasında herhangi bir değerde ticaret varsa ihracatçıdan ithalatçıya doğru yönlü bir bağlantı olduğunu kabul etmektir. Fakat 2021 yılında böyle 30076 bağlantı bulunmaktadır ve bu sayı $225 \times 224 = 50400$ tane muhtemel bağlantının yüzde altmışıdır. Yani bu şekilde olası bağlantıların çoğu kurulmuş olacak ve bu nedenle hem baskın örüntüler gözden kaçacak hem de ağ metrikleri ticaret hacminin ötesinde bir anlam ifade edemeyecektir. Tahmin edilebileceği gibi hangi bağlantıların seçileceği ağ analizi literatüründe tartışılmıştır. Uluslararası ticaret ağı için Serrano vd. (2007) bağlantıların istatistiksel dağılımı içinde en kritik belli bir yüzdeyi almayı önermiştir. Bu yöntem istatistiksel testlerdeki anlamlılık kavramı gibi görülebilir, mesela yüzde beş anlamlılık düzeyinde anlamlı olan bağlantılar alınıp burada oluşan ağa uluslararası

ticaret ağının omurgası adını vermektedirler. Bu yöntem asgari tarama ağacı benzeri dallanan bir yapıya yol açmaktadır ki; bu çalışmadaki amaç tam olarak bu değildir. Öte yandan Zhou vd. (2016) ise bir ülkenin en önemli ticari partnerleri üzerinden bir ağ kurmakta ve örneğin bir ülke için en kritik kaç partnerin bağlantı kabul edileceğine göre ağın nasıl değiştiğini analiz etmektedirler.

Bu çalışmada da benzeri bir yaklaşımla bir ithalatçının en önemli beş ihracatçısı için o ihracatçıdan ithalatçıya bir bağlantı olduğu kabul edilmektedir. İlaveten çok küçük akışları ihmal etmek için ihracatın en az 1 milyon dolar olması koşulu koyulmuştur. Bunun en önemli sebebi analizin merkezinde ihracatın olmasıdır. Bir ülkeye yapılan ihracat gerçekten o pazar için önemliyse burada ihracatçıdan ithalatçıya yönlü bir bağlantı olduğunu kabul edilmektedir, bağlantının olmaması o pazarda önemli olmak için daha gidilecek yol olduğu anlamına gelmektedir.

Ağ bu şekilde tanımlandığında elbette ki belli ölçüde bir veri kaybına uğranacaktır. Bunu kontrol etmek için değişik ürün gruplarındaki bağlantıların ticari hacmin ne kadarını taşıdığına ve her bir ürün grubundaki ağ yoğunluğuna bakılmıştır (Tablo 4). Bir ağdaki yoğunluk, ağın toplam bağlantı kapasitesinin hangi oranda dolduğudur. Yoğunluk ağdaki bağlantı sayısının ağdaki oluşabilecek maksimum olası bağlantı sayısına bölünmesiyle bulunmaktadır. Örneğin sektörlere ayrılmamış tüm ticaret ağında bağlantılar yukarıdaki gibi tanımlandığında yoğunluk yüzde 2,19'a düşmektedir, bu da ağda artık çok daha az bağlantı olduğu anlamına gelmektedir. Ancak bu bağlantılar daha kritik olmakta ve toplam ticaretin yüzde 53'ünü taşımaktadırlar. Durum diğer sektörlerde de benzerdir, hatta son üç sektörde temsiliyet neredeyse yüzde 70'e çıkmaktadır. Böylece daha az bağlantı ile temsiliyet sağlanarak bu ağlardaki örüntüler daha iyi görülebilmekte ve ağ metrikleri daha iyi analiz edilebilmektedir.

Tablo 4 – Ağın temsil gücü ve yoğunluğu

	Bağlantıların hacimdeki payı (%)	Yoğunluk (%)
Toplam	53	2,19
Tarım	53	2,09
Maden	52	2,1
Kimya	57	2,02
Tekstil	67	1,9
Mak.,Elk	66	2,13
Diğer	67	1,98

4. Sektörel Ağlar ve Türkiye'nin Konumu

Bağlantılar tanımlandıktan sonra ülkelerin kaç bağlantısı olduğu değerlendirilebilir. Bir ülkenin bağlantı sayısı ağ analizindeki derece merkeziliğini oluşturmaktadır, buradaki bağlantılar yönlü olduğu için içeri ve dışarı yönlü olmak üzere iki tür merkezilik

tanımlanabilmektedir. İçeri yönlü merkezilik bir anlam ifade etmeyecektir, çünkü bağlantı bir ithalatçının en önemli beş ihracatçısı olarak tanımlandığı için hemen her ülkenin beş tane içeri yönlü bağlantısı olacaktır. Burada kullanılacak olan dışarı yönlü, yani ihracat bağlantıları olacaktır. Tablo 5 en büyük otuz ihracatçının tüm dünya ticaretinde ve farklı sektörel ağlardaki ihracat bağlantı sayılarını göstermektedir. İlk göze çarpan bazı ülkelerin çok fazla bazı ülkelerin çok az bağlantı sayısına sahip olabilmeleridir. Çin hemen bütün ülkeler için en önemli ihracatçıdır, mesela "Makine, Elektronik ve Taşıt Sanayileri" sektöründe 225 ülkenin 194'ü Çin'in ihracat bağlantısıdır. Bu, Çin'in dünya ticaretindeki merkezi konumu düşünüldüğünde beklenir bir durumdur. Veyahut Rusya'nın "Madenler, Petrol, Cam, Metaller" sektöründe 56 bağlantısı olması, doğal kaynakları düşünüldüğünde son derece normaldir. Şaşırtıcı olan hacmen çok benzer ülkelerin çok farklı bağlantı sayılarına sahip olmalarıdır, örneğin Türkiye ve Çekya hacim sıralamasında alt alta bulunmaktayken Türkiye'nin çok fazla sayıda bağlantısına karşılık Çekya'nın bağlantı sayısı hiçbir ağda onu geçmemektedir. Daha ilginç hacimce dünyanın en büyük dokuzuncu ihracatçısı Kanada'nın tüm ticaret ağında yalnızca yedi bağlantısı bulunmaktadır. Yani Kanada, yalnızca yedi ülke için en büyük beş ihracatçı içindedir. Hemen bu noktada daha önce belirtilen ağların önemi ortaya çıkmaktadır. Aslında Çekya doğrudan bağlantısı Almanya'nın yetmiş bağlantısını kullanmakta veya Kanada dünyanın en uzun sınırını paylaştığı ABD'nin 98 bağlantısından faydalanmaktadır. Yani özetle ikili ilişkilerin ötesi de önemlidir, dolaylı ilişkiler de ticareti ciddi şekilde etkileyebilmektedir.

Tablo 5 – En büyük otuz ihracatçının ihracat bağlantısı sayısı

	Toplam	Tarım	Maden	Kimya	Tekstil	Mak.,Elk	Diğer
Çin	182	90	153	171	190	194	193
ABD	98	85	71	98	50	100	116
Almanya	70	44	24	80	43	97	123
Japonya	29	6	11	12	12	99	23
Hollanda	38	46	22	34	22	28	42
Kore	25	5	20	20	12	43	10
İtalya	35	32	35	20	53	40	61
Fransa	37	45	16	48	23	47	40
Kanada	7	15	14	5	3	8	4
Rusya	26	30	56	19	8	12	10
Meksika	11	9	7	13	2	10	9
BK	15	19	11	21	16	24	29
Belçika	9	7	11	36	4	10	6
Hindistan	53	49	40	70	89	30	20
İspanya	16	18	16	14	22	15	13
İsviçre	9	2	14	12	0	2	38
Vietnam	3	6	3	2	37	10	7
Singapur	24	10	27	20	4	19	16
Avustralya	18	30	15	13	5	16	12
Malezya	11	24	16	8	4	10	6

Polonya	13	17	7	11	17	16	17
BAE	50	27	57	28	30	53	30
Brezilya	18	66	22	13	12	10	9
Tayland	9	13	5	10	9	17	4
Suudi A.	17	7	23	30	3	3	1
Endonezya	11	33	7	5	19	1	2
Türkiye	35	27	53	17	57	21	29
Çekya	4	2	3	1	1	6	7
İrlanda	1	2	0	7	0	2	1
Avusturya	4	7	3	1	8	4	4

Tablo 6 tüm dünya ticaret ağı, kimya sektörü, makine-elektronik-taşıt sektörleri için en büyük otuz ihracatçının en büyük hacimli üç ithalat bağlantısını göstermektedir. Çin ve ABD ticareti iki taraflı olarak çok önemli olmakla birlikte ABD'nin Çin'den önce NAFTA ülkeleri Kanada ve Meksika'yla ticareti ön plandadır. Kanada'nın az bağlantıya sahip olmasının nedenleri burada çok net görülmektedir. Kanada'nın ABD'den sonra gelen ihracat bağlantıları çok küçük ülkelerdir, yani Kanada yalnızca ABD'ye ihracatı üzerinden dünya ticaretinde önem kazanmaktadır. Bu da bağlantıların sadece hacminin değil kiminle kurulduğunun da önemli olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde makine-elektronik-taşıt sektöründe Çekya'nın en önemli bağlantısı Almanya ve toplam ticarete uzun yıllar aynı ülke çatısı altında olduğu Slovakya'dır. Burada görülmektedir ki, yakın ülkeler veya ortak geçmişin olduğu ülkeler doğal ticaret ortaklarıdır; ki yerçekimi kuralı da benzer bir tahminde bulunmaktadır. Ancak bunun yanında önemli partnerlere ihracat yapmak da ağıdaki merkeziliği artırmaktadır, yani Çekya'nın Almanya ile güçlü ticareti Çekya'nın az sayıda ticaret bağlantısı olmasına rağmen Almanya'nın merkeziliği nedeniyle merkezileşmesine yol açmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin ihracat bağlantılarının görece küçük ekonomiler olduğu görülmektedir. Bunun bir boyutu bu çalışmadaki bağlantı tanımıyla ilgilidir; çünkü ihracat bağlantısına sahip olmak için ithalatçının en büyük beş partnerinden biri olmalıdır. Bu tanıma göre büyük ekonomilerin partneri olmak zorlaşmaktadır. Yine de örneğin Tayland'ın Japonya, Çekya ve Polonya'nın Almanya bağlantıları gibi bağlantılar da mümkündür. Türkiye için de bu tarz daha büyük ekonomilere doğru ihracat bağlantısının mümkün olduğu söylenebilir.

Tablo 6 – En büyük otuz ihracatçının en hacimli üç ihracat bağlantısı

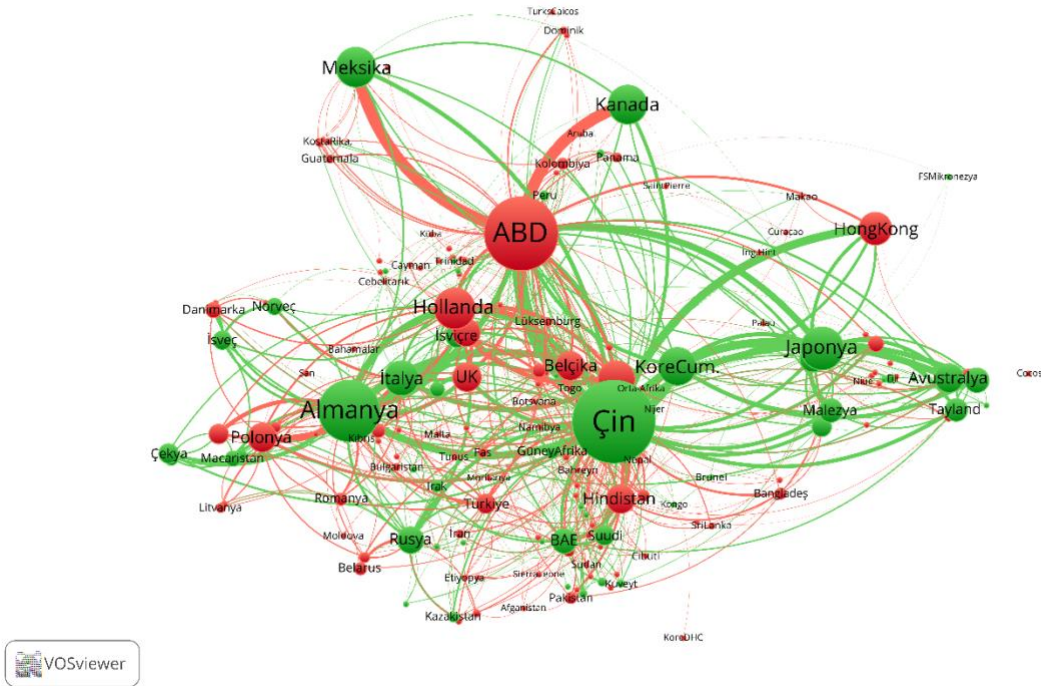
	Toplam	Kimya	Mak.,Elk
Çin	ABD, Hong Kong, Japonya	ABD, Hindistan, Kore Cum.	ABD, Hong Kong, Japonya
ABD	Kanada, Meksika, Çin	Kanada, Meksika, Çin	Kanada, Meksika, Çin
Almanya	ABD, Çin, Fransa	ABD, Fransa, Hollanda	Çin, ABD, Fransa
Japonya	Çin, ABD, Kore Cum.	Çin, Kore Cum., Tayland	ABD, Çin, Kore Cum.
Hollanda	Almanya, Belçika, Fransa	Almanya, Belçika, Fransa	Almanya, Fransa, Belçika
Kore	Çin, Vietnam, Hong Kong	Çin, Vietnam, Japonya	Çin, Vietnam, Hong Kong
İtalya	Almanya, Fransa, İspanya	Fransa, İspanya, İsviçre	Fransa, İspanya, Polonya

Fransa	Almanya, İtalya, Belçika	Almanya, İtalya, Belçika	Almanya, İspanya, İtalya
Kanada	ABD, Trinidad, Küba	ABD, Küba, Bermuda	ABD, Malta, Tanzanya
Rusya	Hollanda, Belarus, Türkiye	Brezilya, Belarus, Kazakistan	Kazakistan, Belarus, Özbekistan
Meksika	ABD, Kanada, Kolombiya	Guatemala, Kolombiya, Peru	ABD, Kanada, Kolombiya
BK	İrlanda, İsviçre, Makedonya	İrlanda, Hollanda, Avustralya	İrlanda, Norveç, Katar
Belçika	Fransa, Hollanda, Lüksemburg	Almanya, Fransa, Hollanda	Hollanda, İsveç, Lüksemburg
Hindistan	BAE, Bangladeş, Nepal	Brezilya, BAE, Bangladeş	BAE, Güney Afrika, Bangladeş
İspanya	Fransa, İtalya, Portekiz	Fransa, İsviçre, Portekiz	Fransa, İtalya, Portekiz
İsviçre	Hindistan, Avusturya, Slovenya	ABD, Almanya, İspanya	Botsvana, Barthelemy,
Vietnam	Kore Cum., Kamboçya, Lao HDC	Kamboçya, Lao HDC,	Çin, Kore Cum., Avusturya
Singapur	Hong Kong, Malezya, Endonezya	Çin, İsviçre, Endonezya	Hong Kong, Malezya, Hindistan
Avustralya	Çin, Japonya, Kore Cum.	Yeni Zelanda, Bahreyn, Papua	Yeni Zelanda, Papua, Trinidad
Malezya	Singapur, Tayland, Endonezya	Tayland, Yeni Zelanda, Myanmar	Singapur, Hong Kong, Tayland
Polonya	Almanya, Çekya, Rusya	Çekya, Ukrayna, Romanya	Almanya, Çekya, İsveç
BAE	Hindistan, Suudi A., Irak	Suudi A., Umman, Irak	Suudi A., Irak, İran
Brezilya	Arjantin, Şili, Kolombiya	Arjantin, Şili, Kolombiya	Arjantin, Şili, Kolombiya
Tayland	Japonya, Vietnam, Avustralya	Vietnam, Malezya, Endonezya	Japonya, Avustralya, Malezya
Suudi A.	Hindistan, BAE, Mısır	Hindistan, Türkiye, BAE	Bahreyn, Sudan, Yemen
Endonezya	Malezya, Filipinler, Pakistan	Papua, Doğu Timor, Madagaskar	Doğu Timor
Türkiye	Irak, İsrail, Mısır	Irak, İran, Bulgaristan	Slovenya, Irak, Mısır
Çekya	Slovakya, Polonya, Avusturya	Slovakya	Almanya, Slovakya, Polonya
İrlanda	Malta	ABD, Almanya, Belçika	Malta, Bonaire
Avusturya	Macaristan, Slovakya, Slovenya	Slovenya,	Slovakya, Macaristan, Hırvatistan

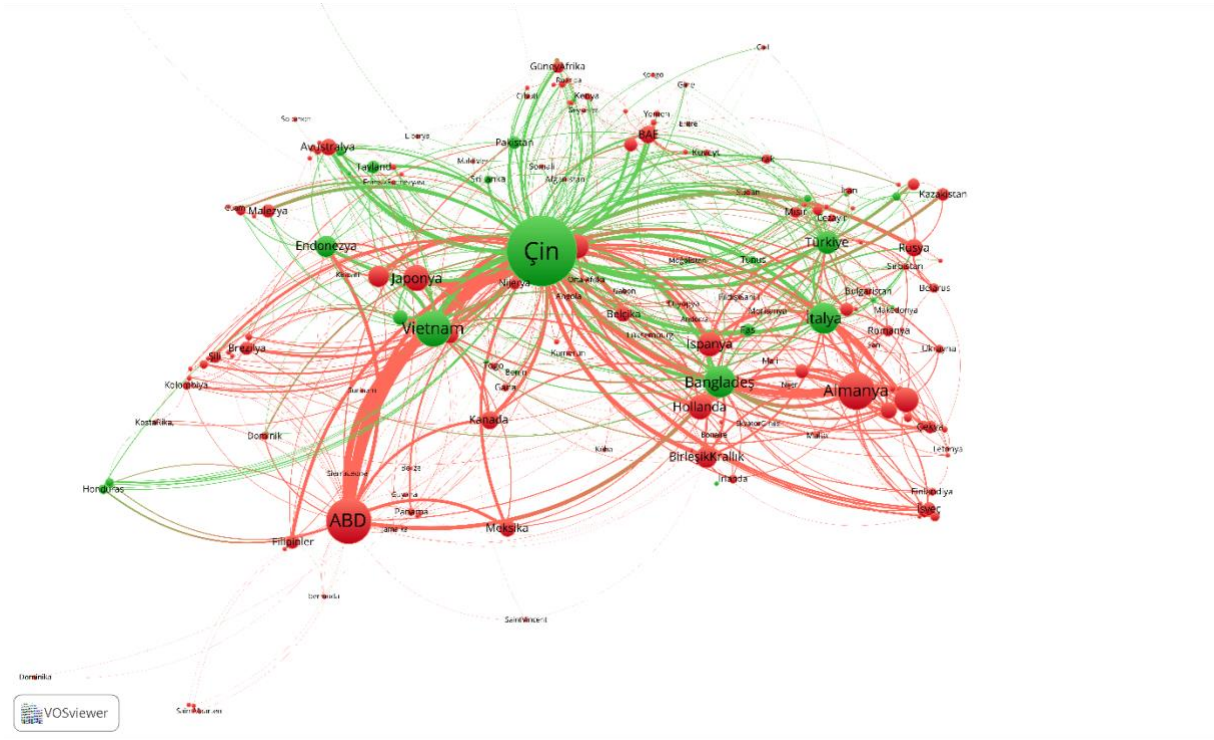
Sektörel ayrım olmaksızın tüm dünya ticaretini içeren ağın grafiği Şekil 2'de görülmektedir. Bu ve diğer ağ görselleri VOSviewer programı kullanılarak oluşturulmuştur (Van Eck ve Waltman, 2010). Tüm şekillerde yeşil renkli nodlar net ihracatçı, kırmızı renkli nodlar net ithalatçıları göstermektedir. Toplam dünya ticareti ağında Çin, ABD ve Almanya'nın merkeziliği hemen göze çarpmaktadır. Ağdaki başlıca kümelerin Uzak Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika kümeleri olduğu gözlenmektedir. Uzak Asya kümesinde Japonya ve Kore başı çekerken Avrupa'da Almanya, İtalya ve Hollanda öne çıkmaktadır. Kuzey Amerika'da ise NAFTA ülkeleri olan ABD, Kanada ve Meksika birbirine çok sıkıca bağlıyken, Kanada ve Meksika'nın tüm ağı ABD üzerinden bağlanması şeklinde de açıkça görülmektedir. Tablo 5'te de görüldüğü gibi Çin'in ağı her kümesiyle güçlü bağlantıları bulunmaktadır.

Şekil 3 tüm sektörleri içeren ağda Türkiye'nin konumunu ve bağlantılarını göstermektedir. Türkiye, Çin, ABD, Almanya, İtalya gibi merkezi ülkelere bağlı bulunmakta; ancak bu bağlantılar Türkiye'nin ihracatı değil ithalatı nedeniyle oluşmaktadır. Türkiye'nin ihracat bağlantıları çevresindeki daha küçük boyutta pek çok ekonomi ile kurulmuştur. Çevredeki ülkelerin çoğunlukla komşu ülkeler ile Orta Doğu ve Afrika ülkeleri olduğu görülmektedir. Bu bağlamda çevresindeki düğümler düşünüldüğünde Türkiye, lokal bir merkez özelliği göstermektedir. Bunun yanında Türkiye; Çin, ABD, Almanya ve İtalya ile ithalat üzerinden bağlı olduğu için bu ülkelerin merkezinde bulundukları kümelerle hemen hiç bağlantısı yoktur. Bu durum konumunun ağın merkezine uzak kalmasına neden olmaktadır.

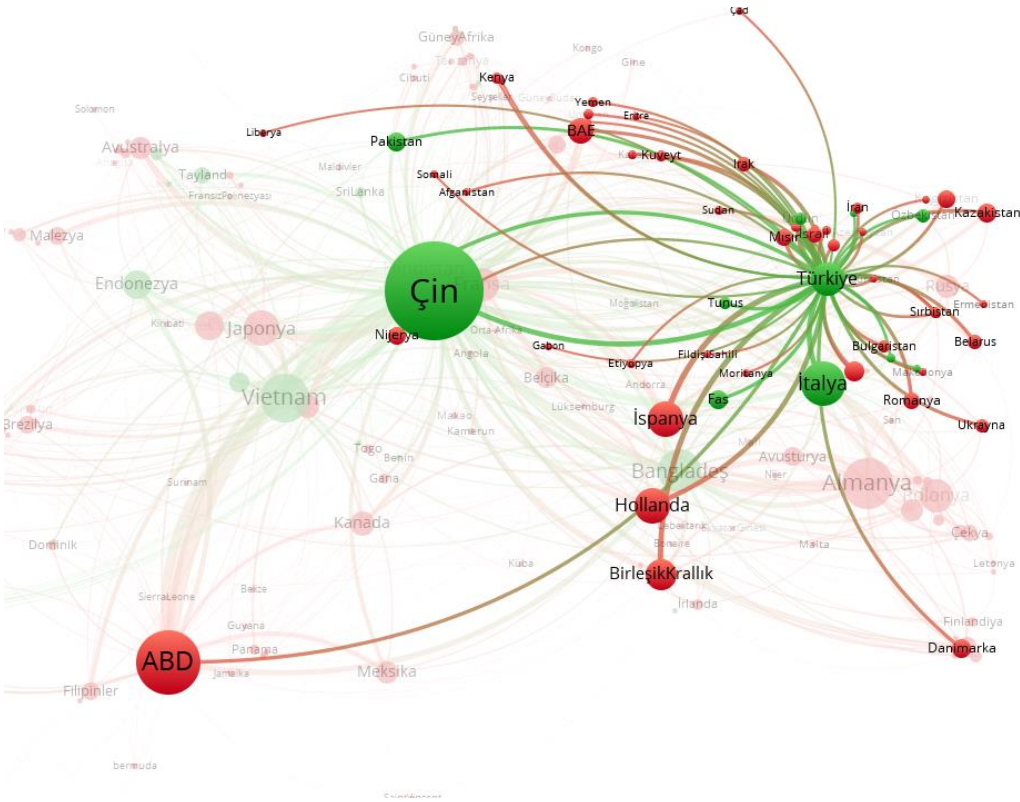
Şekil 2 - Tüm sektörler ticaret ağı

Şekil 3 - Tüm sektörler ticaret ağında Türkiye'nin konumu

Şekil 5 - Tekstil sektörü ticaret ağında Türkiye'nin konumu

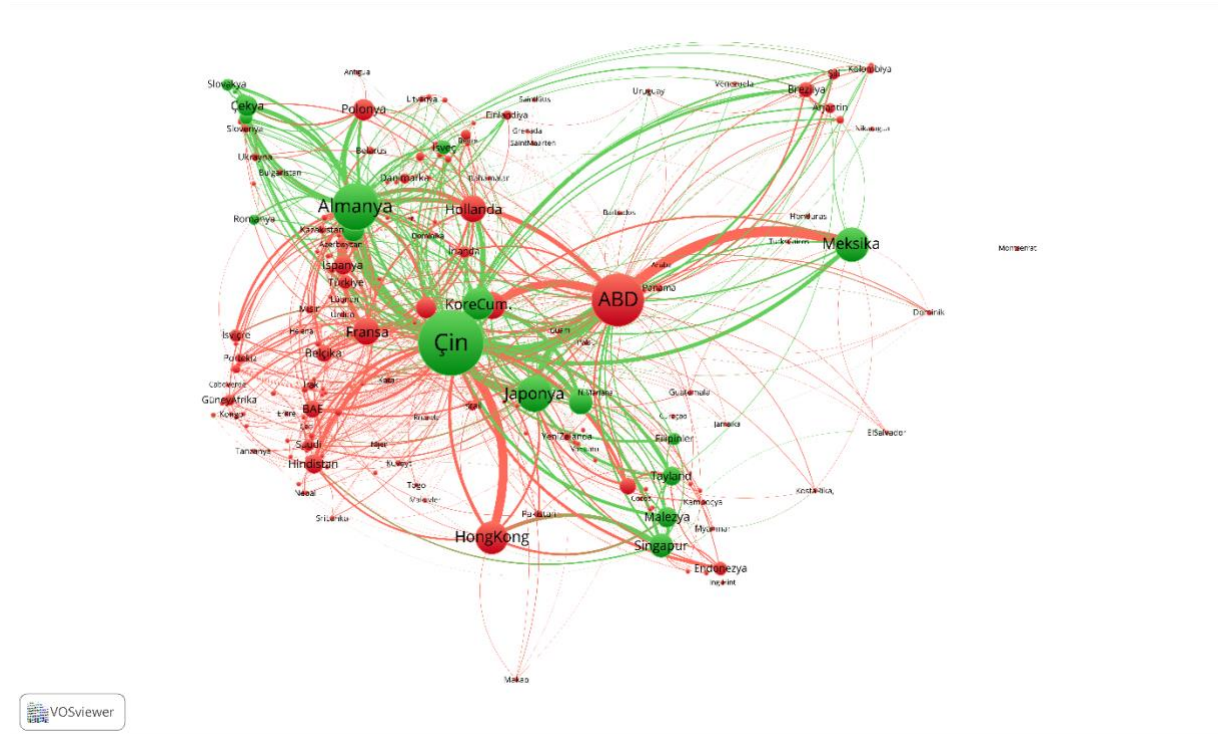

Şekil 6 teknolojik yapısı, gelişim potansiyeli ve hacmiyle en kritik sektör olan makine-elektronik-taşıt sektöründeki ticaret ağını göstermektedir. Ağdaki merkezi Uzak Asya

ihracatçıları hemen göze çarparken, Almanya'nın Avrupa ülkelerini çevresinde toplayan güçlü bir merkezi düğüm olduğu görülmektedir. ABD de net ithalatçı olmasına rağmen bu alandaki en önemli ihracatçılardan olurken, ABD Meksika bağlantısı da dikkat çekmektedir.

Şekil 7 makine-elektronik-taşıt sektöründe Türkiye'nin konumunu daha detaylı göstermektedir. Tüm sektörler ağına ve tekstile göre çok daha az bağlantı ve çevresel bir konum göze çarpmaktadır. Çin, Almanya, İtalya ve Fransa bağlantılarında Türkiye ithalatçı konumdadır. Bu sektördeki Türkiye'nin en hacimli üç ihracat bağlantısı Slovenya, Irak ve Mısır ile kurulmuştur (Tablo 6). Daha önce belirtilen tekstil dışı sektörlerdeki Türkiye'nin merkezi olmayan konumu makine-elektronik-taşıt sektöründe çok nettir. Türkiye'nin ağıdaki çevresel konumundan daha merkezi bir konuma geçmesi için ihracat yaptığı ülkelerin de daha merkezi olması gerekmektedir.

Şekil 6 - Makine-elektronik-taşıt sektörü ticaret ağı

Şekil 7 - Makine-elektronik-taşıt sektörü ticaret ağında Türkiye'nin konumu

şekilde arama motoru daha yüksek PageRank sayfalarından başlayarak aradığını daha hızlı bulabilmektedir.

Bu çalışmada da PageRank algoritması kullanılarak ülkelerin ticaret ağındaki PageRank merkeziliği hesaplanmıştır. Algoritma kurulurken Saltoglu ve Yenilmez (2015) makalesi takip edilmiş, yalnızca başlangıç parametresi 0,95 olarak değiştirilmiştir. PageRank değerlerinin hesaplanmasına esas matris olarak ikili bağlantı matrisi kullanılmıştır; yani eğer i ülkesinden j ülkesine yukarıdaki tanım uyarınca bir ihracat bağlantısı varsa $A_{ij} = 1$, aksi takdirde $A_{ij} = 0$ kabul edilmiştir. Böylece merkezilik ölçüsü ihracat yapıldıkça artmaktadır; buna göre bir ülke ihracat bağlantısına sahip olduğu ülkelerin ihracat merkeziliğinden pay almaktadır. Yani bir ülke daha önemli ihracatçılara ihraç ederse merkeziliği artmaktadır.

Tablo 7 en büyük otuz ihracatçının bütün ağlardaki PageRank merkeziliği sıralamalarını göstermektedir. PageRank merkeziliği normalize edildiği için sayıdan ziyade sıralamaları okumak anlamlı olacaktır. Genelde sıralamalar hacim ve bağlantı sayısı ile uyumlu bulunmaktadır. Ancak kimi örneklerde ciddi farklılıklar olduğu görülmektedir. Örneğin büyük bir ihracatçı olan Birleşik Krallık (BK) PageRank sıralamalarında kimya sektörü hariç aşağılarda bulunmaktadır. Bunun nedeni ihracat bağlantılarının görece küçük ekonomiler olması ve en merkezi düğümlerle ihracat bağlantısının bulunmamasıdır (Tablo 6). Bir başka örnekte Polonya'nın Almanya ile güçlü bağı nedeniyle ihracat hacmine göre çok daha yüksek bir PageRank puanı aldığı görülmektedir. Bunun yanında Polonya'nın Rusya gibi bir merkezle de ihracat bağlantısı mevcuttur. Bütün bunlar Polonya'yı ağda daha merkezi bir konuma getirmektedir. Bir diğer ilginç örnekte ise İrlanda, diğer sektörlerde hemen hiçbir merkeziyeti olmamasına rağmen kimya sektöründe çok az bağlantıyla ilk on PageRank merkeziliği içinde yer almaktadır. İrlanda'nın ABD, Almanya ve Belçika ile ihracat bağlantısı olduğu görülmektedir.

Tablo 7 – En büyük otuz ihracatçının sektörel ağlardaki PageRank merkezilik sıralamaları

	Toplam	Tarım	Maden	Kimya	Tekstil	Mak.,Elk
Çin	1	1	1	3	1	1
ABD	3	2	4	2	4	4
Almanya	2	6	7	1	11	2
Japonya	4	50	34	13	8	3
Hollanda	7	5	20	5	16	6
Kore	5	60	23	12	9	5
İtalya	8	4	11	9	5	13
Fransa	9	3	27	6	14	8
Kanada	13	17	17	15	53	14
Rusya	17	23	2	22	31	29
Meksika	12	20	24	23	62	12
BK	30	33	26	11	23	22
Belçika	14	13	22	4	47	18
Hindistan	18	21	3	16	3	20
İspanya	15	8	40	14	13	16

İsviçre	25	62	18	7	200	53
Vietnam	19	49	86	65	2	7
Singapur	23	34	16	10	29	17
Avustralya	6	19	9	21	30	23
Malezya	21	22	19	25	27	15
Polonya	11	18	31	29	19	9
BAE	16	31	6	19	21	19
Brezilya	26	7	8	27	15	31
Tayland	10	15	64	26	25	10
Suudi	20	40	5	17	51	46
Endonezya	29	9	10	43	7	65
Türkiye	24	28	12	24	10	24
Çekya	22	29	54	69	70	11
İrlanda	101	51	161	8	146	49
Avusturya	39	11	65	28	33	28

Türkiye'nin PageRank merkezilikleri hacim ve bağlantı sayısı ile uyumlu bulunmaktadır. Maden ve tekstil sektörlerindeki fazla sayıda bağlantıları Türkiye'nin PageRank merkeziliğini ilk ona doğru taşımaktadır. Zaten Türkiye'nin tekstildeki merkezi konumu daha önce incelenmiştir. PageRank merkeziliği de bu bulguları doğrulamaktadır. Makine-elektronik-taşıt sektöründe merkezi düğümlere bağlantısı olmaması Türkiye'yi yüksek merkeziliğe sahip olmaktan alıkoymaktadır. Bu sektörlerde Türkiye'nin merkezi kümelerle bağlanması bu kümelerin merkeziliğinden yararlanmasını sağlayacak ve ağda Türkiye'yi daha ön plana çıkaracaktır.

6. Sonuç

Bu çalışma dünya ticaret ağında Türkiye'nin konumunu ağ analizi yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmada hem tüm ticaret ağı hem de sektörel ağlar görselleştirilmiş ve bu ağlarda Türkiye'nin merkeziliği incelenmiştir. Merkezilik için hem hacim, hem diğer ülkelere ihracat bağlantı sayısı, hem de PageRank merkezilik ölçüsü kullanılmıştır.

Türkiye'nin tekstil sektöründe merkezi-büyük ekonomilere yaptığı ihracat ile merkezi bir konum kazandığı gözlenmiştir. Bu sektörde Türkiye PageRank merkezilik ölçüsü sıralamasında ilk ondadır. Öte yandan Türkiye, tüm ticaret ağında ve diğer sektörlerde ağırlıklı olarak daha küçük ülkelere ihracat yaptığı için daha çevresel bir konumda kalmaktadır. Özellikle en teknolojik ürünlerin bulunduğu makine, elektronik ve taşıt sanayileri ağında Türkiye görece çevresel bir konuma sahiptir. Bunun sebebi Türkiye'nin büyük ekonomilerle ilişkisinin ithalat ağırlıklı olması ve ihracatını daha küçük ekonomilere yöneltmesidir. Aynı ağda kimi ülkelerin büyük ekonomilere ihracat yaparak konumlarını merkezileştirdikleri gözlenmiştir. Böylece bu ülkeler daha merkezi partnerlerinin bağlantılarından da yararlanmaktadır.

Çalışmanın temel önerisi Türkiye'nin özellikle makine, elektronik ve taşıt sanayilerinde daha merkezi partnerlere yönelik ihracatını artırarak uluslararası ticaret ağındaki konumunu güçlendirmesi ve merkezileştirmesidir. Böylece Türkiye bu kilit sektörlerde merkezi partnerlerinin bağlantılarından da yararlanabilecek ve ihracatını geliştirebilecektir.

Kaynaklar

Albert, R., Barabasi, A.-L., 2002. Statistical mechanics of complex networks. *Reviews of Modern Physics* 74 (1), 47.

Antonietti, R., Falbo, P., Fontini, F., Grassi, R., Rizzini, G., 2022. The world trade network: country centrality and the covid-19 pandemic. *Applied Network Science* 7 (1), 18.

Askari, M., Shirazi, H., Samani, K. A., 2018. Dynamics of financial crises in the world trade network. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications* 501, 164–169.

Bacsi, Z., Fekete-Farkas, M., Ma'ruf, M. I., 2023. A graph-based network analysis of global coffee trade—the impact of covid-19 on trade relations in 2020. *Sustainability* 15 (4), 3289.

Barabasi, A.-L., Albert, R., 1999. Emergence of scaling in random networks. *Science* 286 (5439), 509–512.

Barabasi, A.-L., Oltvai, Z. N., 2004. Network biology: understanding the cell's functional organization. *Nature Reviews Genetics* 5 (2), 101–113.

Barzel, B., Barabasi, A.-L., 2013. Universality in network dynamics. *Nature Physics* 9 (10), 673–681.

Bhattacharya, K., Mukherjee, G., Saramäki, J., Kaski, K., Manna, S. S., 2008. The international trade network: weighted network analysis and modelling. *Journal of Statistical Mechanics: Theory and Experiment* 2008 (02), P02002.

Bonacich, P., 1972. Factoring and weighting approaches to status scores and clique identification. *The Journal of Mathematical Sociology* 2 (1), 113–120.

Cai, H., Huang, S., Wu, Z., 2022. The impact of covid-19 on the international energy trade network centrality and community structures. *Applied Economics Letters*, 1–5.

Chaney, T., 2014. The network structure of international trade. *American Economic Review* 104 (11), 3600–3634.

Chaney, T., 2018. The gravity equation in international trade: An explanation. *Journal of Political Economy* 126 (1), 150–177.

De Benedictis, L., Tajoli, L., 2011. The world trade network. *The World Economy* 34 (8), 1417–1454.

Duenas, M., Fagiolo, G., 2013. Modeling the international-trade network: a gravity approach. *Journal of Economic Interaction and Coordination* 8, 155–178.

Dünya Bankası, World Development Indicators. (2023).

Elliott, M., Golub, B., Jackson, M. O., 2014. Financial networks and contagion. *American Economic Review* 104 (10), 3115–3153.

Fagiolo, G., Reyes, J., Schiavo, S., 2010. The evolution of the world trade web: a weighted network analysis. *Journal of Evolutionary Economics* 20, 479–514.

Garlaschelli, D., Loffredo, M. I., 2005. Structure and evolution of the world trade network. *Physica A: Statistical Mechanics and Its Applications* 355 (1), 138–144.

Gaulier, G., Zignago, S., Oct. 2010. Baci: International trade database at the product-level. The 1994-2007 version. Working Papers 2010-23, CEPII research center.
URL <http://ideas.repec.org/p/cii/cepiddt/2010-23.html>

Kali, R., Reyes, J., 2010. Financial contagion on the international trade network. *Economic Inquiry* 48 (4), 1072–1101.

Kandogan, Y., 2018. Topological properties of the international trade network using modified measures. *The International Trade Journal* 32 (3), 268–292.

Kim, S., Shin, E.-H., 2002. A longitudinal analysis of globalization and regionalization in international trade: A social network approach. *Social Forces* 81 (2), 445–468.

Koç, D. T., Ercan, E., 2017. AB ülkeleri ve Türkiye'nin ticaret ilişkilerine ağ yaklaşımı. *Yıldız Social Science Review* 3 (2), 35–64.

Li, X., Jin, Y. Y., Chen, G., 2003. Complexity and synchronization of the world trade web. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 328 (1-2), 287–296.

Luo, W., He, L., Yang, Z., Zhang, S., Wang, Y., Liu, D., Hu, S., He, L., Xia, J., Chen, M., 2023. Spatio-temporal heterogeneity in the international trade resilience during covid-19. *Applied Geography* 154, 102923.

Page, L., Brin, S., Motwani, R., Winograd, T., 1999. The pagerank citation ranking: Bringing order to the web. Tech. rep., Stanford infolab.

- Saltoglu, B., Yenilmez, T., 2015. When does low interconnectivity cause systemic risk? *Quantitative Finance* 15 (12), 1933–1942.
- Schiavo, S., Reyes, J., Fagiolo, G., 2010. International trade and financial integration: a weighted network analysis. *Quantitative Finance* 10 (4), 389–399.
- Serrano, M. A., Boguna, M., 2003. Topology of the world trade web. *Physical Review E* 68 (1), 015101.
- Serrano, M. A., Boguna, M., Vespignani, A., 2007. Patterns of dominant flows in the world trade web. *Journal of Economic Interaction and Coordination* 2 (2), 111–124.
- Smith, M., Sarabi, Y., 2022. How does the behaviour of the core differ from the periphery?—an international trade network analysis. *Social Networks* 70, 1–15.
- Soramaki, K., Bech, M. L., Arnold, J., Glass, R. J., Beyeler, W. E., 2007. The topology of interbank payment flows. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 379 (1), 317–333.
- Soyyigit, S., Eren, E., 2022. Global supply and demand of medical goods in the fight against covid-19: a network analysis. *Asia-Pacific Journal of Regional Science* 6 (3), 1221–1247.
- Soyyigit, S., Yavuzaslan, K., 2018. Zeytin ihracatı ve uluslararası piyasada Türkiye’nin rolünün ağ analizi yaklaşımı ile incelenmesi. *Akdeniz İİBF Dergisi* 18 (38), 47–84.
- Soyyigit, S., Yavuzaslan, K., 2019. Türkiye ve Rusya arasındaki ticari ilişkilerin kompleks ağ yaklaşımı ile sektör bazlı analizi. *Iğdır University Journal of Social Sciences* (18).
- Soyyigit, S., Eren, E., 2020. Covid-19 and digitalization: Network analysis on industrial robots trade among the bri countries. *Yıldız Social Science Review* 6 (2), 99 – 118.
- Van Eck, N., Waltman, L., 2010. Software survey: Vosviewer, a computer program for bibliometric mapping. *scientometrics* 84 (2), 523–538.
- Vidmer, A., Zeng, A., Medo, M., Zhang, Y.-C., 2015. Prediction in complex systems: The case of the international trade network. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications* 436, 188–199.
- Vidya, C., Mummidi, S., Adarsh, B., 2022. Effect of the covid-19 pandemic on world trade networks and exposure to shocks: a cross-country examination. *Emerging Markets Finance and Trade*, 1–17.
- Vidya, C., Prabheesh, K., 2020. Implications of covid-19 pandemic on the global trade networks. *Emerging Markets Finance and Trade* 56 (10), 2408–2421.

Vitali, S., Glattfelder, J. B., Battiston, S., 2011. The network of global corporate control. *PloS One* 6 (10), e25995.

Yanikkaya, H., Karaboga, H., 2018. Dynamics of world trade network. In: Loster, T., Pavelka, T. (Eds.), 12th International Days of Statistics and Economics. pp. 1962–1971.

Zhou, M., Wu, G., Xu, H., 2016. Structure and formation of top networks in international trade, 2001–2010. *Social Networks* 44, 9–21.

Zhu, Z., Cerina, F., Chessa, A., Caldarelli, G., Riccaboni, M., 2014. The rise of china in the international trade network: a community core detection approach. *PloS One* 9 (8), e105496.

EKONOMİDE YENİLİK İKLİMİNİ YARATMAK: YENİLİKLERİN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ ROLÜ

Oytun MEÇİK¹⁶

Özet

Yenilik, günümüz hızla gelişen küresel ekonomisinde ekonomik büyümeyi ve rekabet gücünü yönlendirmede kritik bir faktör ve itici bir güç haline gelmiş durumdadır. Yeniliği teşvik eden bir ortam yaratmak, yenilik yeteneklerini geliştirmek isteyen ülkeler için çok önemlidir. Günümüz dünyasında, yenilik yapan ekonomilerin başarılı olma ve gelişme olasılığı daha yüksekken, risk almayan ekonomiler geride kalmaktadır. Zira yenilik, yeni endüstriler yaratabilen ve mevcut olanları dönüştürebilen yeni ürünlerin, hizmetlerin ve iş modellerinin geliştirilmesini sağlayan bir dinamik olup, firma ve endüstrilerin gelişmesine yönelik verimlilik ve rekabet edebilirlikte iyileşmeye yol açabilmektedir. Bu sayede istihdamın güçlenmesi ve ekonomik büyümenin hızlanması, dolayısıyla yoksulluk ve eşitsizliğin azaltılması mümkün olabilmektedir. Bu çalışma, Türkiye'nin yenilik iklimi yaratma kapasitesine odaklanmakta ve ülkede yeniliği destekleyebilecek veya engelleyebilecek faktörleri araştırmaktadır. Bu kapsamda, Küresel İnovasyon Endeksi'ne dayalı verilerden hareketle Türkiye'nin mevcut yenilik performansına genel bir bakış sunulmaktadır. Çalışmada; kurumsal faktörler, beşerî sermaye ve araştırma, altyapı, piyasa gelişmişliği ve bilgi-teknoloji çıktıları gibi yenilik yaratma kapasitesini etkileyebilecek çeşitli faktörler incelenmektedir. Türkiye ekonomisinin yenilik için daha destekleyici bir ortamı nasıl yaratabileceğine dair öneriler olarak; araştırma-geliştirme yatırımlarının artırılması, iş ortamının iyileştirilmesi, bilgi paylaşımı ve iş birliği ile yenilik kültürünün teşvik edilmesine yer verilebilir. Sonuç olarak Türkiye'nin, daha yenilikçi ve rekabetçi bir ekonomi olma potansiyeline sahip olduğu değerlendirilmektedir. Türkiye ekonomisinde yenilik ikliminin oluşturulabilmesi ve teşvik edilmesi, ekonomide uzun vadeli yenilik faaliyetlerinin gelişmesi ve çıktılarının elde edilmesi açısından büyük öneme sahiptir. Türkiye ekonomisinin eğitim, altyapı ve iş birliğine yönelik doğru yatırımlarla, gelecek yıllarda istihdam yaratma kapasitesinin artırılması ve ekonomik büyümenin desteklenmesi yoluyla jeo-politik açıdan bölgede lider bir merkez olma iddiasını ortaya koyabileceği vurgulanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Yenilik, Rekabet, Kurumsal Yapı, Ekonomik Büyüme, Türkiye Ekonomisi

¹⁶ Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, oytunm@ogu.edu.tr

Creating an Innovation Climate in the Economy: The Role of Innovation in the Turkish Economy

Abstract

Innovation has become a critical factor and a driving force in driving economic growth and competitiveness in today's rapidly developing global economy. Creating an environment that encourages innovation is crucial for countries that want to develop their innovation capabilities. In today's world, economies that innovate are more likely to succeed and thrive, while economies that do not take risks lag. Because innovation is a dynamic that enables the development of new products, services, and business models that can create new industries and transform existing ones and can lead to improvements in productivity and competitiveness for the development of companies and industries. In this way, it is possible to strengthen employment and accelerate economic growth, thus reducing poverty and inequality. This study focuses on Turkey's capacity to create an innovative climate and explores the factors that can support or hinder innovation in the country. In this context, an overview of Turkey's current innovation performance is presented based on data based on the Global Innovation Index. Various factors that can affect the innovation capacity such as institutional factors, human capital and research, infrastructure, market development, and information-technology outputs are examined in this study. Suggestions on how the Turkish economy can create a more supportive environment for innovation; increasing research and development investments, improving the business environment, encouraging information sharing and cooperation, and promoting a culture of innovation can be included. As a result, Turkey is considered to have the potential to become a more innovative and competitive economy. Creating and promoting an innovation climate in the Turkish economy is of great importance in terms of developing long-term innovation activities in the economy and obtaining their outputs. It should be emphasized that with the right investments in education, infrastructure, and cooperation, the Turkish economy can assert its claim to be a leading center in the region in terms of geo-political terms, by increasing its employment creation capacity and supporting economic growth in the following years.

Keywords: Innovation, Competition, Institutional Structure, Economic Growth, Turkish Economy

1. Giriş

Yenilikler, günümüzün hızla gelişen küresel ekonomisinde ekonomik büyümeyi ve rekabet gücünü yönlendiren önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Yenilikleri teşvik eden bir ortam yaratmaya öncelik veren ülkelerin, yeni endüstriler yaratabilecek ve mevcut endüstrileri dönüştürebilecek yeni ürün, hizmet ve iş modellerinin geliştirilmesine yol açabilecek yenilik yeteneklerini geliştirme olasılığı daha yüksektir. Ayrıca yenilik, istihdamı güçlendirebilen ve ekonomik büyümeyi hızlandırabilen, böylece yoksulluğu ve eşitsizliği azaltabilen firmaların ve endüstrilerin gelişimi için verimlilik ve rekabet gücünde iyileştirmeler sağlayabilir.

Ekonomide bu saiklerle yenilik yaratılmasının önemini ele alan bu çalışma, Türkiye'nin yenilik iklimi yaratma kapasitesine odaklanmakta ve ülkede yenilikleri destekleyebilecek veya engelleyebilecek faktörleri araştırmaktadır. Küresel İnovasyon Endeksi'nden elde edilen verilere dayanarak, Türkiye'nin mevcut performansına genel bir bakış sunulmakta ve kurumsal faktörler, beşerî sermaye ve araştırma, altyapı, piyasa gelişmişliği ve bilgi teknolojisi çıktıları gibi yenilik yaratma kapasitesi incelenmektedir.

Bir ekonomide kurumsal faktörler yeniliğe elverişli bir ortamın teşvik edilmesinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Rekabeti teşvik eden, fikri mülkiyet haklarını koruyan ve yeni kurulan şirketler ile küçük ve orta büyüklükteki işletmelere destek sağlayan politikalar ve düzenlemeler yenilikleri teşvik edebilir. Ayrıca beşerî sermaye ve araştırmaya yatırım yapmak, yenilikçi bir ekonomi geliştirmek için kritik öneme sahiptir (Su vd., 2023; Fuentelsaz, 2018).

Bilim, teknoloji, mühendislik ve matematik (STEM) becerilerini vurgulayan eğitim ve öğretim programları, yenilikçi fikirler üretebilen yetenekli bir işgücünün geliştirilmesine yardımcı olabilir (Hacıoğlu, 2021). Öte yandan altyapı, yenilikleri kolaylaştırmada önemli bir faktördür. Ulaşım, iletişim ve enerji sistemleri gibi fiziksel altyapı ile geniş bant ağlar gibi dijital altyapı, yenilik dostu bir ortamın kritik bileşenleridir. Yenilikleri yönlendirmek için piyasa gelişmişliği de önemli bir rol oynamaktadır. Rekabetçi ve açık bir piyasa, firmaların yenilik yapması ve araştırma-geliştirmeye yatırım yapması için teşvikler sağlayabilir (Spulber, 2013).

Bilgi teknolojisi çıktıları yenilikleri teşvik etmede kritik bir role sahiptir. Nitekim bu teknolojiler, iş süreçlerinin verimliliğini artırabilir, iletişim ve iş birliğini kolaylaştırabilir, yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini destekleyebilir (Roztock vd., 2019). Bu sayede yeniliklerin aynı zamanda dünya üzerinde yayılma ve yaygınlaşma potansiyeli de yükselmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'nin yenilik iklimi yaratma kapasitesinin ortaya konulması ve ülkede yeniliği destekleyebilecek veya engelleyebilecek faktörlerin araştırılması amacıyla, ekonomide yenilik iklimi yaratılmasının önemi açıklanmakta, Türkiye ekonomisinde halihazırda yeniliklerin rolüne değinilmekte ve yenilik ikliminin yaratılmasına yönelik politika önerileri geliştirilmektedir. Kuşkusuz Türkiye ekonomisinde yenilik ikliminin oluşturulabilmesi ve teşvik edilmesi, uzun vadeli yenilik faaliyetlerinin gelişmesi ve çıktılarının elde edilmesi

açısından büyük bir öneme sahiptir. Türkiye ekonomisinin yenilik yaratma potansiyelinin geliştirilmesi yoluyla gelecek yıllarda istihdam yaratma kapasitesinin artırılması ve ekonomik büyümenin desteklenmesi, ülkenin jeo-politik açıdan bölgede lider bir merkez olma iddiasını güçlendirebilecektir.

2. Ekonomide Yenilik İkliminin Önemi

Ekonomide yenilikleri teşvik eden bir ortam yaratmak, yenilik kapasitelerini geliştirmek isteyen ülkeler için çok önemlidir. Günümüz dünyasında, yenilik yapan ekonomilerin başarılı olma ve gelişme olasılığı daha yüksekken, risk almayan ekonomiler geride kalmaktadır. Çünkü yenilikler, firmaların ve sektörlerin gelişimi için yeni endüstriler oluşturabilen ve mevcutları dönüştürebilen, verimlilik ve rekabet gücünde iyileştirmelere yol açabilen yeni ürün, hizmet ve iş modellerinin geliştirilmesini sağlayan bir dinamik oluşturmaktadır (Rachinger, 2019). Bu sayede istihdamın güçlendirilmesi ve ekonomik büyümenin hızlandırılması, dolayısıyla yoksulluğun ve eşitsizliğin azaltılması mümkündür.

"Yenilik iklimi", yenilikçi fikirlerin geliştirilmesini ve uygulanmasını sağlayan veya engelleyen ortam ve koşulları ifade etmektedir. Yenilik iklimi, bir ekonomideki yenilik kapasitesinin oluşumunu etkileyen kültürel, sosyal, ekonomik ve politik faktörleri kapsar (Matos vd., 2022). Destekleyici bir yenilik ortamı, araştırma ve geliştirme, eğitim ve altyapıya yatırımın yanı sıra girişimciliği teşvik eden, fikri mülkiyet haklarını koruyan ve firmaları yenilik yapmaya teşvik eden düzenleyici ve yasal bir çerçeve gerektirir.

Hükümetler ve politika yapıcılar, ekonomide bir yenilik ortamı yaratmada çok önemli bir rol oynamaktadır. Zira araştırma-geliştirme için destek ve kaynak sağlayabilmekte, girişimciliği ve yenilik kültürünü teşvik edebilmektedirler. Araştırma-geliştirmeye özel sektör yatırımları ve yeni ürün ve hizmetlerin ticarileştirilmesini teşvik eden politikalar da yenilik ikliminin oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Westmore, 2014; Schot ve Steinmueller, 2018). Ayrıca kamu-özel ortaklıklarının kurulması, toplumsal zorluklara yenilikçi çözümlerin geliştirilmesine yol açabilecek iş birliği ve bilgi paylaşımı için fırsatlar yaratabilir.

Ekonomide yeniliklere dönük bir ortam yaratmak için eğitime ve beceri geliştirmeye yatırım yapmak da önemlidir. Eğitimli ve yetenekli bireylerin yenilikçi fikirler üretme ve yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesine katkıda bulunma olasılıkları daha yüksektir (Edvinsson, 2002: 186). Bu nedenle hükümetler, vatandaşlarını küresel ekonomide yenilik yapmak ve rekabet etmek için gerekli bilgi ve becerilerle donatmak için eğitim ve beceri geliştirmeye yatırım yapmalıdır (Bayır ve Güvenoğlu, 2022).

Altyapı, yenilik yaratılmasını sağlayan ortamı etkileyebilecek bir başka kritik faktördür. Ulaşım, enerji ve iletişim sistemleri gibi fiziksel altyapı ile geniş bant ağlar gibi dijital altyapı, yenilikleri destekleyen bir ortam yaratmak için gereklidir. Sağlam bir altyapı, bireyler ve firmalar arasında iletişim ve iş birliğini kolaylaştırabilir ve bu da karmaşık sorunlara yenilikçi çözümlerin geliştirilmesine yol açabilir (OECD, 2019).

Destekleyici bir iş ortamı, ekonomide yenilik iklimini teşvik etmek için çok önemlidir. Girişimciliği teşvik eden ve fikri mülkiyet haklarını koruyan iş dostu bir düzenleyici ortam, araştırma-geliştirme ve yeni ürün ve hizmetlerin ticarileştirilmesine yönelik özel sektör yatırımlarını çekebilir (OECD, 2021). Bunların yanı sıra, rekabeti teşvik etmek ve bürokrasiyi azaltmak, firmaları yeniliğe yatırım yapmaya ve risk alma ve deneme kültürünü geliştirmeye teşvik edebilir.

Sonuç olarak, ekonomide yeniliklere olanak sağlayan bir ortam yaratmak, araştırma-geliştirme, eğitim ve beceri geliştirme, altyapı ve iş dostu bir düzenleyici ortama yatırım yapmayı gerektirir. Hükümetler ve politika yapımcılar, yenilikleri teşvik eden bir ortamın yaratılmasında çok önemli bir rol oynamaktadır (Ashford ve Hall, 2018). Bu yüzden kamunun çeşitli zorluklara yenilikçi çözümler üretmek için özel sektörle iş birliği içinde çalışması gerekmektedir. Yeniliklere yönelik yatırım yapmak, verimlilik, rekabet gücü ve istihdam fırsatlarının yanı sıra, yoksulluğu ve eşitsizliği azaltabilecek ve ekonomik büyüme ve kalkınmayı destekleyebilecek iyileştirmelere yol açabilir (Adams, 2002; Korinek vd., 2021). Bu nedenle, ekonomide yeniliklerin geliştirilebileceği bir ortamı yaratmak, uzun vadeli refah ve sürdürülebilirliği sağlamak için hükümetler ve politika yapımcılar için en önemli öncelik olmalıdır.

3. Türkiye Ekonomisinde Yeniliklerin Rolü

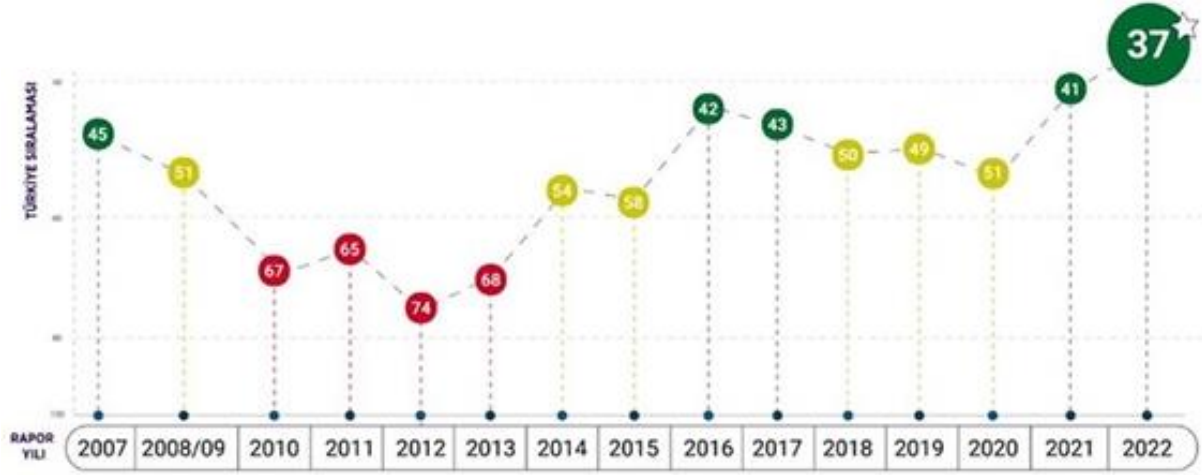
Türkiye ekonomisinin uzun vadeli refah ve sürdürülebilirliği sağlayabilmesi ekonomide verimlilik, rekabet gücü ve istihdam artışı ile yoksulluğu ve eşitsizliği azaltabilecek ve ekonomik büyüme ve kalkınmayı destekleyebilecek iyileştirmeler ortaya çıkaran yeniliklere dayalıdır. Türkiye’de yeniliklere yönelik yasal çerçeve ve düzenleyici ortam son yıllarda önemli ölçüde iyileşmiştir. Ancak bürokratik engellerin azaltılması ve daha etkin ve şeffaf bir kamu yönetiminin sağlanması gibi adımların atılması gerekmektedir (Özdener, 2020).

Türkiye ekonomisi son yıllarda eğitim ve öğretim programlarına yapılan yatırımlarla bu konuda önemli ilerlemeler kaydetmiş olsa da yeniliğe dayalı kazanımları iyileştirmek için Türkiye’nin eğitim kalitesini daha da ileriye taşıması ve üniversite-sanayi iş birliğini güçlendirmesi gerekmektedir. Bunlara kuşkusuz altyapıyı geliştirmeye yönelik olarak yüksek hızlı internet kapasitesinin genişletilmesi ve ulaşım altyapısının iyileştirilmesi gibi alanlarda atılması gereken adımların da ilave edilmesi yerinde olacaktır (Topal vd., 2022; TTGV, 2022).

Türkiye ekonomisi rekabetçiliği teşvik edecek politikalar uygulayarak ve yabancı yatırımcılara kapı aralayarak bu alanda ilerleme kaydetmiştir. Bununla birlikte, Türkiye’de rekabetçi piyasa ortamının gelişimini engelleyebilecek yolsuzluk, bürokrasi ve yüksek vergi oranları gibi sorunlar hala kendini göstermektedir. Üstelik bu sorunların çözümüne yönelik olumlu beklentiler yaratılamamaktadır.

2022 yılı Küresel İnovasyon Endeksi’ne dayalı verilerden hareketle Türkiye’nin 38,1 endeks değeri ile dünya ülkeleri arasında 37. sırada yer aldığı görülmektedir. Önceki yıl (2021) 41.

sırada yer alan Türkiye, 2020 yılında ise 51. sırada yer almıştır. Şekil 1’de yer alan 2007-2022 yılları itibariyle Türkiye’nin Küresel İnovasyon Endeks değerlerine göre dünya ülkeleri arasındaki sıralaması izlendiğinde, yaklaşık son 15 yıllık dönemin en iyi sıralamasına yükseldiği ifade edilebilir.

Şekil 1. 2007-2022 yılları Türkiye’nin Küresel İnovasyon Endeksi Sıralamaları

Kaynak: https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ (Erişim Tarihi: 13.08.2023).

2022 yılı hesaplamasında üst-orta gelir grubunda yer alan ülkeler arasında 4. sırada bulunan Türkiye’nin, en iyi gösterge grubunun yaratıcı çıktılar (15) olduğu, bunu sırasıyla piyasa gelişmişliği (37), beşerî sermaye ve araştırma (41), iş gelişmişliği ile bilgi ve teknoloji çıktıları (47), altyapı (48) ve son olarak kurumların (101) takip ettiği ifade edilebilir (World Intellectual Property Organization, 2022). Bir önceki yıl, Türkiye’nin, en iyi gösterge grubunun beşerî sermaye ve araştırma (26) olduğu, bunu yaratıcı çıktıların (35) takip ettiği, sonrasında iş gelişmişliği (46), altyapı (48), piyasa gelişmişliği (49), bilgi ve teknoloji çıktıları (50) ve nihayet kurumlar (93) kategorilerinin geldiği görülmektedir. Bu göstergeler 2021 yılından bu yana Türkiye’nin çok önemli iki başlıkta yaşadığı derin gerilemeye dikkat çekmektedir. Bunlar beşerî sermaye ve araştırma ile kurumlar başlıkları olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin 100 yıllık serüveninde gerek iktisadi kurumların gerekse siyasi kurumların kat ettiği mesafeler kadar karşı karşıya kalmış olduğu sorunların da söz konusu olduğu bilinmektedir (Pamuk, 2014). Bu tür sorunlar genel olarak kurumların ortaya çıkarması beklenen olumlu özelliklerinin zayıflamasına neden olmaktadır. Özellikle ekonomide yenilikleri ortaya çıkarabilecek bir iklimin en temelinde bu kurumların yer aldığı aşikâr olduğuna göre, kurumları yeniden gelişme yoluna sokabilecek adımlar atılması gerektiği ifade edilmelidir.

Bu bilgiler ışığında, Türkiye ekonomisinin gelişmesi ve büyüme kaydetmesinde yeniliklerin etki mekanizmalarına dair bazı hususlara dikkat çekilmesi gerekmektedir (Güven, 2014):

- Rekabet gücünün artırılması: Yenilikler, Türkiye’deki firmaların daha iyi ürün ve hizmetler sunmalarını, operasyonel verimliliği artırmalarını ve maliyetleri

düşürmelerini sağlayarak, iç ve dış pazarlarda daha rekabetçi olmalarına yardımcı olabilir (Karahan ve Karhan, 2013).

- Ekonominin çeşitlendirilmesi: Yenilikler, Türkiye ekonomisinde yeni endüstrilerin ve firmaların ortaya çıkmasını teşvik edebilir. Bu gelişme, ekonomide belirli sayıda olan sektöre bağımlılığı azaltabilir ve ekonomiyi dış şoklara karşı daha dirençli hale getirebilir.
- İstihdam yaratma: Yenilikler özellikle yüksek teknoloji endüstrilerde yeni işlerin yaratılmasını sağlayabilir. Böylece işsizliğin azaltılması ve yaşam standartlarının iyileştirilmesi mümkün olabilir.
- Verimlilik artışı: Yenilikler, yeni teknolojiler ve süreçlerin benimsenmelerini sağlayarak Türkiye ekonomisindeki firmaların daha verimli olmalarına ve çıktı üretme kapasitelerinin artmasına yardımcı olabilir.
- Yaşam kalitesinde artış: Yenilikler, Türkiye ekonomisinde bireylerin yaşam kalitesini artıran yeni ürün ve hizmetlerin geliştirilmesine yol açabilir. Örneğin, sağlık hizmetlerindeki yenilikler, hastalar için daha iyi tedavi seçenekleri sunulmasını ve daha başarılı sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir.
- Kurumların ve devletin gelişmesi: *“Toplum içinde kişiler veya farklı gruplar ya da kesimler arasındaki ilişkileri biçimlendiren ve yönlendiren yazılı ve yazılı olmayan kurallar, örgütlenmeler ve bunların uygulaması”* olarak tanımlanan kurumlar ve bu kurumların en başında gelen devlet mekanizması, özellikle yeniliklerin ortaya çıkmasında fevkalade öneme sahip olan hukuk kurallarının işleyişi ve mülkiyet haklarının korunmasının garanti altına alınması açısından olmazsa olmazdır denebilir (Pamuk, 2014).

Türkiye ekonomisinde yeniliklerin teşvik edilmesinde hükümetin izlediği politikaların da yadsınamaz bir önemi vardır. Zira hükümet, araştırma-geliştirme faaliyetleri için teşvik ve destek sağlama olanağına sahip olmanın yanında fikri mülkiyet haklarının korunması için uygun politikalar tasarlama ve firmalar, üniversiteler ve araştırma kurumları arasındaki iş birliğini teşvik etmeye yönelik adımlar atma konusunda daha aktif bir rol üstlenebilir. Bu tür adımlar yeniliklerin ortaya çıkması ve sürdürülmesi bakımından daha kalıcı adımlar atılmasına olanak sağlayacaktır.

4. Türkiye Ekonomisinde Yenilik İklimini Yaratmak

Türkiye ekonomisinde bir yenilik iklimi yaratmak için araştırma-geliştirme yatırımlarını artırmaya, iş ortamını iyileştirmeye, bilgi paylaşımını ve iş birliğini sağlamaya ve yenilik kültürünü teşvik etmeye öncelik verilmesi gerekmektedir. Ayrıca üniversite ve sanayi arasındaki bağların güçlendirilmesi ve start-up'ları ve KOBİ'leri destekleyen bir ekosistemin geliştirilmesi de yenilikleri teşvik etmede etkili olabilir (Napier vd., 2004).

Türkiye ekonomisinde yenilikçiliği destekleyici bir iklim oluşturmak için öncelikli olarak başvurulması gereken politikaların spesifik olarak belirtilmesi amacıyla şu noktalara dikkat çekilebilir:

- Güçlü fikri mülkiyet koruması: Firmaları yenilik yatırımları yapmaya teşvik etmek için sağlam bir fikri mülkiyet koruma sistemi gereklidir. Hükümet fikri mülkiyet haklarını korumak için kamusal bilinci yaygınlaştırabilir, uluslararası iş birliğini güçlendirebilir ve patent sistemlerinin geliştirilmesine dönük yasal ve düzenleyici çerçeveyi güçlendirebilir (OECD, 2004).
- Devlet desteği: Hükümet, araştırma-geliştirme faaliyetlerine yatırım yaparak, yeni kurulan ve küçük firmalara fon sağlayarak ve yenilik merkezleri ve kümeleri kurarak yeniliklerin teşvik edilmesinde aktif bir rol oynayabilir (OECD, 2015).
- Üniversite-sanayi iş birliği: Üniversiteler ile sanayi arasındaki iş birliği, bilgi ve uzmanlık transferini kolaylaştırarak yeniliği teşvik edebilir. Hükümetin bu gruplar arasında iş birliğini ve bilgi paylaşımını teşvik eden platformlar ve girişimler oluşturması mümkündür (Freeman ve Soete, 2003).
- Finansman olanakları: Finansmana erişim, yeni kurulan ve küçük ölçekli firmaların yenilikçi fikirlerini geliştirip piyasaya sunmaları için büyük bir önem taşımaktadır. Hükümetin yenilikçi girişimler için finansmana erişimi destekleyen olumlu politikalar ve programlar oluşturması mümkündür. Ancak bu politikaların ve programların etkinliğinin sürekli değerlendirilmesi ve denetlenmesi gerekmektedir (Ilıkkın Özgür, 2022).
- Girişimcilik kültürü: Girişimcilik kültürü, yeniliklerin filizlendiği bir ortam yaratılmasını sağlayabilir. Hükümetin girişimci adaylarına mentorluk ve destek sağlayarak, okullarda ve üniversitelerde girişimcilik eğitimini teşvik ederek ve başarılı girişimcileri rol model olarak ön plana çıkararak girişimciliği teşvik etmesi mümkündür (Altınışık ve Külen, 2020).

Türkiye ekonomisinde bu stratejileri uygulayarak, yenilikçi firma ve endüstrilerin gelişiminin ve büyümesinin desteklenmesi, ekonomide bir yenilik iklimi yaratılmasını sağlayacaktır. Ekonomide yenilik iklimi yaratılması, Türkiye ekonomisinin uzun vadeli büyümesi ve refahına katkıda bulunacaktır. Ancak ekonomide yeniliklere dayalı kazanımların büyüme ve refah üzerindeki potansiyel etkilerinin ortaya çıkma sürecinin uzun dönemli bir olgu olduğunun da politika yapıcılar nezdinde farkındalığa sahip olması ve kabul görmesi gerektiği vurgulanmalıdır.

5. Sonuç

Ekonomide yenilik iklimi yaratmak, Türkiye’de ekonomik büyüme ve kalkınmanın önemli bir itici gücü olma potansiyeline sahiptir. Yenilikleri desteklemek için Türkiye’de bir dizi yenilik politikasının tasarlanması mümkündür. Bu politikalar, yenilikçi firmaların ve endüstrilerin gelişmesini ve büyümesini teşvik eden bir ortamın yaratılmasına yardımcı olabilir ve bu da Türkiye ekonomisinin uzun vadeli büyümesine ve refahına katkıda bulunabilecektir.

Türkiye ekonomisinde bu kapsamda benimsenebilecek temel politikalardan biri, araştırma-geliştirme faaliyetlerine yatırımların artırılmasıdır. Bu, yeni ürün ve hizmetlerin

geliştirilmesini desteklemeye yardımcı olabilecek ve üniversiteden sanayiye bilgi transferini kolaylaştıracaktır. Üniversiteler, araştırma kurumları ve firmalar üçgeninde araştırma-geliştirme faaliyetlerine yönelik kamu finansmanının artırılması, firmaların yerel ve uluslararası piyasalarda daha rekabetçi olmalarına yardımcı olabilecek yeni teknolojilerin ve süreçlerin geliştirilmesini teşvik edebilecektir.

Ekonomide yenilikleri teşvik etmek için izlenebilecek bir diğer önemli politika, fikri mülkiyet korumasının güçlendirilmesidir. Sağlam fikri mülkiyet koruması, firmaların fikir ve buluşları için yasal koruma sağlanmasına yönelik imkânlar yaratarak, firmaları yenilik yatırımları yapmaya teşvik edebilir. Bu çerçevede Türkiye’de firmaların yenilik yatırımı yapmalarını teşvik edecek bir patent sistemi kurulması, uygulama mekanizmalarının iyileştirilmesi ve ihlale yönelik cezaların artırılması söz konusu olabilir.

Araştırma-geliştirme ve fikri mülkiyet korumasına yapılan yatırımlara ek olarak Türkiye, girişimcilik ve start-up’lara da destekler sağlayabilir. Bu destekler kapsamında, girişimciler için mentorluk, eğitim ve finansman olanakları yer alabilir. Girişimciliğin teşvik edilmesi, ekonomide çeşitlendirmenin sağlanmasına ve sınırlı sayıda sektöre olan bağımlılığı azaltmaya yardımcı olabilecek yenilikçi firma ve endüstrilerin gelişimini teşvik eden bir ortam yaratılmasını mümkün kılacaktır.

Üniversite-sanayi arasındaki iş birliği de yeniliklerin teşvik edilmesi için önemli bir politika eksenini teşkil etmektedir. Türkiye’de, bu iş birliği çerçevesinin paydaşları arasında bilgi ve uzmanlık transferinin kolaylaştırılmasını, yeni fikir ve teknolojilerin geliştirilmesini teşvik eden bir ortam yaratabilecektir. Dolayısıyla bu gruplar arasında iş birliği ve bilgi paylaşımını teşvik eden girişimler ve platformlar oluşturulması söz konusu olabilir.

Genel olarak, yenilik yaratmaya yönelik politikalarının uygulanması, Türkiye’de yenilikçi firmaların ve endüstrilerin gelişimini ve büyümesini teşvik eden bir ortamın oluşturulmasını sağlayacak ve bu politikaların araştırma ve geliştirmeyi, fikri mülkiyet haklarının korunmasını, girişimciliği ve iş birliğini destekleyen politikalar ile desteklenmesi yoluyla uzun vadeli ekonomik büyüme ve artan refah seviyesine ulaşılabilecektir.

Sonuç olarak, Türkiye’nin belirtilen koşullar altında daha yenilikçi ve rekabetçi bir ekonomi olma potansiyeline sahip olduğu söylenebilir. Bu çerçevede eğitime, altyapıya ve iş birliğine yatırım yapılması, uzun vadeli yenilik faaliyetlerinin geliştirilmesi ve çıktıların elde edilmesi ile ekonomide yenilik ikliminin yaratılmasının sağlanabileceği ve yenilik yaratma potansiyeli oluşturulmasının teşvik edilebileceği ifade edilebilir. Türkiye, bu çerçevede önümüzdeki yıllarda istihdam yaratma kapasitesini artırarak ve ekonomik büyümeyi destekleyerek, içinde yer aldığı bölgede lider bir merkez olma iddiasını gerçekleştirebilecektir.

Kaynakça

Adams, R. (2002). Economic Growth, Inequality and Poverty: Findings from a New Data Set, Policy Research Working Paper 2972, Washington: World Bank.

- Altınışık, İ. ve Külen, C. (2020). Girişimcilik kültürü ve ekonomik büyüme ilişkisi: teorik bir değerlendirme. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(39), 277-290.
- Ashford, N. A. ve Hall, R. P. (2018). Government policies to foster innovation, economic growth, and employment, *Technology, Globalization, and Sustainable Development: Transforming the Industrial State* (1st ed.) içinde. London: Routledge.
- Bayır, M. ve Güvenoğlu, H. (2022). “Eğitim ve inovasyon ilişkisi”, *İnovasyon ve Sektörel Açıdan Ekonomik Etkileri* içinde (Ed. C. Demirtaş, M. Ilıkkan Özgür) (ss. 249-273), Konya: NEÜ Yayınları.
- Edvinsson, L. (2002). *Şirket Boylamı: Bilgi Ekonomisinde Rota Belirlemek* (Çev. A. Kardam). İstanbul: Türk Henkel Dergisi Yayınları.
- Freeman, C. ve Soete, L. (2003). *Yenilik İktisadı* (Çev. E. Türkcan). Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Fuentelsaz, L., Maicas, J. P. ve Montero, J. (2018). Entrepreneurs and innovation: The contingent role of institutional factors. *International Small Business Journal*, 36(6), 686–711.
- Güven, D. (2014). Evaluation of technological progress and growth relationship in Turkey. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives* 2(2), 1-6.
- Hacıoğlu, Y. (2021). The effect of STEM education on 21st century skills: Preservice science teachers' evaluations. *Journal of STEAM Education*, 4(2), 140-167.
- Ilıkkan Özgür, M. (2022). İnovasyon ve finansal sektör ilişkisi, *İnovasyon ve Sektörel Açıdan Ekonomik Etkileri* içinde (Ed. C. Demirtaş, M. Ilıkkan Özgür) (ss. 103-128), Konya: NEÜ Yayınları.
- Karahan, M. ve Karhan, G. (2013). A case study on innovation activities in Turkey and the obstacles for innovation. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 75(3), 129-138.
- Korinek, A.; Schindler, M.; Stiglitz, J. (2021). *Technological Progress, Artificial Intelligence, and Inclusive Growth*. IMF Working Paper.
- Matos, S., Viardot, E., Sovacool, B. K., Geels, F. W ve Xiong, Y. (2022). Innovation and climate change: A review and introduction to the special issue. *Technovation*, 117, 1-17.
- Napier, G., Serger, S. S. ve Hansson, E. W. (2004). *Strengthening innovation and technology policies for SME development in Turkey– opportunities for private sector involvement*. Malmö: International Organisation for Knowledge Economy and Enterprise Development.
- OECD (2021). *Improving the Legal Environment for Business and Investment in Central Asia*. Eurasia Competitiveness Programme.
- OECD (2019). *Enhancing the Contribution of Digitalisation to the Smart Cities of the Future*. Centre for Entrepreneurship, SMEs, Regions and Cities.
- OECD (2015). *Promoting the Development of Local Innovation Systems: The Case of Medellin Colombia*. Paris: OECD Publishing.

- OECD (2004). *Patents and Innovation: Trends and Policy Challenges*. Paris: OECD Publishing.
- Özdener, Ç., (2020). The impact of innovation on economic development in Turkey. *Niğantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(8) 94-110.
- Pamuk, Ş. (2014). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rachinger, M.; Rauter, R.; Müller, C.; Vorraber, W. ve Schirgi, E. (2019). Digitalization and its influence on business model innovation. *Journal of Manufacturing Technology Management*, 30(8), 1143-1160.
- Roztock, N.; Soja, P. ve Weistroffer, H. R. (2019). The role of information and communication technologies in socioeconomic development: towards a multi-dimensional framework, *Information Technology for Development*, 25(2), 171-183.
- Schot, J., ve Steinmueller, W. (2018). Three frames for innovation policy: R&D, Systems of innovation and transformative change. *Research Policy*, 47(9), 1554–1567.
- Spulber, D. F. (2013). How do competitive pressures affect incentives to innovate when there is a market for inventions? *Journal of Political Economy*, 121(6), 1007-1054.
- Su, X., Mou, C. ve Zhou, S. (2023). Institutional environment, technological innovation capability and service-oriented transformation. *PLoS ONE*, 18(2). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0281403>
- Topal, B. G., Bilici, B. ve Sönmez, B. (2022). University-industry cooperation in Turkey: The case of OSTİM Technical University. *Industrial Policy*, 2(2), 74-80.
- TTGV (2022). *Teknolojik İnovasyon Bağlamında Eğitim ve Öğretimin Güncel Analizi*. Ankara: TTGV Stratejik Odak Çalışma Komisyonu.
- Westmore, B. (2014). Policy incentives for private innovation and maximising the returns. *OECD Journal, Economic Studies*, 2013(1), 121-163.
- World Intellectual Property Organization (2023). https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/ (Erişim Tarihi: 13.08.2023).
- World Intellectual Property Organization (2022). Global innovation index 2022: What is the future of innovation-driven growth? Geneva: WIPO.
- World Intellectual Property Organization (2021). Global innovation index 2021: Tracking Innovation through the COVID-19 Crisis. Geneva: WIPO.

YENİDEN YAPILANAN KÜRESEL EKONOMİ İÇİNDE TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİNDEKİ UYGULAMA SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

THE IMPLEMENTATION PROBLEMS AND SOLUTIONS IN TURKISH COOPERATIVES WITHIN THE RESTRUCTURED GLOBAL ECONOMY

Doç. Dr. Ertuğrul GÜREŞCİ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü

ertugrul.guresci@ahievran.edu.tr

0000-0002-0977-7233

Özet

Yeniden yapılanan küresel ekonomi içinde, serbest piyasa koşullarının bozulması ve piyasanın marjinal çıkar gruplarının tekeline girme tehlikesi, ülkelerin ekonomi ve sosyal politikalarında bir uyumu ve birbirleri ile entegrasyonu zorunlu kılmaktadır. Bu konuda ekonomik olduğu kadar sosyal yönü de ağır basan kooperatiflerin belirleyici ve etkin rol alabileceği bir gerçek olarak ön plana çıkmaktadır. Karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve iş birliğine dayalı olarak ticari bir ortaklığı insani değerler ile ortaya koyan kooperatifleşmenin bu noktada küresel ekonominin yeniden yapılanmasına olumlu katkı sunabileceği beklenmektedir. Türkiye gibi kooperatifçilik konusunda İmece ve Ahi Birlikleri'ne dayalı olan geniş bir tecrübesi ve modern anlamda kooperatifçilik uygulamalarını çeşitli yönleriyle denemekte olan bir ülkenin bu konuda öncü olabileceği ve fırsatları lehine dönüştürebileceği beklenmektedir. Ancak Türk kooperatifçiliğinin içinde bulunduğu mevcut sorunların özellikle uygulama alanındaki çıkmazları bu konuda Türkiye'yi zorlar niteliktedir. Anayasasında kooperatifçiliğin gelişmesini, üretimin teşvik edilmesini ve tüketiciyi korunmasını vurgulayan bir ülkenin, bu tür bir sorunu aslında bir ölçüde o ülkenin yani Türkiye'nin anayasal bir sorunu olduğu da anlaşılmaktadır. İlkesel olarak veya teoride Türk kooperatifçiliğinin sorun alanlarının çözülüyor gibi olması veya bu konudaki ilerlemeler mevcut yanlış uygulamalar ile kapatılmamaktadır. Türk kooperatifçiliğinde özellikle uygulamada üç farklı yasal mevzuatın oluşu ve yine kooperatiflerin koordinasyonunda üç farklı bakanlığın rol oynaması başlı başına uygulama sorunlarının doğmasına neden olabilmektedir. Bu konu yeniden yapılanma sürecine giren küresel ekonomi içinde Türkiye ekonomisinde üretim ve tüketim ilişkisini zora sokmakta ve sürekli olarak orta gelir grubunun giderek küçülmesine neden olabilmektedir. Bu çalışmada, yeniden yapılanma süreci içinde olan küresel ekonomi içinde Türkiye ekonomisinin de kooperatifler yolu ile yeniden

yapılanması ve özellikle kooperatiflerin uygulama alanlarındaki sorunlarının ortaya konulması ve çözümleri üzerinde düşüncelerin ifade edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada yerli ve yabancı kaynaklar kullanılarak konunun teorik altyapısının hazırlanması ile bu amacın pekiştirilmesi sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, kooperatifleşme, küresel ekonomi, Türk kooperatifçiliği.

Abstract

In the restructuring global economy, the deterioration of free market conditions and the danger of monopolizing the market by marginal interest groups necessitate harmony in the economic and social policies of countries and integration with each other. In this regard, it is a fact that cooperatives, which dominate the economic as well as the social aspect, can play a decisive and effective role. It is expected that cooperatives, which reveal commercial partnership with human values based on mutual aid, solidarity and cooperation, can contribute positively to the restructuring of the global economy at this point. It is expected that a country like Turkey, which has a wide experience in cooperatives based on the Imece and Ahi Unions and is trying various aspects of cooperative practices in the modern sense, can be a pioneer in this regard and turn the opportunities in their favors. However, the current problems of Turkish cooperatives, especially in the field of implementation, are the qualities that force Turkey in this regard. It is also understood that in a country whose constitution has a binding content in terms of encouraging the development of cooperatives, production and protecting the consumer, such a problem is actually a constitutional problem to some extent. In principle or in theory, the problem areas of Turkish cooperatives are being solved or the progress in this field is not covered by the problems in practice. In Turkish cooperatives, the existence of three different legal regulations in practice and the fact that three different ministries do not play a role in the coordination of cooperatives can cause implementation problems on their own. This issue complicates the relationship between production and consumption in the Turkish economy within the global economy entering the process of restructuring, and may cause the middle income group to shrink gradually. In this study, it is aimed to restructure the Turkish economy through cooperatives in the global economy, which is in the process of restructuring, and to reveal the problems especially in the application areas of cooperatives and to express thoughts on their solutions. This aim will be reinforced by preparing the theoretical infrastructure of the subject by using domestic and foreign resources in the study.

Keywords: Economy, cooperatives, global economy, Turkish cooperatives.

1. GİRİŞ

Küreselleşme sürecinin ekonomik, sosyal ve siyasal alanda yaygınlaşması, özellikle Sanayi Devrimi sonrası daha da hız kazanmıştır. Sanayileşme ile birlikte ekonomide makinenin

kullanımı, üretimde miktar artışlarının yanı sıra üretim sürecinin de kısılmasına sonuçta kitlesel bir üretimin doğmasına neden olmuştur. Bu gelişmeler, üretim ile birlikte tüketim ve dolayısıyla pazarlama, iletişim ve finans sistemlerinin de doğmasına neden olmuştur. Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve uluslararası para sistemi, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği vs. bölgesel ve uluslararası gümrük anlaşmaları ve dolayısıyla ekonomideki liberalleşme siyasal ve sosyal alanda da giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. Bunlar içinde özellikle malların, hizmetlerin, sermayenin ve işgücünün serbest dolaşımını esas alan Avrupa Birliğinin teşkili bunun en belirgin örnekleri arasında yer almaktadır. Benzer şekilde bölgesel ekonomik ve siyasal birlikler, uluslararası anlaşmalar da bunlar için örnek teşkil etmektedir (Hamilton and Kniest, 1991; Leita, 2001).

Ekonomideki *'bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler'* düşüncesinin özellikle Avrupa'daki uygulamaları, kitlesel ekonomide altyapısı olmayan bir sistem içinde ciddi ekonomik krizlerin doğmasına neden olmuş ve 1929 Ekonomik Buhranı bunun bir neticesi olarak değerlendirilmiştir. Ekonomideki liberalleşme küresel ekonominin aslında başlangıcı olarak kabul edilse de artan enerji ihtiyaçları, üretimden elde edilen payın bölüşümü, işçi ve sendikal hareketler yeni siyasal ve sosyal talepleri de beraberinde getirmiştir. Bu durumda kaçınılmaz olan ekonomik krizler beraberinde siyasal krizleri de getirmiştir (Schröter, 2006). Ekonomik yaşamda planlama düşüncesi ve daha da ilerisindeki merkezi planlamaya dayalı komünist düşünce ve uygulamaların da başlangıcı, bir tür küresel ekonomiye bir itiraz olarak ortaya çıkmıştır. Kısaca küresel ekonomi, beraberinde yeni ve baskın krizlerin de gelişmesine neden olmuştur. Küresel ekonomi içinde, ekonomi politikalarına yön veren bazı çıkar gruplarının oluşması yeni ve zayıf toplumsal sınıfların da doğmasına neden olmuş ve dünya ekonomisinde ülkelerin sınıflandırılmasında geri kalmış, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerin doğmasına neden olmuştur. Böylece, bu ülkeler arası rekabet giderek kızışmış, üretimde yeni modeller ve uygulamalar devreye girmiştir. Günümüzde başta ABD, Çin ve Avrupa Birliğinin başını çektiği küresel ekonomi sancılı bir şekilde devam etmektedir (Padmanabhan, 2008).

Küresel ekonominin çarkları yaşanan global bir krizle birlikte sekteye uğramakta ve tüm dünya ülkeleri ve toplumları bundan belirgin bir oranda etkilenmektedir. 17 Kasım 2019 tarihinde Çin'in Hubei bölgesinin başkenti olan Vuhan'da ortaya çıkan Yeni tip Corona virüs tüm dünyayı kısa sürede etkisi altına almış ve Covid 19 pandemisi yaklaşık 5 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Covid 19 pandemisi sadece insan ölümüne değil aynı zamanda küresel ölçekte dünya ekonomisinin de daralmasına, işletmelerin iflasına, üretimin durmasına, işsizliğe vs. ekonomik bütün yönlerine olumsuz etkide bulunmuştur (WHO, 2023).

Küresel ekonominin vahşi uygulamalarının etkileri çeşitli kesimleri derinden etkilemektedir. Bu nedenler, özellikle ücretli çalışanları, tüketicileri ve küçük üreticileri doğrudan etkilemektedir. Sektör bazında ise başta tarım sektörü olmak üzere her kesimden küçük

Üreticiler küresel ekonominin yoğun rekabetinden derinden etkilenmektedir. Derin bir dğnce zemininde ele alındığında küresel ekonominin yeniden yapılanma sürecinden en çok ve olumlu etkilenecek olan elbette ki bu kesimler olup bunların olumlu etkilenmesinin temel anahtarı ise bunların dayanışma, iş birliği ve yardımlaşma ile sağlayabilecekleri faydalar olacaktır (Keohane and Milner, 2002: 79-209). Kısaca örgütlü toplumların küresel ekonominin yeniden yapılanmasında anahtar rol oynayabileceği bir gerçektir. Gerek ekonomik gerekse sosyal içerikli bir örgütlenme biçimi olan kooperatifleşmenin yeniden yapılanma sürecindeki ekonomik yapıların dinamosu niteliğinde olacaktır.

Kooperatifleşme genel olarak karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve iş birliğini n gören bir tür kar amaçlı ortaklık sistemi olarak tanımlanabilir. Zaten kooperatifleşmenin özellikle modern olarak nitelendirilen kooperatifçilik hareketinin Sanayi Devrimi sonrası İngiltere'nin Rochdale Kasabasında Robert Owen'in öncülüğünde başlatılan bir hareket olması da tesadüf değildir. 1844 yılında Robert Owen'in öncülüğünde tekstil atölyesinde çalışan işçilerin bir tür tüketim kooperatifi şeklinde örgütlenmeleri aslında ekonominin yeniden yapılanma sürecinin de bir habercisi olmuştur (Altman, 2002). Günümüzde dünyanın birçok ülkesinde farklı uygulamaları da olsa kooperatifleşmenin ekonomik ve sosyal yaşamda önemli bir role sahip olduğu da bilinen bir gerçektir. Günümüzde dünyada yaklaşık 2.6 milyon civarında kooperatif bulunmakta ve bu kooperatiflerin ise 1 milyarı aşkın bir ortağı bulunmaktadır. Kooperatiflerin dünyadaki istihdama katkısı ise yaklaşık %16.3 civarında olup küresel ekonominin yaklaşık %4.30'una sahip olması ile ciddi bir paya sahip olduğu gerçeğini ön plana çıkartmaktadır (INGEV, 2023). Kooperatiflerin, zellikle Batı Avrupa'da hızla gelişmesi, hem bu ülkelerde hem de dünyanın her yerinde ilgi görmesine neden olmuş ve ilgi odağı haline gelmiştir.

Türklerin 11. Yüzyılda Anadolu Coğrafyasında kurmuş oldukları Ahi Birlikleri ve İmece kültürüne sahip olmaları, kooperatifleşmenin Türk toplumunda benimsendiğinin de bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. 1863 yılında Mithat Paşa'nın öncülüğünde kurulan Memleket Sandıkları, Türk kooperatifçiliğinin modern başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk'ün öncülüğünde modern kooperatifçilik için ciddi adımlar atılmış ve Türkiye'de kooperatifçiliğin toplumsal altyapısı hazırlanmıştır. Günümüzde Anayasal bir çerçevede devlet güvencesinde korunması ve geliştirilmesi istenen Türk kooperatifçiliğinin yeni atılımlar yapması gerekli görülmektedir (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008; Güreşçi ve Gn, 2017).

Türk kooperatifçiliğinin özellikle küresel ekonomideki gelişmeler ve Covid 19 pandemi sonrası ciddi bir yeniden yapılanma sürecine ihtiyaı bulunmaktadır. Bu değişim ve dönüşüm daha çok uygulama alanında kendisini göstermek durumundadır. Çünkü ilkesel olarak ya da teorik olarak Türk kooperatifçiliğinde her şeyin daha doğru bir şekilde olduğu düşünülse de bu durum uygulamada farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Türkiye'de kooperatifçilik uygulamaları ile ilgili farklı sonuçlar ve buna bağlı olarak da farklı sorunların çıkması

muhtemeldir. Bu aslında başlı başına bir sorun olup çözüm noktasında Türkiye’de kooperatifçilik uygulamalarının yeni bir bakış açısı içinde ele alınması gerekmektedir.

2. TÜRKİYE’DE KOOPERATİFÇİLİĞİN GENEL BİR GÖRÜNÜMÜ

Karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve iş birliği ile kar ortaklığını esas alan kooperatifleşmenin Türk toplumu için alışıldık bir uygulama olduğu bilinen bir gerçektir. Tarih boyunca devlet kurmuş, yerleşik hayata geçerek ekonomik ve sosyal yaşamda kalıcı etkiler bırakmış Türklerin kooperatifçiliğin temelini oluşturan düşüncelere hiç de yabancı olmadığı bilinmektedir. İmece kültürü ile toplumsal ve ekonomik sorunlarını karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve iş birliği esaslı olarak çözmüş olan Türkler 11. Yüzyılda kurmuş oldukları Ahi Birlikleri ile bunu organize hale getirmiştir. Kooperatif benzeri düşüncelerin yaygın olduğu Türklerde modern anlamda ilk kooperatifleşmenin 1863 yılında Mithat Paşa’nın öncülüğünde kurulan Memleket Sandıkları ile başladığı kabul edilmektedir. Bu sandıklar, sonraki yıllarda Menafi Sandıkları ve oradan da bu günkü Ziraat Bankası’nın temelini oluşturan adımlarla Türkiye’de modern kooperatifleşme hareketine dönüşmüştür. Türkiye’de modern kooperatifleşmenin ilkesel olarak Cumhuriyet öncesi ve sonrası şeklinde incelenmesi doğru bir yaklaşım olarak kabul edilmektedir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte her alanda yenileşme sürecine giren yeni Türkiye Cumhuriyeti kooperatifleşme alanında da ciddi ilerlemeler kat etmiştir. Bu konuda özellikle Atatürk ve Celal Bayar’ın rolünün çok önemli olduğu bir gerçektir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Atatürk’ün öncülüğünde kooperatifleşme konusunda gerek yasal düzenlemeler gerekse uygulama alanlarında ciddi ilerlemeler kat edilmiştir (Özcan, 2007; Serinikli, 2017).

Türk kooperatifçiliğinde yasal düzenlemeler ve uygulamaların zeminini hazırlayan birçok düzenleme yapılsa da özellikle 1961 ve 1982 Anayasalarında kooperatifleşme konusundaki anayasal düzenlemeler bu konuda daha da etkin olmuştur. Her iki anayasada da kooperatifleşme konusunda üretimin teşvik edilmesi ve tüketicinin korunması noktasında milli ekonominin çıkarları doğrultusunda devletin kooperatifleşmeyi teşvik etmesi önemle vurgulanmıştır. Bu doğrultuda 1969 yılında yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu kanun ile Türkiye’de tarım kredi kooperatifleri ve tarım satış kooperatifleri hariç tüm kooperatifler bu yasa çerçevesinde ele alınarak faaliyetleri planlanmıştır (Mollaoğlu, 2018: 24-42).

Türkiye’de kooperatifçilik ile ilgili sayısal veriler çoğu kez çelişkiler içermektedir. Bu konuda Ticaret Bakanlığı, TÜİK veya Türkiye Milli Kooperatifler Birliğinin yayınlamış olduğu bültenlerden elde edilen verilerden yararlanılmaktadır. İnsani Gelişme Vakfı’nın (INGEV)’in hazırlamış olduğu raporda Türkiye’de kooperatifçilik ile ilgili olarak kooperatif türleri, faal olma durumları ve ortak sayılarına göre veriler düzenlenmiştir (INGEV, 2023). Bu rapora göre elde edilen bazı veriler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Türkiye’de 41 tür başlıkta kooperatif bulunmaktadır.

2. 59 699 kooperatif bulunmaktadır.
3. 6 672 829 kooperatif ortağı bulunmaktadır.
4. Ortalama bir kooperatife 11.77 ortak düşmektedir.
5. En fazla kooperatif 33 230 ile Konut Yapı Kooperatifi iken en az kooperatif 1 kooperatif ile Deniz Yük Taşıma Kooperatifine aittir.
6. 1 569 075 ile en fazla ortağa sahip olan kooperatif Konut Yapı Kooperatifi iken 9 ortak ile Deniz Yük Taşıma Kooperatifi en az ortağa sahiptir.
7. Faal olma oranı %19 ile %100 arasında değişmektedir.
8. 2018- 2020 yılları arasında kurulan kooperatif sayısı %43.6 ile Konut Yapı Kooperatifi ilk sırada yer alırken aynı dönemde en az kurulan kooperatif sayısı ise %0.7 ile Su ürünleri Kooperatifi olmuştur.

Bu ve benzeri veriler aynı raporda daha ayrıntılı bir şekilde yer almakta ve aynı raporda Türk kooperatifçiliği ile ilgili diğer bazı veriler de bulunmaktadır. Türk milletinin tarihi köklerinden yardımlaşma ve dayanışma becerisi bulunmaktadır. Bir millet olma gereği düşünüldüğünde, bir toplumun birbiri ile olan din ve dil bağı ile birlikte aynı kaderi paylaşmaları da oldukça önemlidir. Bir arada yaşamının genel üyesi olan işbirliği, ortak işlerin iğinin ve teşkilat yapısının Türklerde yaygın olması, imece kültürü ile kendisini göstermektedir (Shirpor ve Güreşci, 2022).

2.1. Türk Kooperatifçiliğinin Yasal Altyapısı

Kooperatifçilik ile ilgili Türkiye’de yasal altyapının temelini Anayasa, kanunlar ve ilgili diğer yasal düzenlemeler oluşturmaktadır. Cumhuriyetin ilanından önce de Osmanlı Devleti zamanında ve cumhuriyetin ilk yıllarında kooperatiflerle ilgili bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023a). Bunlardan bazıları aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

1. 1913 yılında, Türk kooperatifçiliğinin önemli öncülerinden biri olan Ahmet Cevat Emre tarafından kooperatifçilik alanında ülkemizdeki ilk kitap yayımlanmıştır. İktisatta İnkılap: İstihlak Teavün Şirketleri (Ekonomide Devrim: Tüketim Kooperatif Ortaklıkları) adlı bu kitabın sonuna, altmış maddelik tüketim kooperatifleri ana sözleşmesi konulmuştur.
2. 1920 yılında, kooperatifleri yasal bir esasa dayandırmak amacıyla hazırlanan 77 maddelik Kooperatif Şirketler Kanun Layihasıdır. 27 Eylül 1920 günü meclise sevk edilen bu kanun tasarısı, bazı maddeleri değiştirilerek Genel Kurul gündemine alınmış, fakat tam olarak görüşülemeyerek kanunlaşamamıştır. 13 maddeden oluşan ve tarım kredi kooperatifleri gibi işlemesi düşünülerek 1922 yılında TBMM’ne sunulan Köy Bankaları Kanunu da, maalesef hayata geçirilememiştir.
3. 19 Mart 1923 tarihinde, o zamanın Basın Yayın Genel Müdürlüğü tarafından, “Kooperatif Şirketler” adını taşıyan bir kitap yayımlanmıştır.
4. 1923 yılında, cumhuriyet ilan edilmeden önce, “İstihsal Alım Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi” çıkarılmıştır. 97 maddeden oluşan bu nizamnameyle, kooperatiflere İktisat

Vekâleti bütçesinden yardım yapılması ve Ziraat Bankası tarafından kredi verilmesi öngörülmüştür. Nizamname, bütün kooperatif çeşitleri için yürürlüğe girmiştir.

5. Cumhuriyetin ilanından sonra da, kooperatifçiliğin gelişmesi için gereken yasal düzenlemeler yapılmaya devam etmiştir. 5 Ocak 1924 tarihinde kabul edilen 396 sayılı kanunla, o zaman yürürlükte olan 1850 tarihli Kara Ticareti Kanunu'nda kolektif, komandit, anonim olarak sayılan ticaret şirketlerine, kooperatif yani ortaklık şirketleri de eklenmiştir. Böylece kooperatifler ilk kez bir kanunda yer almıştır. 29 Mayıs 1926 tarihinde çıkarılan Türk Ticaret Kanunu'nda da, sermaye şirketlerine ayrılan bölümde, kooperatif şirketlere de yer verilmiştir.
6. 21 Nisan 1924 tarihinde ilk tarım kooperatifi kanunu olan "İtibari Zirai Birlikleri Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanun ile krediyle, alım-satım işleriyle uğraşması öngörülen kooperatiflerin kurulması, faizcilerin ortadan kaldırılarak çiftçilerin kredilendirilmesi amaçlanmıştır. Ne yazık ki, çok amaçlı tarımsal kooperatiflerin kurulmasını hedefleyen bu kanun, uygulama alanı bulamamıştır.
7. 5 Haziran 1929 tarihinde, 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" yürürlüğe konmuştur. 24 maddeden oluşan bu kanunla, tarım işletmelerinin kısa vadeli ihtiyaçlarını karşılamak üzere zirai kredi kooperatiflerinin kurulması amaçlanmıştır.

Yukarıda ifade edilen yasal düzenlemeler ile Türkiye'de kooperatifçiliğin yasal altyapısı oluşturulmaya çalışılmış ancak bu düzenlemelerin tamamı ne yazık ki uygulama alanında başarılı olamamıştır. Bunun en önemli nedeni ülkenin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlar olup öncelikli alan olarak kooperatifleşmeye odaklaşamamışdır. Ancak Türk kooperatifçiliğinde 1961'de ilk kez Anayasal bir teminat veya güvencenin oluşması sonraki yıllarda hazırlanan ve müstakil nitelikli bir kooperatifler kanunun da oluşmasına neden olmuştur. Benzer Anayasal teminat 1982 Anayasa'sında da oluşturulmuş ve Türk kooperatifçiliğinin günümüzdeki yasal düzenlemelerinin de büyük ölçüde bağlayıcısı olmuştur.

1982 Anayasası'nın 5. Bölümünde ki *Kooperatifçiliğin Geliştirme* başlığında buluna 171. Madde 'de 'Devlet, milli ekonominin yararlarını dikkate alarak, öncelikle üretimin artırılmasını ve tüketicinin korunmasını amaçlayan kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır' şeklinde bir ibare ile bugünkü Türk kooperatifçiliğinin önemli ölçüde yasal altyapı boşluğu doldurulmaya çalışılmıştır (Kocabağ, 2003). Aslında Türk kooperatifçiliğindeki Anayasal teminat daha önceden de 1961 Anayasasının 9. Bölümündeki *Kooperatifçiliği Geliştirme* bölümünde yer alan 51. Maddesinde 'Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır' şeklinde bir madde ile bugünküne benzer şekilde yer almıştır. Zaten 1969 yılında çıkarılan 1163 sayılı *Kooperatifler Kanunu* da bu yasaya atıfta bulunarak hazırlanmış ve günümüzde de Tarım Satış ve Tarım Kredi Kooperatifleri hariç bütün kooperatifleri bağlayıcı niteliktedir. Türkiye'de günümüzde geçerli olan kooperatiflerle ilgili kanunlar aşağıdaki Tablo 1'de ki gibi sıralanmaktadır.

Tablo 1: Türkiye’deki Mevcut Kooperatifler İlgili Mevzuatlar, Kooperatifler, Ortak Sayıları ve Oranları

Kanun	Tarih	Kapsamındaki Kooperatifler	Kanun Kapsamındaki Kooperatif Sayısı	%	Kanun Kapsamındaki Ortak Sayısı	%	Ortalama Kooperatif Başına Düşen Ortak Sayısı
1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu	1969	Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri dışındaki bütün kooperatifler	54 736	96.53	5 530 179	82.87	101,03
4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun	2000	Tarım Satış Kooperatifleri	338	0.59	332 925	4.98	984,98
1581 Sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu	1972	Tarım Kredi Kooperatifleri	1 625	2.88	809 725	12.15	488,29
Toplam			56 699	100.00	6 672 829	100.00	

Kaynak: INGEV, 2023.

Tablo 1’de görüleceği üzere Türkiye’de kooperatiflerle ilgili üç mevzuat bulunmakta ve bu mevzuat kapsamındaki kooperatif ve ortak sayıları arasında ise büyük bir oranda dengesizlik bulunmaktadır. Şöyle ki 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu kapsamında bulunan kooperatif sayısı %96.53 ile ilk sırada yer alırken ortak sayısı bakımından da yine aynı kooperatif %82.87 oranıyla ilk sırada yer almaktadır. Ancak kooperatiflerin ortak sayısı bakımından ise 4572 Sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun kapsamında ortalama bir kooperatife düşen ortak sayısı 904,98 iken en az paya sahip olan ise 101,03 ortak ile 1163 sayılı Kooperatifler kanunu kapsamında yer alan kooperatifler sonuncu sırada yer almaktadır.

Cumhuriyet döneminde, 5 Haziran 1929 tarihinde yürürlüğe giren 1923 tarihli Üretim Alım Satım Kooperatifleri Kanunu, 21 Nisan 1924 tarihli ve 498 sayılı Ziraat Birlikleri Kanunu, 21 Ekim 1935 tarihli Tarım Satış Kooperatifleri Kanunu ile birlikte yürürlüğe girmiştir. Türkiye’de kooperatifler genel olarak kapsayan 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu 1969 yılında çıkarılmıştır (Güreşçi, 2016). Bugün kooperatif faaliyetleri, 1982 Anayasası’nın 171. maddesinde yer alan, ülke ekonomisinin faydalarını dikkate alarak ve öncelikle üretimi artırmayı ve tüketiciyi korumayı amaçlayan kooperatiflerin gelişmesini sağlayan önlemler

alınmaktadır. Türkiye’de yıllar itibari ile kooperatifçilik mevzuatı ile ilgili yapılan bazı düzenlemeler aşağıdaki gibidir:

1. 1924 tarihli 498 sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanunu,
2. 1926 tarihli 865 sayılı Ticaret Kanunu,
3. 1929 tarihli 1470 sayılı Zirai Kooperatifleri Kanunu,
4. 1959 tarihli 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu,
5. 1969 tarihli 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu,
6. 1969 tarihli 1196 sayılı Bölge Birlikleriyle Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği kanunu,
7. 1972 tarihli 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifi Kanunu,
8. 2000 tarihli 4872 sayılı Tarım Satış Kooperatifi Kanunu,

Sonuç olarak yukarıda belirtilen ifadeler doğrultusunda Türkiye’de kooperatifçilik mevzuatı ile ilgili olarak aşağıdaki değerlendirmeler yapılabilir.

1. Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihi süreci, cumhuriyet öncesine dayanmaktadır.
2. Yasal düzenlemeler cumhuriyet sonrasında daha hız kazanmıştır.
3. Türk kooperatifçiliği anayasal teminat altındadır.
4. Türkiye’de kooperatifler ile ilgili yasal düzenlemeler dağınık haldedir.
5. Milletlerarası kooperatifçilik ilkeleri mevzuata yeterince yansımamıştır.

Türkiye’de kooperatiflerin temel sorunların çözümünde yönetim anlayışı önemli bir konudur. Çünkü iyi yönetilen kooperatiflerin daha başarılı olacağı kaçınılmazdır. Kooperatiflerin yönetiminde faaliyet içinde bulundukları ekonomik ve sosyal sistemler etkili bir faktördür. Çünkü kooperatifler bulundukları toplumun ayrılmaz bir parçasıdır. Merkezi planlama veya liberal politikalar ile ya da karma ekonomik sistemler ile yönetilmeye çalışılan toplumlarda kooperatiflerin yönetimin de bundan etkilemektedir. Örneğin sosyalist ve komünist anlayışa sahip olan bir ülkede kooperatifçilik anlayışı ve yönetimi ile serbest piyasa ekonomisinin hâkim olduğu bir ülkedeki kooperatifçilik anlayışı birbirinden oldukça farklıdır. Bunun uygulamalarına Avrupa Birliği ülkeleri ile eski Sovyet ya da Küba gibi ülkelerdeki kooperatif uygulamalarındaki farklar da ortaya konularak bu konu daha net anlaşılabilir (Shirpor, 2022).

3. TÜRKİYE’DE KOOPERATİF UYGULAMALARININ GENEL BİR GÖRÜNÜMÜ

Türkiye’de kooperatifçilik uygulamaları genel olarak yasal mevzuat ve pratik yaşam arasında sıkışmıştır. Yasal çerçevede üç ana mevzuat ile faaliyetlerine devam eden kooperatiflerin uygulama alanındaki yansımaları ise çoğu kez tartışma konusu olmuştur. Yasal mevzuattaki çok başlılık ve modern kooperatifçilik uygulamalarının yetersizliği gibi nedenler sonucunda Türkiye’de kooperatifçilik ile ilgili bazı düşünceler yaygın hale gelmiştir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibi sıralanmıştır (Güreşçi, 2020; Güreşçi, 2022).

1. Kooperatiflerin birer devlet kurumu veya kamu kurumu gibi algılanmasına (ki bunda en büyük paya sahip olan kooperatif Tarım Kredi Kooperatifleridir) yol açmıştır. Özellikle devlet-kooperatif ilişkilerinin uygulamada devletin müdahalesi veya bu kooperatiflerin faaliyetlerinde belirleyici rol alması bu durumda etkili olmuştur.
2. Kooperatiflerin birer vakıf, dernek gibi STK gibi algılanmaları ki buna da en büyük gerekçe, kooperatiflerin ticari yaşamda sıkça görülmemesi ve bir işletme gibi algılanamaması etkili faktör olmuştur.
3. Kooperatiflerin yoksul veya yardıma muhtaçlar tarafından kurulması ve faaliyetlerini bunlara göre planlaması şeklindeki algılamalar. Bu algının kooperatiflerin faaliyetlerinde sürekli bir geri planda kalmaları gibi sonuçların doğmasına neden olmuştur.

Türkiye’de kooperatiflerle ilgili uygulamalarda yasal sınırlılıklar ve Türkiye gerçekleri bir arada kendisini göstermektedir. Yasal sınırlılıklar içerisinde üç yasal çerçevesinde faaliyetlerini gösteren kooperatiflerin özellikle 1163 sayılı Kooperatifler Yasası’nda farklı sektör veya alanlarda uygulama biçimlerine rastlanmaktadır. Bunlardan eskilere dayalı hamallar kooperatifinin yanı sıra modern algıların ön plana çıktığı enerji, yenilenebilir enerji, sağlık, sigortacılık, basın-yayın, finans gibi alanlarda da yeni yeni uygulama alanlarının olduğu görülmektedir. Özellikle kadın girişimci kooperatifleri, kadınların sosyal yaşam ve ekonomik atılımlarını önceleyen kooperatiflerinde varlığı özel ve önemli sayılmaktadır. Ancak uygulamada bazı yasal zorunlulukların olması söz gelimi yenilenebilir enerji veya enerji kooperatifleri veya sağlık kooperatiflerini yer yer sıkıntıya sokabilmektedir. Bu konuda yapılacak yasal çalışmaların da mutlaka eğitim ve farkındalık çalışmaları ile aşılabileceği öngörülmektedir. Türkiye’de kooperatiflerin yeniden yapılandırılmasında ve uygulamalarında küresel ölçekli gelişmelerin yadsınamaz bir etkiye sahip olduğu da bir gerçektir. Küreselleşen ekonomide aynı zamanda küreselleşen bir sosyal yaşamın da olduğu gerçeğinden hareket edilerek kooperatiflerin de ekonomik ve sosyal içerikleri yeniden ele alınmaktadır.

4. YENİDEN YAPILANAN KÜRESEL EKONOMİ VE KOOPERATİFÇİLİK

Sanayileşme ile birlikte liberal iktisadın uygulamaları Avrupa’da 1929 yılında başlayan ve tüm dünyayı saran Büyük Ekonomik Kriz ile bir çıkmaza girmiştir. Çünkü artık ekonomik krizler bölgesel ölçekli olmayıp küresel ölçekli olarak etkiler oluşturmaya başlamıştır. Bu yüzden 1929 ekonomik buhranına belki bir ölçüde eleştirel yaklaşım olarak planlamacı düşüncelerin Keynesçi yaklaşımlarında gelişmesine neden olmuştur. Kısaca piyasanın kendi haline bırakılmasının beraberinde derin ve etkin yeni krizlerin oluşmasına neden olabileceği düşüncesi giderek güçlenmeye başlamıştır. Bu durum yeni arayışların hatta planlamacı ekonomin ötesinde sosyalist ve komünist düşüncelerin de gelişmesine neden olmuştur. Bütün bu gelişmelerin 1945’lerde dünyayı bir ölçüde siyasal açıdan ikiye böldüğü ve iki kutuplu bir dünya haline getirmesi kaçınılmaz olmuştur (Shavshukov ve Zhuraleva, 2020). Öyle ki bu dönemlerde, sosyalist-komünist blok olarak nitelendirilen ve SSCB’nin öncülüğünde

oluşturulan Demir Perde ülkeleri olarak bile nitelendirilirken bir bloğun yanı sıra liberal ve demokratik ülkelerinde oluşturduğu ve doğrusu ABD'nin öncülüğünde oluşturulan diğer ülkeler bloğu şeklinde iki ana kutba ayrılması kaçınılmaz olmuştur. ABD'nin Marshall yardımlarının etkisi ile AB'nin oluşumu da bir ölçüde bu sistemsal ayrılıkların bir ürünü olarak değerlendirilmiştir. Bu iki kutuplu dünyada Türkiye gibi ülkelerin de bir tercih yapması, dönemin siyasi ve stratejik kararları çerçevesinde değerlendirildiğinde, Türkiye'nin tercihi ağırlıklı olarak ABD ve Batı dünyasından yana kullanması sonucunu doğurmuştur (OECD, 2002; Yalçınkaya vd. 2012).

Türkiye'nin 1950'de çok partili hayata geçmesi, ekonomide liberalleşme, NATO'ya üyelik gibi atılımları kısa sürede Türkiye'yi Batı dünyasının bir parçası haline getirmiştir. Aslında 1991'de dönemin SSCB Devlet Başkanı Gorbaçov'un başlattığı açıklık ve şeffaflık politikaları ile bu iki kutuplu dünya çoktan tek kutuplu dünyaya zaten dönüşmeye başlamıştı. Türkiye'nin küresel dünyada yer alma çabaları sadece siyasi açıdan değil aynı zamanında ekonomik açıdan da uygulama sonuçları doğurmaya başlamıştır. Bu durumda özellikle 1987'deki Turgut Özal'ın öncülüğünde alınan bir dizi ekonomik karar Türkiye ekonomisinin dışa açılmasına neden olmuş ve artık küresel ekonominin de bir parçası olma yolunda yeni bir dönemece girmesine neden olmuştur. Yeni ekonomi anlayışı aslında küresel ekonomide yer alma veya pastadan pay kapma mücadelesinin de başlamasına neden olmuştur (Çavdar, 1992; Ercoşkun, 2019).

4.1. Küresel Ekonomide Üretici ve Tüketici Dengesi

İktisadi bir yaklaşımla ele alındığında genel olarak üretim faktörlerini bir araya getirerek fayda yaratan yani mal ve hizmet üretimi yapan gerçek veya tüzel kişilere üretici adı verilmektedir. Benzer şekilde üretilen mal ve hizmeti kullanan veya tüketen gerçek veya tüzel kişilere ise tüketici adı verilmektedir. Üretici ve tüketicinin alım-satım yapmak için bir araya belirli bir fiyat etrafında geldikleri fiziki veya sanal ortamlara ise piyasa adı verilmektedir. Piyasada şartlarını ve alım-satımı oluşturan temel unsur ise fiyat olup fiyatın belirlenmesinde ise arz/talep dengesi önemli bir öge olarak ortaya çıkmaktadır. Çoğu kez ideal bir piyasa olan tam rekabet piyasası çeşitli nedenlerden alıcı veya satıcı lehinde bozulmakta bu durum ise serbest piyasa koşullarının yeniden şekillenmesine neden olabilmektedir (Akai ve Olgun, 2021). Böylece monopol, düopol, oligopol veya monopson, düopson, oligopson piyasalar oluşmaktadır. Genel olarak piyasanın oluşmasında ve karar mekanizmasında üreticiler ve tüketicilerin anlaşabildiği ve her iki tarafın memnun olduğu piyasa koşullarının oluşması istenen ve beklenen bir durumdur. Ancak piyasa koşulları çoğu kez bozulmakta ve özellikle aşırı kâr beklentisi içinde olan rant gurupları bu piyasaları kendi koşullarına dönüştürebilmeye ve aşırı kazançlar elde edilmektedir. Bu durumdan en çok etkilenen kesimler ise tüketiciler ve üreticiler olabilmektedir. Üreticilerin azgın rekabet koşullarından etkilenmemesine üreticilerin sermayelerinin düşük olması, yetersiz rekabet güçleri ve örgütsüz olmaları başlıca faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde ise tüketicilerin

düşük gelire sahip, örgütsüz ve bilinçsiz olmaları bu piyasa koşullarında oldukça olumsuz etkilenmelerine ve yoksullaşmalarına neden olmaktadır (Gençoğlu, 2020). Aslında küresel ekonomi bir ölçüde kitlesel üretim ve kitlesel tüketimi teşvik etmekte ve her iki tarafın da bu piyasayı etkileyemeyecek kadar yetersizliğe sahip olmasını istemektedir. Bu durumda sayıları milyonları bulan üreticiler ve milyarları bulan tüketicilerin küresel ekonomi içinde konumlanmaları büyük ölçüde bunların güç elde edebilmelerine yani örgütlenmelerine bağlı olacaktır. Burada tüketici dernekleri gibi STK ile üretici birlikleri gibi ekonomik temelli yapılanmaların da önemi oldukça büyük olacaktır. Ancak gerçek yaşamda karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve işbirliğine dayalı olan ve ticari yaşamda bir tür sessiz çoğunluğun sesini duyurabilecekleri bir yapı olan kooperatifleşmeye elbette rol düşecektir.

4.1. Yeniden Yapılanma Sürecinde Küresel Ekonomide Kooperatifçilik

Küresel ekonomi aslında kuralların ve uygulamaların ulus ötesi bir konuma kavuşması ile oluşmaktadır. Bu durumda bir taraftan serbest piyasa koşulları bir taraftan sermaye grupları ve bunların bileşimi ile oluşan küresel ekonominin yapısı diğer taraftan ise örgütlü tüketici ve üreticilerin varlığı ve güçleri ki bu aslında bir tür direniş ve varoluş mücadelesi şeklinde olacaktır. Kooperatifler her yönü ile gerek üretici gerekse tüketicileri ekonomik bir yaşama entegre etmekte ve bunlar arasında bu entegrasyonu karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve iş birliği ile birbirine kenetlenmektedir. Zaten kooperatiflerde sadece sermayeler bir araya gelmiyor aynı zamanda girişimcilik ruhu, akıl ve irade de bir araya geleceği için temelleri sağlam bir yapının oluşması kaçınılmaz olacaktır. Kısaca kooperatifler üreticiler açısından küresel ekonominin olumsuz koşullarına karşı birleşmeyi ve direnmeyi ön görürken diğer taraftan bu yapının oluşmasında belirleyici bir role sahip olmayı ön görmektedir. Benzer şekilde tüketicilerin, özellikle fahiş fiyatlar karşısında ezilmelerine karşı bir direnç oluşturan bir taraftan da güçlü bir tedarik zincirinde belirleyici rol alabilecektir (Holmström, 1998; Serinikli ve İnan, 2011; Stiglitz, 2004).

İlkesel olarak bakıldığında kooperatiflerin ticari yaşamdaki ortaklı ve kârı esas kılan ancak kârsızlığa karşıda diğer işletmelere göre daha uzun süre direnebilen yapısı başlı başına önemli bir unsur olarak değerlendirilebilmektedir. Bu yönüyle kooperatifler sendikalar veya diğer STK'lar gibi mücadelesini sokaklarda, meydanlarda veya başka bir gücü ikna etmek yerine kendi mücadelesini kendisi verebilen bir pozisyona sahiptir. Kooperatiflerin bu yapısı aslında yeniden yapılanan küresel ekonomide var olmasına ve belirleyici bir güce sahip olmasına da neden olacaktır. Kısaca kooperatifler aslında küresel ekonominin yeniden yapılanma sürecinde var olma mücadelesi ile üretici ve tüketicileri ilkele bir örgütlenme biçiminde bu sürece dâhil edip gelecekte de küresel ekonominin yeniden yapılanmasında belirleyici bir role de sahip olabilecektir.

5. YENİDEN YAPILANAN KÜRESEL EKONOMİ İÇİNDE TÜRK KOOPERATİFÇİLİĞİ ve UYGULAMALARI

Türkiye'nin ekonomik, siyasi ve sosyal yaşamı cumhuriyetin ilanından sonra çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu aşamaların oluşmasında sadece iç dengeler değil aynı zamanda dış denge ve gelişmelerde etkili olmuştur. 1929 Büyük Ekonomik Buhran, 2. Dünya Savaşı, askeri darbeler, çok partili hayata geçiş bunlardan bazılarıdır. Özellikle 1950'de Türkiye'nin çok partili yaşama geçişi ile birlikte dönemin iktidarı Türkiye'nin yönünü askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik yönden batıya döndürmüştür. Bütün bunlar olurken elbette dünyadaki gelişmelerin de bir parçası olan Türkiye'nin bu durumdan öyle ya da böyle etkilenmediğini düşünmek yersiz olacaktır. Ancak 1980'den sonra iktidara gelen sivil iktidar ve ilerleyen yıllarda 1987 yılında alınan ekonomik kararlar ki bunlar 24 Ocak Kararları olarak literatüre geçmiş ve Türk ekonomisinde derin etkiler bırakmıştır. Alınan kararlar ile birlikte serbest piyasa koşullarına ayak uydurmaya çalışan Türk ekonomisi, oluşturmaya çalıştığı altyapısı ile bu gelişmeler karşısında kısmen de yol alsın tökezlediği olmuştur. Aslında küresel ekonominin ilk etkileri Türk ekonomisinde bu yıllardan sonra kendisini iyice göstermeye başlamıştır. Piyasa koşullarının serbest piyasa koşullarına alışması elbette belirli bir zaman almış ve bu süreç içinde gerek üreticiler gerekse tüketiciler bu gelişmelerden doğrudan etkilediği söylenebilir. (Özdemir vd., 2011; Çetin ve Gazi, 2017).

Küresel ekonomideki gelişmeler sadece mal ve hizmet piyasalarını değil aynı zamanda finans piyasalarını da doğrudan etkileyebilmiştir. Bu piyasalar sonucunda, geniş kitlelerin uğradığı mağduriyetler ve karar alma birimleri, küresel ekonomideki yeniden yapılanma sürecinde kooperatif benzeri yapılarında rol alabilmelerine olanak tanımıştır. BM'nin 2012 yılını uluslararası kooperatifçilik yılı ilan etmesiyle kooperatiflere küresel ekonomide ayrı ve özel bir görev düştüğünün altı çizilmiştir. '*Kooperatifler iyi İşletme Kurar*' mottosu ile kooperatiflerin özel ve kamu sektörü arasında üçüncü bir yol olarak tanımlanması ve uygulamalarında buna göre yapılandırılması karara bağlanmıştır. Türkiye de BM'nin uluslararası kooperatifçilik yılı ilan edilmesine müteakip kendi kooperatifçiliği için yeniden yapılanma sürecini başlatmış ve 2012-2016 yıllarını kapsayan Kooperatifçilik Eylem Stratejisi belgesini hazırlayarak Türk kooperatifçiliğinin geleceğini inşa etmeye başlamıştır (Sosyo Ekonomi, 2023).

5.1. 2019-2023 Türkiye Kooperatifçilik Strateji ve Eylem Planı

Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı Değerlendirme ve Yönlendirme Komitesi tarafından 31/05/2017 tarihinde yapılan toplantı ile "2012-2016 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı'nın kapatılmasına ve 2019-2023 dönemini kapsayacak yeni bir Strateji Belgesinin hazırlanması için bu yönde çalışmalara başlanmasına karar verilmiştir (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023b). Bu doğrultuda yapılan çalışmalar için belirli bir eylem planı hazırlanmış bunlar aşağıdaki gibi özetlenmiştir:

1. Kuruluş ve İşleyiş Süreçlerini Kolaylaştırılması/Sağlıklı Veri Toplanması,
2. İç ve Dış Denetimin Geliştirilmesi,
3. Kooperatiflerin Finansmana Erişimini Kolaylaştırılması,
4. Yasal Altyapının Güncelleştirilmesi,
5. Kooperatifçiliğin Etkin Tanıtımı ve İmajının Güçlendirilmesi
6. Profesyonel Yönetim Anlayışının Geliştirilmesi
7. Konu ile ilgili olarak 2019-2023 Ticaret Bakanlığı Stratejik Planı'nda belirlemiş olduğu hedefler arasında hedef 3.5 ve hedef 3.6'da Türk kooperatifçiliği ile ilgili olarak aşağıdaki hedefleri koymuştur:

1. HEDEF 3. 5. Kooperatifler ekonomik hayatın aktif kuruluşları haline getirilecektir.
2. HEDEF 3. 6. Kooperatifçilik Tanıtım ve Geliştirme Projesi ile kooperatifçilik bilinci artırılacak, kooperatifçiliğin faydaları anlatılarak yaygınlaştırma çalışmaları yürütülecektir.

Benzer şekilde aynı planda özellikle 11. Kalkınma Planı'nda yer alan tedbirler arasına kooperatifçilik ile ilgili olarak;

'Kooperatif Destek Sistemi hayata geçirilecek ve finansal destek araçları geliştirilecektir. Bu çerçevede, kooperatiflerin makine ve ekipman alımı, nitelikli personel istihdamı, demirbaş alımları ile tanıtım amaçlı giderleri sübvansiyonlu kredi olarak desteklenecektir. Plan döneminde başta tarım satış kooperatifleri, kadın kooperatifleri ile sosyal nitelikli kooperatifler olmak üzere öncelikli sektörlerde faaliyette bulunan kooperatiflere destek sağlanacaktır. Kooperatifçilikle ilgili kamuoyunda farkındalık sağlanması ve kooperatif girişimciliğinin farklı alanlarda uygulanması yönünde çalışmalar yapılacaktır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2023c). Bunları aşağıdaki gibidir:

1. Kooperatifçiliğe ilişkin politikaların belirlenmesi ve Ar-Ge çalışmalarına yönelik hizmetler,
2. Kooperatif bilgi ve denetim sistemin kurulup işletilmesine yönelik hizmetler,
3. Kooperatifçiliğin geliştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınıp uygulanmasının sağlanması ile yayın, tanıtım ve eğitim faaliyetlerine yönelik hizmetler,
4. Kooperatifler için örnek ana sözleşmeler hazırlamak ve yürürlükte olan ana sözleşmelerin ihtiyaçlar doğrultusunda güncellenmesine yönelik hizmetler,
5. Kooperatif girişimlerin geliştirilmesine yönelik özendirici ve destekleyici çalışmalar yürütülmesi,

Tarım satış kooperatiflerinin faaliyet konusu olan ürünlerinin izlenip raporlamasına yönelik hizmetler başlıklarında yeni faaliyet alanlarının oluşturulmasına yönelik tedbirler sıralanmıştır. Kooperatiflerin yeniden yapılandırılma sürecinde stratejik hedef olarak kooperatiflerin ekonomik hayatın aktif kuruluşları haline getirilmesi ve kooperatifçilik bilincinin artırılması yönünde faaliyetlerin yapılması önemle vurgulanmıştır. Türk kooperatifçiliğinde mevzuatın dağınık olması, bu alanın birden fazla bakanlığın yetki alanına

girmesi, kooperatiflerin kurumsal kapasitelerinin yetersiz olması ve birçoğunun aktif olarak faaliyet göstermemesi gibi risklerin önemli olduğu da vurgulanarak bu riskin aşılması öngörülmüştür.

5.2. Yeniden Yapılanan Küresel Ekonomi İçinde Türk Kooperatifçiliği Uygulamaları ile İlgili Temel Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Türk kooperatifçiliğinin köklü bir geçmişe sahip olması ve Türk milletinin sahip olduğu yardımlaşma, dayanışma ve iş birliğine olan inancı, tutum ve davranışları Türk kooperatifçiliği için önemli bir avantaj olarak değerlendirilmektedir. Ancak içinde bulunduğumuz ekonomik, sosyal ve siyasi şartların Türkiye’de kooperatifçilik ile ilgili ihtiyacı daha da arttırmasına rağmen bu konuda kooperatifler yeteri ölçüde aktif olamamaktadır. Bunun en önemli nedenleri arasında elbette kooperatiflerle ilgili sorunlar ilk sıralarda yer almaktadır (Güreşçi ve Aktürk, 2015; Özgül et al., 2020; Güreşçi, 2021). Genel olarak Türk kooperatifçiliğinin sorunları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. Yasal sorunlar: Türkiye’de kooperatifçilik ile ilgili en temel sorunların başında kooperatifçilik mevzuatındaki çok başlılık ve güncel olmayan karmaşık yapısı ilk sırada yer almaktadır. Anayasa’nın 171. Maddesinde kooperatifler yasal bir teminat altına alınmış olmasına rağmen doğrusu istenen başarıyı tam olarak göstermemektedir. Bu konuda ilk akla gelebilecek sorunlar aşağıdaki gibidir:

- a. Kooperatiflerle ilgili üç farklı mevzuatın olması
- b. Kooperatiflerle ilgili yasaların modern kooperatifçilik ilkelerini tam olarak yansıtmaması,
- c. Mevzuatta devlet-kooperatif ilişkisi, mali konular ve işletmecilik ile ilgili yaklaşımların yeterli olmaması
- d. Kooperatiflerin ortakları başta olmak üzere toplumsal yararlarının tam olarak yasal çerçevede ele alınamaması

2. Eğitim sorunları: Türkiye’de kooperatifçilik eğitimi oldukça yetersizdir. Bu konuda örgün eğitimdeki eksiklik ilk sırada yer almaktadır. İlk, orta ve lise eğitiminde kooperatifçilik ile ilgili bir eğitimin verilmemesi özellikle genç girişimci adayı olacak bu bireylerde kooperatifçilik farkındalığının oluşmamasına neden olmaktadır. Aynı şekilde kooperatifçilik ilkelerinden olan eğitime önem verilmesi ilkesi yeterince uygulama imkânına sahip olamamıştır. Kooperatifler ve üst kuruluşları gerek kendi ortaklarına gerekse topluma kooperatifçilik konusuna yeterli eğitim verememektedir.

3. Finansal sorunlar: Türkiye’de birkaç kooperatif hariç yeterli mali güce sahip değildir. Bunun en önemli nedeni ise kooperatiflerin birer işletme gibi davranmalarıdır. Ayrıca kooperatiflerin finansal kaynakları için doğrudan bir bankacılık sisteminin olmaması da bu sorunların önemli nedenleri arasında yer almaktadır.

Türkiye’de kooperatifler ile ilgili ön plana çıkan bu üç temel sorun maalesef beraberinde yeni uygulama sorunlarını da ortaya çıkarmaktadır. Oysa gelişen ve değişen dünyada, yenide yapılanan küresel ekonomide kooperatiflere büyük rol düşmektedir. Kooperatiflerin yeniden yapılanma sürecinde modern bir çizgide uygulama imkânlarına sahip olmaması aslında sadece kooperatifleri değil aynı zamanda toplumun her kesimini de yakından ilgilendirmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanlık tarihi kadar eski olan kooperatifleşme düşüncesinin somut uygulamaları Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi’nin teknik yönünün yanı sıra ekonomik yönü tüm dünyayı derinden etkilemiş ve yeni oluşumların da önü açılmıştır. Bu oluşumlar kimi zaman kapitalist bir düzene karşı itiraz halinde kendisini gösteren sendikacılık faaliyetleri ile ortaya çıkarken kimi zamanda kooperatif şeklinde insan merkezli bir üretim ve paylaşım şeklinde ortaya çıkmıştır. Sanayileşmenin yarattığı avantajlara sahip olan ülke ve toplumları diğerlerine göre daha fazla gelişmiş ve kalkınma yolunda ciddi ilerlemeler kaydetmiştir. Ancak kitlesel üretim ve beraberinde gücün merkezileşmesi ile birlikte ekonomide küresel ölçekli rekabetin de doğması kaçınılmaz olmuştur. Küreselleşen dünyada özellikle gümrük uygulamaları, ticaret kuralları ve para sistemleri öncü bir rol oynamıştır. Bu durum çoğu kez büyük sermayelerin işini daha da kolaylaştırırken orta ve düşük düzeydeki işletmeler, çalışanlar ve tüketiciler için beklenen faydayı sağlayamamıştır.

Ekonomik, sosyal ve siyasi yönden dünyanın iki kutuplu olarak belirgin bir şekilde ayrılması 1945 yılında acıları oldukça büyük olan 2. Dünya Savaşına kadar uzanmaktadır. Ancak iki kutuplu dünyanın bir eksenini oluşturan SSCB’nin dağılması ile dünyada artık tek kutuplu bir küresel sistemin de hız kazanması kaçınılmaz olmuştur. Bu tarihten sonra serbest piyasa ekonomisi merkezi planlama ekonomisini adeta yutmuş ve tüm dünyada hatta demir perde olarak nitelendirilen ülkelerde de liberalleşme rüzgârları esmiştir. Sonuçta kapitalist sistemin kuralları hâkim gibi görünse de üçüncü bir yol olarak tanımlanan kooperatifleşme 1844 yılından sonra ilk kez bu denli dünya gündemine oturmuştur. 2012 yılında BM’nin ilan ettiği Uluslararası Kooperatifçilik yılı da bunu tescil etmiş ve kooperatiflerin işletmecilik alanında başarılı olabileceği uygulamaları vurgulanmıştır. Kooperatifleşmenin karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma sistemine dayalı olan yapısı birçok ülkede daha da benimsenmesine neden olmuştur.

1950’lerden sonra serbest piyasa ekonomisinin kurallarını işletmeye çalışan Türkiye’nin çok partili hayata geçişi aynı zamanda çok sesliliği de beraberinde getirmiştir. Ahilik kültürünü benimsemiş bir milletin İmece ile tarih sahnesinde var olması ve günümüzde de bu anlayışın hâkim olması Türk Milletinin kooperatifleşmeye olan ilgisini zaten ortaya koymaktadır. 1863 yılında Mithat Paşa’nın öncülüğünde başlatılan kooperatifleşme hareketi sonraki yıllarda özellikle Atatürk’ün öncülüğünde cumhuriyetin ilk yıllarında ciddi ilerlemeler kaydetmiştir.

Günümüzde Türk kooperatifçiliği ilkesel olarak iyi bir yerde olsa da içinde bulunduğu uygulama sorunları bu duruma engel teşkil etmektedir. Türk kooperatifçiliğinin dağınık yasal sorunları, eğitim ile ilgili yetersizliği ve finansal problemleri uygulama ile gerçekleri karşı karşıya getirebilmektedir. Özellikle yeniden yapılanma sürecinde olan küresel ekonominin getirdiği ve götördükleri de dikkate alındığında Türk kooperatifçiliğinde de yeniden yapılanma sürecinin işletilmesi kaçınılmazdır. Bu konuda bazı öneriler şu şekilde geliştirilebilmektedir:

1. Türk kooperatifçiliğinde yasal boşluklar giderilmeli ve tek bir yasa ile uluslararası kooperatifçilik ilkelerini de benimseyen yeni bir hukuki düzenlemeye gidilmelidir.
2. Kooperatifçilik eğitimi konusunda ilköğretimde başlamak üzere eğitimin her kademesinde bu anlayış çeşitli eğitim araç, gereç ve yöntemleri ile uygulanmalıdır.
3. Kooperatiflerin finansla sorunları için bir kooperatif bankasının altyapısı oluşturularak onun uluslararası finansal araçlara da ulaşması sağlanmalıdır.
4. Kooperatiflerin kuruluş, idare ve denetleme sisteminde tek bir birim yapılanmasına gidilmelidir.
5. Yeniden yapılanma sürecinde küresel ekonominin kriz, beklentiler karşısındaki etkilerini dikkat alarak kooperatif işletmelerinin uygulama alanları genişletilmelidir.

Yukarıda ifade edilen bazı temel öneriler çerçevesinde Türk kooperatifçiliğinin yeniden yapılanma sürecinde küresel ekonomideki rolü ve öneminin anlaşılması Türkiye için sadece ekonomik değil aynı zamanda da toplumsal kalkınmasına da katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akal, M., Olgun, M.F. (2021). Tam Rekabetçi Piyasa Deneyimleri Üzerine Bir Bakış, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1): 45-61.
- Altman, M. (2002). Economic theory, public policy and the challenge of innovative work practices. *Economic and Industrial Democracy: An International Journal*, 23: 271-290.
- Bilgin, N ve Tanıyıcı, Ş. (2008). Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi, *KMU SBF Dergisi*, 15: 136-159.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye’de Liberalizm (1860-1990)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Çetin, M., Gazi, M.A. (2017). Küreselleşme Sürecinde Kooperatif Kuruluşlarının Türkiye'deki Durumu, <https://www.researchgate.net/profile/Mehmet-Gazi/publication/312136964> (Erişim Tarihi: 24.05.2023).
- Ercişkun, B. (2019). Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Liberalizm, *Akademik Bakış Dergisi*, 72, 105-122.
- Gençoğlu, A.Y. (2020). Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Temaşa Felsefe Dergisi*, 14: 237-256.

Güreşci, E ve Gönç, M. (2017). Türkiye’de Kooperatiflerin Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri Üzerine Düşünceler, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 Özel Sayı: 219-229.

Güreşci, E. (2020). Türkiye’de Kooperatifçilik İle İlgili Bazı Çelişki ve Yanılgılar, *Karınca*, 1005: 17-20.

Güreşci, E. (2021). *Ekonomi ve Sosyal Politika Yaklaşımları Üzerine İncelemeler: Teori, Politika, Yöntem ve Yansımalar, Türkiye’de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişim Süreci ve Geleceği*, İKSAD Yayınevi: 227-251, Ankara.

Güreşci, E. (2022). Türk Kooperatifçiliğinin Başarısını Doğrudan Etkileyen İki Önemli Faktör Olarak Kooperatiflerde İşletmecilik ve Girişimcilik Sorunu, *Kooperatif Postası Karınca*, 1024: 19-22.

Güreşci, E. ve Aktürk, O. (2015). Tarımsal Kooperatiflerin Faaliyetleri Üzerine Bir Araştırma: İspir Örneği, *Route Educational and Social Science Journal*, 2(2): 295-302.

Hamilton, C. ve Kniest, P. (1991), Trade Liberalisation, Structural Adjustment and Intra-Industry Trade: A Note, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 127, 356-67.

Holmström, B. (1998). Future of Cooperatives: A Corporate Perspective, *LTA* 4/99: 404.

INGEV,(2023).<https://ingev.org/raporlarSosyalDayanismaEkonomiscluKooperatifcili k.pdf> (Erişim Tarihi: 18.05.2023).

Keohane, R. O. ve Milner, H.V. (2002). *Internationalization and Domestic Politics*, Cambridge Studies in Comparative Politics, Cambridge University Press, USA, p.303, 2002.

Kocabağ, Ö. Y. (2003), Türkiye’de Kooperatifçilik Düşüncenin Gelişimi, *Tarım Ekonomisi Derneği*, 8: 15- 24.

Leitao, N. C. (2001). Economic Growth, Globalization and Trade Management Research and Practice, *Management Research and Practic*, 4(3): 18-23.

Mollaoğlu, Y. (2018). Kooperatiflerin Hukukî Niteliği, T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı Özel Hukuk Bilim Dalı, Y. Lisans Tezi, s.176, Konya.

OECD, (2002). Global Industrial Restructuring, p.51, France. <https://www.oecd.org/sti/in.pdf> (Erişim Tarihi: 12.05.2022).

Özcan, O. (2007). Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihi Gelişimi ve Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçiliği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Özdemir, G., Keskin, G., Özüdoğru, H. (2011). Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Tarımsal Kooperatiflerin Önemi, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8(1): 101-113.

Özgül, S., Koçar, G. ve Eryaşar, A. (2020). The progress, challenges, and opportunities of renewable energycooperatives in Turkey, *Energy for Sustainable Development*, 59: 117-119.

Padmanabhan, P (2008). The Role of China and the United States in the Global Economy of the 21st Century, *International Business & Economics Research Journal*, 7(2): 33-38.

Schröter, H. G. (2006). Globalization and Reliability The Fate of Foreign Direct Investment in Electric Power-Supply during the World Economic Crisis, *Annales Historiques De L’électricité*, N’4: 101-124.

Serinikli, N. (2017). Kooperatifçilik ve Ahi Birlikleri, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2): 680-689.

Serinikli, N. ve İnan, İ. H. (2011). Küreselleşme Sürecinde tarım Kooperatifleri ve Küreselleşmenin tarım Kooperatiflerine Etkisi, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 17(1): 19-27.

Shavshukov, V. M. ve Zhuraleva, N. A. (2020). Global Economy: New Risks and Leadership Problems, *Restructuring of the Global Economy*, 8(7): 12-21.

Shirpor, K. (2022), *Türkiye ile Afganistan'da Kooperatifçilik*, Liman Yayınevi, 45-46.

Shirpor, K. ve Güreşçi, E. (2022). *Türkiye ile Afganistan'da Kooperatifçilik*, Eğitim Yayınevi, Liman Yayınevi, 45-46.

Sosyo Ekonomi, (2023). Uluslararası Kooperatifler Günü Temaları, <https://sosyalekonomi.org.tr> (Erişim Tarihi: 24.05.2023).

Stiglitz, J. (2004). The Role of Cooperatives in Globalization, Conference the Culture of Development, Globalisation and Cooperative Enterprise Working Paper No: 9, Genoa Italy.

T.C. Ticaret Bakanlığı, (2023a). 2019-2023 Türkiye Kooperatifçilik Stratejisi ve Eylem Planı, <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/projeler/devam-eden-projelerimiz/2019-2023-turkiye-kooperatifcilik-stratejisi-ve-eylem-planı> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

T.C. Ticaret bakanlığı, (2023b). T.C. Ticaret Bakanlığı Stratejik Planı 2029-2023, https://ticaret.gov.tr/data/51d557c6487c8e0f30a44f53/TICARET_BAKANLIGI_014_STRATEJIK_PLAN_05.11.19_OK.pdf (Erişim Tarihi: 24.05.2023).

T.C. Ticaret Bakanlığı, (2023c). Türkiye'de Kooperatifçilik, <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik> (Erişim Tarihi: 23.05.2023).

WHO, (2023). <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/question-and-answers-hub/q-a-detail/coronavirus-disease-covid-19-mass-gatherings>? (Erişim Tarihi: 23.05.2023).

Yalçinkaya, M.H., Çilbant, Ç. ve Yalçinkaya, N. (2012). Küreselleşme ile Yeniden Şekillenen Ulus-Devlet Anlayışı, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 8: 1-25.

**SURİYELİ GÖÇMENLERİN MESLEKİ VE TEKNİK ORTAÖĞRETİMDE
OKULLAŞMAYA ETKİSİ
(THE EFFECT OF SYRIAN MİGRANTS ON SCHOOLİNG IN VOCATİONAL
AND TECHNİCAL SECONDARY EDUCATİON)**

**Berfu Hızıroğlu
Dr. Öğr. Üyesi Seda Köymen Özer¹⁷**

Özet

2011 yılının Mart ayında başlayan Suriye iç savaşıyla birlikte 12 milyon Suriyeli evlerini terk etmiş, 5,5 milyondan fazla Suriyeli ise ülkesinden kaçmak zorunda kalmıştır. İşçileri Bakanlığı'nın 2022 yılında yayınladığı verilere göre Türkiye'de Geçici Koruma Statüsündeki Suriyeli sayısı yaklaşık 3 milyon 761 bin kişi olup, bu durum Türkiye'yi dünyada en çok mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumuna getirmiştir. Göçün etkilediği en önemli alanlardan biri de eğitim alanıdır. Literatürde uluslararası göçün, yerli eğitim sistemine etkisini birçok farklı açıdan inceleyen çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, Suriyeli göçmenlerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullaşma oranına etkisini tahmin etmeyi amaçlamaktadır. İşçileri Bakanlığı'nın ve Mülteciler Derneği'nin Suriyeli göçmenler ile ilgili yayınladığı istatistikler ve MEB tarafından yayınlanan mesleki ve teknik ortaöğretim okullarına ait il bazında toplulaştırılmış 2016-2022 yıllarını kapsayan veriler kullanılarak oluşturulan panel veri seti ile sabit etkiler modeli kullanılarak göçmenlerin okullaşmaya etkisi incelenmiştir. Sonuçlar, en yoğun Suriyeli göçmen barındıran 13 ilde, diğer illere kıyasla mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşma oranının %1,5 daha fazla olduğu yönündedir. Bu sonuç, Suriye'den gelen göçmenlerin çoğunluğunun dil yetersizliği nedeniyle yüksek beceri gerektirmeyen emek yoğun işleri tercih etmesiyle ve yerli öğrencilerin göçmenlerle rekabetten kaçınmak adına becerilerini geliştirebileceği mesleki ve teknik okullara kaydının artmasıyla açıklanabilir. Bu meslekler için eğitim alınan mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında, göçmenlerin gelişiyile birlikte okullaşma oranı artış göstermiştir. Ayrıca, sonuçlar en çok göç alan 4 ilin diğer illerdeki mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmaya etkisinin incelenmesiyle doğrulanmıştır. Bu sonuç en çok göç artışı yaşanan 4 ilin mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmaya etkisini test ederek pekiştirilmiştir. Ancak, illerin aldıkları göçmen sayısının mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşma ile istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkisi bulunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Göç, Suriyeli Göçmenler, Eğitim, Mesleki ve Teknik Ortaöğretim

¹⁷ Başkent Üniversitesi, İktisat Bölümü, Bağlıca Kampüsü 06790, Etimesgut, Ankara, Türkiye.

Abstract

With the Syrian Civil War that started in March 2011, 12 million Syrians left their homes and more than 5.5 million Syrians had to flee their country. According to the data published by the Ministry of Interior in 2022, the number of Syrians with Temporary Protection Status in Turkey is approximately 3 million 761 thousand people, which has made Turkey the country hosting the highest number of refugees in the world. One of the most important sectors affected by migration is the education sector. In the literature, there are studies that examine the impact of international migration on the domestic education system from many different perspectives. This study aims to estimate the impact of Syrian immigrants on the vocational and technical secondary school enrollment rate. The effect of immigrants on schooling was examined by using the province-level statistics published by the Ministry of Interior and the Refugees Association on Syrian immigrants and the data of vocational and technical secondary schools published by the Ministry of National Education for the years 2016-2022 and by conducting panel fixed effects model. The results show that the enrollment rate in vocational and technical secondary schools is 1,5% higher in 13 provinces with the highest concentration of Syrian immigrants compared to other provinces. This result can be explained by the fact that the majority of immigrants from Syria prefer routinery manual jobs due to their language deficiency and the increased enrollment of local students in vocational and technical schools where they can improve their skills in order to avoid competition with immigrants. The schooling rate increased with the arrival of immigrants in vocational and technical secondary schools where education was given for these professions. In addition, the results were confirmed by examining the effect of the 4 provinces receiving the highest number of immigrants on schooling in other provinces. Finally, the same findings were reached in the 4 provinces where the increase in the number of immigrants was most intense. However, there is no statistically significant relationship between the schooling rate in vocational and technical secondary schools and the number of Syrian immigrants in provinces.

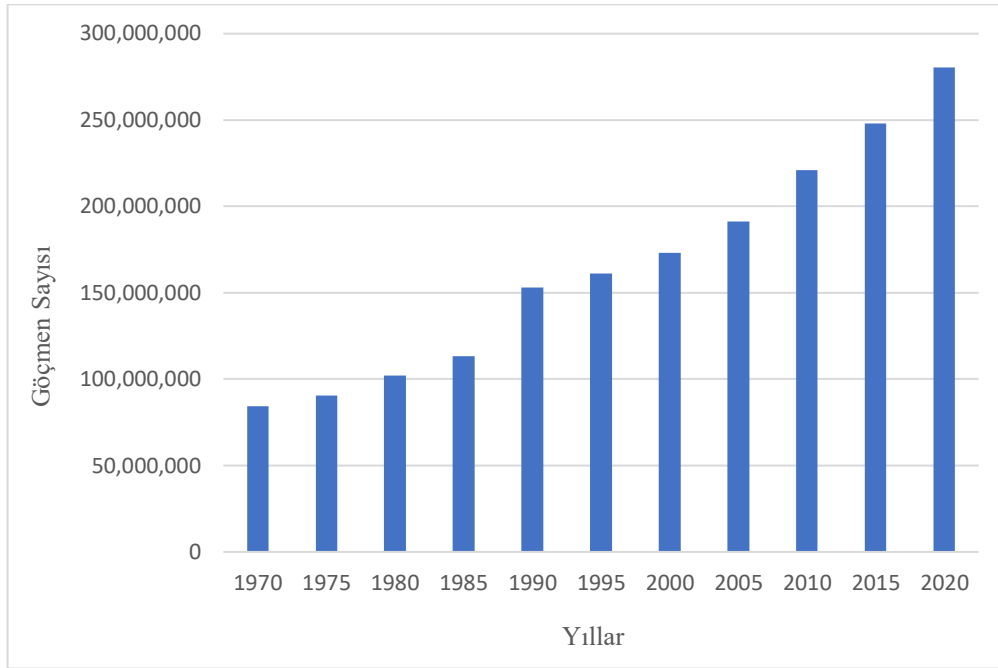
Keywords: International Migration, Syrian Immigrants, Education, Vocational and Technical Secondary Education

1. GİRİŞ

Dünya genelinde göçmen hareketleri hızlı bir şekilde artmaktadır ve bu göçler temelde iki şekilde meydana gelmektedir. Zorunlu göçler; savaş, afet gibi nedenlerle meydana gelmektedir. Gönüllü göçler ise gerek eğitim olanakları gerek daha iyi yaşam standartları için yapılabilmektedir. ILO (2020) raporuna göre dünyadaki toplam göçmen sayısı 281 milyon olmakla birlikte, göçmenlerin dünya nüfusu içindeki oranları %3,6'dır (Şekil 1.1.). Birleşmiş

Milletler 2022 Uluslararası Göç Raporu'na göre ise bu göçmenlerin 135 milyonu kadın, 146 milyonu erkektir.

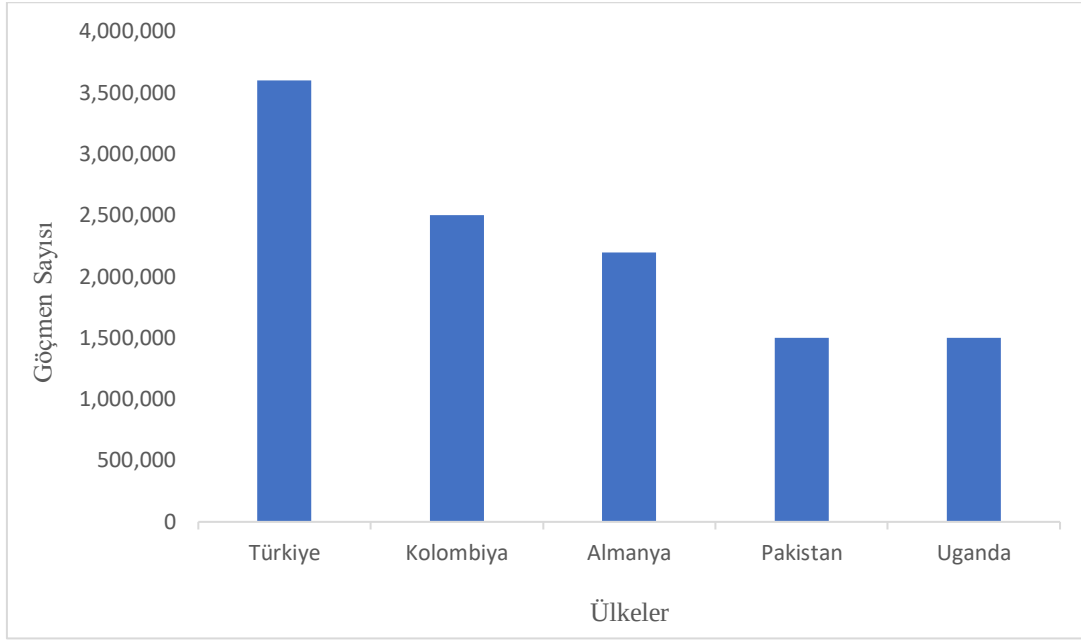
Şekil 1.1. Yıllara Göre Uluslararası Göçmen Sayıları

Kaynak: United Nations verileri ile yazarın kendi hesaplamaları.

Suriye iç savaşı sebebiyle Türkiye en çok zorunlu göç alan ülkelerden biri haline gelmiştir. Dünya Bankası tarafından 2022’de hazırlanan göçmen raporuna göre, zorunlu göç nedeniyle yerinden edilmiş kişilerin sayısı 2000 yılında 16 milyonken, 2022 yılında 100 milyona ulaşmıştır. Bu göçmenlerin %49’unu kadın göçmenler oluştururken, %51’ini erkekler oluşturmaktadır ve bu nüfusun yarısından fazlası 18 yaş altı bireylerdir. Şekil 1.3., 2022 yılı itibarıyla zorunlu göçmenlere en çok ev sahipliği yapan beş ülkeyi göstermektedir. Türkiye 3,7 milyon göçmenle zorunlu göçmenlere en çok ev sahipliği yapan ülke konumundayken, sırasıyla Kolombiya (2,5 milyon), Almanya (2,2 milyon), Pakistan (1,5 milyon) ve Uganda (1,5 milyon) Türkiye’den sonra gelmektedir. Bunun yanı sıra United Nations (2022) verilerine göre insanları en çok zorunlu göç etmeye maruz bırakılan beş ülke; Suriye, Venezuela, Ukrayna, Afganistan ve Güney Sudan olarak sıralanmaktadır.

Şekil 1.2. 2022 Yılı İtibariyle En Çok Zorunlu Göç Alan 5 Ülke

Kaynak: United Nations High Commissioner for Refugees

Suriyeli göçmenlerin Türkiye'nin ekonomisine etkisi birçok çalışmaya konu olmuştur. Özellikle Suriyeli göçmenler vasıfsız işgücünü oluşturdukları için ve yerli vasıfsız işgücünün yerini daha az ücretle ve daha fazla çalışma saatleriyle doldurabildiklerinden, bu alanlarda çalışan yerli işçileri istihdam dışında bıraktıkları gözlemlenmiştir. Bu durum en çok kayıt dışı istihdamın olduğu sektörlerde görülmektedir ve bu nedenle kayıt dışı sektörde istihdam eden yerli işçiler daha olumsuz etkilenmektedir. Kayıt dışı istihdamda en çok yerli vasıfsız erkek işçiler bulunmaktadır. Bu nedenle Suriyeli göçmenlerden en çok etkilenen kesim daha az eğitilmiş erkek işçilerdir. Tümen, Yüncüler ve Torun (2017) makalesi, Suriyeli göçmenlerin yerlilerin istihdam olasılığını olumsuz etkilediklerini göstermiştir. Bununla birlikte kayıt dışı istihdamın arttığı ve özellikle dezavantajlı grupların (kadın işçiler, genç işçiler ve daha az eğitilmiş işçiler) en fazla etkilenen gruplar olduğu gözlemlenmiştir. Aksu, Erzan ve Kırdar (2018) çalışması ise Suriyeli göçmenlerin kayıt dışı sektörde çalışan yerli erkek işçilerin istihdamında ve ücretlerinde düşüşe neden olduğunu göstermişlerdir. Bu çalışmaya göre Türkiye'ye gelen her on Suriyeli göçmenin, kayıt dışı sektörlerde dört yerli erkek işçinin istihdamını azalttığı gözlemlenmiştir.

Tüm bunların sonucunda özellikle derslerde düşük performans gösteren yerli öğrenciler Suriyeli göçmenlerle istihdam rekabetinden kaçınmak adına eğitime önem vermeye başlamışlardır. Tümen (2021), PISA verilerini kullanarak Suriyeli göçmen akınından sonra yerli okuma çağındaki nüfusun matematik, fen ve okuma puanlarının arttığını analiz etmiştir ve özellikle derslerde kötü performans sergileyen yerli öğrencilerin göçmen krizinden sonra lise eğitimini ciddiye aldıkları vurgulamıştır. Bir başka deyişle, yerli okuma çağındaki nüfusun işgücü piyasasında vasıfsız göçmenlerle rekabetten kaçınmak için eğitime önem verdiği söylenebilir.

Zorunlu göçmenlerin daha çok kayıt dışı ve/veya vasıfsız işlerde istihdam edilmesi ve dolayısıyla göçmenlerin vasıfsız yerel işçileri istihdam dışına itmesi sebebiyle yerel iş çağındaki nüfusun mesleki ve teknik ortaöğretim okullaşma oranına etkisi olması beklenmektedir. Mesleki ve teknik ortaöğretim okulları özelinde bu konuyu incelemek önemlidir çünkü bu okullarda okuyan öğrenciler genellikle düşük sosyo-ekonomik statüye sahip oldukları için diğer yerli akranlarına kıyasla daha düşük performans sergileme eğilimindedirler. İş piyasasında Suriyeli göçmenlerle rekabet eden yerli nüfusun mesleki ve teknik ortaöğretim okullarına yönelmesi beklenebilir. Bu çalışma, Suriyeli göçmenlerin gelişle birlikte mesleki ve teknik ortaöğretim okullarının okullaşma oranlarının değişimine odaklanmaktadır. Göçmen akınıyla, yerli öğrencilerin basit emek yoğun mesleklerde beceri geliştirmek amacıyla, mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşma oranını artırıp artırmadığı incelenmiştir. Türkiye, en çok zorunlu göçmene ev sahipliği yapan ülke olması itibarıyla, göçmenlerin mesleki ve teknik orta öğretimde okullaşmaya etkisini incelemek için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

2. DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE SURİYELİ GÖÇMENLER

Bu bölümde Türkiye özelinde Suriyeli göçmenlerin demografik özellikleri, işgücü ve eğitim göstergeleri incelenecektir. Böylece Suriyeli göçmenlerin artışı ile eğitim alanında yaşanan değişiklikler arasındaki ilişki için bir zemin oluşturulacaktır.

Dünya genelinde göçmenlerin demografik özellikleri incelendiğinde; 20-64 yaş grubunun dünyadaki göçmenlerin %74’ünü oluşturduğu görülmektedir (Şekil 1.2.) ve bu yaş aralığındaki nüfus çalışma çağındaki göçmenlerden oluşmaktadır. Bu göçmenlerin istihdama katılımına yönelik verilerin çoğunluğu düzenli göçmen statüsündeki kişileri yansıtmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelere zorunlu göç edenlerin, göç ettikleri ülkelerde kayıt dışı istihdama katıldıkları gözlemlendiği için veri sıkıntısı yaşanmaktadır. Mevcut veriler doğrultusunda, dünya genelindeki 281 milyon göçmenin 169 milyonu göç edilen ülkelere istihdam etmektedir. Kadınlar 70 milyonla göçmen işçilerin %41,5’ini oluştururken, erkekler ise 99 milyonla göçmen işçilerin %58,5’ini oluşturmaktadır. Sektörel açıdan göçmen işçilerin dağılımına bakıldığında, en büyük pay %66,2 ile hizmet sektöründedir. Bu payı %26,7 ile sanayi ve %7,1 ile tarım sektörlerinin oluşturduğu görülmektedir (ILO,2020).

Şekil 1.3. Uluslararası Göçmenlerin Demografik Özellikleri

Yaş Aralıkları	Uluslararası Erkek Göçmen Oranı	Uluslararası Kadın Göçmen Oranı
0-4	%2,8	%2,8
5-9	%3,3	%3,3

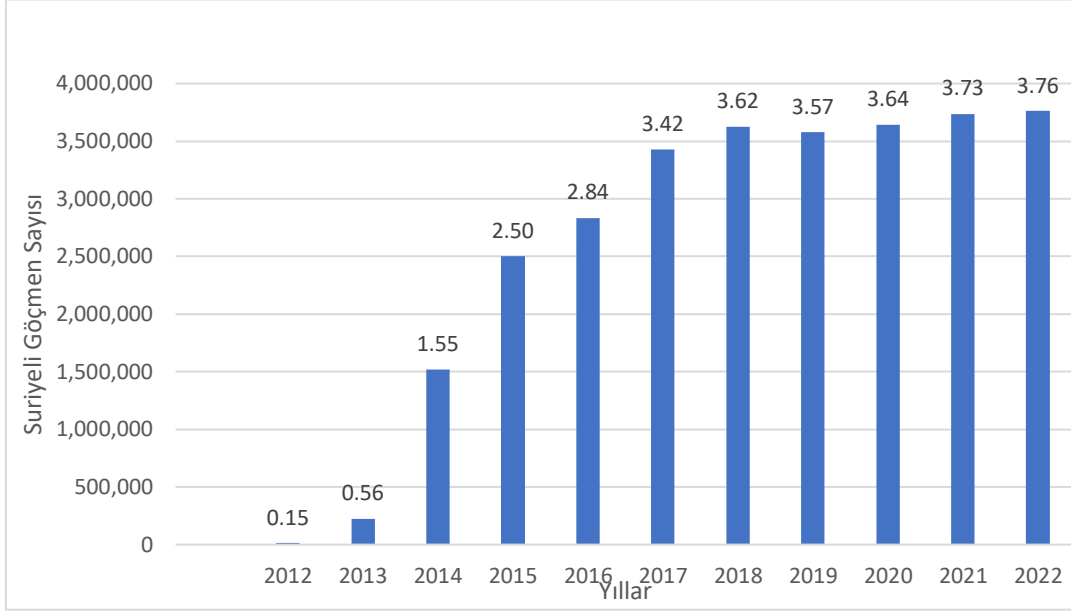
10-14	%3,4	%3,5
15-19	%4,3	%4,4
20-24	%7,1	%6,9
25-29	%10,1	%9,6
30-34	%11,2	%10,4
35-39	%11,0	%10,1
40-44	%10,0	%9,2
45-49	%8,8	%8,2
50-54	%7,5	%7,2
55-59	%5,5	%5,6
60-64	%4,8	%5,3
65-69	%3,6	%4,3
70-74	%2,7	%3,4

Kaynak: Veriler United Nations'ın 2021'de yayınladığı 'Dünya Göç Raporu'ndan alınmıştır.

Ayrıca, gönüllü olarak göç eden göçmenlerin üçte ikisi yüksek gelirli ülkelerde yaşarken, zorunlu göç eden göçmenlerin ise %74'ü gelişmekte olan ülkelerde bulunmaktadır. Bunun nedeni, zorunlu göç eden göçmenler genellikle coğrafi yakınlık ve etnik bağlarla hareket ederken, gönüllü göç edenler daha yüksek gelir, iş imkanları, eğitim ve sağlık konusunda kalkınma seviyeleri yüksek ülkeleri tercih etmeleridir (IOM, 2018).

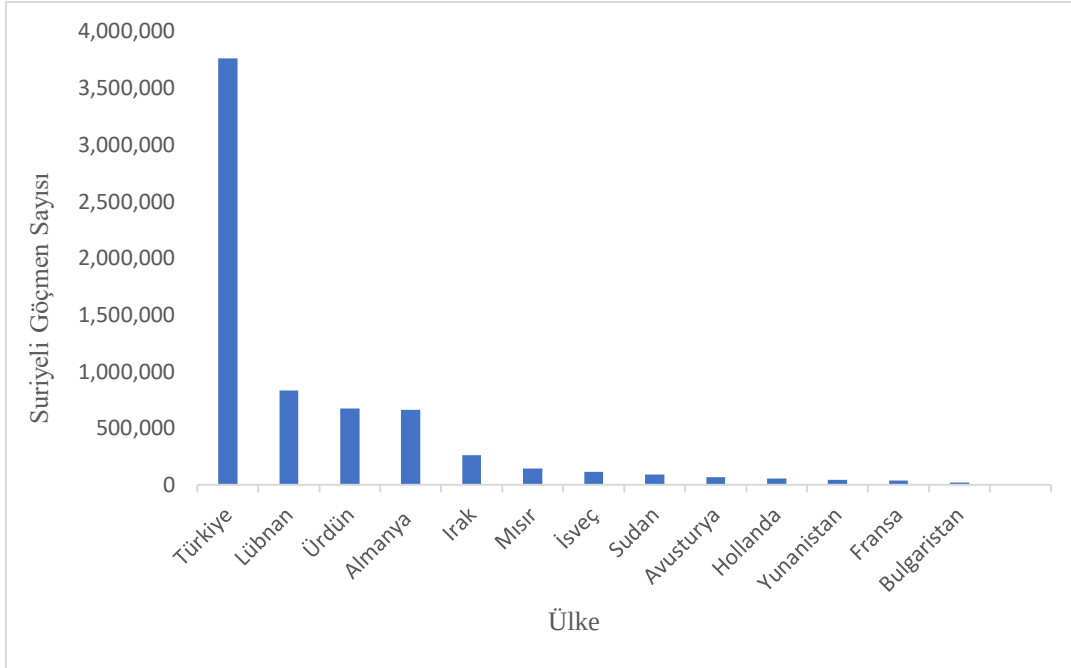
Türkiye 2023 yılı itibariyle, 3 milyon 761 bin zorunlu göçmenle (Şekil 1.4.), Suriyeli göçmenlere en çok ev sahipliği yapan ülke olmuştur. Birleşmiş Milletler verilerine göre Türkiye başta olmak üzere, sırasıyla Lübnan ve Ürdün'de en çok Suriyeli göçmen alan ülkeler arasında yer almaktadır (Şekil 1.5). Türkiye, Nisan 2011'den itibaren 'açık kapı politikası' uygulayarak Suriyeli sığınmacılar için sınırları açmıştır ve bu göçmenlere geçici koruma sağlamaktadır. Suriyeli göçmenler için 2012 yılından itibaren 10 şehirde 26 geçici barınma merkezi kuran Türkiye, bu merkezlerde göçmenlere gıda, sağlık ve eğitim imkanları sağlamaktadır. Fakat, 2014 yılında Suriye İç Savaşı'nın şiddetlenmesi ve geçici barınma merkezlerinin yetersiz kalması nedeniyle Suriyeli göçmenlerin büyük çoğunluğu geçici barınma merkezlerinden ayrılarak başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok kentine göç etmişlerdir (Şekil 1.6.). 2023 yılı itibariyle 3 milyon 761 bin Suriyeli göçmenin yalnızca 47.467'si geçici barınma merkezlerinde ikamet etmektedir.

Şekil 1.2. Türkiye’de Kayıtlı Suriyeli Göçmen Sayısı

Not: 2012-2022 yılları arası Türkiye’deki kayıtlı Suriyeli göçmenlerin sayısı. Veri kaynakları İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı ve Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğidir.

Şekil 1.3. Ülke Bazında Suriyeli Göçmen Sayısı (2023)

Kaynak: Veri Statistic Research Department’ın 2023 yılında yayınladığı raporlardan alınmıştır.

Şekil 1.4. 2022 Yılı İtibariyle İl Bazında Suriyeli Göçmen Sayıları

İl	Suriyeli Göçmen Sayısı
Adana	256.348
Adıyaman	23.203
Afyonkarahisar	12.717
Ağrı	1.347
Aksaray	4.196
Amasya	1.392
Ankara	100.651
Antalya	4.070
Ardahan	134
Artvin	76
Aydın	8.578
Balıkesir	5.174
Bartın	526
Batman	16.169
Bayburt	102
Bilecik	658
Bingöl	1.157
Bitlis	1.188
Bolu	4.614
Burdur	9.080
Bursa	184.249
Çanakkale	5.306
Çankırı	833
Çorum	3.461
Denizli	14.028
Diyarbakır	24.527
Düzce	1.752
Edirne	1.117
Elazığ	13.316

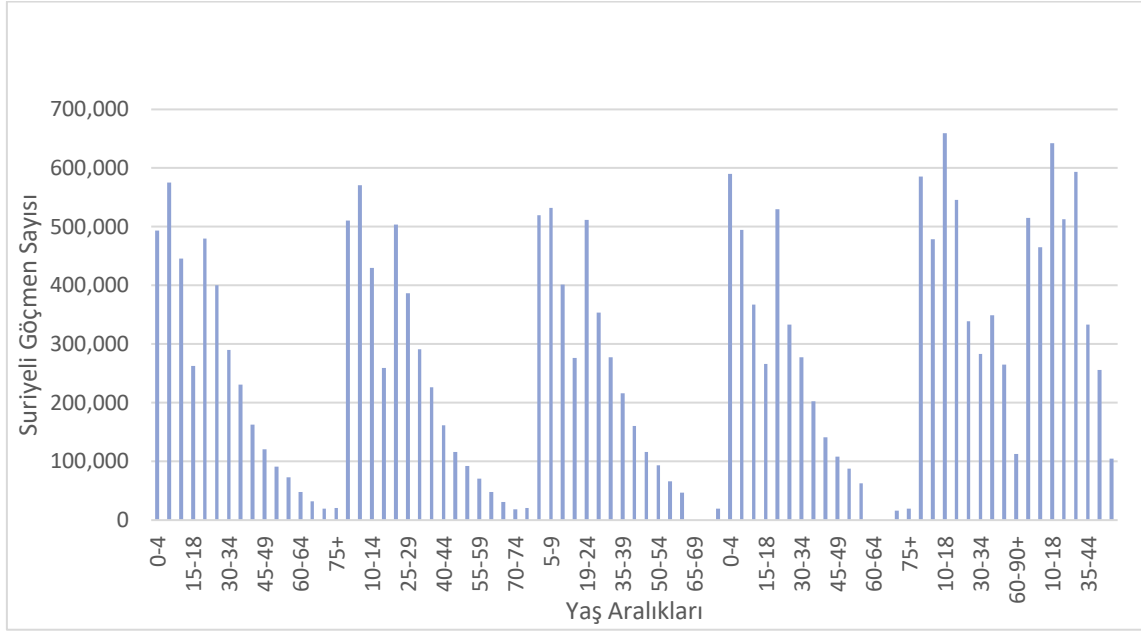
Erzincan	277
Erzurum	1.208
Eskişehir	6.444
Gaziantep	462.680
Giresun	439
Gümüşhane	250
Hakkari	5.099
Hatay	432.680
Iğdır	81
Isparta	8.242
İstanbul	540.618
İzmir	149.804
Kahramanmaraş	96.152
Karabük	1.784
Karaman	830
Kars	198
Kastamonu	2.848
Kayseri	83.363
Kırıkkale	1.999
Kırklareli	1.062
Kırşehir	2.060
Kilis	107.213
Kocaeli	56.717
Konya	123.376
Kütahya	2.072
Malatya	31.921
Manisa	14.234
Mardin	91.888
Mersin	242.439
Muğla	11.963
Muş	1737
Nevşehir	13.655
Niğde	7.130

Ordu	1.063
Osmaniye	43.115
Rize	1.321
Sakarya	15.866
Samsun	10.520
Siirt	4.876
Sinop	393
Sivas	3.635
Şanlıurfa	429.421
Şırnak	14.942
Tekirdağ	12.660
Tokat	1.252
Trabzon	3.723
Tunceli	75
Uşak	3.317
Van	2.251
Yalova	3.968
Yozgat	5.635
Zonguldak	735

Kaynak: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı.

Suriyeli göçmenlerin demografik özelliklerine bakıldığında, en çok 5-24 yaş aralığında oldukları görülmektedir (Şekil 1.7.). Bu veriler okuma ve çalışma çağındaki nüfusun fazlalığını göstermektedir. Erdoğan (2020) çalışması Suriyeli göçmenlerin eğitim durumunun Türkiye eğitim ortalamasının çok altında olduğunu göstermektedir. Kalkınma Bakanlığı tarafından 2016'da hazırlanan rapor da bunu destekler niteliktedir. Bu rapora göre, Suriyelilerin %33'ünün okuryazar olmadığı, %13'ünün ise okuryazar olduğu halde herhangi bir okul diplomasının olmadığı analiz edilmiştir. Bu nedenle, Milli Eğitim Bakanlığı öncülüğünde geçici koruma altında bulunan Suriyeli göçmenlere yönelik Türkçe öğretimi kursları, Türkçe okuma yazma kursları, mesleki kurslar gibi birçok faaliyetler oluşturulmuştur. 2014-2021 yılları arasında 1.047.602 Suriyeli göçmen kursiyerler halk eğitim merkezlerinde kurslara katılım sağlamış olup, kursiyerlerin %58,63'ü kadınlardan, %41,37'si de erkek kursiyerlerden oluşmaktadır (MEB, 2021).

Şekil 1.5. Türkiye’de Kayıtlı Suriyeli Göçmenlerin Demografik Özellikleri

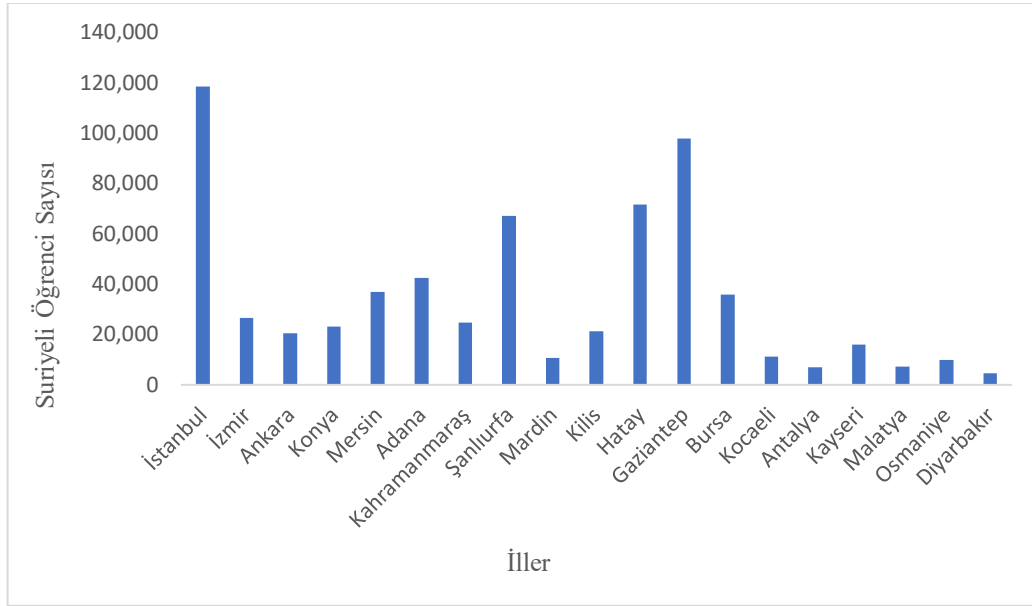

Not: Grafikte 2017-2022 yılları arası Türkiye’de kayıtlı Suriyeli göçmenlerin yaş aralıkları gösterilmiştir. Veriler İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı’nın yayınladığı yaş aralığı tablosundan alınmıştır.

Okuma çağındaki Suriyeli göçmen nüfusuna bakıldığında, 2011 yılında göç etmeye başlayan Suriyeli ebeveynlerin birçoğu önceleri asimilasyon kaygılarıyla ve iç savaşın hemen biteceği ümidiyle çocuklarının eğitim almasını istemediklerini söylemişlerdir. Fakat 2014 yılının ortalarında iç savaşın şiddetinin artmasıyla birlikte karışıklığın erken bir çözüme ulaşamayacağını düşünüp ebeveynlerin yarısından fazlası çocuklarını okula göndermeye karar vermişlerdir. Bu nedenle, Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğünce ‘Göç ve Acil Durum Eğitim Daire Başkanlığı’ oluşturmuş olup, iç savaş sebebiyle fiziksel ve psikolojik travma yaşamış Suriyeli çocuklar için psikolojik danışma servisleri devreye girmiş ayrıca eğitimine ara vermiş veya hiç başlamamış çocukların okullara kayıt yapılması teşvik edilmiştir. Bu kapsamda Milli Eğitim Bakanlığı Suriyeli çocuklara yönelik ‘Erken Çocukluk Projesi’, ‘Sosyal Uyum ve Yaşam Eğitimi Programı’ ve ‘Suriyeli Eğitim Destek Personeli Programı’ adları altında projeler yürüterek göçmen çocukların erken çocukluk eğitimine erişimlerinin artmasını ve Türkiye’deki sosyal, kültürel ve ekonomik hayata uyumunun kolaylaşmasını hedeflemiştir. Fakat, Göç İdaresi Başkanlığının 2021-2022 verilerine göre 5-17 yaş arası Suriyeli okul çağı çocuk sayısı 1 milyon 124 bin olmasına rağmen bu çocukların %35’i eğitimin dışında kalmaktadır (Şekil 1.8.). Suriyeli göçmenler ilkokulda

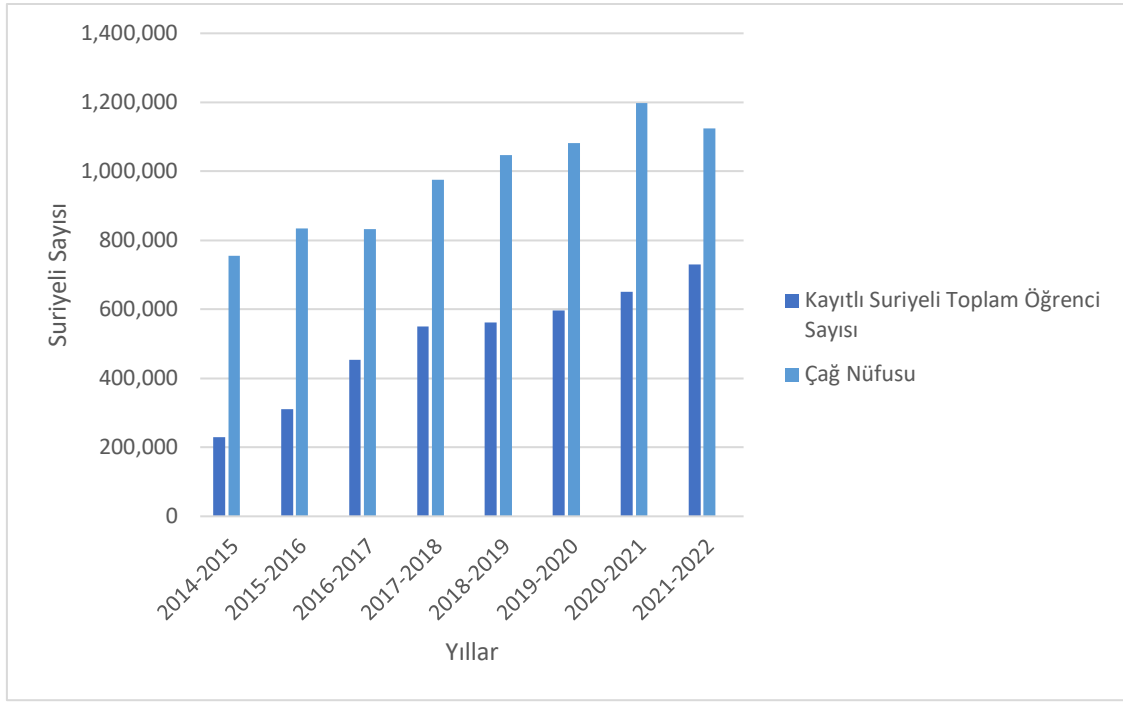
%75,13 oranında, ortaokulda %80 oranında, lisede ise %42 oranında okullaşmışlardır (Şekil 1.9.). Bunun nedeni olarak ekonomik yetersizlikler sebebiyle çalışarak aile bütçesine katkıda bulunmayı tercih etmeleri, dil yetersizliği, uzun süre okul dışında kalmaları ve ailelerinin geleneksel yapılarının etkili olduğu yapılan anketler sonucunda gözlemlenmiştir. Özellikle yoğun göçmen bulunduran okullarda öğretmenler dil kısıtlaması nedeniyle öğretim hızını yavaşlatmaktadır ve bu durum yerli öğrencilerin performanslarını negatif yönde etkilemektedir.

Şekil 1.6. 2021 Yılı İtibariyle Suriyeli Öğrencilerin Yoğun Olduğu İller

Veri, T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Şekil 1.7. Geçici Koruma Altında Bulunan Suriyeli Öğrenci Sayıları

Not: 2014-2022 yılları arası geçici koruma kapsamı altında bulunan Suriyeli öğrencilerin sayısı. Veriler Milli Eğitim Bakanlığı Hatay Boyu Öğrenme Müdürlüğü Göç ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığından alınmıştır.

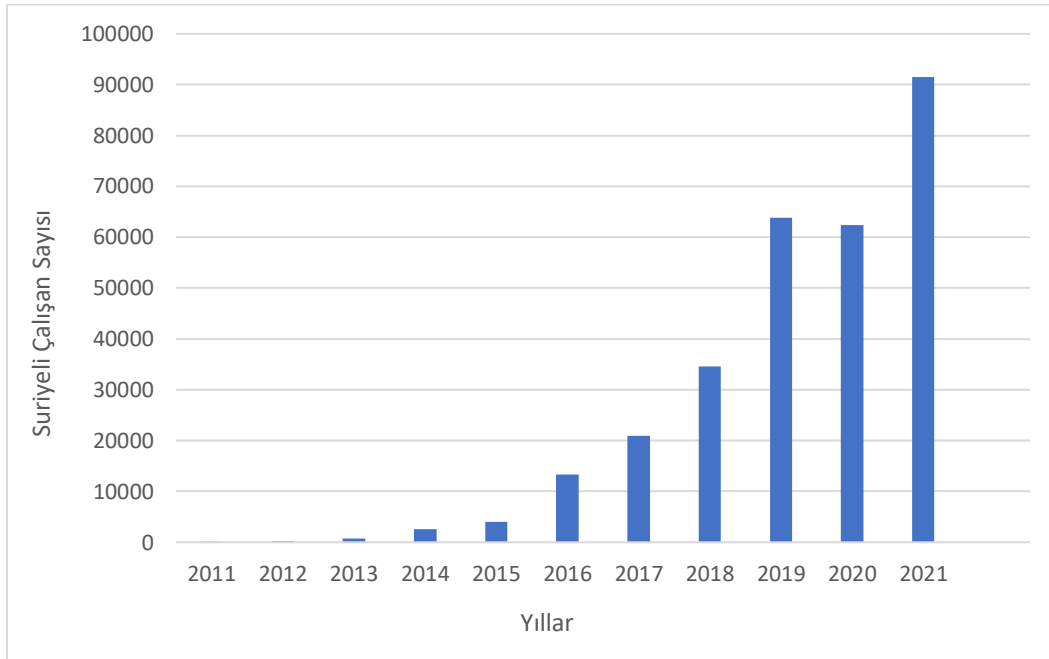
Literatürde göçün eğitime olan etkisi için sonuçlar farklılık göstermektedir. Örneğin, Betts (1998) öğrenci-öğretmen oranını baz alarak Amerika doğumlu azınlıkların göçten negatif etkilendiğini vurgulamıştır. Göçmen oranındaki %10'luk bir artışın, Siyahilerin mezuniyet olasılıklarını %4,4, Hispaniklerin mezuniyet olasılıklarını ise %8,8 düşürdüğünü analiz etmiştir. Fakat, Hunt (2012), 1940-2010 nüfus sayımı verilerine dayanan bir eyalet paneli kullanarak göçün eğitim üzerine etkisini incelediğinde ABD' deki göçmen payında oluşan bir puanlık artışın, 11-17 yaş aralığındaki yerlilerin okulda on iki yılı tamamlama olasılığını artırdığını ve okullaşma oranını da %3 puan olumlu etkilediğini göstermiştir.

Ancak bu çalışma, göçün eğitime doğrudan etkisine değil istihdam üzerinden dolaylı etkisine yoğunlaşmaktadır. Bir başka deyişle, göçmenlerin gelişile istihdamda yaşanan değişikliklerin eğitime sektörüne yansımaları irdelemektedir.

Zorunlu göç nedeniyle Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenlerin büyük çoğunluğu çalışma çağında bulunan vasıfsız göçmenlerdir. T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın 31 Mart 2021 tarihinde yayınladığı rapora göre 2021 yılında toplam 3.5 milyon Suriyeli göçmenin yalnızca 91 bini çalışma izni alabilmiştir (Şekil 1.10.). ILO'nun 2017 yılında TÜİK verileri baz alınarak yayınladığı makalede ise 930.000 Suriyeli göçmenin Türkiye'de işgücüne katıldığı açıklanmıştır (Şekil 1.11.). Böylece Türkiye'de, Suriyeli göçmenlerin %97'sinden fazlasının kayıt dışı çalıştığı tahmin edilmektedir. Yine ILO'nun 2020 yılında yayınladığı göçmen raporlarına göre Suriyeli göçmenlerin Türkiye'deki tüm çalışanlar içindeki oranı %2,9'dur. Suriyeli göçmenlerin birçoğu özellikle tekstil sektöründe istihdam edilirken, daha sonra sırasıyla inşaat, imalat ve tarım sektörleri en çok istihdam edildikleri diğer sektörlerdir

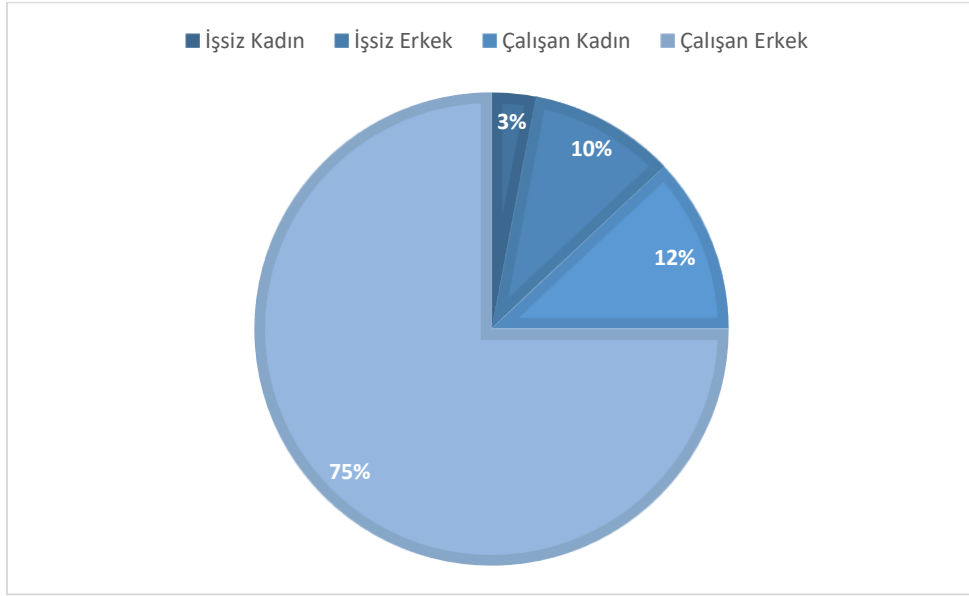
(UNHCR,2016) (Şekil 1.12.). Brell, Dustmann ve Preston (2020) makalesine göre diğer Avrupa ülkelerine kıyasla Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin istihdam oranları kayıt dışı istihdamda daha kolay iş bulabildikleri için daha yüksektir. Ayrıca Dayıoğlu, Koç ve Kırdar (2017) Suriyeli çocuk göçmenlerin istihdamının da yüksek olduğunu vurgulamıştır. Verilere göre 15-17 yaş arasındaki Suriyeli erkek çocuklarının %48’i işte çalışmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu’nun 2017 verilerine göre Suriyeli çocuk işçi sayısı 127.140 olmakla birlikte bu çocuk işçilerin 109.328’i erkektir.

Şekil 1.8. Suriyeli Göçmenlerin Çalışma İzinleri

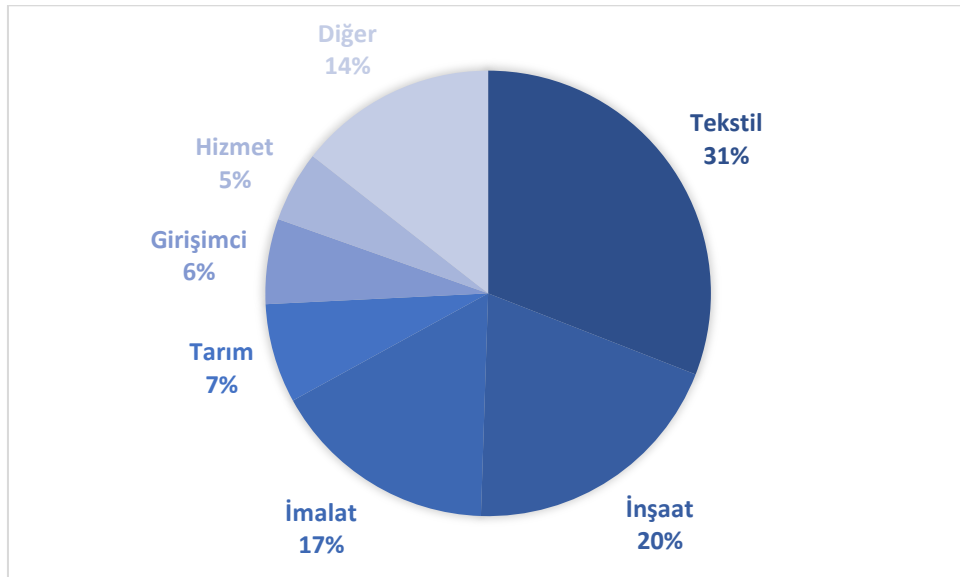
Kaynak: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı

Şekil 1.9. Suriyeli Göçmenlerin İşgücüne Katılım Oranları

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Şekil 1.10. Türkiye’de Suriyeli Göçmenlerin En Fazla Yer Aldığı Sektörler (2016)

Not: Veriler United Nations High Commissioner for Refugees’den alınmıştır.

Bu bulguları özetlemek gerekirse, Türkiye’de Suriye iç savaşıyla birlikte zorunlu göçmenlerin sayısı hızla artmıştır. Suriyeli göçmenlerin daha çok okuma ve çalışma çağındaki nüfustan

oluşmasının sonucu olarak hem eğitim alanında hem de istihdam alanında önemli değişiklikler yaşanmaktadır. Okuma çağındaki Suriyeli göçmenlerin akademik başarılarının düşük olması, dil yetersizlikleri ve maddi açıdan ailelerine destek olma kaygısı okullaşma oranlarını düşük kılmaktadır. Okuma çağında olup çalışmak zorunda olan Suriyeli göçmenler ile çalışma çağındakilerin daha çok kayıt dışı basit emek yoğun işlerde çalışması ise yerli işçilerin iş bulma olasılıklarını düşürmektedir. Bu nedenle, iş piyasasında Suriyeli göçmenlerle rekabet etmek durumunda kalan yerli nüfusta okullaşma oranlarının artması beklenmektedir. Bu artışın özellikle mesleki ve teknik orta öğretimde daha belirgin olması ihtimal dahilindedir çünkü Suriyeli göçmenlerle işgücü piyasasında rekabet içerisinde olan yerli halk daha çok düşük akademik performansa sahip kesimden oluşmaktadır. Ayrıca göçmenlerin çoğunluğunun erkeklerden oluşması ve işgücüne daha çok erkek nüfusun dahil olması sebebiyle bu etkinin kadın ve erkekler arasında da ayrışması beklenmektedir. Bu çalışmanın ana hatları aşağıdaki gibidir. Bölüm 2’de literatür taraması yapılmış, Bölüm 3’de kullanılan veri seti ve yöntem detaylandırılmış ve analiz sonuçları yorumlanmıştır.

3. LİTERATÜR TARAMASI

Göçmenlerin, yerli öğrencilerin eğitimi üzerindeki etkileri öğrenci başına düşen öğretmen sayısına, şube ve okul sayısına veya okulun kullandığı eğitim modelinin türüne göre değişiklik gösterebilir. Bu çalışma, göçmenlerin, yerli öğrencilerin okullaşma oranı açısından mesleki ve teknik ortaöğretim okulları üzerine etkisini incelemektedir.

Göçmenlerin yerli öğrencilerin performansına etkisini inceleyen literatürde çalışmalar iki temel eğitim başarısına göçün etkisini irdelemişlerdir. Bazı çalışmalar göçmenlerin okul başarısına etkisi incelenirken, bir diğer literatür de göçün okullaşmaya etkisini analiz etmektedir.

İlk grupta yer alan çalışmalardan olan Betts (1998), göçün Amerika doğumlu azınlıkların mezuniyetini etkileyip etkilemediğini incelemiştir. Bir ülkede çok sayıda göçmenin bulunması, marjinal faydalarına ve marjinal maliyetlerine bağlı olarak yerli öğrencileri okulda daha uzun veya daha kısa süre kalmaya teşvik edebilir. Bununla birlikte, göçmenlerin özellikle azınlık öğrenciler üzerine etkileri daha fazladır çünkü sosyo-ekonomik olarak daha zayıf bir geçmişe sahip olan bu grup azınlık olmayan yerlilere kıyasla daha düşük performans sergileme eğiliminde olduklarından göçmenlerle aynı okula gitme ihtimalleri de daha yüksektir. Analiz, her eyaletteki ortalama öğrenci-öğretmen oranına bakılarak hesaplanmıştır. Sonuçlara göre, göçmen oranındaki %10’luk bir artış, Siyahiler için mezuniyet olasılığında %4,4 düşüş yaratırken, Hispanikler için %8,8 düşüş yaratmıştır.

Neymotin (2009), Kaliforniya ve Teksas’taki lise öğrencilerinin SAT puanları ve üniversite başvuruları üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Analizin altında yatan fikir, eğitim sistemindeki göçmenlerin okul kalitesini etkilemiş olabileceğidir. Yüksek göçmen yoğunluklu okul ve düşük göçmen yoğunluklu okul arasında başarı anlamında farklılık olduğu gözlemlenmiştir. Çok sayıda göçmen bulunan okulların SAT puanları, az sayıda göçmen

bulunan okulların SAT puanlarından daha düşüktür. Bu durumun potansiyel nedenleri göçmenlerin dil yetersizliği ve çok sayıda göçmen bulunan okullarda genellikle daha düşük performanslı yerli öğrencilerin de bulunması olabilir.

Jensen ve Rasmussen (2011), PISA veri setini kullanarak, Danimarka'daki göçmenlerin yerli öğrencilerin okuldaki konsantrasyon, okuma ve matematik becerilerini etkileyip etkilemediğini araştırmıştır. Ampirik yaklaşım, Todd tarafından tanımlanan çocuk başarısı için üretim fonksiyonu modeline dayanmaktadır ve bağımlı değişkenler öğrencilerin PISA okuma ve matematik puanlarıdır. Sonuçlar genel olarak göçmenlerin fazla olduğu okullardaki öğrencilerin okuma ve matematik test puanlarının daha düşük olduğunu kanıtlamıştır. Bu sonuçlar, özellikle matematik için daha belirgin bir düşüklüktedir. Bu konuda O'Donoghue (2009), okul dili ev dilinden farklı olduğunda öğrencilerin matematikte başarısız olduklarına dair kanıtlar bulmuştur.

Özellikle yerel bölge okullarındaki göçmen çocukların yüksek paylarına bir cevap olarak yerli ebeveynlerin çocuklarını daha düşük göçmen payına sahip olan özel okullara kaydetmesiyle birlikte okullar arasında dengesizlik oluşmuştur. Bu dengesizlik okullardaki yerli çocuklar ve göçmen çocuklar için bir sorun olabilmektedir çünkü göçmen öğrencilerin dil yetersizliği, sosyo-ekonomik farklılıklar gibi durumlardan okul performansı genellikle yerli öğrencilerin okul performansına kıyasla daha düşüktür. Sonuçlar her ülke için farklılık göstermektedir. Örneğin; Avusturalya ve Kanada'da göçmen öğrenciler eğitim başarısını artırırken, Hollanda, İsveç ve ABD'de göçmenlerin eğitim başarısına etkisi önemsizdir. Ancak İsviçre, Almanya, Fransa ve Yeni Zelanda da göçmenlerin eğitim üzerine olumsuz bir etki yarattığı gözlemlenmiştir.

Frattini ve Meschi (2019), İtalya'daki göçmen öğrencilerin, yerli öğrencilerin başarısını ne yönde etkilediğine dair kanıtlar sunmaktadır. Analiz, İtalya'nın en büyük bölgesindeki mesleki eğitim öğrencilerinden oluşan iki kohortun boylamsal idari verilerine dayanmaktadır. Mesleki eğitim kurumlarında genel olarak daha düşük yetenekli yerli öğrenciler bulunmaktadır. Ayrıca göçmenlerde, bu eğitim kurumlarında orantısız olarak daha yüksek şekilde yer almaktadır. PISA verileri baz alınarak yapılan analiz sonucu, mesleki okullarda okuyan öğrencilerin performansının, akademik veya teknik okullarda okuyan öğrencilerin performanslarından daha düşük olduğu gözlemlenmiştir. Göçmenlerin yoğunlukta bulunduğu bu mesleki okullarda öğretmenler, göçmenlerin dil yetersizliği nedeniyle öğrencilerin anlamalarını sağlamak adına öğretim hızını yavaşlatabilir ve bu durum başarıyı negatif anlamda etkileyebilir (Hunt, 2016).

İkinci grup çalışmalar arasında yer alan Gould, Paserman ve Lavy (2004), 1990'larda İsrail'e yönelik kitlesel göç dalgasını baz alarak yerlilerin uzun vadeli eğitim sonuçlarını incelemiştir. Verilere göre, göçmenlerin, daha düşük maliyetli konutların olduğu bölgelerde yaşamaya başlaması nedeniyle yerli dezavantajlı İsraillilerin göçmen yoğunluğu yüksek ve düşük performanslı okullara gitme olasılığı artmıştır. Daha fazla göçmen yoğunluğuna sahip okullardaki yerli öğrencilerin başarılarının daha düşük olduğu gözlemlenmiştir. Bu sebeple

dezavantajlı yerli çocukların, göçmen yoğunluğundan daha fazla etkilenmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca araştırmalar okuldaki göçmen sayısı arttıkça yerli çocukların aile eğitiminin düştüğünü, ortalama matematik ve sözel puanlarının da düşerek okulun başarı endeksinin de bu durumdan olumsuz etkilendiğini göstermiştir. Daha detaylı anlatmak gerekirse, bu çalışmanın sonuçlarına göre, göçmen oranındaki %10'luk bir artış, ortalama okula katılım oranını %1,45 düşürmektedir. Yine göçmen oranındaki %10'luk bir artış, okulu bırakma oranında %2'lik bir artışa neden olurken, okullaşmayı %2,3 oranında düşürmüştür. Ayrıca, kadın öğrenciler, göçmenlerin varlığından dolayı okulu bırakma oranları açısından olumsuz etkilenirken, erkek öğrenciler için anlamlı bir etki tespit edilmemiştir. Göçmenlerin, düşük performanslı yerli öğrenciler üzerindeki etkisinin daha büyük olduğu ve göçmen payındaki bir artışın, yerli düşük performanslı öğrencilerin test puanlarında düşüşe yol açtığı bulunmuştur.

Fairlie (2014), yerli Amerikalı ailelerin göçmen akınlarına çocuklarını devlet okullarından alıp özel okullara kaydederek bir tepki verip vermediğini test etmiştir. Devlet liselerine giden her dört öğrenciden birinin yerli öğrenci olduğu tahmin edilmektedir. Analiz sonucuna göre, ilkökul öğrencilerinin yer değiştirmesi ile göç arasında anlamlı bir ilişki yokken, ortaokul öğrencilerinin özel okula geçişlerinin göç ile arasında önemli bir bağlantı ortaya çıkmaktadır. Göçmenler, devlet okullarına sunulan mali kaynaklarda bir azalmaya yol açtığı için yerli ebeveynler çocuklarını devlet okullarından alıp, özel okullara göndermektedir. Genellikle kadın öğrencilerin özel okula erkek öğrencilerden daha fazla geçiş yaptığı da tespit edilmiş olup, yoksulluğun yüksek olduğu bölgelerde özel okullara yönelik talep ve dolayısıyla arz edilen özel okul sayısının düşük olduğu bulunmuştur.

Jackson (2015), göçmenlerin ABD yerlilerinin üniversiteye kaydolması üzerindeki etkisini incelemiştir. Hoxby (1998)'e göre göçmen öğrencilerin girişleri, dezavantajlı yerlileri üniversite kaydından uzaklaştırmaktadır. Fakat Jackson (2015), göçmen girişlerinin yerlilerin üniversiteye kayıt oranları üzerinde bir etkisi olmadığını göstermiştir. Göçmen sayısında yaşanan %1'lik artışın, o eyaletin üniversiteye kayıt oranlarını %0,07 düşürdüğünü ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermiştir.

Assaad, Ginn ve Saleh (2018), Suriye İç Savaşı sırasında Ürdün'e göç eden Suriyeli mültecilerin eğitim üzerindeki etkisini incelemektedir. Zorunlu göçmenlerin yarısından fazlası 18 yaşının altında olduğu için eğitim, Ürdün'de göçün en fazla etki yarattığı sektörlerden biridir. 2018 yılı itibarıyla Ürdün'de temel devlet okullarındaki öğrencilerin %12'sini ve ortaokuldaki öğrencilerin %6'sını Suriyeli öğrenciler oluşturmaktadır ve bu Suriyeli öğrencilerin %89'u devlet okullarına kayıtlıdır. Yapılan analizler sonucunda, Suriyeli öğrenci sayısı artmasına rağmen, Ürdün'deki okullaşma ve öğretmen-öğrenci oranı sabit kalmıştır. Göçün eğitim başarısı üzerinde herhangi bir etkisi olduğuna dair kanıt bulunamamıştır.

Türkiye'de göçün eğitime etkisini inceleyen iki önemli çalışma bulunmaktadır. Tümen (2019), Türkiye'deki yerli ebeveynlerin, Suriyeli göçmenlere yanıt olarak çocuklarını devlet okulundan alıp, özel okullara kaydettirdiğini saptamıştır. Türkiye'deki Suriyeli göçmen çocuk

sayısı 2017-2018 yılı itibariyle yaklaşık 970.000'dir. Bu göçmen çocukların okula kayıt oranları %63'tür. Bu nedenle yerli ebeveynler çocuklarını devlet okullarından özel okullara kaydetmektedir. Özellikle Suriyeli göçmenlerin yoğun olarak bulunduğu illerde bu durumun daha fazla olduğu gözlemlenmiştir. Öğrenci başına düşen öğretmen, sınıf, derslik ve okul sayıları göçmenler geldikten sonra düşüş yaşadıktan sonra ebeveynler devlet okullarından özel okullara 'yerli uçuş' başlatmışlardır.

Tümen (2021) çalışması ise Suriyeli göçmenlerin akınından sonra yerli öğrencilerin matematik, fen ve okuma puanlarının arttığını söylemektedir. Suriye'den gelen göçmenlerin büyük bir kısmının düşük vasıflı olduğunu analiz ederek, bu durumun yerli öğrenciler arasındaki eğitim başarısının artırabileceğini göstermiştir. Özellikle derslerde kötü performans gösteren yerli öğrencilerin lise eğitimi almaya yönlendirilmesi ve bu öğrencilerin çoğunun erkek olması dikkat çekmiştir. Bunun sebebinin ülkeye nispeten daha az vasıflı göçmenlerin gelişiyle, vasıfsız emeğin ücretinin düşmesi ve vasıflı işgücü ücretinin artmasıyla eğitime geri dönüşün faydasının artması olduğu düşünülmektedir.

Göçmenlerin mesleki ve teknik okullarda yerli öğrencilerin okullaşması üzerine başka herhangi bir araştırma bulunmazken, mesleki ve teknik öğretimin göçmen öğrenciler üzerine etkisi ve toplumsal ve ekonomik açıdan entegrasyonu hızlandırması sorusu araştırma konusu olmuştur. Carlana, Ferrara ve Pinotti (2022) çalışması, İtalya'daki göçmen öğrencilerin eğitim kariyerleri hakkında inceleme yapmıştır. Veriler doğrultusunda İtalya'daki göçmen öğrencilerin yerli öğrencilere kıyasla mesleki okullara kaydolma olasılıklarının daha yüksek olduğu belgelenmiştir. Ayrıca göçmen öğrencilerin benzer performanstaki yerli öğrencilere kıyasla akademik okulların aksine mesleki okulları tercih ettikleri ortaya çıkmıştır. Özellikle göçmen erkek öğrencilerin mesleki eğitime kaydolma olasılıkları diğer okullara kaydolmalarına göre kıyasla %12 daha fazla çıkmıştır ancak kadın öğrencilerin üzerinde herhangi bir etkisi olduğu saptanmamıştır.

Bu çalışma göçün okullaşmaya etkisini inceleyen literatüre, en çok zorunlu göçmene ev sahipliği yapan Türkiye'de, Suriyeli göçmenlerin mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşma oranına etkisini inceleyerek katkı yapmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenlerin daha çok kayıt dışı ve/veya vasıfsız işlerde istihdam edilmesi, daha önce bu işlerde çalışan genç yerli nüfusu eğitime devam etmeye teşvik edebilir. Mesleki eğitim kurumları bu etkileri incelemek için ideal ortamı sağlar çünkü genel olarak daha düşük performans gösteren yerli öğrenciler bu kurumlara kaydolmaktadır.

4. VERİ, YÖNTEM VE TAHMİN SONUÇLARI

4.1. Veri

Bu çalışmada ele alınan mesleki ve teknik ortaöğretim okulları okullaşma oranı verileri; 'Milli Eğitim Bakanlığı Milli Eğitim İstatistikleri Kadın, Erkek, Toplam Okullaşma Oranı'

istatistiklerinden alınmıştır. Bu veriler 2016-2022 dönemine ait yıllık ve il bazındadır. Bu şekilde en çok göç alan illerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarının okullaşma oranlarının diğer illere göre farklılık gösterip göstermediği test edilmiştir.

İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı ve Mülteciler Derneği'nin sunduğu 'İl Bazında Suriyeli Göçmen Sayıları' kullanılarak il bazında göçmen sayılarındaki artışlar elde edilmiştir. Fakat, 2016 ve 2022 yılları hariç diğer yıllarda bazı iller için il bazında göçmen sayılarına ilişkin veri eksiklikleri bulunmaktadır. Bu eksiklikler Tablo 4.1.1.'de ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Bu veriler doğrultusunda Suriyeli göçmenlerin en çok hangi illerde yoğunlaştığı ve bu illerdeki mesleki ve teknik ortaöğretim okullarının okullaşma oranının ne şekilde etkilendiği analiz edilmiştir.

Tablo 4.1.1. İl Bazında Suriyeli Göçmen Sayılarına İlişkin Veri Eksiklikleri (2016-2022)

Yalnızca 2016 ve 2022 Yılları İçin İl Bazında Göçmen Sayıları Bulunan İller	2016-2019-2020-2021 ve 2022 Yılları İçin İl Bazında Göçmen Sayıları Bulunan İller	2016-2022 Yılları Arasında İl Bazında Göçmen Sayıları Bulunan İller
Ağrı	Adıyaman	Adana
Aksaray	Afyonkarahisar	Bursa
Amasya	Ankara	Gaziantep
Antalya	Artvin	Hatay
Ardahan	Batman	İstanbul
Aydın	Bayburt	İzmir
Balıkesir	Burdur	Kilis
Bartın	Denizli	Mersin
Bilecik	Diyarbakır	Şanlıurfa
Bingöl	Elazığ	
Bitlis	Erzincan	
Bolu	Erzurum	
Çanakkale	Eskişehir	
Çankırı	Iğdır	
Çorum	Kocaeli	
Düzce	Konya	
Edirne	Malatya	
Giresun	Manisa	
Gümüşhane	Mardin	

Hakkari	Muğla	
Isparta	Nevşehir	
Kahramanmaraş	Osmaniye	
Karabük	Sakarya	
Karaman	Şırnak	
Kars	Tekirdağ	
Kastamonu	Tunceli	
Kayseri		
Kırıkkale		
Kırklareli		
Kırşehir		
Kütahya		
Muş		
Niğde		
Ordu		
Rize		
Samsun		
Siirt		
Sinop		
Sivas		
Tokat		
Trabzon		
Uşak		
Van		
Yalova		
Yozgat		
Zonguldak		

Kontrol değişkeni olarak kullanılan il bazında nüfus, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), kişi başına düşen elektrik tüketimi ve bölge bazında istihdam oranı verileri Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) alınmıştır. Kişi başına GSYİH en son 2021 tarihinde güncellenmiş olduğu için bu değişkeni içeren regresyonlarda 2022 yılı analizden çıkarılmıştır. Yirmi altı bölge bazında istihdam oranı verileri, aynı bölgede olan bulunan iller için aynı kabul

edilerek il bazına çevrilmiş olup bu şekilde analizde kullanılmıştır. Örneğin, istihdam oranı Erzurum alt bölgesinde Erzurum ve Erzincan illeri aynı değeri alırken, Van alt bölgesinde Van, Hakkâri, Ağrı ve Bitlis illeri aynı değeri almaktadır.

Yukarıda belirtilen kontrol değişkenlerinin bağımlı değişkenle korelasyon tablosu aşağıdaki gibidir. Tablo 4.3.2.'de mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrencilerin okullaşma oranı, kişi başına düşen GSYİH, kişi başına düşen elektrik tüketimi ve il bazında istihdam oranları arasındaki korelasyona bakılmıştır. Tablo 4.1.3. ve Tablo 4.1.4. ise aynı tablonun mesleki ve teknik ortaöğretimdeki kadın ve erkek öğrenciler için tekrar hesaplanmasıyla oluşturulmuştur.

Tablo 4.1.2. Toplam Değişkenlere Ait Korelasyon Değerleri

	Mesleki Okullaşma	GSYH	Elektrik	İstihdam
Mesleki Okullaşma	1.0000			
GSYH	0.1874	1.0000		
Elektrik	0.2244	0.6445	1.0000	
İstihdam	-0.0985	0.3032	0.3122	1.0000

Tablo 4.1.3. Toplam (Erkek) Değişkenlerine Ait Korelasyon Değerleri

	Mesleki Okullaşma (Erkek)	GSYH	Elektrik	İstihdam
Mesleki Okullaşma (Erkek)	1.0000			
GSYH	0.2113	1.0000		
Elektrik	0.2511	0.6445	1.0000	
İstihdam	-0.0900	0.3032	0.3122	1.0000

Tablo 4.1.3. Toplam (Kadın) Değişkenlerine Ait Korelasyon Değerleri

	Mesleki Okullaşma (Kadın)	GSYH	Elektrik	İstihdam
Mesleki Okullaşma (Kadın)	1.0000			
GSYH	0.1527	1.0000		
Elektrik	0.1901	0.6445	1.0000	
İstihdam	-0.1080	0.3032	0.3122	1.0000

4.2. Yöntem

Bu bölümde analizde kullanılan ekonometrik yöntem açıklanmıştır. Tahminlerde sabit etki modeli kullanılmıştır. Sabit etki olarak yıl sabit etkisi eklenmiştir. İl bazında sabit etki eklendiğinde temel bağımsız değişkenler analize dahil edilemeyeceği için il bazında sabit etki kullanılmamıştır. Temel tahmin denklemleri aşağıdaki gibidir.

$$\log(\text{MTO})_{it} = \beta_0 + \beta_1 \times \text{Dgöç}_i + \beta_2 \times X_{it} + \lambda_t + \varepsilon_{it} \quad (\text{Denklem 1})$$

$$\log(\text{MTO})_{it} = \beta_0 + \beta_1 \times \log(\text{göçmen}) + \beta_2 \times X_{it} + \lambda_t + \varepsilon_{it} \quad (\text{Denklem 2})$$

λ_t yıl sabit etkisini göstermektedir, ε_{it} hata terimidir. Standart hatalar il bazında kümelenmiştir.

Denklem 1’de, bağımlı değişken olan $\log(\text{MTO})_{it}$ değişkeni i şehri için t zamandaki mesleki ve teknik ortaöğretimde öğrenim gören öğrenci sayısının logaritmasını göstermektedir.

Bağımsız değişken olan Dgöç kukla değişkeni en çok göç alan illerde ‘1’, diğer illerde ‘0’ değerini almaktadır. Bu değişken üç farklı şekilde oluşturulmuştur. Tablo 3.2.1., 2022 yılında en çok göç alan on üç ilde göçmen sayılarını göstermektedir. Dgöç_1 olarak adlandırılan değişken, 2022 yılı itibariyle Suriyeli göçmenlerin en yoğun bulunduğu on üç il için, İstanbul, Şanlıurfa, Hatay, Gaziantep, Adana, Mersin, Kilis, Bursa, İzmir, Mardin, Kahramanmaraş, Konya, Ankara, “1” değerini, diğer iller için “0” değerini almaktadır. Tablo 4.2.1.’nde dört ilin diğer illerden sayısal olarak ayrıştığı görülmektedir. Dgöç_2 değişkeni en çok Suriyeli göçmen

alan İstanbul, Şanlıurfa, Hatay ve Gaziantep için '1' diğer iller için '0' değerini almaktadır. Son olarak Dgöç3 değişkeni ise, Tablo 4.2.2.'de görüldüğü üzere 2016-2022 yılları arasında göçün en çok arttığı dört il için "1", diğer iller için "0" değerini almaktadır. (Bursa, Konya, Mersin, Adana)

Tablo 4.2.4. 2022 Yılı İtibariyle Suriyeli Göçmenlerin En Çok Bulunduğu 13 İl

	İl	Suriyeli Göçmen Sayısı
1.	İstanbul	540.618
2.	Gaziantep	462.680
3.	Hatay	432.680
4.	Şanlıurfa	429.421
5.	Adana	256.348
6.	Mersin	242.439
7.	Bursa	184.249
8.	İzmir	149.804
9.	Konya	123.376
10	Kilis	107.213
11.	Ankara	100.651
12.	Kahramanmaraş	96.152
13.	Mardin	91.888

Not: Veriler İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Tablo 4.5.2. En Yoğun Suriyeli Göçmen Alan İllerde Yüzdelik Suriyeli Göçmen Sayısı

	İl	Yüzdelik Artış
1.	Bursa	%78,80
2.	Konya	%75,68
3.	Mersin	%73,23
4.	Adana	%71,20
5.	Kayseri	%50,39
6.	İzmir	%50,25
7.	Ankara	%49,91
8.	Gaziantep	%45,46
9.	İstanbul	%23,19

10.	Hatay	%14,12
11.	Kahramanmaraş	%10,57
12.	Şanlıurfa	%5,90

Not: Veriler İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı'ndan alınmıştır.

Denklem 2'de bağımsız değişken olarak kukla değişken yerine göçmen sayısı kullanılmıştır. $\log(\text{göçmen})$ değişkeninin katsayısı göçmen oranındaki değişimin mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmaya etkisini göstermektedir.

X it matrisi analizin sağlamlık testi için kullanılan çeşitli kontrol değişkenlerini göstermektedir. Bu değişkenler yukarıda da belirtildiği gibi il bazında kişi başına Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, il bazında kişi başına düşen elektrik tüketimi ve il bazında istihdam oranıdır. Kişi başına GSYİH ve kişi başına elektrik tüketiminin kontrol değişken olarak seçilmiş olmasının sebebi il bazında sanayileşme ve üretimi kontrol etmektir. İl bazında sanayinin gelişimi ve üretim artışları o bölgedeki okullaşma oranını etkileyebilmektedir. Çünkü daha yüksek üretime ve gelire sahip, daha fazla sanayileşmiş illerde okullaşma oranının daha yüksek olduğu bilinmektedir. Ancak istihdam oranının okullaşmaya etkisi daha karmaşıktır. İstihdam, üretimin ve gelirin de bir göstergesi olduğu için okullaşma üzerinde pozitif etkisi beklenirken, artan iş olanakları bir kısım öğrenciler için okula devam etmenin marjinal getirisini düşürebilir.

4.3. Tahmin Sonuçları

Bu bölümde regresyon analizi kullanılarak elde edilen sonuçlar açıklanmış ve yorumlanmıştır. Tablo 4.3.1.'de, göçün mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan toplam öğrenci sayısına, kadın ve erkek öğrenci sayılarına etkisi ayrı ayrı incelenmiştir. Bağımlı değişken öğrenci sayısıdır, bağımsız değişken ise, $D_{göç1}$, en çok Suriyeli göçmen barındıran on üç ilde '1' değerini almaktadır. Diğer illerde ise '0' değerini alır. Tablonun ilk üç sütununda kontrol değişkenleri yer almamaktadır. 4, 5 ve 6. sütunlarında kontrol değişkeni olarak il bazında kişi başına gayrisafi yurtiçi hasıla kullanılmıştır. 7, 8 ve 9. sütunlarda il bazında kişi başına düşen elektrik tüketimi kontrol değişkeni olarak kullanılırken, 10, 11 ve 12. sütunlarda il bazında istihdam oranı kullanılmıştır. Son üç sütunda ise (13.,14. ve 15.) tüm kontrol değişkenleri (il bazında kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla, il bazında kişi başına düşen elektrik tüketimi, il bazında istihdam oranı) analize dahil edilmiştir.

Tablo 4.3.6. Göçün Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Okullaşmaya Etkisi

	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
	(13)	(14)	(15)									
D _{göç1}	1,506***	1,476***	1,545***	1,472***	1,436***	1,520***	1,425***	1,380***	1,484***	1,544***	1,530***	1,568***
	(0,298)	(0,298)	(0,300)	(0,264)	(0,261)	(0,269)	(0,307)	(0,307)	(0,310)	(0,302)	(0,297)	(0,309)
L _{gsyh}				0,484	0,554*	0,405				0,647	0,658	0,640
				(0,301)	(0,291)	(0,314)				(0,555)	(0,545)	(0,568)
L _{elektnk}							0,238	0,291*	0,177		0,027	0,070
							(0,152)	(0,150)	(0,156)		(0,280)	(0,277)
L _{istihdam}										0,000	0,002	-0,003
										(0,014)	(0,014)	(0,015)
R ²	0,323	0,311	0,331	0,353	0,350	0,351	0,338	0,336	0,336	0,327	0,321	0,331
Gözlem	567	567	567	486	486	486	395	395	395	405	405	405
Sabit Etkiler	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Analiz sonuçlarından beklentimiz Suriyeli göçmenlerin gelişiyle birlikte mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşma oranının artması yönündedir. Çünkü, gelen göçmen yetişkinlerin ve ergenlerin birçoğu istihdam arayışı içerisinde ve bu nedenle yerli öğrenciler becerilerini geliştirebilmek ve daha rahat istihdam bulabilmek adına eğitime yönelebilir. Sonuçlar, göç kukla değişkeninin katsayısının pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. En çok Suriyeli göçmen barındıran on üç ilde, diğer illere kıyasla mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısının %1,5 daha fazla olduğunu görülmektedir. Bu on üç ilde kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısı diğer illere kıyasla %1,54 daha yüksek gerçekleşirken, erkek öğrencilerde okullaşma ise %1,47 daha fazladır.

Birinci kontrol değişkeni olan kişi başına GSYİH analize dahil edildiğinde göçün okullaşmaya etkisinin halen pozitif ve anlamlı olduğu görülmektedir. Kişi başına düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla'daki %1'lik bir artış ise, sadece erkek öğrencilerde mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşma oranını %0,5 artırmaktadır. Bu sonuç üretimdeki artışın erkek nüfus için mesleki ve teknik eğitimde okullaşmayı olumlu etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

İkinci kontrol değişkeni kişi başına düşen elektrik tüketimidir. Bu değişkenin eklendiği analizlerde temel sonuç, göçün okullaşma oranlarına pozitif etkisi, değişmemiştir. Kişi başına düşen elektrik tüketimindeki %1'lik bir artış, okullaşma oranını yine sadece erkek öğrencilerde %0,29 artırmaktadır. Elektrik tüketiminin de üretimin bir göstergesi olduğu düşünüldüğüne bu sonuç da beklentiler ile uyumludur.

Son kontrol değişkeni il bazında istihdam oranıdır ve analize eklenmesi temel sonucu değiştirmemektedir. Diğer kontrol değişkenlerinden farklı olarak istihdam oranının kat sayısı istatistiksel olarak anlamlı olmamakla birlikte pozitifdir.

Tüm kontrol değişkenlerinin analize dahil edildiği son üç sütunda kontrol değişkenlerinin katsayısının anlamını yitirdiği ancak göçün mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmayı pozitif etkilediği sonucunun değişmediği gözlemlenmektedir.

Analiz sonuçlarına göre Suriyeli göçmenlerin gelişiyle mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşmada artış yaşanmıştır. Bunun nedeni olarak mesleki ve teknik ortaöğretim okullarının, öğrencileri daha çok basit emek yoğun meslekler için yetiştirdiğini ve bu mesleklerde kayıt dışı ve düşük ücretlerle çalışan Suriyeli göçmenlerden ayrılmak için yerli öğrencilerin daha çok beceri elde edebilmek adına eğitimlerini artırdığı söylenebilir. Bu sonuç, Hunt (2012)'nin yerli öğrencilerin göçmenlerle istihdam rekabetinden kaçınmak adına liseyi bitirmeye teşvik edilebileceği yönündeki çıkarımlarıyla uyumludur.

Ayrıca kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında erkek öğrencilere kıyasla daha çok okullaşmasının benzer sebeplerle ortaya çıktığı söylenebilir. Suriyeli göçmenler, özellikle dil gerektirmeyen basit emek yoğun işlerde istihdam edildikleri için hem yerli kadın hem de yerli erkek işçiler istihdamdan dışlanmışlardır. Bu durumdan en çok yerli kadın işçiler etkilenmiştir çünkü zaten bu tip emek yoğun işlerde hali hazırda kadın işçiler erkekler işçilere kıyasla daha az tercih edilmektedir. Suriyeli göçmenlerin çoğunluğunun erkeklerden oluşması

ve erkek göçmenlerin istihdama katılımı ile birlikte kadın işçiler bu mesleklerde daha çok istihdam dışında kalmışlardır. Bu nedenle, yüksek beceri gerektirmeyen emek yoğun işlerde istihdam edilebilmek adına kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarına daha fazla kayıt yaptırdığı söylenebilir. Tümen (2021) çalışması göçmen artışlarının, erkek öğrencilerin liseye devamlılığını arttırdığını ve okullaşma oranını pozitif etkilediğini göstermiştir. Bu makale ise mesleki ve teknik ortaöğretim okulları için yapılan analiz sonucunun, liseye geçişten farklı olarak daha çok kadın öğrencilerin okullaşmasını artırdığı yönündedir.

Tablo 4.3.2.' de 2022 yılı itibarıyla en çok göç alan dört ilin (İstanbul, Şanlıurfa, Hatay, Gaziantep) göç nedeniyle mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısının etkilenip etkilenmediği incelenmiştir. Bağımlı değişken öğrenci sayısıdır. Bağımsız değişken (Dgöç2) ise en çok Suriyeli göçmen barındıran dört ilde '1' değerini alırken, diğer illerde '0' değerini almaktadır. En çok göç alan dört il için yapılan analiz sonuçlarından beklentimiz; en çok göç alan on üç ildeki analiz sonuçlarına kıyasla mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrencilerin daha fazla çıkacağı yönündedir. Çünkü bu dört ilde mesleki ve teknik ortaöğretimde okuyan öğrenciler diğer illere kıyasla göçmenler daha fazla etkileşim içindedirler ve istihdam konusunda da bu dört il göçmenlerden negatif anlamda daha çok etkilenmektedir. Tüm bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde, yerli öğrencilerin okullaşmasında bir artış beklenmektedir.

İl bazında sanayileşmeyi ve üretimi kontrol eden değişkenden kişi başı GSYİH ve kişi başına elektrik tüketiminin katsayıları hem öğrencilerin tümü için hem de kadın ve erkek öğrenciler için pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Ancak istihdamdaki değişimlerle okullaşma oranında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 4.3.7. Göçün, En Çok Göç Alan Dört İlde (İstanbul, Şanlıurfa, Hatay, Gaziantep) Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Okullaşmaya Etkisi

	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
D _{göç2}	1,735*** (0,496)	1,691*** (0,483)	1,788*** (0,510)	1,750*** (0,346)	1,711*** (0,325)	1,799*** (0,371)	1,639*** (0,516)	1,587*** (0,506)	1,702*** (0,527)	1,720*** (0,537)	1,693*** (0,518)	1,754*** (0,559)	1,539*** (0,402)	1,494*** (0,393)	1,593*** (0,412)
L _{gsh}				0,673*** (0,314)	0,738*** (0,303)	0,600* (0,328)							0,952 (0,585)	0,955 (0,575)	0,956 (0,598)
L _{elektrik}							0,348*** (0,166)	0,397*** (0,164)	0,291* (0,170)				0,092 (0,301)	0,134 (0,298)	0,043 (0,304)
L _{istihdam}										-0,014 (0,013)	-0,011 (0,013)	-0,017 (0,013)	-0,044*** (0,016)	-0,043*** (0,016)	-0,045*** (0,016)
R ²	0,151	0,144	0,157	0,205	0,209	0,198	0,190	0,196	0,182	0,157	0,150	0,164	0,247	0,253	0,239
Gözlem	567	567	567	486	486	486	395	395	395	405	405	405	316	316	316
Sabit Etkiler	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Sonuçlar, bir önceki tabloya benzer bir şekilde, göç kukla değişkeninin katsayısının pozitif ve istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Fakat, en çok göç alan dört ile yoğunlaştığında göç değişkeninin katsayısının hem toplam hem de kadın ve erkek için ayrı ayrı daha yüksek olduğunu görmekteyiz. Bu dört ilde, diğer illere göre mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısının %1.7 daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dört ilde yaşayan kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısının diğer illere göre %1.78 daha fazla olduğu, erkek öğrenciler için ise %1.69 fazla olduğu görülmektedir. Katsayıların bir önceki tabloya göre daha büyük olması göçmen sayısı arttıkça etkinin daha yüksek olduğunu göstermektedir.

İl bazında sanayileşmeyi ve üretimi kontrol eden değişkenden kişi başına elektrik tüketiminin katsayısı tüm öğrenciler için pozitif çıkmıştır. Öğrencilerin kadın ve erkek olarak ayrıştırılması sonucu elde edilen katsayılara bakıldığında bu etkinin erkek öğrencilerin okullaşma oranına etkisinden geldiği gözlemlenmektedir. Kişi başına GSYİH ve istihdamdaki değişimlerle okullaşma oranında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 4.3.8. Göçün En Çok Arttığı Dört İlide (Adana, Mersin, Konya, Bursa) Mesleki ve Teknik Ortaöğretim Okullarında Göçün Okullaşmaya Etkisi

	Topla m	Erkek	Kadın	Topla m	Erkek	Kadın	Topla m	Erkek	Kadın	Topla m	Erkek	Kadın	Topla m	Erkek	Kadın
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
$D_{göç3}$	1,524***	1,508***	1,549***	1,433***	1,405***	1,472***	1,403***	1,370***	1,450***	1,537***	1,518***	1,565***	1,307***	1,271***	1,356***
	(0,155)	(0,152)	(0,162)	(0,170)	(0,163)	(0,182)	(0,151)	(0,146)	(0,162)	(0,164)	(0,158)	(0,176)	(0,171)	(0,161)	(0,187)
L_{gsh}				0,573	0,640	0,497							0,847	0,853	0,847
				(0,422)	(0,410)	(0,438)							(0,824)	(0,806)	(0,845)
$L_{elektrik}$							0,333**	0,382**	0,277				0,149	0,190	0,102
							(0,164)	(0,162)	(0,168)				(0,364)	(0,359)	(0,370)
$L_{istihda}$ m										-0,023*	-0,021	-0,027*	-0,051***	-0,050***	-0,053
										(0,013)	(0,013)	(0,014)	(0,018)	(0,017)	(0,018)
R^2	0,118	0,115	0,120	0,155	0,162	0,147	0,154	0,163	0,144	0,132	0,126	0,138	0,218	0,225	0,209
Gözle m	567	567	567	486	486	486	395	395	395	405	405	405	316	316	316
Sabit Etkile	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 4.3.3.'te ise bağımsız değişken olan Dgöç3 ,2016-2022 yılları arasında Suriyeli göçmen sayısının en çok arttığı iller olan Adana, Mersin, Konya ve Bursa'da "1" değerini alırken, diğer iller için "0" değerini almaktadır. Bağımlı değişken ise mesleki ve teknik ortaöğretim okullarına kayıtlı toplam öğrenci sayısı ve kadın ve erkek toplam öğrenci sayılarıdır. Sonuçlar, 2016-2022 yılları arası Suriyeli göçmen sayısının en çok arttığı dört ilde, diğer illere kıyasla mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısının %1,5 daha fazla olduğunu göstermektedir. Dört ilde kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısı, diğer illere göre %1,54 artış gösterirken, erkek öğrenciler için %1.50'lik bir artış göstermiştir.

Tablo 4.3.1. ve Tablo 4.3.2. 'ye bakıldığında göçün en çok artış gösterdiği dört il ile, en çok göçmen bulunduran on üç ilin analiz sonuçları birbirine benzer çıkmıştır. Bu iki analizin sonuçlarına göre mesleki ve teknik ortaöğretimde okuyan öğrenci sayısı diğer illere kıyasla aynı şekilde %1,5'lik bir artış göstermektedir. Yine aynı şekilde mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan kadın öğrenci sayıları da bu iki analizde de diğer illere kıyasla %1,54'lük bir artış gösterirken, göçün en çok artış gösterdiği dört ilde mesleki ve teknik ortaöğretimde okuyan öğrenci sayıları Tablo 3.3.1.'de gösterilen analizden farklı olarak %1,50'lik daha yüksek bir artış göstermiştir. Tablo 3.3.2.'de ise mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında göçün, toplam öğrenci sayısına, erkek ve kadın öğrenci sayılarına etkilerini gösteren katsayılar Tablo 3.3.1.'e ve Tablo 3.3.3'e göre daha yüksek çıkmıştır. Bu sonuçlara göre 2022 yılında en çok göçmen alan dört ilin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrencilerinin diğer illere kıyasla göçmenlerden daha fazla etkilenecek okullaşmayı arttırdıkları gözlemlenmiştir. Tablo 4.3.4., en yoğun Suriyeli göçmen bulunan on üç ilde, göçmen sayılarını kullanarak göçmen sayısındaki değişimin mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmaya etkisi incelenmiştir. 2016'dan 2021'e neredeyse tüm seneler için göçmen sayıları bulunduğu bu yıllar için analiz yapılmıştır. Sonuçlara göre, göçmen sayısındaki artış mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenci sayısını pozitif etkilemektedir ancak katsayılar istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kişi başı GSYİH ve istihdam değişkenlerinin katsayıları hem öğrencilerin tümü için hem de kadın ve erkek öğrenciler için pozitif ve anlamlı çıkmıştır. Ancak kişi başına elektrik tüketimindeki değişimlerle okullaşma oranında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Tablo 4.3.9. Göçmen Artışlarının Mesleki ve Teknik Ortaöğretimde Okulaşmaya Etkisi

	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)	(13)	(14)	(15)
L _{goc}	0,086 (0,086)	0,087 (0,087)	0,084 (0,085)	0,133 (0,095)	0,136 (0,097)	0,131 (0,093)	0,007 (0,049)	0,011 (0,050)	0,004 (0,049)	0,001 (0,077)	0,006 (0,077)	-0,005 (0,077)	0,087 (0,072)	0,093 (0,074)	0,080 (0,071)
L _{gsyh}				1,812** (0,705)	1,784** (0,708)	1,845** (0,703)							1,587 (0,964)	1,572 (0,965)	1,605 (0,965)
L _{elektrik}							1,156 (1,067)	1,168 (1,069)	1,157 (1,064)				0,007 (1,182)	0,010 (1,148)	0,006 (1,218)
L _{istihdam}										0,113** (0,040)	0,109** (0,039)	0,117** (0,040)	0,023 (0,049)	0,021 (0,050)	0,026 (0,049)
R ²	0,012	0,014	0,012	0,531	0,517	0,543	0,097	0,099	0,096	0,301	0,289	0,313	0,531	0,527	0,535
Gözlem	82	82	82	69	69	69	56	56	56	59	59	59	46	46	46
Sabit Etkiler	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl	yıl

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, 2011'in Mart ayında başlayan Suriye İç Savaşı'yla beraber Türkiye'ye göç eden Suriyeli göçmenlerin mesleki ve teknik ortaöğretim okullarındaki okullaşmaya etkisi incelenmiştir. Özellikle en yoğun göçmen bulunan illerdeki okullaşma oranları iki farklı model kullanılarak analiz edilmiştir.

Elde edilen bulgular ışığında, en çok Suriyeli göçmen bulunan on üç ilde, diğer illere kıyasla mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşma oranının %1,5 artış gösterdiği bulunmuştur. En çok Suriyeli göçmen bulunan dört ilde ise mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşma oranının %1,7 artış gösterdiği analiz edilmiştir. Erkek ve kadın öğrenciler için ayrı ayrı analiz yapılmış, özellikle kadın öğrencilerin mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşmasında erkek öğrencilere kıyasla artış gösterdikleri görülmüştür. Bunun nedeni Suriyeli göçmenlerin çoğu vasıfsız işgücünü oluşturması ve basit emek yoğun meslekleri tercih etmeleridir. Bu mesleklerde kadın istihdam oranı erkek istihdam oranından daha düşüktür. Sadece göçmen işçiler değil, yerli erkek işçilerde bu mesleklerde kadınların yerini almaktadırlar. Bu sebeple, kadın öğrenciler mesleki ve teknik ortaöğretim okullarına kayıtlarını arttırarak, basit emek yoğun işlerde beceri kazanmak istemişlerdir.

Özetle, göçmen artışlarının mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okullaşmayı arttırdığını söyleyebiliriz. Bu sonuçlar, Tümen (2021) çalışmasının, derslerde düşük performans gösteren yerli öğrencilerin göçmenlerin gelişile beraber lise eğitimini ciddiye aldıkları sonucuyla uyumludur. Çünkü mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında okuyan öğrenciler genel olarak derslerde daha düşük performans sergileme eğilimindedirler. Milli Eğitim Bakanlığı'nın 2018 yılında yayınladığı PISA raporlarına göre, okul türlerine göre yapılan analizlerde mesleki ve teknik ortaöğretim okullarında eğitim gören öğrencilerin diğer okullarda eğitim gören öğrencilere kıyasla derslerde daha düşük performans gösterdikleri belirlenmiştir. Bu durumda düşük akademik performansı olan ve göçmenlerin gelişile istihdam alanı sınırlanan öğrencilerin, mesleki ve teknik ortaöğretime devamlılığını arttırdığı sonucuna ulaşabiliriz.

Bu noktada devlet mesleki ve teknik ortaöğretimde okullaşma oranındaki bu artışı eğitim alanında yapacakları değişiklikler ile avantaja çevirebilirler. Mesleki ve teknik ortaöğretimin müfredatının endüstri ihtiyaçlarına göre güncellenmesi ve iyileştirilmesi, eğitimde kullanılan ekipmanın teknoloji seviyesinin arttırılması, endüstrilerle ve işverenlere ortaklıkların geliştirilmesi, staj olanaklarının arttırılması ile bu okullardan mezun olanların işgücü piyasasında gerekli olan bilgi ve becerilere uyumla hale getirilmesine yardımcı olabilir.

Kaynakça

Akgündüz Yunus Emre, Berg Marcel Van, Hassink Wolter, (2018). The impact of the Syrian refugee crisis on firm entry and performance in Turkey. *The World Bank Economic Review*, 32,19-40.

Akgündüz Yunus Emre, Torun Hüzeyfe, (2018). Two and a half million Syrian refugees, skill mix and capital intensity. *Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft Leibniz Information Centre for Economics*, No:186.

Aksu Ege, Erzan Refik, Kırdar Murat Günay, (2018). The impact of mass migration of Syrians on the Turkish labor market. *Leibniz-Informationszentrum Wirtschaft Leibniz Information Centre for Economics*.

Altındağ Onur, Bakış Ozan, Rozo Sandra V, (2020). Blessing or burden? Impacts of refugees on business and the informal economy. *Journal of Development Economics*, No:146.

Assaad Ragui, Ginn Thomas, Saleh Mohammed, (2018). Impact Of Syrian Refugees In Jordan On Education Outcomes For Jordanian Youth. *Economic Research Forum*.

Balkan Binnur, Tok Elif Özcan, Torun Hüzeyfe, Tümen Semih, (2018). Immigration, housing rents and residential segregation: Evidence from Syrian refugees in Turkey. *IZA Institute of Labor Economics*.

Betts R. Julian, (1998). Educational Crowding Out: Do Immigrants Affect the Educational Attainment of American Minorities ? *California Digital Library, University of California*.

Brell Courtney, Dustmann Christian, Preston Ian, (2020). The Labor Market Integration of Refugee Migrants in High-Income Countries. *Journal of Economic Perspectives*, 34,94-121.

Brunello Giorgio, Rocco Lorenzo, (2013). The effect of immigration on the school performance of natives: Cross country evidence using PISA test scores. *Economics of Education Review*, 32,234-246.

Carlana Michela, Ferrara Eliana, Pinotti Paolo, (2022). Goals and Gaps: Educational Careers of Immigrant Children. *Econometrica*, 90(1), 1-29.

Corak Miles, (2004). Do poor children become poor adults? Lessons for public policy from a cross country comparison of generational earnings mobility. *IZA Institute for the Study of Labor*.

Eichhorst Werner, (2014). Does Vocational Training Help Young People Find A (Good) Job? *IZA Institute for the Study of Labor*.

Erdoğan Murat, (2021). Suriyeliler Barometresi 2020-Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Mülkiye Göç Araştırmaları Merkezi-MÜGAM*.

Fairlie Robert, (2014). Does Immigration Induce "Native Flight" from Public Schools into Private Schools? *California Digital Library- University of California*.

Frattoni Tommaso, Meschi Elena, (2018). The effect of immigrant peers in vocational schools. *European Economic Review*, 113,1-22.

Geay Charlotte, McNally Sandra, Telhaj Shqiponja, (2012). Non-Native Speakers of English in the Classroom: What Are the Effects on Pupil Performance? *IZA Institute of Labor Economics*.

Gould Eric D, Lavy Victor, Paserman M. Daniele, (2004). Does Immigration Affect The Long-Term Educational Outcomes Of Natives? Quasi-Experimental Evidence. *National Bureau Of Economic Research*, No:10844.

Hunt Jennifer, (2012). The Impact Of Immigration On The Educational Attainment Of Natives. *National Bureau Of Economic Research*, No:18047.

International Labour Organization, Caro Luis Pinedo, (2020). Türk İşgücü Piyasasında Suriyeli Mülteciler. *International Labour Organization*.

International Labour Organization, (2020). ILO Küresel Yabancı Göçmen İşçi Tahminleri. *Uluslararası Çalışma Örgütü*.

International Organization for Migration, (2017). *World Migration Report 2018*. The UN Migration Agency. Erişim adresi

https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/country/docs/china/r5_world_migration_report_2018_en.pdf

International Organization for Migration, (2022). *World Migration Report 2022*. The UN Migration Agency. Erişim adresi

<https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>

Jackson Osborne, (2015). Does Immigration Crowd Natives Into or Out of Higher Education? *Federal Reserve Bank of Boston*, No:15(18).

Jensen Peter, Rasmussen Astrid Würtz, (2011). The effect of immigrant concentration in schools on native and immigrant children's reading and math skills. *Economics of Education Review*, 30,1503-1515.

Llull Joan, (2013). Immigration, Wages, and Education: A Labor Market Equilibrium Structural Model. *Barcelona Graduate School of Economics*, No:711.

Milli Eğitim Bakanlığı, (2022). *Milli Eğitim İstatistikleri (Örgün Eğitim) Mesleki ve Teknik Ortaöğretim Kadın, Erkek, Toplam Okullaşma Oranı*. Milli Eğitim İstatistikleri 2021-2022.

Milli Eğitim Bakanlığı, (2022). *Milli Eğitim İstatistikleri (Örgün Eğitim) Genel Ortaöğretim Kadın, Erkek, Toplam Okullaşma Oranı*. Milli Eğitim İstatistikleri 2021-2022.

Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü Göç ve Acil Durumlarda Eğitim Daire Başkanlığı, (2022). Yıllara Göre Ülkemizde Eğitime Erişimi Sağlanan Geçici Koruma Altında Bulunan (Suriye) Yabancı Uyruklu Öğrencilerin Sayısı. *Milli Eğitim Bakanlığı*.

Milli Eğitim Bakanlığı Hayat Boyu Öğrenme Genel Müdürlüğü, (2022). *2021-2022 Eğitim-Öğretim Yılı Verileri*. Milli Eğitim Bakanlığı Örgün Eğitim İstatistikleri 2021-2022.

Milli Eğitim Bakanlığı, (2019). *PISA 2018 Türkiye Ön Raporu*. Milli Eğitim Bakanlığı Eğitim Analiz ve Değerlendirme Raporları Serisi. Erişim adresi

https://www.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2019_12/03105347_pisa_2018_turkiye_on_raporu.pdf

Mülteciler Derneğı, (2022). 2016-2022 İller Bazında Suriyeli Göçmen Sayısı. *Mülteciler Derneğı*.

Neymotin Florence, (2009). Immigration and its effect on the college-going outcomes of natives. *Economics of Education Review*, 28,538-550.

- Özek Umut, Figlio David N., (2017). Unwelcome Guests? The Effects Of Refugees On The Educational Outcomes Of Incumbent Students. *National Bureau of Economic Research*, No:23661.
- Ransom Tyler, Winters V. John, (2021). Do Foreigners Crowd Natives Out Of STEM Degrees And Occupations? Evidence From The US Immigration Act Of 1990.
- Shih Kevin, (2017). Do International Students Crowd-Out or Cross-Subsidize Americans in Higher Education? *Journal of Public Economics*, 156,170-184.
- Statista Research Department, (2023). Syrian Refugees- Major Hosting Countries Worldwide in 2022. *Statista Research Department*.
- T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, (2021). Yabancıların Çalışma İzinleri (2011-2021). *T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Uluslararası İşgücü Genel Müdürlüğü*.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2016). Türkiye’deki Geçici Koruma Statüsündeki Suriyelilere Yönelik 2016-2018 Dönemini Kapsayan Birinci Aşama İhtiyaç Analizi. *T.C. Kalkınma Bakanlığı On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2018-2023)- Dış Göç Politikası Üzerine Özel İhtisas Komisyonu Raporu. *T.C. Kalkınma Bakanlığı*.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, (2022). İller Bazında Suriyeli Göçmen Sayısı. *T.C. İçişleri Bakanlığı*.
- The World Bank, (2019). Göç ve Beyin Göçü-ECA Ekonomik Güncelleme Raporu. *World Bank Group- Public Disclosure Authorized*.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2022). Nüfus Tahminleri, Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS),2007-2021. *Türkiye İstatistik Kurumu Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları,2022*.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2021). 2016-2021 Yılları Arası İl Bazında Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla. *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Göstergeleri*.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2021). 2017-2021 Yılları Arası 26 Bölge Bazında İstihdam Oranı. *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Göstergeleri*.
- Türkiye İstatistik Kurumu, (2020). 2016-2020 Yılları Arası İl Bazında Kişi Başına Elektrik Tüketimi. *Türkiye İstatistik Kurumu İstatistik Göstergeleri*.

Tümen Semih, Yüncüler Burcu, Torun Hüzeyfe, (2017). The Impact of Syrian Refugees on Natives Labor Outcomes in Turkey: Evidence from a Quasi-experimental Design. *IZA Journal of Labor Policy*.

Tümen Semih, (2019). Refugees and native flight from public to private schools. *Economics Letters*, 181,154-159.

Tümen Semih, Aksoy Cevat Giray, (2021). Local governance quality and the environmental cost of forced migration. *Journal of Development Economics*.

Tümen Semih, (2021). The Effects of refugees on native adolescents test scores: Quasi-experimental evidence from PISA. *Journal of Development Economics*.

United Nations High Commissioner for Refugees, (2016). Integration of Syrian Refugees Under Temporary Protection into the Turkish Labor Market: Challenges and Opportunities.

United Nations Department of Economic and Social Affairs, (2017). *International Migration Report*. IOM UN Migration Publications Platform.

Erişim adresi <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>

United Nations Refugee Agency, (2022). *Registered Syrian Refugees by Date*. United Nations Operational Data Portal Refugee Situations.

Erişim adresi <https://data.unhcr.org/en/situations/syria>

MERKEZİYETSİZ FİNANS (DEFİ) VE TÜRKİYE'DE FİNANSAL SİSTEMLER GENEL BİR BAKIŞ

Şenol DOĞAN¹⁸

Özet

Son yıllarda finans sektöründe önemli bir değişim ve dönüşüm getiren bir kavram olarak öne çıkan Merkeziyetsiz Finans (DeFi), finansal dünyada büyük bir devrimin yaşandığı bir trend haline gelmiştir. Merkeziyetsiz Finans, finansal işlemleri gerçekleştirmek için geleneksel araçları ve merkezi kurumları devre dışı bırakan, blok zinciri teknolojisine dayanan ve açık protokoller ile merkezi olmayan uygulamalara odaklanan geniş bir yelpazede finansal uygulama ve protokolleri kapsayan bir kavramdır. Merkeziyetsiz Finans verimliliği, şeffaflığı ve erişilebilirliği artırması nedeniyle kullanıcılarına fırsatlar sunmaktadır. Bu fırsatların yanı sıra kodlamalarda hata, veri hırsızlığı gibi bazı riskleri de barındırmaktadır. Türkiye'de de, küresel ölçekte olduğu gibi, kripto varlıklara ve dolayısıyla Merkeziyetsiz Finans'a olan ilgi her geçen gün artmaktadır. Türkiye'deki finansal sistem, geleneksel yapıları ve düzenleyici kurumlarıyla Merkeziyetsiz Finans'ın hızlı bir şekilde kabul edilmesinde bazı zorluklarla karşılaşabilmektedir. Tüm bunlar ışığında bu çalışmanın amacı, okuyuculara merkezi finansal sistemlere alternatif olarak ortaya çıkan DeFi'nin temel kavramlarını, işleyişini, avantajlarını ve risklerini anlatmaktır. Bu çalışma, Merkeziyetsiz Finans'ın çalışma prensiplerini ve merkezi olmayan finansal hizmetlerin sunumunu açıklarken, geleneksel finansal sistemlerde karşılaşılan kısıtlamaları ve sorunları da vurgulamayı amaçlamaktadır. Bu çalışma, Merkeziyetsiz Finans'ın finans sektöründe yeni bir paradigma oluşturması, finansal özgürlüğü artırması, finansal katılımı genişletmesi, inovasyonu teşvik etmesi, şeffaflık ve güvenilirlik sağlaması, ve geleneksel finansal sistemlere alternatif bir seçenek sunması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Merkeziyetsiz Finans (DeFi), Blockchain, Akıllı Sözleşmeler,

¹⁸Öğr. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Alaçam Meslek Yüksekokulu, senol.dogan@omu.edu.tr,
ORCID: [0000-0002-2497-1958](https://orcid.org/0000-0002-2497-1958)

DECENTRALIZED FINANCE (DEFI) AND THE FINANCIAL SYSTEM IN TURKEY

Abstract

In recent years, Decentralized Finance (DeFi), which has emerged as a concept bringing significant change and transformation to the financial sector, has become a trend signifying a major revolution in the world of finance. DeFi is a concept that encompasses a wide range of financial applications and protocols based on blockchain technology and open protocols, which eliminate traditional intermediaries and centralized institutions to perform financial transactions. DeFi focuses on decentralized applications and protocols. Due to its ability to enhance efficiency, transparency, and accessibility, Decentralized Finance offers opportunities to its users. However, alongside these opportunities, it also harbors certain risks such as coding errors and data theft. In Turkey, as is the case globally, interest in crypto assets and consequently, in DeFi, is growing day by day. The financial system in Turkey, with its traditional structures and regulatory institutions, might encounter challenges in swiftly adopting DeFi. In light of all these factors, the aim of this study is to acquaint the readers with the fundamental concepts, workings, advantages, and risks of DeFi, which has emerged as an alternative to centralized financial systems. This study seeks to explain the operating principles of Decentralized Finance and the provision of decentralized financial services, while also highlighting the limitations and issues faced by traditional financial systems. It is important in terms of DeFi establishing a new paradigm in the financial sector, increasing financial freedom, expanding financial participation, fostering innovation, ensuring transparency and reliability, and presenting an alternative option to traditional financial systems.

Keywords: Decentralized Finance (DeFi), Blockchain, Smart Contracts

1. GİRİŞ

Son yıllarda finans dünyası, Merkeziyetsiz Finansın (DeFi) ortaya çıkmasıyla birlikte önemli bir dönüşüm geçirmektedir. Geleneksel finans sistemleri, işlemleri kolaylaştırmak ve varlıkları yönetmek için bankalar ve finans kurumları gibi araçlar vasıtasıyla merkezi bir yapıya sahiptir. Ancak Merkeziyetsiz Finans, merkezi olmayan ve açık bir finansal ekosistem oluşturmak için blok zinciri teknolojisinden ve akıllı sözleşmelerden yararlanarak bir paradigma değişimini temsil etmektedir. DeFi, finansı demokratikleştirme, bireyleri güçlendirme ve geleneksel finansal hizmetlerde devrim yaratma potansiyeline sahip olmasıyla birlikte, araçları ortadan kaldırarak şeffaflık, erişilebilirlik ve programlanabilirlik sağlamaktadır.

Güncel teknolojilerin gelişimi ve Web 3.0'un yükselişiyle birlikte, internet uygulamaları yeni bir çağın kapılarını aralamıştır. Elektronik ticaret, kripto paralar, sanal arsalar ve nitelikli fikri tapular (NFT- Non Fungible Token) gibi kavramlar, hızla günlük yaşantımıza entegre olmaktadır. Sanal dünyada dijital varlıkların talep edildiği, satıldığı ve takas edildiği bir ortamda, bu varlıkların güvenliğinin sağlanması ise daha da kritik bir öneme sahiptir (Parlar, 2022:166).

“Merkeziyetsiz Finans, Ethereum blok zincirinin üzerine inşa edilen alternatif bir finansal altyapıyı ifade etmektedir. DeFi, Mevcut finansal hizmetleri daha açık, birlikte çalışabilir ve şeffaf bir şekilde çoğaltan protokoller oluşturmak için akıllı sözleşmeler kullanmaktadır” (Schar 2021:153). Merkeziyetsiz Finans, akıllı sözleşmelere ve blok zinciri teknolojisine dayanan merkezi olmayan bir ağıdır. Yalnızca kullanıcıların bilgi gizliliğini, işlem eşitliğini ve varlık güvenliğini artırmakla kalmaz, aynı zamanda finansal maliyetleri de azaltma konusunda avantajlar sunmaktadır (Zhang, 2021:81).

Satoshi Nakamoto takma adını kullanan bir kişi veya grup, 2008 yılında Bitcoin (BTC) adı verilen ilk kripto para birimini önermiştir. Bu yeni kavramın ortaya çıkış tarihi, tesadüfi görünmeyen bir şekilde, 2008-2010 küresel mali krizi ile bağlantılı olduğu görülmektedir. Krizin etkilerini hafifletmek amacıyla merkez bankaları büyük ölçüde para tabanını artırmış ve bu da geleneksel para birimlerine olan güveni sarsmıştır (Wątorrek, Drożdż, Kwapień, Minati, Oświecimka, P. ve Stanuszek, 2021:3). Nakamoto, yeni bir teknoloji kullanmadan, eşten eşe veri paylaşımı, kriptografi ve dijital para gibi farklı teknolojileri bir araya getirerek blok zinciri olarak adlandırılan bir dizi teknolojiyi ortaya koymuştur. Bu teknolojiler bütünü, Nakamoto'nun yayımladığı bildiride belirtilmese de herhangi bir merkezi kurumun veya kişinin yönlendiriciliği, liderliği veya aracılığına ihtiyaç duymadan tamamen merkeziyetsiz bir para biriminin işleyişini mümkün kılmaktadır (Özdoğan ve Turan, 2022:47).

Merkeziyetsiz Finans kullanıcı sayısı 2019 yılının şubat ayında 38922 iken bu rakam 2023 yılının ocak ayında 6686500 kişiye ulaşmıştır (Statista, 2023). Merkeziyetsiz Finans pazarının

2023 yılında 16,33 milyar ABD dolarlık Pazar hacminin ise 2030 yılına kadar %46'lık bir büyüme ile 231,19 milyar ABD dolarına ulaşması beklenmektedir (Grand View Research, 2023). Kullanıcıların bu ilgisi sebebiyle NFT ve DeFi'nin ortaya çıkışı ve artan çekiciliği, kripto para piyasasının önemli ölçüde büyümesini etkilemiştir. Dijital finans piyasalarında görece niş bir konumda olmalarına rağmen, NFT ve DeFi, güçlü medya ve yatırımcı ilgisini başarılı bir şekilde yakalayarak yüksek sermaye girişiyle sonuçlanmıştır. Bu sebeple, bu varlıkların dinamiklerini takip etmek ve anlamak büyük bir önem taşımaktadır (Ghosh, Alfaro-Cortés, Gámez ve García-Rubio, 2023:1).

Bu çalışmanın amacı, okuyuculara merkezi finansal sistemlere alternatif olarak ortaya çıkan DeFi'nin temel kavramlarını, işleyişini, avantajlarını ve risklerini anlatmaktır. Çalışma, DeFi'nin nasıl çalıştığını ve merkezi olmayan finansal hizmetlerin nasıl sunulduğunu açıklarken, geleneksel finansal sistemlerde karşılaşılan sınırlamaları ve sorunları da vurgulamaktadır. Ayrıca bir başka amacı DeFi'nin kullanıcılar için sağladığı finansal özgürlüğü, yenilikçi uygulamaları ve potansiyelini vurgulamak, finansal katılımı genişletme potansiyelini ele almak ve okuyuculara bu alanda fırsatlar ve zorluklar hakkında bilgi sağlamaktır. Çalışma, merkeziyetsiz finansın gelişimine ve geleceğine yönelik bir perspektif sunarak, okuyucuları bu dinamik ve büyüyen alan hakkında bilgilendirmeyi amaçlar.

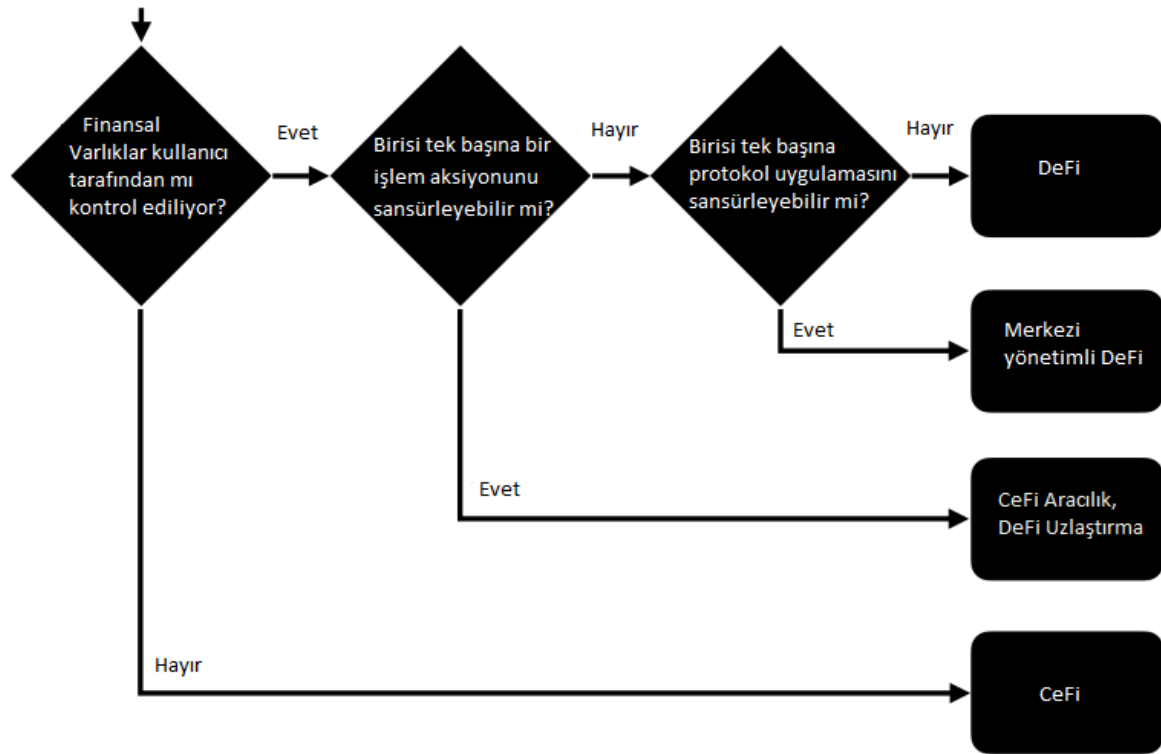
Bu çalışmanın önemi, DeFi'nin finans sektöründe yeni bir paradigmaya işaret etmesi, finansal özgürlüğü artırması, finansal katılımı genişletmesi, inovasyonu teşvik etmesi, şeffaflığı ve güvenilirliği sağlaması ve geleneksel finansal sistemlere alternatif bir seçenek sunmasıdır.

2. MERKEZİYETSİZ FİNANS (DEFİ) VE MERKEZİ FİNANS (CEFİ) KAVRAMLARI

Merkezi finans ilk olarak binlerce yıl önce antik Mezopotamya'da icat edilmiştir. O zamandan bu yana insanlar para birimi olarak çok çeşitli mal ve varlıkları (sığır, toprak veya sığır kabuğu gibi) değerli metalleri (altın gibi) ve daha yakın zamanda itibari para birimlerini kullanmıştır. Bu şekilde, bir para biriminin ya aynı bir değer taşıyabileceği (örneğin toprak) ya da bir değer atfedilebileceği (itibari para birimi) görülmektedir (Qin, Zhou, Afonin, Lazzaretti ve Gervais, 2021:1). Merkezi finans (CeFi), finansal kaynakların tek bir merkezden yönetildiği ve kontrol edildiği bir organizasyon içinde gerçekleşen bir finansal modeldir. CeFi, aynı zamanda finansal planlama, karar verme süreçlerinin koordinasyonu, finansal politika ve prosedürlerin belirlenmesi ve uygulanması gibi faaliyetleri de kapsamaktadır (Beştaş, 2023;125). Merkezi finansın ağırlıklı amacı, parasal terimlerle ölçülen işlemlerin ödenmesi için bir değişim aracı ve yasal bir ihale aracı olarak işlev görebilecek istikrarlı bir para birimi oluşturmaktır. CeFi böylece itibari para birimlerini kullanan diğer finansal hizmetlerin tasarlanmasına ve yönetilmesine yardımcı olmuştur. Bu bağlamda CeFi ekosistemindeki vatandaşların öncelikle hükümete, politikalarına ve süreçlerine güvenmeleri gerekmektedir. Dolayısıyla bir CeFi ekosisteminde akıllı sözleşmelerle gömülü teknolojik bir platform kullanılmadığından, politika yapıcılarının büyük müdahalesi vardır. Bu tür merkezi sistemlerin kullanıcıları

yetkililere güvenmek, düzenleyiciler ve bankalar gibi yetkili kurumlarının hüküm ve koşullarını kabul etmek zorundadır (Basu, 2022:76).

Grafik 1: DeFi ve CeFi Arasında Ayrım Yapmak İçin Karar Ağacı

Kayna: Qin, K., Zhou, L., Afonin, Y., Lazzaretti, L., & Gervais, A. (2021). CeFi vs. DeFi--Comparing Centralized to Decentralized Finance. arXiv preprint arXiv:2106.08157.

Merkeziyetsiz finans (DeFi) ise son yıllarda finans sektöründe devrim niteliğinde bir dönüşüm yaşayan kavram olarak öne çıkmaktadır. Ocak 2009'da Satoshi Nakamoto, aynı anda iki radikal ve denenmemiş kavram olan Bitcoin ve Blok zincirini tanıtmıştır. Merkez bankası olmayan bir para biriminin siyasi yönleriyle birlikte fiyatındaki aşırı dalgalanmalar açısından da kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Bir uygulama olarak Bitcoin, bir kuruluşun 50 BTC'ye sahip olması ve aynı anda aynı 50 BTC'yi A'ya ve B'ye göndermesi durumunda yalnızca ilk onaylananın işleme alınacağı bir sistem olarak tanımlanabilir. Önceleri iki işlemten hangisinin daha önce gerçekleştiğini belirlemenin kendine özgü bir yolu olmadığından on yıllar boyunca merkezi olmayan dijital para biriminin gelişimini engellemiştir. Bu anlamda blok zincir merkezi olmayan güvenilebilir bir çözüm sunmuştur (Buterin, 2014:1). Merkeziyetsiz finans, son zamanlarda oldukça ilgi gören blok zinciri tabanlı bir finansal altyapıdır. Bu terim genel olarak Ethereum blok zinciri gibi halka açık akıllı sözleşme platformları üzerine inşa edilmiş açık, izinsiz ve yüksek oranda birlikte çalışabilir bir protokol yığını ifade etmektedir. Özellikle DeFi, araçlar ve merkezi kurumlar yerine açık protokollere ve merkezi olmayan uygulamalara dayanmaktadır. Anlaşmalar, kod işlemleri tarafından güvenli ve doğrulanabilir bir şekilde yürütülmektedir ve meşru durum değişiklikleri halka açık bir blok zincirinde devam etmektedir. Böylece bu mimari benzeri görülmemiş şeffaflıkta eşit erişim haklarına

sahip, değişmez ve yüksek düzeyde birlikte çalışabilir bir finansal sistem yaratmaktadır. Bu rollerin çoğu "akıllı sözleşmeler" tarafından üstlenilebileceğinden saklama görevlilerine, merkezi takas odalarına veya emanet hizmetlerine çok az ihtiyaç duyulmaktadır (Schar, 2021:1)

Merkeziyetsiz finans ya da kısaca DeFi, blok zinciri teknolojisiyle etkinleştirilen bir hizmettir. Birçok DeFi platformu tüm kullanıcılar için kolay erişilebilir, hızlı, basit ve kullanımı kolaydır. Aynı zamanda birlikte çalışabilir ve müşteri deneyimi seviyesi yüksektir. Özellikle karmaşık işlemler söz konusu olduğunda, kullanıcılar işlem sırasını kendileri oluşturabilir, kullanılacak işlem maliyeti miktarını belirleyebilir ve gerçekleştirilecek işlemleri özelleştirebilirler. Buna ek olarak tüm işlemler ve akıllı sözleşmeler kamuya açık olarak izlenebilir ve doğrulanabilir. Merkezi finans sistemlerinin aksine, bu durum risklerin ortaya çıkmadan önce önlenmesi ya da azaltılması için bir fırsat sağlayabilir (Katona, 2021: 86).

Merkezi bir uygulamanın tek bir sahibi vardır ve uygulama yazılımının bulunduğu sunucuyu kontrol eder. Bir kullanıcı, uygulamayı kullandığında şirketin sunucusuna veri gönderip alarak uygulama ile etkileşime girer. Bankalar ve diğer finans kurumları, müşterilerine hesaplarına çevrimiçi erişim sağlamak için merkezi uygulamalar kullanır. Merkezi olmayan bir uygulama, bir blok zinciri veya eşler arası bir bilgisayar ağında çalışır. Kullanıcılar merkezi bir otoriteye ihtiyaç duymadan doğrudan birbirleriyle işlem yaparlar. Merkezi olmayan uygulamanın geliştiricisi, programın kaynak kodunu indirmek ve kullanmak için bir ücret talep eder ve bu ücret kripto para birimi cinsinden ödenir. Bu kaynak kodu kullanıcının kişisel bilgilerini ifşa etmeden işlemleri tamamlamasına olanak tanıyan akıllı sözleşme olarak bilinmektedir. Örneğin MakerDAO, kullanıcıların teminatlandırılmış borç pozisyonu (CDP) açmalarına olanak tanıyan merkezi olmayan bir kredi hizmetidir (Frankenfield, 2023).

3. MERKEZİYETSİZ FİNANSIN (DEFİ) TEMEL BİLEŞENLERİ

Merkeziyetsiz Finans, blok zincir teknolojisi üzerine inşa edilmiş çok çeşitli finansal uygulamaları ve protokolleri kapsamaktadır. Geniş anlamda DeFi'nin bileşenleri mevcut finansal ekosistemlerinkilerle aynıdır. İstikrarlı para birimleri ve çok çeşitli kullanım durumları gerektirir. DeFi bileşenleri, sabit coinler, merkeziyetsiz borsalar ve akıllı sözleşmeler gibi hizmetler şeklindedir (Michalikova ve Poliakova, 2021:2). DeFi ekosistemi içinde çeşitli bileşenler bulunmakla birlikte, DeFi'nin temelini oluşturan bazı kilit bileşenleri açıklamak faydalı olacaktır.

3.1. Blok zinciri

Blok zinciri teknolojisi, dijital alanda güven ve şeffaflık hakkındaki düşüncelerimizde devrim yaratan çığır açıcı bir yenilik olarak ortaya çıkmıştır.

Blok zinciri merkeziyetçi bir kuruma veya herhangi bir aracıya ihtiyaç duymadan bireyler veya kurumlar arasında işlemlerin güvenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan bir teknolojidir (Mermer, Zeydan ve Arslan, 2018).

Blok zinciri, dijital para birimi ve işlem bilgilerinin güvenli bir şekilde değiştirilmesi için dağıtılmış, merkezi olmayan dijital defterlerdir. Blok zincir, 2008 yılında Satoshi Nakamoto tarafından kripto para birimi bitcoin için halka açık defter olarak icat edilmiştir. Blok zinciri, katılımcıların işlemleri bağımsız olarak doğrulamasına olanak tanımaktadır. Blok zinciri ağının normal çalışması altında hiçbir işlem yayınlandıktan sonra değiştirilememektedir (Yaga, vd., 2019:1).

Blok zinciri teknolojisi, işlem maliyetlerini düşürerek merkezi olmayan platformların kolaylaştırılmasına katkıda bulunarak yeni iş modelleri için sağlam bir temel oluşturabilmektedir. Blok zinciri teknolojisi, finans sektöründe merkezi olmayan finansal hizmetlerin yükselişine olanak sağlayarak yenilikçi, işbirliği yapabilen, sınırsız ve şeffaf bir yapı oluşturmaktadır. Merkezi olmayan finansal hizmetler, işlem maliyetlerini düşürme, finansal katılımı genişletme, açık erişimi kolaylaştırma aynı zamanda girişimciler ve yenilikçiler için yeni fırsatlar yaratma potansiyeline sahiptir (Chen, ve Bellavitis, 2019: 4).

3.2. Akıllı Sözleşmeler

Akıllı sözleşmeler, blok zincir ağlarında (ağda böyle bir özellik bulunuyorsa) çalışan uygulamalardır. Bu sözleşmeler, bloklardaki verilerin belirli durumları sağladığında otomatik olarak çalışarak belirli görevleri yerine getirebilmektedir. (Usta ve Doğanekin, 2018: 39). Akıllı sözleşme, bir sözleşmenin koşullarını yürüten bilgisayar tabanlı bir işlem protokolüdür. Akıllı sözleşme tasarımının genel hedefleri yaygın sözleşme koşullarını yerine getirmek, hem kötü niyetli olayları hem de tesadüfi hataları en aza indirmek ve güvendiğimiz araçlara olan ihtiyacı azaltmaktır. İlgili ekonomik hedefler dolandırıcılık, tahkim ve yürütme maliyetlerini ve diğer işlem maliyetlerini düşürmeyi içermektedir (Szabo, 1994:1). Akıllı sözleşmeler, bir anlaşmanın şartlarını, sözleşme şartları yerine getirildiğinde otomatik olarak yürütülen bilgisayar koduna dönüştürerek anlaşmaları dijitalleştirmektedir (<https://ethereum.org/pt/smart-contracts/> E.T:13.06.2023)

3.3. Merkezi Olmayan Borsalar

"Merkezi olmayan borsa" terimi genel olarak, kullanıcıların kripto para birimleri için merkezi bir kuruluşun aracı olmasına veya bir emanetçiye güvenmesine gerek kalmadan kripto para birimleri ile işlem yapmalarını sağlayan dağıtılmış defter protokollerini ve uygulamalarını ifade etmektedir (Lin vd., 2019: 58).

İşlem hacimlerine ve DeFi piyasalarındaki pazar paylarına göre en iyi merkeziyetsiz borsaları şöyle sıralayabiliriz; dYdX, Uniswap v3 (Ethereum), Kine Protocol, Uniswap v3 (Arbitrum), Curve (Ethereum), Uniswap v2, PancakeSwap v3 (BSC), DODO (Ethereum), Apex Protocol,

PancakeSwap v2 (BSC) (Erişim Tarihi 09.06.2023 :
<https://coinmarketcap.com/tr/rankings/exchanges/dex/>).

3.4. Sabit Coin'ler (Stable Coin)

Sabit coinler, adından da anlaşılacağı gibi fiyat oynaklığını en aza indirmek için tasarlanmış kripto para birimleridir. Döviz kuru oynaklığının (en yaygın olarak ABD doları karşısında) bu şekilde en aza indirilmesi, sabit coinleri herhangi bir dahili fiyat istikrarı mekanizmasından yoksun olan bitcoin gibi daha değişken kripto varlıklarla tam bir tezat haline getirmektedir. Birçok kurumun ve bireyin bugüne kadar kripto para birimlerinin dışında kalmasının ana nedenlerinden biri olarak genellikle önemli dalgalanmalar gösterilmektedir. Sabit coinler bu sorunu çözmek için geliştirilmiş merkeziyetsiz finans araçlarından biridir (Stable coins Report Final, 20xx:1).

3.5. Oracle'lar

Oracle'lar harici kaynaklardan blok zincir sistemlerine veri erişimini, doğrulamasını ve aktarımını destekler. Bunlar blok zinciri tabanlı mimarilerin önemli bileşenleridir (Mammadzada, Iqbal ve Milani, 2020:19).

Blok zincir oracle'ları, akıllı sözleşmelere harici bilgiler sağlayan üçüncü taraf hizmetlerdir. Blok zincirleri ve dış dünya arasında köprü görevi görürler. Blok zincirleri ve akıllı sözleşmeler zincir dışı verilere (ağ dışındaki veriler) erişemez. Bununla birlikte, birçok sözleşmeye dayalı anlaşmada, anlaşmayı yürütmek için dış dünyadan ilgili bilgilere sahip olmak hayati önem taşımaktadır (Beniiche, 2020:1)

4. LİTERATÜR TARAMASI

Ali, Ijaz ve Yousaf (2023) çalışmalarında değerli metaller, endüstriyel metaller ve merkezi olmayan finans (DeFi) varlıkları arasındaki bağlantıları pandemi öncesi ve Covid alt dönemleri boyunca araştırmışlardır. Araştırmada DeFi varlıklarının, çeşitlendirme kazançları elde etmek için risk-getiri profillerine göre değerli metal portföylerine eklenebilecek riskli varlıklar olduğunu göstermişlerdir. Ayrıca Çalışma, Covid-19 döneminde getirilerde daha yüksek bir birbirine bağlılık düzeyi bulunduğundan, yatırımcılar ve portföy yöneticileri, riskleri azaltmak için stres zamanlarında değerli ve endüstriyel metaller dahil olmak üzere DeFi varlıkları portföylerini ayarlamayı düşünmelidir önerisinde bulunmuşlardır.

Şoiman, Dumas ve Jimenez-Garces (2023), DeFi getirileri ile ilgili yaptıkları çalışmada, kripto para piyasasının etkilerini, ağ etkisini ve değerlemeyi incelemişlerdir. DeFi tokenları, geleneksel kripto paralardan farklı olduğundan, yeni bir özel piyasa endeksi olan iDeFiX'i geliştirmişlerdir. Bu yeni endeksin, Nasdaq tarafından oluşturulan bir endekse benzer sonuçlar verdiği gözlemlenmiştir. Çalışmalarında öncelikle, DeFi tokenlarının getirilerinin kendi ağ değişkenleri ve kripto para piyasasının genel durumu tarafından etkilendiği

sonucuna varmışlardır. Daha sonra, DeFi piyasası için Toplam Kilitli Değer ile Piyasa Değeri arasındaki bir değerlendirme oranını incelediklerinde, Toplam Kilitli Değer/Piyasa Değeri oranının maruziyet üzerindeki etkisini doğrulayamadıklarını belirtmişlerdir. Çalışma genel olarak, kripto para piyasasının DeFi getirileri üzerinde diğer tüm düşünülen etkenlere göre daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu ve daha iyi açıklayıcı bir güç sunduğunu ortaya koymaktadır.

Makarov ve Schoar (2022) araştırmasında, kripto paraları ve merkezi olmayan finansı genel bir perspektifle ele almışlardır. Bu çalışma, yeni finansal sistemdeki potansiyel avantajları ve karşılaşılabilecek zorlukları ortaya koymaktadır. Ayrıca, geleneksel finansal aracılık sistemi gibi, DeFi mimarisinin de işlem maliyetlerini düşürme potansiyeline sahip olabileceği, ancak rekabet sınırlamalarından kaynaklanan çeşitli katmanlarda rant birikmesi riskini vurgulamışlardır. Araştırmada, DeFi'nin izinsiz ve takma ad kullanımına dayalı tasarımının vergi uyumunu, kara para aklama yasalarını ve finansal kötüye kullanımın engellenmesini zorlaştırdığı sonucuna varılmıştır.

Werner, Perez, Gudgeon, Klages-Mundt, Harz ve Knottenbelt (2022), çalışmalarında DeFi ekosistemini Bilginin Sistematikleştirilmesi çerçevesinde, temel özellikleri, işletim protokolü türleri ve güvenliği eksenlerinde açıklamışlardır. Teknik güvenlikle ekonomik güvenliğin farkı vurgulanmış, teknik güvenlikle ilgili yeterli literatürün olduğunu fakat ekonomik güvenlik konusunun henüz tam olarak keşfedilmediğini belirtmişlerdir.

Meyer, Welp ve Sandner (2022) yapmış oldukları sistematik literatür taramasında DeFi araştırma alanında 83 akademik makaleyi incelemişlerdir. Araştırmada ilk olarak DeFi yayınlarının artış gösterdiğini görmüşlerdir. DeFi ile ilgili literatürü mikro, mezo ve makro olarak üç kategoride incelemiş ve ana akademik odak olarak Ethereum'u belirlemişlerdir. Çalışmada prototipleme yönteminin uygulanan baskın araştırma yöntemi olduğunu, sadece bir makalenin birincil araştırma verilerini kullandığını tespit etmişlerdir. Araştırmada DeFi protokol etkileşimi ve birleşim platformları, DeFi'ye merkezi olmayan dış zincir veri entegrasyonu, DeFi ajanları ve düzenlemeyi içeren dört öncelikli araştırma alanı türetmişlerdir.

Meraklı (2021), araştırmasında merkeziyetsiz finansın geleneksel finans sektöründe önemli değişikliklere neden olabileceği ve bu kavramın hukuki açıdan incelenmesi gerektiği konusuna odaklanmıştır. Son yıllarda ortaya çıkan merkeziyetsiz finansal araçların, bankacılık sistemine benzer özellikler taşıdığı ve gelecekte onun yerini alabileceği göz önünde bulundurularak, bu alanda düzenlemeler yapılmasının faydalı olacağı vurgulanmıştır. Ayrıca, suç politikası perspektifinden bakıldığında, merkeziyetsiz finans araçlarının kullanımıyla gerçekleştirilen eylemlerin cezai yaptırımlara tabi tutulması gerekliliğinin de tartışmalı olduğu belirtilmiştir.

Gudgeon, Perez, Harz, Livshits ve Gervais (2020), çalışmalarında DeFi protokollerindeki tasarım zayıflıklarının ve fiyat dalgalanmalarının potansiyel olarak bir krize yol açabileceği vurgulamışlardır. Özellikle, ödünç verme protokollerine odaklanılarak, pazarın büyük bir

kısmını oluşturan Maker protokolünün yönetimine dair bir saldırı senaryosu sunulmuştur. Bu saldırı senaryosu, "flash krediler" adı verilen bir yöntemle gerçekleştirilebileceği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, DeFi ödünç verme protokollerindeki likidite eksikliğinin sistemin istikrarını nasıl etkileyebileceği de detaylı şekilde incelenmiştir. Araştırmada, yetersiz likidite durumunda 400 milyon dolarlık borcu olan bir protokolün, sadece 19 gün içerisinde yetersiz teminatla karşılaşılabileceği sonucuna varılmıştır.

Zetsche, Arner ve Buckley (2020) çalışmalarında, Merkeziyetsizleşmenin geleneksel hesap verebilirlik yapılarını zayıflatabileceği ve bu durumun geleneksel finansal düzenleme ve denetimin etkinliğini azaltabileceği öne sürülmüştür. Bu bağlamda, finansal hizmetlerin değer zincirinin belirli bölümlerinin merkezi olmaması durumunda, farklı bir bölümde yoğunlaşmanın olabileceği vurgulanmıştır. DeFi düzenlemesi ile bu yoğunlaşmış bölüme odaklanarak etkin denetim ve risk kontrolünün sağlanması gerekliliğini vurgulamışlardır. Ayrıca, DeFi'nin, potansiyel olarak düzenlemeyi tasarlamak için tamamen yeni bir yaklaşım olan 'gömülü düzenleme' kavramını geliştirme fırsatını sunabileceği de öne sürmüşlerdir.

Matkovskyy (2019) çalışmasında Euro, Amerikan Doları ve İngiliz Sterlini gibi geleneksel para birimleri ile merkezi ve merkezi olmayan Bitcoin kripto para birimi piyasalarını, getiri volatilitesi ve bağımlılık açılarından karşılaştırmıştır. Bu karşılaştırma sonucunda, merkezi olmayan Bitcoin piyasasının daha yüksek bir volatiliteye sahip olduğu ve merkezi piyasaların getirilerle ilgili olarak daha fazla kuyruk bağımlılığına sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca, fiyatlar düştükçe ticaret hacminin arttığı ve fiyat artışı dönemlerinde katılımcıların güven ve uzlaşma eksikliği yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Cai, Wang, Ernst, Hong, Feng ve Leung (2018) çalışmalarında, blockchain sistemlerinin geçmişini gözden geçirmiş ve ortak tanımlarını vermişlerdir. Geleceğin blockchain konularından biri olduğunu düşündüğümüz dağıtılmış uygulama senaryolarını ele almışlardır. Ayrıca dağıtılmış uygulama senaryolarının istenen özelliklerini ve ödeme kanalları, yeni uzlaşma modelleri ve özel olmayan blockchainler gibi blockchain gelişimindeki son yönelimlerini tartışmışlardır. Ağ tabanlı hesaplama sistemlerinin, sonunda gelecek nesil internet hizmetlerine yol açacak olan merkezi olmayan ekosistemin yeni bir döneminin eşiğinde olduğu düşüncesini savunmuşlardır.

5. DEFİ'DEKİ FIRSATLAR VE RİSKLER

Merkeziyetsiz Finans son yıllarda büyük ilgi ve popülerlik kazanarak geleneksel finans sisteminde devrim yaratmıştır. Bu bağlamda DeFi'nin getirmiş olduğu fırsatlar ve bununla birlikte bazı riskler bulunmaktadır.

Merkezi olmayan borsalar, kullanıcıların yerel bilgilere dayanarak ve büyük platform ücretleri olmadan daha çeşitli 'Token' ticareti yapmalarını sağlayarak özel bilgi ve uyum maliyetlerini düşürmeye yardımcı olabilmektedir. Bu da daha fazla rekabeti teşvik etmektedir. Merkezi borsalarda, hangi Token'lerin alınıp satılacağına ve kullanıcı ücretlerine platform karar verir

ve bu durum tekel gücü oluşturabilmektedir (Makridis, Fröwis, Sridhar ve Böhme, 2023:4). Merkezi otoritenin olmaması, keyfiliği ortadan kaldırmaktadır. Herkes izinsiz olarak sözleşmeyi kullanabilir ve ağırlıkta çalışabilirliği, yeni kullanımların ortaya çıkmasına imkan tanımaktadır. Bunların içinde birçok akıllı sözleşme de bulunmaktadır. Bu farklılıklar, geleneksel dijital hizmetlerden ayrılarak 'protokol' terimini popüler hale getirmiştir. Bir hizmeti sağlamak için gerekli olmasına rağmen, bir protokol yalnızca açıklama ve blok zinciri üzerinde açık kaynaklı bir uygulama şeklinde çalışmaktadır (Piñeiro-Chousa, Šević ve González-López, 2023:2).

Merkeziyetsizlik, belirli avantajlar sunmaktadır. Güç yoğunlaşmasını önlemekte ve tek bir kişi veya kuruluşun kontrolünü engelleyerek dağıtılmış bir yapıyı desteklemektedir. Ayrıca, kullanılabilirliği teşvik etmekte ve bir bilgisayar sisteminin esnekliğini artırarak merkezi bir hatadan kaçınmaktadır. Bunun yanı sıra, en azından kullanıcılar için daha fazla gizlilik sağlamaktadır. Çünkü teoride gizli dinleme yapan bir unsur, sistem genelindeki tek bir noktayı veya tek bir sunucuyu hedef alarak işlemleri gözlemleyememektedir (Böhme, Christin, Edelman ve Moore, 2015:219).

Geleneksel dijital ürünlere kıyasla, son derece yeni bir teknoloji olan bu sistemde hata olasılığı ve hatta planlanan arızalar daha sık meydana gelebilir. Gerçekte az veya hiç düzenlemeye tabi olmayan ve anonimlikle birleşen bir yapı, olumsuz davranışlara karşı bir cazibe oluşturmaktadır. Ancak, akıllı sözleşmelerin durdurulamaz doğasının bir başka yönü daha vardır. Yeni koşullar ortaya çıksa da veya her iki taraf da sözleşmeyi durdurma konusunda anlaşsa da bunun gerçekleşmesi yine de mümkün olmamaktadır. Sonuç olarak, merkezi bir otoritenin ortadan kaldırılmasının bazı maliyetleri ve riskleri olsa da, bunlar geleneksel yöntemlere göre önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu şekilde, merkezi olmayan bir yaklaşım, insanlar arasında bilgi ve değeri koordine eden yeni bir dijital uygulama modelinin kapısını aralamaktadır (Piñeiro-Chousa vd., 2023:2).

Ozili (2022) tarafından merkeziyetsiz finansın fırsatları ve riskleri aşağıdaki gibi ifade edilmiştir;

Merkeziyetsiz finansın fırsatları;

- Merkeziyetsiz finans, finansal işlemlerde verimliliği artırabilir. Merkezi olmayan finans, güven gereksinimlerini akıllı sözleşmelerle değiştirerek verimliliği artırabilir.
- Merkeziyetsiz finans şeffaflığı önemli ölçüde artırabilir. Merkeziyetsiz finansın şeffaf doğası, politika yapımcıların ve finansal düzenleyicilerin, merkezi olmayan finansın finansal sistem istikrarı üzerindeki etkisini anlamak için merkezi olmayan finans protokollerini uzaktan izlemesini kolaylaştıracaktır.
- Merkeziyetsiz finans protokollerine herkes tarafından erişilebilmektedir Bu, herkes için açık ve erişilebilir bir finansal sistem yaratabilmektedir.

Merkeziyetsiz finansın riskleri;

- Akıllı finansal sözleşmeler oluşturulurken yapılan kodlama hatalarından kaynaklanan riskler ortaya çıkabilir. Kodlama hataları, güvenlik açıkları oluşturabilir.
- Merkeziyetsiz finans akıllı sözleşmelerinde yüksek yasal sorumluluk riski vardır. Bunun nedeni, bir akıllı sözleşme kodunu okuyamayan veya güvenliğini değerlendiremeyen ortalama bir teknoloji kullanıcısının yanıltılarak güvenliği ihlal edilmiş bir akıllı sözleşmeyi imzalaması ve dolayısıyla kullanıcıyı riske ve öngörülemeyen yasal sorumluluğa maruz bırakmasıdır.
- Merkeziyetsiz finasta veri hırsızlığı riski vardır.
- Birbirine bağlı olma veya bağımlılık riski de vardır. Bunun nedeni, merkezi olmayan finans protokollerinin, çeşitli akıllı sözleşmelerin ve merkezi olmayan blok zincir uygulamalarının, mevcut olanların bir kombinasyonuna dayalı yeni hizmetler sunmak için birbirleriyle etkileşime girmesine izin vermesidir.
- Diğer bir risk ise, birçok merkezi olmayan finans uygulamasının harici verilere dayanmasıdır.

6. TÜRKİYE'DEKİ FİNANSAL ORTAMA GENEL BAKIŞ

Türkiye, ekonomik büyüklüğü ve jeopolitik konumuyla Orta Doğu ve Avrupa arasında önemli bir köprü görevi gören dinamik bir ülkedir. Güçlü bankacılık sektörü, sermaye piyasalarındaki artan aktivite ve yenilikçi finansal teknolojilerin yaygınlaşması gibi faktörler, Türkiye'nin finansal sektöründe önemli gelişmelere yol açmıştır. Aynı zamanda, ülkenin konumu ve ekonomik potansiyeli, yabancı yatırımcılar için çekici bir piyasa haline gelmesini sağlamıştır.

Türkiye'deki finansal sistem, kredi kuruluşları ve finansal kuruluşlar olmak üzere iki ana bileşenden oluşur. Kredi kuruluşları, mevduat ve katılım bankalarını içermektedir. Finansal sistemi düzenleyen ve denetleyen kuruluşlar arasında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) bulunmaktadır (Yıldırım, 2020:82).

Türkiye'de, geleneksel finansal sisteme alternatif olarak DeFi projeleri ve merkezi olmayan borsaların ortaya çıkmasıyla birlikte, kullanıcılar arasında finansal işlemleri gerçekleştirmek için daha fazla seçenek ve özgürlük sunulmaktadır. DeFi'nin yaygınlaşmasıyla birlikte, Türkiye'deki finansal katılımın genişlemesi, işlem maliyetlerinin azalması ve yenilikçi finansal ürünlerin ortaya çıkması gibi avantajlar sağlanabilir.

Tablo 2: Bazı Ülkelerin Kripto Para Birimlerine Ve Blok zincir 'e Karşı Tutumları

Ülkeler	Kripto Paralar	Blok zincir
Çin	Olumsuz	Olumlu
Hindistan	Olumlu	Olumlu
Japonya	Olumlu	Olumlu

Birleşik Krallık	Tarafsız	Olumlu
Fransa	Tarafsız	Olumlu
Avustralya	Tarafsız	Olumlu
Rusya	Olumsuz	Tarafsız
Türkiye	Tarafsız	Olumlu
Singapur	Tarafsız	Olumlu
Kanada	Tarafsız	Olumlu

Kaynak: Akgiray, 2018:26-27

Blok zincir ağları, düzenleyici ve denetleyici otoriteler tarafından sadece risk teşkil ettiğine inanılan yıllarda riskli ve yenilikçi olmayan teknolojiler olarak görülüyordu. Ancak Türkiye'de blok zincir tabanlı uygulamaların yaygınlaşmasıyla risklerin kontrolüne ve aynı zamanda fırsatları değerlendirmeye yönelik tutumlarının değişmeye başladığı gözlemlenmektedir. (Sümer, 2021:201). Statista Nisan 2019 ile Haziran 2021 arasında dünya çapında DeFi platformlarıyla en yüksek etkileşime sahip 20 ülkenin listesinde ABD ve Çin de dahil olmak üzere büyük miktarlarda kripto para ticareti yapan veya taşıyan ülkelerde en yüksek seviyededir. Türkiye ise bu sırlamada 13. sırada yer almaktadır (Statista, 2023).

KPMG Türkiye ve Web3 araştırma platformu Lytera tarafından hazırlanan Kripto Değerlendirme Raporu (2022)'na göre geçen yılın başında merkeziyetsiz dünyadaki kilitli varlık miktarının değeri yaklaşık 170 milyar dolara kadar ulaştıktan sonra, yılın sonuna doğru 35 milyar dolara kadar gerilemiştir. Yıl boyunca aktif merkeziyetsiz finans kullanıcı sayısı ise 600 bin ila 400 bin arasında kaldığı ifade edilmiştir. Ayrıca 2022 yılı içerisinde öne çıkan blok zincirlerin birçoğunun TVL'i (toplam kilitli varlık değeri) dramatik derecede düştüğü gözlemlenmiştir. 2022 yılı boyunca Solana yüzde 96, Avalanche yüzde 92 ve Ethereum yüzde 76 TVL kaybı yaşamıştır.

Takasbank, finans sektörü blok zincir teknolojisi ile fiziksel yapının dijitalleştirilmesini ve aktarımını sağlayan bir "Dijital Varlık Aktarım Platformu" oluşturmuştur. Dijital Varlık Transfer Platformu'nda işlem varlıkları, Borsa İstanbul kasalarında fiziksel olarak depolanan her bir gram altının dijital ortamda üretilen ve "BiGA" adı verilen dijital bir değerdir. 30 Aralık 2019 tarihinde başlatılan "BiGA Dijital Altın" projesi kapsamında, Ziraat Bankası, Vakıfbank, Garanti BBVA, Albaraka Türk Katılım Bankası, Kuveyt Türk Katılım Bankası ve Ziraat Katılım Bankası ilk aşamada yer aldı. Bu proje ile finans sektöründe öncü bir adım atılarak bilinen ilk blok zincir tabanlı ağ kuruldu. Takasbank tarafından sağlanacak platform üzerinden hizmet sunacak olan bu bankalar, kendi işletim giderlerini karşılayacakları bir yapı oluşturdular. Gelişmelerle birlikte altın bakiyeleri ve harcamalar arasında 7/24 kesintisiz transfer imkanı sağlanacaktır (Takasbank, 2019).

Türkiye'de 16 nisan 2021 de yayınlanan resmi gazetede yapılan düzenlemede kripto varlıklar tanımlanmıştır. İlgili yönetmelikte kripto varlık *"dağıtık defter teknolojisi veya benzer bir teknoloji kullanılarak sanal olarak oluşturulup dijital ağlar üzerinden dağıtımı yapılan, ancak itibari para, kaydi para, elektronik para, ödeme aracı, menkul kıymet veya diğer sermaye piyasası aracı olarak*

nitelendirilmeyen gayri maddi varlıkları ifade eder.” şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca aynı yönetmelikte kripto varlıkların ödemelerde doğrudan veya dolaylı olarak kullanılamayacağı da belirtilmiştir.

Kasım 2021'de, dış ticaretin dijitalleştirilmesinde önemli bir adım atılmıştır. Avrupa'nın önde gelen bankalarının yer aldığı we.trade platformuna katılan ilk Türk bankası Akbank olmuştur. Akbank, bu platform üzerindeki ilk işlemini başarılı bir şekilde tamamlamıştır. Bu platform, blockchain teknolojisiyle ihracatçılara alacak garantisi ve finansman imkanı sunmanın yanı sıra, ithalatçılara da güvenli ve dijital bir ortamda ödeme garantisi sağlamaktadır (Blockchain Türkiye, 2022).

SONUÇ

Bu çalışma, Merkeziyetsiz Finans (DeFi) kavramının ve Türkiye'deki finansal sistemin genel bir değerlendirmesini sunmaktadır. DeFi'nin yükselişi, DeFi'nin merkezi olmayan yaklaşımının finansal hizmetlerde nasıl bir dönüşüm yarattığının bir göstergesi niteliğindedir. Blok zincirleri, akıllı sözleşmeler ve merkezi olmayan borsalar DeFi'nin bazı temel bileşenleri olarak kabul edilir. Cai ve diğerleri'ne (2018) göre, ağ temelli hesaplama sistemleri merkezi olmayan bir sistemin kapısında durarak nihayetinde gelecek nesil internet hizmetlerine öncülük edecek yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir.

Merkezi Olmayan Finans Ekosistemi, finansal işlemlerde verimlilikte iyileştirmeler, finansal katılımın genişletilmesi, geleneksel finansal aktörlerin azalması ve diğerleri gibi pek çok fırsatı beraberinde getirmektedir. Ancak, bu fırsatlarla birlikte bazı içsel riskler de göz ardı edilmemelidir. Güvenlik, yasal uyum ve likidite gibi konular, DeFi ekosisteminin önemli sorunları arasında yer almaktadır. Meraklı (2021) araştırmasında benzer bir noktaya dikkat çekerek bu alanda düzenleme yapılması gerekliliğinden bahsetmektedir.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde DeFi'ye bankalar ve diğer düzenleyici kurumların uyum sağlamaya çalıştığı görülmektedir. Türkiye'deki finansal sistem geleneksel yapıları ve düzenleyici kurumları ile DeFi'nin hızlı bir şekilde benimsenmesine bazı zorluklarla karşılaşabilir. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın resmi gazete yayınlan yönetmeliğine göre merkeziyetsiz finansın araçlarını temkinli yaklaşım ve bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bununla beraber kullanıcılar açısından bakıldığında ise Türkiye kripto varlık kullanıcı sayısının yüksek olduğu da görülmektedir.

Sonuç olarak, Merkeziyetsiz Finansın (DeFi) geleceğin finansal sistemini şekillendirmede önemli bir rol oynayabileceği söyleyebilir. Türkiye finansal sistemi DeFi trendine uyum sağlayabilecek ve yenilikçi çözümler sunabilecek bir potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Bu alandaki gelişimi takip etmek ve DeFi avantajları ile kolaylaştırıcı ve koruyucu bir düzenleyici hukuki çerçeve oluşturmak gerekmektedir.

Kaynakça

- Akgrıy, V. (2018). Blockchain technology and corporate governance. In *OECD Workshop on Digital Financial Assets*, 1(1) 1-32. Erişim adresi [https://one.oecd.org/document/DAF/CA/CG/RD\(2018\)1/REV1/En/pdf](https://one.oecd.org/document/DAF/CA/CG/RD(2018)1/REV1/En/pdf)
- Ali, S., Ijaz, M. S., ve Yousaf, I. (2023). Dynamic spillovers and portfolio risk management between defi and metals: Empirical evidence from the Covid-19. *Resources Policy*, 83, 1-13.
- Basu, P. (2022). Digital transformation with decentralised finance-liberating from CeFi to DeFi and CeFi in DeFi. *The Management Accountant Journal*, 57(7), 75-80.
- Beniiche, A. (2020). A study of blockchain oracles. *arXiv preprint arXiv:2004.07140*, 1-9.
- Beştaş, M. (2023). Merkeziyetsiz finans (DeFi) (Defi). *International Journal Of Social Humanities Sciences Research*, 10(91), 124-141.
- Blockchain Türkiye. (2022). Erişim adresi <https://bctr.org/akbank-blockchain-alt yapisi-ile-calisan-we-trade-platformundaki-ilk-islemini-gerceklestirdi-26122/>
- Blockchain, The state of stablecoins. Erişim adresi <https://www.blockchain.com/ru/static/pdf/StablecoinsReportFinal.pdf> (Erişim tarihi 13.06.2023)
- Böhme, R., Christin, N., Edelman, B., ve Moore, T. (2015). Bitcoin: economics, technology, and governance. *Journal of economic Perspectives*, 29(2), 213-238.
- Buterin, V. (2014). A next-generation smart contract and decentralized application platform. *White Paper*, 3(37), 1-35.
- Cai, W., Wang, Z., Ernst, J. B., Hong, Z., Feng, C. ve Leung, V. C. (2018). Decentralized Applications: The Blockchain-Empowered Software System," in *IEEE Access*, 6, ss. 53019-53033, 2018, doi: 10.1109/ACCESS.2018.2870644.
- Chen, Y. ve Bellavitis, C. (2019). Decentralized finance: blockchain technology and the quest for an open financial system. *Stevens Institute of Technology School of Business Research Paper*, 1-27.
- En Büyük Merkeziyetsiz Kripto Para Borsaları. Erişim adresi <https://coinmarketcap.com/tr/rankings/exchanges/dex/> (Erişim Tarihi 09.06.2023)
- Frankenfield, J. (2023). Decentralized applications (dApps): definition, uses, pros and cons Erişim adresi <https://www.investopedia.com/terms/d/decentralized-applications-dapps.asp>
- Ghosh, I., Alfaro-Cortés, E., Gmez, M. ve García-Rubio, N. (2023). Prediction and interpretation of daily NFT and DeFi prices dynamics: Inspection through ensemble machine learning & XAI. *International Review of Financial Analysis*, 87, 102558, 1-21.

- Grand View Research, 2023, Erişim adresi <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/decentralized-finance-market-report>.
- Gudgeon, L., Perez, D., Harz, D., Livshits, B. ve Gervais, A. (2020, June). The decentralized financial crisis. In *2020 crypto valley conference on blockchain technology (CVCBT)* (1-15 ss.).
- Introduction to smart contracts (2023) Erişim adresi <https://ethereum.org/pt/smart-contracts/> (Erişim Tarihi 10.06.2023)
- Katona, T. (2021). Decentralized finance: the possibilities of a blockchain “money lego” system. *Financial and Economic Review*, 20(1), 74-102.
- Kripto Değerlendirme Raporu 2022. Erişim adresi <https://assets.kpmg.com/content/dam/kpmg/tr/pdf/2023/03/kripto-degerlendirme-raporu-kpmg-lytera.pdf> ((Erişim Tarihi 03.06.2023)
- Lin, L. X., Budish, E., Cong, L. W., He, Z., Bergquist, J. H., Panesir, M. S. ve Zhang, S. (2019). Deconstructing decentralized exchanges. *Stanford Journal of Blockchain Law & Policy*, 2(1), 58-77.
- Makarov, I. ve Schoar, A. (2022). Cryptocurrencies and decentralized finance (DeFi) (No. w30006). National Bureau of Economic Research. Erişim adresi https://www.nber.org/system/files/working_papers/w30006/w30006.pdf
- Makridis, C. A., Fröwis, M., Sridhar, K., ve Böhme, R. (2023). The rise of decentralized cryptocurrency exchanges: Evaluating the role of airdrops and governance tokens. *Journal of Corporate Finance*, 79, 102358, 1-13.
- Mammadzada, K., Iqbal, M. ve Milani, Fr. (2020). Blockchain oracles: A framework for blockchain-based applications. Asatiani, A., García, J. M., Helander, N., Jiménez-Ramírez, A., Koschmider, A., Mendling, J., ... & Reijers, H. A. (Eds.). (2020). *Business Process Management: Blockchain and Robotic Process Automation Forum* içinde (19-34 ss). *BPM 2020 Blockchain and RPA Forum, Seville, Spain, September 13–18, 2020, Proceedings* (Vol. 393). Springer Nature.
- Matkovskyy, R. (2019). Centralized and decentralized bitcoin markets: Euro vs USD vs GBP. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 71, 270-279.
- Meraklı, S. (2021). Merkeziyetsiz finans (Defi) faaliyetlerinin izinsiz bankacılık faaliyetinde bulunma suçu bakımından değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 27(2), 1156-1190.
- Mermer, G. B., Zeydan, E. ve Arslan, S. S., "An overview of blockchain technologies: Principles, opportunities and challenges. *2018 26th Signal Processing and Communications Applications Conference (SIU)* içinde (1-4 ss) İzmir, Türkiye, doi: 10.1109/SIU.2018.8404513.

- Meyer, E., Welp, I. M. ve Sandner, P. G. (2022). Decentralized finance — A systematic literature review and research directions. *ECIS 2022 Research Papers*, 25. https://aisel.aisnet.org/ecis2022_rp/25
- Michalikova, K. F. ve Poliakova, A. (2021). *Decentralized finance*. In SHS web of conferences (Vol. 129, p. 03008). EDP Sciences. <https://doi.org/10.1051/shsconf/202112903008>
- Ozili, P. K. (2022). Decentralized finance research and developments around the World. *Journal of Banking and Financial Technology*, 6, 117-133.
- Özdoğan, B. ve Turan, Z. (2022). Merkez bankası dijital para birimlerine dijitalleşme ve merkeziyetsizlik çerçevesinden eleştirel bir bakış. M. Karğın, S. E. Özcan, D. Bakırtaş (Ed.), *Geçmişten Günümüze Para, Bankacılık ve Finans Tartışmaları* içinde (41-72. ss.). EKİN Basım Yayın Dağıtım. e-ISBN: 978-625-8117-97-4.
- Parlar, T. (2022). Blokzincir teknolojisi ve merkeziyetsiz finans uygulamaları. *Journal of Politics Economy and Management*, 5(2), 165-174.
- Piñeiro-Chousa, J., Šević, A., & González-López, I. (2023). Impact of social metrics in decentralized finance. *Journal of Business Research*, 158, 113673, 1-9.
- Qin, K., Zhou, L., Afonin, Y., Lazzaretti, L. ve Gervais, A. (2021). CeFi vs. DeFi--Comparing Centralized to Decentralized Finance. *arXiv preprint arXiv:2106.08157*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2106.08157>
- Schär, F. (2021). Decentralized finance: On blockchain-and smart contract-based financial markets. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, Second Quarter 2021, 103(2), 153-74. <https://doi.org/10.20955/r.103.153-74>
- Statista. 2023 Erişim adresi <https://www.statista.com/statistics/1297745/defi-user-number/>
- Sümer, G. (2021). Dünyada Ve türkiye’de blokzincir teknolojisinin gelişimi ve kripto paralar. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 191-207.
- Szabo, N. (1994), Smart contracts -- embedding rules in technology, <https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart.contracts.html>
- Şoiman, F., Dumas, J. G. ve Jimenez-Garces, S. (2023). What drives DeFi market returns?. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 85, 1-23.
- Takasbank (2019) BiGA Dijital Varlık Transfer Platformu [Basın duyurusu] Erişim adresi <https://www.takasbank.com.tr/tr/duyurular/duyuru-detay/takasbank-blokzincir-tabanlı-transfer-platformu-biga-dijital-altın-ile-hizmete-girdi>
- Usta, A. ve Doğanterkin, S. (2018). Blockchain 101 v2. *İstanbul: Bankalararası Kart Merkezi*. Erişim adresi https://www.bkm.com.tr/wp-content/uploads/2019/08/15082019_kitap.pdf

- Wątopek, M., Drożdż, S., Kwapien, J., Minati, L., Oświecimka, P. ve Stanuszek, M. (2021). Multiscale characteristics of the emerging global cryptocurrency market. *Physics Reports*, 901, 1-82.
- Werner, S., Perez, D., Gudgeon, L., Klages-Mundt, A., Harz, D. ve Knottenbelt, W. (2022). SoK: Decentralized finance (defi). In *Proceedings of the 4th ACM Conference on Advances in Financial Technologies içinde* (30-46 ss.). <https://dl.acm.org/doi/abs/10.1145/3558535.3559780>
- Yaga, D., Mell, P., Roby, N. ve Scarfone, K. (2019). Blockchain technology overview. *arXiv preprint arXiv:1906.11078*. <https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8202>
- Yıldırım, O. (2020). Finansal sisteme teorik bir yaklaşım ve Türkiye’de finansal sistem. *Uluslararası Bankacılık Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 74-86.
- Zetsche, D. A., Arner, D. W. ve Buckley, R. P. (2020). Decentralized finance (DeFi). *Journal of Financial Regulation*, 6, 172-203.
- Zhang, X. (2021) Application classifications of decentralized finance and the development strategies. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 543 Proceedings of the 2021 6th International Conference on Social Sciences and Economic Development içinde* (81-85. ss.). [10.2991/assehr.k.210407.016](https://doi.org/10.2991/assehr.k.210407.016)

YÜKSELEN FİNANSAL TEKNOLOJİLER ÇAĞINDA FİNANSAL OKURYAZARLIK

Dilber DOĞAN¹⁹

Özet

Finansal okuryazarlık, toplumun her kesiminden bireyin finansal sisteme erişim sağlaması, sisteme dahil olması, finansal ürün ve hizmetleri doğru analiz edebilmesi için gerekli bireysel bir niteliktir. Dijital finansal teknolojiler ve finansal okuryazarlık arasındaki ilişki günümüzde giderek artan bir öneme sahip olmaktadır. Son yıllarda iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmelerin yanı sıra Covid-19 pandemisinin hızlandırıcı gücüyle de finansal hizmetlerin giderek dijitalleştiği görülmektedir. Dijital finansal hizmetler ödeme sistemlerinden sanal ödeme noktaları, cüzdan uygulamaları, kripto paralara kadar uzanan geniş bir ürün yelpazesinde yer almaktadır. Dijital finansal hizmetlerdeki bu çeşitlilik bireylere birçok fayda sağladığı gibi istenmeyen finansal kayıplar yaşamalarına da neden olmaktadır. Kayıp ve kazançların çok önemli olduğu finans sektöründe yaşanan bu dijitalleşme daha fazla finansal bilgi ve beceri gerektirmektedir. Bireylerin finansal teknolojilerle sunulan ürün ve hizmetleri daha iyi anlamaları, kişisel mali durumlarını daha iyi yönetebilmeleri ve geleceğe güvenle hazırlanabilmeleri için finansal okuryazar olmaları gerekmektedir. Sonuç olarak, güvenli ve sürdürülebilir bir finansal gelecek inşa etmek, dijital finansal teknolojiler ile finansal okuryazarlığın etkin bir şekilde bir araya gelmesine bağlıdır. Finansal okuryazarlık geliştirilirken bireylerin dijital finansal teknolojiler alanında da güçlendirilmesi ayrıca risklere karşı hukuki olarak korunması gerekmektedir. Verilen eğitimlerle bireylere, kendilerini olası risklerden koruyabilecek düzeyde bilgi ve tecrübe kazandırılması hem birey düzeyinde hem de finansal piyasaların işleyişine sunacağı katkı düzeyinde oldukça önemlidir. Bu çalışmanın amacı finansal okuryazarlık bağlamında finansal teknolojileri, olası riskler ve çözüm önerilerini değerlendirmektir. Bu kapsamda finansal okuryazarlık, finansal teknolojiler, finansal teknolojilerin avantaj ve dezavantajları tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Okuryazarlık, Finansal Teknolojiler, FinTek, Covid-19 Pandemisi

¹⁹ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muhasebe Finansman Doktora Öğrencisi dilberburucuoglu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7829-848X

FINANCIAL LITERACY IN THE AGE OF EMERGING FINANCIAL TECHNOLOGIES

Abstract

Financial literacy is an essential quality required for individuals from all segments of society to access and participate in the financial system and analyze financial products and services accurately. The relationship between digital financial technologies and financial literacy is increasingly crucial in today's landscape. In recent years, financial services have undergone significant digitization due to the rapid impact of the Covid-19 pandemic and advancements in communication and information technologies. Digital financial services encompass various products, from payment systems to virtual payment points, wallet applications, and cryptocurrencies. While this diversity of digital financial services offers numerous benefits to individuals, it also exposes them to potential unwanted financial losses. This digital transformation in the financial sector, where losses and gains hold significant importance, necessitates a deeper grasp of financial knowledge and skills. Individuals must possess financial literacy to comprehensively understand the products and services delivered through financial technologies, manage personal finances effectively, and confidently prepare for the future. Designing a secure and sustainable financial future ultimately hinges on effectively integrating digital financial technologies and financial literacy. As individuals develop financial literacy, they should concurrently gain empowerment in digital financial technologies and be legally safeguarded against risks. Equipping individuals with the knowledge and experience to shield themselves from potential risks through training is crucial both on an individual level and in contributing to the operation of financial markets. This study aims to assess financial technologies, potential risks, and proposed solutions within the framework of financial literacy. In this context, the discussion encompasses financial literacy, financial technologies, and the advantages and disadvantages of financial technologies.

Keywords: Financial Literacy, Financial Technologies, FinTech, Covid-19 Pandemic

1. GİRİŞ

İletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, bireysel yaşamdan toplumsal hayata, iş dünyasından kamusal hizmetlere kadar sayısız alanda değişim ve dönüşüme neden olmuştur. İletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler toplumsal hayatı düzenleyen başta eğitim, sağlık, iletişim, finans gibi birçok sektörün yapısını belirleyen dinamiklerden olmuştur. Finans sektöründe yaşanan bu yenilikçi teknolojik dalga finansal teknolojilerin kısaltması olan “FinTek” ile tanımlanmaktadır (He vd., 2017:5). Küresel FinTek endüstrisinin küresel pazar payının yıllar itibariyle artması finansal teknolojileri ve bu teknolojilere bağlı olan hizmetleri daha fazla ön plana çıkarmaktadır. Küresel FinTek pazar gelirleri 2017 yılında 9,6 milyar ABD doları seviyelerinde gerçekleşirken, gelirlerin 2023 yılında 169,32 milyar ABD dolarına 2027 yılında ise 294 milyar ABD dolarına ulaşacağı öngörülmektedir (Statista, 2023).

“Finansal teknoloji (FinTek), yararlanılan teknolojiler ve yeni iş modelleri açısından değerlendirildiğinde kripto varlıklardan blok zincire, yapay zekâdan bulut bilişime, nesnelerin internetinden siber güvenliğe kadar çok geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır. Bu teknolojiler; ödeme hizmetleri, dijital cüzdan, kitle fonlaması ve açık bankacılık gibi FinTek iş modellerinde karşılık bulmaktadır” (T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, t.y.).

FinTek, finansal kapsayıcılığı, yani finansal ürün ve hizmetlere erişimi olmayan kesimlerin finansal sisteme erişimini teşvik etmede umut vaat eden bir araç olarak kabul edilmektedir. Bu amaçla akıllı telefonlar gibi dijital cihazlar ile tüketicilere ve işletmelere finansal hizmetler sağlamak için yazılım, uygulama ve dijital platformlar kullanılmaktadır. (Morgan, vd., 2019:2-3). Gelişmekte olan dijital finansal hizmetler alanındaki literatürde, FinTek, finansal davranış ve finansal bilgi arasında bir geri bildirim döngüsü olduğu görülmektedir. FinTek, finansal davranış ve finansal bilgi arasındaki ilişkiler birbirine bağlı ve birbirini tamamlayabilecek niteliklere sahiptir. Bir alandaki değişiklik diğer ikisini de etkileyebilir ve geri bildirim döngüleri bu üç alanı da etkileyebilir. Örneğin, davranışlarda değişikliklere yol açan FinTek yenilikleri, kullanıcı tutumlarını etkileyebilir, kullanıcıları daha fazla bilgi aramaya ve dolayısıyla daha fazla finansal okuryazar olmaya ve daha sofistike ürünler talep etmeye teşvik edebilir. Bu, hizmet sağlayıcıları yeni ve daha gelişmiş ürünler yaratmaya teşvik edecektir (Moenjak, vd., 2020:11). Özellikle dünyayı etkisi altına alan Covid-19 döneminde finansal hizmetler, iletişim, haberleşme gibi alanlarda dijitalleşmeye hızlı bir geçiş yaşanmıştır. Bu dönemde eğitimden alışverişe kadar hayatın hemen her alanında dijital dünyanın birçok imkanından yararlanılmıştır. Dolayısıyla FinTek’in risklerini ve faydalarını doğru analiz edebilecek finansal bilgi birikimine yani finansal okuryazarlığa duyulan ihtiyaç da oldukça artmıştır.

Finansal okuryazarlık, finansal ürünler, finansal kurumlar ve kavramlar da dahil olmak üzere finansal farkındalık ve bilgi, bileşik faiz ödemelerini hesaplama yeteneği gibi finansal becerileri ve daha genel olarak para yönetimi, finansal planlamada yeterlilik gibi kavramları kapsamaktadır. Fakat ülkelerin gelir düzeyleri nedeniyle finansal okuryazarlık her birinde

farklı rollere sahiptir. Yüksek gelirli ülkeler halihazırda finansal okuryazarlığa tamamlayıcı bir şekilde odaklanırken, düşük gelirli ülkelerde nüfusun sadece küçük bir yüzdesi finansal hizmetlere erişilebilir durumda olduğundan finansal okuryazarlığın finansal hizmetlere erişim ve bu hizmetlerin kullanımını artırmadaki rolüne daha fazla odaklanılmaktadır (Xu, vd., 2012:2-3).

Finansal okuryazarlık, dijital çağın gerektirdiği bir okuryazarlık konusudur. Günümüz dünyasında hızlı dönüşümler, yenilikler ve büyük veri akışlarının yaşandığı daha karmaşık finansal ürünler, hizmetler, finansal sistemler ve daha karmaşık finansal risklerle karşı karşıya kalınmaktadır. Bu nedenle bütçe yönetimi becerileri ve finansal problemlere karşı öngörülü olabilmek bireylerin ve toplumun finansal sağlığını geliştirmede katkı sağlayacaktır (Türk Eğitim Derneği, 2016, t.y.). Dijitalleşme çağında finansal okuryazarlık düzeyinin artması, daha kapsayıcı bir finansal sistemin yolunu açacaktır. Yani toplum, finansal okuryazar hale geldikçe finansal sistemlere katılmaya daha yatkın hale gelecektir. Dolayısıyla bu durum hem bireysel refah seviyesine hem de tüm toplumu doğrudan etkileyen ekonomik refahın artmasına katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda günümüz modern ekonomilerinde finansal okuryazarlık her geçen gün daha da önemi artan bir konu olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışmada finansal okuryazarlık, finansal teknolojiler, finansal teknolojilerin avantaj ve dezavantajları tartışılarak finansal teknolojilerin, olası riskler ve çözüm önerilerini değerlendirilmek amaçlanmaktadır.

2. FİNANSAL OKURYAZARLIK KAVRAMI

2.1. Finansal Okuryazarlık Nedir?

Yaşanan finansal krizler ve Covid-19 pandemisi hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde finansal ve ekonomik zeminde ciddi etkilere yol açarak finansal okuryazarlık kavramının önem kazanmasına yol açmıştır. Giderek dijitalleşen finans alanında toplumun her kesimi, finansal kararlar almak ve yeni finansal enstrümanların kullanıcısı olmak zorunda kalmaktadır. Dijitalleşen finansal ürün ve hizmetlerin getirdiği kolaylıkların yanı sıra karmaşıklığının artması bazı riskleri de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle sonuçları iyi yönetilmediği takdirde toplumun geniş kesimlerini etkileyebilecek bu risklerin yönetilmesi ve doğru finansal kararlar verilebilmesi noktasında finansal okuryazarlık, önem arz etmektedir.

Finansal okuryazarlık, “finansal kavramlar ve finansal riskler hakkında bilgi ve anlayış ile hem bireylerin hem de toplumun finansal refahını artırmak, ekonomik hayata katılımı sağlamak amacıyla bir dizi etkili finansal kararlar almak için bu bilgi ve anlayışı uygulama becerisi, motivasyonu ve güvenidir (PISA, 2018:128). Başka bir tanımda ise finansal okuryazarlık, sağlıklı finansal kararlar alarak bireysel finansal refaha ulaşabilmek için gerekli olan finansal farkındalık, bilgi, beceri, tutum ve davranışların birleşimi ve nihayetinde bireysel finansal iyi olma halinin başarılı bir şekilde sağlanması olarak ifade edilmektedir (OECD, 2016: 47).

Buradan hareketle finansal okuryazarlığı, bireyin sahip olduğu finansal kavramları anlama ve sahip olduğu finansal bilgi ve becerileri finansal kararlar alırken doğru kullanabilme düzeyi olarak ifade edebiliriz. Sahip olduğu kaynakları akılcıca kullanan, disiplinli ve yerinde harcama alışkanlıkları geliştiren ve bunun neticesinde istikrarlı bir finansal iyi olma haline sahip olan davranışlar sergileyen bireyleri ise finansal okuryazar bireyler olarak tanımlayabiliriz.

2.2. Finansal Okuryazarlığın Boyutları

Finansal okuryazarlık, finansal bilgi, tutum ve davranışların uygulanması yoluyla yerinde finansal kararların alınmasına yardımcı olmaktadır. Literatürde genellikle finansal okuryazarlık düzeyini ölçmek için temel ve gelişmiş finansal bilgiyi ölçmeye yönelik ölçeklerden yararlanıldığı görülmektedir. Finansal okuryazarlık ölçümü, bireylerin bu alanlardaki bilgi düzeylerini değerlendirmek için yapılan çalışmaları içermektedir. Bunlar genellikle anketler veya testler yoluyla gerçekleştirilir ve katılımcıların finansal bilgi, yetenek ve karar verme becerileri düzeylerinin belirlenmesinde yardımcı olmaktadır.

Finansal bilgi seviyesi, tutum ve davranışlar finansal okuryazarlık düzeyine etki etmektedir. Temel düzeyde finansal okuryazar olabilmek için bir bireyin basit ve bileşik faiz, paranın zaman değeri, risk-getiri, faiz-enflasyon gibi temel düzeydeki finansal kavramları bilmesi gerekmektedir. Finansal tutum ve davranışlar ise geleceğe yönelik harcama, birikim yapma gibi konularda alınacak finansal kararlara etki etmektedir (Alkaya ve Yağlı, 2015:586).

OECD (2016), finansal okuryazarlığı bilgi, tutum, davranış olarak üç boyutta ele almaktadır. Finansal bilgi, bireylerin finansal ürün ve hizmetleri karşılaştırmalarına ve uygun, bilinçli finansal kararlar almalarına yardımcı olmak için finansal okuryazarlığın önemli bir bileşenidir. Finansal kavramlara ilişkin temel bilgi ve sayısal becerileri finansal bağlamda uygulama becerisi, tüketicilerin finansal konularını yönetmek için bağımsız hareket edebilmelerini ve finansal refahları üzerinde etkileri olabilecek haber ve olaylara tepki verebilmelerini sağlar. Finansal tutum, finansal kararlara ilişkin tutumları ve geleceğe yönelik planları içermektedir. Finansal davranış ise, gelecekteki harcamaların planlanması, faturaların ödenmesi gibi hem kısa hem de uzun vadede eylem ve davranışları içermektedir (OECD, 2016: 19-33-47).

2.3. Türkiye’de Finansal Okuryazarlığın Durumu Nedir?

Türkiye gibi gelişmekte olan ekonomilerde finansal okuryazarlık konusunda doğru eğitimlerin verilmesi toplumsal refah ve bireysel finansal başarı için kritik önem taşımaktadır. Türkiye’de Finansal içeriklere bakıldığında herhangi bir finansal kuruluştaki hesabı bulunanların oranının %73,4 olduğu görülmektedir. Dijital ödeme yöntemlerini kullanan kişi sayısı 44.26 milyon iken bir yılda bu yolla yapılan ödeme miktarının 63.45 milyar dolar büyüklüğünde olduğu bildirilmektedir (Türkiye Dijital, 2023:3). Türkiye Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği (2019) araştırmasına göre temel finansal okuryazarlık düzeyi 2019 yılında 100 üzerinden 55’tir. Finansal ürünler ile ilgili bilgi düzeyimiz 2017’ye göre artmıştır, ancak forex gibi ürünler ise hala bilinmediği tespit edilmiştir. 2022 yılı verilerine

göre ise tüketicilerin Finansal Okuryazarlık Endeksi 62,1 olarak hesaplanmıştır. Bu rakam son on yılda ülke olarak ulaştığımız en yüksek finansal okuryazarlık değerini temsil etmektedir (TEB-FOE-ve-Dijital-Olgunluk-Rapor-2022: 1).

Coşkun vd., (2019), tarafından yapılan çalışmada Türkiye'deki finansal okuryazarlık düzeyini OECD/Uluslararası Finansal Eğitim Ağı (INFE) metodolojisini kullanarak ölçmüş ve çalışmanın sonuçlarını aynı metodolojiyi kullanan diğer 14 ülkede elde edilen sonuçlarla karşılaştırmıştır. Finansal bilgi ve finansal davranış düzeyleri 14 ülkenin ortalamasından daha düşük, finansal tutum düzeyi ortalama civarında olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca genel finansal okuryazarlık puanı da 14 ülkenin ortalamasından düşük tespit edilmiştir.

Türkiye Finansal Okuryazarlık Araştırması II. Dönem Raporu'nda (2021), Pandemi döneminde ilk satın alınan finansal ürünler kredi kartı, ATM (Bankamatik) kartı, bireysel ihtiyaç kredisi ve altın olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bireylerin finansal tutumlara ilişkin farkındalıklarının artmasına rağmen finansal ürünlere ilişkin farkındalıklarının ve basit finansal işlemler becerilerinin azaldığı ifade edilmiştir. İlaveten faiz ve basit faiz hesaplamasında doğru cevap oranlarında önemli bir düşüş olduğu da belirtilmiştir. Kadınlarda Finansal Okuryazarlık Kantitatif Araştırma Raporu (2022)'na göre ise pandemi döneminin de etkisiyle kadınların internet bankacılığı kullanımı 2021 yılında bir önceki dönemin 2 kat üstünde gerçekleşmiştir.

Covid-19 pandemisi hayatın birçok alanında tamiri zor hasarlara yol açmış olsa da dijital alanda birtakım fırsatlar ortaya çıkarmıştır. Örneğin TEB-FOE ve Dijital Olgunluk (2022) araştırmasında tüm katılımcıların %33'ünün (2020: %20) bankacılık işlemlerini ilk kez pandemi döneminde internet üzerinden yaptığı %38'inin (2020: %21) ise ilk kez bu dönemde internet üzerinden fatura ödeme işlemi gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.

2.4. Finansal Okuryazarlığın Bireylerin Finansal Sağlığı Üzerindeki Etkisi Nedir?

Finansal okuryazarlık yalnızca ülkemizde değil dünyanın her yerinde önem verilen ve geliştirilmesi gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sürekli olarak dijitalleşen ve gelişen finans dünyasında gelişmeleri takip edebilmek, doğru finansal kararlar verebilmek son derece önemlidir. Finansal okuryazarlık toplumun geleceğe yönelik ekonomi planlarının örneğin emeklilik, sosyal güvenlik konularının planlanması, tasarruf ve bütçe yönetimi yapılması konularında bireysel ve toplumsal refaha büyük katkıları olan bir yetkinliktir. Unutmamak gerekir ki, dünya her geçen gün küreselleşmekte ve sınırlar ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen bir kriz bile bizlere yansiyabilmektedir. Piyasalarda oluşan bu kelebek etkisini görerek önlem alabilmek finansal okuryazar olmakla mümkün olacaktır (FODER, t.y.)

Finansal okuryazarlık, finansal şoklarla başa çıkmak için gereken kaynakların oluşturulması ve bütçeleme, tasarruf, güvenli kredi kullanımı, riski yönetimi için bilinçli stratejilerin geliştirilmesi konularında finansal açıdan dirençli davranışların desteklenmesi açısından çok önemlidir (G20/OECD-INFE, 2021:7).

OECD (2020), tarafından Covid-19 pandemisinin etkilerini hafifletmek, mevcut krizde vatandaşları desteklemek, uzun vadeli finansal dayanıklılığın oluşturulmasına yardımcı olmak ve finansal katılımı daha fazla desteklemek için çevrimiçi finansal eğitim kaynaklarının kullanımının teşvik edilmesi ve uzun vadeli dayanıklılığı desteklemek için finansal okuryazarlıkla ilgili farkındalığın artırılması gerektiği ifade edilmektedir.

Finansal okuryazarlık becerilerine sahip olan bireyler, faiz oranları, geri ödeme koşulları ve borç türleri hakkında bilgi sahibi oldukları için daha bilinçli harcama, tasarruf ve yatırım yapma eğilimindedirler. Uygun yatırım araçlarına yönelerek tasarruflarını artırabilirler. Bu becerilerin bir sonucu olarak, finansal okuryazar bireyler iş kaybı, sağlık sorunları veya yaşlılık dönemlerinde finansal olarak iyi durumda olabilirler. Böylece bilinçli harcama, tasarruf, yatırım ve borç yönetimi gibi alanlarda daha sağlam kararlar alınması, bireyin finansal sağlığını güçlendirerek ve mali durumunu iyileştirecektir.

3. FİNANSAL TEKNOLOJİLER: FİNTECH

3.1. FinTek Nedir?

Finansal krizler ve Covid-19 pandemisi hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ciddi finansal ve ekonomik etkiler yaratmıştır. Her geçen gün dijitalleşen finans alanında toplumun neredeyse her kesimi finansal kararlar almak ve yeni finansal araçların kullanıcısı olmak zorunda kalabilmektedir. Geleneksel finansal hizmetlerini kolaylaştıran bir araç olarak teknolojiyi kullanan FinTek, internet ve mobil uygulamaların dünyada yaygınlaşmasıyla hızla ilerlemektedir. Son dönemde finansal teknolojilerin daha sık gündeme gelmesinin nedeni, mobilitenin artması ve dijital dünyanın genişlemesiyle birlikte FinTek'lerin hayatımızda artan öneminden kaynaklanmaktadır (Karaçayır ve Afşar, 2021:173).

Günümüzde finansal hizmetlerin daha kolay ve hızlı bir şekilde sunulabilmesi için finans ve teknolojinin bir araya getirilmesi FinTek kavramı ile ifade edilmektedir. FinTek terimi iki kelimeyi bir araya getirmektedir. Bunlar; fonların etkin bir şekilde kullanılmasını ifade eden finans ve üretim için geliştirilen araç ve bilgileri ifade eden teknolojidir (TCMB, 2016: 9). FinTek, finansal hizmetleri teknoloji yardımıyla daha kullanıcı dostu hale getirerek tüketicilerin söz konusu hizmetlere erişiminin yeni yollardan sağlanmasıdır (Deloitte, 2017:4).

FinTek, özel yazılımlar ve algoritmalar kullanarak işletmelerin ve tüketicilerin finansal işlemlerini daha hızlı ve daha iyi yönetmelerine yardımcı olmak için kullanılır. Mobil bankacılık, kripto para, sigorta, sanal gerçeklik gibi geniş bir hizmet yelpazesine sahip olan FinTek, hızla büyüyen ve gelişen bir sektörü kapsamaktadır (PWC Türkiye, t.y.)

Türkiye’de internet kullanımının hayli yüksektir. Bu da kullanıcılarının hayatlarını kolaylaştıran ve çeşitli fırsatlar sunan dijital ödeme sistemlerinin yaygın olarak kullanılmasına neden olabilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu tarafından gerçekleştirilen Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması, (2022)’na göre 2022 yılında evden internete erişimi olan hanelerin oranı %94,1 olarak gerçekleşmiştir. İnternet kullanım oranı ise 16-74 yaş

aralığındaki bireylerde 2022 yılında %85 olduğu tespit edilmiştir. Türkiye Bankalar Birliği Dijital, İnternet ve Mobil Bankacılık İstatistikleri (2022)'ne göre, aktif dijital bankacılık müşteri sayısı 91.000.000 kişiye ulaşmıştır. İnternet bankacılığı kullanmak üzere sistemde kayıtlı ve en az bir kez giriş işlemi yapmış bireysel müşteri sayısı Eylül 2022 itibariyle, 89.000.000 kişidir. Mobil bankacılık kullanmak üzere sistemde kayıtlı olan ve en az bir kez giriş işlemi yapmış toplam müşteri sayısı ise Eylül 2022 itibariyle 135.905.000 bin kişi olarak gerçekleşmiştir. Bu raporda yer alan istatistikler, Türkiye Bankalar Birliği üyesi ve internet bankacılığı hizmeti veren 28 banka ile mobil bankacılık hizmeti veren 22 banka verisinden oluşmaktadır.

FinTek sektörünün büyümesinde, mobil teknolojinin yaygınlaşması, özellikle akıllı telefon ve tabletlerin benimsenme oranlarının artması etkili olmuştur. Bu mobil cihazların finansal kurumlardan uzak yerlerde bile finansal hizmetlere erişim sağlamak için kullanılabilmesi nedeniyle, tüketicilerin FinTek hizmetlerine olan artan talebi çoğunlukla akıllı telefonlar ve tabletler aracılığıyla karşılanmaya başlamıştır. Bu cihazların kullanımına dayalı ürünler başarılı olmuştur. Mobil ödeme teknolojileri, çevrimiçi bankacılık ve aracılık gibi hizmetler büyük ölçüde gelişmiştir. Bu bağlamda FinTek, yenilikçi teknolojileri finans sektörüne entegre ederek ödeme işlemlerinden, kredi değerlendirme, yatırım, sigorta, borç yönetimine kadar birçok finansal süreci etkileme yeteneğine sahip olan bir kavramdır.

3.2. FinTek'in Tarihsel Süreci

Geleneksel bankacılık ve finansal piyasa işlemlerine yönelik hızlı ve etkin çözümler sunarak çağa ayak uydurmayı hedefleyen FinTek, finans sektörünün dönüşümünde önemli bir rol oynamaktadır. FinTek'ler, finansal kurumların teknoloji ile dönüşümünün ötesinde, yenilikçi iş modelleri ile finansal hizmetlere farklı bir boyut kazandırmaktadır. FinTek'lerin rolünün geleceğin ekonomi ve finans dünyasında büyük olacağı aşikârdır (T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, 2023:3).

Finansal teknoloji portalı olarak anılan ve 21. yüzyılda gelişmekte olan finansal hizmetler sektörlerini tanımlayan FinTek, finansal hizmetlere daha düşük maliyetlerle erişim sağlayarak daha kapsayıcı bir finansal sistemin oluşturulmasına katkıda bulunmaktadır. FinTek, öncelikle tüketici ve ticari finans kurumlarının teknolojik arka planlarını geliştirmek amacıyla uygulanmıştır. Finansal okuryazarlık ve eğitim, yatırım, perakende bankacılık ve hatta bitcoin gibi kripto para birimlerini de kapsayan finans sektöründeki teknolojik yeniliklere kadar uzanmıştır. (Akkan, 2018:2).

FinTek'ler tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde literatürde FinTek evriminin üç ana dönemi olduğu görülmektedir.

1. FinTek 1.0 (1866-1987) Analogdan Dijitale Geçiş Dönemi; finansal hizmetler endüstrisi, teknolojiyle yoğun bir şekilde bağlantılı olsa da FinTek 1.0 olarak nitelendirilen bu dönem büyük ölçüde analog bir endüstri olarak kalmıştır. Ancak 1987 yılına gelindiğinde, gelişmiş ülkelerde finansal hizmetler yalnızca büyük oranda küreselleşmekle kalmamış, aynı zamanda dijital hale de gelmiştir.

2. FinTek 2.0 (1967-2008): Geleneksel Dijital Finansal Hizmetlerin Gelişimi Dönemi; Bu dönem 2008 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemde FinTek'e öncelikle finansal ürün ve hizmetler sağlamak için teknolojiyi kullanan geleneksel düzenlenmiş finansal hizmetler endüstrisi hakim olmuştur.
3. FinTek 3.0 (2008-devam etmekte) Dönemi; Ancak 2008'den sonra FinTek 3.0 olarak adlandırılan bu dönemde durum değişmiştir. Yeni kurulan girişimler (start-up) ve yerleşik teknoloji şirketleri, finansal ürün ve hizmetleri doğrudan işletmelere ve halka sunmaya başlamıştır (Arner, vd., 2015:6).

FinTek 1.0 dönemi telgraf gibi teknolojiler, finansal bilgilerin, işlemlerin ve ödemelerin hızlı bir şekilde iletilmesini sağlayarak sınır ötesi finansal bağlantıları desteklemiştir. FinTech 2.0 döneminde elektronik ödeme ve takas sistemlerinin, ATM'lerin ve online bankacılığın ortaya çıkışına tanıklık edilmiştir. 2008'den günümüze devam etmekte olan FinTek 3.0 döneminde ise finansal ürün ve hizmetler doğrudan işletmelere ve halka sunulmaya başlamıştır (Consumers International, 2017:5).

FinTek'in tarihi, teknolojiadaki gelişmelerin finansal ürün ve hizmetler sektörünü nasıl dönüştürdüğünü, nasıl daha erişilebilir, hızlı ve verimli hale gelmesini sağladığını göstermektedir. Bu süreçte yaşanan değişimler, toplumun her kesiminin belirli bir düzeyde finansal okuryazar olmasını ve teknolojiye aşina olmasını gerektirmektedir. Gelecekte, FinTek'in finansal hizmetleri daha da erişilebilir, hızlı ve etkili hale getireceği tahmin edilmektedir.

3.3. FinTek'lerin Sunduğu Uygulamalar

FinTek, internet, mobil ve veri analitiği gibi yenilikçi teknolojilerle ödemeler, varlık yönetimi, borç verme, kitle fonlaması, kredilendirme, sermaye piyasaları ve sigorta gibi hizmetleri sağlamaktadır. FinTek uygulamalarının finans sektörüne kazandırdıkları arasında akıllı sözleşme teknolojisi, kripto para ve blok zinciri teknolojisi, nesnelerin interneti teknolojisi, mobil ve dijital ödeme teknolojisi, Kişiden Kişiye (Peer-to-Peer- P2P) borçlanma platformu, robotik danışmanlık uygulaması ve yapay zeka teknolojisi gibi uygulamalar yer almaktadır (Yıldız, 2022:50-51).

Tablo 1: FinTek'lerin Sunduğu Uygulamalara Ait Kategorileri, Kısa Tanımları ve Her Bir Kategoriyile İlişkili Temel Teknolojiler

Kategori tanımı	Temel teknolojiler
Siber Güvenlik: Finansal gizliliği korumak veya elektronik hırsızlık ve dolandırıcılığa karşı koruma sağlamak amaçlı kullanılan donanım veya yazılımdır.	Şifreleme, kimlik doğrulama, tokenizasyon.
Mobil İşlemler: Akıllı telefonlar, tabletler, giyilebilir cihazlar gibi mobil kablosuz cihazlar vasıtasıyla ödemeleri kolaylaştıran teknolojilerdir.	Akıllı telefon cüzdanları, dijital cüzdanlar, yakın alan iletişimi.
Veri Analitiği: İşlem verilerinin ya da tüketici finansal verilerinin analizini kolaylaştıran teknolojiler ve algoritmalarıdır.	Büyük veri, bulut bilişim, yapay zeka, makine öğrenimi.
Blok Zinciri (Blockchain): Birincil uygulaması finansal hizmetler olan dağıtık defter teknolojileri.	Kripto para, akıllı sözleşmeler.
Kişiden Kişiyeye (Peer-to-Peer- P2P): Tüketiciden tüketiciye finansal işlemleri kolaylaştıran yazılım, sistem veya platformlar.	Kitlesel fonlama, P2P borç verme.
Robo Danışmanlık (Otomatik Danışmanlık) Müşterilere veya portföy yöneticilerine otomatik yatırım tavsiyesi sağlayan bilgisayar sistemleri veya programlarıdır.	Yapay zeka, büyük veri, makine öğrenimi.
Nesnelerin İnterneti (IoT): Gerçek zamanlı veri toplayan ve internet üzerinden iletişim sağlayan akıllı cihazlarla ilgili teknolojilerdir.	Akıllı cihazlar, yakın alan iletişimi, kablosuz sensör ağları.

Kaynak: Chen, Wu ve Yang 2019: 2067

Günlük yaşamda finansal teknoloji uygulamaları, mobil uygulamalar ve diğer dijital platformlarla aracılığıyla kullanıcılara sunulmaktadır. Bu uygulamalar kullanıcılarına çevrimiçi alışveriş, ödeme yapma, anlık para transferi imkânı sunmaktadır. Hesap açma, para transferi, fatura ödeme gibi işlemler kolaylıkla gerçekleştirilebilmektedir. Ayrıca kripto paraları alıp satabilme imkânı sağlayan platformlar da sunulmaktadır. Yatırım yaparken uzmanlık gerektirmeyen bir yol sunan yatırım robotları uygulamalarıyla yatırım portföyleri oluşturulabilir ve yönetilebilir bir hal almıştır.

KPMG (Klynveld Peat Marwick Goerdeler) tarafından FinTek'in Nabzı Raporunda küresel FinTek sektörü 2021 yılında 238,9 milyar dolar yatırım miktarı ve 7.321 anlaşma sayısı ile rekor kırmıştır, 2022 yılında ise 6006 adet anlaşma ile toplamda 164,1 milyar dolar yatırım almıştır. Yatırım tutarı açısından bu rakamlar şimdiye kadarki en iyi üçüncü yıl, anlaşma sayısı açısından ise şimdiye kadarki en iyi ikinci yıl olmuştur. Raporda, 2022 yılının ilk yarısında görülen 119,2 milyar dolarlık küresel FinTek yatırımına kıyasla yılın ikinci yarısında küresel FinTek yatırımı 44,9 milyar dolar olduğu ifade edilmiştir (KPMC, 2022). Bireysel emekliliğe odaklanan yerli FinTek girişimi olan AkıllıBES, FinTek sektöründeki potansiyeli yansıtmak amacıyla finans sektörü ve girişimcilik alanındaki gelişmelere ve ihtiyaçlara cevap verecek şekilde tasarlanmış İstanbul Finans ve Teknoloji Üssü (İFTÜ), Garanti Bankası'nın oluşturduğu "Ugi" uygulaması, Türkiye'nin en büyük bilgi teknoloji şirketlerinden Ziraat Teknoloji A.Ş. Türkiye'deki FinTek örnekleri olarak gösterilebilir.

Finansal teknolojilerin sunduğu ve oldukça kadar geniş bir yelpazeye yayılan fırsatlardan doğru bir şekilde faydalanmak, daha kapsayıcı bir finansal sistemin kapılarını açacaktır. Finans sektörüne doğrudan etkisi olan bu yeni teknoloji inovasyonlarının kullanıcı dostu, değer yaratan ürün ve hizmetler sunarak düşük maliyetle, daha kaliteli finansal hizmetler sağlamak gibi pek çok avantajının yanı sıra siber güvenlik ve bilgi güvenliği gibi konularda çeşitli dezavantajları da bulunmaktadır. Bu nedenle öncelikle FinTek'lerin risk ve faydalarını doğru bir şekilde analiz edebilecek finansal bilgi ve beceriye sahip olmak gerekmektedir.

3.4. FinTek Şirketlerinin Avantaj ve Dezavantajları

Günümüzde finansal ürün ve hizmetlerin sunduğu pek çok kolaylık olmakla birlikte, bunların giderek karmaşıklaşması beraberinde bazı riskleri getirmektedir. Birçok kişi FinTek firmalarının, fikri mülkiyet, siber güvenlik, veri gizliliği ve büyük verinin korunması konularında yeterli korumaya sahip olmadığından endişe duyduğu için FinTek firmalarının sunduğu hizmetlere şüpheyle yaklaşmaktadır (Genç ve Küçükçolak: 2020: 57). Ayrıca finansal piyasa altyapılarının siber saldırılara karşı savunmasızlığına ilişkin endişeler giderek artmakta ve finans uzmanları siber saldırıları küresel finans sistemi için bir numaralı risk olarak gördüklerini ifade etmektedirler (Türkiye Bankalar Birliği, 2022:1).

FinTek'ler, finansal sistemleri daha verimli ve rekabetçi hale getirmektedir. Yetersiz hizmet alan nüfuslara finansal hizmetlere erişim sağlamak için çok sayıda fırsat sunmaktadır. Ancak

diğer yandan, tüketiciler ve yatırımcılar için ve daha geniş anlamda ise finansal istikrar ve bütünlük için potansiyel riskler de oluşturabilmektedir (World Bank, t.y).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (The Organisation for Economic Co-operation and Development- OECD), FinTek şirketlerinin avantaj ve dezavantajlarını aşağıdaki gibi ifade etmektedir.

Avantajlar

- Eski sistemlerden arındırılmış üstün teknoloji daha yalın operasyon,
- Kullanıcı dostu ara yüz ve yeni tüketici deneyimi standardı,
- Yatırım getirisi daha yüksek olan faaliyet alanlarına odaklanmak,
- Daha fazla öz kaynak finansmanı,
- En iyi yetenekleri çekme becerisi.

Dezavantaj

- Kurulu, sadık bir müşteri tabanının olmaması,
- Temel bilgilere sınırlı erişim, itibar ve marka bilinirliği eksikliği,
- Yüksek sermaye maliyeti ve küçük bilanço,
- Düzenleme ve risk yönetimi deneyimi ve uzmanlığı eksikliği,
- Bankacılık lisansı olmadan merkez bankası desteğine erişim eksikliği (OECD,2020:15).

FinTek şirketlerinin en büyük dezavantajları, az sermayeye ve sınırlı kadroya sahip olmaları, kamu tarafında düzenleyici yasal kurumların beklediği kamu güveninin gerekliliklerini karşılamak için yeterli kaynak ve kurumsal itibar seviyesini sağlayamamalarıdır. FinTek kullanıcıları için bitcoin gibi elektronik para birimleri ve blok zinciri teknolojisi hem fırsat hem de tehdit olarak algılanmaktadır. Bu durum hem FinTek'ler hem de finansal hizmetler sektörünün geri kalanı için de geçerli olarak görünmektedir. Blok zinciri teknolojisini etkin bir şekilde kullanacak firmalar güvenlik ve verimlilik açısından ilerleyecek ve bu tür firmalar bankalarla birlikte çalışarak onların da blok zincir yapısından faydalanmalarını sağlayabileceklerdir. FinTek'ler için tehdit olarak görülebilecek bir diğer unsur ise FinTek'lerin büyük resmi gözden kaçırarak kendi aralarında rekabet etmeleri ve bu nedenle pazarın büyümemesidir (Akkan, 2018: 5).

Belirli bir sermaye biriktirmek zorunda kalmadan FinTek olmak, geleneksel anlamda bir banka olmaktan oldukça kolaydır. Fakat bu kolaylık aynı zamanda kullanıcılar için güvensizlik yaratmaktadır. Aşağı yukarı aynı dış görünüşe sahip FinTek'lerin sayısı hızla artarken bilgisi kısıtlı müşterilerin, yeni bir FinTek uygulamasının nihai olarak başarılı olup olmayacağı ve tüketiciler ile sektörün geneli tarafından kabul görüp görmeyeceği konusunda endişeleri mevcuttur. FinTek'ler ayrıca geleneksel bankalardan farklı bir iş modeline sahiptir,

bu da onları daha karmaşık ve daha az öngörülebilir kılmaktadır. Yepyeni bir teknoloji kullanan tamamen dijitalleştirilmiş bir finansal hizmet sağlayıcı, belirli bir müşteri kesiminin kafasını karıştırarak hizmet sağlayıcıya olan güveni kaybetmelerine neden olabilir. (Geylan, 2021: 479).

FinTek'lerin, teknolojiyi kullanarak değişen finansal sisteme geleneksel finansal kurumlardan daha hızlı ve esnek bir şekilde yanıt vermek gibi birçok avantajı vardır, ancak yeni olmaları nedeniyle güven sorunu yaratabilmektedirler. Pek çok kullanıcı bu araçları amaçlarına uygun şekilde kullanabilecek finansal bilgi ve beceriye sahip olmayabilir. Ayrıca, potansiyel kullanıcılar değişime dirençli olabileceğinden, güven açısından bankalar gibi köklü kurumsal yapıları veya devlet garantisine sahip kurumları tercih etmeleri daha olasıdır.

Düzenleyici kurumların FinTek ürün ve hizmet kullanıcılarını korumak ve FinTek'leri güvenli bir hale getirmek için gerekli düzenlemeleri yapması gerekmektedir. Ayrıca FinTek sektörünün zaman içinde nasıl gelişeceği ile ilgili araştırmalar yaparak finans firmalarının rekabet gücünü korumak amacıyla FinTek'ten nasıl yararlanabileceğinin ortaya konulmasının önemli olduğu düşünülmektedir.

Dijital finansal hizmetler tüketicileri, özellikle dijital dolandırıcılık ve suistimal, tüketicinin çevrimiçi ayak izinin kötüye kullanılması, siber suçlar ve veri gizliliği sorunları gibi güvenlik sorunlarıyla ilgili olanlar olmak üzere yeni tehdit türlerine maruz bırakabilir. Bu riskler ve zorluklar, özellikle dezavantajlı gruplar ve/veya hem finansal hizmetleri hem de teknolojiyi ilk kez kullananlar arasında düşük finansal okuryazarlık dijital beceri eksikliği ile birleştiğinde daha da artmaktadır. Hem finansal eğitim hem de tüketici koruma politikaları, kullanıcıların ilgili potansiyel riskleri anlamalarını ve azaltmalarını sağlayarak dijital finansal hizmetlerin bir tehditten ziyade bir fırsat olmasını sağlamada önemli bir rol oynamaktadır (G20/OECD INFE REPORT, 2016:3). Finansal bilgi ve becerisi yüksek olan bireyler FinTek uygulamalarını daha etkin kullanabilmekte ve finansal hizmetlerden daha fazla yararlanabilmektedir. Ancak düşük finansal bilgi ve beceriye sahip olan bireyler FinTek uygulamalarını yanlış anlayabilir veya gereksiz riskler alabilir. Bu nedenle finansal okuryazarlık bu riskleri yönetebilmek ve doğru finansal kararlar alabilmek için hayati bir beceri olarak görülebilmekte ve önem kazanmaktadır.

3.5. Türkiye'de FinTek

Türkiye'de FinTek gelişimi hem tüketiciler hem de işletmeler için finans sektörünü dönüştürerek finansal hizmetlerin daha kolay, verimli ve ulaşılabilir hale gelmesine katkı sunmaktadır. Türkiye FinTek Ekosistemi Durum Raporu, Türkiye'de faaliyet gösteren FinTek'leri ödemeler, blok zinciri -kripto varlık, bankacılık teknolojileri, finansman, kurumsal finans, sigortacılık, finansman, borsa yatırımı, skorlama kimlik doğrulama, bilgi güvenliği, kitle fonlaması, para transferleri ve kişisel finans yönetimi başlıkları altında sunmaktadır. FinTek alanları incelendiğinde Türkiye'de 250 ödeme teknolojisi girişimi, 92 blok zinciri ve kripto varlık girişimi, 89 bankacılık teknolojileri girişimi bulunmaktadır. Bu girişimleri kurumsal finans çözümleri, sigorta teknolojileri girişimleri ve finansman çözümleri takip

etmekte olduğu belirtilmektedir (Türkiye FinTek Ekosistemi Durum Raporu 2022:14-15). Türkiye FinTek Rehberi, Şubat 2023 itibarıyla Türkiye’de 739 FinTek’in kurulduğunu ve bunların 637’sinin aktif olduğunu göstermiştir. Dikeylerine göre değerlendirildiğinde, ödemeler 255 kuruluşla ilk sırada yer almaktadır. Bunu 92 kuruluş ile merkezi olmayan finans, 91 kuruluş ile bankacılık teknolojileri ve 66 kuruluş ile kurumsal finans takip etmektedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi, 2023:12). FinTek sektörünün dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de hızla büyüyen bir sektör olarak öne çıktığı görülmektedir. Bu nedenle Finansal teknoloji alanındaki bu hızlı değişim ve ilerleme, sürdürülebilir büyümeyi desteklemek için hükümetler ve finansal kuruluşlar tarafından etkin düzenlemeler ve güvenlik önlemleriyle dikkatle izlenmesi gereken bir konudur.

4. FİNANSAL OKURYAZARLIK VE FİNTEK İLİŞKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Finansal okuryazarlık, bireylerin günümüz modern ekonomik sistemine dahil olabilmesi ve ekonomik sistem içerisinde sağlıklı bir şekilde yaşamını sürdürebilmesinde önemli araçlardan biridir. Teknolojik yenilik ve gelişmelere uyum sağlayabilmekte bir diğer başarı anahtarı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda finansal okuryazarlık ile FinTek’in birlikte değerlendirilebilmesi teknolojik gelişmeler karşısında dönüşüm geçiren finansal teknolojilerin bireysel düzeyde adaptasyonun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Dijital bir dünyanın parçası olan günümüz bireyleri için FinTek’ler finansal bilgilere erişimi daha kolay hale getirmiştir. FinTek’ler sayesinde toplumun geneli tarafından kolayca erişilebilen finansal bilgi ve hizmetler çok detaylı bir bilgi arama sürecine gerek kalmadan sunulabilir olmuştur (Junianto vd., 2020: 4). Son yıllarda bireylerin finansal sağlığının öneminin giderek artması akademik alanda ve politika yapıcılar özelinde finansal okuryazarlık çalışmalarının sayıca artmasına ve konunun derinlemesine araştırmasına katkı sağlamıştır. Finansal okuryazarlık çalışmaları ve yeni teknolojik gelişmeler ışığında ortaya çıkan FinTek’lerin ilişkisinin incelenmesi ise nispeten yeni bir çalışma alanıdır. Bu nedenle aşağıda literatüre ilişkin nispeten sınırlı bir tartışmaya yer verilmiş ve saha çalışmalarıyla finansal okuryazarlık ile FinTek’ler arasındaki ilişki tartışılmıştır.

Panos ve Karkkainen’e (2019) göre finansal okuryazarlık ile kripto para sahipliği arasında ters yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Daha finansal okuryazar olanların deneyimsiz veya daha düşük düzeyde finansal okuryazar olanlar tarafından domine edilen bir finansal enstrümana karşı daha farklı bir risk algıladıkları söylenebilir. Bu çalışmayı destekler nitelikte Nathan ve diğerleri (2022) finansal okuryazarlık ile FinTek adaptasyonu arasında anlamlı bir ilişki olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Vietnamlı katılımcılar ile gerçekleştirilen araştırmada daha yüksek finansal okuryazarlığa sahip olanların yeni finansal teknolojileri benimsemedikleri öne sürülmektedir.

Morgan and Trinh (2019) finansal okuryazarlık ile FinTek farkındalığını inceleyen öncü çalışmalarında finansal okuryazarlık ile FinTek farkındalığı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmiştir. Çalışmaya katılan bireylerin nispeten yüksek bir finansal okuryazarlık düzeyine sahip olduğu, yüzde 31’inin FinTek farkındalığı olduğunu ve farkında

olanların ise yalnızca yüzde dördünün FinTek kullandığını tespit etmişlerdir. Çalışmada yüksek finansal okuryazarlık, yüksek FinTek farkındalığı ile ilişkilendirilmiştir.

Morgan ve Trinh (2020) gelişmekte olan ülke sınıfında yer alan Vietnam'da gerçekleştirdikleri bir diğer çalışmalarında finansal okuryazarlık ile FinTek adaptasyonu arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler bulmuştur. Yüksek seviyelerdeki finansal okuryazarlığın FinTek ürünlerin farkında olma ve bu ürünleri kullanmayı artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Morgan ve Trinh (2019) ve (2020) çalışmalarında düşük FinTek adaptasyonunu açıklamada düşük finansal okuryazarlığın tek başına açıklayıcı bir değişken olamayacağını bunun ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojileri alt yapıları ile ilişkili olabileceğini de vurgulamaktadır.

Genç ve Küçükçolak, (2020), tarafından FinTek alanında kullanılan teknolojiler ve uygulama alanlarını incelenmiş, Türkiye'de büyüme potansiyeline sahip sektörün hangi alanlarında boşluklar olduğu hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Sonuç olarak, regülasyonlardaki eksikliklere rağmen FinTek sektörünün özellikle açık bankacılık, kripto para projeleri, blok zinciri, IoT alanlarında gelecekte hızla büyüme potansiyeline ve gelişime sahip olduğu değerlendirilmiştir.

Setiawan ve diğerleri (2021) Endonezya'da gerçekleştirdikleri araştırmalarında kullanıcı yenilikleri ve FinTek ilişkisini incelemişlerdir. Gerçekleştirilen ampirik çalışma sonucunda finansal okuryazarlık ve FinTek adaptasyonu arasında düşük düzeyde de olsa pozitif ve anlamlı bir ilişki bulmuşlardır. Araştırmacılara göre FinTek kullanımı yüksek finansal okuryazarlık gerektirmemektedir. Düşük finansal okuryazarlığa sahip ve bankacılık hizmetlerine erişimi olmayan nüfusa erişimde FinTek'ler bir fırsat olarak görülebilir. Aynı zamanda yazarlar FinTek adaptasyonunun yaygınlaştırılmasında literatürde daha önce Morgan ve Trinh'in (2019, 2020) ifade ettiği gibi bilgi ve iletişim teknolojilerinin geliştirilmesine vurgu yapmaktadırlar.

Pertiwi ve Purwanto (2021) araştırmalarını 20-40 yaş aralığındaki milenyum kuşağı üzerinde gerçekleştirmişler ve bu kuşağın FinTek adaptasyonunu etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Araştırmaları sonucunda finansal okuryazarlık düzeyi yükseldikçe FinTek adaptasyonunun da yükseldiği sonucuna ulaşmışlardır. Durak ve Çelik (2022), finansal teknolojileri benimseme noktasındaki etkenleri görüp değerlendirmesi amacıyla yaptıkları analiz sonucunda araştırmaya katılan kullanıcıların çoğunluğunun 25-34 genç yaş aralığının olduğu tespit edilmiştir. Bu durum genç kuşağın dijital teknolojilerle ilgili daha fazla bilgi sahibi olması ve kullanmasından kaynaklanıyor olabileceği ifade edilmiştir.

SONUÇ

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte finans sektörü de hızla gelişmektedir. Günümüzde toplumun hemen her kesiminden birey akıllı telefonlar veya tabletler aracılığıyla internet üzerinden finansal ürün ve hizmetlere erişebilmektedir. Teknolojinin gelişiminin finans sektörüne kazandırdıkları ise blok zinciri teknolojisi ve kripto para, nesnelerin interneti

teknolojisi, akıllı sözleşme teknolojisi, robo danışmanlık, mobil ve dijital ödeme teknolojisi, P2P (Kişiden Kişiyeye-Peer-to-Peer) borçlanma platformu gibi birçok uygulamayı beraberinde getirmiştir. Finans sektörüne doğrudan etkisi olan bu uygulamalar, taşıdıkları riskler nedeniyle siber güvenlik ve bilgi güvenliği ihtiyacını doğurmuştur.

Finans dünyasının dijitalleşmesine yönelik artan ilgiyle birlikte, finans ve ekonominin geleceğinde finansal teknoloji şirketlerinin rolünün önemli olacağı açıktır. Ödemeler, para transferleri, API sağlayıcıları, borçlar ve kredi puanlaması, kripto para piyasası, muhasebe, yazılım servisleri, kişisel finans ayarlamaları, kitlesel fon, kredi ve banka kartları (debit card) ile tahsilat servisleri FinTek'lerin görev aldığı sektörlerdir. (Aksoy ve Bilgel 2019:1099) Finansal teknolojilerin sunduğu fırsatlardan doğru bir şekilde faydalanmak, daha kapsayıcı bir finansal sistemin kapılarını açacaktır. Ayrıca FinTek'lerin risk ve faydalarını doğru bir şekilde analiz edebilecek düzeyde finansal okuryazar olmayı gerektirecektir. Kömürcüoğlu ve Akyazı (2020), FinTek'lerin muhtemel olumlu ve olumsuz yansımalarını değerlendirdiği çalışmada finansal aracı ve araçların çeşitlenmesiyle birlikte, "finansal kapsayıcılık" ve "finansal derinliğin" artabileceğini ifade etmiştir. Ayrıca denetim sorunu ve buna ek olarak, veri güvenliğine dair siber saldırılar gibi güvenlik sorunlarının artabileceğini belirtmiştir. Özellikle Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilen Covid-19 döneminde tüm dünya birçok kısıtlama ile karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte eğitimden alışverişe kadar hayatın hemen her alanında dijital dünyanın birçok imkanından yararlanılmıştır.

Covid-19 krizi finansal hizmetler, iletişim ve politika müdahalelerinde dijitalleşmeye geçişi hızlandırmış ve dijital dışlanma risklerini artırmıştır. Bu nedenle, finansal dayanıklılığı destekleme ihtiyacının ele alınmasında dijital araçların rolünü dikkate almak çok önemlidir. (G20/OECD-INFE, 2020:7). Genç ve Küçükçolak (2020) tarafından Türkiye'de finansal teknoloji sektörünü değerlendirildiği çalışmada Covid-19 virüsü nedeniyle yaşanan pandemi sürecinde getirilen kısıtlamaların e-ticaretin hızla yükselmesine, bununla birlikte ödeme hizmetlerinde çeşitlilik ve potansiyelin artmasına neden olarak büyümeye hız kazandırdığı ifade edilmiştir. Cambridge Alternatif Finans Merkezi ve Dünya Ekonomik Forumu tarafından yapılan bir araştırmaya göre, FinTek pazarı Covid-19 salgını sırasında özellikle gelişmekte olan finansal hizmetlere erişimin genişlemesine yardımcı olmaya devam etmiştir ve kredi verme hariç tüm dijital finansal hizmet türlerinde güçlü bir büyüme kaydetmiştir. Uygun fiyatlı finansal hizmetlere erişim, yoksulluğun azaltılması ve ekonomik büyümenin artırılması için kritik öneme sahiptir. Yoksul insanlar, özellikle de kadınlar için temel finansal hizmetlere erişim ve bu hizmetlerin kullanımı gelirleri iyileştirebilir, dayanıklılığı artırabilir ve yaşamları iyileştirebilir. FinTek yenilikleri, finansal hizmetlerin sunumunu daha uygun maliyetli hale getirerek, sağlayıcıların daha fazla müşteriye ulaşmasını sağlayarak ve pandemi dönemlerinde ekonomik faaliyetin sürdürülmesine yardımcı olan yüz yüze etkileşim ihtiyacını azaltarak iyileştirmektedir (World Bank, 2020).

FinTek, finansal davranış ve finansal bilgi döngüsel bir şema içinde değerlendirilmektedir. Moenjak, (2020)'nin görüşleri bu ifadeyi desteklemektedir. FinTek, finansal okuryazarlık eğitimi ve farkındalığına duyulan ihtiyacı artırabilir ve bireylerin bu konuya ilgi göstermesine

yardımcı olabilir. Buna ek olarak, finansal okuryazar bireyler FinTek tarafından sunulan farklı yatırım fırsatlarını değerlendirebilir ve riskleri daha iyi yönetebilirler. Ayrıca uygulamalarını anlama ve güvenli bir şekilde kullanma konusunda daha yeteneklidir. Dolayısıyla, yeni teknolojileri anlayarak daha bilinçli finansal kararlar verebilir ve böylece FinTek'lerin sunduğu fırsatlardan yararlanabilirler.

Pandeminin finansal piyasalar üzerinde yarattığı küresel ölçekli şok göz önünde bulundurulduğunda, finansal hizmetlere erişim ve kullanım yaygınlığı olarak değerlendirilen finansal kapsayıcılığın, dijital finansal ürün ve hizmetleri kullanabilecek düzeyde finansal okuryazar olmanın önemi bir kez daha anlaşılmaktadır. Finansal piyasalar, finansal teknolojilerin gelişmesi ile her geçen gün biraz daha karmaşık ve riskli hale gelmektedir. Finansal teknoloji şirketlerinin sunduğu hizmetler sayesinde finansal işlemler herhangi bir yerde ve zamanda akıllı cihazlar yardımıyla gerçekleştirilebilmektedir. Böylece işlemlerin daha hızlı ve daha az maliyetli yapılması mümkün olmaktadır. Fakat söz konusu finansal hizmetler, kullanıcılarının sahip olduğu finansal bilgi, finansal ürün ve hizmetleri analiz etme becerisi aynı olmadığından finansal eğitimi ve finansal okuryazarlığı yeterli düzeyde olmayan bireyler için çeşitli riskleri de barındırmaktadır. Dijital finansal teknolojilerin kullanımının yaygınlaşması ile yapılan yolsuzluklar, kripto para dolandırıcılıkları da yaygınlaşmıştır. Panos ve Karkkainen (2019), Nathan ve diğerleri (2022)'nin araştırma bulguları da bu ifadeyi destekler niteliktedir.

Finansal okuryazarlığın artırılabilmesi için finansal okuryazarlığın dijital boyutu da güçlendirilmeli ve bireylerin karşılaşılabilecekleri zorluklar, siber güvenlik vs. konular daha fazla bireylerin ve politika yapımcıların gündeminde yer almalıdır. Düşük finansal okuryazarlık seviyeleri FinTek'in benimsenmesini açıklamak için tek başına yeterli olmayabilir. Ülkelerin bilgi ve iletişim teknolojileri alt yapıları, dijital erişim olanakları ve kültürel faktörler gibi bir dizi faktör FinTek uygulamalarının benimsenmesinde önemli rol oynamaktadır. Literatürde Setiawan ve diğerleri (2021) Morgan ve Trinh (2020)'de ifade ettiği gibi FinTek'in gelişebilmesi için kamu kurumlarının altyapıları ile güçlendirilmesi gerekmektedir. Finansal okuryazarlık geliştirilirken bireylerin dijital finansal hizmetler alanında güçlendirilmesi, risklere karşı hukuki olarak korunması ve bireylerin kendilerini olası risklerden koruyabilecek yeteneklere sahip olması hem birey düzeyinde hem de finansal piyasaların işleyişine sunduğu katkı bakımından önemlidir. Gelecekte finansal okuryazarlık ve FinTek ilişkisinin derinlemesine incelenebilmesi için hem ulusal hem de uluslararası örnekleri kapsayacak nitel ve nicel çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akkan, M. M. (2018). Dünya'nın yükselen yıldızı FinTech uygulamaları ve Türkiye. Konya ticaret odası araştırma raporu. Erişim adresi <https://www.kto.org.tr/d/file/dunyanin-yukselen-yildizi-fintech-uygulamalari-ve-turkiye-m.mustafa-akkan.pdf>

- Aksoy, B. ve Bilgel, D. (2019). Finansal teknoloji şirketleri ve geleceğin bankacılığı: açık bankacılık. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (17), 1097-1105. DOI: 10.31590/ejosat.646196.
- Alkaya, A. ve Yağlı, İ. (2015). Finansal okuryazarlık-f finansal bilgi, davranış ve tutum: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İİBF öğrencileri üzerine bir uygulama. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 40 (8), 1307-9581.
- Analitik ve İçgörü Araştırma Merkezi Boğaziçi Üniversitesi. (2022). Türkiye’de finansal okuryazarlık ve erişim ve dijital olgunluk 2022. Erişim adresi <https://www.teb.com.tr/UPLOAD/PDF/2023/TEB-FOE-ve-Dijital-Olgunluk-Rapor-2022-Kamu-Paylasimi.pdf>
- Arner, D. W., Barberis, J., ve Buckley, R. P. (2015). The evolution of FinTech: a new post-crisis paradigm. *Geo. J. Int’l L.*, 47, 1271.
- Chen, M. A., Wu, Q., ve Yang, B. (2019). How valuable is FinTech innovation?. *The Review of Financial Studies*, 32(5), 2062-2106.:2067.
- Consumers International (2017). Banking on the Future: an Exploration of FinTech and the Consumer Interest. Erişim adresi <https://www.consumersinternational.org/media/154710/banking-on-the-future-full-report.pdf> (Erişim: 12.08.2023).
- Coşkun, A., M. A., Şahin ve Zengin, A. (2019). Financial literacy in Turkey: a field study to touch base with the OECD. *International Journal of Research in Business and Social Science* (2147-4478), 8(3), 01-16.
- Deloitte. (2017). Türkiye fintech ekosistemi. Erişim adresi <https://www2.deloitte.com/tr/tr/pages/finance/articles/fintech-ecosystem-in-turkey.html>
- Durak, İ. ve Çelik, G. (2022). Finansal teknolojilerin benimsenmesini etkileyen faktörlerin incelenmesi. *Sosyal Bilimlerde Nicel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 42-66.
- Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği. (2019). Türkiye finansal okuryazarlık araştırması II. dönem raporu. Erişim adresi <https://www.fo-der.org/wp-content/uploads/2020/01/Finansal-Okuryazarl%C4%B1k-II.Donem-Rapor-6.pdf>
- Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği. (2021). Türkiye finansal okuryazarlık araştırması II dönem raporu,(2021), Erişim adresi <https://www.fo-der.org/bilgi-merkezi/raporlar-ve-sunumlar/>
- Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği. (2022). Kadınlarda finansal okuryazarlık kantitatif araştırma raporu, (2022). Erişim adresi <https://www.fo-der.org/bilgi-merkezi/raporlar-ve-sunumlar/>
- Finansal Okuryazarlık ve Erişim Derneği. (t.y), *Finansal okuryazarlık neden bu kadar önemli?* Erişim adresi <https://www.fo-der.org/finansal-okuryazarlik-neden-bu-kadar-onemli/>

- G20/OECD INFE REPORT. (2016). G20/OECD INFE REPORT ensuring financial education and consumer protection for all in the digital age. Erişim adresi <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/HIGHLIGHTS-G20-OECD-INFE-Report-Financial-education-and-consumer-protection-in-the-digital-age.pdf>
- Genç, S. ve Küçükçolak, R. A. (2020). Türkiye’de FinTech sektörü. İstanbul Ticaret Üniversitesi Working Paper Series, 1(1), 48-60
- Geylan, Z. (2021). Sustainability in FinTechs: evaluation of tbl approach . Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 3 (3), 477-485. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/en/pub/anadoluakademi/issue/65160/998172>
- He, M. D., Leckow, M. R. B., Haksar, M. V., Griffoli, M. T. M., Jenkinson, N., Kashima, M. M., ve Tourpe, H. (2017). Fintech and financial services: Initial considerations. International Monetary Fund.
- Junianto, Y., Kohardinata, C., and Silaswara, D. (2020). Financial literacy effect and fintech in investment decision making. Primanomics: Jurnal Ekonomi & Bisnis, 18(3), 150-168.
- Karaçayır, E. ve Afşar, A. (2021). Fintek yatırımlarının belirleyicileri: AB ülkeleri ve türkiye örneği. Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5 (2), 171-190 . DOI: 10.33399/biibfad.873252
- KPMC. (2022). Pulse of Fintech. Erişim adresi <https://kpmg.com/tr/tr/home/gorusler/2023/03/pulse-of-fintech.html>
- Moenjak, T., A. Kongprajya, and C. Monchaitrakul. (2020). FinTech, financial literacy, and consumer saving and borrowing: the case of thailand. ADBI Working Paper 1100. Tokyo:Asian Development Bank Institute. Available: <https://www.adb.org/publications/fintech-financial-literacy-consumer-saving-borrowing-thailand>
- Morgan, P. J. and L. Q. Trinh. (2020). Fintech and financial literacy in viet nam. ADBI Working Paper 1154. Tokyo: Asian Development Bank Institute. Available: <https://www.adb.org/publications/fintech-and-financial-literacy-viet-nam>, Erişim tarihi: 13.08.2023.
- Morgan, P. J., Huang, B., and Trinh, L. Q. (2019). The need to promote digital financial literacy for the digital age. In The Digital Age. 1-9.
- Morgan, P., and Trinh, L. Q. (2019). Fintech and financial literacy in the Lao PDR. <https://www.adb.org/publications/fintech-and-financial-literacy-lao-pdr>, Erişim tarihi: 13.08.2023.
- Nathan, R. J., Setiawan, B., and Quynh, M. N. (2022). Fintech and financial health in Vietnam during the Covid-19 pandemic: In-depth descriptive analysis. Journal of Risk and Financial Management, 15(3), 125.

- OECD (2008). Convergence and next generation networks, Ministerial Background. Erişim adresi <https://www.oecd.org/sti/broadband/40869934.pdf> .
- OECD. (2016). OECD/INFE International survey of adult financial literacy competencies. Erişim adresi www.oecd.org/finance/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf
- OECD. (2020). Digital disruption in banking and its Impact on competition. Erişim adresi <http://www.oecd.org/daf/competition/digital-disruption-in-financial-markets.htm>
- OECD. (2020). Strengthening seniors' financial well-being throughout the covid-19 crisis and its aftermath. Erişim adresi <https://www.oecd.org/financial/education/Senior-financial-well-being-covid-19.pdf>
- OECD. (2020). Supporting the financial resilience of citizens throughout the covid-19 crisis. Erişim adresi <https://doi.org/10.1787/fa710f2b-en>.
- OECD. (2021). G20/OECD-INFE report on supporting financial resilience and transformation through digital financial literacy. Erişim adresi www.oecd.org/finance/supporting-financial-resilience-and-transformation-through-digital-financial-literacy.htm
- OECD/INFE (2016). OECD/INFE International Survey Of G20/OECD INFE core competencies framework on financial literacy for adults adult financial literacy competencies. Erişim adresi <https://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/OECD-INFE-International-Survey-of-Adult-Financial-Literacy-Competencies.pdf>
- Panos, G. A., Karkkainen, T., and Atkinson, A. (2020). Financial literacy and attitudes to cryptocurrencies. Available online: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3482083, Erişim tarihi: 13.08.2023.
- Pertiwi, T. K., and Purwanto, E. (2021). Analysis of adopting millennial generation financial technology (fintech) services. International Journal of Business Management and Economic Review, 4(03), 36-47.
- PISA. (2018). Financial literacy framework. Erişim adresi <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/b25efab8-en.pdf?expires=1684968167&id=id&accname=guest&checksum=A37D6CCC5CB8A8E1F95A2794D2AEC05B>
- PWC Türkiye. (t.y.). *FinTek Nedir?* Erişim adresi <https://www.pwc.com.tr/fintech-nedir>
- Setiawan, B., Nugraha, D. P., Irawan, A., Nathan, R. J., and Zoltan, Z. (2021). User Innovativeness and fintech adoption in Indonesia. journal of open innovation: technology, Market, and Complexity, 7(3), 188. Elsevier BV. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3390/joitmc7030188>.
- Statista. (2023). Revenue of FinTech industry worldwide from 2017 to 2027. Erişim Adresi <https://www.Statista.Com/Statistics/1384016/Estimated-Revenue-Of-Global-Fintech/>

- T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. (2022). Türkiye FinTek ekosistemi durum raporu 2022. Erişim adresi https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/docs/2023-03/fintek-durum-raporu-2022_v0.9_digital_lowsize_ayrisayfalar-compressed.pdf
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. (2023). Türkiye FinTek rehberi (2023). Erişim adresi <https://www.cbfo.gov.tr/turkiye-fintek-rehberi-web>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. (2023). Türkiye FinTek rehberi (2023). Erişim adresi <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/docs/2023-03/turkiye-fintek-rehberi.pdf>
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Finans Ofisi. (t.y.). *Finansal teknolojiler hakkında*. Erişim adresi <https://www.cbfo.gov.tr/finansal-teknolojiler-hakkinda>
- Tedmem. (2016). *Temel bir yaşam becerisi: finansal okuryazarlık*. Erişim adresi <https://tedmem.org/mem-notlari/degerlendirme/temel-bir-yasam-becerisi-finansal-okuryazarlik>
- Türkiye Bankalar Birliği. (2022). Dijital, internet ve mobil bankacılık istatistikleri Eylül 2022. Erişim adresi <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/3932/Dijital-Internet-Mobil-Bankacilik-Istatistikleri-Eylul-2022.pdf>
- Türkiye Bankalar Birliği. (2022). Siber risk ve dijital finans konusunda derleme. Erişim adresi <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/tos/Siber%20Risk%20ve%20Dijital%20Finans.pdf>
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2016). Finansal istikrar raporu. Erişim adresi <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Yayinlar/Raporlar/Finansal+Istikrar+Raporu/2016/Sayi+23>
- Türkiye Dijital (We Are Social). (2023). Türkiye'nin nüfus, internet, sosyal medya, mobil, e-ticaret ve dijital pazarlama göstergeleri. Erişim adresi <https://www.guvenliweb.org.tr/dosya/HOTLP.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2022). Hanehalkı bilişim teknolojileri (bt) kullanım araştırması, 2022. Erişim adresi [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2022-45587)
- World Bank. (2020). Fintech market reports rapid growth during covid-19 pandemic. Erişim adresi <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2020/12/03/fintech-market-reports-rapid-growth-during-covid-19-pandemic>
- World Bank. (t.y.). *FinTech*. Erişim adresi <https://www.worldbank.org/en/topic/fintech>
- Xu,L L; and Zia,B. (2012), Financial literacy around the world : an overview of the evidence with practical suggestions for the way forward (English). Policy Research Working paper ; no. WPS 6107 Washington, D.C. : World Bank Group. Erişim adresi <http://documents.worldbank.org/curated/en/264001468340889422/Financial-literacy->

around-the-world-an-overview-of-the-evidence-with-practical-suggestions-for-the-way-forward

Yıldız, A. (2022). Finans alanında yapay zekâ teknolojisinin kullanımı: sistematik literatür incelemesi. Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 52, 47-66.

SINIR ÖTESİ ÖDEME SİSTEMLERİ VE MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARASI ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Ali Polat²⁰

Özet

Sınır ötesi ödeme sistemleri; küresel düzeyde oluşan bir mutabakat ile muhabir bankalar ve SWIFT sistemi kullanılarak yapılmaktadır. Bu işlemler gerçekleştirilirken bir takım yüksek maliyetler ve zaman kayıpları oluşmaktadır. Son dönemlerde literatürde merkez bankası dijital parası adı altında dijitalleşmenin ve teknoloji yardımı ile parasal büyümenin ve kayıt mekanizmasının dijital olarak tanımlandığı yeni bir yapı tartışılmaktadır. Özellikle muhabir bankacılık kapasitesinin kısmen zayıf olduğu gelişen piyasalar için bu yeni tanımlamalar önem arz etmektedir. Sınır ötesi ödemeler, bir yanı ile kara paranın aklanması ile ilgili mevzuat diğer yanı ile vergi, yatırım ve uluslararası yaptırımlara ilişkin uygulamaların da yoğun olarak kesiştiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle kurulacak olan bu yeni sistemin küresel entegrasyonu sağlayacak çerçeve ve teknolojik uyumluluk ile ilgili boyutları da dikkate alınarak tasarlanması gerekmektedir.

Bu çalışmada küresel düzeyde merkez bankası dijital paralarının güncel durumları, ne tür iş birliklerine gidildiği, küresel ödeme sisteminin geçmişinden bugüne bu yeni gelişmelerin mevcut sisteme ne şekilde entegre edilebileceği ve muhtemel avantajlar ve dezavantajları özellikle sınır ötesi ödemeler bağlamında tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Para, TCMB, Sınır Ötesi Ödemeler, Para.

Cross Border Payment Systems and Central Bank Digital Currency

Abstract

Cross-border payment systems are conducted through correspondent banks and the SWIFT system, based on a global consensus. During these transactions, there are certain high costs and time losses incurred. In recent times, a new structure is being discussed in the literature, referred to as central bank digital currency, where digitization, technological assistance, monetary growth, and record mechanisms are defined digitally. These new definitions are particularly important for emerging markets where correspondent banking capacities are partially weak. Cross-border payments emerge as an area where legislation regarding money laundering intersects intensively with practices related to taxation, investment, and

²⁰ Doç. Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, alipolat@aybu.edu.tr

international sanctions. Therefore, the design of this new system, should consider the dimensions related to global integration, framework, and technological compatibility.

This study aims to discuss the current status of central bank digital currencies (CBDCs) at the global level, the types of collaborations they have entered into, how these new developments can be integrated into the existing global payment system from its history to the present, and the potential advantages and disadvantages, particularly in the context of cross-border payments.

Keywords: Digital Currency, Central Bank, Cross-Border Payments, Money.

GİRİŞ

Ödeme sistemleri, modern parasal ekonomilerin dolaşım sistemleridir. Ödeme sistemleri vasıtası ile harcamaların ve tasarrufların doğru kişi ya da kuruma, doğru zamanda ve doğru yerde teslimi mümkün olmaktadır. İstikrarlı ödeme sistemlerinin varlığı merkez bankacılar kadar politika yapıcılar açısından da önem arz etmektedir. Genelde ödeme sistemleri, özelde sınır ötesi ödeme sistemleri ile ilgili tartışmalar bu çalışmanın konusu olan Merkez Bankası Dijital Parası (Central Bank Digital Currency, CBDC) tartışmaları ortaya çıkmadan önce de bulunmakta idi. Birçok ekonomide ödemelerin toplam GSYİH'nın yüzde 3'ü kadar bir maliyet oluşturması, finansal ve parasal istikrarı sağlayan merkez bankalarının ödemelerde ortaya çıkabilecek hukuki, operasyonel, güvenlik ve farklı formlardaki iktisadi riskleri yönetebilmesi için ödeme ve mutabakat sistemlerinin gelişimi, yönetimi ve bu konuda yeniliklerin uygulanması merkez bankalarının ilgi alanına girmiştir (Fry ve diğerleri, 2005). Tarihsel olarak merkez bankaları ile ödeme sistemleri birbirinden ayrılamayacak şekilde bağlı iken teknoloji ile bu tarihi bağlantı yeniden şekillenmekte, (Haldane, Millard ve Saporta, 2008) hatta egemen devletlerin küresel çabalarının kapsamı ve etkinliğine göre bu bağ incelleme veya kopma noktasına gelebilmektedir²¹.

Dijitalleşmenin, blokzinciri teknolojisindeki gelişmelerin, akıllı sözleşmeler ve yapay zekâ, doğal dil işlemedeki ilerlemelerin direkt ya da dolaylı olarak bankacılık ve ödemeler üzerine etkileri bulunmaktadır. Bu yüzden Uluslararası Takas Bankası (BIS) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi organizasyonlar CBDC'nin avantaj ve dezavantajlarını tartışmaktadırlar. Baeriswly'nin (2023) de belirttiği üzere, bazı yargı alanlarında nakit talebindeki azalma farklı bir merkez bankası parası formunun oluşması yönünde tanımlayıcı olmuştur. Ekonomilerin elektronik ödeme sistemlerine olan bağımlılığındaki artış ise bir tür yedekleme sistemi

²¹ İran ve Rusya başta olmak üzere Irak, Lübnan, Libya, Küba, Yemen, Suriye ve birçok Afrika ülkesi para ve mal transferlerini zorlaştıracak yaptırımlara (sanctions) maruz kalmaktadır. Bu yaptırımlara ek olarak ve yine yaptırımlarla ilgili mevzuatın bir sonucu olarak muhabir bankacılık hizmetleri birçok gelişmekte olan ülkede konsolide olmakta, batılı birçok ülke, bu ülkelere olan hizmetlerini riskleri azaltma saiki ile (de-risking) tamamen kaldırmakta veya zorlaştırmaktadır. Tüm bu sınırlayıcı etkiler aslında küresel sınır ötesi ödeme sistemleri daha iyisi olmadığı ve rakibi bulunmadığı için katlanılmak zorunda olan uygulamalar haline gelmeye başlamıştır.

diyebileceğimiz bir CBDC kurulması düşüncesini doğurmuştur. Dağınık Defter Teknolojileri (DDT), büyük veri ve dijitalleşmeyi hızlandıran tüm teknolojiler bir yandan da ödeme sistemlerindeki konsantrasyonun hızlanmasına sebep olmuştur. Bu perspektifle CBDC'nin aslında ulusal ödeme sistemlerinin bağımsızlığına katkı sağlayacağı söylenebilir.

Bu çalışma sınır ötesi ödemeler bağlamında CBDC kullanımını teknik ve politik-iktisat boyutları ile ele alarak potansiyel fırsatlar ve tehditleri tartışmayı amaçlamaktadır. Konu oldukça yeni olmakla birlikte hızla yükselen bir literatür bu alanda oluşmaya başlamıştır. Merkez bankalarının CBDC ihraçları ile ilgili olarak farklı teknik dizayn tercihleri mümkün olmakla birlikte her bir tercihin avantaj ya da dezavantajları bulunmaktadır (Auer ve Böhme, 2020). Bununla birlikte teknik sınırlamalar ve ihtiyaçlar dışında da bir ülkenin CBDC tercihinde belirleyici başka değişkenler de bulunmaktadır. Örneğin farklı kültürel değerler CBDC'ye geçişe ilişkin bir etki oluşturmaktadır (Luu, Do, Pham, Ho ve Dinh, 2022). Luu ve diğerlerinin yapmış olduğu bu çalışma Hofstede kültürel boyutlar teorisini kullanmıştır. Bu indekste güce uzaklık, bireysellik, belirsizliği göz ardı etme ve erkeklik ile ilgili boyutlar bulunmaktadır. Güce uzaklık, erkeklik ve uzun dönem odaklılığa yönelmiş toplumlarda CBDC'ye adaptasyon noktasında daha istekli bir durum varken, belirsizlikten kaçınan toplumların daha az ilgi duyduğu ortaya çıkmaktadır. Maryaningsih ve diğerleri (2022)'nin yapmış olduğu çalışmada ise finans sistemi gelişmiş ve sınır ötesi işlemleri büyük olan ülkelerin toptan CBDC yaklaşımını tercih ederken perakende CBDC'nin ise daha düşük finansal erişiminin ve büyük kayıt dışı ekonominin olduğu ülkelere tercih edildiği görülmektedir. Başka farklı değişkenler ile ilgili detaylar bulunmakla birlikte CBDC dizaynında bireyler tarafından kullanılacak dahili bir sistem tercihi mi yoksa sınır ötesi işlemlerde kullanılacak global bir CBDC mi tercih edileceği hususu en temel ayrımlardan biri olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısı ile merkez bankalarının alacağı aksiyonlar sadece teknik bir konu olmanın ötesinde kültür, sosyoloji ve bireysel birçok özelliği haizdir. Örneğin Çin'in 10 pilot bölgesinde 344 CBDC kullanıcısı ile yapılan anket çalışmasında bireylerin finansal teknoloji kullanımını belirleyen davranışsal hususlarla ilgili sonuçlar kolaylık, algılanan güvenlik düzeyi ve algılanan kullanım kolaylığının CBDC kullanımını olumlu etkilediğini göstermiştir (Liu, Wang, Wu ve Zhang, 2022).

Sadece ülkeler tek başlarına CBDC ve küresel ödemelere vurgu yapmamaktadır. G20, Ekim 2020'de sınır ötesi ödemeleri geliştirmek hususuna vurgu yapmıştır. Bu vurgu sadece yüksek maliyet, düşük hız ve sınırlı erişim imkanları ile ilgili değil, aynı zamanda veri türlerinin uyumsuzluğu, regülasyonlara uyum ile ilgili yapılan kompleks kontrol süreçleri, sınırlı işlem saatleri, zorunlu teknoloji platformları, uzun işlem zincirleri, fonlama maliyeti ve zayıf rekabet gibi hem teknik hem de piyasa sorunları ile ilgilidir (BIS, 2021). Görüleceği üzere, CBDC ile ilgili bir literatür oluşmaya başlamış olup, Türkiye ve Türkiye'nin sınır ötesi partnerleri için de anlamlı olacak çözümlerin ciddi anlamda tartışılmasına ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu çalışma Giriş'ten sonra beş bölüm daha içermektedir. Birinci bölüm sınır ötesi CBDC ile ilgili literatürde yer alan konuları ele almaktadır. Konvansiyonel olarak sınır ötesi ödeme sistemleri ve gelişimini ikinci bölümde tartışılmakta, üçüncü bölüm ise CBDC'nin tanımı,

amaçları ve özelliklerini tartışmaktadır. Dördüncü bölümde Merkez Bankası Dijital Parası ve Uluslararası Ödemelerde kullanılması konusu ele alınmış olup, beşinci bölümde ise küresel uygulamalar ve beklentiler tartışılmıştır. Çalışma sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

CBDC ve CBDC'nin sınır ötesi ödemelerde kullanılması, küresel finansal mimaride paradigma değişimine sebep olacak potansiyele sahip önemli bir konudur. Bu konuda test, uygulama ve geliştirme ile birlikte ar-ge faaliyetleri halen devam etmekte olup ilgili literatür de devamlı olarak gelişmektedir. Bu yönüyle heyecan verici bir araştırma alanı olarak ifade edilebilir. Ülke içi kullanımı için bile çok fazla soru işareti varken sınır ötesi kullanım daha da karmaşık bir hal almaktadır. Auer vd. (2022) CBDC projelerinin arkasındaki motifleri, iktisadi beklentileri ve bu araştırmalardaki beklentiler, geleceğe ilişkin yapılması gerekenleri ele almaktadır. Örneğin, küresel bir güç ve ABD'nin hegemonyasına karşı bir rakip olan Çin'in para birimi Renbimni (RMB)'nin dijital ve CBDC olarak geliştirilmesinin temelinde Çin'in küresel ticaretten daha fazla yararlanması ve e-RMB aracılığı ile uluslararası kullanımını artırma hedefi bulunmaktadır (van der Linden ve Łasak, 2023). Dolayısı ile tercihler ve politikalar ülkeden ülkeye farklılık arz etmektedir.

Šapkauskienė ve Prialgauskaitė (2023) yaptıkları literatür çalışmasında, CBDC ile ilgili literatürün dört başlık altında oluştuğunu ifade etmektedir. Bunlar, motivasyon, dizayn, talep ve tüm finansal sistem ile birlikte parasal bağımsızlığa olan nihai etkisi şeklindedir. Dolayısı ile literatür çalışmaları bir yandan genel anlamda CBDC'yi ele alırken, bir kısmı da CBDC projelerinin arz yönü ile ilgili meseleleri, bir kısmı talep boyutunda oluşacak mikro ve makro konuları, diğer bir kısmı ise bu değişimin oluşturacağı risk ve faydaları ele almaktadır. Örneğin Kochergin ve Dostov (2020) perakende ve toptan CBDC perspektifinden CBDC konusunu incelemekte ve farklı modeller ve dizayn seçeneklerinin para politikası uygulamalarına etki edeceğini ve merkez bankalarının ilgisini de etkileyebileceğini ifade etmektedir. Deng (2020) sınır ötesi ödemelerde yaşanan sorunlar bağlamında blokzinciri teknolojisini ve sınır ötesi ödemeleri ele almış ve sınır ötesi ödeme sistemlerinde blokzinciri kullanımının önemini belirtmiştir.

Akademik çalışmaların dışında ilgili uluslararası kurumların da yayınladığı çalışmalar, raporlar ve sunumlar bulunmaktadır. Dünya Bankası raporlarında, G20'nin ajandasında sınır ötesi ödeme sistemlerine ilişkin bir öncelik olduğu ve bu anlamda daha hızlı, daha ucuz, şeffaf ve kapsayıcı bir sınır ötesi ödeme hizmeti gerekliliğine vurgu yapılmakta, CBDC projelerinin uluslararası boyutları değerlendirmekte ve özellikle sınır ötesi makro-finansal etkileri üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır (World Bank Group, 2021).

Auer vd. (2021) "interoperability" olarak ifade edilen çoklu CBDC (mCBDC) uygulamalarını (farklı teknoloji ve altyapı özelliklerine sahip CBDC'lerin uyumlu olarak sınır ötesi kullanımı, birlikte işlerliği) tartışmakta ve gerçekten bir fayda elde etmek için merkez bankalarının

müdahale ettiği bir sistem kurulması gerektiğini ifade etmektedir²². Geçmişte yaşanan hataları tekrar etmemek için koordinasyonu yüksek ve merkez bankaları üzerinden bir sistem kurulması önerisinde bulunmaktadır. Syarifuddin (2023) meta-SWOT analiz yöntemi kullanarak gelişmekte olan ülkeler için CBDC tercihlerine ilişkin kuvvetli, zayıf yönler ve aynı zamanda dış ve iç tehditleri açıklamaktadır. Hyeon-Joo (2022) genel olarak değerlendirmelerde bulunarak CBDC uygulamalarının bir yönü ile mülkiyet hakları ile de ilgili olduğunu ve bu nedenle uygulama tercihleri için tam bir mutabakat gerektirdiğini ifade etmektedir.

Themistocleous vd. (2023) sınır ötesi ödemelerle ilgili BIS'in önerdiği modeller olduğunu, bu konularda oldukça fazla rapor bulunmasına rağmen akademik çalışmaların sınırlı olduğunu, bundan sonrası için ise standartların, ara yüzlerin oluşturulmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedirler. Ayrıca, yasal konular, mevzuat, politika sorunları ve yönetim ile ilgili de yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir.

Van Roosebeke ve Defina (2023) sınır ötesi değerlendirmelerin literatürde daha sınırlı olduğunu belirterek, bir yanı ile CBDC'lerin birlikte işlerliğini (interoperability) diğer yanı ile de ülke içi kullanım amaçlı üretilen CBDC'lerin yabancı ülkelerde ve mukim olmayanlarca kullanımına ilişkin politikaların da belirlenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu politikalar arasında müşterini tanı ilkeleri (Know Your Customer, KYC) , KYC politikaları ile ilgili sınır ötesi işbirlikleri, iyi ayarlanmış ve entegre mutabakat sistemleri gibi unsurlar detay konular olarak yer almaktadır.

2. SINIR ÖTESİ ÖDEME SİSTEMLERİ ve GELİŞİMİ

Uluslararası ödemeler temel itibarıyla SWIFT sistemi üzerinden gerçekleştirilmektedir. SWIFT, mesajların finansal kurumlar arasında güvenli ve kesintisiz bir şekilde ulaşmasını temin ederken asıl mutabakat ve işlemler ise uluslararası bankacılık faaliyetleri ve muhabir bankacılık hizmetleri ile sağlanmaktadır. Nesterov (2023)'un da belirttiği üzere, merkez bankaları temel prensip olarak bir zarar vermeme yani, yapacakları politika ve uygulama değişikliklerinin piyasalarda ani bir dalgalanma ya da krize neden olmaması için mümkün olduğunca yavaş ve negatif sonuçlardan uzak olacak şekilde uygulamaya çalışmaktadırlar. Ancak, Çin, Bahamalar, Nijerya, Jamaika gibi ülkelerin başarılı CBDC uygulamaları aslında CBDC'nin uluslararası mutabakatlar için de yakın gelecekte uygulanacağını ve aslında uzun yıllardır literatürde de bahsedilen sınır ötesi ödemelerdeki düşük hız, yüksek maliyet, sınırlı piyasa oyuncusu ve yetersiz şeffaflık gibi eskimiş bir uluslararası mutabakat altyapısının sorunlarını çözmeye aday olduğunu göstermektedir.

²² Dijital ada olarak da tabir edilen birbirinden bağımsız CBDC projelerini bir araya getirerek bunları birbirine bağlı bir şekilde uluslararası ödemeleri yapmak üzere SWIFT'in de çalışmaları bulunmaktadır. Fiat para birimleri için yaptığı güvenli mesaj transferini Accenture isimli dijital, bulut ve güvenlik üzerinde uzmanlığı olan bir şirket ile gerçekleştirmektedir (SWIFT, 2021) .

Bu bahsettiğimiz sorunları içeren küresel sistemin temel unsurları ise a) Muhabir bankalar, b) SWIFT (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) ve mutabakat altyapısı şeklinde ifade edilebilir. 1970’li yıllara kadar uluslararası ödemelerde bankalar Telegram ve teleks altyapısı kullanılmakta idi (Rambure ve Nacamuli, 2008). Bir grup banka tarafından 1973 yılında sınır ötesi ödemelerde teleks yerine kullanılmak üzere Belçika’da SWIFT sistemi kurulmuştur. SWIFT ilk kurulduğu andan itibaren mutabakat ya da hesap tutan bir taraf olmaktan öte, uluslararası transferler başta olmak üzere bankacılık ve yatırım bankacılığı ürün ve hizmetleri için bir tür şablon oluşturmak ve güvenli, kesintisiz mesaj trafiği sağlamak maksadıyla ortaya çıkmıştır. SWIFT’in varlığı küresel ticareti ve yatırımları daha da hızlandırmıştır. Günümüzde SWIFT sistemine entegre olmayan bir bankanın uluslararası işlemleri daha yavaş ve daha maliyetli olacaktır. Merkezi (centralized) bir sistem olarak SWIFT’in doğurduğu avantajlar kadar dezavantajlar da bulunmaktadır²³. SWIFT sistemi ile muhabir olarak tanımlanan bankalar birbirine güvenli bir şekilde bağlanmakta ve bu şekilde uluslararası bir ağ oluşmaktadır. Ancak, bu bankalar aynı zamanda bulundukları ülkelerdeki mutabakat sistemlerine (kamusal ya da özel nitelikli) üyedirler. Örneğin ABD Merkez Bankası Federal Reserve’in sahip olduğu Clearing House Interbank Payments System (CHIPS) günde 1.8 trilyon dolar civarında paranın karşılıklı ödenmesini sağlamaktadır. Direkt katılımcı olan 43 ABD bankası ve ABD’de bulunan yabancı banka şubeleri, 11 bin dolaylı katılımcısı ise CHIPS sistemi dolar cinsinden sınır ötesi işlemlerin yüzde 96’sını gerçekleştirmektedir. Bu sistem aynı zamanda yine FED’in sahip olduğu Fedwire Funds Service ile birlikte çalışmaktadır (Kumar ve Lipsky, 2022). Bu üçlü yapı ve oturmuş sistem, tüm eksikliklerine rağmen rekabet edilmesi zor bir ağ etkisi oluşturmaktadır.

SWIFT sadece mesaj trafiğini güvenli bir şekilde bankalar arasında kesintisiz ve gecikmesiz olarak sağlayan bir sistemdir. Asıl para transferleri ise muhabir bankalarda tutulan nostro ve vostro hesaplar üzerinden gerçekleştirilmektedir. SWIFT’in hem mesaj hem de mutabakatları birlikte yönettiği bir sistem kurması durumunda sınır ötesi transferler daha hızlı ve daha ucuz bir şekilde yapılabilecektir. Zaten ödeme sistemlerindeki bu ihtiyacın farkına varıldığı için Çin 2016 yılında CIPS (Cross-Border Interbank Payments System) ve yakın zamanda da toptan CBDC projesi olan mBridge projelerini başlatmıştır. Çin’in projesine Hong Kong, Birleşim Arap Emirlikleri ve Tayland da katılmış ve para transferleri ile ilgili denemeler başlamıştır²⁴ (Lipsky ve Kumar, 2023). Rusya’nın Ukrayna’yı işgali ve G7 ülkelerinin yaptırımlarla ilgili

²³ Bu makalenin konusu olmadığı için detaylarına değinilmemekle birlikte yeni bir dijital para veya ödeme sistemi dizaynı için önemli konular bulunmaktadır. Mevcut kara para aklama, vergi, terörün finansmanına ilişkin mevzuat, izleme ve raporlama ile ilgili birçok detay yol gösterici niteliktedir. Detaylar için bnz. (Polat, 2020).

²⁴ Örneğin Bangladeş Rusya tarafından yapılacak olan nükleer santrale ilişkin 318 milyon USD’lik ödemeyi Çin Yuan’ı kullanarak gerçekleştirmişlerdir. Böylece hem ABD Dolarını kullanmamış ve Çin Para birimi Yuan’ı kullanmış hem de Rusya’nın SWIFT’e girişi engellendiği için Çin’in geliştirdiği CIPS sistemi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bangladeş Rooppur bölgesinde inşa edilecek söz konusu nükleer santral için 12 milyar dolarlık Rusya’dan bir kredi almış olup, ödemeler artık SWIFT sistemi ve ABD doları dışında gerçekleşmiş olacaktır (Gupta ve Majumder, 2023).

aldığı kararlar sebebi ile mBridge'e benzeyen birçok proje ortaya çıkmıştır. Fransa ve İsviçre'nin birlikte yürüttüğü Jura, Fransa ve Singapur'un yürüttüğü Fransa ve Singapur CBDC'si, Bunlarla ilgili detaylar küresel uygulamalar ve beklentiler bölümünde ele alınacaktır.

3. CBDC: TANIMI, AMAÇLARI VE ÖZELLİKLERİ

CBDC, "en temel düzeyde, merkez bankasının yükümlülüğünü temsil eden ve ödeme yapmak için kullanılabilen, elektronik olarak (dijital veya elektronik bir belirteç olarak) saklanan parasal değerdir." (Engert ve Fung, 2017) şeklinde bir genel tanımla ifade edilebilir. Her ne kadar bu geniş tanımlama ticari bankaların merkez bankası nezdinde tutmuş olduğu cari mevduat hesaplarını da CBDC kapsamında tutsa da çok farklı türleri de bulunmaktadır. Öncelikle literatürde CBDC'ler toptan ve perakende şeklinde ifade edebileceğimiz bir ayrım ile ayrılmaktadır. Perakende olan merkez bankası parası bireyler, firmalar gibi kesimlerce kullanılırken, toptan CBDC ise finansal araçlar tarafından kullanılabilir. CBDC'ye ilişkin farklı tanımlamalar da bulunmaktadır. Bu tanımlamalar şu şekildedir.

1. Geleneksel rezerv veya takas hesaplarındaki bakiyelerden farklı bir dijital merkez bankası parası biçimi (Ward ve Rochemont, 2019).
2. Genel kamunun erişebileceği, potansiyel olarak faiz getiren, merkezi olarak ihraç edilen, hesap tabanlı, dijital türde bir merkez bankası yükümlülüğü (Bitter, 2020).
3. CBDC, (i) rezervlerden daha geniş bir şekilde erişilebilen, (ii) perakende işlemler için nakitten çok daha fazla işlevselliğe sahip, (iii) diğer merkez bankası parası biçimlerine kıyasla ayrı bir operasyonel yapıya sahip olan, potansiyel olarak farklı bir temel amaca hizmet eden elektronik bir merkez bankası parasıdır (Kiff ve diğerleri, 2020).
4. CBDC, merkez bankasının yükümlülüğünü temsil eden ve ödeme yapmak için kullanılabilen, elektronik olarak saklanan parasal bir değerdir (Bordo ve Levin, 2017; Engert ve Fung, 2017).
5. Bir Merkez Bankası tarafından ihraç edilen dijital bir fiat paradır (Ozili, 2021, 2023).

Daha da artırılabilir olan bu tanımlar aslında her birlikte ele alındığında her ne kadar nakit fonksiyonlarını taşıyor olsa da özellikleri itibari ile farklılıklar arz eden bir merkez bankası yükümlülüğü olarak ortaya çıkmaktadır. CBDC'nin ne olduğuna ilişkin bir tanım kadar, ne olmadığına ilişkin bir açıklama da önem arz etmektedir. R3'e (2021) göre CBDC tanımına giren bir dijital varlık;

- Bilinmeyen üçüncü taraflarca madenciliği/kazımı yapılamaz Reel dünya varlıklarına bağlı olamaz.
- Ödemenin kendisi değil, bir ödeme aracıdır.
- Bir altyapıdır ve finansal sistemin yükümlüleri için bir tehdit içermez.

CBDC'nin ihracı için bazı argümanlar öne sürülmüştür. Uluslararası Takas Bankası (BIS)'e göre bunlar şu şekildedir. 1) Nakit kullanımındaki azalma sebebi ile CBDC'nin kullanıma sunulması, 2) bir tür sistemik güvence olarak ödemelerin direncini artıracak bir sistem kurmak ve 3) ödeme sistemlerindeki çeşitliliği ve egemenliği artırmak (sovereignty) (BIS, 2020). Ülkeler ve bu ülkelerin merkez bankaları için blokzinciri tabanlı yeni teknoloji ve ödeme yöntemlerinin ortaya çıkması ve kamu otoritesini tehdit edecek doğrudan ve dolaylı birtakım imkanlar sunması sebebi ile CBDC'ye yönelim artarken, senyoraj gelirleri, işlem maliyetlerini azaltma ve hızı arttırma, kayıt dışı ekonomiyi, vergi kayıplarını azaltma başta olmak üzere reel faiz oranını düşürme, iktisadi büyümeyi hızlandırma gibi farklı avantajları da bulunmaktadır.

İçinde bulunduğumuz mevcut durum CBDC gibi bir yenilik uygulanmadığında bile yine sorunlu bir alan olarak tanımlanabilir. Bunun nedeni ise Çin ve Hindistan başta olmak üzere, dijital cüzdanlar ve uygulamalar aracılığı ile yapılan özel sektör tabanlı uygulamalardır. Özel kişi ve kurumlar tarafından ihraç edilen dijital paralar (sanal para, kripto para) devletlerin kontrol edemediği ve devletlerin tarihsel olarak tekelinde olan bir gücü elde etmeye çalışmaktadır. Bunun tabii sonucu olarak dünya genelinde egemen devletler ya bu çabaları yasaklama veya dijital parayı kendileri üretme seçeneklerini değerlendirmektedir (Çatlı ve Şimşek, 2021). Bununla birlikte dijital bir sistemi her zaman için siber saldırılara ve ataklara uğraması gibi risklere de açık olacaktır (Demir ve Odabaşı, 2021). Dolayısı ile sistemik bir ödeme riski oluşmasını engellemek ve mevcut kullanıcıların adaptasyonunu sağlamak amacıyla tüm ödeme sisteminin CBDC olarak düzenlenmesinde acele edilmemesi gerekmektedir. Fiziki demir ve kâğıt para kullanımının CBDC ile birlikte devam etmesi güvenlik riskleri için bir sigorta görevi sunarken finansal okur-yazarlığı düşük bireyler için de bir geçiş aralığı oluşturacaktır.

CBDC'ye ilişkin literatürde yer alan tanımlamaları belirtmiş olmakla birlikte toptan ve perakende CBDC'ler arasındaki farklar nedir sorusuna Tablo 1'deki belirli özellikler üzerinden cevap vermek mümkün olacaktır.

Tablo 1: Toptan CBDC ve Perakende CBDC Farklılıkları

	Toptan CBDC	Perakende CBDC
Hedef Kitle	Finansal kurumlar, bankalar ve diğer kuruluşlar	Genel halk, bireyler, işletmeler
Kullanım	Büyük değerli, bankalar arası işlemler için kullanılır	Günlük işlemler için kullanılır
İşlem Hacmi	Düşük işlem hacmi ve yüksek değer	Düşük bireysel işlem değerleri ile yüksek işlem hacmi

Hesap Sahipleri	Yetkilendirilmiş finansal kurumlarla sınırlı	Bireyler, işletmeler ve finansal kurumlar tarafından kullanılabilir
Erişilebilirlik	Sınırlı erişim ve yetkili kuruluşlarla sınırlı	Genel halk tarafından dijital cüzdanlar aracılığıyla geniş erişilebilirlik
Mutabakat Hızı	Toptan işlemler için anlık mutabakat.	Perakende işlemler için neredeyse gerçek zamanlı mutabakat.
Gizlilik	Şeffaflık gereksinimleri nedeniyle gizlilik azalabilir.	Bireysel kullanıcılar için artırılmış gizlilik önlemleri olabilir.
Para Politikası	Bankalarla etkileşimler aracılığıyla para politikasını etkileyebilir.	Merkez bankalarına para politikası üzerinde daha doğrudan kontrol sağlayabilir.
Sistem Entegrasyonu	Mevcut toptan ödeme sistemlerine entegrasyon.	Mevcut perakende ödeme altyapısına entegrasyon.
Risk Yönetimi	Sistemik risk yönetimine ve finansal istikrara odaklanır.	Dolandırıcılık önleme ve tüketici korumasına vurgu yapar.

Kaynak: Overgaag (2022).

Belirli bir merkez bankasının tasarım seçimlerine bağlı olarak CBDC'lerin özellikleri ve karakteristikleri değişebilir. Bu nedenle, Tablo 1'de toptan ve perakende CBDC'ler arasındaki temel farkların genel bir özetini sağlar, ancak her uygulamanın tüm nüanslarını yakalayamayabilir. Ayrıca, çalışmanın kapsamı sınırlı olduğu için hesap tabanlı CBDC ve jeton tabanlı CBDC ya da kullanılacak blokzincirinin kapalı mı açık mı olduğu, Dağıntık Defter Teknolojisi'nin kullanılıp kullanılmayacağı başta olmak üzere birçok farklı dizayn sorunları bulunmaktadır.

Auer, Cornelli ve Frost (2021), yapmış oldukları probit regresyon analizi ile ülkelerin dijital altyapısı (mobil telefon kullanımı ve geniş band üyeliği), inovasyon kapasitesi, kurumsal karakteri (hükümetin etkinliği ve kayıt dışı ekonomi), kalkınma ve finansal gelişme ile kamu kesiminin CBDC'ye olan ilgisinin ve nihai olarak sınır ötesi ödemelerin (havalelerin GSYİH'ya oranı ve dış ticaret açıklık düzeyi) belirleyici olduğunu ifade etmişlerdir.

4. MERKEZ BANKASI DİJİTAL PARASI VE ULUSLARARASI ÖDEMELER

Bu çalışmanın konusu olan toptan CBDC ile ilgili bazı yanlış anlaşılmalarda bulunmaktadır²⁵. Bu yanlış anlaşılmaların giderilmesi aynı zamanda toptan CBDC'sin kapsamını ve fonksiyonunu da belirleyecektir. Toptan kelimesi alıcı ya da göndericinin kim olduğundan bağımsız olarak "yüksek değerli" ödemelerin kastedildiği zannedilmektedir. Ancak toptan CBDC, bankalar arası transferlerin ve ilgili toptan işlemlerin merkez bankası rezervleri üzerinden mutabakatını ifade eder. Diğer bir yanlış anlaşılma ise toptan transfer işlemlerinin sadece DDT ile yapılabileceğinin düşünülmesidir. Bankalar arasındaki dijital nitelikli ödemeler uzun süredir

²⁵ Toptan (wholesale) CBDC'ler için wCBDC, Perakende (retail) CBDC'ler için rCBDC kısaltmaları kullanılmaktadır.

yapılmaktadır. Örneğin Avrupa Birliği'nde kullanılan TARGET sistemi bankaların merkezi bir kayıt üzerinden toptan ödemelerini dijital bir şekilde gerçekleştirmelerini sağlar, ama bunun için DDT değil merkezi teknolojik altyapılar kullanılır. Diğer bir yanlış anlama ise toptan CBDC'sinin perakendenin alternatifi, onun yerine geçen bir uygulama olduğunun düşünülmesidir. Ancak, her ikisi de birbirini tamamlayan, farklı paydaşların farklı ihtiyaçlarını karşılayan uygulamalardır.

CBDC'nin ödemelere ilişkin maliyetleri düşürebileceğine ilişkin düşünceler bulunmakla birlikte asıl katma değer ve maliyet azaltıcı unsur blokzinciri teknolojisinde bulunmaktadır. CBDC bir enstrüman iken blokzinciri bir teknoloji altyapısıdır. Bu ikisini birleştirmek yani CBDC ve blokzinciri aslında yeni bir enstrümanı yeni bir altyapı ile birleştirmek anlamına gelmektedir ki bu da finansal sistemde süregelen uzun soluklu bir çok probleme bir çözüm sunmaktadır (R3 Blog, 2021).

CBDC'lerin sınır ötesi kullanımı bir yönü ile de özel kripto paralar ile de ilgili olabilmektedir. Örneğin, ticari banka veya banka dışı kurumlar dijital jetonlar ihraç ederek ve belirli standartlar üzerinde anlaşma sağlayarak kapalı bir sistem içinde ödeme işlemleri yapabilirler. Burada aslında ülkelerin ihraç etmiş oldukları fiat paraların likidite teminatı olarak kullanıldığı veya başka varlık veya mevduatların teminat olarak kullanıldığı bir özel sistem kurulmuş olmaktadır. Utility Settlement Coin (USC) ve JP Morgan Coin (JPM Coin) bunlara örnek olarak verilebilir. Bu teknolojiler hem şeffaflığı sağlamakta hem de kesintisiz işlem yapmayı sağlamaktadır²⁶. Bu özel etiketli kripto paralara ek olarak stabil kripto paralar da başka bir sınıf kripto varlığı temsil etmektedir. RippleNet'in dijital parası Ripple (XRP) ve Stellar ağının doğal dijital parası Stellar Lumen (XLM) bunlar arasındadır. Bu teknolojiler muhabir bankacılığa göre daha hızlı ve etkin sınır ötesi ödeme hizmetlerini sunabilmektedir (World Bank Group, 2021).

Tüysüz (2022), CBDC tasarımı banknot kullanımının yoğun olduğu, finansal sistemin dışında kalan kesimin büyük olduğu ülkelerde, uygulanacak CBDC modelinin potansiyel maliyetlerinin az ve belirsizlikleri azaltan düzeyde olması gerektiği ifade edilmektedir. Aynı gerekçeler ülkelerin sınır ötesi ödemelerdeki yoğunluğu, ithalat ve ihracat ilişkileri ve partnerlerinin analizi ile de şekillenebilir. Dolayısı ile sınır ötesi ödemelere ilişkin dizayn çalışmaları çok taraflı bir ihtiyaç analizi ile şekillenebilecektir.

5. KÜRESEL UYGULAMALAR VE BEKLENTİLER

Sınır ötesi ve ülke içi CBDC uygulamaları ile ilgili birkaç veri tabanı bulunmaktadır. Atlantic Council Geoeconomics Center tarafından hazırlanan veri tabanına göre Haziran 2023 itibariyle

²⁶ USC, DDT üzerine kurulan bir dijital para deneyimidir. 14 bankanın oluşturduğu konsorsiyum ile tamamen teminatlandırılmış bir dijital jeton olarak tasarlanmıştır. JPM ise yine 1'e 1 oranında USD'ye bağlanmış bir dijital jetondur. JP Morgan 2017 yılında Quorum tabanlı bankalar arası bilgi ağı (Interbank Information Network)'ü bir pilot çalışma olarak kurmuştur.

120 ülkede CBDC projesi ile ilgili bir aksiyon alınmış olup, bunlardan 11'i faaliyete geçmiş, 18'i pilot, 32'si geliştirme, 40'ı araştırma aşamasındadır. 15 proje başlamış olmakla birlikte aktif olarak çalışmamaktadır ve 2 tanesi ise vazgeçilmiş projedir (Atlantic Council, 2023). Diğer bir veri tabanı ise CBDC Tracker olup, sitenin amacı farklı ülkelerde ve farklı zamanlarda CBDC ile ilgili gelişmeleri takip ederek analistlere yol göstermek şeklinde tanımlanmıştır (Mikhalev, Burchardi, Struchkov, Song ve Gross, 2021). Atlantic Council (2023) verilerine baktığımızda aşağıda yer alan Tablo 2 sınır ötesi CBDC projeleri ile ilgili detaylara yer vermektedir.

Tablo 2: Sınır Ötesi CBDC Projeleri ve Detayları

Proje	Başlangıç	Katılımcılar	Amaç
mBridge (Multiple CBDC Bridge) Projesi	Eylül 2021	Tayland, Çin, Hong Kong ve Birleşik Arap Emirlikleri	Toptan CBDC
Dunbar Projesi	Mart 2022	Avustralya, Singapur, Malezya, Güney Afrika	Toptan CBDC Avustralya Merkez Bankası, Singapur, Malezya ve Güney Afrika'nın birlikte yürüttüğü bir projedir.
Sela Projesi	Haziran 2022	BIS, Hong Kong, İsrail	Proje iki katmanlı (two tier) siber güvenlik konuları ile ilgilidir. Uluslararası Takas Bankası (BIS) Hong Kong, Bank of Israel ve Hong Kong Monetary Authority.
Icebreaker Projesi	Eylül 2022	İsrail, Norveç, BIS	Farklı perakende CBDC'lerin birbirine bağlanması ve birlikte çalışması üzerine odaklanmakta olup, perakende CBDC'lerin sınır ötesinde de kullanılmasına ilişkin bir çalışmadır. Bank of Israel, Central Bank of Norway, Sveriges Riskbank and BIS Innovation Hub Nordic Centre.
Mariana Projesi	Kasım 2022	Fransa, Singapur, İsviçre, BIS	Sınır ötesi otomatik piyasa yapıcılığı (Automated Market Maker, AMM) üzerine çalışmakta olup İsveç Frangı, Euro ve Singapur Dolarının toptan düzeyde transferini çalışmaktadır. Banque de France, Monetary Authority of Singapore ve Swiss National Bank'in BIS Innovation Hub ile kurduğu ortaklıktır.
Jura Projesi	Aralık 2021	Fransa ve İsviçre	Bir özel sektör konsorsiyumu olarak Accentura firması liderliğinde yürütülen proje toptan CBDC (wCBDC)'yi DDT platformu üzerinden ve sınır ötesi mutabakat için değerlendirmektedir. BIS Innovation Hub, Banque de France ve Swiss National Bank tarafından kurulmuştur.
Onyx/Multiple wCBDC	Temmuz 2021	Fransa ve Singapur	the Monetary Authority of Singapore, JP Morgan'ın Onyx birimi ile birlikte geliştirilmiştir.
Rosalind Projesi	Haziran 2022	İngiltere ve BIS	İngiltere ve BIS tarafından perakende CBDC uygulamaları için bir prototip olacak şekilde, aracılı ve iki kademeli bir projedir. Projenin amacı merkez bankası kayıtlarının (defter/ledgers) özel sektör

			tedarikçileri ile etkin bir şekilde iletişim kurmasını amaçlamaktadır.
Aurum Projesi	Mart 2021	BIS ve Hong Kong	Proje hem toptan hem de perakende jetonların (token) ihraç edilebileceği bir ortam olarak düşünülmüş olup BIS ve Hong Kong tarafından geliştirilmektedir.
Helvetia Projesi	2020	İsviçre ve BIS	Swiss National Bank ve BIS ortaklığında ve ticari altyapı sağlayıcı SIX tarafından çalışılan bu proje SIX'in dağıttık dijital varlık platformu üzerinden toptan CBDC ihracı üzerine çalışmaktadır. Ocak 2022'De projenin toptan CBDC'yi ülkenin ana bankacılık altyapısına eklendiği duyurulmuştur.
Jasper Projesi	2017	Kanada, İngiltere, Singapore	Dağınık defter teknolojilerinin potansiyel kullanımını özellikle sınır ötesi ödemelerle ilgili incelemeye almıştır.
Aber Projesi	2019	Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan	Birleşik Arap Emirlikleri ve Suudi Arabistan'ın birlikte geliştirdiği proje merkezi olmayan defter teknolojileri ile sınır ötesi işlemleri gerçekleştirmek üzerine tasarlanmıştır.

Kaynak: Atlantic Council (2023).

Bu projeler bir yönü ile birbirini tamamlayan projeler iken diğer yönü ile de rakip olma özelliği taşımaktadır. Küresel güç dengelerinin batıdan doğuya doğru kaydığı günümüz politik iktisat ortamında uluslararası ödemelere ilişkin kurulacak yeni sistemin kimin kontrolünde olacağı, batının bu sistemdeki payı gibi hususlar politik yaptırımlar, kara para ile mücadele, terörizmin finansmanı gibi farklı boyutları olan düzenlemeleri ve bunlara ilişkin operasyonları da etkileyecektir. Belki de bu sebeple ülkeler hem bloklar halinde hem de birbirlerinden bağımsız olarak bu projeleri gerçekleştirerek bir anlamda yeni küresel ödemeler sisteminde kendilerini hem parasal hem politik olarak güvenceye alacak altyapılar kurmayı tercih etmektedirler. Aralık 2022 itibarıyla bakıldığında 114 ülkenin CBDC ile bir şekilde ilgilendiği, bunlardan yüzde 10'unun faaliyette olduğu, yüzde 16'sının pilot aşamasında olduğu, yüzde 30'unun geliştirilme aşamasında olduğu, yüzde 27'sinin araştırma safhasında olduğu görülmektedir. Projelerin yüzde 13'ü ise aktif olarak çalışılmayan proje durumundadır.

CBDC ile ilgili tartışmaların bir kısmı da aslında regülasyonlarla ilgilidir. Bu eksiklikler tamamlanmaz ise hukuki, finansal ve itibar risklerine ilişkin merkez bankaları sorun yaşayabilecektir. Örneğin birçok merkez bankası kanunu CBDC'nin genel bir kullanımına izin vermemektedir. Diğer bir konu ise para hukuku ile ilgili olup her bağımsız ülkenin kendi parasını basma gücüne sahiptir. Bununla birlikte CBDC'nin ne şekilde dizayn edileceği aynı zamanda hukuki temellerin nasıl kurulacağını da ilgilendirmektedir (Bossu ve diğerleri, 2020). Arauz (2021), ödemeler zincirinde düşük öneme sahip ülkelerin muhtemel bir CBDC kullanımı durumunda, diğer blokzinciri tabanlı kripto paralara karşı regülasyonlarını geliştirmeleri gerektiğini ifade eder. Ayrıca bir ülkede para yaratma sürecini ve potansiyelini

Facebook'un Diem'i ve Novi cüzdanı gibi benzer uygulamalar etkileyecektir. Bunların da ciddi bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir²⁷. Bankacılık kanalı dışına çıkan ve elektronik cüzdanlarda tutulan paralar bir anlamda banka mevduatlarında bir azalmaya, para arzı ve para talebi fonksiyonlarının yapısını değiştirmeye yönelik riskler barındırmaktadır. Merkez bankalarının yükümlülüklerine olan talepler azalabileceği gibi finansal istikrarsızlığın artmasına, özel para üretiminin/arzının esnek olması sebebi ile likidite krizlerine yol açabileceğine ilişkin endişeler bulunmaktadır (Palley, 2001).

SONUÇ

Çalışmamız küresel düzeyde CBDC ile ilgili belirli ülke gruplarının ve ülkeler dışında birtakım organizasyonların çok ciddi çalışmalar içine girdiklerini ve bu konuya olan ilginin son 4-5 yıl içinde arttığını göstermektedir. Konu bir yanı ile çok teknik olup az sayıda teknisyeni ve merkez bankacılarını ilgilendirirken diğer yönü ile de finansal ve politik bir alana hitap etmektedir. Küresel politikalarını empoze etmek isteyen ülkeler hem bu politikaları uygularken hem de KYC, kara para aklama, terörizmin finansmanı ve yaptırımlar gibi birçok uluslararası güvenlik ve politika konusu olan ödemeler sistemi ile ilgili düzenlemeler getirmektedir. Dolayısı ile küresel ödemelerin yönetilmesi, sistem dizaynı, piyasa katılımcıları ve bu ödeme altyapısı bir yönü ile ulusal güvenlik meselesi haline gelmektedir.

Sistemik düzeyde en önemli unsurlardan birisi ise "de-dollarization" denilen sürecin başlayarak Amerikan hegemonyasının güç yitirmesi ya da ortadan kalkmasına yol açan potansiyel değişimleri ortaya çıkaracak olmasıdır. Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile birlikte ortaya çıkan yaptırımlar ve varlıkların dondurulması, dolar alternatiflerine yönelik çalışmaları tekrar canlandırmış oldu. Aşırı dolara bağımlı bir yapı için politika yapıcılar gerçekçi alternatiflerin peşine düşmeye başlayarak hem perakende hem de toptan ödemeleri gerçekleştirebilecekleri tasarımlarla ilgili ar-ge süreçlerine başladılar. Her ne kadar ülke içi sistem tasarımları ülke içi taraflarla ilgili olsa da ülkelerin sınır ötesi işlemler yapabilmesi için en az iki ülkenin bu parasal transfer mekanizmasına ilişkin kurallar, prosedürler ve süreçler üzerinde mutabakat sağlamış olması gerekmektedir. Hukuki, teknik, operasyonel, finansal ve risk yönetimi perspektifleri ile merkez bankalarının anlaşmadığı ve birbirine altyapılarının bağlanmadığı bir altyapı olmadan CBDC'lerin uluslararası işlemlerde kullanımı söz konusu olmayacaktır.

²⁷ Ülkelerin iş birlikleri yaparak geliştirmeye çalıştıkları projelere ek olarak SWIFT'in de denemeleri bulunmaktadır. Hem CBDC'lerin hem de konvansiyonel ödemelerin yapılabilceği bir platform ile SWIFT'in bu alanda kritik rol oynamaya devam etmesi arzu edilmektedir (SWIFT, 2023). Yine benzer şekilde MIT tarafından hipotetik bir CBDC uygulaması ile ilgili ciddi bir çalışma yapılmaktadır. Çalışma spesifik bir teknoloji ya da bir yaklaşıma endeksli olarak yapılmamakta, proje aynı zamanda güvenlik, gizlilik, ölçeklenebilirlik konularını da birleştirecek bir perspektifle çalışmalarına devam etmektedir(DCI, 2023).

Bu çalışma sınır ötesi ödeme sistemlerinde CBDC'nin kullanımının aslında teknik bir mesele olmaktan çok daha öte bir durum olduğuna dikkat çekmek ve bu alanda daha fazla hem akademik hem de uygulamaya yönelik çalışmalar yapmamız gerektiğine dikkat çekmektedir. Küresel düzeyde BIS ve diğer uluslararası örgütlerin öncülüğünde bazı ortak projelerden bahsettik. Bildiğimiz kadarı ile ülkemizin sınır ötesi ödemeler için ortak proje yürüttüğü bir ülke ya da ülke grubu bulunmamaktadır.

Ülkemizde TCMB'nin basın duyurusu ile Tübitak, Aselsan ve Havelsan birlikteliğinde “Dijital Türk Lirası İşbirliği Platformu” oluşturduğu ve 2022 yılında oluşturulan ağ üzerinde ilk ödeme işleminin başarılı bir şekilde gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Ancak, bilindiği kadarı ile bu proje sınır ötesi ödemeleri kapsamamaktadır. Bu nedenle, finansal güvenlik perspektifi ile ve aynı zamanda küresel finans merkezi olma hedefi ile ülkemizin birden fazla projeye dahil olarak veya yeni iş birlikleri oluşturarak sınır ötesi ödemeler için de bir hazırlık yapması yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Arauz, A. (2021). The International Hierarchy of Money in Cross-Border Payment Systems: Developing Countries' Regulation for Central Bank Digital Currencies and Facebook's Stablecoin. *International Journal of Political Economy*, 50(3).
doi:10.1080/08911916.2021.1984728
- Atlantic Council. (2023). Central Bank Digital Currency Tracker - Atlantic Council. 10 Haziran 2023 tarihinde <https://www.atlanticcouncil.org/cbdctracker/> adresinden erişildi.
- Auer, R. ve Böhme, R. (2020). The Technology of Retail Central Bank Digital Currency. *Ssrn*, (March).
- Auer, R., Cornelli, G. ve Frost, J. (2021). Rise of the Central Bank Digital Currencies: Drivers, Approaches and Technologies. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3724070
- Auer, R., Frost, J., Gambacorta, L., Monnet, C., Rice, T. ve Shin, H. S. (2022). Central Bank Digital Currencies: Motives, Economic Implications, and the Research Frontier. *Annual Review of Economics*. doi:10.1146/annurev-economics-051420-020324
- Auer, R., Haene, P., Holden, H. ve others. (2021). Multi-CBDC arrangements and the future of cross-border payments. *BIS Papers*.
- Baeriswyl, R. (2023). Would a Retail Central Bank Digital Currency Achieve Its Intended Purpose? *The Emergence of a Tradition: Essays in Honor of Jesús Huerta de Soto, Volume I* içinde (ss. 23–34). Cham: Springer International Publishing. doi:10.1007/978-3-031-

- BIS. Central bank digital currencies: foundational principles and core features. Bank for International Settlements (2020).
- BIS. (2021). *Central bank digital currencies for cross-border payments: Report to the G20. BIS Papers*. Basel. <https://www.bis.org/publ/othp38.pdf> adresinden erişildi.
- Bitter, L. (2020). Banking Crises under a Central Bank Digital Currency (CBDC). *Beiträge zur Jahrestagung des Vereins für Socialpolitik 2020: Gender Economics* içinde .
- Bordo, M. D. ve Levin, A. T. (2017). *Central Bank Digital Currency and the Future of Monetary Policy. National Bureau of Economic Research* (C. 4).
- Bossu, W., Itatani, M., Margulis, C., Rossi, A. D. P., Weenink, H. ve Yoshinaga, A. (2020). Legal Aspects of Central Bank Digital Currency. *IMF Working Papers*, 20(254). doi:10.5089/9781513561622.001
- Çatlı, M. ve Şimşek, S. (2021). Dijital Para ve Egemenlik. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 48(48), 151–184. doi:10.54049/taad.1009216
- DCI. (2023). project hamilton - building a hypothetical central bank digital currency. *Digital Currency Initiative*. <https://dci.mit.edu/project-hamilton-building-a-hypothetical-cbdc> adresinden erişildi.
- Demir, O. ve Odabaşı, H. (2021). Merkez Bankası Dijital Para Sisteminin Avantaj ve Dezavantajları Neler Olabilir? *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. doi:10.18070/erciyesiibd.981733
- Deng, Q. (2020). Application Analysis on Blockchain Technology in Cross-border Payment. doi:10.2991/aebmr.k.200306.050
- Engert, W. ve Fung, B. S.-C. (2017). Central bank digital currency: Motivations and implications. *The Economics of Cryptocurrencies*.
- Fry, M. J., Kilato, I., Roger, S., Senderowicz, K., Sheppard, D., Solis, F. ve Trundle, J. (2005). *Payment Systems in Global Perspective. Payment Systems in Global Perspective*. London: Routledge. doi:10.4324/9780203279991
- Gupta, A. ve Majumder, A. (2023). Bangladesh to pay off Russian nuclear plant loan in Chinese currency. *the Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/world/2023/04/17/bangladesh-russia-yuan-china-loan/> adresinden erişildi.

- Haldane, A. G., Millard, S. ve Saporta, V. (2008). *The Future of Payment Systems. The Future of Payment Systems*. doi:10.4324/9780203940143
- Hyeon-Joo, S. (2022). A Study on the CBDC(Central Bank of Digital Currency)'s Cross-border Payment. *무역금융보험연구(구 무역보험연구)*, 23(1), 151–163.
<https://www.earticle.net/Article/A409475> adresinden erişildi.
- Kiff, J., Alwazir, J., Davidovic, S., Farias, A., Khan, A., Khiaonarong, T., ... Zhou, P. (2020). A Survey of Research on Retail Central Bank Digital Currency. *IMF Working Papers*, 20(104). doi:10.5089/9781513547787.001
- Kochergin, D. ve Dostov, V. (2020). Central Banks Digital Currency: Issuing and Integration Scenarios in the Monetary and Payment System. *Lecture Notes in Business Information Processing* içinde (C. 394). doi:10.1007/978-3-030-61146-0_9
- Kumar, A. ve Lipsky, J. (2022). The dollar has some would-be rivals. Meet the challengers. - Atlantic Council. *Atlantic Council*. 17 Haziran 2023 tarihinde <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/the-dollar-has-some-would-be-rivals-meet-the-challengers/> adresinden erişildi.
- Lipsky, J. ve Kumar, A. (2023). Not so fast: The case for a new SWIFT. *New Atlanticist*.
<https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/not-so-fast-the-case-for-a-new-swift/> adresinden erişildi.
- Liu, X., Wang, Q., Wu, G. ve Zhang, C. (2022). Determinants of individuals' intentions to use central bank digital currency: evidence from China. *Technology Analysis and Strategic Management*. doi:10.1080/09537325.2022.2131517
- Luu, H. N., Do, D. D., Pham, T., Ho, V. X. ve Dinh, Q. A. (2022). Cultural values and the adoption of central bank digital currency. *Applied Economics Letters*.
doi:10.1080/13504851.2022.2089342
- Maryaningsih, N., Nazara, S., Kacaribu, F. N. ve Juhro, S. M. (2022). Central Bank Digital Currency: What Factors Determine its Adoption? *Buletin Ekonomi Moneter dan Perbankan*, 25(2). doi:10.21098/bemp.v25i1.1979
- Mikhalev, I., Burchardi, K., Struchkov, I., Song, B. ve Gross, J. (2021). CBDC Tracker. *BBVA Research*.
- Nesterov, I. (2023). Central bank digital currencies: An innovative tool for enhancing domestic and cross-border payments and settlements. *St Petersburg University Journal of*

- Economic Studies*, 39(1), 33–54. doi:10.21638/spbu05.2023.102
- Overgaag, A. (2022). Wholesale CBDC vs. retail CBDC: Key differences. *Cointelegraph*. 13 Ağustos 2023 tarihinde <https://cointelegraph.com/learn/wholesale-cbdc-vs-retail-cbdc-key-differences> adresinden erişildi.
- Ozili, P. K. (2021). Central Bank Digital Currency in Nigeria: Opportunities and Risks. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.3917936
- Ozili, P. K. (2023). Central bank digital currency research around the world: a review of literature. *Journal of Money Laundering Control*. doi:10.1108/JMLC-11-2021-0126
- Palley, T. I. (2001). The E-Money Revolution: Challenges and Implications for Monetary Policy. *Journal of Post Keynesian Economics*, 24(2), 217–233. doi:10.1080/01603477.2001.11490324
- Polat, A. (2020). Sınır Ötesi Ödeme Sistemi'nin Ekonomi Politikası ve İslâm Ekonomisi Bağlamında Değerlendirmeler. C. Korkut (Ed.), *İslam İktisadında Para: Bakırdan Dijitale* içinde (ss. 63–100). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- R3 Blog. (2021). 3 Design Choices for a Central Bank Digital Currency. *R3 Blog*. 16 Haziran 2023 tarihinde <https://r3.com/blog/three-design-choices-for-a-central-bank-digital-currency/> adresinden erişildi.
- Rambure, D. ve Nacamuli, A. (2008). *Payment Systems from the Salt Mines to the Board Room*. London: Palgrave Macmillan.
- Šapkauskienė, A. ve Prialgauskaitė, I. (2023). Central Bank Digital Currency: research streams – a literature review. *Socialiniai tyrimai*, 46(1). doi:10.15388/soctyr.2022.46.1.4
- SWIFT. (2021). Exploring central bank digital currencies: Swift and Accenture publish joint paper | Swift. 12 Ağustos 2023 tarihinde <https://www.swift.com/news-events/news/exploring-central-bank-digital-currencies-swift-and-accenture-publish-joint-paper> adresinden erişildi.
- SWIFT. (2023). Successful testing paves way for CBDC use cross-border. *Swift.com*. <https://www.swift.com/news-events/news/successful-testing-paves-way-cbdc-use-cross-border> adresinden erişildi.
- Syarifuddin, F. (2023). Optimal Central Bank Digital Currency (CBDC) Design for Emerging Economies. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.4321306
- Themistocleous, M., da Cunha, P., Tabakis, E. ve Papadaki, M. (2023). Towards cross-border

CBDC interoperability: insights from a multivocal literature review. *Journal of Enterprise Information Management*.

- Tüysüz, N. (2022). Merkez Bankası Dijital Para Tedavülünün Modellenmesi ve Türkiye’de Bankacılık Sektörüne ve Katılım Bankacılığına Olası Etkilerinin Değerlendirilmesi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=kScA8XnrRb0WogX-qPGFkjTKcUOQbZeQpiW4PZSTg2FLiQ8P1SPdF2dDEYBGuBl-> adresinden erişildi.
- van der Linden, R. W. H. ve Łasak, P. (2023). The Digitalization of Cross-Border Payment Systems and the Introduction of the CBDC. *Financial Interdependence, Digitalization and Technological Rivalries* içinde (ss. 75–92). doi:10.1007/978-3-031-27845-7_7
- Van Roosebeke, B. ve Defina, R. (2023). Central Bank Digital Currencies: A Review of Operating Models and Design Issues. *SSRN Electronic Journal*. doi:10.2139/ssrn.4349746
- Ward, O. ve Rochemont, S. (2019). Understanding Central Bank Digital Currencies (CBDC). *Institute and Faculty of Actuaries*, 13(2).
- World Bank Group. (2021). Central Bank Digital Currencies for Cross-border Payments : A Review of Current Experiments and Ideas. *World Bank, Washington, DC*, (November).

TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE FİNANSAL DOLARİZASYON²⁸

Dr. Melike GÜLTEPE ÇORAK

Prof. Dr. Emine Ebru AKSOY

Özet

Bir ülkenin kendi parası yerine başka bir ülkenin parasını tercih etmesi dolarizasyon olarak nitelendirilmektedir. Dolarizasyonun bir türü olan finansal dolarizasyon ise hanehalkı, kamu ve firmaların hem varlıklarını hem de kaynaklarını başka bir ülkenin para birimi cinsinden bulundurmaları olarak tanımlanmaktadır.

Türkiye’de finansal serbestleşme ile başlayan dövize yönelim süreci, yüksek ve oynak olan enflasyon oranları ve döviz kurları nedeni ile yıllar içerisinde hızlanmıştır. Tarihsel süreç içerisinde incelendiğinde Türk bankacılık sisteminde yabancı para cinsi mevduatın geniş para arzına (M2) oranı 2003 yılında %52 iken 2022 yılında %49 olarak gerçekleşmiştir. Aradan geçen 19 yıla rağmen Türkiye’de finansal dolarizasyonun hâlâ önemini koruduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışma Türk bankacılık sisteminde 2003- 2022 yılları arasında finansal dolarizasyonun incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmada veriler Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu’nun (BDDK) internet sitesinden elde edilmiştir. Çalışma sonucunda finansal dolarizasyon rakamlarının Türk bankacılık sisteminde önemli bir yer tuttuğu ve özellikle son yıllarda artan dolarizasyonu önlemeye yönelik alınan tedbirlerin finansal dolarizasyonu kısmen düşürdüğü görülmüştür. İncelenen dönemde finansal dolarizasyonu önlemeye yönelik atılan adımlardan biri olan Kur Korumalı Mevduat (KKM) uygulamasının finansal dolarizasyonu düşürmede önemli bir rol üstlendiği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk Bankacılık sistemi, finansal dolarizasyon, mevduat dolarizasyonu,

FINANCIAL DOLARIZATION IN THE TURKISH BANKING SYSTEM

Abstract

A country's preference for another country's currency instead of its own is called dollarization. Financial dollarization, which is a type of dollarization, is defined as the holding of assets and resources in another country's currency by households, public institutions and companies.

The foreign exchange orientation process that started with the financial liberalization in Turkey has accelerated over the years due to high and volatile inflation rates and exchange rates. When examined in the historical process, the ratio of foreign currency deposits to the

²⁸ Melike GÜLTEPE ÇORAK’ın “Türk Bankacılık Sisteminde Finansal Dolarizasyonun Kârlılığa Etkisi” başlıklı doktora tezinin geliştirilmiş bir bölümüdür.

large money supply (M2) in the Turkish banking system was 52% in 2003, while it was 49% in 2022. Despite the intervening 19 years, it is seen that financial dollarization still maintains its importance in Turkey. Due to this importance, this study was conducted to examine the financial dollarization in the Turkish banking system between 2003 and 2022. The data in the study were obtained from the website of the Banking Regulation and Supervision Agency (BDDK). As a result of the study, it has been seen that the financial dollarization figures have an important place in the Turkish banking system and the measures taken to prevent the increasing dollarization in recent years have partially reduced the financial dollarization. It has been understood that the Currency Protected Deposit (KKM), which is one of the steps taken to prevent financial dollarization in the examined period, plays an important role in reducing financial dollarization.

Keywords: Turkish Banking system, financial dollarization, deposit dollarization,

GİRİŞ

Yüksek ve dalgalı enflasyon oranlarının olduğu ekonomilerde kurlarda meydana gelen yukarı yönlü değişimlere karşılık hanehalkı ve firmalar ellerinde bulunan yerli paranın alım gücünün düşmesi nedeni ile tasarruflarını yabancı para cinsinden tutma yolunu tercih etmektedir. Bir ülkenin kendi parası yerine başka bir ülkenin parasını tercih etmesi dolarizasyon olarak nitelendirilmektedir. Dolarizasyonun bir türü olan finansal dolarizasyon ise hanehalkı, kamu ve firmaların hem varlıklarını hem de kaynaklarını başka bir ülkenin para birimi cinsinden bulundurmaları olarak tanımlanmaktadır.

Tasarruf sahiplerinin paralarının değerini korumak için yabancı paralara yönelmeleri ile bankaların mevduat kalemlerinin önemli bir kısmını yabancı paralar oluşturmaktadır. Bankalar toplamış oldukları yabancı para cinsi mevduatlar nedeni ile kur riskine maruz kalmakta ve bu kur riskinden korunmak için de yabancı para cinsi mevduatları yabancı para cinsi kredi olarak vermeyi arzu etmektedir. Bu şekilde üstlenmiş oldukları kur riskini kredi kullanan müşterilere aktarmayı planlamaktadır. Fakat birçok gelişmekte olan ülkelerin bankacılık sisteminde yabancı para cinsi kredi kullandırmalarında çeşitli kısıtlamalar bulunmaktadır. Öte yandan yabancı paradan kaynaklanan kur riskinin yabancı para kredi olarak müşterilere aktarılması ilerleyen dönem içinde kurlarda meydana gelen olası yukarı yönlü ani değişimler nedeni ile temerrüte neden olmaktadır.

Türkiye ekonomisinde 1980'li yıllarda dışa açılma süreci ve dış ticaret işlemlerindeki artış dolarizasyon sürecini hızlandıran unsurlardan olmuştur. 1983 yılı Türkiye'nin dolarizasyon sürecinde önemli bir dönüm noktası olmaktadır. Bu yıldan itibaren mevduat bankalarının döviz mevduat hesabı açmasının önündeki engel kaldırılmıştır. 11.08.1989 tarihinde Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar'ın yayımlanmış ve 1990 yılı mart ayında bu kararda yapılan değişiklik ile Türkiye'de yerleşiklerin döviz kullanımına yönelik kısıtlamalar kaldırılmıştır. Bu kararlar ile dolarizasyon gündelik yaşamın bir parçası olmaya başlamıştır. 2000 yılı Kasım ayı ve 2001 yılı şubat ayında yaşanan krizler Türkiye ekonomisinde dolarizasyon sürecindeki önemli etkenlerdir. Bankaların kredi hacimlerindeki

artış, cari işlemler açığı, şirketlerin yılsonlarında bilançolarındaki döviz açık pozisyonlarını kapatma istekleri dövize olan talebi artırarak Türkiye ekonomisinde krize neden olmuştur. Yaşanan krizin ardından çok sayıda banka batmış ve dalgalı kur sistemine geçilmiştir.

Çalışma ile Türk bankacılık sisteminde faaliyette bulunan bankalarının finansal dolarizasyon gelişiminin incelenmesi amaçlanmıştır. Finansal dolarizasyon rakamları BDDK'nın internet sitesindeki verilerden elde edilmiştir. Çalışmada finansal dolarizasyon varlık ve kaynak dolarizasyonu olarak incelenmiştir. Ayrıca Reinhart, Rogoff ve Savastano (2003)'nın önerdiği gibi hesaplanan bileşik dolarizasyon endeksi Türkiye için hesaplanarak yer verilmiştir. Çalışmada finansal dolarizasyon, Türkiye'de finansal dolarizasyon süreci, Türk bankacılık sisteminde finansal dolarizasyon göstergeleri, Türk bankacılık sisteminde yabancı para pozisyonu, Türkiye'de finansal dolarizasyonun önlenmesine yönelik alınan tedbirler sırası ile anlatılmıştır.

1. TÜRK BANKACILIK SİSTEMİNDE FİNANSAL DOLARİZASYON

Türk bankacılık sisteminde finansal dolarizasyon başlığı altında ilk önce ele alınması gereken husus Finansal dolarizasyon kavramıdır. Bu sebeple ilk olarak kavramın tanımına ve genel anlamda belirleyicilerine yer verilmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Türkiye’de finansal dolarizasyon sürecine ve Türk Bankacılık Sisteminde finansal dolarizasyon göstergelerine değinilmiştir. Son olarak güncel istatistiksel veriler ışığında Türk bankacılık sisteminde yabancı para pozisyonu ortaya konularak Türkiye’de finansal dolarizasyonun önlenmesine yönelik alınan tedbirler ele alınmıştır.

1.1. Finansal Dolarizasyon

Bir ülkenin ekonomik işlemlerinde yabancı bir ülkenin para birimini kullanması dolarizasyon olarak adlandırılmaktadır (Heysen, 2005: 44). Dolarizasyon tanımı paranın üç ana işlevine göre de bölümlendirilmektedir. Bunlardan birincisi döviz ikamesi olup yabancı paranın ödemelerde kullanılması, ikincisi reel dolarizasyon olup yurtiçi fiyat ve ücretlerin dolara bağlanması, son olarak da finansal dolarizasyon olup varlık ikamesi olarak isimlendirilmektedir (De Nicolo, Honohan ve Ize 2003: 5). Finansal dolarizasyon ise genellikle gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkan yurtiçi yerleşiklerin varlık ve yükümlülüklerinin önemli bir bölümünü yabancı para birimi üzerinden tutmaları şeklinde ifade edilmektedir (Ize ve Yeyati, 2003: 323). Başka bir ifade ile finansal dolarizasyon varlık ve yükümlülük dolarizasyonlarının beraber ifade edilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası [TCMB] Terimler sözlüğü).

Finansal dolarizasyonun ölçülmesine yönelik kesin bir yöntem bulunmamakla birlikte yaygın olarak kredi dolarizasyonunun ölçümü, mevduat dolarizasyonunun ölçümü ve bileşik dolarizasyon endeksinin hesaplanması kullanılmaktadır. Finansal dolarizasyonun ölçülmesine yönelik kullanılan bazı metotlar şunlardır;

- Arteta (2003) göre;

Kredi dolarizasyonu = Özel kesim YP kredileri/ Özel kesim toplam krediler
veya

Kredi dolarizasyonu = Özel kesim YP krediler/ Banka toplam varlıkları

- Akıncı, Barslas ve Usta (2005)’ya göre;

Varlık dolarizasyonu = Hane halkı ve firmaların YP portföyü/ Toplam portföy

Yeyati (2006) mevduat dolarizasyonunu, dolarizasyon göstergesi olarak kullanmış ve kullanma gerekçesi olarak da YP kredilerin, toplanan YP mevduatlar karşılığı verilmesi olarak göstermiştir.

- Yeyati (2006)’ya göre;

Mevduat dolarizasyonu= Yabancı para mevduat/ toplam mevduat

veya

$$\text{Mevduat dolarizasyonu} = \text{Yabancı para mevduat} / \text{M2Y}.$$

- Reinhart vd. (2003) göre;

$$\text{Bileşik Dolarizasyon Endeksi} = (\text{YP mevduatlar} / \text{M2Y}) + (\text{Toplam dış borç stok} / \text{GSMH}) \\ + (\text{YP ve/veya YP endeksli hazine borçları} / \text{Toplam iç borç stoku})$$

Tablo 1: Dolarizasyon Endeksleri

Rasyo Değerleri	Endeks Değerleri
$x_i=0$	0
$0 < x_i \leq 0.1$	1
$0.1 < x_i \leq 0.2$	2
$0.2 < x_i \leq 0.3$	3
$0.3 < x_i \leq 0.4$	4
$0.4 < x_i \leq 0.5$	5
$0.5 < x_i \leq 0.6$	6
$0.6 < x_i \leq 0.7$	7
$0.7 < x_i \leq 0.8$	8
$0.8 < x_i \leq 0.9$	9
$x_i > 0.9$	10

Kaynak: Reinhart vd. (2003)

x_i ; $i = 1, 2, 3$ olarak kullanılan üç farklı rasyoyu ifade etmektedir. Bileşik dolarizasyon endeksi her bir oranın ayrı ayrı 10 değerine getirilmesi ile toplanıp bulunmaktadır. Bulunan sonuca göre; 0-3 aralığı düşük, 4-8 aralığı normal, 9-13 aralığı yüksek ve 14-30 aralığı çok yüksek dolarizasyonu ifade etmektedir (Reinhart vd., 2003: 53).

Finansal dolarizasyon yüksek ve dalgalı enflasyon oranları, yanlış seçilen döviz kuru politikaları, faiz oranları, kamunun borç stoku ve yüksek bütçe açıkları gibi makroekonomik sorunlardan kaynaklanabileceği gibi güven eksikliği, belirsizlik ortamı, sermaye piyasalarının gelişmişlik düzeyi, kurumların kalitesi, ilk günah sorunu gibi hususlar da finansal dolarizasyona neden olmaktadır. Uzun süre yüksek kabul edilecek seviyelerde seyreden enflasyon oranları yerel parada değer kaybına neden olmakta, dolarizasyon bu duruma doğal bir tepki olarak doğmaktadır (Feige, 2003: 374). De Nicolo vd. (2003) çalışmalarında enflasyon oranının iki kat arttığı durumda dolarizasyonun yüzde beş artacağını bulmuş olup enflasyonun dolarizasyona neden olduğunu kanıtlamıştır. Yüksek enflasyonla beraber yerli paranın ani değer düşüklüğü yaşadığı durumlarda ekonomik aktörler yabancı para mevduatlara ve kredilere yöneldiği için dolarizasyon ortaya çıkmaktadır (Honohan ve Shi, 2002: 2).

Literatürde döviz kuru politikalarında esnekliğin artmasının dolarizasyon düzeyini azaltacağına dair görüş olmakla beraber “dalgalanma korkusu” nedeniyle bu durum gerçekleşmeyebilmektedir. Dalgalanma korkusunu ilk kez Calvo ve Reinhart (2002) adlandırmış olup, ülkeler hangi döviz kuru politikasını uygularsa uygulansınlar döviz kurlarına müdahale edilmesi gerektiği düşüncesini beraberinde getirmektedir. Bu nedenle de dalgalı kur rejimini ilan eden çoğu ülke bile aslında paralarını dalgalanmaya bırakamamakta, resmi otoriteler üstü kapalı müdahale etmektedir. Öte yandan finansal dolarizasyon düzeyinin düşürülmesi için uygun döviz kuru rejimi seçilse dahi başarısız uygulanan kur politikası sonrası enflasyon beklentilerinde kötüleşme “dolarizasyon histerisine” yol açarak dolarizasyonun artmasına neden olmaktadır.

Enflasyon oranlarının yüksek olduğu faiz oranlarının düşük olduğu ortamda reel faiz oranı (negatif faiz) mutlak değer olarak büyüdükçe enflasyondaki baskı sürerek yerli paranın tasarruf aracı olarak tercih edilmesini azaltmaktadır (Sever, 2012: 206). Dış kaynaklardan sağlanan finansal şartlar yurtiçinden borçlanmaya göre avantajlı olduğu yani yurt dışı faiz oranlarının yurtiçi faiz oranlarına göre göreceli olarak azaldığı durumlarda dolarizasyon artmaktadır (Catão ve Terrones, 2000: 14-15).

Yüksek bütçe açıkları sonucu oluşan borcun ödenmesi için gerekli olan kaynak yurt içinden sağlanamadığı bir ülkede dış kaynak arayışı içine girilmektedir. Ülkelerin ulusal para birimleri ile yurtdışından borçlanamaması ilk günahı oluşturmaktadır (Eichengreen, Hausmann ve Panizza, 2003: 3). Ülkelerin kendi para birimlerinden borç alması için uluslararası bir piyasanın olmaması ilk günahın dış boyutunu, uzun vadede yerel para birimi cinsinden borçlanamaması ilk günahın iç boyutunu meydana getirmektedir (Burgaz, 2020: 515).

Belirsizlik ve güven eksikliği mevduat dolarizasyonunun belirleyicileri arasında önemli bir rol oynamaktadır (Honohan ve Shi, 2002: 8) Dolarizasyon yerleşiklerin istikrarsız bir ekonomik ortama kendiliğinden vermiş oldukları bir tepkidir (Webb ve Armas, 2003: 16). Finansal dolarizasyona neden olan yasal düzenlemelerin başında ise mevduat sigortası yer almaktadır. Mevduatların türüne bakılmaksızın devlet tarafından verilen garantiler yabancı para mevduat sahipleri ve bankalar arasındaki ilişki “ahlaki çöküntü” ye yol açarak dolarizasyonu teşvik etmektedir. Ahlaki çöküntü hipotezi (The Moral Hazard Hypothesis), siyasi otoritenin finansal piyasalara sağlamış oldukları güvencelerin yatırımcıların risk iştah düzeylerini artırması olarak tanımlanmıştır (Eichengreen ve Hausmann, 1999: 6).

Finansal dolarizasyon ile ilgili literatürde çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Neanidis ve Savva (2009) yapmış oldukları çalışmada geçiş ekonomilerindeki finansal dolarizasyonun belirleyicilerini kısa vadeli bir (toplam aylık mevduat ve kredi dolarizasyonu verilerini kullanarak) perspektiften incelenmiştir. Çalışmalarında büyük oranda kur dalgalanmaları olması durumunda finansal dolarizasyonun potansiyel bir ödemeler dengesi ve finansal krizler kaynağı olabileceğini belirtmişlerdir. 2010 yılında Court, Özsöz ve Rengifo, gelişmekte olan ekonomilerde dolarizasyonun finansal aracılığın gelişimi üzerindeki rolünü

incelemişlerdir. Ampirik bulgular dolarizasyonun yüksek enflasyon oranı olan ekonomiler dışında finansal derinleşmeyi negatif etkilediğini ortaya koymuştur.

Özsöz, 2009 yılında 1992-2006 yılları arası dönem için dokuz geçiş ekonomisindeki dolarizasyon rakamlarının banka performansına etkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Mevduat dolarizasyonu ve banka kârı seviyesi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamasına rağmen bankacılık sistemindeki yabancı para cinsinden mevduat ile bankaların kredi zarar karşılıkları arasında güçlü bir negatif ilişki olduğunu tespit etmiştir. Dolarizasyon rakamlarının banka kârlılığına etkisini inceleyen başka bir çalışmada 2010 yılında Kutan, Rengifo ve Özsöz, 36 ülkenin ticari bankalarının 1991-2006 yılları arasındaki dönemde mevduat dolarizasyonunun bir dönem gecikme ile banka kârlılığını azalttığını tespit etmişlerdir. Omet, Hadhoud ve Halim'in 2015 yılında yaptıkları çalışmada ise 2000-2011 yılları arasında Ürdün'de bulunan bankaların döviz mevduatının banka kredisini olumsuz yönde etkilememesi sonucunda yabancı para cinsinden varlıkların, banka kârlılığı ve net faiz marjı üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir.

Türk Bankacılık Sisteminde ticari bankaların bir panelini kullanarak, kredi dolarizasyonunu ve bunun bankaların likidite ve kârlılığı üzerindeki etkisini inceleyen Çağlayan ve Talavera (2016) bankaların sağlamış oldukları yabancı para cinsinden fonlarının bir kısmının yabancı para cinsinden kredi şeklinde verildiğine dair kanıtlar sunmuştur. 2018 yılında Zeybek, Türk Bankacılık Sisteminde bulunan bankaların yükümlülük dolarizasyonundan ne düzeyde etkilendiklerini incelemiştir. İncelemede, olması gereken dolarizasyon düzeyi Minimum Varyans Portföy (MVP) değeri ile hesaplanmış ve ardından var olan dolarizasyon rakamları ile karşılaştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda dolarizasyon seviyesinin, olması gereken optimum dolarizasyon seviyesinden yüksek olduğu ve MPV'nin yükümlülük dolarizasyonunun sebebi olduğunu ifade etmiştir. 2020 yılında Işık ve Şendeniz-Yüncü yapmış olduğu çalışmalarında 2012-2017 döneminde Türkiye'de faaliyette bulunan mevduat bankalarının kredi ve mevduat dolarizasyonunun banka performansına olan etkisini incelemişlerdir. Çalışmada mevduat dolarizasyonunun aktif kârlılık ve özkaynak kârlılığı üzerinde negatif etkisinin olduğunu kredi dolarizasyonunun aktif kârlılığı üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır.

1.2. Türkiye'de Finansal Dolarizasyon Süreci

Türkiye'de finansal dolarizasyon, dolarizasyon yaşayan diğer ülkelerde olduğu gibi yüksek ve dalgalı enflasyondan korunmak amacı ile verilen doğal bir tepkinin sonucu ortaya çıkmıştır. Türkiye ekonomisinde yaşanan krizler, kronik enflasyon, dalgalı döviz kurları gibi çeşitli nedenler ekonomik birimleri yabancı paraya yönlendirmiş ve finansal dolarizasyon süreci bu değişkenlere paralel olarak ilerlemiştir.

1967 yılında ilk kez uygulanan dövizle çevrilebilir mevduat (DÇM) uygulamasına 1973 yılında yaşanan petrol krizinde döviz sıkıntısını giderebilmek için tekrar geçilmiş ve ilave tedbir olarak kredi mektuplu döviz tevdiat hesabı uygulamalarına başlanmıştır. Türkiye ekonomisi için bir dönüm noktası olan 24 Ocak 1980 tarihinde finansal serbestleşmenin resmi olarak

temelleri atılmıştır. 1983 yılına gelindiğinde yerleşiklerin yabancı para üzerinden mevduat tutabilmelerinin önü açılmıştır. Bu serbestleşmeyle beraber bankacılık sisteminde hem aktif hem de pasif kalemlerinde döviz işlemlerinin payı artmaya başlamıştır. Türkiye ekonomisinin uluslararası finans sistemine entegrasyonu 1989 yılına gelindiğinde sermaye hareketlerindeki kısıtların kaldırılmasıyla nihai aşamaya gelinmiştir.

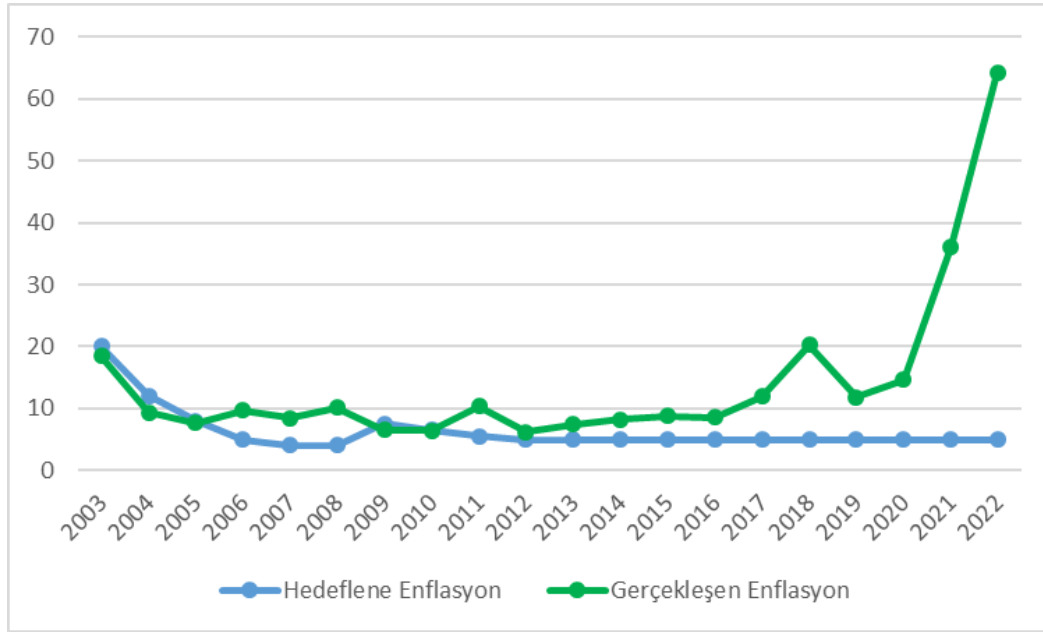
1990'lı yıllar da Türkiye ekonomisinde krizlerin yaşandığı yıllar olmuştur. Türkiye ekonomisinde bu dönemde yoğun bir şekilde sermaye akışı yaşanmıştır. Finansal serbestleşmeyle ülkeye döviz girişi yaşanmış ve döviz kurunun aşırı değerlenmesi ülkeyi istikrarsız hale getirerek yabancı paraya olan talebi artırmış bunun sonucu olarak 1994 yılında kriz ortaya çıkmıştır. 2001 yılı şubat ayına gelindiğinde Türkiye'de ciddi bir ekonomik kriz yaşanmıştır. Yaşanılan bu krizin etkilerini yok etmek ve finansal sistemi sağlamlaştırmak için uygulamaya geçilen sıkı para politikası ve yapısal düzenlemeler 2000'li yıllarda etkisini göstermeye başlamıştır. Enflasyon oranları düşüş trendine geçmiştir. Bu dönemde döviz yönelim hala önemini korumakla beraber döviz hesapları eskisi kadar yüksek oranlarda seyretmemiştir.

Türkiye'de 2001 krizi sonrası uygulamada olan sabit kur rejimi 22 Şubat 2001 tarihinde terkedilerek dalgalı kur rejimine geçiş yapılmıştır. Bu dönemde TCMB'nin temel amacı da fiyat istikrarını sağlamak olarak değiştirilmiştir. Aynı zaman da enflasyonla mücadele etmek amacıyla TCMB'ye para politikasını belirlemek üzere bağımsızlığı verilmiştir. Fiyat istikrarının sağlanmasına yönelik 2002 yılından itibaren, enflasyon hedeflemesi rejimine geçilmiştir.

Yabancı para ile işlem yapmanın getirmiş olduğu kur riskinden korunmak için önemli bir uygulama olan türev ürünlere ait piyasalar 2005 yılında faaliyete geçmiştir. Aktif ve pasif arasındaki para birimi uyumsuzluğu ile vade uyumsuzluğu için kendilerini koruma altına almak isteyen ekonomik birimler türev piyasaların faaliyete geçmesi ile türev ürünlerle kendilerini koruma altına almaya başlamışlardır.

2001 Şubat krizinin ardından alınan ekonomik önlemler ile enflasyon oranları hızlı bir düşüş trendine geçmiştir. Finansal dolarizasyonun en önemli nedenlerinden biri olan enflasyon oranı Türkiye'de 2003 senesinde %18,4 ile yüksek kabul edilen bir seviyede iken 2012 yılına gelindiğinde %6,2'ye gerilemiştir. 2012 yılından itibaren ise tekrar yükseliş trendine giren enflasyon oranı 2018 yılında %20,3 gerçekleşme oranı ile 2003 senesinin de üzerinde gerçekleşmiştir. 2019 yılından sonra ise enflasyon oranlarında ciddi artışlar yaşanmış ve 2022 yılsonunda %64,27 oranında enflasyon görülmüştür. Bu dönemin önemli bölümünde hedeflenen enflasyon ile gerçekleşen enflasyon arasında ciddi farklar meydana gelmiştir. Son yıllarda ise hedeflenen enflasyon gerçekleşen enflasyonun çok uzağında kalmıştır.

Grafik 1: Türkiye’de 2003-2022 Yılları Arasında Hedeflenen ve Gerçekleşen Enflasyon Oranları (%)

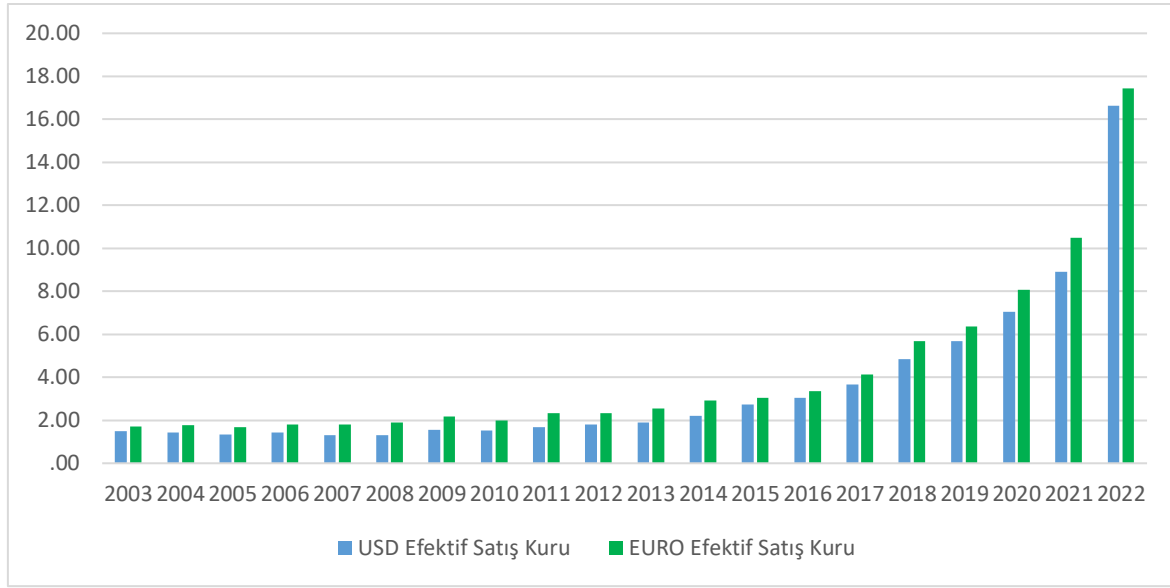

Kaynak: TCMB

Türkiye’de finansal dolarizasyonu etkileyen önemli değişkenlerden biri de döviz kurlarıdır. Döviz kurlarında da tıpkı enflasyon oranlarında olduğu gibi yükselen seyir izlenmiştir. 2001 yılında uygulanan sıkı para politikası sonucunda döviz kurlarında düşüş yaşanmıştır. 2008 yılına kadar kurlarda anlamlı bir yükseliş olmamış özellikle bu dönem USD kurunda düşüş yaşandığı yıllar olmuştur. 2008 yılından itibaren ise döviz kurları yükseliş trendine girmiş ve bu tarihten itibaren kurlarda düzenli bir artış yaşanmıştır.

2003-2022 yılları arası dönemde kurlarda ilk yıllarda daha istikrarlı bir görüntü oluşmuştur. Fakat incelenen dönemin son yıllarında enflasyon oranları ile beraber dövize olan talep artmış döviz kurları da yükselişe geçmiştir. Özellikle 2011 yılından itibaren hem Euro hem de USD efektif satış kurları artış trendine geçmiştir. İncelenen dönemin son yıllarında artan enflasyon oranlarına karşılık döviz kurunun yukarı yönlü ivme kazanmasının önüne geçilmesi için kamu otoritesince; merkez bankası, düzenleyici ve denetleyici kurumlar aracılığıyla çeşitli uygulamalar ve yaptırımlar uygulanmaya başlanmıştır.

Grafik 2: Türkiye Ekonomisinde 2003-2022 Yılları Arası USD ve EURO Satış Kurları

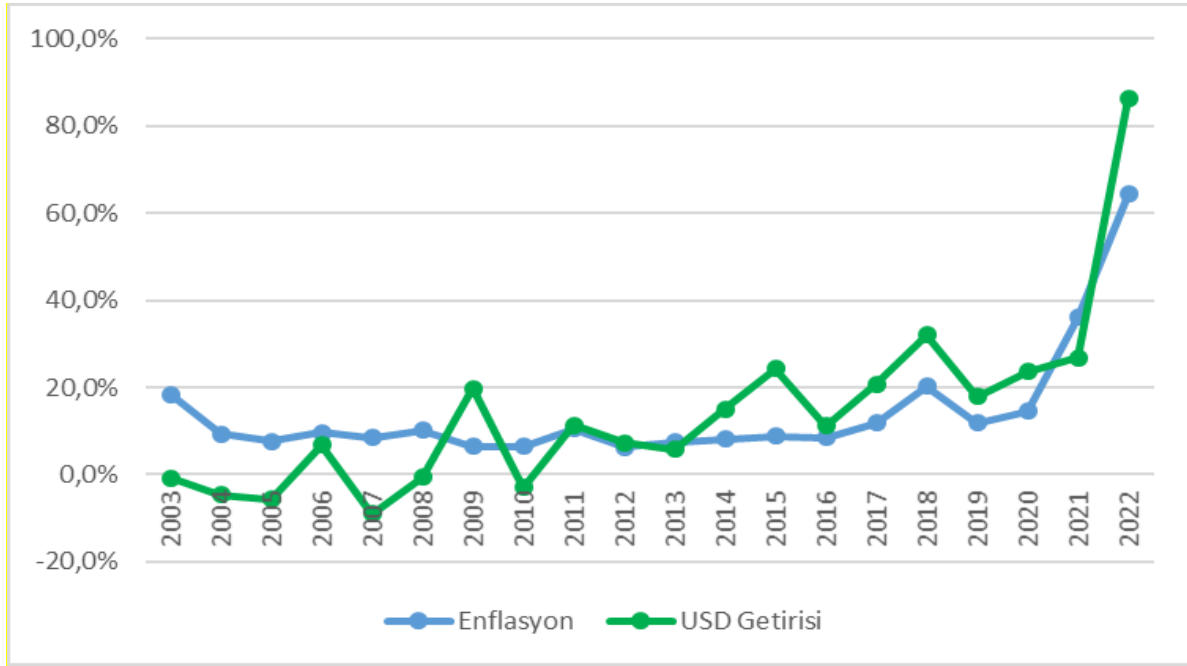

Kaynak: TCMB

Finansal dolarizasyonda ekonomik aktörler enflasyon karşısında alım güçlerini korumak için döviz yönelmektedir. Ekonomik aktörler döviz kurlarının getirisinin enflasyon oranlarının üzerinde olduğu dönemlerde yabancı paraya yönelmektedir. Grafik 3'te 2003-2022 yılları arasında enflasyon oranları ile USD getirisine yer verilmiştir. Grafikte dikkat çeken husus 2013 yılından sonra USD getirisinin genellikle enflasyonun üzerinde gerçekleşmiş olmasıdır.

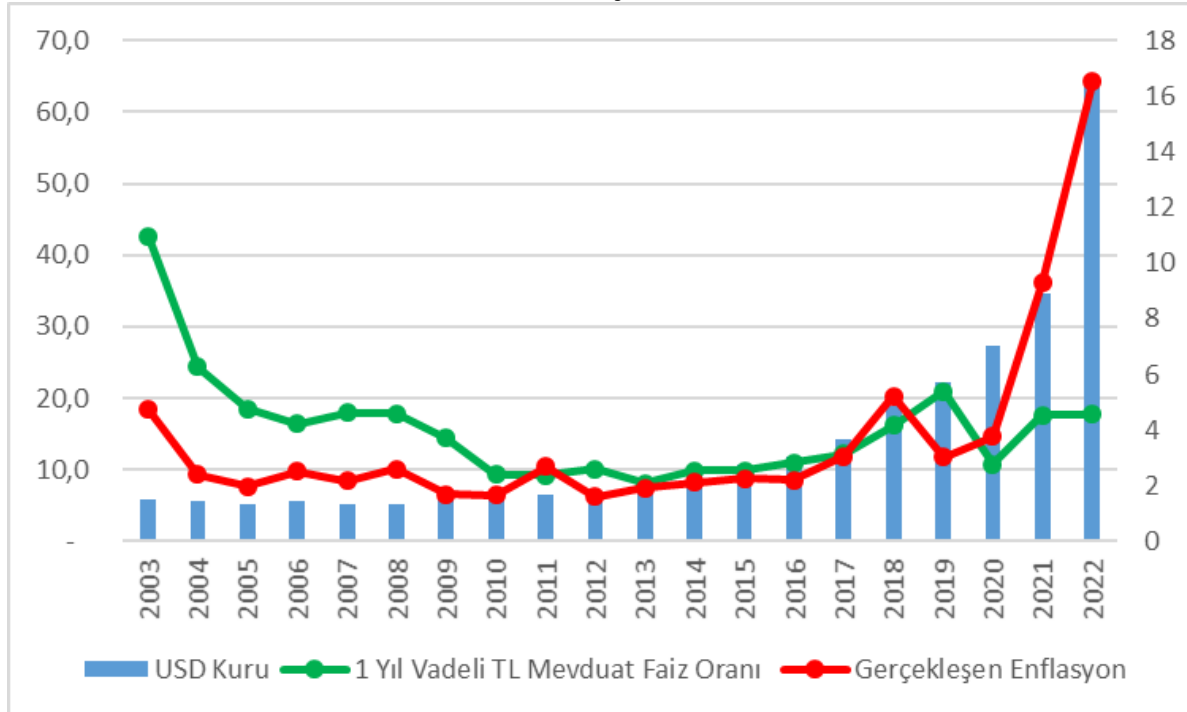
Türkiye'de USD kurunun seviyesi, 1 yıl vadeli TL mevduat faiz oranları ve gerçekleşen enflasyon oranları rakamlarıyla birlikte Grafik 4'te verilmiştir. Mevduat faizleri ile enflasyon oranının birbirine yaklaştığı yıllar itibariyle USD kurunda artış yaşanmaya başlamış ve TL vadeli mevduat faiz oranının enflasyon oranının altında kalmasıyla birlikte USD kurunda hızlı bir artış yaşanmıştır.

Grafik 3: Türkiye'de 2003-2022 Yılları arasında bir önceki seneye göre yıllık USD getirisi

Kaynak: TCMB

Grafik 4: Türkiye’de 2003-2022 Yılları Arası Mevduat Faizi, Enflasyon ve USD Kur Gelişimi

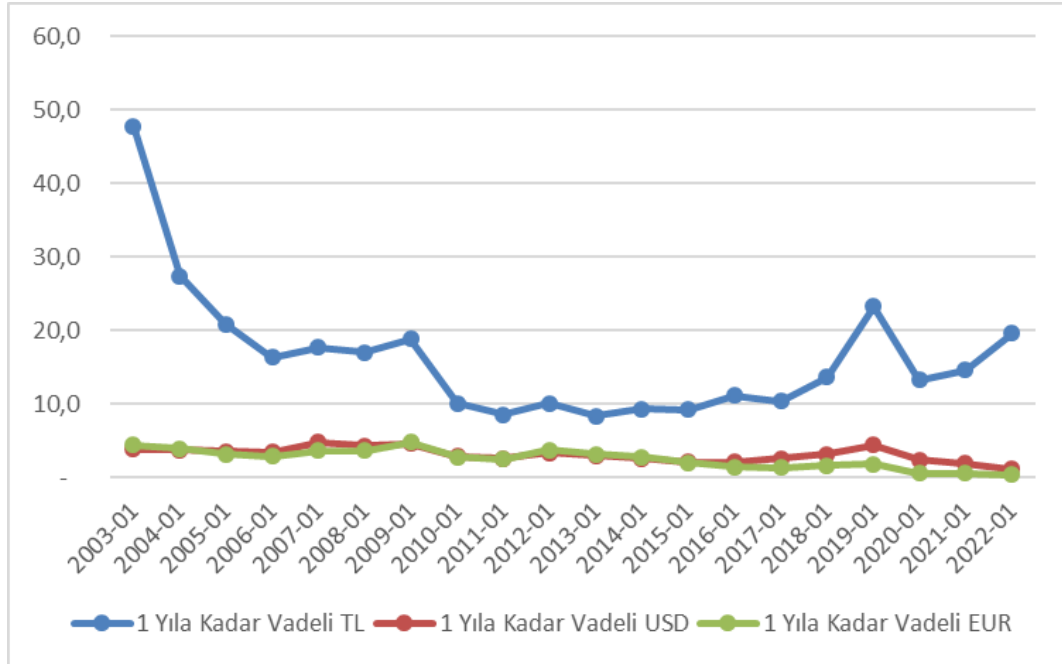
Kaynak: Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) ve TCMB

Kaynak: TCMB

Bankaların pasif tarafının dolarize olmasında önemli etken olan yabancı para cinsi mevduatların payı, mevduatın türlerine göre uygulanan faiz oranlarından etkilenmektedir. Türkiye’de 2003-2022 arası dönemde TL mevduat faizleri 2008 yılına kadar düşüş trendinde olmuş 2008 yılında ufak yükseliş yaşadıktan sonra 2016 yılına kadar anlamlı bir yükseliş yaşamamıştır. 2016 ve 2017 yılları ise TL mevduat faizlerinde artış yaşanan yıllar olmuştur. 2019 yılından itibaren ise TL mevduat faizleri gerilemeye başlamıştır. YP mevduat faizleri ise incelenen dönemin ilk yarısında yüksek seyretmiş, TL mevduat faizlerinin de yükselişe geçtiği yıllar olan 2017-2018 yıllarında yükseliş trendine girmiş, arkasından tekrar YP mevduat faizlerinde düşüş yaşanmaya başlamıştır.

İncelenen dönemde bankalar tarafından TL mevduat faizleri ile döviz mevduatlara verilen faiz arasında kayda değer bir fark bulunmaktadır. Bu durum diğer şartlar sabitken tasarruf sahiplerinin döviz mevduatı tutmalarındaki temel motivasyonun faiz oranından ziyade kur artışından gelir elde etmeyi düşündüğünü ortaya koymaktadır. Aynı zamanda kurlarda artış yaşanmaması halinde TL mevduat sahiplerinin döviz mevduat sahiplerinden daha fazla kazanç elde edeceğini ortaya koymaktadır. Mevduat faizleri arasındaki TL mevduat lehine olumlu fark bankaların yükümlülük dolarizasyonunu azaltıcı bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

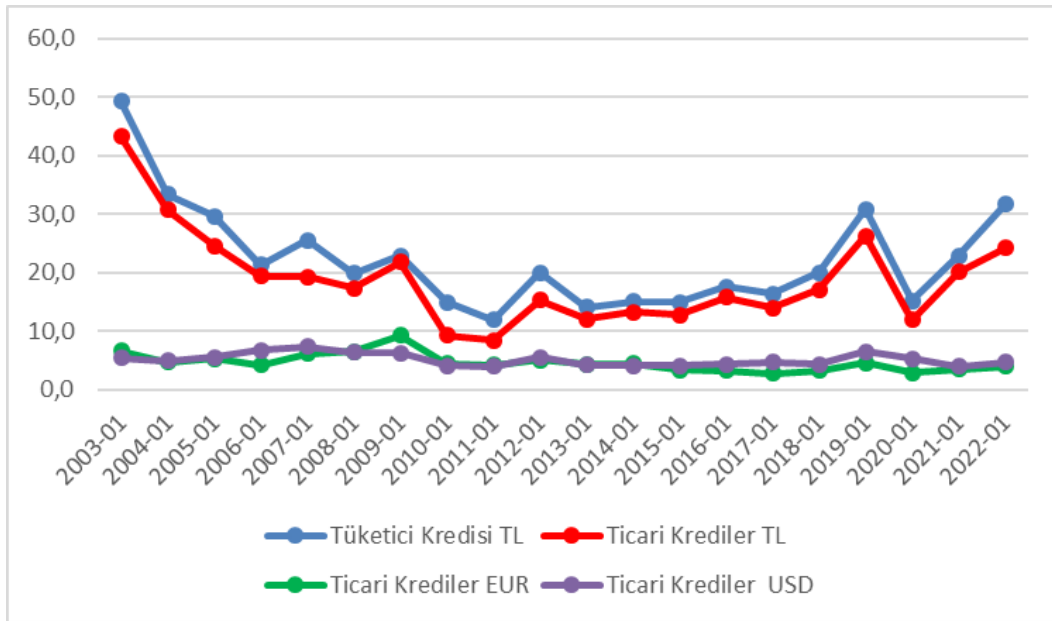
Grafik 5: Türkiye’de 2003-2022 Yılları Arası Bankalarca Açılan Mevduatlara Uygulanan Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranları (Aylık Stok %)

Kaynak: TCMB

Banka bilançolarının aktif tarafının önemli bir parçası olan kredilerin seyri para birimine göre açılan kredilere uygulanan faiz oranına göre şekillenmektedir. Bankaların 2003-2022 yılları arası kredilere uyguladığı faiz oranları mevduat hareketlerine paralel bir seyir izlemiştir. Türkiye’de 2003-2022 yılları arası ortalama faiz oranları Grafik 6.’da gösterilmiştir. Grafikte dikkat çeken husus inceleme döneminin ilk yıllarından TL kredi faiz oranlarında düşüş yaşanırken YP kredi faiz oranlarında artış yaşanması olmuştur. Son yıllarda ise TL kredi faiz oranları YP kredi faiz oranları paralel seyretmiş sınırlı yıllarda ayrışma gerçekleşmiştir. Buna karşın tüm yıllarda TL kredi faizleri, YP kredi faiz oranlarının üzerinde seyretmiştir.

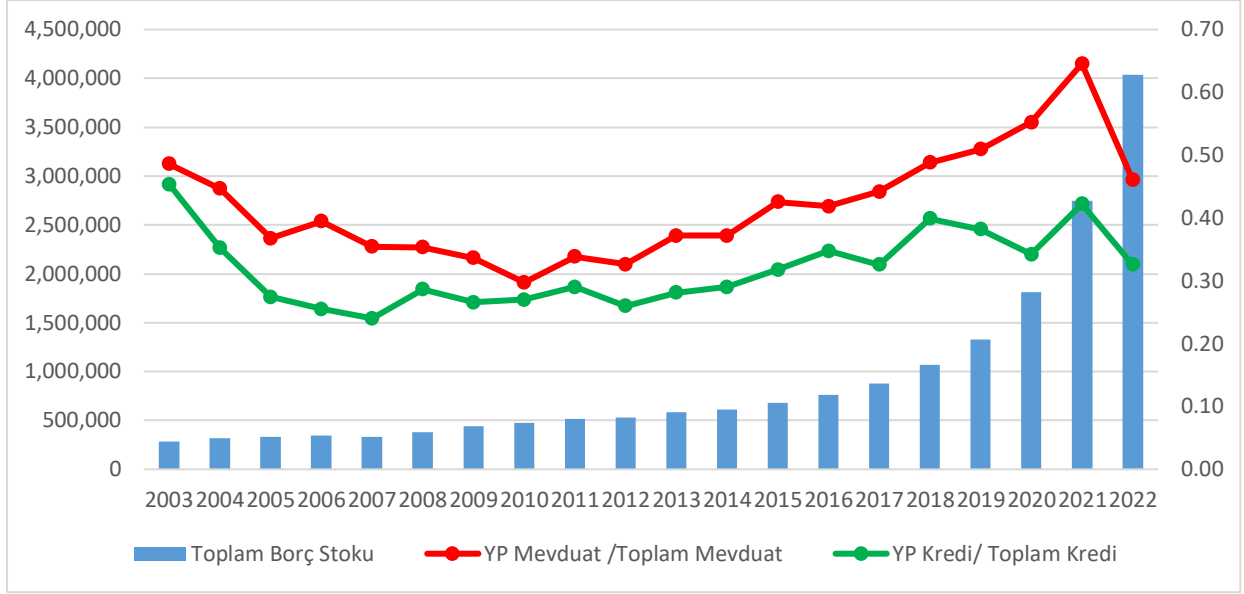
Grafik 6: Türkiye’de 2003-2022 Yılları Arası Bankalarca Açılan Kredilere Uygulanan Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranları (%)

Kaynak: TCMB

Kamunun yüksek finansman ihtiyacı dolarizasyonun nedenleri arasında sayılmaktadır. Grafik 7.’de merkezi yönetim borç stokuyla kredi ve mevduat dolarizasyon rakamları verilmiştir. 2003-2022 yılları arası dönemde merkezi yönetim borç stokunun anlamlı bir artış göstermediği yıllarda dolarizasyonda çözülme olduğu görülmektedir. Borç stokunun artmaya başladığı yıllardan itibaren ise mevduat ve kredi dolarizasyonunda artış gözlenmektedir. Bankaların kredi dolarizasyonunda 2018 yılında bir ters dönüş görülmektedir. Bu durumda 2018 yılında döviz kredisi kullanımına yönelik getirilen kısıtlamaların etkisi bulunmaktadır. 2021 yılına kadar toplam mevduatlar içinde sürekli artış gösteren YP mevduatların payı Aralık 2021 yılında uygulamaya alınan Kur Korunmalı Mevduat (KKM) ile düşüş yaşamıştır. KKM ile mevduat müşterileri hem TL kredi faiz oranından faydalanmış hem de kurlarda yaşanacak bir yükselişe karşı masrafsız bir sigorta elde etmişlerdir.

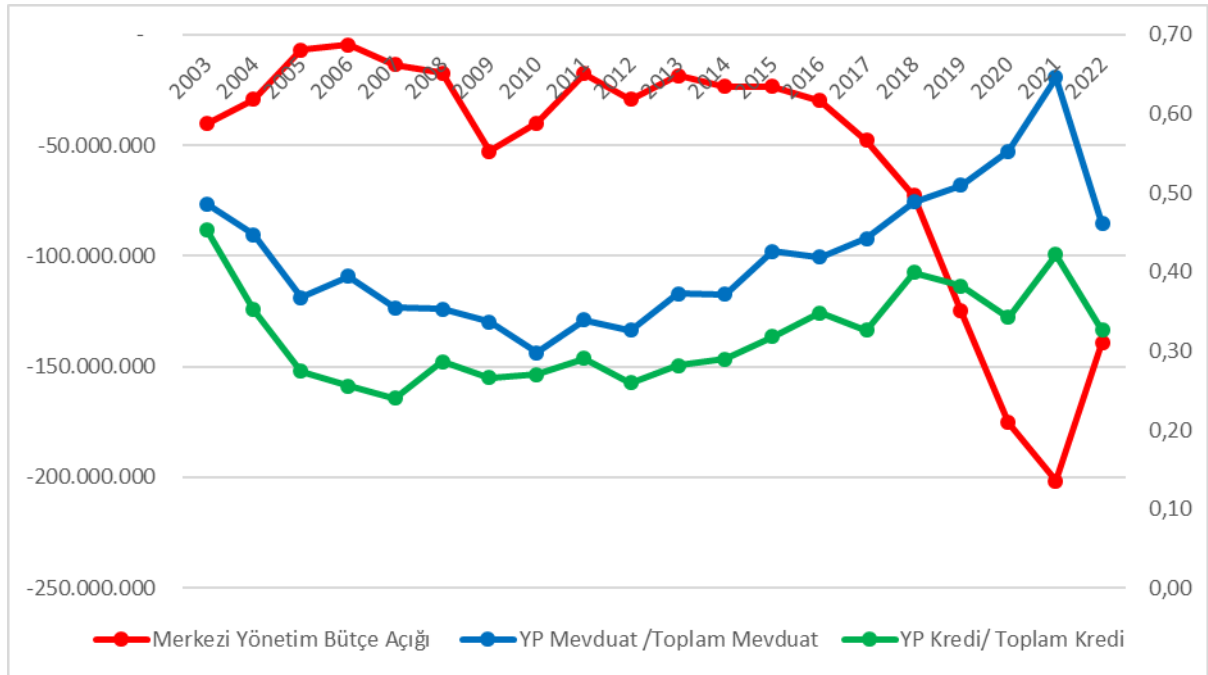
Grafik 7: Türkiye’de Merkezi Yönetim Borç Stoku (Milyon TL)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB) ve BDDK

Grafik 8.’de Türkiye’de merkezi yönetim bütçe dengesi verilmiştir. Şekilden görüleceği üzere 2003-2022 yılları arasında bütçe açığının azaldığı dönemlerde kredi ve mevduat dolarizasyonunda azalma yaşanmaktadır. Bütçe açıklarının stabil gerçekleştiği yıllarda dolarizasyon rakamlarında da anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. Bütçe açıklarının hızlı arttığı yıllarda mevduat ve kredi dolarizasyonunda hızlı artışlar yaşanmıştır.

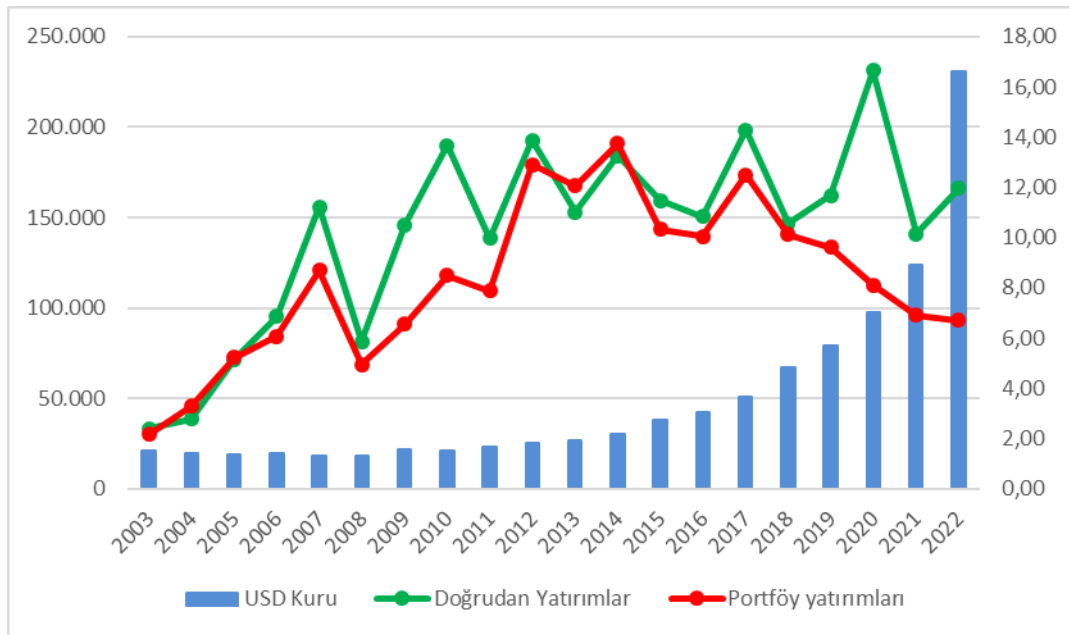
Grafik 8: Türkiye’de Merkezi Yönetim Bütçe Dengesi (Milyon TL)

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB) ve BDDK

Küreselleşme dolarizasyon sürecinin artmasında en önemli etkenlerin başında gelmektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmeye başlaması ile ekonomiye yabancı para girişi artmaya başlamıştır. Grafik 9'da 2003-2022 yılları arası Türkiye ekonomisine doğrudan ve portföy yatırımı şeklinde sermaye girişleri ile USD kurunun seyri verilmiştir. Türkiye ekonomisine 2003-2007 yılların arasında ciddi bir sermaye girişi olmuş, buna paralel olarak da kurlarda sabit bir seyir bazı yıllarda da düşüş görülmüştür. 2008 Küresel Finans Krizi ile beraber sermaye girişlerinde ciddi bir düşüş olduğu görülmektedir. Bununla birlikte takip eden yıllarda sermaye girişlerinde önce ciddi bir artış sonra inişli çıkışlı bir seyir izlenmiştir. 2017 yılından sonra ise portföy yatırımları sürekli gerilemiştir.

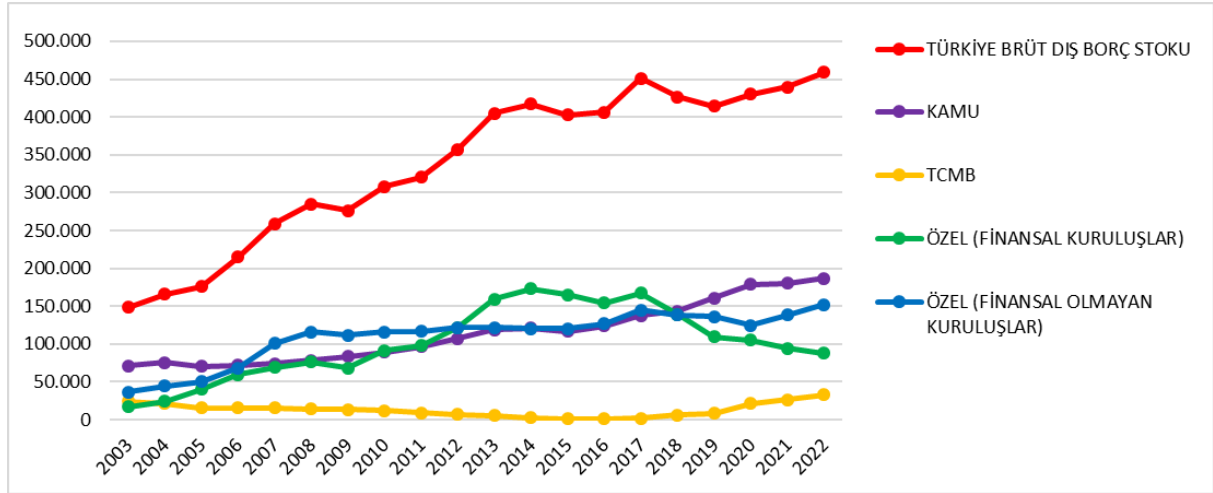
Grafik 9: 2003-2022 Yılları Arası Türkiye Ekonomisine Sermaye Girişleri (Milyon USD)

Kaynak: TCMB Uluslararası Yatırım Pozisyonu

Yetersiz yurt içi tasarruf oranları ekonomik aktörleri yurt dışı borçlanmaya zorlamaktadır. Bazen de yurt dışı borçlanmanın maliyetinin ucuz olması nedeni ile bu kaynağa başvurulmaktadır. Dış borçlanma ise finansal dolarizasyon rakamlarını artırmaktadır. Grafik 10'da Türkiye'de brüt dış borç stoku verilmiştir. Türkiye'nin dış borç stoku 2003-2022 yılları arası dönemde belirli yıllar hariç (2009, 2015, 2018, 2019) düzenli olarak artış eğiliminde olmuştur. 2017 yılı itibariyle bankaların yurt dışı borçlanması düşme trendine girmiş olmasına karşın diğer ekonomik birimlerde bu yönde bir trend oluşmamıştır. Bankaların bu dönemde yurt dışı borçlanmalarının azalması bize bankaların yurt dışından dövizle borçlanıp yurt içinde kredi verme konusunda isteksiz olduklarını göstermektedir.

Grafik 10: Türkiye’de Brüt Dış Borç Stoku (Milyon USD)

1.3. Türk Bankacılık Sisteminde Finansal Dolarizasyon Göstergeleri

Bankalar için finansal dolarizasyon, bilançolarının varlık ve yükümlülük tarafının ikisinin birden dolarize olmasıdır. Bu çerçevede önce 2003-2022 yılları arasında Türk bankacılık sisteminin varlık dolarizasyonu ardından yükümlülük dolarizasyonuna yer verilmiştir. Sonrasında Türkiye için bileşik dolarizasyon endeksi hesaplanmıştır.

1.3.1. Varlık Dolarizasyonu

Varlık dolarizasyonu toplam varlıklar içerisinde yabancı para varlıkların oranı olarak ifade edilebilmektedir. Tablo 2’ de 2003-2022 yılları arasında Türk bankacılık sisteminde varlık dolarizasyon rakamları bulunmaktadır. İncelenen dönem itibarıyla varlık dolarizasyonu ortalama %35 olarak gerçekleşmiştir. Varlık dolarizasyon rakamları 2003 yılından 2011 yılına kadar düşüş göstermekte olup (2006 ve 2008 yılı hariç) 2011 yılında artış trendine girmiştir. İncelenen dönemde varlık dolarizasyonu en düşük seviyede %26 ile 2010 yılında, en yüksek seviyede %51 ile 2021 yılında gerçekleşmiştir. 2022 yılında kurlarda yaşanan yükseliş ve kurların daha da fazla yükseleceği beklentisi ile TL kredilerde yaşanan yüksek artış YP varlıkların toplam varlıklar içinde payının düşmesine neden olmuştur.

Varlık dolarizasyonu literatürde genellikle kredi dolarizasyonu ile ölçülmektedir. Kredi dolarizasyonu, toplam yabancı para cinsi kredilerin toplam kredilere oranı şeklinde ifade edilebilmektedir. Türk bankacılık sisteminde 2003-2022 yılları arası kredi portföyünün dağılımı ve YP kredilerin toplam krediler içindeki payı Grafik 11.’de verilmiştir.

Tablo 2: 2003-2022 Yılları Arasında Türk Bankacılık Sisteminde Varlık Dolarizasyon Rakamları

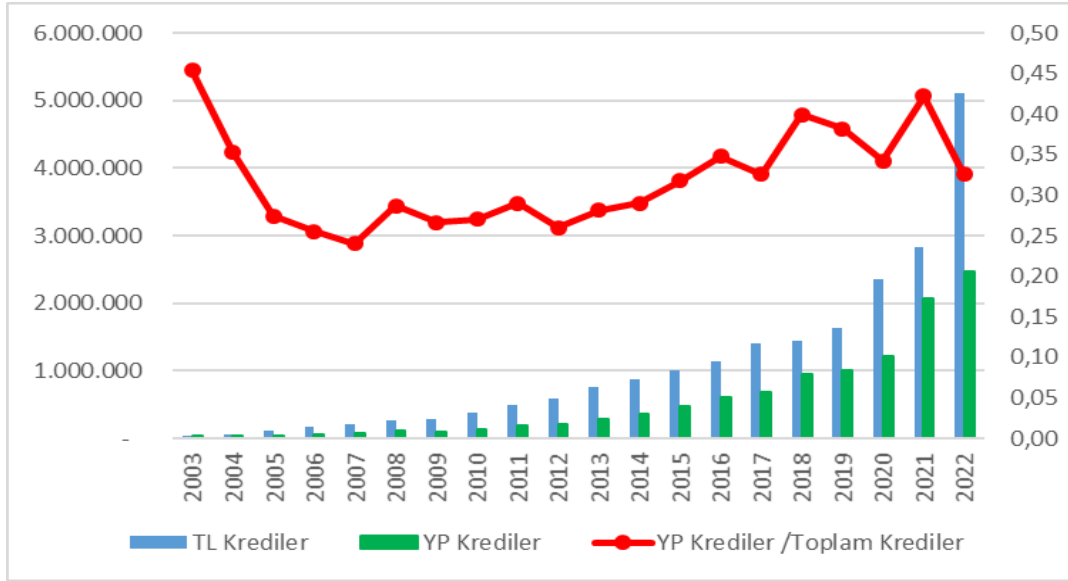
Yıllar	TL Toplam Varlıklar (Milyon TL)	YP Toplam Varlıklar (Milyon TL)	Toplam Varlıklar (Milyon TL)	YP Toplam Varlıklar/ Toplam Varlıklar
2003	154.818,56	94.868,98	249.687,54	0,38
2004	195.589,48	110.849,47	306.438,95	0,36
2005	279.742,54	127.166,36	406.908,90	0,31
2006	334.192,82	165.538,02	499.730,84	0,33
2007	417.182,16	164.423,75	581.605,91	0,28
2008	510.232,55	222.303,61	732.536,15	0,30
2009	611.048,76	222.965,24	834.014,00	0,27
2010	748.911,96	257.755,09	1.006.667,05	0,26
2011	848.661,04	369.034,27	1.217.695,31	0,30
2012	954.831,01	415.859,10	1.370.690,10	0,30
2013	1.141.804,57	590.596,26	1.732.400,83	0,34
2014	1.301.233,48	693.095,05	1.994.328,52	0,35
2015	1.453.619,50	903.812,49	2.357.431,99	0,38
2016	1.635.366,36	1.095.670,34	2.731.036,70	0,40
2017	1.999.444,29	1.258.398,12	3.257.842,40	0,39
2018	2.178.164,21	1.689.261,39	3.867.425,60	0,44
2019	2.543.782,50	1.947.035,12	4.490.817,62	0,43
2020	3.521.031,38	2.585.410,13	6.106.441,51	0,42
2021	4.488.421,87	4.727.040,97	9.215.462,84	0,51
2022	8.341.864,57	6.005.525,64	14.347.390,21	0,42

Kaynak: BDDK

Türkiye’de incelenen dönem itibariyle krediler içerisinde TL kredilerin payı, her dönem YP kredilerden fazla olmuştur. YP kredilerin, toplam krediler içindeki payı %45 ile en yüksek seviyeye 2003 senesinde ulaşmış, 2007 yılında ise %24 ile en düşük seviyeye inmiştir. 2003 senesinden 2007 senesine kadar YP kredilerin toplam krediler içindeki payı düzenli olarak düşmüştür. 2007-2012 yılları arasında toplam krediler içinde inişli çıkışlı bir seyir izleyen YP krediler, 2012 yılından itibaren artış trendine girmiştir. 2018 yılında yeniden %40 paya ulaşan yabancı krediler kamu otoritesini düzenleme yapmaya yöneltmiştir. Özellikle 2018 yılında 32 Sayılı Karar’da yapılan değişiklikler ile TCMB’nin hazırladığı ve 27.04.2018 tarihinde yayımlanan “Sermaye Hareketleri Genelgesi” de bankalar ve finansal kuruluşların döviz kredisi kullandırımlarına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. 32 Sayılı kararda yapılan değişiklik

ile gerçek kişilerin döviz cinsinden veya dövizde endeksli kredi kullandırımı yasaklanmıştır. Bunun sonucu olarak 2020 yılsonunda YP kredilerin toplam krediler içindeki payı %34 seviyesine gerilemiştir. Yapılan düzenlemelere rağmen 2021 yılında YP kredilerde artış yaşanmış olsa da 2022 yılında yaşanan kurlardaki hızlı yükseliş, TCMB ve BDDK düzenlemeleri ile bankaların selektif kredi uygulamaları döviz kredilerinde düşüş yaşanmasına neden olmuştur.

Grafik 11: 2003-2022 Yılları Arası Türk Bankacılık Sistemi Kredi Dağılımı (Milyon TL)

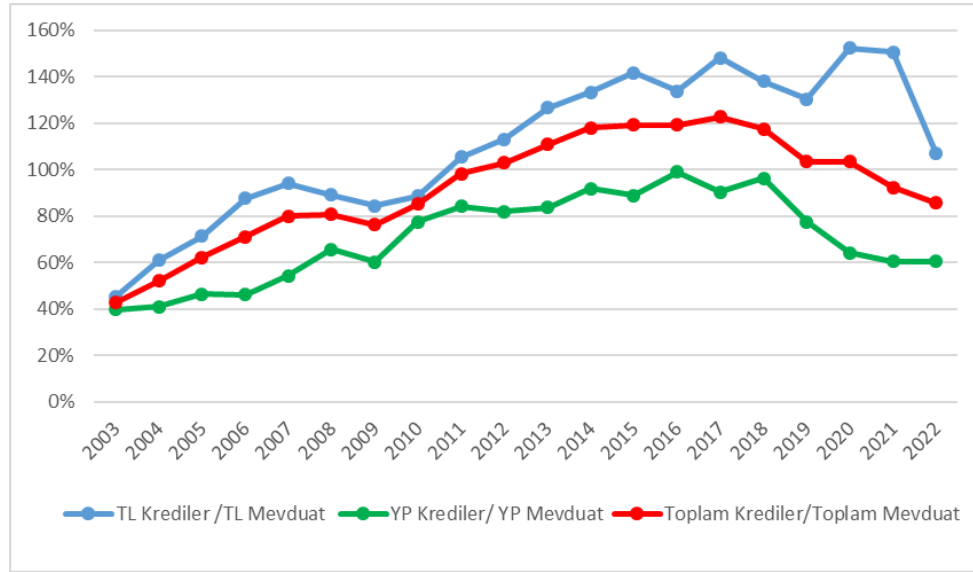

Kaynak: BDDK

2003-2022 yılları arası dönem başında 36,2 trilyon TL olan TL krediler 2020 yılında 65 kat artarak 2,4 katrilyon TL'ye 2022 yılında ise 5,1 katrilyon TL'ye, 30 trilyon TL olan YP krediler yaklaşık 41 kat artarak 2020 yılında 1,2 katrilyon TL'ye 2022 yılında ise 2,5 katrilyon TL'ye ulaşmıştır. 2003 yılında 66,2 trilyon TL toplam kredi bakiyesi ise 2022 yılında 7,6 katrilyon TL'ye yükselmiştir. Bu veriler ışığında TL kredi kullanımındaki artış göze çarpmaktadır. Ayrıca incelenen dönem içerisinde YP cinsinden kısa vadeli kredilerin oranı azalmış orta ve uzun vadeli kredilerin oranı artış göstermiştir. Kredilerin vadesinin uzun olması bankaların ve firmaların daha çok kur riskine maruz kalmalarına neden olmuştur. Son yıllarda ise BDDK'nın regülasyonları, kurdaki değişimler nedeniyle bankalar kredilerini daha çok değişken faizli ve kısa vadeli olarak kullanırmaktadır.

2003-2022 yılları arasında para birimi bazında mevduatın krediye dönüşüm oranları Grafik 12.'de verilmiştir. Grafikte dikkat çeken husus TL mevduatın krediye dönüşüm oranı her dönem YP mevduatın krediye dönüşüm oranından fazla gerçekleşmiştir. 2011 yılına gelindiğinde de TL kredi miktarı TL mevduat miktarını geçmiş, 2020 yılsonu itibarıyla TL mevduatların, TL kredilere dönüşüm oranı %152 ile rekor seviyeye ulaşmış olup 2022 yılsonu itibarı ile %107 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen dönemde YP mevduatların tamamı, YP kredilere dönüştürülemedi.

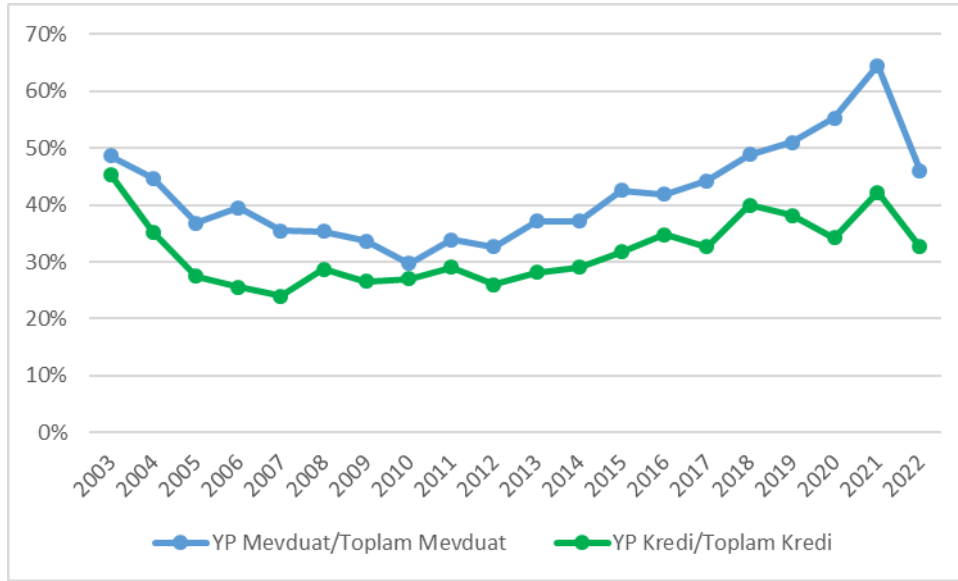
Grafik 12: Türkiye Ekonomisinde 2003-2022 Yılları Arası Para Birimi Bazında Mevduatın Krediye Dönüşümü

Kaynak: BDDK

Grafik 13.'te Türk bankacılık sisteminde 2003-2022 Yılları arasında mevduat ve kredi dolarizasyon oranları görülmektedir. 2003 yılında yabancı para cinsinden kredilerin toplam kredilere oranı %45 civarında iken yabancı para mevduatın toplam mevduata oranı ise %49 civarında gerçekleşmiştir. Yıllar itibari ile bu oranlar bazen artış bazen azalış göstermesine rağmen YP mevduatın toplam mevduat içindeki payı genellikle yüksek seyretmiştir. 2022 yılında YP mevduatın toplam mevduat içindeki payı %46 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran 2021 yılında %65 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2022 yılında YP cinsi krediler toplam kredilerin %33'ünü oluşturmaktadır. Yabancı para cinsi kredi kullanımına yapılan sınırlamalar ile döviz kurlarındaki dalgalanmalardan dolayı firmaların ve hanehalkının yabancı para cinsinden borçlanmadan kaçınmalarının yabancı para cinsi kredi kullandırımlarını düşürmektedir.

Grafik 13: Türk Bankacılık Sisteminde 2003-2022 Yılları Arasında Mevduat ve Kredi Dolarizasyon Oranları

Kaynak: BDDK

1.3.2. Yükümlülük Dolarizasyonu

Yükümlülük dolarizasyonu; toplam yükümlülükler içerisinde yabancı para yükümlülüğün payı olarak tanımlanabilmektedir. 2003-2022 yılsonu itibari ile Türk bankacılık sistemi için Akıncı vd. (2005), Kapkara (2021)'e göre hesaplanan yükümlülük dolarizasyon rakamları Tablo 2.'de yer almaktadır.

2003 yılından 2010 yılına kadar dalgalı bir seyir izleyen YP yükümlülüğün toplam yükümlülük içinde oranı 2010 yılından itibaren artış göstermiş olup en yüksek seviyeye %58 ile 2021 yılında ulaşmıştır. İncelenen dönemin sonu olan 2022 yılında %46 seviyesinde gerçekleşmiştir. Son yıllarda Türk bankacılık sisteminin yükümlülüğünün yarısını yabancı para cinsi yükümlülükler oluşturmaktadır.

Finansal dolarizasyonunun unsurlarından biri olan yükümlülük dolarizasyonunu literatürde mevduat dolarizasyonu temsil etmektedir. Öte yandan bankalar mevduata alternatif kaynak yaratmak, pasiflerinin ortalama vadesini uzatmak ve düşük maliyetli kaynak sağlamak için yurt dışından borçlanma yoluna gitmektedirler. Yurt dışından sağlanan kredilerde bankaların yükümlülük dolarizasyonlarının önemli miktarını oluşturmaktadır. Grafik 14'te bankaların yurt dışından sağladığı fonların gelişimi gösterilmektedir. Küresel finans krizinin yaşandığı yıl olan 2008 yılından sonra azalma trendine giren yurt dışı borçlanmalar 2012 yılından itibaren tekrar artış trendine girmiş bu tarihten sonra borçlanma hızı artmıştır.

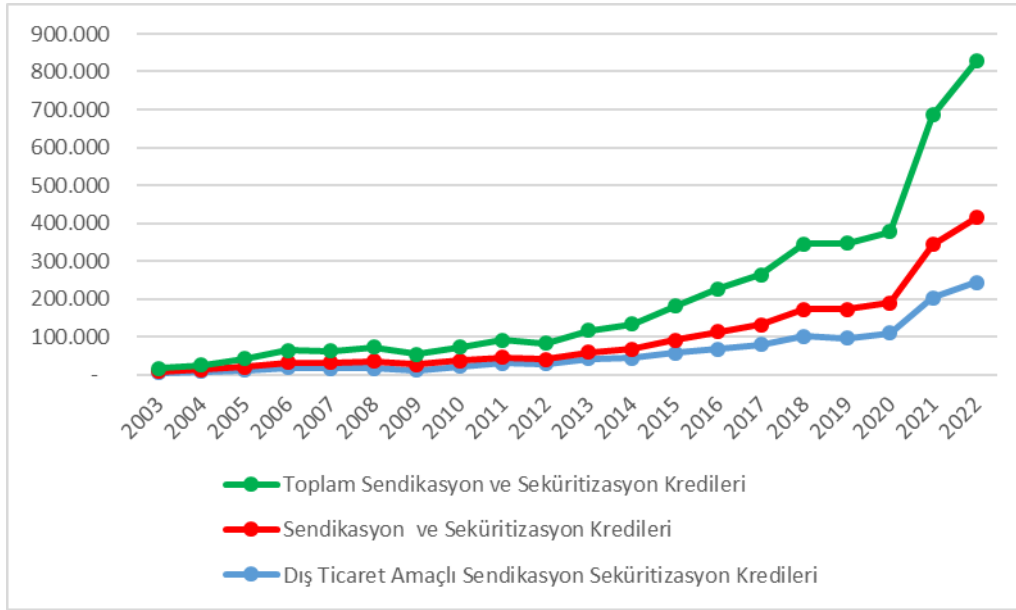
Tablo 3: 2003-2022 Yılları Arasında Türk Bankacılık Sisteminde Yükümlülük Dolarizasyon Rakamları

Yıllar	TL Toplam Yükümlülük (Milyon TL)	YP Toplam Yükümlülük (Milyon TL)	Toplam Yükümlülük (Milyon TL)	YP Toplam Yükümlülük/Toplam Yükümlülük
2003	141.664,18	108.023,36	249.687,54	0,43
2004	183.413,00	123.025,95	306.438,95	0,40
2005	260.909,79	145.999,12	406.908,90	0,36
2006	310.728,15	189.002,69	499.730,84	0,38
2007	386.681,21	194.924,70	581.605,91	0,34
2008	476.833,56	255.702,59	732.536,15	0,35
2009	570.161,53	263.852,48	834.014,00	0,32
2010	699.003,81	307.663,24	1.006.667,05	0,31
2011	777.164,96	440.530,35	1.217.695,31	0,36
2012	882.051,91	488.638,19	1.370.690,10	0,36
2013	1.015.579,83	716.820,99	1.732.400,83	0,41
2014	1.153.703,96	840.624,56	1.994.328,52	0,42
2015	1.285.509,38	1.071.922,62	2.357.431,99	0,45
2016	1.480.203,58	1.250.833,12	2.731.036,70	0,46
2017	1.729.205,27	1.528.637,14	3.257.842,40	0,47
2018	1.941.201,59	1.926.224,01	3.867.425,60	0,50
2019	2.243.926,94	2.246.890,69	4.490.817,62	0,50
2020	3.012.153,37	3.094.288,14	6.106.441,51	0,51
2021	3.885.410,49	5.330.052,35	9.215.462,84	0,58
2022	7.799.464,41	6.547.925,80	14.347.390,21	0,46

Kaynak: BDDK

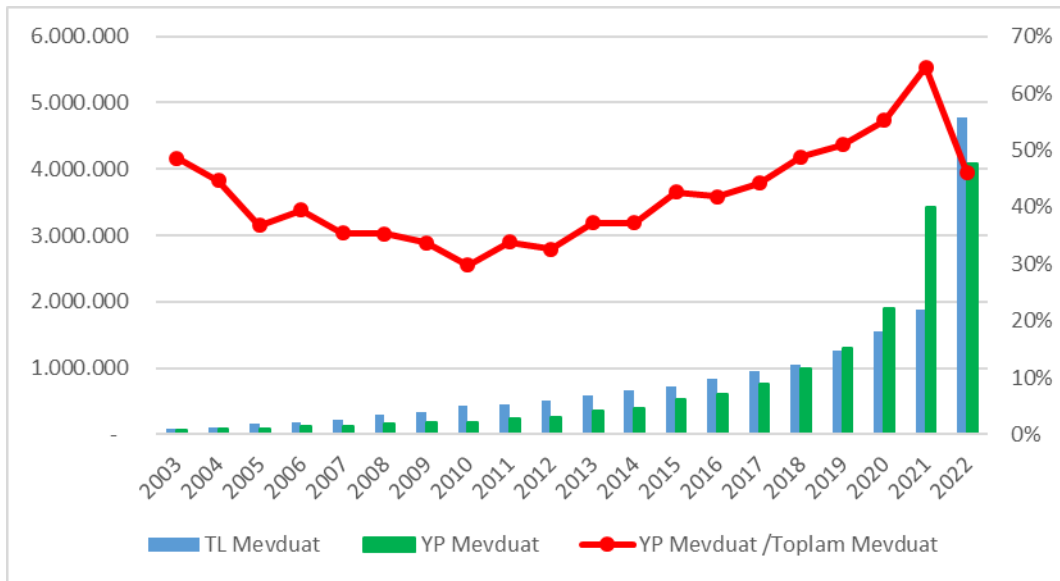
Mevduat dolarizasyonu toplam mevduatın içinde yabancı para cinsi mevduatın oranı olarak ifade edilmektedir. Grafik 15.'te 2003-2022 yılsonları itibariyle mevduat dağılımı yer almaktadır. İncelenen dönemde Türk Bankacılık Sisteminin TL, YP mevduat dağılımı 2003 yılında yaklaşık olarak aynı seviyede iken bu tarihten sonra YP mevduatlar azalma eğilimine girmiş ve 2010 yılında YP mevduatların, toplam mevduatlar içindeki payı %30'a kadar gerilemiştir. 2010 yılından sonra ise YP mevduatların, toplam mevduatlar içinde payı artmaya başlamış 2021 yılında %65 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2021 yılsonunda uygulamaya alınan KKM'nin etkisi ile YP mevduatların toplam mevduatlar içindeki payı 2022 yılsonu itibariyle %46'ya gerilemiştir.

Grafik 14: Türk Bankacılık Sisteminde 2003-2022 Yılları Arası Sendikasyon ve Seküritizasyon Kredileri (Milyon TL)

Kaynak: BDDK

Grafik 15: Türk Bankacılık Sistemi Mevduat Dağılımı (Milyon TL)

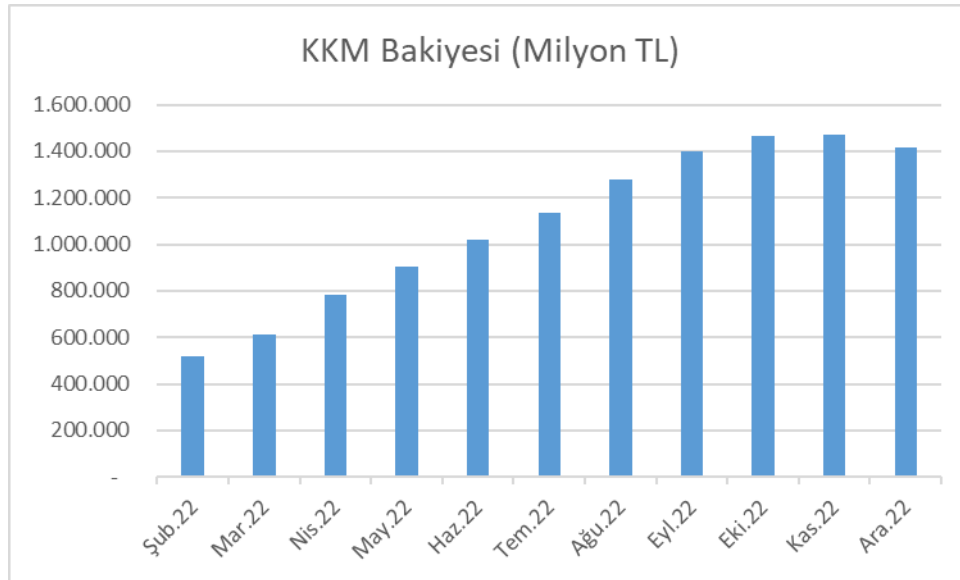
Kaynak: BDDK

2018 yılına kadar TL cinsi mevduatların payı toplam mevduatın içinde önemli bir değere sahip iken bu tarihten itibaren yabancı para cinsi mevduatın payı artmaya başlamıştır. Grafik 15'te görüldüğü üzere yabancı para mevduat tutarı TL mevduata göre daha düzenli bir artış göstermiştir.

21 Aralık 2021 tarihinde resmî gazete yayımlanarak yürürlüğe giren Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ ile Kur Korumalı Mevduat

uygulamasına geçilmiştir. 2022 yılsonu itibari ile kur korumalı TL mevduat ve katılma hesapları rakamı 1.415.302 milyon TL'ye ulaşmıştır. Bu uygulama ile 2022 yılsonu YP mevduat kalemi içinde yer almayan kur korumalı mevduat hesapları mevduat dolarizasyonu ve yükümlülük dolarizasyon rakamlarının düşük oluşmasında etkili olmuştur.

Grafik 16: KKM Bakiye Gelişimi (Milyon TL)

Kaynak: BDDK

1.3.3. Bileşik Dolarizasyon Endeksi

Reinhart vd. (2003) bileşik dolarizasyon endeksini YP cinsi mevduatın geniş para arzına oranı, net dış borcun Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH) oranı ve YP ve/veya YP endeksli hazine borcunun toplam iç borç stokuna oranı olarak üç farklı rasyonun birden 10'a kadar endeksler olarak ifade edilip bu endekslerin toplamı olarak hesaplamaktadır. Bileşik dolarizasyon endeksi ülkenin dolarizasyon ölçüsünü göstermektedir. Yazarların denklemlerinde yabancı para cinsinden mevduatın M2Y para arzına oranı bulunmaktadır. M2Y para arzı yani geniş para arzı, dar para arzı olan M1 (dolaşımdaki para+ vadesiz mevduat), vadeli mevduat ve yurt içi yerleşiklerin yabancı para mevduatlarının toplamından oluşmaktadır. Türkiye'de M2Y 2005 Aralık ayına kadar hesaplanmış olup bu tarihten sonra para arzı tanımında yapılan değişiklik nedeni ile bu tanım kaldırılmış yerini M2 almıştır. Bileşik dolarizasyon endeksi hesaplamaları; Gayrisafi Milli Hâsıla (GSMH) veya Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) dikkate alınarak yapılmaktadır. Bu çalışmada ise Akıncı vd. 'nin (2005) çalışmalarında olduğu gibi GSYH rakamı kullanılmıştır.

Tablo 4'te yılsonları itibari ile bileşik dolarizasyon endeksi hesaplanmıştır. 2003 yılında bileşik dolarizasyon endeks değeri 17 olup bu tarihten 2007 yılına kadar endeks değeri düşüş göstermiştir. Endeks değeri 2007 senesinden, 2011 senesine kadar aynı seviyede devam

etmiştir. 2011 yılında bir yükseliş ardından 2012 yılında bir düşüş yaşanmış olup 2013 yılı itibari ile endeks değeri artış göstermeye başlamıştır. 2020 yılsonunda endeks değeri 20 olarak hesaplanmıştır. Reinhart vd. (2003)'nin belirttiği üzere Hesaplanan endeks değerine göre Türkiye'de 2005 yılından 2015 yılına kadar yüksek dolarizasyon yaşanmakta iken 2015 yılından itibaren çok yüksek derecede dolarizasyon yaşanmaktadır. Dolarizasyon derecesinin artışında özellikle toplam iç borç stokunun içinde YP ve/ veya YP endeksli hazine borcundaki artış dikkat çekmektedir. Yine YP mevduatın M2'ye oranı da artış göstermekte olup bu rakam 2001 yılı ekonomik krizi dönem rakamları ile aynı seviyelere ulaşmaktadır.

Türkiye ekonomisinde 2000 ve 2001 yılında yaşanan ekonomik krizlerin ardından ekonomiyi ve bankacılık sistemini güçlendirici birtakım tedbirler alınmıştır. Bu kapsamda 2003 yılında özellikle YP mevduatın geniş para arzına oranı çok yüksek seyretmekle beraber bu yıldan 2011 yılına kadar düşüş göstermiştir. 2003 yılından 2009 yılına kadar net dış borcun GSYİH içindeki payı düşüş eğiliminde olup 2009 yılında bir miktar yükseldikten sonra 2010 yılından 2013 yılına kadar seviyesini korumuştur. Öte yandan 2013 yılından itibaren (2019 yılı hariç) artış trendine girmiştir.

Tablo 4: 2003-2020 Yılları Arasında Türkiye Ekonomisinde Bileşik Dolarizasyon Endeksi

Yıllar	YP Mevduat/ M2	Endeks Değeri	Net Dış Borç/GSYİH	Endeks Değeri	YP ve/veya YP Endeksli Hazine Borcu /Toplam İç Borç Stoku	Endeks Değeri	Bileşik Finansal Dolarizasyon Endeksi
2003	0,52	6	0,31	4	0,68	7	17
2004	0,48	5	0,26	3	0,59	6	14
2005	0,43	5	0,20	2	0,51	6	13
2006	0,40	5	0,20	2	0,51	6	13
2007	0,36	4	0,20	2	0,41	5	11
2008	0,37	4	0,19	2	0,47	5	11
2009	0,35	4	0,23	3	0,39	4	11
2010	0,32	4	0,22	3	0,36	4	11
2011	0,37	4	0,22	3	0,42	5	12
2012	0,35	4	0,22	3	0,38	4	11
2013	0,40	5	0,24	3	0,45	5	13
2014	0,40	5	0,26	3	0,48	5	13
2015	0,46	5	0,29	3	0,54	6	14
2016	0,45	5	0,29	3	0,62	7	15
2017	0,48	5	0,34	4	0,64	7	16
2018	0,52	6	0,35	4	0,83	9	19
2019	0,53	6	0,32	4	0,87	9	19
2020	0,57	6	0,38	4	0,96	10	20

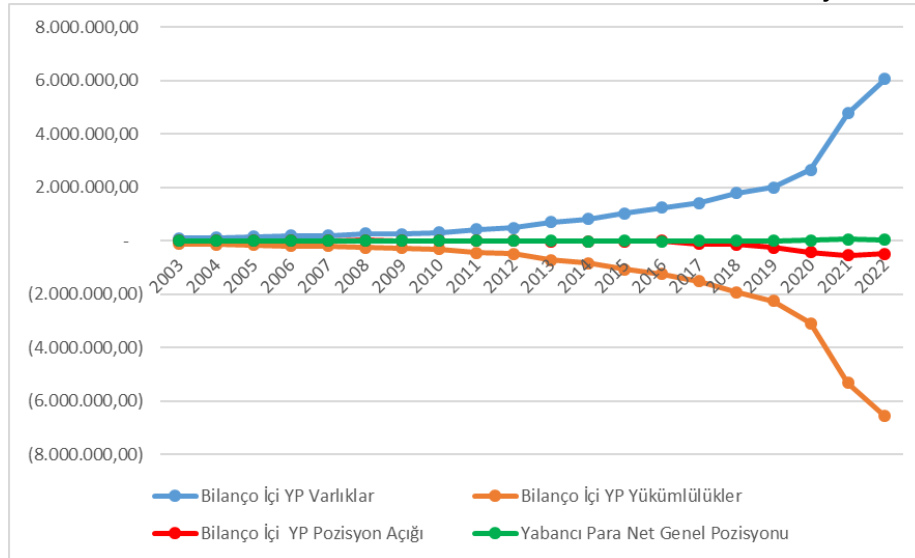
Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı, Türkiye Bankalar Birliği (TBB), TCMB

Toplam iç borç stokunun içinde YP ve/ veya YP endeksli hazine borcu 2003 yılında %68 iken 2011 yılına kadar düşüş trendini sürdürerek 2010 yılsonunda %36'ya gerilemiştir. 2011 yılından itibaren YP ve/ veya YP endeksli hazine borcunun toplam iç borç stokundaki oranı artış göstermiş olup 2020 yılsonu itibari ile %96 oranına yükselmiştir. Bu durum bileşik dolarizasyon endeksinde artışa neden olmuştur.

1.4. Türk Bankacılık Sisteminde Yabancı Para Pozisyonu

Bir bankanın aktif ve pasifindeki yabancı para cinsinden kalemler o bankanın döviz pozisyonunu verir (Selimler ve Kale, 2012: 41). Türk Bankacılık Sisteminin 2003-2020 yılları arası yabancı para pozisyonu Grafik 17'de görülmektedir. Bankalar 2009 yılına kadar bilançolarında anlamlı bir döviz açığı taşımazken bu tarihten sonra düzenli olarak bilançolarında döviz açığı taşımış ve tutar yıllar itibariyle yükselmiştir. Öte yandan Türk Bankacılık Sistemi bilanço içinde mevcut olan döviz açık pozisyonunu, bilanço dışında taşıdığı uzun pozisyon ile kapatmış ve nette döviz pozisyon açığı taşımamıştır.

Grafik 17: 2003-2022 Yılları Arası Türk Bankacılık Sisteminin YP Pozisyonu (Milyon TL)

Kaynak: BDDK

1.5. Türkiye’de Finansal Dolarizasyonun Önlenmesine Yönelik Alınan Tedbirler

Türkiye’de finansal dolarizasyonu önlemeye yönelik en önemli düzenleme 2018 yılında Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar (32 Sayılı Karar) da yapılan değişiklikler ile olmuştur. Yapılan değişiklikler ile Türkiye’de yerleşik gerçek kişilerin yabancı para kredi kullanımı yasaklanmıştır. Döviz endeksli kredi (DEK) kullandırımı kaldırılmıştır. (Karar ve TCMB Sermaye Hareketleri Genelgesi’nde yapılan bu değişiklikler ile hem nakit hem de gayri nakdi DEK kredileri durdurulmuştur). Türkiye’de yerleşiklerin ülke dışından döviz kredisi kullanımına yönelik düzenlemeler yapılmıştır. Döviz geliri olmadan, döviz kredisi kullanma imkânı belli şartlara bağlanmıştır. Son üç mali yılda döviz geliri olmayan firmalara muhtemel döviz gelirlerini belgelemek kaydıyla döviz kredisi kullanmalarına imkân sağlanmıştır. 32

Sayılı Karara aykırı kullandırılan kredilere tespiti yapılmasını müteakip on işgünü içerisinde geri çağırılması veya TL krediye dönüştürülmesi gibi yaptırımlar getirilmiştir (TCMB Sermaye Hareketleri Genelgesi Madde 39-3).

Varlık dolarizasyonunun önlenmesine yönelik olarak da “Kambiyo Muameleleri Vergisi” uygulanmaya konulmuştur. Bu kapsamda Türkiye’de bankalarda fiziki teslimat olmadan, TL hesaplardan döviz satış işlemlerinde kambiyo muameleleri vergisi alınmaktadır. Uygulanan politikalara göre vergi oranları dönem dönem değişmektedir. BDDK tarafından hazırlanan 01.10.2006 tarihli, 26333 sayılı Resmî Gazete ile yürürlüğe giren “Yabancı Para Net Genel Pozisyon/Özkaynak Standart Oranının Bankalarca Konsolide ve Konsolide Olmayan Bazda Hesaplanması ve Uygulanması Hakkında Yönetmelik” ile bankaların özkaynakları ile uyumlu döviz pozisyon tutmalarına yönelik düzenlemeler getirilmiştir.

01.11.2006 tarihli 26333 sayılı Resmî Gazete ile “Bankaların Likidite Yeterliliğinin Ölçülmesine ve Değerlendirilmesine İlişkin Yönetmelik” yayımlanmıştır. İlgili yönetmelik, YP likidite yeterlilik oranına yönelik düzenlemeleri de içermektedir. Bankalarda yabancı para pozisyon ile ilgili olarak 21/03/2014 tarih 28948 sayılı resmî gazete de yayımlanarak yürürlüğe giren “Bankaların Likidite Karşılama Oranı Hesaplanmasına İlişkin Yönetmelik” diğer bir yasal sınırlamayı oluşturmaktadır.

Yabancı para mevduata olan talebin önüne geçmek için TCMB tarafından 21 Aralık 2021 tarihinde resmî gazete yayımlanarak yürürlüğe giren “Türk Lirası Mevduat ve Katılma Hesaplarına Dönüşümün Desteklenmesi Hakkında Tebliğ” ile Kur Korumalı mevduat uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile yabancı para mevduatlar TL’ye dönüştürülerek dövize olan talebin önüne geçilmeye çalışılmıştır. KKM uygulaması ile yabancı para mevduat işlem gününde mevcut kurdan TL’ye dönüştürülerek mevduat hesabı açılmakta ve mevduat faizi uygulanmaktadır. İlgili tebliğin 5. Maddesinde “vade sonunda Türk lirası mevduat veya katılma hesabı sahibine anapara ile faiz veya kâr payı banka tarafından ödeneceği vade sonu kurunun dönüşüm kurundan yüksek olması ve kur farkı üzerinden hesaplanan tutarın banka tarafından ödenecek faiz veya kâr payından yüksek olması durumunda, kur farkı üzerinden hesaplanan tutardan faiz veya kâr payı düşülerek hesaplanan tutar Merkez Bankası mevduat veya katılma hesabı sahibine ödenmek üzere ilgili bankaya aktarılır” ibaresi yer almaktadır. Bu uygulama ile mevduat sahiplerini kurdan kaynaklı oluşabilecek zararlara karşı koruyarak finansal dolarizasyonun önüne geçilmeye çalışılmıştır.

TCMB tarafından oluşturulan 10 Haziran 2022 tarihinde resmî gazete yayımlanarak uygulamaya konulan Yabancı Para Yükümlülükler İçin Türk Lirası Cinsinden Menkul Kıymet Tesisi Hakkında Tebliğ ile bankaların bilançolarındaki yabancı para yükümlülük tutarlarının belirlenen oranların üzerinde olması durumunda Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) nezdinde umumi disponibilitate kapsamında bulunduracakları Türk lirası cinsinden menkul kıymetlere ilişkin usul ve esasları düzenlemektir. İlgili Tebliğ’in 4. Maddesinde “Bankaların tabi oldukları muhasebe standartları ve kayıt düzeni esas alınarak, yurt dışı şubeleri nezdindekiler dâhil, döviz cinsinden mevduat/katılım fonu ve kıymetli maden depo

hesaplarının menkul kıymet tesisine tabi yükümlülükleri olduğu belirtilmektedir. Aynı tebliğin 7. Maddesinde “Bankaların, Merkez Bankası nezdinde adlarına açılan hesaplarda bulundurdıkları mülkiyeti kendilerine ait nitelikleri Merkez Bankasınca belirlenen Türk lirası cinsinden uzun vadeli Devlet İç Borçlanma Senetleri ve Hazine Müsteşarlığı Varlık Kiralama Şirketi tarafından ihraç edilen kira sertifikalarının” menkul kıymet olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Söz konusu tebliğ TCMB tarafından çıkarılan 20 Ağustos 2022 tarihinde resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren “Menkul Kıymet Tesisi Hakkında Tebliğ” olarak değiştirilmiş olup madde 5’te “Bankaların tabi oldukları muhasebe standartları ve kayıt düzeni esas alınarak, usul ve esasları Merkez Bankasınca belirlenen Türk lirası cinsinden nakdi krediler menkul kıymet tesisine tabi varlıkları oluşturur.” İfadesine yer verilmiştir. Finansal dolarizasyonun önüne geçilmesi için bankaların kullandığı ticari kredilerin belgeye bağlanması ve kredi tutarlarının döviz, altın alımı gibi amacı dışında kullanılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan yurt dışına para çıkışlarında işlemin mahiyetinin sorularak işlem ile ilgili evrakların talep edilmesi gibi uygulamalara geçilerek dövizin yurt dışına çıkışının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

SONUÇ

Sermaye hareketlerinin serbest olduğu, kronik veya yüksek enflasyonun yaşandığı ekonomilerde yerli paranın yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi, geçmişte yaşanmış devalüasyonlar, ekonomik istikrarsızlıklar gibi nedenler ekonomik aktörleri alım güçlerini korumak, servet artışı sağlamak amacıyla yerli paranın yerine yabancı para tutmaya yöneltmektedir. Tasarruf sahiplerinin bu tutumu bankaların kaynak tarafının yabancı para pasiflerden oluşmasına neden olmaktadır. Kaynak tarafı yabancı para mevduatlardan oluşan bankalar, kur riskini taşımamak için yabancı para cinsinden kredi kullandırmak istemekte, yabancı para kredi faiz oranlarının yerel para kredi faiz oranlarına nazaran daha düşük olması ve kur dalgalanmalarının olmadığı bir ortamda kredi talep edenlerin de yabancı para cinsinden krediyi tercih etmelerine neden olmaktadır.

Finansal serbestleşme ile Türkiye’de finansal dolarizasyon günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir. Bu çalışmada Türk bankacılık sisteminde finansal dolarizasyonun gelişimi 2003-2022 yılları arasında incelenmiştir. Türkiye’de 2001 yılı öncesinde yüksek bütçe açıkları, yeterli denetime ve düzenlemeye tabi olmayan finans sektörü, finansal kırılganlıklar, döviz kurunda yaşanan artış finansal istikrarı bozmuştur. Bu olumsuz gelişmeler 2001 yılında ülkede finansal kriz yaşanmasına neden olmuş aynı zamanda çok sayıda banka iflası yaşanmıştır. Bu tarihten sonra yapılan düzenlemeler ile ekonomik iyileşme yaşanmaya başlanmış olup bankacılık sektörünün güçlendirilmesi ile ters dolarizasyon sürecine girilmiştir. 2003-2022 yılları arası dönemin ilk yarısında döviz mevduatlarında çözülme hızlanmış 2003 yılında %49 olan toplam mevduatlar içinde YP mevduatların payı, 2010 senesinde %30’a gerilemiştir. Bu dönemde döviz kurlarında anlamlı bir artış yaşanmamıştır. Ekonomik aktörlerin TL’ye olan ilgisi nedeniyle de bankacılık sistemi kayda değer bir döviz açık pozisyonu taşımamıştır.

Son yıllarda yaşanan döviz kurlarındaki yükseliş ile toplam mevduatlar içinde TL mevduatların payı azalarak YP mevduatların payının artmasına neden olmuştur. Tasarruf sahiplerinin varlıklarını döviz cinsinden tutma eğilimi varlık dolarizasyonuna neden olmuştur. Toplam mevduatlar içinde YP mevduatların payı 2021 yılında %65 seviyesine ulaşarak incelen dönem içinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Bu dönemde bankalar nette döviz açık pozisyonu taşımamakla birlikte bilanço için döviz açık pozisyonu taşımaya başlamışlar, döviz açık pozisyonlarını bilanço dışında yaptığı türev işlemlerle kapatmışlardır.

Türkiye’de incelenen dönem itibariyle kredilerde TL kredilerin payı, her dönem YP kredilerden fazla olmuştur. YP kredilerin, toplam krediler içindeki payı %45 ile en yüksek seviyeye 2003 senesinde ulaşmış, 2007 yılında ise %24 ile en düşük seviyeye inmiştir. İncelenen dönemin ikinci yarısında yeniden artış trendine giren YP krediler 2018 yılında %40 seviyesine ulaşmıştır. Alınan önlemler, yasal düzenlemeler ve kurda yaşanan yükseliş sonrası YP kredi kullanımı azalmış, YP kredilerin toplam krediler içindeki payı 2022 yıl sonunda %34 seviyesine gerilemiştir.

İncelenen dönemde makroekonomik değişkenlerin kurlar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunun, kur artışlarının ise varlık dolarizasyonu olarak karşımıza çıktığını göstermektedir. Yabancı para kullanımına yönelik regülasyonların esnek olması kredi dolarizasyonuna neden olmakta, yapılan yasal düzenlemeler ise kredi dolarizasyonunu önlemekte etkili olmaktadır. Mevduat dolarizasyonunun gerilediği dönemler, kur artışının olmadığı veya TL mevduat faiz oranlarının enflasyonun üzerinde getiri sağladığı dönemler olmuştur. Bununla birlikte mevduat dolarizasyonunun önlenmesine yönelik alınan önlemlerden kambiyo muamele vergisi döviz mevduatlarının çözülmesinde etkili olmamakla beraber son yıllarda uygulamaya alınan kur korumalı mevduat uygulaması yabancı para mevduatın payını azaltmıştır.

Ülkenin dolarizasyon derecesinin belirlenmesi amacı ile hesaplanan bileşik dolarizasyon endeksi incelenen dönemin çoğunluğunda çok yüksek olarak gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle son yıllarda artan enflasyon oranları ile döviz kurlarında yaşanan artış ve daha da fazla artacağı beklentisi finansal dolarizasyonun artışında etkili olmaktadır. Finansal dolarizasyonu azaltmak amacı ile döviz mevduatı üzerine getirilen kısıtlamalar, bankalar üzerindeki kısıtlayıcı düzenlemeler mevduatın finansal sistemin dışına çıkması riskine neden olabilmektedir. Bu durum bankalar için kredi verilebilir fonların azalmasına, aracılık faaliyetlerini yerine getirememesine neden olabilmektedir. Öte yandan döviz kurlarındaki dalgalanmalar ve döviz kredilerine getirilen kısıtlamalar kredi dolarizasyonun düşük seyretmesine ve temerrüt riskinin azalmasına zemin hazırlamaktadır.

Kaynakça

Akıncı, Ö., Barlas, Y. ve Usta, B. (2005). *“Dolarizasyon Endeksleri: Türkiye’deki Dolarizasyon Sürecine İlişkin Göstergeler”*. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Çalışma Tebliği, 05/17, 1-23.

Arteta, C. O. (2003). "Are Financially Dollarized Countries More Prone to Costly Crises?". *International Finance Discussion Papers*, No: 763.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'nun (BDDK)

Burgaz, N. (2020). "Borç Dolarizasyonunun İmalat Sanayi Firmaları Üzerindeki Bilanço Etkisi." *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 511-522.

Calvo, G. A. ve Reinhart C.M. (2002). "Fear of Floating". *NBER Working Papers*, No:7993.

Catão, L. and Terrones, M. (2000). "Determinants of dollarization: The banking side", *IMF Working Paper*, 146, 1-37.

Court, E., Özsöz, E. and Rengifo, E. W. (2010). "Deposit Dollarization and its Impact on Financial Deepening in The Developing World". *Fordham University Department Of Economics Discussion Paper Series*, 2010-08, 1-29.

Çağlayan, M. and Talavera, O. (2016). "Dollarization, Liquidity and Performance: Evidence From Turkish Banking", *Munich Personal Repec Archive*, Mpra Paper No. 72812,1-24.

De Nicolo, G., Honohan, P. and Ize, A. (2003). "Dollarization of the Banking System: Good or Bad?". *IMF Çalışma Tebliği* No: 03/146.

Eichengreen, B. and Hausmann, R. (1999). "Exchange rates and financial fragility", *NBER Working Paper*, No: 7418.

Eichengreen, B., Hausmann, R. and Panizza, U. (2003). "Currency Mismatches, Debt Intolerance and Original Sin: Why They Are Not The Same and Why It Matters". *NBER Çalışma Tebliği* No: 10036.

Feige, E. L. (2003). "The Dynamics of Currency Substitution, Asset Substitution and De Facto Dollarization and Euroization in Transition Countries". *Macroeconomics 0302005*, University Library Of Munich, Germany, 1-35.

Hazine ve Maliye Bakanlığı (HMB)

Heysen, S. (2005). "Bact to Basics Dollarization: Controlling Risk is KEY". *Finance and Development*, 44-45.

Honohan, R. P. and Shi, A. (2002). "Deposit Dollarization and the Financial Sector in Emerging Economies". *World Bank Policy Research Çalışma Tebliği* No: 2748.

Işık, S., and Şendeniz-Yüncü, İ. (2022). Effects of dollarization on bank performance: Analysis for Turkey. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 40 (1), 58-86.

Ize, A. and Yeyati, L. E. (2003). "Financial Dollarization". *Journal of International Economics*, 59(2), 323-347.

Kapkara, S. (2021). *Türkiye Örneğinde Finansal Dolarizasyon Olgusunun Bankacılık Ve Reel Sektör Açısından Ampirik Analizi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Doktora Te, zi.Eskişehir.

Kutan, A. M., Rengifo, E. W. and Özsöz, E. (2010). "Evaluating the Effects of Deposit Dollarization in Bank Profitability". *Fordham University Department of Economics Discussion Paper Series*, 2010-07, 1-20.

Neanidis, K. C. and Savva, C. S. (2009). "Financial Dollarization: Short-Run Determinants in Transition Economies". *Journal of Banking and Finance*, 33(10), 1860-1873.

Omet, G., Hadhoud, M. A. and Halim, M. A. (2015). "Deposit Dollarization and Bank Performance: The Jordanian Case". *International Journal of Business and Social Science*, 6(6), 139-145.

Özsöz, E. (2009). "Evaluating the Effects of Deposit Dollarization in Financial Intermediation in Transition Economies". *Eastern European Economics*, 47(4), 5-24.

Reinhart, C. M., Rogoff K. S. and Savastano, M. A. (2003). "Addicted to Dollars". *NBER Working Paper*, No: 10015,1-67. DOI 10.3386/W10015

Selimler, H. ve Kale, S. (2012). "Türk Bankacılık Sektöründe Yabancı Para İşlemler". *Dergipark*, 26(96), 35-65.

Sever, E. (2012). "Türkiye'de Dolarizasyon Süreci ve Döviz Kuru Belirsizliği İlişkisi". *Sosyoekonomi*, 17(17), 203-222.

TCMB (2018). Sermaye Hareketleri Genelgesi (27.04.2018).

TCMB Terimler sözlüğü

Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar (1989). T.C. Resmî Gazete (20249, 11 Ağustos 1989).

Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karara İlişkin Tebliğ. (2006). T.C. Resmî Gazete (26801, 28 Şubat 2008).

Türkiye Bankalar Birliği (TBB),

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ([TCMB])

Webb, R. and Armas, A. (2003). "Monetary Policy in a Highly Dollarized Economy: The Case of Peru". Ugolini, P.C., Schaechter, A. ve Stone, M.R. (Ed.), Washington: International Monetary Fund.

Yabancı Para Net Genel Pozisyon/ Özkaynak Standart Oranının Bankalarca Konsolide ve Konsolide Olamayan Bazda Hesaplanması ve Uygulanması Hakkında Yönetmelik. (2006). T.C. Resmî Gazete (26333,1 Kasım 2006).

Yeyati, E. L. (2006). "Financial Dollarization: Evaluating the Consequences". *Journal of Economic Policy*, 21(45), 61-118.

Zeybek, H. (2018). “Dolarizasyonun Finansman Maliyeti Üzerine Etkisi: Türkiye Ekonomisi Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz”. *Proceedings of the International Congress on Business and Marketing*, İstanbul.

BAĞIMSIZ DENETİM SEKTÖRÜNÜN VE “BÜYÜK DÖRTLÜ” DENETİM FİRMALARININ SON ON YILDA GELİŞİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Sezin AÇIK TAŞAR

Dr. Öğr. Üyesi, Beykoz Üniversitesi, sezinaciktasar@beykoz.edu.tr

ORCHID: 0000-0002-0406-7734

Özet

Son yıllarda dünyada yaşanan finansal krizler, bağımsız denetim fonksiyonunun ülkelerin finansal istikrarını korumaları için bir zorunluluk haline gelmesine neden olmuştur. Nitekim bağımsız denetim sayesinde, işletmelerin veya finansal kuruluşların finansal kayıtları, finansal tabloları ve diğer bilgileri yürürlükteki yasalar ve Uluslararası Finansal Raporlama Standartları çerçevesinde nesnel bir yargıyla değerlendirilir ve bağımsız denetçinin görüşünü içeren denetim raporu hazırlanarak finansal bilgi kullanıcılarının işletme hakkında bilinçli kararlar almasına yardımcı olunur. Başka bir ifadeyle, bağımsız denetim bir işletmenin finansal istikrarını değerlendirmek ve paydaşlara işletmenin finansal kayıtlarının doğru ve eksiksiz olduğu hususunda makul bir güvence sağlamak için önemli bir rol üstlenmiştir. Bağımsız denetim fonksiyonunun son on yılda Türkiye’de ve dünyada yaşadığı gelişmeleri incelemek çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de bağımsız denetim süreci değerlendirilmiş, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) tarafından yayınlanan bağımsız denetim istatistikleri incelenerek Türkiye’de bağımsız denetimin gelişimi ortaya çıkarılmıştır. Öte yandan çalışmada bağımsız denetimin dünyada yaşadığı önemli gelişmelere yer verildikten sonra “Büyük Dörtlü” adıyla bilinen uluslararası ölçekli dört büyük denetim firmasının global pazarda son on yılda yaşadıkları gelişmelere istinaden başlıca istatistikleri verilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre, Türkiye’de KGK’nın kayıt sistemine girilen toplam denetim sözleşme sayısı son on yılda 3451 adetten %498’lik büyük bir artış ile 20.626 adede çıkmış ve sözleşmelerin önemli çoğunluğunun bağımsız denetim firmaları üzerinden gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Denetim sektörünün lider firmaları olarak tanımlanan “Büyük Dörtlü” firmanın son on yıllık performansları incelendiğinde, global gelirlerinin artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 2013 yılında 113.7 milyar USD olan global gelir, 2022 yılında %67 artarak 189.4 milyar USD olmuştur. Çalışmanın bir diğer sonucu ise, sektör lideri dört firmadan üçünün en çok gelir elde ettikleri fonksiyon danışmanlık hizmetleri iken, birinin ise denetim hizmetleridir. Çalışmanın finansal krizlerde bağımsız denetim fonksiyonunun önemi konusunda literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız denetim, KGK (Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu), Türkiye, Büyük Dörtlü

A RESEARCH ON THE DEVELOPMENT OF THE INDEPENDENT AUDIT INDUSTRY AND THE “BIG FOUR” AUDIT FIRMS IN THE LAST DECADE

Abstract

Financial crises around the world in recent years have caused the independent audit function to become a necessity for countries to maintain their financial stability. Indeed, independent auditing allows financial records, financial statements, and other information of businesses or financial institutions to be evaluated objectively within the framework of applicable laws and International Financial Reporting Standards, and an audit report containing the independent auditor's opinion is prepared, allowing users of financial information to make informed business decisions. In other words, an independent audit plays an important role in evaluating the financial stability of a business and providing reasonable assurance to stakeholders that the financial records of the enterprise are accurate and complete. The purpose of this study is to compare the advancements in the last ten years in Turkey and throughout the world of the independent audit function. In this study, the independent audit process in Turkey was evaluated, and the development of independent auditing in Turkey was revealed by examining the independent audit statistics published by the Public Oversight Accounting and Auditing Standards Institution (KGK). On the other hand, after the important developments experienced by independent auditing in the world are given in the study, the main statistics of the four big international audit firms known as the "Big Four" regarding the developments in the world and in Turkey in the last ten years are given. According to the findings of the study, the total number of audit contracts entered into the KGK's registry system in Turkey increased from 3451 to 20,626 with a 498% increase in the last ten years, and it was determined that the majority of the contracts were executed through independent audit firms. When the performances of the "Big Four" firms, defined as the leading companies in the auditing industry, are analyzed over the last ten years, it is observed that their global revenues have increased. Global revenue, which was 113.7 billion USD in 2013, increased by 67% to 189.4 billion USD in 2022. Another result of the study is that three of the four industry-leading companies earn the most revenue from consulting services, while one of them provides auditing services. It is expected that the study will contribute to the literature on the importance of the independent audit function in financial crises.

Keywords: Independent audit, KGK (Public Oversight Accounting and Auditing Standards Institution), Turkey, Big Four

1. GİRİŞ

Bağımsız denetim, bir işletmenin finansal kayıtlarını, bu kayıtlardan oluşturduğu finansal tablolarını ve diğer bilgilerini objektif bir bakış açısıyla sistematik olarak inceleyerek, işletmenin beyan ettiği finansal durumunu, performansını yasal düzenlemeler çerçevesinde değerlendirmektir. Özellikle son yıllarda dünyada yaşanmış olan finansal krizlerin varlığıyla önemi daha da perçinlenen bağımsız denetimin amacı, işletmenin finansal raporlamasının güvenilirliğini ve şeffaflığını arttırarak işletme paydaşlarına doğru, eksiksiz ve güvenilir bilgi sunumunun sağlandığını makul bir güvence ölçüsünde onaylamaktır.

2001 yılında, 63.4 milyar dolarlık varlığa sahip olan enerji şirketi Enron Corporation Amerika Birleşik Devleti'nin en büyük yolsuzluklarından biri olarak anılan ve şirketin iflası ile sonuçlanan skandal bağımsız denetim sektörü için de bir dönüm noktasıdır. Şirket yöneticilerinin bazılarının dolandırıcılık suçundan hapis cezası aldığı, şirket denetçisi Arthur Andersen'in ise müşterilerinin bir çoğunu kaybetmesi nedeniyle denetim işini yapmayı bırakması ile sonuçlanan süreç, bağımsız denetimin önemini vurgulamış ve sektörün büyümesine önemli bir katkı sunmuştur (Constable, 2021).

Bağımsız denetim sektörünün bir kılavuz olarak başvurduğu ve global olarak kullanılan uluslararası finansal raporlama standartları (UFRS), Uluslararası Muhasebe Standartları Kurumu (IASB) tarafından geliştirilir ve yayımlanır. IASB'nin sorumlulukları arasında UFRS'lerin ve tanıtım taslaklarının Anayasa'da öngörülen usule uygun olarak hazırlanması ve yayımlanması, UFRS Yorumlama Komitesi tarafından geliştirilen yorumların onaylanması ve yayımlanması yer almaktadır (Deloitte, 2023). Bu standartlar, denetçilerin çalışmalarını yürütürken takip etmeleri için yönergeler ve ölçütler olarak değerlendirilir ve bağımsız denetimlerin bütünlüğünün, tarafsızlığının ve kalitesinin sağlanmasında çok önemli bir rol oynamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, bağımsız denetim fonksiyonunun son on yılda Türkiye'de ve dünyada yaşadığı gelişmelere yer vermektir. Çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmış olup, Türkiye'de ve dünyada bağımsız denetim süreci değerlendirilmiş, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KKGK) tarafından yayınlanan bağımsız denetim istatistikleri incelenerek Türkiye'de bağımsız denetimin gelişimi ortaya çıkarılmış ve "Büyük Dörtlü" adıyla bilinen uluslararası ölçekli dört büyük denetim firmasının global pazarda son on yılda yaşadıkları gelişmelere istinaden başlıca istatistikleri verilmiştir. Çalışmanın alanda çalışma yapacak akademisyenlere finansal krizlerde bağımsız denetim fonksiyonunun önemini vurgulaması ve konuyla alakalı güncel bilgi içermesi açısından katkı sağlayacağı beklenmektedir.

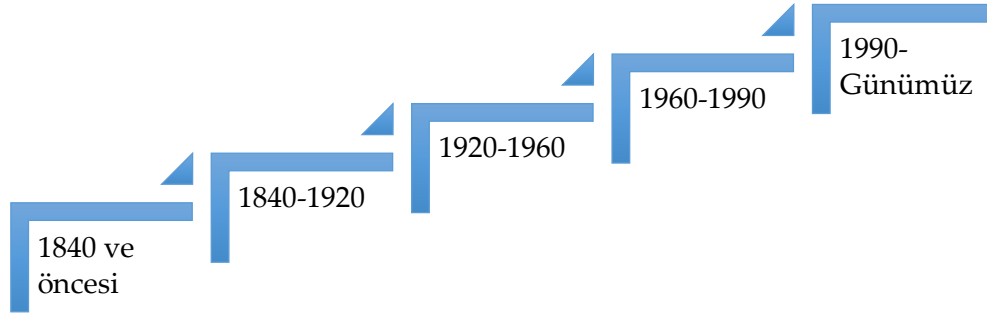
2. BAĞIMSIZ DENETİMİN TARİHÇESİ

"Denetim" terimi, "duymak" anlamına gelen Latince "Audire" teriminden türetilmiştir, çünkü denetçiler, sorumlu yetkililerin üçüncü kişilere verdiği sözlü raporları dinleyerek doğruluğunu teyit etmiştir. Yıllar geçtikçe denetçinin rolü, yazılı kayıtları da doğrulamak için gelişmiştir (Bansal, 2017). Wang (2004), finansal denetimi, yönetimin mali hesap verebilirliği

konusunda öz kimliğin, öz ölçümün ve öz düzenlemenin yeniden teyit edilmesi süreci olarak tanımlamıştır. Denetim, mali tabloların ne kadar doğru ve adil bir görüş sunduğunu belirlemek için bir kuruluşun defterlerinin, hesaplarının, belgelerinin ve fişlerinin sistematik ve bağımsız bir şekilde incelenmesidir (Power, 1999; akt: Ajao vd., 2016:33).

Şekil 1’de dünyada denetim mesleğinin tarihsel olarak yaşamış olduğu değişimler ve ilgili dönemler gösterilmiştir (Lee ve Azham, 2008; Ajao vd., 2016):

Şekil 1. Denetimin Tarihsel Zaman Çizelgesi

(Kaynak: Lee ve Azham, 2008; Ajao vd., 2016)

Şekil 1’e göre, tarihsel gelişimin ilk basamağı 1840 yılı ve öncesi olarak ele alınmaktadır. Bu tarihlerde, yapılandırılmış bir iç kontrol sisteminin olmadığı, işlenen her verinin ayrıntılı olarak test edildiği ve bu nedenle “örnekleme” kavramının o dönemlerde denetimin bir parçası olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca denetim mesleği o zaman diliminde daha çok yolsuzluk tespiti için gerekliydi (Ajao vd., 2016:35). 1840-1920 yılları arasında İngiltere’de ortaya çıkan Sanayi Devrimi her sektörde etkisini hissettirmiş ve işletmelerin faaliyetlerinin büyümesine neden olmuştur. Bu büyüme, işletmelerden finansal işlemlerin sıklığını ve karmaşıklığını arttırmış, denetçilerin rolünün artmasını sağlamıştır.

1920-1960 yılları arası incelendiğinde, işletmelerin büyümeleri sürmüş, işletme sahipliği ve yönetimi fonksiyonlarının ayrılması gerçekleşmiştir (Porter vd., 2005). Denetimin işlevi de, hile ve hataların tespit edilmesinden, şirket yöneticilerinin şirket hissedarları için hazırladığı finansal tabloların güvenilirliğini sağlamaya evrilmiştir (Ajao vd., 2016:36). Ayrıca bu süre zarfında, denetim mesleğinde ilk defa örnekleme tekniğinden bahsedilmiştir (Brown, 1962). Bu tekniğe göre, denetçiler inceleme için daha geniş bir veri popülasyonlarından kalemlerin veya işlemlerin özelliklerini yansıtan temsili bir alt kümesini seçerek test ederler ve bütün popülasyon hakkında makul güvence sağlamaya çalışırlar.

1960-1990 yılları arasında, teknolojik gelişmelerin işletmelerin işlemlerin kompleksliğini arttırması sebebiyle, denetim mesleği tüm işlemleri defterde doğrulama faaliyetlerinden işletmenin iç kontrol sistemine güvenerek test ettikleri bilgi ve belge sayısını azaltma yoluna gitmiştir. Bu dönemde, işletmelerden bilgi akışlarının ve iç kontrollerinin tanımlanması, muhasebe sistemlerinin belgelenmesi denetçiler tarafından istenmiştir (Lee ve Azham, 2008; Ajao vd., 2016).

1990 yılından başlayarak günümüze kadar devam eden dönemde ise denetim mesleği için aşağıdaki gelişmeler yaşanmıştır:

- 1990'lar, teknolojik gelişmelerin arttığı bir dönem oldu. Denetim firmaları, veri analizi ve testi için bilgisayar destekli denetim teknikleri ve araçlarının (Computer Assisted Audit Techniques and Tools- CAATT) kullanımı da dahil olmak üzere teknolojiyi denetim süreçlerine entegre etmeye başladılar.
- Bilgisayar Destekli Denetim Teknikleri ve Araçları (CAATT), özellikle teknoloji tabanlı işlemeye büyük ölçüde güvenen işletmeleri denetlerken denetçiler için önemli bir araç haline geldi. (CICA, 1994). Denetçiler tarafından en çok kullanılan CAATT türleri arasında elektronik çalışma kağıtları, dolandırıcılık (fraud) tespiti, ağ güvenliği, sürekli izleme, denetim raporlaması, bilgisayar tabanlı eğitim, genelleştirilmiş denetim yazılımı (generalized audit software), elektronik ticaret ve internet güvenliği sayılabilir (Mahzan vd., 2009:37).
- Denetimin tarihsel gelişimi muhasebe mesleği kadar eski olsa da, gelişimi işletmelerin ya da kuruluşların faaliyetlerinin muhasebeleştirilmesiyle veya hileli çalışmaların gözden geçirilmesi faaliyetleriyle hız kazanmıştır.
- 2000'li yılların başında Sunbeam, Waste Management, Xerox, Adelphia, Enron ve WorldCom gibi halka açık şirketlerin yaşadığı bir dizi finansal yolsuzluğun ardından iflası, bu şirketlerin aldığı finansal denetimlerin kalitesinin inceleme altına alınmasına ve denetçilerin çalışmalarına karşı paydaşların bir güven kaybı yaşamasına sebep olmuştur (Boynton vd., 2006).
- Yaşanan denetim skandalları sebebiyle, bağımsız denetim faaliyetlerinin kalitesinin sorgulanması hususu gündeme gelmiştir. Bu sebeple, 2002 yılında Sarbanes Oxley (SOX) yasası Amerika Birleşik Devletleri'nde çıkarılmıştır. Bu yasanın temelinde, yöneticilerin ve şirket çalışanlarının şirkete ilişkin görevlerinde ilkeli hareket etmelerini ve uygun davranmayanların ağır para ve hapis cezası ile cezalandırılmaları yer almaktadır (Kırlioğlu ve Akyel, 2004:31).

2002'de Sarbanes-Oxley Yasasının kabulü, halka açık şirketler ve muhasebe mesleği üzerinde kapsamlı değişiklikler getirmiştir. SOX, iç kontrol uygulamaları ve operasyonları ile finansal raporlama kalitesi hakkındaki güvencelerin hem yönetimin hem de denetçilerin sorumluluğunda olduğunu tespit etmiştir (Brynes vd., 2015:76). SOX Yasası'nda, denetçi bağımsızlığı konusunda şüpheler oluşması sebebiyle çok sayıda kısıtlamalar yer almaktadır. Bu kısıtlamalar şöyle sıralanabilir (Latshaw, 2003:13; akt: Demircan, 2007:66):

1. Denetimi yapılan müşteri işletmenin finansal tabloları veya muhasebe kayıtları ile ilgili hizmetler veya defter tutma faaliyeti,
2. Finansal bilgi sistemleri tasarımı,
3. Değer takdiri veya değerlendirme hizmetleri,
4. Sigorta istatistik hizmetleri,

5. İşletmelere iç denetim hizmeti sunulması,
6. Yönetim fonksiyonları veya insan kaynakları
7. Borsa aracılık hizmetleri, broker, yatırım danışmanlığı, yatırım bankacılığı hizmetleri
8. Denetimle ilgili yasal hizmetler

Porter vd. (2005) göre denetimin bir sonraki evresi, müşterilerinin iş riski perspektifi üzerine inşa edilen yeni süreçler olarak tanımlanmıştır. İş riski yaklaşımı, müşterinin iş risklerinin geniş bir yelpazesinin denetimle ilgili olduğu fikrine dayanmaktadır. Günümüzde denetimin nihai amacı, işletme yönetimi tarafından yıllık raporlarda sağlanan finansal ve finansal olmayan bilgilere güvenilirlik kazandırmaktır; ancak denetim firmaları büyük ölçüde işletmelere danışmanlık hizmeti vermektedir (Teck-Heang ve Ali, 2008:6).

Günümüz denetim anlayışında ise manuel denetim süreçleri sona ererek yerini yeni nesil teknoloji destekli denetim anlayışı almaktadır. Denetim mesleğindeki en dikkate değer trendlerden biri, veri analitiğinin yükselişidir. Mevcut veri miktarının artmasıyla denetçiler, denetimlerinin doğruluğunu ve verimliliğini artırmak için veri analitiği araçlarına ve tekniklerine yönelmektedir (Ramaswamy, 2023).

2.1.Türkiye’de Bağımsız Denetim

Türkiye’de ilk yasal bağımsız denetim, 13 Aralık 1987 tarihinde kabul edilen Sermaye Piyasasındaki Bağımsız Dış Denetleme Hakkında Yönetmelik ile gerçekleşmiştir. Muhasebenin temel kavramları, muhasebe politikalarının açıklanması, mali tabloların esasları ve tek düzen hesap planının çerçevesini belirleyen Tek Düzen Hesap Planı'na ilişkin yasal düzenlemeler Maliye Bakanlığı tarafından 1992 yılında 21447 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Muhasebe Uygulama Esasları Hakkında Genel Tebliğ ile kabul edilmiş ve 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. Böylece Türkiye’de muhasebe mesleği profesyonellerinin tek düzen hesap planı ve standartlaştırılmış mali tabloları kullanmaya başlamasıyla, denetçilerin farklı hesap dönemlerine ait mali tabloları karşılaştırmasına olanak sağlanmıştır (Güvemli vd., 2016:19).

2000’li yılların başında yaşanan finansal krizlerin de etkisiyle, Amerika Birleşik Devleti başta olmak üzere bir çok ülkede finansal raporların güvenilirliğini sağlamak amacıyla meslekten bağımsız, düzenleme, denetleme ve yaptırım yetkilerine sahip kamu gözetim kurumları kurulmuştur. Bu sebebe istinaden, Türkiye’de 2011 yılında 660 sayılı KHK ile finansal raporlama ve bağımsız denetim alanında düzenleyici ve denetleyici kuruluş olarak, Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) kurulmuştur. KHK 1 maddesinin amacı, uluslararası standartlarla uyumlu Türkiye Muhasebe Standartlarını oluşturmak ve yayımlamak, bağımsız denetimde uygulama birliğini, gerekli güveni ve kaliteyi sağlamak, denetim standartlarını belirlemek, bağımsız denetçi ve bağımsız denetim kuruluşlarını yetkilendirmek ve bunların faaliyetlerini denetlemek ve bağımsız denetim alanında kamu gözetimi yapmak yetkisini haiz Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim

Standartları Kurumunun kuruluş, teşkilat, görev, yetki ve sorumluluklarına ilişkin usul ve esasları düzenlemektir (Yaraşlı, 2016).

Türkiye’de güvenilir bir finansal raporlama ve bağımsız denetim altyapısı oluşturmak için kurulan KGK, işletmelerin hazırladıkları finansal raporların uluslararası finansal standartlara uygun olup olmadığını kamu gözetimi sağlayarak gerçekleştirmeyi amaç edinmiştir (KGK, 2023a). Bu amaç çerçevesinde, KGK, işletmeler için uluslararası standartlarla uyumlu olarak hazırlanan Türkiye Muhasebe Standartları (TMS) ve Türkiye Denetim Standartları’nı (TDS) yayımlamakla yükümlüdür.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Literatürde çok sayıda araştırmaya konu olan bağımsız denetim mesleğinin gelişim süreci hakkında önde gelen çalışmalardan bazıları aşağıdaki gibi özetlenmiştir.

Dedoulis (2006) tarafından hazırlanan ve Yunanistan’da denetim mesleğinin 1992-2002 yılları arasındaki gelişimini konu edinen çalışmada, Etik Kuralları (Code of Ethics) açısından konuya yaklaşılmıştır. Yazar Etik Kuralları biçimlerinin Anglo-Amerikan bağlamında muhasebe mesleğinin ilerlemesinde önemli roller oynadığını belirtmiştir. Çalışma, denetim mesleğinin 1992 yılında kendi kendini yöneten bir kurum olarak faaliyet göstermeye başlamasına rağmen, 1997 yılına kadar bir Etik Kurallarının oluşturulmadığını belirtmiştir.

Güvemli ve Özbirecikli (2011), 1990-2011 yılları arasında Türkiye’de bağımsız denetimin gelişim sürecini araştırmıştır. Çalışmada, 90’lı yıllarda gelişmeye başlayan denetim mesleğinin, beş denetim alanı açısından incelenmesi konu alınmıştır. Bu alanlardan ilki, Maliye Bakanlığı tarafından gerçekleştirilen denetleme faaliyetleri, bir diğeri Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) tarafından gerçekleştirilen denetleme faaliyetleri, üçüncüsü Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK) tarafından gerçekleştirilen denetlemedir. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu (EPDK) ve Sigorta Denetleme Kurulu tarafından gerçekleştirilen denetleme faaliyetleri de son iki gelişim alanı olarak çalışmada belirtilmiştir.

Michas (2011) çalışmasında, gelişen piyasa ülkelerinde denetim mesleğinin ülke düzeyindeki gelişimini ve bu gelişimin denetim kalitesi ve denetçi seçimi ile ilişkili olup olmadığını araştırmıştır. Çalışmada, denetim mesleğinin hukuk üstünlüğü ve yatırımcı koruması yüksek olan gelişmiş ülkelerde daha gelişmiş olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada elde edilen bir diğer sonuçta ayrıca, denetim mesleğinin gelişiminin yüksek olduğu ülkelerin “Büyük Dörtlü” denetim firmalarını tercih etmesi olasılığının yüksek olmasıyla ilişkisi tespit edilmiştir.

Öhman ve Wallerstedt’in 2012 yılında yayınlanan İsveç’te denetim mesleğinin düzenlemelerini ve gelişimini konu alan çalışmalarında, 1895 yılında limited şirketlerin bir denetçi atamasını şart koşan Şirketler Kanunu’nundan sonra denetim mesleğinin doğduğu, sonraki dönemde de denetim düzenlemeleri ile denetim mesleğinin gelişimi arasında karşılıklı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca, limited şirkette en az bir denetçinin yetkilendirilmesi gerektiğine dair Şirketler Kanunu ile birlikte yetkili mali müşavir sayısının önemli ölçüde arttığı gözlemlenmiştir.

Baker tarafından 2014 yılında hazırlanan çalışmada, İngiltere ve Fransa’da bağımsız denetim mesleğinin gelişimi incelenmiştir. Çalışmada temel olarak amaçlanan, bağımsız denetim mesleği gelişiminde İngiltere ve Fransa’nın yaklaşımlarını karşılaştırmaktır. Çalışmada, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak, limited şirketlerin kurulmasına yönelik kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılması sayesinde her iki ülkede de devletin denetim mesleğinin ortaya çıkmasında rol oynadığı ve şirket denetimlerinin sıklığının arttığı ifade edilmiştir. Denetlenmiş mali tablolar için yasal gereklilikler denetim mesleğinin büyümesi için bir fırsat sağladığı, ancak mesleklerin rolü ve statüsüne ilişkin tarihsel farklılıkların, incelenen ülkelerde denetim mesleğinin gelişme biçimlerinde farklılıklara yol açtığı tespit edilmiştir.

Al-Farah vd. (2015) Ürdün’de muhasebe ve denetim mesleğinin gelişimini araştırdıkları çalışmalarında, mesleği etkileyen sosyal, ekonomik ve politik faktörler üzerinde durmuştur. Çalışmada, mesleğin ve ilgili ticari mevzuatın yirminci yüzyılın başından günümüze kadar tarihsel gelişimi incelenerek, işletmelerin Ürdün’de uluslararası finansal raporlama ve uluslararası denetim standartlarına uygun faaliyet gösterdikleri tespit edilmiştir. Çalışmanın bir diğer sonucu ise, incelenen sosyal, ekonomik ve politik faktörlere bağlı olarak muhasebede Anglo-Amerikan modelin benimsendiğinin belirtilmesidir.

Kavut ve Adiloğlu’nun 2016 yılında gerçekleştirdikleri çalışmalarında, dünyada bağımsız denetim mesleğinin geçmişini sistematik bir biçimde incelenmesi ve Türkiye’de denetim mesleğini etkileyen temel olaylar ve yasal düzenlemeler yer almıştır.

Kamil ve Nashat tarafından 2017 yılında, bilişim teknolojilerinin muhasebe ve denetim meslekleri üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Çalışmada bilişim teknolojisinin, bilgi teknolojisi araç ve mekanizmalarının muhasebe mesleği üzerinde olumlu etkisi olduğu ve bu etkinin de denetim mesleğinin gelişmesine ve denetim mesleği ile alakalı bazı sorunların azaltılmasına katkıda bulunduğu tespit edilmiştir.

De Beelde tarafından 2022 yılında Belçika’da gerçekleştirilen çalışmada, 1940’ların sonlarında ve 1950’lerde Belçika’da bir denetim mesleğinin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine yapılan bir çalışmanın sonuçları sunulmuştur. Çalışmada Belçika denetim mesleğinin oluşumunda yer alan başlıca tarafların devlet, işverenler ve sendikalar olduğu belirtilirken, denetim mesleğinin kurulmasına eşlik eden tartışlardan birinin denetçiler tarafından sağlanabilecek hizmetlerin türü olduğu gözlemlenmiştir. Çalışmada bahsedilen bir diğer tartışma konusu ise, ortaya çıkan bu yeni mesleğin özerkliği ve yapısının profesyoneller, devlet ve örgütlü çıkar grupları arasındaki ilişkiler üzerine nasıl şekillendiği üzerinedir.

4. KGK TARAFINDAN TÜRKİYE’DE YAYINLANAN BAĞIMSIZ DENETİM İSTATİSTİKLERİ

KGK tarafından 2013-2022 yılları arasında yayınlanan verilerden derlenen Tablo 1’de, toplam denetim sözleşmesi sayıları yer almaktadır. Söz konusu veriler, KGK’nın Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi üzerinden bağımsız denetçilerin yaptığı sözleşme ve rapor bildirimlerinden oluşmaktadır (KGK, 2023b).

Tablo 1. 2013-2022 Yılları Hesap Dönemleri için Bildirilen Toplam Denetim Sözleşmesi Sayıları

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Bağımsız Denetime Tabi Şirketlerin Belirlenmesine Dair Karar Uyarınca Yaptırılan Denetim	3033	3984	5431	6929	7641	9682	10.904	12.309	14.118	15.778
İlgili Mevzuatında Yer Alan Özel Hükümler Uyarınca Yaptırılan Denetim	190	297	340	369	425	3481	4266	4440	3939	3008
Herhangi Bir Mevzuata Dayanmaksızın İhtiyari Olarak Yaptırılan Denetim	228	307	344	375	1345	1568	1786	1993	2156	1840
Toplam Sözleşme Sayısı	3451	4588	6115	7673	9411	14.731	16.956	18.742	20.213	20.626

(Kaynak: kgk.gov.tr)

Tablo 1’de yer alan yıllara ait toplam sözleşme sayılarına göre, işletmelerin 2013 hesap döneminin denetimine ilişkin olarak KGK’nın Sözleşme Bilgi Girişi Sistemi üzerinden girdiği toplam 3451 sözleşme bulunurken, bu rakam incelenen yıllar itibariyle devamlı artış göstermiş ve 2022 hesap döneminde %498’lik dikkat çekici bir artış ile 20.626 adet olarak gerçekleşmiştir. Toplam sözleşme sayılarının çoğunluğunu bağımsız denetime tabi şirketlerin belirlenmesine dair karar uyarınca yaptırılan denetimler oluşturmaktadır. Bu denetimler 2013 yılında toplam sözleşme sayısının %88’ini oluştururken, 2022 yılında bu rakam toplam sözleşme sayısının %76’sı olarak gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra, bağımsız denetime tabi şirketlerin belirlenmesine dair karar uyarınca yaptırılan denetim sözleşmeleri 2013 yılında 3033 olarak gözlemlenirken, bu rakam 2022 yılında %420 artışla 15.778 olarak tespit edilmiştir.

26.12.2012’de 28.509 no.lu Resmi Gazete’de yayınlanan Bağımsız Denetim Yönetmeliği Madde 3’te bağımsız denetçilerin denetim üstlenebilmesi için aşağıdaki şartları taşıması gerekliliğini belirtir (mevzuat.gov.tr):

- Müteakip bentlerdeki şartları sağladıklarını gösteren bilgi ve belgelerle KGK’ya onay için başvuruda bulunulması
- Başvuranın sorumlu denetçi olabilme şartlarını karşılaması,
- Denetim kadrosunun, asgari olarak ilgili maddede belirtilen denetim ekiplerini oluşturabilecek nitelik ve genişlikte olması,
- Denetçilerin tam zamanlı ve asgari bir raporlama dönemi için istihdam edilmiş olması,
- Denetim kadrosunda kendisi hariç en az bir sorumlu denetçinin bulunması,
- Kendisinin ve denetçilerinin herhangi bir denetim kuruluşunda veya başka bir denetim üstlenen bağımsız denetçi yanında ortak, kilit yönetici veya denetçi olarak

görev almaması ve denetçilerinin ayrıca denetim üstlenen bağımsız denetçi olarak faaliyette bulunmaması,

- Denetim rehberleri dahil olmak üzere, esasları KGK tarafından belirlenen kalite kontrol sistemine ilişkin politika ve süreçlerini yazılı olarak oluşturmuş olması,
- Denetim faaliyetlerini etkin bir şekilde yürütebilmesini sağlayabilecek KGK tarafından uygun görülecek düzeyde organizasyon, mekân, teknik donanım, belge ve kayıt düzenine sahip olması,
- KGK tarafından onaylanmış olanların denetim üstlenen bağımsız denetçi olarak sicilde kayıt ve ilan edilmesi.

Fakat 2017 yılında, denetçilerin yetkilendirilmesi konusunda Ek:RG-21/7/2017-30130 4.Maddede değişikliğe gidilmiştir. Buna göre (mevzuat.gov.tr):

“KGK; belirli alanların düzenlenmesi ve denetlenmesinden sorumlu kurum, kurul veya kuruluşların görüşlerini alarak, bu alanlarda denetim faaliyetinde bulunacak denetçiler için ilave şartlar belirleyebilir veya nispeten daha küçük ölçekteki işletmelerin denetiminin üçüncü fıkradaki şartları aramadan tek bir denetçi tarafından üstlenilmesine yönelik düzenleme yapabilir”.

Bu değişiklik sonrasında Tablo 1’de gözlemlenebildiği gibi dikkat çeken bir diğer artış gerçekleşmiştir. 2017 yılında, ilgili mevzuatında yer alan özel hükümler uyarınca yaptırılan denetim sözleşme sayısı 425 iken, 2018 yılında bu rakam %719 artış göstererek 3481 adet olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2’de ayrıca KGK tarafından yayınlanan toplam denetim sözleşmelerinin bağımsız denetim kuruluşu ve bağımsız denetçi dağılımı verilmiştir. Bu veri Tablo 2’de aşağıdaki gibidir:

Tablo 2. 2013-2022 Yılları Denetim Sözleşmelerinin Denetim Kuruluşu/Denetçi Dağılımı

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Bağımsız Denetim Kuruluşu	3370	4478	5825	7157	8730	13.698	16.437	18.246	19.800	20.184
Bağımsız Denetçi	81	110	290	516	681	1033	519	496	413	442
Toplam	3451	4588	6115	7673	9411	14.731	16.956	18.742	20.213	20.626

(Kaynak: kgk.gov.tr)

Tablo 2’ye göre, incelenen yıllar arasında gerçekleştirilen toplam denetim sözleşmelerinin önemli çoğunluğu bağımsız denetim kuruluşları tarafından gerçekleştirilmektedir. 2013 yılında KGK’nin Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi’ne girilen toplam sözleşme sayısının %98’i bağımsız denetçi kuruluşlar tarafından sağlanırken, bu rakam 2022 yılında yine toplam sözleşme sayısının %98’i olarak gerçekleşmiştir.

Çalışmada denetim raporlarının içerdiği görüş türlerine göre de dağılımı yer almaktadır. 2013-2022 dönemleri çalışmaya konu olmasına rağmen, KGK’nin Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi’ne 2015 yılı itibariyle denetim raporu görüşleri girilmiştir. 2015-2022 yılları arasında

gerçekleştirilen denetim sözleşmelerine istinaden hazırlanan denetim raporlarının görüşleri Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. 2015-2022 Yılları Denetim Raporlarının Görüş Türlerine Göre Dağılımı

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Olumlu Görüş	5139	6311	7796	12.375	14.115	15.297	14.946	7185
Sınırlı (Şartlı) Olumlu Görüş	855	1237	1473	2103	2476	2793	3218	506
Görüş Bildirmekten Kaçınma	104	106	120	192	180	136	59	7
Olumsuz Görüş	17	17	18	37	43	38	23	4
Toplam	6115	7671	9407	14.707	16.814	18.264	18.246	7702

(Kaynak: kgk.gov.tr)

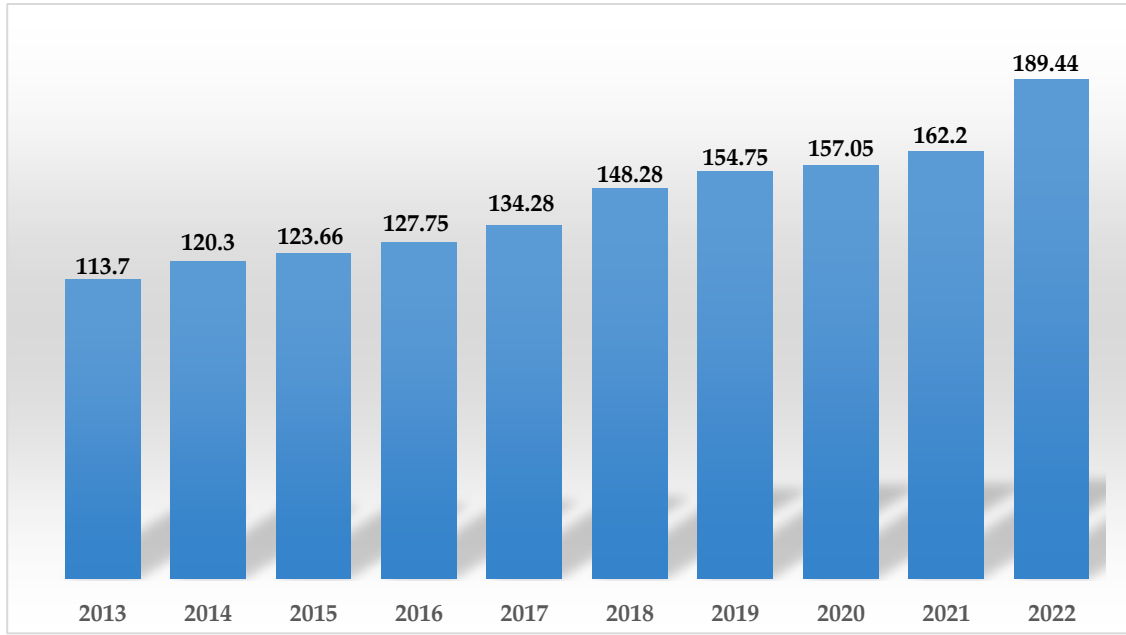
Tablo 3'e göre, KGK'nın Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi'ne bildirilen toplam denetim raporu sayısı sadece 2015 yılında toplam sözleşme sayısı ile aynıdır. 2015 yılı toplam sözleşme sayısı 6115 adet olup, tüm sözleşmelere istinaden gerçekleştirilen denetim çalışmalarının denetim raporu görüşü sisteme girilmiştir. Bu tarihten sonra, sisteme bildirilen toplam denetim sözleşme adedine istinaden gerçekleştirilen denetim raporlarının görüşlerinin bir kısmının sisteme girilmediği, bu yüzden de 2016-2022 yılları itibariyle toplam sözleşme sayısı ile denetim raporlarının görüş türleri toplamı arasında farklar bulunduğu gözlemlenmiştir.

Bir diğer bulguda ise Tablo 3'te 2015 yılında sisteme girilen denetim raporlarının %84'ü olumlu görüş içerirken, %14'ünde ise şartlı olumlu görüş gözlemlendiğinin tespiti. 2022 yılında ise toplam denetim sözleşme sayısı 20.626 adet olmasına rağmen, bu sözleşmelerin sadece %37'sinin denetim raporu görüşleri sisteme girilmiştir. Söz konusu yılda sisteme girilen denetim raporu görüşlerinin ise %93'ü olumlu görüş içermektedir. Dolayısıyla, incelenen dönemde yayınlanan denetim raporlarının önemli bir çoğunluğunun olumlu görüş ile sonuçlandığı tespit edilmiştir.

5. "BÜYÜK DÖRTLÜ" DENETİM FİRMASININ 2013-2022 YILLARI ARASINDA GLOBAL PAZARDAKİ GELİŞİMİ

"Büyük Dörtlü" (Big Four) olarak bilinen PwC, Deloitte, E&Y ve KPMG şirketleri, danışmanlık, denetim ve güvence, vergi, risk danışmanlığı ve yönetim danışmanlığı ile sermaye ve işlem yönetimini kapsayan hizmetleriyle muhasebe sektörünün önde gelen oyuncularındır. Dört firma da havacılık, otomotiv, bankacılık, inşaat, konaklama, ilaç, ulaşım, servet yönetimi, medya, devlet ve kamu sektörü, imalat, özel sermaye, teknoloji, petrol ve enerji, finansal hizmetler, sağlık, sigorta, profesyonel hizmetler, emlak, perakende ve telekomünikasyon dahil olmak üzere çeşitli sektörlerde faaliyet göstermektedir (accountancy.com).

Şekil 2. 2013-2022 Yılları "Büyük Dörtlü" Denetim Firmaları Global Gelirleri (Milyar USD)

(Kaynak: statista.com)

Şekil 2’de “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının global pazarda elde ettiği 2013-2022 yılları gelir rakamları yer almaktadır (Statista, 2023). Buna göre, denetim sektörünün önde gelen dört firmasının son on yılda global pazarda elde ettiği gelirin artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 2013 yılında 113.7 milyar USD olan global gelir, 2022 yılında %67 artarak 189.4 milyar USD olmuştur.

2022 yılı geliri denetim şirketi bazında incelendiğinde, Deloitte 59.3 milyar USD, PwC 50.3 milyar USD, E&Y 45.2 milyar USD ve KPMG 34.64 milyar USD olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara bakıldığında, sektörde lider olan Deloitte firmasının, 2022 yılında en yakın rakibinden %18 daha fazla gelir elde ettiği tespit edilmiştir. “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının 2022 yılı global geliri fonksiyon bazında kırıldığında ise Tablo 4’teki gibi bir kırılım elde edilmektedir (Statista, 2022).

Tablo 4. 2022 Yılı “Büyük Dörtlü” Denetim Firmalarının Global Gelirinin Fonksiyon Türlerine Göre Dağılımı

Milyar USD	Denetim	Danışmanlık	Vergi	Diğer	Toplam
Deloitte	18.4	25.8	9.9	5.2	59.3
PWC	18.0	20.7	11.6	-	50.3
E&Y	14.4	13.9	11.3	5.7	45.2
KPMG	11.9	15.4	7.4	-	34.6

(Kaynak: statista.com)

Tablo 4’te, “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının denetim, danışmanlık, vergi ve diğer hizmetler başlıkları altında sundukları hizmetlerden elde ettikleri 2022 yılı global gelirleri gösterilmiştir. Buna göre, Deloitte firması 2022 yılında denetim hizmetleri konusunda 18.4 milyar USD ve danışmanlık hizmetleri konusunda 25.8 milyar USD elde ederek diğer rakiplerinden ilgili fonksiyonlarda daha fazla gelir elde etmiştir. Öte yandan, vergi hizmetleri

konusunda global pazarda liderliği PwC firması elinde bulundurmaktadır. PwC, 2022 yılında 11.58 milyar USD gelir ile vergi hizmetleri konusunda en yakın gelire sahip olan rakibi E&Y'den %2,6 daha fazla global gelir elde etmiştir.

Çalışmada “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının global geliri bölgesel olarak da incelenmiştir. Dört firmanın 2022 yılı global pazarda elde ettikleri gelir, Amerika bölgesi, Avrupa, Orta Doğu, Afrika bölgesi ve Asya Pasifik bölgesi kırılımlarıyla aşağıda Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. 2022 Yılı “Büyük Dörtlü” Denetim Firmalarının Global Gelirinin Bölgelere Göre Dağılımı

Milyar USD	Amerika	Avrupa, Orta Doğu, Afrika	Asya Pasifik	Toplam
Deloitte	30.7	18.7	9.9	59.3
PWC	21.3	19.1	9.9	50.3
E&Y	21.0	17.0	7.2	45.2
KPMG	13.7	14.6	6.3	34.6

(Kaynak: statista.com)

Tablo 5’e göre, 2022 yılında sektörden en çok gelir elde eden denetim firması Deloitte, bu gelirin %52’sini (30.7 milyar USD) Amerika bölgesinden elde etmektedir. Sektör ikincisi PwC ve üçüncüsü E&Y firmalarının da toplam global gelirleri detaylandırıldığında, en büyük payı sırasıyla %42 (21.3 milyar USD) ve %46 (21.0 milyar USD) ile Amerika bölgesinden sağladığı tespit edilmiştir. Her üç firmanın da, Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgelerinden Asya Pasifik bölgesine kıyasla daha fazla gelir elde ettiği çalışmada tespit edilen bir diğer bulgudur. Bunun yanı sıra, “Büyük Dörtlü” firmaları arasında elde edilen toplam global gelire göre dördüncü sırada yer alan KPMG firması ise, 2022 yılında elde ettiği toplam gelirin en büyük payını %42 (14.6 milyar USD) ile Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgelerinden sağlamıştır.

Çalışmada ayrıca, 2013-2022 yılları arasında “Büyük Dörtlü” denetim firmalarında bölge bazında çalışan sayılarına yer verilmiştir. Fakat Statista KPMG adlı denetim firmasının çalışan sayısı bilgilerini paylaşmadığından, kalan üç denetim firmasının çalışan sayısı bilgileri aşağıda Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 6. 2013-2022 Yılları “Büyük Dörtlü” Denetim Firmalarının Bölgelere Göre Çalışan Sayısı(*)

bin kişi	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Deloitte	202.8	210.4	225.3	244.4	263.9	286.2	312.0	334.8	345.4	412.0
<i>Amerika</i>	89.9	92.8	99.4	107.9	115.4	125.2	139.5	149.8	156.2	196.5
<i>Avrupa, Orta Doğu, Afrika</i>	71.8	74.8	79.9	86.6	93.4	99.5	102.6	109.3	112.6	127.8
<i>Asya Pasifik</i>	41.1	42.8	46.0	49.9	55.1	61.5	69.9	75.7	76.6	87.7
PwC	184.3	195.5	208.3	223.4	236.4	250.9	276.0	284.4	295.4	328.0
<i>Amerika</i>	59.1	62.8	66.6	70.9	71.0	71.2	73.8	72.2	73.6	80.1
<i>Avrupa, Orta Doğu, Afrika</i>	79.5	82.3	87.2	91.9	96.8	101.8	117.9	121.4	122.9	128.4
<i>Asya Pasifik</i>	45.7	50.4	54.5	60.6	68.6	77.9	84.3	90.8	98.9	119.5
E&Y	174.8	188.3	211.5	230.8	247.6	228.7	245.7	252.3	259.3	291.4
<i>Amerika</i>	53.8	58.4	65.5	69.7	71.5	70.3	75.2	76.0	79.0	91.2

<i>Avrupa, Orta Doğu, Afrika</i>	84.2	90.6	102.2	112.9	124.3	106.8	114.3	117.3	121.3	141.3
<i>Asya Pasifik</i>	36.8	39.3	43.8	48.2	51.8	51.6	56.2	59.0	59.0	58.9

(Kaynak: statista.com)

*KPMG firmasının çalışan sayısı bilgileri Statista’da ücretsiz olarak paylaşılmamaktadır.

Tablo 6’da yer alan bilgiler, “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının üç tanesinde 2013-2022 yılları arasında çalışan sayılarını göstermektedir. Buna göre, Deloitte firmasının diğer iki rakibine göre 2013-2022 yılları boyunca daha fazla çalışana sahip olduğu tespit edilmiştir. 2013 yılında global pazarda yer alan yaklaşık olarak 203 bin çalışan ile Deloitte, en yakın rakibinden %10 daha fazla çalışana sahiptir. 2022 verileri dikkate alındığında, Deloitte firmasının çalışan sayısı üstünlüğünün devam ettiği gözlemlenmektedir. Sadece Amerika’da 2022 yılında 197 bin çalışana sahip olan Deloitte, global pazarda 412 bin çalışanıyla en yakın rakibi PwC’den %26 daha fazla çalışan istihdam etmektedir. Deloitte’un global pazarda elde ettiği gelir üstünlüğü, çalıştırdığı denetçi sayısının diğer denetim firmalarına oranla daha fazla olması ile doğru orantılı olarak yorumlanabilir.

Tablo 6’dan çıkan bir diğer sonuç ise, 2022 itibariyle Deloitte’un en fazla çalışanı toplam çalışan sayısının %48’i ile Amerika’da yer alırken, PwC ve E&Y’nin en çok çalışanı ise Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgelerinde bulunmaktadır. Söz konusu denetim firmalarının bu bölgelerdeki çalışanlarının toplam çalışanlarına oranı PwC’de %39 ve E&Y’de ise %48 olarak tespit edilmiştir.

6. SONUÇ

Denetim, işletmelere değer katarak iç kontrollerini ve süreçlerini iyileştiren bir mekanizmadır. İşletmelerin periyodik olarak hazırlamakla yükümlü olduğu finansal tablolarını denetleyerek güvenilirliğini artıran ve işletme paydaşlarına doğru ve adil bilgi sunan denetim günümüzde büyük önem taşımaktadır. Denetimin asıl amacı, finansal tabloların önemli yanlışlık ve hata içermediğine dair makul bir güvence sağlamak ve işletmeleri olumsuz etkileyebilecek tüm olayların açıklanmış olduğundan emin olmaktır.

Bu çalışmada, 2000’li yılların başında yaşanan önemli finansal krizlerden sonra önemi iyice belirginleşen denetim sektörünün son on yılda Türkiye’de ve dünyada yaşadığı gelişmeler özetlenmiş, sektörün en önemli oyuncularını olan “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının on yıllık gelişmeleri içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışmada Türkiye’de güvenilir bir finansal raporlama ve bağımsız denetim altyapısı oluşturmak için kurulan KGK’nın kayıt sistemine girilen 2013-2022 yılları toplam denetim sözleşmeleri incelendiğinde, 2013 yılında toplam 3451 denetim sözleşmesinin imzalandığı, bu rakamın yıllar itibariyle devamlı artış göstererek 2022 hesap döneminde %498’lik dikkat çekici bir artış ile 20.626 adet olarak gerçekleştiği tespit edilmiştir. 2013 yılında toplam denetim sözleşmesi sayısının %88’ini, 2022 yılında %76’sını bağımsız denetime tabi şirketlerin belirlenmesine dair karar uyarınca yaptırılan denetimlerin oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Öte yandan, 26.12.2012’de 28.509 no.lu Resmi Gazete’de yayınlanan Bağımsız Denetim Yönetmeliği’nin 2017 yılında denetçilerin yetkilendirilmesi konusunda Ek:RG-21/7/2017-30130 no.lu 4.Maddede yaşadığı değişiklikte belirtilen ve küçük ölçekteki işletmelerin denetiminin tek bir denetçi tarafından üstlenilmesine yönelik düzenleme sonrasında, 2017 yılında özel hükümler uyarınca yaptırılan denetim sözleşme sayısının 425 adetten 2018 yılında %719 artışla 3481 adede çıktığı tespit edilmiştir.

Çalışmada, KGK’nin Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi’ne bildirilen denetim raporu görüşleri de incelenmiştir. 2015 yılından itibaren denetim raporu görüşleri sisteme bildirilmekle beraber sadece 2015 yılında toplam denetim sözleşmesi sayısı ile gerçekleştirilen denetim çalışmalarının raporu toplamı eşittir. 2016 itibariyle iki toplam arasında farklar bulunduğu tespit edilmiştir. Bu noktada, KGK’nin Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi’ne bildirilen toplam denetim sözleşme sayısına bağlı olarak gerçekleştirilen denetim çalışmalarının hepsinin denetim görüşlerinin sisteme girilmediği söylenebilir. Türkiye’de işletmelerin paydaşlarına güvenilir finansal bilginin sağlanması için önem arz eden denetim görüşlerinin hepsinin sisteme girilmemesi, işletmelerin finansal raporlama çalışmalarını yürürlükteki yasalar ve Uluslararası Finansal Raporlama Standartları çerçevesinde gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda doğru sonuca ulaştırmayabilir. KGK’nin bildirilen tüm sözleşmelere bağlı olarak gerçekleştirilen denetim raporu görüşlerinin hepsinin sisteme girişini zorunlu tutması, işletmelerin finansal raporlarını nesnel bir yargıyla değerlendirip değerlendirmedeği sonucunu oluşturacaktır. Bu düzenlemenin bağımsız denetim mesleğinin gelişimine katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

KGK’nin Sözleşme Bilgi Giriş Sistemi’ne bildirilen denetim görüşleri çalışmada değerlendirilmiştir. 2015 yılında tamamı sisteme girilen denetim görüşlerinin %84’ü olumlu görüş içerirken, 2022 yılında toplam denetim sözleşmelerinin %37’sinin denetim görüşleri sisteme girilmiş ve bunların %93’ünün olumlu olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada ayrıca muhasebe ve denetim sektörünün önde gelen firmaları olan ve “Büyük Dörtlü” olarak bilinen denetim firmalarının 2013-2022 yılları arası önemli istatistikleri yer almıştır. “Büyük Dörtlü” denetim firmalarının son on yılda global pazarda elde ettiği gelirin artış gösterdiği gözlemlenmektedir. 2013 yılında 113.7 milyar USD olan global gelir, 2022 yılında %67 artarak 189.4 milyar USD olmuştur. 2022 yılı global geliri denetim şirketi bazında incelendiğinde, Deloitte firmasının 59.3 milyar USD ile sektör lideri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sektör ikincisi olan PwC’nin 2022 yılı global gelirinden (50.3 milyar USD) %18 daha fazla gelir elde eden Deloitte’un global geliri fonksiyon bazında incelendiğinde ise, toplam gelirinin %44’ü (25.8 milyar USD) danışmanlık hizmetlerinden ve %31’i (18.4 milyar USD) denetim hizmetlerinden elde edildiği anlaşılmıştır. Diğer üç denetim firmasının 2022 yılı toplam gelirleri fonksiyon bazında detaylandığında, PwC’nin toplam gelirinin %41’ini (20.7 milyar USD) ve KPMG’nin toplam gelirinin %45’ini (15.4 milyar USD) danışmanlık hizmetinden, E&Y’nin ise toplam gelirinin %32’sini (14.4 milyar USD) denetim hizmetlerinden elde ettiği tespit edilmiştir.

“Büyük Dörtlü” denetim firmalarının 2013-2022 yılları global gelirleri bölgelere göre incelendiğinde ise, sektör lideri Deloitte’un toplam global gelirinin %52’sini (30.7 milyar USD), PwC’nin toplam global gelirinin %42’sini (21.3 milyar USD) ve E&Y’nin toplam global gelirinin %46’sını (21.0 milyar USD) Amerika bölgesinden, KPMG’nin ise toplam gelirinin en büyük kısmı olan %42’sini (14.6 milyar USD) Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgelerinden sağladığı gözlemlenmiştir.

Çalışmada ayrıca, sektör lideri üç denetim firmasının bölge bazında 2013-2022 yılları arasında çalışan sayıları da incelenmiştir. 2013 yılında global pazarda yer alan yaklaşık olarak 203 bin çalışan ile Deloitte, en yakın rakibinden %10 daha fazla çalışana sahip olmakla beraber, sayısal üstünlüğünü 2022 yılında da sürdürerek toplam 412 bin çalışanla faaliyetlerine devam etmiştir. 2022 itibariyle Deloitte’un en fazla çalışanı toplam çalışan sayısının %48’i ile Amerika’da yer alırken, PwC ve E&Y’nin en çok çalışanının ise sırasıyla %39 ve %48 oranlarla Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgelerinde olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın önemi, denetim sektörü ile ilgili Türkiye’deki gelişmeleri sözleşme bazında inceleyerek genel bir çerçeve çizerken, sektörün global arenada lideri olan “Büyük Dörtlü” firmanın son on yılda büyümelerine ışık tutan temel gelişmelerinin analiz edilmesini sağlamasıdır. Çalışmanın bu konuda araştırma yapan akademisyenlere ve denetim sektöründe çalışanlara katkı sağlaması beklenmektedir.

Kaynakça

- Accountancy Age, (2016). Big four accounting firms. Erişim adresi: <https://www.accountancyage.com/rankings/top-5050-top-15-audit-firms/>
- Ajao, O. S., Olamide, J. O., & Ayodeji, A. (2016). Evolution and development of auditing. *Unique Journal of Business Management Research*, 3(1), 32-40.
- Al-Farah, A. R., Abbadi, S., & Al Shaar, E. (2015). The accounting and auditing profession in Jordan: Its origin and development. *Developing Countries Studies*, 5(8), 167-179.
- Baker, C. R. (2014). A comparative analysis of the development of the auditing profession in the United Kingdom and France. *Accounting History*, 19(1-2), 97-114.
- Bansal, L. (2017). A brief history of auditing. Erişim adresi <https://www.linkedin.com/pulse/brief-history-auditing-lavneet-bansal>
- Brown, R. (1962). Changing audit objectives and techniques. *Accounting Review*. 37(4).
- Boynton, W., Johnson, R. & Kell, W. (2006). *Assurance and integrity of financial reporting*. New York: John Wiley & Sons.
- Byrnes, P. E., Al-Awadhi, A., Gullvist, B., Brown-Liburd, H., Teeter, R., Warren, J. D., Vasarhelyi, M. (2015). *Evolution of auditing: From the traditional approach to the future audit. Audit Analytics and Continuous Audit Looking Toward the Future*. AICPA Inc. New York.
- CICA, (1994). The Application of CAATTS using Microcomputers Research Report. The Canadian Institute of Chartered Accountants, Toronto, Ontario.
- Constable, S. (2021). How the Enron scandal changed American business forever. Erişim adresi <https://time.com/6125253/enron-scandal-changed-american-business-forever/>
- De Beelde, I. (2022). Creating a profession out of nothing? The case of the Belgian auditing profession. *Accounting, Organizations and Society*. 27(4-5), 447-470.
- Dedoulis, E. (2006). The code of ethics and the development of the auditing profession in Greece, the period 1992-2002. *Accounting Forum*, 30(2), 155-178.
- Deloitte, (2023). International Accounting Standards Board (IASB). Erişim adresi <https://www.iasplus.com/en/resources/ifrsf/iasb-ifrs-ic/iasb>
- Demircan, A. S. (2007). Sarbanes Oxley (2002) yasası ve bağımsız denetime etkileri. (Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne). Erişim adresi <https://dspace.trakya.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/trakya/677/ASLAN%20SAVAŞ%20DEMİRCAN.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Güvemli, B., Sanlı, N., Toraman, C., & Yaz, D. A. (2016). The evolution of the auditing profession in Turkey: The Union of Chambers of CPA's and Sworn-in CPA's (TURMOB) history and background. *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 11, 5-48.

- Güvemli, O., & Özbirecikli, M. (2011). Türkiye’de bağımsız muhasebe denetiminin gelişim süreci 1990-2011. *Muhasebe ve Finans Araştırmacıları Dergisi*, 1(1), 146-180.
- Kamil, O. A., & Nashat, N. M. (2017). The impact of information technology on the auditing profession-analytical study. *International Review of Management and Business Research*, 6(4), 1330-1342.
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, (2023a). Vizyon/Misyon. Erişim adresi <https://www.kgk.gov.tr/DynamicContentDetail/5282/Vizyon-Misyon>
- Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu, (2023b). Türkiye’de Bağımsız Denetim İstatistikleri. Erişim adresi <https://sbg.kgk.gov.tr/Istatistik/BagimsizDenetimIstatistikleri.aspx>
- Kavut, L., & Adiloğlu, B. (2016). *Türkiye’de bağımsız denetimin gelişimi: Düünden bugüne*. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Muhasebe Enstitüsü Seçmeler, 75, İstanbul.
- Kırlıoğlu, H., & Akyel, N. (2004). Enron sonrası bağımsız denetimde yaşananlar. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 23, 28-34.
- Latshaw, C. A., (2003). Fraudulent financial reporting: The government and accounting profession react. *Review of Business*, 24(2), 13-15.
- Lee, T. & Azham, M. A. (2008). The evolution of auditing: An analysis of the historical development. *Journal of Modern Accounting and Auditing*, 4(12).
- Mahzan, N., Muhamad, R., Yahya, Y., & Shahimi, S. (2009). Embracing technology in auditing courses: Opportunities, methodology and challenges. *Journal of Accounting Perspectives*, 2, 36-48.
- Michas, P. N. (2011). The importance of audit profession development in emerging market countries. *The Accounting Review*, 86(5), 1731-1764.
- Öhman, P. & Wallerstedt, E. (2012). Audit regulation and the development of the auditing profession: The case of Sweden. *Accounting History*, 17(2), 241-257.
- Porter, B., Simon, J. & Hatherly, D. (2005). *Principles of external auditing*. John Wiley & Sons Ltd.
- Power, M. (1999). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Resmi Gazete, (2012). Bağımsız denetim yönetmeliği. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=16907&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>
- Ramaswamy, D. (2023). The future of audit: Trends and innovations for 2023 and beyond. Erişim adresi: <https://qxaccounting.com/usa/the-future-of-audit-trends-and-innovations-for-2023-and-beyond/>

Statista, (2023). Combined revenue of the Big Four accounting/audit firms worldwide from 2009 to 2022. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/473959/big-four-accounting-firms-global-combined-revenue/>

Statista, (2022). Revenue of Big Four accounting/audit firms worldwide in 2022, by function. Erişim adresi: <https://www.statista.com/statistics/250935/big-four-accounting-firms-breakdown-of-revenues/>

Teck-Heang, L. & Ali, A. M. (2008). The evolution of auditing: An analysis of the historical development. *Journal of Modern Accounting and Auditing*. 4(12), 1-8.

Wang, G. Y. (2004). *Accountability and management audit* (M). Beijing: China Modern Economic Publisig House.

Yaraşlı, G. O. (2016). Stratejik Plan 2016-2020. Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. Erişim adresi: https://www.kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/PDF%20linkleri/STRATEJIK_PLAN_18_10_sonweb.pdf